

ANTON RIDDERSTAD

ÖSTERGÖTLANDS
HISTORIA

THE LIBRARY

948.510e8
R431

ANTON RIDDERSTAD

ÖSTERGÖTLAND I

ÖSTERGÖTLANDS HISTORIA

FRÅN ÄLDSTA INTILL NUVARANDE TID

AF

ANTON RIDDERSTAD

STOCKHOLM

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

PAPPER FRÅN LESSEBO

STOCKHOLM

KUNGL. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.

1914

[130727]

FÖRORD.

Mer än fyratio år hafva den dag, som är, förflutit sedan jag påbörjade mina förarbeten till den kort därefter under åren 1875—1879 utgifna *Beskrifning öfver Östergötland. Historiskt, Geografiskt och Statistiskt Lexikon*.

Då nämnda arbete inom några få år blef utsåldt, och detsamma numera endast med svårighet, och då till högt pris, kan erhållas i den antikvariska bokhandeln, har jag länge varit betänkt på att utgifva ett nytt arbete öfver provinsen, med begagnande af de studier och anteckningar, jag alltsedan år 1879 gjort öfver landskapet.

Första häftet af detta arbete, med hvilket jag under de senaste åren varit tråget sysselsatt, öfverlämnas nu till allmänheten. Jag anser mig emellertid böra fästa uppmärksamheten på, att detta mitt nuvarande arbete icke kan betraktas som en ny upplaga af min äldre Beskrifning öfver Östergötland, utan att detsamma är ett själfständigt verk, utfördt efter en helt och hållet ny och förändrad plan.

Det torde vara öfverflödigt att här nämna, att jag under utförandet af mitt arbete — och detta särskildt i afseende å det som berör forntiden — alltjämt haft till mål att begagna alla de vetenskapliga forskningar och rön, som under tidernas lopp, icke minst under de senaste årtiondena, blifvit utförda. Och detta äfven med tanke på, att ett eller annat här af i någon mån af framtida forskning kan komma att jäfvas och alltid — som det är att hoppas — skall af framtida författare på grund af nya forskningar i rikare måtto kunna framställas.

Östergötland har haft den stora fördelen, att vetenskapsmän under en senare tid flitigt ägnat sig åt fornforskning inom landskapet. Om jag af dessa här särskildt nämner namnen *Bror Emil Hildebrand*, *Hans Olof Hildebrand* och *Gustaf Oskar Montelius*, är det därför, att bärarne af dessa namn i särskildt hög grad intaga en lysande och bemärkt ställning inom den arkeologiska forskningens område. Men många andra hafva, som det under arbetets fortgång kommer att synas, genom sina arbeten bidragit till att bekantgöra förhållandena under provinsens uräldsta tider.

Till Lektorn, fil. d:r Erik Brate, den främste kännaren af Östergötlands runinskrifter, beder jag att härmed få framföra min tacksambet för den beredvillighet och det tillmötesgående, som visats mig vid besvarandet af framställda förfrågningar rörande denna del af arbetet.

Rörande Östergötlands historia under senare tider har jag icke blott använt de ursprungligaste källskrifter, som stått till buds, utan därjämte tillägnat arbetet resultaten af senare tiders forskningar.

Vid arbetets utförande har jag sökt nedlägga den största möjliga noggrannhet. Min sträfvan har icke i något afseende varit att vinna egen fördel, utan det är af kärlek till hembygden arbetet tillkommit. Då därtill läggas de afsevärda uppoffringar, jag på annat sätt underkastat mig, vågar jag uttala den förhoppning, att mitt arbete kommer att emottagas med välvilja. Och detta så mycket mer, som jag under min mångåriga verksamhet för provinsen lärt känna den varma känsla af tillgifvenhet, som hvarje östgöte hyser för sin hembygd, och som haft och har till följd, att det gamla uttrycket: *Östgöte Gudskelof* gärna och med en viss tillfredsställelse uttalas.

Linköping i april 1913.

Anton Ridderstad.

INNEHÅLL.

FÖRNTIDEN.

	Sid.
I. Före människans ankomst	3
II. Stenåldern	7
Östergötlands yta och utseende s. 7. De första människorna beträda Östergötlands jord 7. Nya redskap 10. Olika kulturståndpunkt i väster och öster 11. Boplatser 12. Befolkningen 18. Klädedräkten, redskap och verktyg 22. Olika djurslag 23. Samfärdsel 23. Grafvarna 24.	
III. Bronsåldern	28
Bronsföremål 28. Hällristningar 30. Grafvar och begrafningssätt 30. Megalit-kulturens utbredning 32. Solguden och åskans gud 33.	
IV. Järnåldern	34
1. <i>Äldre järnåldern</i> : Grafvar o. begrafningssätt 34. Megalitiska kulturen 38. Fornfynd 38. Samfärdseln 41. Läkarekonsten 41. Klädedräkten, vapnen, prydnader 42. Husgeråd. Bostaden. Götarna 43. 2. <i>Folkvandringstiden</i> : Vag-goterna 43. Romerskt guld till Östergötland 44. Striderna mellan götar och svear 45. Fornborgar 48. Grafvar 50. Samfärdsel 50. 3. <i>Vikingatiden</i> : Vikingatågen 51. Myntfynd 53. Vikingatågens betydelse 58. Mot slutet af hednatiden 59. Grafsättet 62. Byarna. Fynd 63. Runskrifter vid forntidens slut. Gränser 64. Götar och östgötar, Ljunga ting. Östgöta lagsaga 65. Häraden 66.	

RUNINSKRIFTERNA 69

MEDELTIDEN.

I. Medeltidens första skede	103
1. <i>Olika konungaätter</i> : I kristna tidens början 103. Östgöta konungen Svärker 105. Karl Svärkersson 107. Knut Svärker II 108. Erik Knutsson. Johan Svärkersson. Erik Eriksson 109. 2. <i>Förhallanden under föreg. tid</i> : Folkungasläkten. Herrtitel 111. Myntning. Kristna läran. Urkunder 112. Linköpings stift. Prästerskap. Klosterväsende 113. Kyrkorna 114. Leding 115.	
II. Folkungatiden	116
1. <i>Östgöta konungarna</i> : Under ättens förste konung 116. Magnus Ladulås 118. Birger och brödrastriderna 120. Magnus 122. Magnus samt hans söner Erik och Håkan. Magnus och Håkan mot Albrekt 126. 2. <i>Albrekt och Östergötland</i> : Albrekt 127. 3. <i>Fran föregående tid</i> : Folkungarna. Påfäliga makten. Korstågen 134. Städerna 135. Märkliga personer. Östgöta lagmän. Svenskt riksspråk 136. 4. <i>Heliga Birgitta</i> 137.	

III. Östgötalagen	Sid. 148
Kyrkobalken 150. Edsörebalken 153. Dråpabalken 154. Vådamål 155. Gifter- målsbalken. Ärfdabalken 156. Jordabalken 158. Vinsordabalken. Räfsta- balken 159. Bygdabalken 160.	
IV. Unionstiden	163
1. <i>Unionstidens början till 1448</i> : Drottning Margareta och Östergötland 163. Räfsteting 164. K. Erik 169. Engelbrekt i Östergötland 169. Erik ånyo 171. Kristoffer i Vadstena 172. Askaböndernas dom 173. 2. <i>Under k. Karl VIII</i> : Karls första regeringsperiod 174. Biskop Kättil Karlsson 176. Karl VIII ånyo konung 179. Ringstaholm 180. 3. <i>Riksföreståndaretiden till unionens slut</i> : Sten Sture 181. Stegeborgs slott 182. Riksmöte i Linköping. Upprorstid 183. K. Hans vid makten 185. Hemming Gad 187. Missnöjet med k. Hans 188. Sten Sture ånyo riksföreståndare 188. Svante Nilsson och Hemming Gad 190. Ny biskop i Linköping 196. Sten Sture d. y. 197. Biskop Brasks hållning 200. Slutet af år 1520 201. 4. <i>Under unionstiden</i> : Länsindelning. Befästade borgar. Kommunikationer 202. Stormannavälde 203. De lägre stånden 204. Den andliga odlingen. Konst 206. Äldsta boktryckeriet. Bemärkta män 209. Det andliga väldet 210. Domare och lagstiftning 211. Mynthus. Skatter 212. Rustning. Sjörofveri. Städerna 213. Handel 214. Åkerbruk. Bergsbruk. Arbetsfrihet 215. 5. <i>Vadstena kloster</i> : Ur klostrets historia 215. Kloster- byggnaderna 221. Birgittinorden 224. Prästerskapets missnöje 225. Klostret som moderkloster. Klostrets anseende 227. Sysselsättning 228. Ekonomi 230. Stridigheter 231. Mötet i Basel 233.	

NYA TIDEN.

I. 1500-talet	237
Befrielsekriget under Gustaf Vasa 237. Riksmöten 241, 286. Gottlandsfärden 242. Biskop Brask 246. Johannes och Olaus Magnus 248. Reformationen 249. Efter reformationen 253. Vadstena kloster 255. Kyrkoräfst i Linköpings stift 260. Linköpings stift. Vapensyn. Dackefejden 263. Rådsmöte i Vadstena 273. Hertig Magnus 274. Prinsessan Cecilia i Vadstena 276. Danskarnas härjningar 278. Brödrastriden 1568 282. Arvid Stenbock 290. K. Sigismunds ankomst 290. Konungen och hertigen i Östergötland 292. Striden vid Stegeborg 295. Willam de Wijk. Efter striden vid Stegeborg 296. Slaget vid Stångebro 298. Bergs- bruk 304. Åkerbruk med binäringar 309. Städerna 312. Undervisningsväsende 314. Konst. Språk 315. Krigstjänst 317. Östgöta fotfolk 318. Östgöta ryttare. Bemärkta personer 319. Lefnadssätt 321.	
II. 1600-talet	323
Linköpings riksdag 323. Linköpings blodbad 327. Riksdagen i Norrköping 1604 332. Den administrativa förvaltningen 334. Hertig Johan emottager sitt hertigdöme 336. Hertigarne af Stegeborg 338. Under reduktionen 348. Land- skapsmöten 350. Linköpings stift. Undervisningsväsende 351. Språk 356. Konst 357. Boktryckerikonst. Häxeri och trolldomsväsende 359. Vallonerna 360. Åkerbruk 362. Bergsbruk 364. Handel 372. Handverk. Skråväsende 375. Kommunikationer 377. Indelningsverket 378. Under krigen 383. Vadstena krigsmanshus 384. Östgöta fotfolk 385. Östgöta ryttare 399. Olika samhälls- klasser 410. Litteratur 418. Lefnadssätt 419. Ståthållare. Landshöfdingar 425. Axel Lillie 426.	

	Sid.
III. 1700-talet	430
Den administrativa förvaltningen. Pesten 1710—11 430. Ryssarnes härjningar 1719 432. Ryssarne i Norrköping 1743 452. Riksdagen 1769 453. Försvarsåtgärder 1788 454. Linköpings stifts bibliotek. Undervisningsväsende 455. Språk 464. Litteratur 465. Konst 467. Kyrkan 469. Åkerbruk 472. Bergsbruk 475. Handel. Fabriker och handtverk 479. Städerna. Kommunikationer 481. Vadstena adliga jungfrustift. Östgöta fotfolk 482. Östgöta ryttare 490. Under krigen 498. Olika samhällsklasser 500. Sjukvård. Lefnadssätt 503. Fredrik Adolf 504. Landshöfdingar 505.	
IV. 1800—1914	506
Riksdag i Norrköping 1800. Oskar Fredrik 506. Karl Gust. Oscar Fredr. Kristian 513. Linköpings stift 514. Linköpings stiftsbibliotek. Landsting 515. Kommunalstyrelse 517. Undervisningsväsende 518. Språk 525. Litteratur 526. Konst 528. Konstindustri. Östergötlands museum 531. Museer. Representationsfrågan i sitt tidigare skede 540. Kyrkan 543. Hushållningssällskapet 548. Ekonomiska kartverket. Åkerbruk 549. Bergsbruk och bruksdrift 558. Handel 561. Fabriker och handtverk 562. Kreditanstalter. Försäkringsväsende. Utvandring 564. Invandring. Egna hem 565. Kommunikationer 566. Sjukvård 576. Farsoter 578. Lifgrenadjärbrigaden 580. Första och Andra lifgrenadjärregementena 585. Östergötlands båtmanskompani. Östgöta trängkår. Indelningsverket 586. Skytterörelsen 590. Karl Fredrik Ridderstad Olika samhällsklasser 592. Lefnadssätt, seder och bruk 599. Landshöfdingar. Bondetåget 1914 605. Litteratur 608.	

RÄTTELSE.

- Sid. 21. Fig. 44 är i storlek $\frac{1}{3}$ icke $\frac{1}{3}$.
- 62. Under fig. 92 står Gamhems, läs Gumhems.
  - 72. Med anledning af yttrandet om runradernas ålder å Vadstenabrakteaten och Kylverstenen anmärkes, att en förf., Hans Hansson, ansett sig kunna kronologiskt fastställa, att Kylverstenens runor hafva tillkommit senast omkr. 400 e. Kr. Samtidigt har O. von Friesen yttrat, att om Wimmers antagande är rätt, att *p*-runan i Norden tidigt ersatts af *b*-runan visar det förstnämnda tecknet å Kylverstensskriften, att denna senare är äldre än Vadstenabrakteatens inskrift.

Litteratur.

Förutom urkunder, akter, tjänstehandlingar, ströskrifter och förordningar m. m. i skilda arkiv, bibliotek och ämbetsverk, samt redan i texten omnämnda historiska handskrifter äfvensom arbeten utgifna af olika författare hafva bl. a. blifvit rådfrågade: för **forn-tiden** O. MONTELIUS, *Översikt af den nordiska forntidens perioder intill kristendomens införande i Sv. fornminnesföreningens tidskrift* 1892, *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskildt afseende på Skandinavien* i Vitterh., historie- och antikvitetsakademiens handlingar 1885, *Den nordiska järnålderns kronologi* i Sv. fornminnesföreningens tidskr. 1895—97 jämte andra arbeten af samme förf.; SVEN NILSSON, *Skandinaviska nordens urinnervare* (1838—43); uppsatser af B. E. HILDEBRAND, H. O. HILDEBRAND, O. ALMGREN, T. J. ARNE, E. BRATE, O. FRÖDIN, B. NERMAN, R. NORRBY, B. SCHNITTGER, R. SERNANDER, K. STJERNA, H. STOLPE och E. SÖRLING i Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar, samma akademis månadsblad. Ymer, Svenska fornminnesföreningens tidskrift, Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening och Fornvännen m. fl.; H. MUSTHE, *Om fyndet af ett begravdskap* etc. i Vetenskapsakademiens förhandlingar 1895; A. G. NOREEN, *Om vara ortnamn och deras ursprungliga betydelse* i Nordisk tidskrift 1900; H. SCHÜCK, *Illustrerad svensk litteraturhistoria* 1911; OLAUS MAGNUS, *Historia om de nordiska folken*. **Runstenarna**. De i detta arbete omnämnda runstenar hafva besökts af författaren och blifvit lästa under jämförelse med äldre författaresh tydningar. I öfrigt hänvisas till noten sid. 98. **Medeltiden**. *Svenskt diplomatorium* utg. af J. G. LILJEGREN, B. E. HILDEBRAND och KARL SILFVERSTOLPE: *Svenska riksarkivets pergamentsbref 1351—1400*, red. af N. K. KULLBERG; J. HADORPH, *Två gamla svenska rikskrönikor* (1674); *Snorre Sturason, Kongesæger*, öfvers. af G. STORM; *Handlingar rörande Skandinaviens historia*; K. J. SCHLYTER, *Om Sveriges äldsta indelning i landskap och landskapslagarnas uppkomst* (1835); KARL SILFVERSTOLPE, *Om kyrkans angrepp mot Revelationes S. Birgitta i V. H. och Antikvitetsakademiens handlingar*. Ny följd XII: M. C. PRONTON, *Förr och nu i Vadstena*; H. HILDEBRAND, *Sveriges medeltid* m. fl. arbeten af samme förf.; H. S. COLLIN och K. J. SCHLYTER, *Östgötalagen*; Faksimile af det enda ännu befintliga fullständiga ex. av *Östgötalagen*, utgifvet på kostnad af A. BÖRTZELL; K. G. STYFFE, *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*, I—V; A. RIDDERSTAD, *Östergötlands beskrifning. Hist., geogr. o. stat. lexikon öfver Östergötland* (1875—1879). **Nyare tiden**. *Sveriges historia intill tjugonde seklet* utg. af E. HILDEBRAND; *Biskop Brasks brefvärling med Gustaf Vasa* m. fl. samt konungens sear hära m. m. i Handlingar rörande Sveriges historia; L. F. RÄÄF, *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland* I—V; K. SILFVERSTOLPE, *Vadstena klosters uppbörds- och utgiftsbok 1539—1570*; E. G. TEGEL, *K. Erik XIV:s historia*; J. WERVING, *K. Sigismunds och Karl IX:s historier*; J. O. CARLBERG, *Historiskt sammandrag om svenska bergverks uppkomst och utveckling*; R. AKERMAN, *Om den svenska järnhanteringen utvecklingsstadier i Nordisk Tidskrift* 1896; *Om Åtvidabergs kopparsverk* (1765), *Jernkontorets annaler*; *Östgötalagen*; VON MÖLLER, *Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia*; J. MASKELL, *Svenska regementers historia. Uppgifter rörande svenska krigsmaktens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af 1500-talet*; A. FRYXELL, *Berättelser ur svenska historien*; S. J. BOETHIUS, *Nagra drag ur historien om härjningarna på svenska kusten 1719* i Nordisk Tidskrift 1891; *Svensk konsthistoria* utg. af A. L. ROMDAHL och J. ROOSVAL; G. UPMARK, *Vadstena slott i Svenska*

konstminnen, utg. af Sv. forminnesföreningen; G. E. KLEMMING och J. G. NORDIN, *Svensk boktryckerihistoria 1483—1883*; J. I. HÅHL, *Linköpings stifts herdaminne*; KL. LIVIJN, *Kort öfversigt af sv. kavalleriets indelningsverk före Karl XI:s tid*; C. D. FORSBERG, *Stadganden rör. rotehållaren och soldaten vid indelta inf. regt:n. 2:a avdelningen*; KL. GRILL, *Svenska indelningsverket*; K. F. BROOCMAN, *Beskrifning öfver Östergötland*; H. O. SUNDELIUS, *Norrköpings minne*; G. O. HYLÉN-CAYALLIUS och G. STEPHENS, *Sveriges hist. o. politiska Visor I*; A. VON STIERNMAN, *Svea och Götha höfdingaminne*; EL. TEGNÉR, *Folkväpningen i Sverige 1788* i *Historisk Tidskrift* 1881; *Linköpings biblioteks handlingar* (1793); *Biografiskt Lexikon öfver namnkunniga svenska män*; G. WESTLING, *Den kyrkliga verksamheten i Linköpings stift 1761—80* i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1912; A. RIDDERSTAD *Östergötlands beskrifning* (1875—79); J. NORDBERG, *K. Karl XII:s historia*; *Protokoll vid Östergötlands läns landsting för alla år*; *K. M:s befallningshafvandes femårsberättelser*; GUSTAV SUNDBÄRG, *Sveriges land och folk*; *Allm. Konst- och industriutställningen i Stockholm 1897*, red. af L. LOOSTRÖM; *Östergötlands läns hushållningssällskaps handlingar*, alla år; W. KEY, *Lifgrenadjärregementet under krigsåren 1808—09*; »*Linköpingsbladet*», »*Östgöta Korrespondenten*»; K. GUSTAFSSON, *Svensk folkskolematrikel*; H. REUTERDAHL, *Svenska kyrkans historia*; A. RIDDERSTAD, *Östergötlands läns kalender för åren 1883 och 1896*; *Fataburen*, kulturhistorisk tidskrift m. fl.

FORNTIDEN

I.

Före människans ankomst.

Det första, vi känna om Östergötland, är, att detta landskap, liksom Sverige i sin helhet samt länder långt därutom, en gång i tiden varit djupt begrafdt under ett istäcke, hvilket visserligen upprepade gånger afsmält men återkommit, till dess detsamma slutligen på allvar upphörde att finnas till. Efter istidens slut betäcktes landet längliga tider af hafsytan. Först så småningom höjde sig detsamma, och mark vanns emellan de uppkomna vattendragen.¹

Allt efter landhöjningen fick landskapet sin form och storlek. På en af kartorna i G. De Geers arbete »Om Skandinaviens geografiska utveckling efter istiden» lära vi känna det antagliga utseendet af Östergötland vid Ancylussjöns afstängning från hafvet eller den tid Östersjön var en insjö med sött vatten.²

Enligt denna karta låg då större delen af norra och hela nordöstra delen af landskapet under vatten. Här hade bildat sig en vidöppen med öar försedd vik eller bukt, som i väster nådde nära intill den fjärd, som nu upptages af Vättern, med hvilken förbindelse fanns genom ett kort sund. At söder gick denna vik långt ut öfver det område, som nu upptages af Roxen.

Högt öfver vidsträckta trakter af numera sedan århundraden odlade och beväxta marker af Östergötland och öfver nejder, där senare städer kommo till stånd, rörde sig hafvets vågor, lefde hafsdjuren sitt lif och frodades vattnets växtlighet.

Östra kusten sträckte sig icke så långt ut som sedermera.

Liksom Skandinavien i sin helhet vid denna tid så småningom undergick en olikformig men regelbunden höjning, så skedde detta äfven med Östergötland.

Men den tid kom efter hand, då den sista landsänkningens tid — Littorinatiden — tog sin början, då Östersjön anyo genom Öresund och

¹ Denna Östergötlands forntids historia är författad år 1910. Senare utkommen fornlitteratur har emellertid äfven blifvit använd samt nödvändiga tillägg gjorda.

² Denna tid kallas af geologerna för Ancylustiden. *Ancylus fluvialis* är det latinska namnet på en liten toppformig snäcka, som var så utmärkande för den forna baltiska insjön, att denna blifvit kallad Ancylussjön.

Bälten kom i förbindelse med världshafvet. Denna landsänkning synes emellertid icke i det hela i afsevärd mån ha inverkat på Östergötland.

Östergötland inrymmes inom det mellansvenska lågland, hvilket en gång uppkommit genom sänkningen af berggrunden utmed vissa linjer. Hafsafslagringarna täckte sedermera dessa nejder med ett fruktbärande lager, hvilket, särskildt där kalkhalten var större, såsom bl. a. i Östergötland, bildade en bördig jordmån.

På grund af hårdt klimat, och då under långa tider endast de högre belägna och ofta mindre fruktbara och steniga höjderna blefvo fria från vatten, var växtligheten nog länge mycket obetydlig. Så småningom kommo en del buskartade och förkrympta träd, såsom fjällsippa, sälg och dvärgbjörk. Men allt efter som de bördiga trakterna höjde sig och blefvo vattenfria samt klimatet förmildrades, tilltog växtligheten, och efter hand utbredde sig asp, björk, lönn, al, hassel o. s. v. samt slutligen ek i skogssträckor, hvilka omgäfvade de högre belägna trakternas tallskogar.

De första lefvande varelser, som funnos i Östergötland, voro liksom å andra delar af jorden hafsdjuren. Om desamma har man föga kännedom. S. Lovén omtalar emellertid i en afhandling i »Öfversikt af Vetenskapsakademis förhandl. 1861», att i Örberga kyrka i Dals härad invid Vättern förvaras från forna tider ett refben¹ af en hval, som, »efter hvad en sägen synes antyda», strandat i närheten. Denna hval antager L. kommit från öster. Ytterst skulle den hänvisa till Ishafvet. Äfven på andra ställen i vårt land hafva anträffats skelettdelar af hval. Så omtalas redan i Rimkrönikan skelettet af en hval, som strandat vid Edbo i Roslagen år 1489, hvaraf en del ännu förvaras i Edbo kyrka samt 1860 omnämnes i en vetenskaplig afhandling af W. Liljeborg. År 1705 hittades i Västergötland 10 å 12 mil från Västerhafvet lämningar af en hval, äfven de vetenskapligt beskrifna. Andra fynd af hvalben inom Sverige omnämnas därjämte.

Skäl förefinnas alltså att säga, att hvalen lefvat och haft sin varelse i de hafsvågor, som en gång inom Östergötland betäckte numera odlad mark, äng och skog.

Men äfven andra ishafsdjur, som egentligen lefva i salt och iskallt vatten, hafva återfunnits och finnas ännu i vårt land och inom vår provins. Som exempel nämnes här hornsimpan, om hvilken A. Stuxberg i sitt arbete »Sveriges och Norges fiskar» säger, att ingen annan saltvattensfisk hittills blifvit funnen vid en nordligare breddgrad än hon.

¹ Det är egentligen endast ett stycke af ett refben, med gråhvit färg och tämligen väl bibehållet, så att ytan till större delen är glänsande och slät. På ett ställe är det något förvittradt. Att döma af utseendet har det icke någon längre tid legat i jorden, men väl länge kunnat ligga i vatten. Då öfre och nedre ändan saknas, är det svårt att säga, hvad för en hval det tillhört. Liljeborg antager, att detsamma tillhört en *Balaena* och att det möjligen är af samma art som den i Västergötland funna och härofvan omnämnda.

Hornsimpan lefver ännu i Vättern, tillägger S., på de största djupen, från 50—70 famnar samt instämmer med nyssnämnde förf., Lovén, som säger, att hon måste lefvat kvar här sedan istiden och jämte några få andra hafsdjur småningom vant sig vid bräckt och slutligen vid alldeles sött vatten.

En kärrsköldpadda är funnen vid Norsholm vid gräfning af Göta kanal år 1820 och är beskrifven af Dalman i Vetenskapsakadem:s handl. samma år.

Landdjuren kunde naturligtvis först tillkomma efter landhöjningen, och sedan växtligheten blifvit sådan, att dessa djur kunde lifnära sig. Men därmed gafs äfven tillfälle för dem att hitkomma och utbreda sig.

Renen anses vara bland de första landdjur, som tog is- och vattenfri mark i besittning. Huruvida detta djur äfven tillhörde Östergötlands allra tidigaste djurvärld är obekant. Något bevis för renens invandring hit föreligger icke.

Men med säkerhet kan sägas, att den jättestora uroxen tidigt tillhörde landskapet. Lämningar af detta djur hafva anträffats på två platser i mellersta Östergötland, nämligen i en mosse i trakten af Mjölby i Vifolka h:d,¹ samt vid Odensfors i Ledbergs s:n, Valkebo h:d, den sistnämnda platsen den nordligaste fyndorten för detta djur inom Sverige. Uroxen fordrade dock riklig föda och kan alltså icke hafva hitkommit förr än tillgång på dylik förefanns.

På ett ställe, nämligen vid Hagebyhöga, nära Vadstena, hafva anträffats lämningar af bisonoxe.

Till de äldre djurslagen kunna äfven räknas varg, björn, älg, kronhjort och bäfver. Så småningom hitkommo och spridde sig äfven en hel del af här ännu befintliga djur. Af björn äro nyligen skelettdelar hittade i trakten af Sturefors i Vist s:n, men dessa äro ännu icke vetenskapligt bestämda.

Af älg har fynd gjorts af horn. Vid gräfning i den s. k. Göksmossen, Vallsnäs, Nykils s:n, Valkebo h:d, anträffades år 1911 på ett djup af 1,5 meter ett älghorn, ett typiskt skofvelhorn med en största längd af 97 cm., stängens omkrets på smalaste stället 18 cm. samt med 16 större och mindre spetsar. Vid vetenskaplig undersökning befunnos jord- och torfprofven från fyndplatsen »tyda på Ancylustiden».

Vid Vallsnäs, ofvanför Haraldsbo bro, hafva äfven delar af horn af

¹ Fyndet vid Mjölby gjordes år 1880 af ägorna till Dufvedals prästgård vid gräfning af ett utloppsdike i Brunnsmossen. Fyndplatsen hade ett 5—6 fot mäktigt dylager på mörkelblandad fin sand samt var mycket vattensjuk. Vid gränsen emellan dy- och sandlagret lågo följande ben af *Bos urus*: pannbenet, som vid upptagningen kom att blifva sönderhugget, båda hornen, (med kvickarna), hvaraf det ena afhugget, samt några delar af ansiktsbenen, hvilka anträffades vid sökande efter öfriga skelettdelar. Benen lågo nedtryckta i sanden. Hornspetsarne voro vända neråt. Vid vidare gräfning på platsen träffades fast sand och tät dy öfverallt omkring. Synbar anledning att påträffa flera ben, som kunde haft samband med de funna, förelåg icke. Fyndet förvaras från år 1887 i Linköpings allm. läroverks naturhist. museum. De öfriga fynden af uroxlämningar finnas i riksmuseet i Stockholm.

kronhjort blifvit hittade. Från hvilken tid detta fynd förskrifver sig är obekant, och de närmare fyndomständigheterna äro icke kända.

I Kvarsebo s:n, Östkind's h:d och norr om Bråviken hittades i början af 1900-talet, liksom Vallsnäsfyndet i botten af en utloppsgraf, ett horn af kronhjort, nu förvaradt i riksmuseum.

Om renen någonsin funnits i Östergötland, har den nog tidigt, redan vid det förmildrade klimat, som tog vid under de senare skedena af Ancylustiden, dragit sig mot norr. Uroxen är en redan i uråldrig tid utdöd art. I sin kropps massa och sin styrka hade detta djur ett godt vapen mot rofdjur. Anledningen till detsamma tidiga utgång var emellertid beroende, dels af en sparsam fortplantning, dels ungdjurens svårighet att skydda sig under sin långsamma tillväxttid samt slutligen människornas behof af föda.

Af de tidigare djuren kvarlefver här nu endast älgen.¹

Inga fågelarter äro kända från dessa landskapets äldsta tider, men fågelbenens svaga motståndskraft och äfven andra omständigheter kunna härtill vara anledningen.

Sedan nu emellertid växtligheten var i full gång och gifvit landskapet sin prägel samt sedan djuren utbredd sig åt skilda trakter och klimatet möjliggjorde människors hitkomst — hvilka förändringar helt säkert fordrade långliga tider, men som dock kunna antagas hafva fortgått utan uppehåll — var Östergötland en lika inbjudande boplats som tidigare inkräktade landskap inom landet.

Och så kom i sinom tid människan.

¹ Kronhjorten fortlefde i Östergötland ända under 1700-talet, och de sista af detta djurslag fälldes här omkring 1770. Vargen fanns här ännu långt in på 1800-talet men utrotades af människorna genom vid behof anställda vargskall och framför allt genom utläggande af förgiftad åtel. De sista vargarna torde ha fått sin bane vid slutet af 1850-talet. Bäfvern synes tidigt gått ut men omtalas ännu år 1453 i Bråbo härad. Björnen utrotades redan under tider, om hvilka några upplysningar i detta afseende numera icke finnas. Det sista lodjuret sköts å Omberg år 1884.

II.

Stenåldern.

Med namnet stenåldern, hvilken tidsperiod, enligt Montelius' kronologiska system, började vid människans ankomst till Sverige och varade intill det 18:e århundradet före Kr. f. eller till tiden för omkring 4,000 år sedan, betecknas som bekant den tid, då metaller ännu voro okända och tillverkaren af vapen och verktyg var hänvisad till trä, horn, ben och sten. Stenen kom af dessa olika material sist till användning. Föremål af trä hafva endast i enstaka fall kunnat bevaras till eftervärlden.

Östergötlands yta och utseende vid den tid under stenåldern, då den sista landsänkningen nått sin gräns, framgår af en karta i De Geers ofvannämnda arbete. Landskapet hade nu såväl åt norr som nordost och öster fått mer eller mindre vidgade gränser. Den vidöppna viken från Ancylustiden visar sig nu helt annorlunda. Den bildar en i väster och öster gående betydande hafsvik i trakten emellan Bråviken och Slätbaken, hvilken vik åt väster först avslutas med de nuvarande sjöarna Glan och Roxen. Kålmården visar en lång udde, hvilken skjuter ut norr om denna vik och i sin ordning åter i norr gränsar intill en större hafsbukt, som öfver Mälarens och Hjälmarens dalbäcken går in i västra Närke.

Men äfven i denna hafsvik höjde sig landet så småningom, om än landskapet vid stenålderns slut icke fått sina nuvarande gränser.

De första människorna beträda Östergötlands jord. Med visshet är bekant, att Östergötland var bebodt redan under stenåldern. Men för att få någon närmare kännedom om den tid, vid hvilken landskapet beträddes första gången af människor, hafva vi att hänvända oss till de arkeologiska fynd, som här blifvit gjorda samt till resultatet af de undersökningar, som i geologiskt hänseende, särskildt på senaste tiden, blifvit verkställda inom vårt land.

År 1894 anträffades ett jordfynd, ett af människohand bearbetadt redskap af älgben vid Tangstads tegelbruk nära Norsholm i Kimstads

sn, Memmings h:d. Detta fynd väckte mycken uppmärksamhet, och H. Munthe beskref detsamma med upphittarens påvisande af fyndplatsen, såsom hittadt i Ancycluslora. Med stöd af antagna geologiska förhållanden yttrar M., att fyndets ålder icke kan uppskattas till mindre än några tiotusentals år, men tillägger vidare, »att detta fynd icke kan anses fullt bevisande, enär dess ursprungliga läge i det skikt, hvori det anträffades, icke är oomtvistligt samt det därjämte icke blifvit funnet af en fackman».

Munthes tvifvelsmål hafva sedermera vunnit stöd genom K. Stjernas uttalande om, att i händelse det tallstubblager, som betäckt fyndplatsen, skulle härstamma från furuperioden, så skulle det därunder belägna boplatslagret vara ännu åtskilligt äldre, d. v. s. härstamma från äldre Ancylostid, hvilket är orimligt. En annan förf., R. Sernander, har genom jämförande undersökning därtill kommit till den slutsats, att det omnämnda tallstubblaget är från en senare period än Ancylostiden.

Tanken på, att Östergötland varit bebodt för några tiotusentals år sedan, får därför helt och hållet öfvergifvas, så mycket mer som den gamla åsikten, att hundratusentals år skulle förflutit sedan istidens slut, på senaste tiden fått gifva vika för nutida undersökningar. I våra dagar, då den vetenskapliga forskningens rön falla tätt på hvarandra, har denna tid genom G. De Geers enastående arbete att räkna de lerslager, som i Sverige äro afsatta efter istiden, blifvit reducerad på ett häpnadsväckande sätt.

I afseende å *Sveriges* första befolkande stämma icke de olika vetenskapliga åsikterna öfverens med hvarandra. Att Östergötlands första befolkande står i förhållande till och inträffar senare än *Sveriges* första besittningstagande af människor, veta vi.

Enligt en åsikt gifver forskningen vid handen, att den Skandinska halföns kända arkeologiska utveckling tager sin början vid Littorinatidens inbrytande, hvilket antages inträffat för omkring 8,000 år sedan. Sverige och följaktligen äfven Östergötland skulle då blifvit mycket sent inkräktade.

Utan någon hänvisning till vår tideräkning angifver en annan förf. — K. Stjerna — med ledning af gjorda fynd af den af honom efter en fyndplats i Estland benämnda Kundatypen, »att människorna vid tiden omkring eller omedelbart före Littorinahafvets maximum gått öfver Öresund».

Slutligen säger Montelius: »Att mer än 15,000 år förflutit, sedan människorna började att taga Sverige i besittning, har framgått af de senaste undersökningarna. Flera fynd göra det i hög grad sannolikt, att människan lefde här redan på den tid, då Östersjön var en stor med sött vatten fylld insjö, afstängd från världshafvet därigenom, att Sverige, Danmark och Tyskland då hängde samman; Öresund och Bälten funnos ännu ej.»

Man må nu taga hänsyn till den ena eller andra åsikten för Sveriges första befolkande, så kan likväl icke Östergötlands första inkräktande af människor bestämmas. Men tager man fantasien till hjälp och med beräkning af att en lång tid förgick, innan människorna hunno till Östergötland, samt därtill med vetskap om, hvilket vi senare härnedan skola finna, att fynd efter boplatz, tillfällig eller stadigvarande, blifvit gjorda, hvilka utvisa en tid af *långt mer* än 4,500 år tillbaka, kunna vi bilda oss en ungefärlig föreställning om, när Östergötland först blef befolkadt. Det är i detta hänseende ett resultat, som visserligen är i högsta grad obestämmt, men som dock är vida gynnsammare än, hvad man för endast några få år sedan kunde tänka sig.

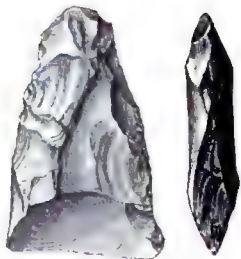
Men hvarifrån kommo då de första invandrarna till Östergötland? Vi hafva häröfvan sett, vid hvilken tid Stjerna anser människorna hafva gått öfver Öresund. S. omnämner vidare, huru de »spridt sig vid kuststräckorna österut till Blekinge...

Flockar, troligen följande den halländska kusten, betydligt östligare belägen än nu, ha sökt upp till Bohuslän och där uteder vattendragen kommit till Hästefjorden uteder Vänerns kust till Västergötlands sjösystem. Här sluta emellertid de hittills gjorda fynden af »benspetsar med flinthullingar», som för S. varit vägledande. Först i Jämtland äro de såsom spjutspetsar åter anträffade. Det långa mellanrummet utfylles emellertid på många ställen af andra Kundaföremål. »Så markeras vägen», fortsätter S., »genom tväreggade benredskapen från Hästfjorden, Dalsland (?), Tångstad i Östergötland» till Södermanland o. s. v. »Samma väg utvisa de grofva med få hullingar försedda en- eller tvåsidiga harpunerna från Hästefjorden, Dalsland, från Norrköping (fig. 1, a) ännu en (fig. 1, b) från Östergötland» till Södermanland o. s. v. mot norr. Invandringen till Östergötland gick sålunda öfver norra Västergötland och mellersta Östergötland fram till Sveriges östra kust och sedan uteder kusten mot norr.

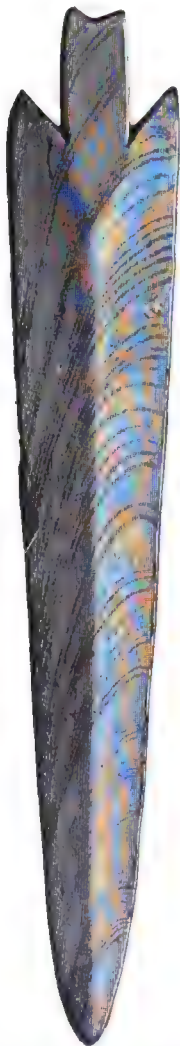
Om dessa Östergötlands första invandrare har man sig helt naturligt ingenting vidare bekant. Med all säkerhet förde de vildens lif. Åkerbruk kände de icke till. Deras näring var afkastningen af fruktbärande träd eller buskar såsom ek och hassel m. fl. eller

1. a. Harpunspets af ben, hittadt 1907 vid grundgräfnings för nya rådhuset i Norrköping, omkr. 4,5 m. under markytan och omkr. 1,4 m. under Östersjöns nuv. nivå, i Littorinalera bland skelettdelar af en vikaresäl (enl. E. Lönnberg). 1 a. b. Harpunspets af ben funnen i Tåkerns botten, Källstads s:n, Dals h:d. 1 a.

2. Flintyxa från Ödes-
högsfyndet. ¹/₂.

3. Gryts s:n, Hammar-
kinds härad. Spjutspets
af skiffer. ¹/₂.

hvad de kunde hämta ur haf eller sjö såsom fisk och skaldjur eller af örter och villebråd från mark och skog. Några fasta bostäder hade de icke, utan de voro ett vandrande folk, som här och där på lämpliga platser på längre eller kortare tid togo sina uppehållsstationer. Att döma af det ringa antal fynd, som anträffats och kunna vittna om dessa första östgötars tillvaro, torde kunna dragas den slutsats att deras antal varit obetydligt. Svårigheten att finna dylika vittnesbörd är dock stor. Huruvida en senare tids östgötar härstamma från dessa urinvandrare veta vi icke. Säkertligen hafva emellertid de första invandrarne gått under i kampen för tillvaron eller vandrat åt andra håll för att sedan efterföljas af nya. Att de människor, hvilka först kommo till landskapet, hade många svårigheter att emotstå, behöfver icke sägas. Hvad som i hög grad underlättade deras besvärigheter, var det mildare klimat, som följde efter istiden, och som för öfrigt varade till senaste delen af bronsåldern, ett klimat, som var vida fördelaktigare än våra dagars.

Nya redskap. Till redskapen af horn och ben kommo så småningom flintredskapen, äfvenså började lerkärl tillverkas. Ljuster, kastpil och harpun, hvilkas egg varit af ben, försvinna. »De ersättas», säger sistnämnde förf., »af den tvära pilspetsen af flinta, hvilken man vann genom att på tvären dela den till så mycket nyttiga spånen. Med den tvär-eggade pilen har man skjutit landtdjur och äfven fiskar, ett på otaliga håll vanligt bruk, som ännu existerar.» Men det fortsattes äfven med redskaps-tillverkningen af horn och ben t. o. m. i nya former, ehuru ej i samma mängd som förut.

Afven från denna utvecklingstid beträffande redskapen är ett fynd gjordt i Östergötland. Omkring år 1904 hittades nämligen vid Åby bondegård i Ödeshögs s:n, Lysings h:d, några flintföremål, bestående af tre smärre skifyxor, ett knifliknande redskap, en tjock aflång skrapa, bitar af dylika m. m., allt af flinta (fig. 2). Detta fynd tillhör äfven, liksom de ofvannämnda benredskapen, den äldre stenåldern. Fyndplatsen befanns vid undersökningen, verkställd af T. Arne, bära prägeln af en uråldrig boplats på en flotte, anlagd i vatten.

Några spår af benföremål eller lerkruksskärfvor anträffades icke vid undersökningen.

Olika kulturståndpunkt hos östgötarne i väster och öster. Så småningom blefvo skilda platser af Östergötland inkräktade af människor. Hvad man då med visshet om dessa har sig bekant är, att åtminstone under yngre stenåldern samtidigt inom landskapet lefde två till sin kultur olika folk, hitkomna från skilda håll, det ena boende i västra och det andra i östra Östergötland. Hvarifrån det sistnämnda folket haft sitt ursprung, kan icke sägas, och icke heller vid hvilken tid det hitkommit. Emellertid framgår tydligt de olika folkens skilda ursprung, ty det afstånd af endast omkr. 100 km. (fågelvägen), som skilde dem åt, var alldeles för kort för att de, som bodde i öster, hvilka, såsom tillhörande en äldre kultur, voro de lägst stående, skulle därförutan kunna varit så efterblifna det folk, som slagit sig ned i västra delen af landskapet.

Af gjorda fynd vid undersökta boplatser inom de olika orterna framgår, att den västra befolkningen sysselsatte sig med jordbruk och

4-5. Säter, Kvarsebo s:n, Östkind's h:d. Stycken af lerkärl. 4: omkr. $\frac{1}{4}$. 5: $\frac{1}{2}$.

boskapsskötsel.¹ under det befolkningen i öster uteslutande lefde af fiske och jakt. Förutom yxor och mejslar af grönsten o. s. v. har i väster hittats en del föremål af annan art än de på östra kusten funna. Bland i öster hittade fynd märkas sålunda spjutspetsar af skiffer (fig. 3) äfvensom en mängd lerkärlsfragment med för ostkusten såregen ornamentering (ex. fig. 4 o. 5) med sicksackmönster, kors, korta parallella streck, punkter och gropar m. m.

Af dylika spjutspetsar hafva visserligen ett par hittats i västra delen af landskapet liksom äfven några lerkärlsbitar med likartade prydnader som å de i öster funna. Men dessa sparsamt förekommande fynd hafva säkerligen genom en eller annan tillfällighet kommit till sina platser, måhända som byte efter någon strid de olika folken emellan.

¹ Endast sexradigt korn är från denna tid anträffadt i Östergötland, men då man känner, att hvete och den starkt värmeofordrande hirsen under yngre stenåldern äfven odlades i Sverige, kan med säkerhet sägas, att äfven dessa sädesslag odlades i det bördiga Östergötland.

Angående den östra befolkningens möjliga ursprung må nämnas, att en dylik befolkning af jägare och fiskare har lämnat spår efter sig så väl här som å Gottlands, Södermanlands, Upplands och Finlands kuster äfvensom i Ryssland och långt bort i Sibirien. Att det västra och östra folket varit i beröring med hvarandra, ehuru länge troligen endast på fientligt sätt, visa, förutom de i väster hittade spjutspetsarna m. m. äfven i öster hittade fynd, hvilka bära prägeln af den västliga kulturen.

Att Östergötlands folk vid tiden för den yngre stenåldern — det må nu varit af den ena eller andra rasen eller bött i väster eller öster — i kulturellt hänseende hvar och en för sig gingo framåt, kan ju tagas för afgjort. Och då det kunnat sägas, att teknik och arbetsskicklighet i Sverige redan vid denna tid stod lika högt, t. o. m. betydligt högre än annorstädes under samma ålder, bör detta kunna sägas äfven rörande Östergötland. Vackra fornfynd äro här äfven tillvaratagna såväl af flinta, skiffer som af grönsten (det senare ett gemensamt namn för annat slags sten än de båda förstnämnda). Att flintan här i Östergötland bearbetades vid denna tid, sedan materialet blifvit hit infördt från Skåne, visa anträffade fynd från boplatserna såväl vid Alvastra i västra som vid Säter i östra Östergötland. Och att grönstenen här blifvit bearbetad, bekräftas af den plats af ringa omfång, där yxor af dylik stenart anträffats å södra sluttningen af Kålmården vid Hults bruk i Kvilleinge s:n, Bråbo h:d. En del af de vid denna plats — till antalet omkring 200 — funna yxor äro färdigarbetade och en del ofullbordade. Här ha äfven anträffats några slipstenar. Stenbrottet, där grönstenen är tagen, är beläget i närheten.

Boplatser. De tidigare invandrarne fingo helt säkert nöja sig med att bebo de möjligen här och hvar befintliga af naturen danade bergsgrottorna eller ock i med tillhjälp af stockar och ris uppkastade eller uppförda jordkolor.

Antydningar till en boplatz, hvilken på grund af där gjorda fynd visar sig gå tillbaka till Nordens äldre stenålder, ha, såsom nyss blifvit nämnt, iakttagits vid Åby i Ödeshögs s:n, Lysings h:d (sid. 10). Fyndplatsen har ursprungligen varit en sjö eller mosse, som uttorkat och uppodlats omkring midten af 1800-talet. Detta fynd förskrifver sig från en tid, som ligger *långt mer* än 4,500 år före vår tid.

Helt nyligen — år 1908 — har en påbyggnad, en s. k. träskbo-ning, blifvit upptäckt, en boplatz, som leder sitt ursprung från den yngre stenåldern. Detta fynd är ett af de märkligaste i arkeologiskt hänseende, som på länge blifvit gjordt i Norden. Nämda påbyggnad är nämligen den första i norra Europa anträffade. Värdet för forskningen och för kännedomen om förfädrens lif blifver så mycket större, vid tanken på att denna boplatz leder sitt ursprung så långt tillbaka som till tredje årtusendet f. Kr. f. eller för omkring 4,500 år sedan.

Denna gamla boplatz är belägen vid Broby icke långt från Alvastra

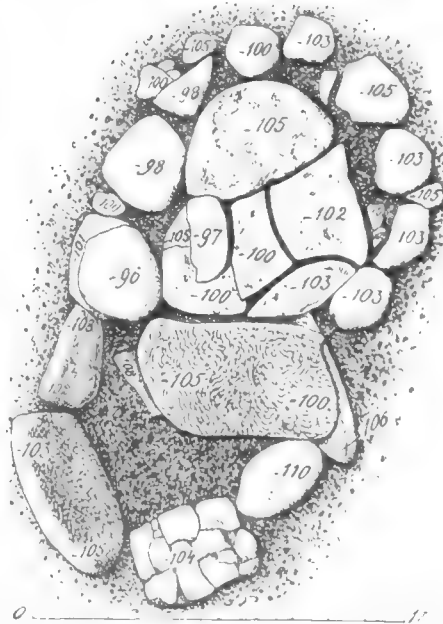
O. Frödin, fot.

6. a. Hård.

i Västra Tollstads s:n, Lysings h:d. Undersökningen af densamma, som verkställes af O. Frödin, är ännu icke fullbordad, men på grund af, hvad härvid redan blifvit åtgjordt lämnas några antydningar om boplatsen.

Terrängen, å hvilken byggnaden är uppförd, utgöres af mossjord. Vid tiden för anläggningen var här emellertid en af källflöden ständigt öfversilad svagt sluttande gyttja eller s. k. gungfly. Något ofvanför ytan lades här ett golf, uppburet af pålar. Golfvet består af stockar af björk och fur, lagda kant i kant. Barken sitter ännu kvar a stockarna, beroende på, att golfvet varit täckt med risbäddar. Här och hvar befintliga rester af pålar antagas hafva utgjort stöd för tak, som antagligen varit täckta af hudar, halm, vass, bark, risflätning eller dylikt, alltså en hel stenåldersby med antagligen kätliknande bostäder.

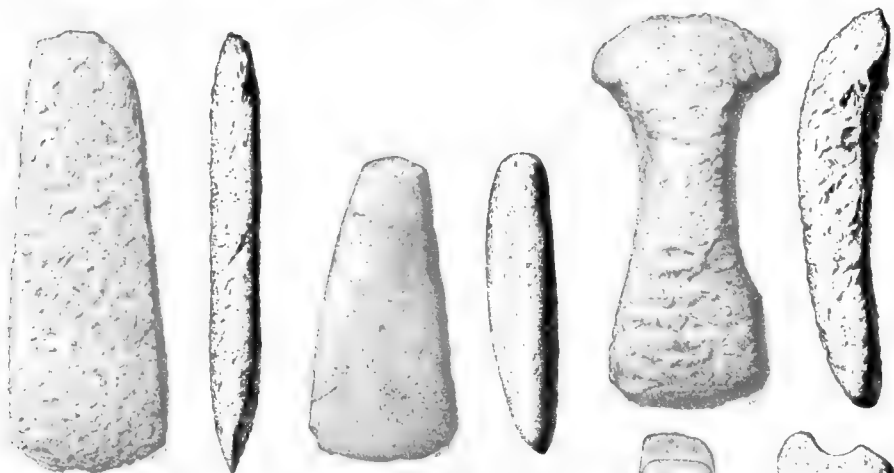
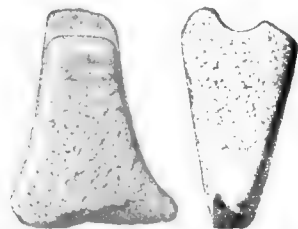
Af de blottade till mer än ett fyratiotal uppgående, ännu med kol betäckta eldhårdarna, utgöres en af en enda aflång kalkstenshäll. Öfriga bestå af ett flertal, till formen mer eller mindre oregelbundna skörbrända stenar. Den af dessa omsorgsfullast byggda är egentligen i två delar, dels

6. b. Planritning af samma hård; siffrorna angifva djupet i cm. under jordytan.

en något oval krets af kalkstensflisor och mindre klumpstenar af granit och gnejs, omslutande en af hettan söndersprängd kalkstensplatta, alltså den egentliga eldhärden, dels en fördjupning, belägen vid sidan härom, omgifven af kantställda stenar, dit man nedrakade glöd och aska (fig. 6 a, b). Två af de år 1910 undersökta eldhärdarna utvisa en tydlig skillnad i ålder från de öfriga. En sittplats, antagligen begagnad äfven som bord eller dylikt, består af en aflång granitsten. Förbindelsen med fast mark — då man hvarken kunde gå eller ro till byggnaden — utgjordes af spänger, hvilka vid försvar, vare sig mot människor eller djur, kunde indragas.

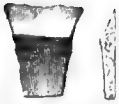
En mängd fornföremål äro här anträffade, hvilka lämna ett värdefullt bidrag till de i väster boende östgötarnes kulturståndpunkt vid denna tid. Så hafva här tillvaratagits yxor af grönsten (exempel fig. 7—9), dubbeleggade skafthålsyxor (ex. fig. 10, 11), pilspetsar, skrapor, yxor och borrar af flinta (ex. fig. 12—15), knackstenar af kvartsit (ex. fig. 16), slipstenar af sandsten och kvartsit, knif af flinta (fig. 17), stenar med skålförmiga fördjupningar, hvaraf en antages varit använd vid knäckning af nötter (fig. 18), pryklar tillverkade af ben efter get, får, svin och hare (ex. fig. 19—20), mejslar af ben efter kronhjort och horn af samma djur (fig. 21), pärlor af ben (ex. fig. 22) och djurtänder (ex. fig. 23), en bärnstenspärla (fig. 24) i form af en dubbeleggad yxa — det första bärnstensfyndet från stenåldern i Östergötland —, krok af trä (fig. 25), det första redskap af trä, som blifvit anträffadt vid veten-

7. Yxa af grönsten. ¹ s.8. Yxa af grönsten. ¹ s.9. Skafthålsyxa. ¹ s.10, 11. Dubbeleggade skafthålsyxor. ¹ s.

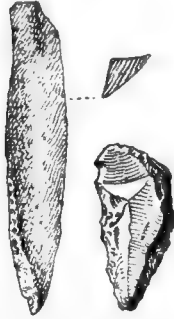

12. Skrapa af flinta. ²s.

13. Tværeggad pilspets af flinta. ¹/₁.

14, 15. Borrar af flinta. ²s.

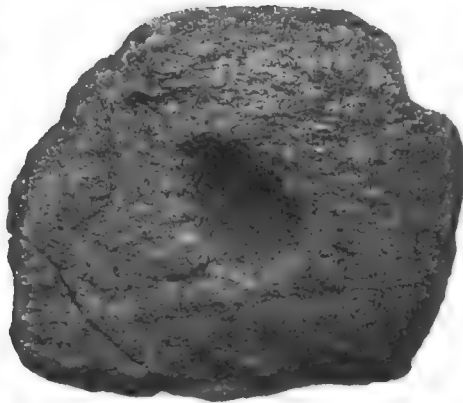
16. Knæcksten af kvartsit. ¹ s.

17. Knif af flinta. ²s.

21. Mejsel af hjorthorn. ¹ s.

18. Sten med skålformig fördjupning. ¹ s.

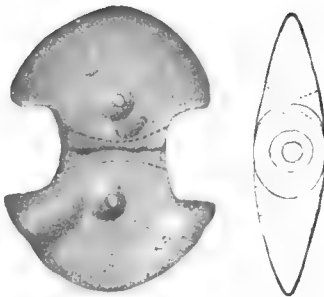
19, 20. Prylar af ben. ¹ s.

22. Benpärle. ² s.

23. Tandpärle. ¹ l.

24. Pärle af bernsten. ¹ l.

25. Krok af trä. ¹ l.

skaplig undersökning från Sveriges stenålder, lerkärlsbitar (fig. 26—28), eldslagningsstenar af kvartsit (ex. fig. 29) med tillhörande svafvelkisbollar, och äkta fnösksvamp, »slagstock» af hjorthorn, använd vid bearbetande af flinta m. m. En mängd affall af flinta och än mer af grönsten visar, att vapen och redskap förfärdigats på platsen.

Af däggdjur hafva hittats ben af svin, nötkreatur, får, get, älg, kronhjort, rådjur, mård, gräfling, hund eller varg eller bådadera, björn, hare samt vildkatt.

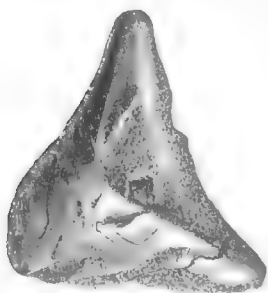
Af fiskben hafva anträffats dylika af gädda, abborre, braxen, björkna och mal. Äfven hafva några sillfjäll tillvaratagits. I öfrigt framgår,

26—28. Lerkärlsbitar. 2^a.

att hasselnötter varit en mycket använd föda. Åkerbruk var, såsom förut är nämnt, äfven känt, hvilket framgår af en del här anträffade förkolnade sädeskorn, hvilka vid undersökning befunnits vara kärnorna af sexradigt korn. Endast detta sädesslag är konstateradt. Torkade och därefter förkolnade äpplen (fig. 30) hafva äfven anträffats.

Likaså hafva tillvaratagits några spridda ben, några ben af människokropp och ett skelett af människa, det senare utan tvifvel vittnande om en samtidig graf.

lagningssten. 1^a.

Vid slutet af 1911 års gräfningar voro 310 kvm. undersökta men ännu återstodo då 200. Tillsammans voro 30 eldstäder, byggda af stenar, blottade. Hvarje sådan hård torde beteckna den plats, omkring hvilken familjen uppsatte sin kåtliknande bostad. Föremål till ett antal af omkr. 1,500 voro vid nämnda tid tillvaratagna.

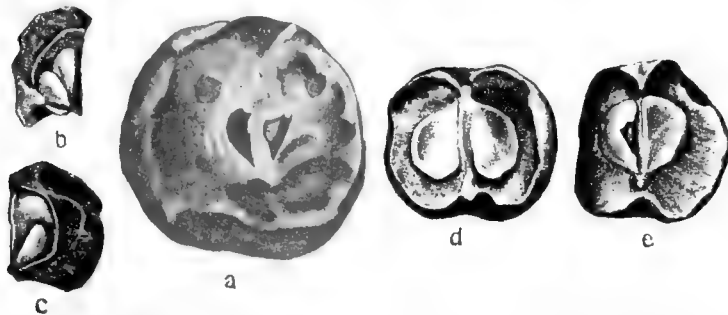
Vid slutet af 1912 års undersökningar voro 425 kvm. undersökta, ett 40-tal hårdar blottade och omkring 2,000 föremål tillvaratagna.

Undersökningen kommer att fortgå.

Anledningen till att boplatserna blifvit öfvergifna är att söka i uppkomsten af torftäcket, som bildats öfver gyttjan, och den fasta mark, som så småningom bildade sig kring byggnaden. Den förut oåtkomliga byggnaden förlorade därigenom sin skyddande egenskap, då den fastare marken tillät såväl människor som djur att närma sig densamma. Några spår af att byggnaden blifvit härjad af eld eller annan förstörande ödeläggelse hafva icke anträffats.

I en torfmosse nära Hanesjön i Hällestads s:n, Finspånga läns h:d, har anträffats en koja från stenåldern, men utan fornföremål. Med en längd af 1,8 m. samt en bredd och höjd af 0,6 m., är den uppförd af björk med långsidorna af liggande och gaffarna af upprättstående timmer. Det är omöjligt att bestämma, hvad en dylik obetydlig koja haft för användning, men det kan möjligen tänkas, att den blifvit uppförd som skydd af någon fridlös, som tagit sin tillflykt till denna dåtida öde skogsbygd samt här snart fallit offer för vilda djur, eller äfven att den varit uppförd som skydd vid jakt efter villebråd.

De stenåldersboplatser eller fyndplatser från denna tid, hvilka uppdagats i östra Östergötland, äro, som redan nämnt, belägna vid Säter i Kvarsebo s:n, Östkind's h:d. Två af desamma, anträffade år 1905, visa emellertid fynd af till sin karaktär helt olika beskaffenhet. Och likväl är afståndet dem emellan endast omkring 100 meter. Detta visar

30. Kolade äpplefragment. Nat. storlek. Teckn. af frkn Roseuius.

a. Halfveradt äpple af den *större* typen. b, c. Mindre äpplefragm. med kärnhusens pergamentväggar och kärnor in situ. d, e. Halfv. äpplen af den *mindre* typen. De inrullade kanterna å äpplena a, d, e, antyda, att de lufttorkats, innan de kolats.

med all säkerhet en viss tidsskillnad emellan de på de båda platserna gjorda fynden; den östligast belägna betecknas som den yngsta. Det är ett tydligt bevis på, att ett kringvandrande folk vid skilda tider för någon längre eller kortare tid slagit sig ned på i det närmaste samma plats. Förutom de å bilderna visade fynden hafva här bl. a. hittats ben af säl, svin och gädda samt brända stenar och kol, hvilka beteckna en eldstad. Femhundra meter åt väster är ytterligare en boplat, ehuru icke undersökt. Vid Skälf i Ö. Husby s:n, äfven i Östkind's h:d, ha också anträffats spår af en likartad plats. Alla dessa platser tariffva ytterligare undersökningar. Boplatserna vid Säter lågo på sin tid invid Bråviken men äro på grund af landhöjningen nu att anträffa längre därifrån. Boplatser i öster torde i öfrigt kunna återfinnas flerstades, särskildt där skifferfynd äro gjorda.

Liksom Alvastraboplatsen räknar sin ålder tillbaka till tredje årtusendet f. Kr. f., så tillhöra äfven boplatserna vid Säter samma årtusende.

2—130727. Ridderstad, Östergötlands historia.

Samtliga dessa boplatser hafva tillkommit under gånggrifternas period, en tid som enligt O. Montelius' kronologi varar omkring åren 2,500—2,000 f. Kr. f., och tillhöra sålunda den yngre eller senare delen af stenåldern.

Det får dock icke antagas, att dessa boplatser i öster voro fasta bostäder, ty folkets fasta bosättning kom helt säkert först till stånd med åkerbruket.

Befolkningen. Af allt att döma synes, som redan är antydt, de spår, hvilka i Östergötland anträffats efter dess första invandrare, icke gifva vittnesbörd om människor, hvilka blefvo stamfäder för Östergötlands bebyggare. Ty i så fall skulle nog ett större antal fynd från dessa äldre tider blifvit gjorda. Senare invandringar kommo utan tvifvel till stånd. Men äfven dessa nya invandrare kommo hit öfver Västergötland. Den sydsvenska kultur, de medförde, inverkade äfven redan tidigt på kulturen i östra Östergötland och blef så småningom efter oviss tid den härskande.

Tack vare O. Montelius' kronologiska undersökningar och det af honom framställda systemet öfver stenålderns föremål samt med kännedom om fynd inom de olika orterna kan det bestämmas, huru befolkningens utbredande på sin tid försiggick.

På grund af detta system och med stöd af undersökning af de i statens samlingar befintliga stenåldersföremålen från Östergötland har B. Nerman visat, i hvad mån landskapet efter hand togs i besittning. N. har genomgått mer än 1,600 dylika föremål och uppgjort särskilda kartor för orterna, där de olika fynden anträffats, af hvilka framgår, huru de olika häraden så småningom blifvit befolkade.

Enligt Montelius' system följdes de spetsovala flintyxorna (ex. fig. 31 oslipad och 32 slipad) af de tunnackade (fig. 33 oslipad o. 34 slipad), dessa åter af de tjockackade (fig. 35).¹ Af Nermans kartor inhämtas, att den spetsovala yxan blifvit i 19 ex. återfunnen i Aska, Dals, Lysings, Göstrings, Bobergs och Vifolka h:d, alla i västra Östergötland allt in till närheten af Roxens västra strand, samt ett ex. i Kinds h:d.

Den tunnackade flintyxan, som representeras af 186 ex., alltså i betydligt större antal än den spetsovala, har förutom i nyssnämnda h:d äfven anträffats i mindre antal ex. i Gullbergs, Valkebo, Hanekinds och Finspånga l:s h:d, Memmings, vid gränsen nära ett dylikt fynd i Finspånga l:s h:d, Åkerbo, Bankekind, Bråbo och Hammarkinds h:d. Här visar sig alltså en dragning af fyndplatserna åt öster ända till grannskapet af Slätbaken. Äfven norr om Motala ström förekomma några dylika fynd. Från Ydre, Skärkind, Lösings, Björkekind och Östkind h:d finnas icke några tunnackade yxor i statens samlingar. Det största antalet hafva anträffats i det lilla Dals samt i Aska h:d.

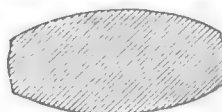
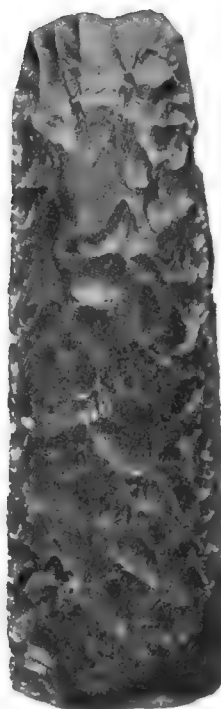
¹ No 31 är funnen i V. Tollstads, 32 i St Pers, 33 okänd fyndort, 34 i Örberga och 35 i Björsäters socknar.

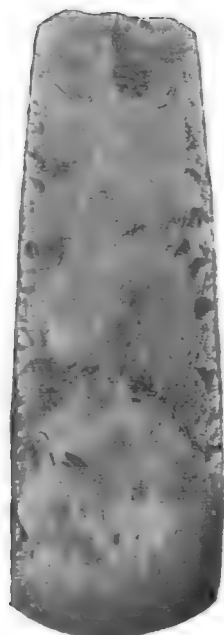
31 $\frac{2}{3}$

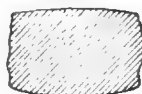
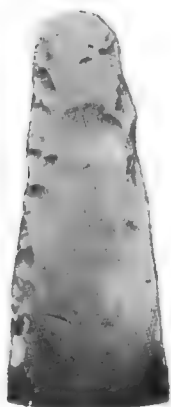
32 $\frac{1}{3}$

33 $\frac{1}{3}$

34 $\frac{1}{3}$

35 $\frac{1}{3}$

36 $\frac{1}{3}$

Den tjocknackade flintyxan återfinnes till sitt största antal äfvenledes västra Östergötland men har för öfrigt anträffats inom alla härad utom i Memmings, Lösings och Östkind. I öster är ett fynd tillvarataget inom Björkekinds h:d icke långt från kusten. Fynden af den tjocknackade yxan ökas nu, i jämförelse med de först omnämnda flintyxfynden, norr om Motala ström samt återfinnas äfven i Ydre h:ds norra hälft samt sydligare i Kind's h:d än förut omnämnda fynd.

Det befinnes alltså, att det största antalet fynd är gjordt i västra Östergötland, söder om Motala ströms och väster om Stångåns vattensystem eller i den bördigaste delen af landskapet, som sålunda varit den tätast befolkade delen under stenåldern. Här återfinnas äfven alla från stenåldern omtalade grafvar.

Inom detta område — jag nämner det redan nu — återfinnas äfven de flesta af Östergötlands kända runstenar, liksom här sedermera uppstodo fyra af Östergötlands nuvarande städer, hvaraf Linköping och Skeninge i uråldrig tid.

Befolkningen i några socknar i Finspånga l:s h:d har utan tvifvel, som nyssnämnde förf. äfven anmärker, rekryterats från Närke. Närmast norr om Motala ströms vattendrag torde dock bosättningen utgått från södra sidan af strömmen.

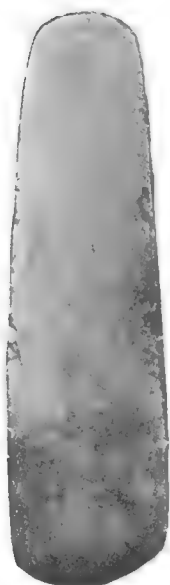
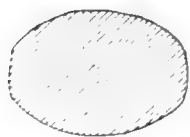
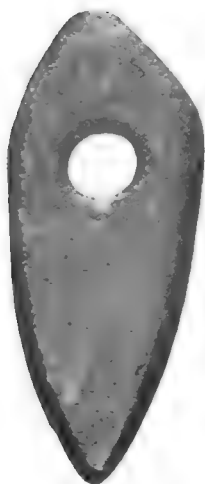
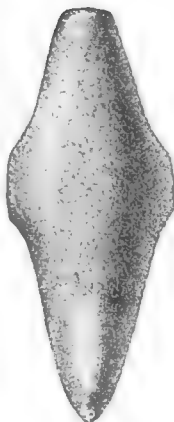
Om man undantager de vid själfva tillverkningsplatsen Hult anträffade grönstensyxorna, hvilket vid en dylik beräkning bör göras, visa fynden af grönstensyxor med hänsyn till tidsbestämningen för de olika typerna i det stora hela samma resultat som flintföremålen.

Emellertid är att märka, att flintföremålen — antagligen såsom kostsammare — varit mer använda i det bördigare västra än i östra Östergötland, hvartill kommer, att desamma i den rikare bygden visat sig både vara större och bättre arbetade.

Nu uppstår emellertid den frågan: Bevisa då icke dessa många omtalade fynd af flinta och grönsten, att de orter, som äro belägna utom området emellan Vättern och Stångåns vattensystem samt söder om Motala ström, redan under stenåldern fått sin bofasta befolkning med megalitisk kultur eller den kultur, med hvilken grafskick och åkerbruk följde. Därpå kan med säkerhet svaras: nej. Med skäl kan väl sägas, att i sådant fall skulle stenåldersgrafvar anträffats äfven inom dessa delar af landskapet. Saknaden af dylika grafvar kan anses vara ett fullgiltigt skäl för denna utsago.

Men bevisar icke yxverkstaden vid Hult, att den östra befolkningen hade fasta bostäder? Och var icke åtminstone vid Hult en fast boplats? Ja, det är möjligt men endast till en tid. Ty att verkstaden helt plötsligt blifvit öfvergifven, framgår af att ett så stort antal yxor blifvit öfvergifna och kvarlämnade på platsen, däraf t. o. m. en del ofullbordade.

Vid hvilken period denna verkstad varit i arbete och blifvit öfvergifven kan man möjligen tänka sig, då man känner, att de anträffade

38 $\frac{1}{3}$ 41 $\frac{1}{3}$ 37 $\frac{1}{3}$ 39 $\frac{1}{3}$ 40 $\frac{1}{3}$ 46 $\frac{1}{3}$ 43 $\frac{1}{3}$ 42 $\frac{1}{3}$ 44 $\frac{1}{3}$

grönstensyxorna endast äro trindyxor (fig. 36) eller yxor med oval genomskärning (fig. 37). Före denna art af grönstensyxor går i typserien den spetsovala yxan (fig. 38), och den befinnes icke omnämnd såsom här funnen. Den sista eller fjärde i denna typserie är grönstensyxan med rektangulär genomskärning (fig. 39, 40).¹ Denna omtalas icke heller såsom här anträffad.

Då grafvar icke ännu förefinnas i öster och icke heller en bofast befolkning, visar det sig alltså, att den megalitiska kulturens inverkan på kulturen i öster gått mycket långsamt framåt.

När de båda olika kulturfolken sammansmält till ett folk eller när grafskicket, åkerbruket och den fasta bosättningen voro fullt genomförda i Östergötland i sin helhet, lämnas osagdt. Att grafvar förekommo i östra delen af landskapet under bronsåldern är visst. Därom vittnar bl. a. graffältet vid Ljunga i Skönberga s:n, Hammarkinds h:d.

Klädedräkten har helt naturligt icke kunnat lämna några spår efter sig. Med all säkerhet bestod den af beredda djurskinn men måhända så småningom äfven af tyg af fårull. Prydnader saknades icke.

Af redskap och verktyg äro de vid Alvastra och östra boplatserna funna redan omnämnda. Dylika äro anträffade äfven i grafvar och på enskilda platser; till stenåldersföremålen kunna räknas yxor af olika beskaffenhet.

Skaftålsyxorna af grönsten togo så småningom öfverhand öfver de äldre yxorna utan skaftåls. Af dessa märkas tidigast den ytterst sällsynta dubbeleggade yxan (fig. 41), den fåtaligt men med större utbredning förekommande mångkantiga yxan (fig. 42), den i statens samlingar från Östergötland i 23 ex. förekommande fasetterade yxan (fig. 43, 44), hvaraf ungefär hälften i östra Östergötland och de öfriga i mellersta delen af landskapet, samt den båtformiga yxan (fig. 45) i 73 ex., hvilka äro anträffade litet hvarstädes men till största delen i västra delen af landskapet.

Alla dessa räknas till gånggrifternas tid.

Till en senare tid eller hällkistornas räknas de enkla skaftålsyxorna, hvilka i betydlig mängd förekomma från landskapet (fig. 46).²

Af andra stenåldersverktyg märkas slipstenar af olika slags sandsten m. m. samt af vapen pilspetsar (fig. 47), spjutspetsar (fig. 48), dolkar (fig. 49), stridsyxor och sågar (fig. 50) af flinta.

Att många af stenåldersföremålen varit använda äfven efter stenålderns slut är visst. Från den därefter följande bronsåldern har anträffats ett allt för litet antal bronsfynd för att gifva vitsord om, att bronsredskapen varit de enda använda under denna tid. Bronsen var

¹ Nr 36 är funnen vid Hult, 37 i Ljungs, 38 i Rogslösa, 39 i Asks, 40 i Åtvids, 41 i Appuna, 42 i Gryts, 43 och 44 i Börrums s:ar och 46 i närheten af Söderköping.

² Fig. 44 är i storlek $\frac{1}{2}$ (å planschen står oriktigt $\frac{1}{3}$). 45 o. 46: $\frac{1}{3}$ 47: $\frac{2}{3}$, 48—50: $\frac{1}{3}$. No 47 är funnen i Slaka, 48 okänd fyndort, 49 i Örberga och 50 i Torpa s:r.

en kostbar vara. Stenredskapen användes nog ända in i järnåldern. Äfven järnet var länge dyrbart.

För tändning af eld användes eldslagningsstenar af kvartsit men äfven, ehuru mera sällan, af flinta. Stenen slogs mot svafvelkis, till dess en gnista erhöles, som vid beröring med fnöske antände detta.

De olika djur, hvaraf ben anträffats vid de olika boplatserna, äro redan omnämnda. Härtill kunna nämnas ben af fågel, ehuru sällsynta, antagligen på grund af sin ringa motståndskraft. Af tama djur torde endast funnits får och get. Hunden, som är det äldsta husdjuret, har naturligtvis redan nu slutit sig till människan.

Samfärdsel. Att Östergötland redan från den första tid, landskapet på allvar tagits i besittning af människor, haft samfärdsel och förbindelse, om ock sparsamt, med andra orter, torde vara naturligt. Ty icke kan gärna antagas, att de hitkommande lämnat beröringen med sina anförvanter. Såväl af böjelse som af behof voro de nog nödsakade att bibehålla sambandet med dem. Genom förbindelse med Skåne —

därifrån materialet till de i Östergötland funna flintredskapen hämtades — stod landskapet i beröring med den yttre världen i öfrigt. Af funna grafvars beskaffenhet, som närmare angifves härnadan, antages Östergötland genom förmedling af västra Sverige äfven ha stått i förbindelse med västra Europa. Med länderna åt öster fanns helt säkert förbindelse. De vid Alvastraboplatsen funna sillfjällen utvisa, att dessa pålbyggnadsmänniskor voro i bytes- eller handelsförbindelse med Östersjön.

Grafvarna. Hvad de tidigare människorna i Östergötland gjorde med sina döda är obekant. Måhända de buro dem till skogs, där de blefvo ett rof för vilda djur, måhända de kastade dem i vattendragen eller kanske de blefvo utkastade närmare de tillfälliga bostäderna, möjligen öfvertäckta af ris och jord. Några grafvar från de kulturellt lägre stående östgötarna finnas, som redan nämnt, icke. Deras tankar och tid upptogs väl mest med mödan att anskaffa det, som nödtorftigast behöfdes för deras lifsuppehälle.

Redan för ett sjuttiotial af år sedan framhöll föregångsmannen inom den arkeologiska vetenskapen inom vårt land Sven Nilsson, att stenålderns människa byggde grafvar, liknande de lefvandes bostäder, och detta på grund af att hon trodde, att de aflidne i griften skulle fortsätta samma verksamhet, som de i listiden öfvat. Därför nedlades äfven redskap, vapen och födoämnen i grafvarna.

Vid undersökningen af boplatsen vid Alvastra trodde man sig i början ha funnit en dylik graf i form af en mindre flotte. Något vidare har emellertid icke hörts därom, mer än att här hittats ett människo-skelett, antydande en graf.

De olika grafvarna från stenåldern i Sverige hafva blifvit kallade: 1) *Dösen*, en graf af stenblock eller hällar, betäckta med en eller flera stenar. 2) *Gånggriften*, ett större grafrum af sten med en täckt lägre och mindre bred ingång samt vanligen dold af jord. 3) *Hällkistan*, stora, aflånga, fyrsidiga kistor af sten, vanligen tunnare hällar, mer eller mindre dolda af en hög. Dessa olika grafformer voro ett slags afbildningar af bostäder. Grafvar gräfdes äfven i jorden ungefär som i vår tid.

Bränning af liken förekom icke under stenåldern.

De första kända grafvarna i Östergötland äro från den yngre stenåldern, eller från början af det andra årtusendet före Kr. f., samt äro af hällkistetypen, ehuru en del påminna om gånggrifterna. Vissa af dessa grafvar hafva blifvit använda långt fram under bronsåldern, hvarom funna bronsföremål vittna.

Tolf stenåldersgrafvar äro härstädes kända.

I desamma hafva lagts flera lik, ända till omkring ett trettiotal. De äro bildade af resta stenar, antingen af kalksten eller, såsom på en plats, af granit. Läget är merendels i norr och söder eller väster och öster men äfven vsv.—oso. samt på en höjd med utsikt öfver omnejden och oftast öfver något närliggande vatten. Öfver hällarna är i

allmänhet en kulle af sten och jord. Flera grafvar hafva innehållit fornsaker. Andra hafva kanske före undersökningen blifvit plundrade.

Särskildt anmärkningsvärda äro i visst hänseende några af de funna grafvarna, genom de hållar med ett stort rundadt hål, hvilka blifvit funna i desamma. Dessa stenar hafva utgjort skiljestenar emellan två grafkammare. Dylika grafvar hafva återfunnits i mellersta Sverige, de flesta i Västergötland, men återigen icke i södra Sverige eller Danmark. Däremot hafva dessa säregna grafvar anträffats i Frankrike och England. På grund häraf har Montelius uttalat den åsikten, att denna graftyp kommit omedelbart från västra Europa samt att Sverige sålunda redan under stenåldern stått i direkt förbindelse med västra Europa och kunnat färdas till sjöss den ganska långa vägen från Englands östra till Sveriges västra kust.

Af dylika grafvar äro i Östergötland fyra kända, nämligen:

vid *Sjögestads källgård* i Vreta klostres s:n, Gullbergs h:d, sedan länge omtalad samt närmare undersökt 1882. Delad i tre rum af kantresta kalkstenshållar med ena hälften täckt af dylika. Västra delen har golf af tätt till hvarandra lagda kalkstenar samt skiljes från mellandelen genom en håll utan hål. Den östra afdelningen skild från mellandelen med en tröskelsten, och »härpå hade troligen stått en håll med ett stort rundadt hål eller stor rundad utskärning uti, af hvilken sten ett stycke . . . låg kvar i denna del af grafven» vid undersökningen. Fynd: obrända

51. Graf vid Öringe i Ekeby socken.

människoben, dolk, spjutspets och skrapa af flinta samt pryl och nål af ben äfvensom föremål af brons;

vid *Öringe skattegård*, Ekeby s:n, Göstrings h:d, känd från år 1907, af gråsten med de båda grafkamrarna skilda af två hällar med en urholkning i hvardera, så att de, ställda kant i kant med hvarandra, bildade ett ovalt hål (fig. 51). Fynd: obetydliga lämningar af ben, två dolkar, två mindre (dolkar eller) spjutspetsar och en flisa, allt af flinta;

vid *Stora Kullen*, Svanhals s:n, Lysings h:d, anträffad år 1910. Fynd: en del obrända ben af människa och hund, skifskrapa af flinta och några lerkärlsbitar.

Vid *Alnäs Västergård*, Skeppsås s:n, Bobergs h:d, undersöktes en graf år 1912. Grafkammaren och förrummet voro skilda åt af en kalkstenshäll, i hvilken varit ett stort hål, hvaraf dock endast en $\frac{1}{4}$ var kvar. Fynd: lämningar af minst 20 obrända lik. I kistans jordfyllning har äfven begravts så sent som vid tiden omkring Kr. f. Här anträffades en stenyxa, pilspetsar, skrapa af flinta, metkrok och synål af ben, sylar af ben m. m. Grafven var så förvittrad, att dess bevarande icke ansågs möjlig.

Andra hällkistgrafvar äro:

å *Sjögestads ägor*, Vreta kl. s:n, Gullbergs h:d, undersökt 1901. Fynd: 4 skelett, 4 spjutspetsar af flinta, skärfva af d:o, bältehake och syl eller mejsel eller bådadera af brons;

Västerlösa, Rogslösa s:n (vid norra foten af Omberg, nära Vättern), Dals h:d, upptäckt 1880, med ben af minst 17 fullvuxna personer och några barn. Fynd: stenyxa med skafthål, spjutspets, halfmånformig såg och 2 skärfvor af flinta samt 2 prylar af ben. Grafvens botten nedgräfd omkr. $\frac{2}{3}$ meter under ursprungliga jordytan;

Utterstad, Appuna s:n, Göstrings h:d, där på 1860-talet anträffades en grafhög, i hvilken dels hittades ett svärd och en knif af brons, dels en stenkista med fem skelett och en spjutspets m. m. af flinta. Uppgift saknas om bronsfyndens läge i förhållande till stenåldersgrafven;

vid *Hagebyhöga kyrka*, Asks h:d, nära Vättern. Fynd: 30 skelett, hvaraf ett i sittande ställning, några djurben, yxa med skafthål, bryne samt mindre föremål af ben och flinta;

å *Skeninge stads ägor*, med endast takhällarna i behåll. Fynd: 4 skelett, yxa med hålskaft och 2 flintdolkar;

Kärrsjö, Ledbergs s:n, Valkebo h:d, två grafvar, den ena tom och den andra med 5 skelett och 2 flintspjutspetsar;

Torpa s:n, Ydre h:d, om hvilken graf L. F. Rääf antecknat: »Flintknif skall ha funnits i det stora röret, kalladt Drakröret, i gårdet bredvid kyrkovägen, hvars egenskap af grafkummel vore bevisad, om denna berättelse ägde grund»;

Svanhals Svanegård, Svanhals s:n, Lysings h:d, där under plöjning

år 1864 i en åker anträffades »flera människoskelett liggande i tre rader på kalkstenshällar, som lågo på föga djup likaledes i tre rader af 20—24 fots längd och 8 fots bredd, med mellanrummen väl fyllda af mindre stenar». Fynd: under skeletten stenyxa med skafthål, 3 andra stenyxor samt 9 dolkar och spjutspetsar af flinta.

Dessutom ha inom Gärstads s:n, Göstrings h:d enl. K. F. Norden-sköld anträffats »obrända ben och kranier jämte flintredskap». Närmare härom är icke känt.

Religionen. Om densamma kan icke mycket vara känt. Det gick utan tvifvel långliga tider, innan några religiösa tankar och känslor hunno att utveckla sig. Efter grafvarnas tillkomst visar omsorgen om dem samt bruket att i grafven nedlägga vapen, redskap och födoämnen emellertid, att vid denna tid en aning förefanns om att lifvet icke var slut med döden. I öfrigt dyrkades en del naturföremål, såsom sol, källor m. fl. föremål, hvilka särskildt voro människorna till stor välsignelse. Att mycken vidskepelse gjorde sig gällande, är icke tvifvel underkastadt. Offer hörde till de religiösa ceremonierna. Solen och åskan blefvo för stenåldersfolket som högre väsen eller gudar. Och detta är lätt förklarligt. Den allt lifgifvande solen gaf dem ljus och värme. Dyrkan af åskguden, som väl genom blixten tändt den första elden på jorden och gifvit människorna erfarenhet om eldens oerhörda betydelse för mänskligheten, var säkerligen åtföljd af fruktan. Symbolen för solguden var det fyrekriga hjulet och för åskguden yxan. En dylik dubbeleggad yxa af bärnsten är, som nämndt, funnen i pålbyggnaden vid Alvastra (fig. 24).

Mycket är ännu mer än dunkelt och ovisst rörande Östergötlands stenålder, liksom om den förhistoriska tiden i sin helhet. Men går den vetenskapliga forskningen såväl inom arkeologien som geologien framåt på samma sätt, som den gjort under de senare tiotalen af år, skall kännedomen om landskapet i äldsta tider blifva allt klarare. Huruvida resultaten af våra dagars forskning då komma att i allt stå sig, är hvad framtiden får utvisa. En god grund finnes nu emellertid för framtida forskning att bygga på.

III.

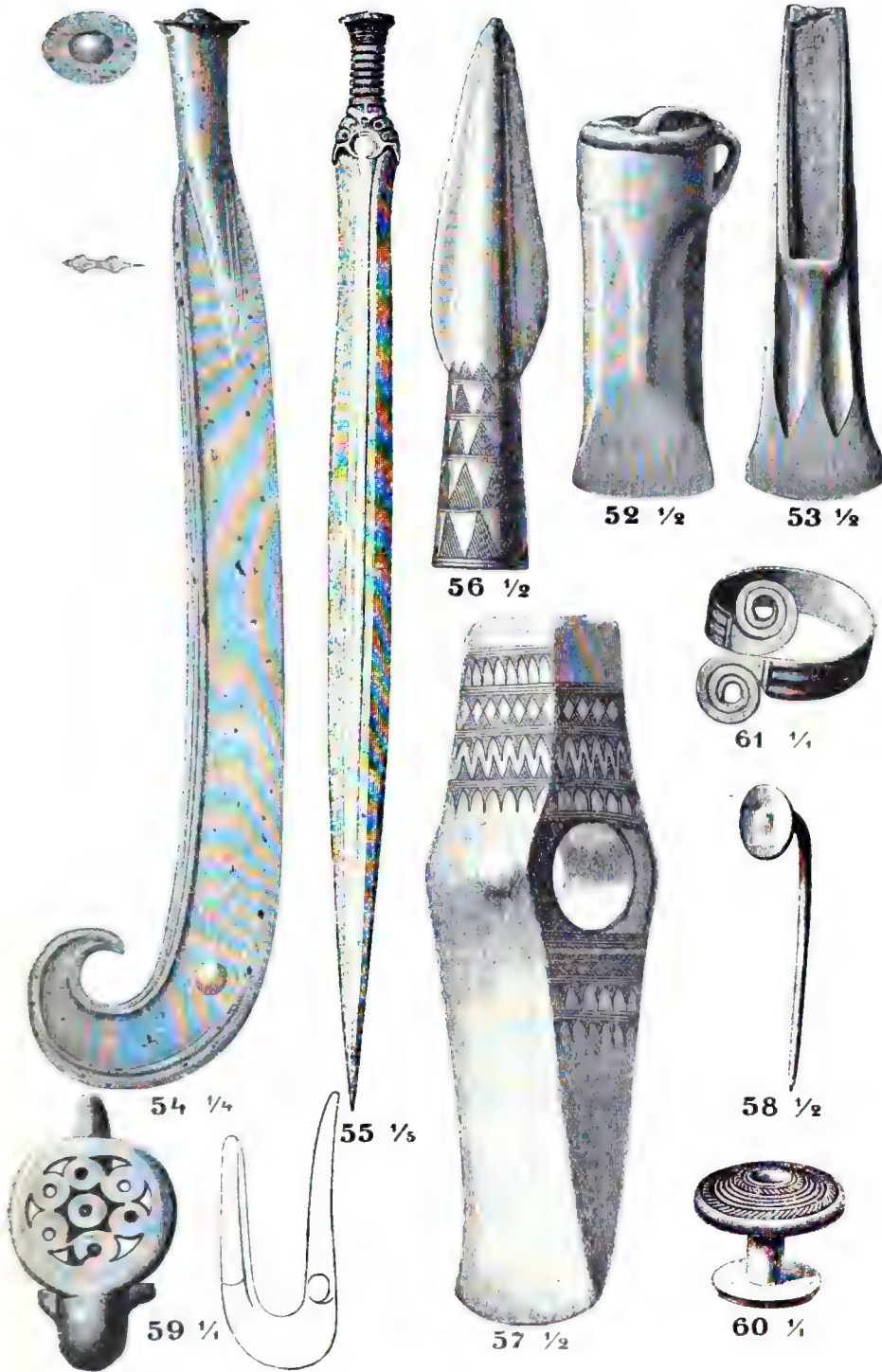
Bronsåldern.

Bronskulturen kom från Asien och spred sig så småningom öfver Europa samt nådde slutligen Östersjöns kuster. Denna ålder beräknas, enligt Montelius, hafva i Sverige varat från omkring 1800 och till midten af 6:e århundradet f. Kr. f. Men naturligtvis gingo, så att säga, de båda åldrarna in i hvarandra. Stenålderns vapen och redskap begagnades fortfarande under denna period.

Bronsföremål. Materialet — en blandning af koppar och tenn — till bronsföremålen infördes från utlandet och blef därför dyrbart, hvilket alltid försvårade anskaffningen. Endast omkring ett hundratal bronsfynd äro kända från landskapet. Det största antalet utgöres af hål- och skaftcelter (fig. 52 o. 53, den förra från Hycklinge och den andra från Juttern). Så komma vapen, verktyg och prydnadsföremål m. m., såsom en bronssabel, särskildt märklig och ensam i sitt slag (fig. 54 Heda s:n), svärd af olika former (fig. 55, Svanhals s:n), svärds klingor, dolkklingor, spjutspetsar (fig. 56, Ödeshögs s:n), yxa (fig. 57, Vreta kl. s:n), nålar (fig. 58, Ledbergs s:n), bältehakar (fig. 59, Vreta kl. s:n), hvaraf en med prydnad af bärnsten, knapp, belagd med guld (fig. 60, Heda s:n), tång, mejsel eller syl, knifvar, hals-, arm- och fingerringar (fig. 61, Fifvelstad s:n) samt spänne eller s. k. glasögonbrosh m. m. af brons.

Förutom inom det i norr belägna vidsträckt Finspångs läns härad äro bronsåldersfynd gjorda inom landskapets alla områden, om ock icke inom alla nuvarande härad, samt tillhöra alla tider af denna ålder.

Det stora flertalet af dessa fynd är emellertid gjort inom de närmare Vättern belägna häraden eller omkring Motala ström och Roxen, i hvilka trakter äfven fynden från bronsålderns tidigaste del blifvit anträffade. Men äfven långt ut åt öster hafva bronsfynd hittats från den äldre bronsåldern, åtminstone från tiden närmast före slutet af andra årtusendet f. Kr. f., vid hvilken tid, såsom B. E. Hildebrand påvisat, äfven en stor del af hällristningarna tillkommo. De östligast belägna platserna för kända bronsåldersfynd äro i Kvarsebo s:n af Östkindes h:d och Skällviks s:n af Hammarkinds h:d.

Huruvida i Östergötland förekom någon tillverkning af bronssaker, är icke bekant, beroende därpå, att vid gjutningen begagnades antingen ett sätt, som förhindrade formarnas förvaring, eller också därpå, att de, som kunde förvaras — de som voro af sten eller brons —, möjligen icke hittats eller tillvaratagits. Att bronsföremål tillverkades i Sverige, och att konstskickligheten i detta afseende här stod högt, är emellertid känt.

Det bör nämnas, att bronsen icke var den första kända metallen, ty redan under senare delen af stenåldern voro koppar och guld bekanta. Något fynd af oblandad koppar här i Östergötland torde icke anträffats. Äfven i det öfriga Sverige äro icke många dylika föremål funna.

Hällristningar. Minnen från bronsåldern äro äfven de här och hvar, särskildt i östra Östergötland, befintliga och å släta klippor funna hällristningarna. De återfinnas i närheten af Motala ströms utlopp i Bråviken inom socknarna Ö. Eneby (fig. 62—64) och Borg samt vidare nära sjön Roxen i Rystads s:n, vid Hästholmen¹ i Västra Tollstads s:n, den sistnämnda den enda hittills anträffade större hällristning i västra Östergötland, o. s. v. Östergötland är jämte Bohuslän och syd-östra Skåne den ort inom Sverige, där de flesta hällristningar förekomma. De framställa om hvartannat skepp, likväl utan segel, fyrfotadjur, mansfigurer, bågskyttar, svinhjordar, svärd, sköldar, fotsulor, religiösa tecken, såsom fyrekriga hjul, skålformiga fördjupningar o. s. v. I S:t Lars forna socken, norr om Linköping, liksom på flera andra platser inom provinsen finnas dylika fördjupningar i olika grupper utan någon som helst annan ristning.

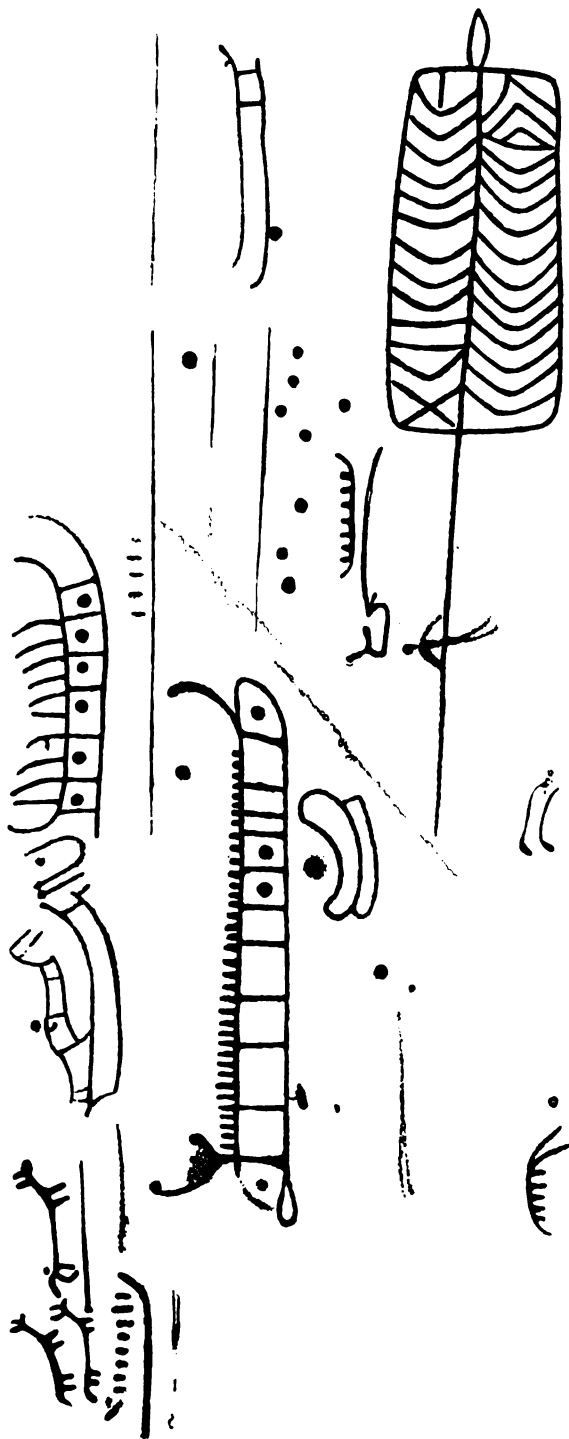
De hänvisa alla dessa ristade taflor till långt aflägsna tiders blygsamma konstskicklighet i teckning samt visa oss, att redan bronsåldersfolket sökte att till efterkommande fortplanta minnet af betydelsefullare händelser. Och om de än för en senare tid äro i mycket otydbara, vittna de dock såväl om religiösa begrepp som om fredliga värf och krigiska bragder samt gifva oss en föreställning om, hvarmed denna tids folk upptog sin tid och sina tankar.

Grafvar och begrafningssätt voro länge lika med dem under stenålderns senare del, d. v. s. de obrända liken lades i hällkistor. Senare kom en tid, då liken plägade brännas, hvilket efter hand blef det vanligaste grafskicket. Grafvarna utgjordes ofta af jordhögar eller stenrösen, lagda å berg eller höjder med utsikt öfver vatten. Till en början voro dessa högar eller rösen af betydande storlek. Mot slutet af bronsåldern nedsattes grafurnan med de å bål brända och därefter rensköljda benen, utan att hög uppkastades.

Under den äldre bronsåldern brukade liken äfven läggas i urholkade

¹ Denna sistnämnda hällristning omnämnes i litteraturen första gången i förf:s arbete: Östergötl. beskrifn., Hist. geogr. stat. lexikon år 1879, men har icke blifvit undersökt förrän år 1911 och då efter förf:s anvisning.

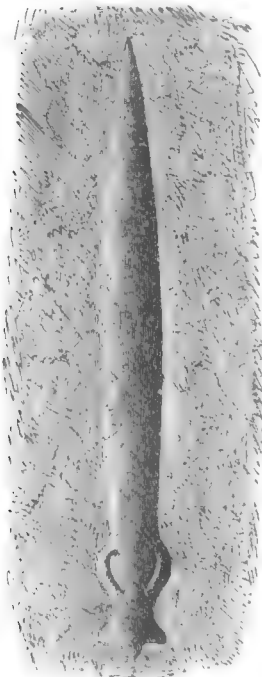

62. Parti af hällristningarna vid Himmelstadlund (flere skepp, fyrfotadjur, skålformiga hålör, en mansfigur samt en oförklarlig figur).
Efter afklappningar utförda juni 1903 af H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf.

63. Parti af hållristningarna vid Himmelstadlund (svinhjörd, mansfigur och skepp).
Efter fotografi af O. Almgren 1903.

ekstammar. En dylik kista är anträffad nära Slaka kyrka i Hanekinds h:d. I kistan låg ett människoskelett och ett bronssvärd. Grafvar med bronsåldersföremål hafva anträffats flerstädes, östligast, som redan nämnt, vid Ljunga i Skönberga s:n.

64. Svärd. Hållristning vid Ekensberg. Efter afbildning af B. E. Hildebrand.

Den införda seden att bränna liken är ju särskildt märklig. Det har blifvit sagdt, att likbränningen under bronsåldern tillkommit på grund af ändrad religiös uppfattning. Det är ju möjligt, men andra skäl kunna äfven tänkas. I våra dagar har likbränning återupptagits i vårt land, jämte det förutvarande grafsättet, men det veta vi, att ändrad religiös uppfattning icke härtill varit orsaken.

Megalitkulturens utbredning. Seden att begrafva de döda, den fasta bosättningen och åkerbruket följdes åt. Det är alltså af betydelse för kännedomen om den kulturella utvecklingen i östra delen af Östergötland att veta, att en bronsåldersgraf blifvit funnen så långt ut i östra delen af landskapet som vid Ljunga i Skönberga s:n, Hammarkinds h:d.

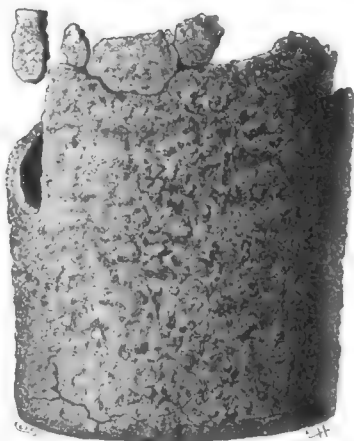
Här vid Ljunga är ett icke obetydligt graf-fält, undersökt af T. J. Arne och B. Schnittger, där döda blifvit grafsatta under långliga tider, ända in i vikingatiden. Äfven stenåldersfynd hafva anträffats här, utan att härröra från någon graf. Men vi fästa oss nu endast vid den omtalade bronsåldersgraven.

I en af de tolf af A. undersökta högarna återfanns jämte åtskilligt annat, 55 cm. djupt, ett stort nästan cylinderformigt lerkärl af groft gods, i hvilket kärl (fig. 65) fanns en stor samling brända hvita och rena människoben, öfver hvilka låg en i tre delar bruten bronsnål, liknande fig. 58. Det är anmärkningsvärdt, att nålen är sönderbruten. Man har nämligen på flera ställen än här funnit i grafvarna nedlagda föremål sönderbrutna eller sönderslagna. Måne det skett för att göra föremålen värdelösa för möjligen kommande grafplundrare? Nålen i denna graf är enligt Montelii system från tiden omkr. 700 år före Kr. f., d. v. s. från senare delen af bronsåldern.

På grund af denna grafs befintlighet bör med fog kunna antagas, att den fasta bosättningen åtminstone här vid denna plats kommit till stånd före slutet af bronsåldern eller vid brytningstiden emellan denna ålder och järnåldern samt att alltså den megalitiska kulturen under denna tolfhundraåriga period gjort sitt intåg inom det östra Östergötland.

Solguden och åskans gud dyrkades fortfarande. Kanske äfven andra gudar, såsom fruktbarhetens m. fl. tillkommo under bronsåldern. Men när de olika gudarne fingo sina namn Oden, Tor och Frej o. s. v., kan lika litet sägas, som när de började att dyrkas. Symbolen för åskans gud var under bronsåldern ännu yxan. Det var först under järnåldern, som yxan utbyttes mot en hammare.

Det är äfven först genom fynd af brakteater från järnåldern, som faktiska bevis tillkommit för, att tron på och dyrkan af Oden med sin häst och sina korpar fanns till här i Östergötland. Likaså äro fynden från samma tidsålder af s. k. Torshammare de första bevisen för dyrkan af Tor.

65. 1/2.

IV.

Järnåldern

beräknas, enligt Montelius, från tiden omkring midten af 6:e århundradet före och till senare hälften af det elfte århundradet e. Kr. f., d. v. s. den sista delen af hednatiden i Sverige, samt omfattar *äldre järnåldern*, *folkvandringstiden* och *vikingatiden*.

Järnet kom till Norden från södern. Inom Sverige dröjde det dock långa tider, innan järnet blef allmänare användt. Och bronsen, äfvensom utan tvifvel stenåldersredskapen, användes allt fortfarande under järnåldern, den förstnämnda särskildt till prydnader.

Till vapen och redskap kom järnet efter hand alltmer i bruk. I Östergötland hänvisar fyndet af ett järnsvärd på, att järnet var känt tidigt nog härstädes (fig. 66). Typen på detta svärd visar, enligt Montelius, att det är äldre än järnålderns början i vårt land. Men ingen kan veta, huru lång tid förflutit, innan detta svärd blef en östgötes tillhörighet.

Härnadan tages nu i betraktande först äldre järnåldern eller tillsammans den förromerska och romerska, därefter folkvandringstiden samt slutligen vikingatiden.

1.

Aldre järnåldern,

som indelas i förromerska tiden till Kr. f. och den romerska till omkr. 400 år e. Kr. f.

Grafvar och begrafningssätt voro under äldre järnåldern till en början öfverensstämmande med ~~den~~ under bronsålderns sista tid. Obrända lik tillhöra äfven denna tidsålder. Flera större graffält äro kända och hafva äfven blifvit undersökta. Under bronsåldern begrafdes de döde ofvanpå befintliga bergs- och grushöjder. Från den tid, då man började nedgräfvat de dödas lämningar i marken — vare sig det var brända eller obrända lik — förlades grafplatserna merendels till

grusåsarna. Dylika graffält hafva oftast blifvit använda länge och innehålla grafvar från skilda tidsåldrar.

Det största graffält från tiden omkr. Kr. f., den vid Alvastra belägna bygdegrafplatsen, är den största grafplats icke blott i Östergötland utan å hela Sveriges fastland. Men äfven andra graffält hafva blifvit funna och delvis undersökta, såsom vid Lindsborg under Sundby i Veta s:n, det stora graffältet vid Kungshöga i Mjölby s:n, vid Marås i Västerlösa s:n, alla i Vifolka h:d, S. Lund i Flistads s:n, Gullbergs h:d, Högbacca vid Rimforsa i Tjärstads s:n samt grusåsen strax norr om Kättilstads kyrka, båda i Kinds h:d, Halleby i Skärkinds s:n och h:d, Eggeby i d:o, Ljunga i Skönberga s:n, Hammarkinds h:d, Skälf i Ö. Husby s:n, Östkindes h:d, V. Hälgestad, Kuddby s:n, Björkekindes h:d, Isberga Söderg. i Heda s:n, Lysings h:d, Nybble i Vikingstads s:n, Valkebo h:d m. fl.

Grafven vid Ljunga var, som vi sett, använd redan under bronsåldern, och några af grafvarna omnämnas längre fram som använda ännu under vikingatiden.

Flertalet af grafvar hafva vid denna tid blifvit utmärkta af jordhögar och stenrösen, men genom senare tidens odling hafva dessa högar på många platser så småningom utjämnats. Grafvarna hafva därför icke alltid blifvit tillräckligt uppmärksammade, hvadan mycket af denna ålders fornminnen gått förloradt.

Begrafningssättet var dels brända lik i brandgrafvar, dels obrända lik i s. k. skelettgrafvar. Där båda dessa slag af grafvar anträffats, hafva de legat om hvarandra med skelettgrafvarna, helt förklarligt af hygieniska skäl, djupare i jorden än de brända liken.

Brandgrafvarna eller brandgroparna (fig. 67) hafva utgjorts af cirkelrunda, kittelformiga urgräfningsar i gruset af från 20 ända till 75 cm:s diameter med ett djup af 20—75 cm. De brända benen ligga midt i grafven antingen på blotta marken eller i en lerurna. Urnorna voro af olika former (fig. 68).

67. Brandgraf med urna i Skärkinds s:n.

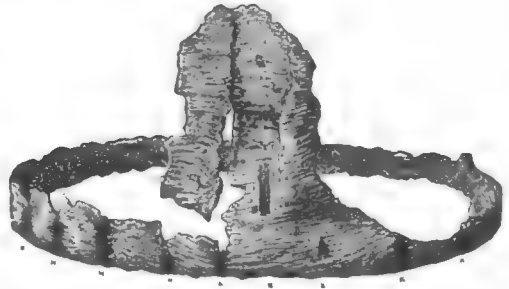

66. Järnsvärd. Sjögestad i Vreta kl. s:n. 1/2 s.

I stället för urna har äfven ett träkärl eller en ask blifvit använd. Emellanåt har urnan blifvit ställd i en träask eller har en dylik ask blifvit hvalfd öfver urnan. Dyliga askar bestodo af en i rundel hopböjd träskifva, hvilken var fästad vid träbotten med vidjor eller annat dylikt, och såväl därstädes som där träskifvans båda ändar voro sammanfästade var tätning af harts (fig. 69).

68. Lerkärl. Alvastra. $\frac{1}{3}$.

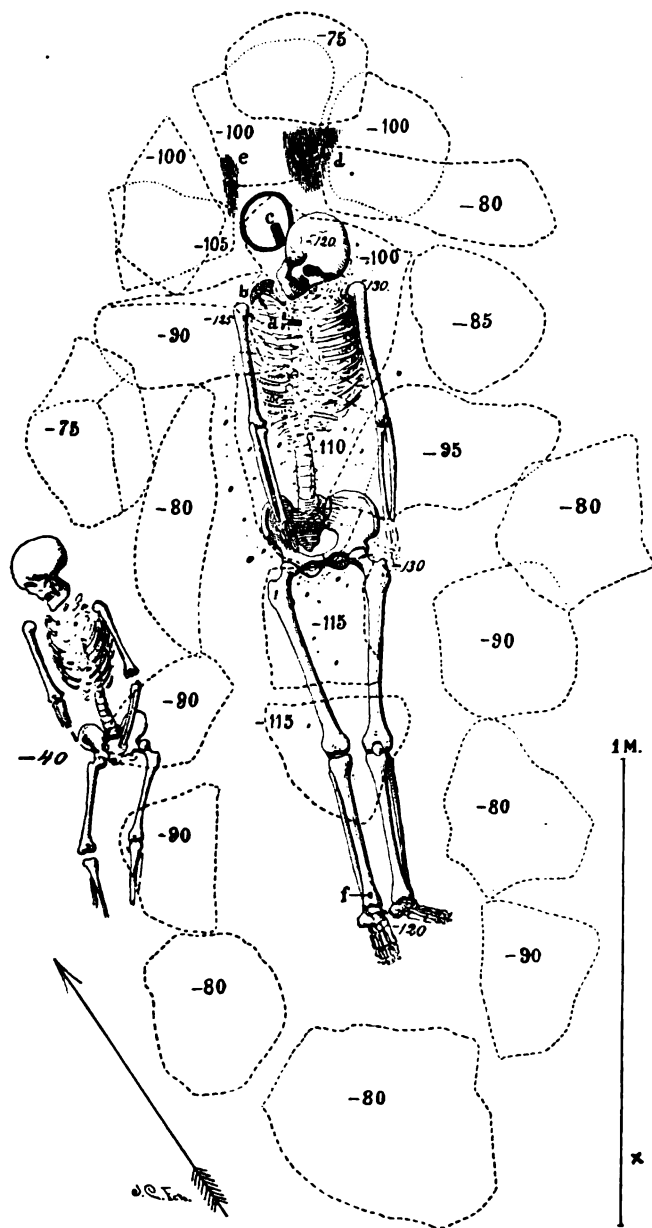
69. Hartstätning till ett träkärl. Alvastra. $\frac{1}{3}$.

Äfvenledes förekommer, att benen blifvit lagda öfver eller under en liten stenhäll. I en graf hafva benen blifvit lagda i ett af sju stenar bildadt grafrum. Stundom omgifves lerkärllet eller träasken af stenhällar. Brända kol, bränd jord och brända stenar förekomma ofta.

Vid Halleby, Ljunga och Skälfs graffält hafva anträffats cirkelrunda stenplaner af 1,5—8 m. diameter, liknande våra dagars gatustensättning af ohuggna 10—40 cm:s stenar i markens plan. Ytterkretsen, emellanåt äfven midten, utgöres af större stenar. I midten, omedelbart under stenarna eller ock täckt af en granithäll, har varit en brandgrop af 50 cm:s vidd och djup med brända ben och kol med eller utan urna. I en del af dessa grafvar hafva fornfynd anträffats. Denna graftyp är återfunnen äfven vid Braberg och Källeby i Skönberga s:n. Huruvida dessa grafvar äro egenartade för Östergötland, bredvid den vanliga brandgrafven, lämnas oafgjordt.

S. k. »minnesgrafvar» omtalas äfven. De äro efterbildningar af grafvar, men innehålla icke några liklämningar samt anses vara anordnade till minne af personer, hvilkas lik icke anträffats eller på grund af ett eller annat skäl varit oåtkomliga.

Äfven skelettgrafvarna äro sinsemellan olika anordnade. Så äro dyliga grafvar påträffade, där skelettet blifvit täckt af stenar och svartbränd jord samt en och annan skörbränd sten. I andra grafvar hafva legat stenar intill skelettet men inga öfver detsamma, eller ock har skelettet varit omgifvet af en stenram. Äfven har man öfver skelettet funnit en rad af stenar eller endast en sten öfver hufvudet och en eller flera öfver fötterna eller ock på hvar sin sida om skelettet. Ett annat sätt har varit att omgifva eller täcka liket med klumpstenar. Vissa grafvar hafva icke innehållit några stenar. På ett ställe har iakttagits,

70. Graf med obrändt lik. Alvastra.

att täckstenarna delvis krossat skelettet. Brända kol och kolsmulor hafva anträffats i flera grafvar, som det synes nedlagda samtidigt med liket, måhända rester af något brännoffer för den döde.

I hvilken riktning liken blifvit lagda, tyckes hafva berott på lokala förhållanden. Merendels ligger hufvudet i norr eller nordost men äfven

i öster och andra väderstreck. Liken äro oftast lagda rakt på rygg men undantagsvis på sida eller också på rygg med knäna något uppdragna samt ansiktet någon gång vändt åt ena sidan. Armarna hafva blifvit lagda dels vid sidorna, dels med ena handen vid halsen eller vid bäckenet o. s. v. Grafvarnas djup växla emellan 90 till 150 cm. Barnskelett hafva anträffats så grundt som 40 cm. under jordytan. Äfven i dessa skelettgrafvar har hartstätning till förmultnade träaskar hittats.

Graffältet vid Alvastra är på skilda tider undersökt, först 1900 af O. Almgren och senare af T. J. Arne.¹ Efter den förstnämnde återgifvas teckningar af en af grafvarna (fig. 70). Skelettet är lagdt i nno.—ssv. och som af teckningen framgår 120—130 cm. djupt, täckt af en stenrad samt omgivet af en stenram. Längd icke fullt 160 cm., axelbredd något öfver 30 cm. Skallen trepanerad. Är enl. Retzius troligen en medelålders kvinna. På öfversta bröstkotorna en bronsfibula (a), på högra axeln en krumknif af järn (b), och en järnten. Invid skallen (c) och i jämnhöjd med dess undersida en hartstätning till en träask, samt rester af ek-kol (d, e). En dylik kolsmula på högra vristen (f).

Bredvid anträffades, som synes af teckningen, ett barnskelett med krossad skalle. Utanför stenramen hittades en 12 cm. lång trindyxa af grönsten. Fyndplatsen för denna dock icke fullt säker.

Men det är svårt att i detalj följa de olika anordningarna af grafvarna vid denna tid, då flera olika skiftningar kommit till användande, oaktadt all enkelhet och det i det stora hela likartade i anordnandet af desamma.

Den megalitiska kulturen. Af grafvarnas antal och grafplatsernas storlek synes, att äfven östra Östergötland under den äldre järnåldern blifvit alltmer befolkadt, så att vissa delar af det då beboeliga östra landskapet, åtminstone inom större områden, blifvit taget i besittning af ett bofast och åkerbrukande folk. Att dessutom icke alla grafplatser ännu anträffats kan ju antagas.

Fornfynd. Såväl vid Alvastra som vid Veta i Vifolka h:d hafva anträffats trepanerade skallar, d. v. s. sådana, å hvilka operation föregits.

De i grafvarna i öfrigt funna fornsakerna hafva icke varit talrika, men äro så mycket märkligare. De utgöras af nålar med eller utan öga (fig. 71), järntenar, järnpylar, bronsspiral, knifvar af järn (fig. 72 o. 73), bronsspännen (fig. 74), bälteknäppe, remsöljor af brons, ett bronsfragment med hvit metallbeläggning å ena sidan, pilspets med träskafftfragment och kvarsittande trådlindning, spjutspets (fig. 75), delar af benkammrar, järnsvärd (fig. 76) hvaraf ett med rester af träslida och träskafft, sköldbucklor af järn (fig. 77), rembeslag af järn, järnsax, ben-

¹ Se uppsatser om dessa undersökningar af O. Almgren i V. H. och A. Akademiens Månadsblad 1900 och i tidskriften Ymer för 1901 samt af T. J. Arne i Meddelanden från Östergötlands Fornm. förening 1903 och 1904.

71. Nål
af brons.
 $\frac{1}{1}$. Alva-
stra.

72. Järknif. Alvastra. $\frac{2}{3}$.

75. Spjutspets af järn.
Veta socken. $\frac{2}{3}$.

73. Järknif med träskäft. Alvastra. $\frac{2}{3}$.

74. Bronsspänne. Tjärstad s:n. $\frac{1}{1}$.

76. Järn-
svärd. Al-
vastra. $\frac{1}{4}$.

nålar, grafkärll, krukskärfvor med eller utan ornering, lerkärll med silformigt genomholkad botten, järnskärör, nycklar och nyckelskyltar (fig 78) af järn, bältehakar och remändbeslag af järn, sländtrissa af ben, firsidiga beslag af bronsbeslaget järn, knappar, skospännen, hyska och remsölja af metall o. s. v. I en graf ha, jämte andra fynd, hittats skelettdelar af gås samt 34 st. flata spelbrickor af glas, af hvilka 3 större voro mörkt blågröna. Af de mindre voro 15 ljust blågröna och 16 svarta eller brunaktiga.

Dessa äro hufvudsakligen de graffynd, som vid senaste årens undersökningar anträffats från denna tid. Men därtill komma de mångtaliga fynd, som förut blifvit gjorda på spridda ställen inom Östergötland.

Så har t. ex. i Hvarfs s:n anträffats det märkliga Österhvarfsfyndet från tredje århundradet e. Kr. f., bestående af sköldbuckla af järn med nitar, försedda med bronsskällor och bronsstift samt hithörande sköldhandtag af brons, sköldbuckla med hithörande handtag af järn, tveggadt järnsvärd, spjutspetsar af järn (fig. 79), benkam (fig. 80), dryckesbägare af glas i form af ett horn med pålagda mjölkhvita och mörkblåa glaseränder (fig. 81), spänne af brons med nål af silfver och guldbeläggning å den runda skifvan, omgifven af en slät och en refflad silfverring, bitar af järnknifvar, del af mynningsbeslag af brons till ett dryckeshorn. Grafven, som det synes en ensamgraf och skelettgraf, i hvilken detta fynd anträffades, utgjordes af en långrund stensättning i ö. och v. med en längd af 2 meter samt däröfver en uppkastad hög.

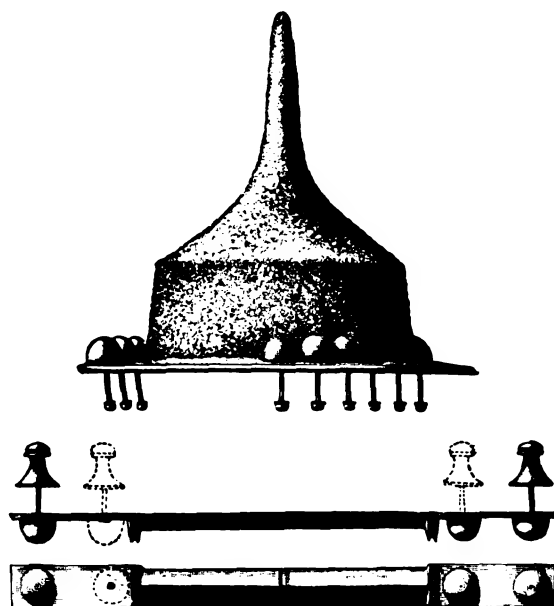
Af öfriga anmärkningsvärda fynd från denna tid nämnas ett silfverbeslag till öfre delen af en slida från Eggeby, Skärkinds s:n, en större bronseskål med ett järnspänne från Isberga, Heda s:n, en halsring af brons från graffältet i Strå s:n, det ofvan omtalade järnsvärdet (fig. 66) från Sjögestad i Vreta kl. s:n o. s. v.

Att kulturen gått märkligt framåt, synes af de gjorda fynden.

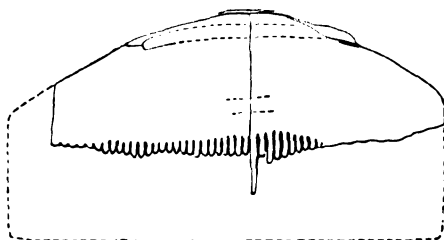
Om man redan under stenåldern visste att i Östergötland göra prydliga föremål af sten, så kände man äfven under den äldre järnåldern sättet att handtera järnet. Af funna föremål af järn märkas bl. a. bältebeslag och till samma bälten hörande ändskoningar. »Vid en jämförelse med dessa östgötafynd och dylika föremål från andra håll», skriver O. Almgren, »har man i östgötafynden ansett sig kunna konstatera en lokalform af inhemsk tillverkning, som visar tillvaron af en högt uppdrifven smideskonst inom Östergötland redan under detta aflägsna tidsskede.»

Det är en känd sak, att konsten att smida metaller hos alla ursprungliga folk ansetts nära nog som en öfvernaturlig konst.

Att många fornföremål från denna tid blifvit anträffade i andra landskap men icke i Östergötland, är icke något bevis för, att de icke här varit i bruk. Men vi behöfva endast taga hänsyn till de i landskapet gjorda fynden för att kunna se, huru våra förfäder vid denna tid lefde. Afsikten kan ju för öfrigt icke vara att härom nämna alla de i landskapet gjorda fynd från de skilda perioderna utan endast så mycket

77. Sköldbuckla af järn och sköldhandtag af brons. Alvastra. 1/2 s.

80. Kam af ben. Hvarfs s:n.

79. Spjutspets af järn. Hvarfs s:n. 1/2 s.

78. Nyckel och låsskylt af järn. Skärkinds s:n. 2/3 s.

af det tillvaratagna, att en bild lämnas af förhållandena under de olika tidsåldrarna.

Samfärdseln har med tiden gifvetvis blifvit lifigare. Typen af funna fornföremål visar, att Östergötland århundradena omkr. Kr. f. i öster stått i förbindelse med Öland, Gotland, Bornholm samt det östra och sydöstra kulturområdet i öfrigt. Förbindelser med det inre af landskapet synes gått genom Slätbaken och Roxen. Åt väster var förbindelse med nordvästra Tyskland med eller utan förmedling öfver Västergötland och Danmark.

Läkarekonsten kunde helt naturligt vid denna tid icke stå så högt, men de funna trepanerade människoskallarna (fig. 82) visa likväl, att densamma redan nu hade sina utöfvare. De gjorda fynden visa hjässbenet genomborradt af ett rundt hål med genom läkning afrundade kanter. Äfven benbrott, ehuru illa läkta, äro påträffade. Att man vid denna

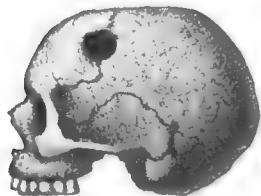

81. Dryckeshorn af glas. Hvarfs s:n. $\frac{1}{3}$ s.

tid kände att tillaga helande läkemedel af lämpliga örter, torde utan tvifvel kunna sägas.

Till klädedräkten fanns det tyg — ylleväfnad — samt tråd att sy den med. Synålar och saxar — de senare i form af våra dagars ullsaxar — saknades icke heller. Man hade t. o. m. sina moder. Det har blifvit sagdt, att omkr. år 300 e. Kr. förändrades klädedräkten i vårt land från en dräkt lik den skottarne ännu bära till en modernare, utan tvifvel på grund af det försämrade klimatet.

Vapnen. På jägarens och krigarens — alla friborne män tillhörde väl denna kategori — vapen nedlades ofta större kostnad med silfverbeslag o. s. v. Krigarens utrustning bestod af svärd, kastspjut, lans och sköld. Sporrar af järn användes äfven. Till dräkten hörde bälte med sina söljor och beslag. Det enda i Sverige funna svärd, försedt med stämpel — MARCIM med romerska bokstäfver — är anträffadt i Ödeshög, Östergötland.

82. Trepanerad hufvudskål. Alvastra.

Prydnader m. m. Kvinnan hade sina prydnader, såsom hårkammar af ben, nålar af brons och järn, spännen af brons, understundom med emaljinläggningar eller med nål m. m. af silfver samt med guldbeläggning, hals-, arm- och finger-ringar o. s. v. Silfver hade alltså nu börjat komma hit.

Sländtrissan hänvisar på kvinnans sysselsättning med spinning.

Husgeråd. Bland dessa märkas kärl af brons och lera, de senare likväl utan glasyr men understundom med silbotten, knifvar och nycklar af järn, glödtång af järn af samma form, som här begagnades ännu under förra delen af 1800-talet, då man »lånade eld hos grannas», eld-slagningsstenar o. s. v. Äfven praktfullare föremål begagnades, t. ex. det förut omnämnda dryckeskärlet från Österhvarf. Äfven vanliga dryckeshorn med beslag användes. Därtill kom en del föremål af trä, som helt naturligt icke kunnat bevaras till nutiden.

Af allt detta framgår, hurusom östgötarne vid denna tid lefde sitt dagliga lif under ordnade förhållanden.

Bostaden lämnade nog åtskilligt öfrigt att önska och skulle icke tåla vid en jämförelse med senare tiders bekvämlighet i detta hänseende. Husen uppfördes i fyrkant med väggar af sten och jord. På dessa lades taket på ännu brukligt sätt.

Götarna. Det är under äldre järnåldern, som namnet »gautoi» eller götarna för första gången omnämnes i de skriftliga häfderne. Den grekiske geografen och astronomen Ptolemaios, född omkr. 100 år e. Kr., omtalar sex folkslag, som bebodde »ön Skandia» och nämner bland dem äfven götarna, men icke svearna.

2.

Folkvandringstiden,

enligt Montelius från år 400 till år 800 e. Kr. f.

Vag-goterna. Den grekiske historieskrifvaren Prokopios, som lefde under sjätte århundradet, omnämner i Skandinavien eller Thule tretton talrika folk under hvar sin konung. Bland dessa uppräknas gotarna. Den med Prokopios ungefär samtidigt lefvande gotiske historieskrifvaren Jordanes har äfven omnämnt detta folk. Bland svenska stammar nämner den sistnämnde förf. »austrogot» och »vag-got». Vag-got afser enligt Schück troligen »goterna i Östergötland, enär Jordanes berättar, att det i östra delen af Scandza låg en stor sjö, hvilken genom floden »Vagus» utgöt sig i hafvet. Denna sjö måste ha varit Vättern, ej Vänern och Vagus sålunda det gamla namnet på Motala ström. Vag-goterna voro därför de goter, som bodde vid denna ström, liksom gaut-goter voro de goter, som hade sitt hem vid floden Gaut eller Götälven». Det skäl, som Schück andrager för sin åsikt, synes vara bindande, och det är därtill hämtadt från samma förf., som anför namnet vag-goter. En annan förf., Löffler, anser, att med vag-goter menas gottlänningar. Bugge säger härom: »Löfflers Forklaring Vag-goter synes mig betänkelig, da en saadan Benævneelse paa Gotlands Indbyggere ingensteds kan paavises; og den stöttes neppe synderlig ved Navnet *Vagi fluvius*.»

Bugges antagande, att namnet vag-goter skulle vara en förvanskning, synes tämligen långsökt. Vag skulle i så fall varit en förvanskning af ordet eua.

Romerskt guld till Östergötland. Utmärkande för denna tid var den kännning, hvilken äfven Östergötland hade af de strider, som redan under senare delen af äldre järnåldern togo sin början, och hvilka sedermera fortgingo emellan germaner eller östgermaner, som de kallades på grund af sin härstamning från östra Skandinavien, samt romarne. I dessa söderns strider deltog äfven östgötarne. Skäl finnas t. o. m. för att med anledning af denna utvandring tala om en verklig folkminskning inom landskapet. Därpå tyder åtminstone, att man funnit så få grafvar härstädes från denna tid. Visserligen är den åsikt uttalad, att detta skulle bero på den enkla yttre anordning, som under denna åldersperiod blifvit nedlagd på grafvarna och däraf följande svårighet att finna dem. Men detta är nog icke enda skälet. Folkminskningen inom Östergötland är synbarligen jämförlig med densamma å andra platser, särskildt inom östra delen af Götaland. Detta bestyrkes ytterligare af att det icke anträffats några andra boplatser från denna tid än bergborgarna, hvilka härnedan komma att närmare omtalas.

Anledningen till deltagandet i dessa strider var utan tvifvel i främsta rummet följderna af det hårdare klimat, som inträffade i vårt land vid slutet af bronsåldern, hvartill kom icke blott den frändskap, som uppkommit folken emellan på grund af de utvandringar, som under århundraden härifrån utgått, utan äfven folkets begär efter äfventyr, ära och rikedomar. Detta tillsammans gjorde, att man från det östliga Skandinavien drog ut till sina stamförwandters hjälp. Så småningom fingo romarne gifva vika för germanernas krigsduglighet. Romarväldet försvagades alltmer, och de segrande tillfölo oerhörda skatter af guld och andra dyrbarheter. Af detta guld kom, som man kan se af gjorda guldfynd inom Östergötland från denna tid, en betydlig andel detta landskap till godo. Äfven dessa rikedomar tyda på östgötarnes lifliga deltagande i dessa fejder i söder.

Ehuru bronsen fortfarande begagnades, åtminstone till smycken, befinnes det, att rikedomen här nu stigit så, att dessa smycken ofta voro förgyllda eller belagda med silfverplåtar, hvilka senare äfven funnits förgyllda. Bland guldfynd från denna tid märkas parerplåt till svärd, ringar o. s. v. Ett märkligt fynd är en kedja af sammanlänkade guldringar, sådana (fig. 83), hvilka användes som betalningsmedel. Ett annat fynd är ett i Kullerstads s:n funnet spänne af förgylld brons (fig. 84).

Äfven ha hittats guldmynt i efterbildning af romerska mynt. I Sverige präglades äfven dylika plåtar eller brakteater, som de i senare tider blifvit benämnda. Präglade endast å ena sidan, framställes ofta ett människohuvud öfver ett fyrfotadjur eller en märkvärdigt slingrad djurbild, allt omgifvet af ditstämplade prydnadsfigurer. Försedda med

öglor, buros de som prydnader men tjänade äfven som amuletter eller skydds- och botemedel mot trolldom, olyckshändelser, sjukdom o. s. v., i likhet med hvad som var fallet hos andra folkslag. Detta är så mycket antagligare, som å t. ex. några här i Östergötland funna brak-teater framställas helighållna personer. Förutom ett människohufvud synas t. ex. äfven bilder af häst och fågel, hvilken sammanställning kan med skäl tagas för en framställning af Oden med häst och korpar. Om icke i Östergötland, så ha å andra platser i Sverige hittats dylika brak-teater med framställning af Tor och en af hans bockar. Heliga tecken och kors återfinnas äfven. Af öfriga brak-teater, funna i Öster-

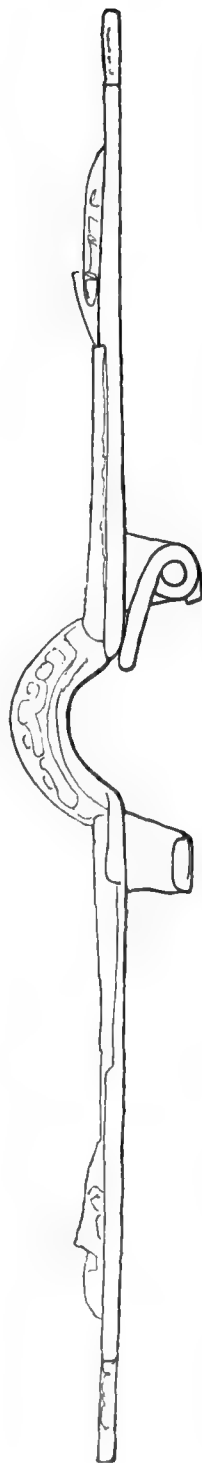

83. Sammanlänkade ringar af guld. Narfveryd i Vallerstads socken. $\frac{1}{2}$ s.

götland, märkas två från Vadstena (fig. 85),¹ en från Motala samt en hel halsprydnad af en större och nio mindre dylika plåtar, hittade vid Torlunda i Vånga s:n (fig. 86). Betecknande är, att det sista fyndet är gjordt å en för sin tid helig plats. Hvad den ena af Vadstenabrak-teaterna samt Motalabrak-teaten beträffa, äro de särskildt anmärkningsvärda, enär de äro försedda med den äldre runraden. Den andra framställer ett människohufvud öfver ett fyrfotadjur med en fågel framför ansiktet.

Striderna mellan götar och svear. Svealand var utan allt tvifvel senare inkräktadt af människan än Götaland. Befolkningen hade fått namnet svear. Icke blott på grund af en senare inflyttning utan äfven på grund af landets afskilda läge hade svearne hitintills varit föga betydande och lågo mycket efter götarne. Götarne hade med sitt närmare grannskap till de sydligare länderna kunnat draga mer fördel af de södra folkens högre kultur. Men götarnes rikedom och högre kultur

¹ En dylik brak-teat är funnen äfven i Västergötland. De äro dock i något afseende olika hvarandra, så det synes, att de icke äro gjutna i samma form.

84. Spänne af förgylld brons. Kullerstads sn. $\frac{1}{1}$.

hjälpte dem icke i det försvagade tillstånd, till hvilket de kommit genom en minskad befolkning. Af detta svaghetstillstånd begagnade sig nu svearne och anföllo götarne. På hvad sätt, och huru länge götar och svear kämpade om makten, kan icke sägas, men det blef slutligen svearne, som blefvo de segrande, hvarigenom Götaland och Svealand förenades under en konung.

Denna förening anses hafva kommit till stånd omkr. 700-talet, men sträckte sig dock icke vidare, än att de båda folken hade gemensam konung. Östergötland var fortfarande ett själfständigt land med egen lag och lagman samt vårdade själf sina egna angelägenheter. Namnen svear och götar bibehöllo sig. Benämningen *sydsvear* synes äfven blifvit begagnad för götarne. Å en runsten å Låland omtalas en därstädes gift och afliden man såsom en af de mest trofaste af de här i landet bosatta sydsvear.

Såväl läget af Svealands hufvudbygd i förhållande till den numera betydande östra delen af Götaland som ock sång och saga gifva vid handen, att de afgörande striderna merendels försiggingo till sjöss eller öfver »hafvet», hvarmed ju icke kan menas annat än Östersjön. Att Östergötlands kuster därför långt ifrån voro främmande för dessa strider, är helt naturligt. Också omtalas ett väldigt slag vid Brävalla hed invid Bråviken å Östergötlands östra kust. Visserligen har senare tidens forskning framhållit, att slaget vid Brävalla aldrig försiggingt. Att på grund af de under seklernas gång förvanskade berättelserna om detta slag vid Bråviken säga, att här aldrig stått någon strid, torde dock vara för mycket, äfven om Brävallaslaget hvarken varit betydande eller afgörande i kampen om makten emellan götar och svear. Hvad vi emellertid med visshet kunna veta är, att de grafvar och graffält, i

85. Guldbrakeat. Vadstena. $\frac{1}{1}$.

86. Brakteater och spiralring af guld. Norra Torlunda i Vånga socken. $\frac{1}{1}$.

hvilka man sagt att de fallne blifvit jordade, endast äro vanliga byggräffalt. Förr uppgafs det äfven, att det år (740), då Bråvallaslaget skulle försiggått, vore det första säkert kända årtalet i Sveriges historia. Denna uppgift är oriktig och vilseledande.

Men få vi sätta tro till Ynglingasagan, var det för öfrigt icke genom öppen strid utan endast genom list, som sveakonungen Ingiald slutligen blef ensam härskare öfver Sverige och under sig skattlade de öfriga rikena. Vid ett gästabud, till hvilket han inbjudit öfriga konungar, säges han innebränt dem i deras sofsal. De, som icke innebrändes, dräptes. Ingiald fick härför tillnamnet »Illråde». Hvad Östergötland angår, fick östgötakonungen Högne, enligt Sturleson, »behålla sitt rike för Ingiald allt till sin död». Östergötland var alltså på fastlandet det sista land, som förenades med Svea välde.

Långliga tider förgingo emellertid, innan götar och svear uppgingo i hvarandra till ett folk. En påminnelse om den skillnad, som en gång fanns dem emellan, hafva vi än i dag i Sveriges konungs officiella titel: Sveriges, Götas (och Vendes) konung. Namnet Göte hänvisar till Götaland — Götland, som det ursprungligen hette — eller det »sunnanskog», d. v. s. söder om Kolmården och Tyleskogen belägna landet i motsats till det »ofvanskog» eller »nordanskog» belägna Svealand. Namnen Svea rike och Göta rike begagnas än i dag, fastän en del olika landskap nu tillräknas dem mot fordom.

Förnborgar. Inom Östergötland finnes ett stort antal bergfästen, i senare tider kallade bygdeborgar, hvilka med stöd af inom desamma gjorda fynd visa sig tillhöra folkvandringstiden. Dessa fästen synas hafva tillkommit som försvars- och tillflyktsplatser för bygdens befolkning, med anledning af de heta och långvariga striderna emellan svear och götar. Ätminstone en del af desamma hafva varit bebodda, t. o. m. under längre tider.

Belägna utesfater Motala ström och de sjöar, som förbinda Vätterns och Östersjöns vågor med hvarandra, samt mot söder nedåt Åsunden, hafva de blifvit anlagda utmed vattendragen, å hvilka en fiende hade lättast att tränga in i landet.

Under striderna mot romarne, i hvilka de skandinaviska götarne, såsom vi ofvan sett, voro sina stamförvanter östgoterna behjälpliga, hade götarne lärt sig den tidens befästningskonst. Vid sin återkomst till hembygden uppförde de åt sig och lärde andra att uppföra dylika fästen, hvilka för öfrigt förefinnas icke blott i Östergötland utan äfven i andra delar af östra Sverige.

Dessa fästen eller murar äro uppförda å krönet af branta, svårtillgängliga bergshöjder. Murarnas läge och utsträckning äro bestämda af terrängförhållandena samt äro flera eller färre, allt efter behof. Å yttersidorna lodräta, bestå dessa murar af kullerstenar eller flyttblock. De hafva fordrat ett betydligt arbete, då all erforderlig sten naturligtvis icke alltid funnits att tillgå å krönet. Där berget sluttar brant

eller är lodrätt, äro inga murar lagda. Inom de fästen, som varit bebodda, har bostad varit uppförd. Af alla dessa borgar i Sverige är det endast en, som finnes omtalad i den samtida historien. Det är borgen vid staden Birka å Björkö. I Rimbertus' lefnadshistoria öfver Ansgarius omtalas, att Birkas invånare vid ett anfall flydde upp till borgen, ehuru den, som det samtidigt säges, hade ringa motståndskraft.

Endast tre af Östergötlands borgar äro ännu vetenskapligt undersökta — af B. Schnittger — nämligen de å Boberget i gränsen emellan Konungsunds och Ö. Stenby s:ar, Gullborg i Tingstads s:n samt å Skönberga prästgårds mark i socknen af samma namn. Bland fynd, som härvid blifvit gjorda, märkas å Boberget en del obrända djurben af nötkreatur, får (eller get), svin, häst, gädda, abborre och mört, allt rester af födoämnen, samt dessutom af sork. I öfrigt märkas bågsparne af brons, spelbricka af ben, spikhufvud af järn, bitar af lertrissor, fragment af lersil, flera mallrikor, hvaraf en ornerad med streck, slipsten, brynsten, ett orneradt benföremål, måhända en hårnål, tre kambitar, bärnstenspärla, spelbricka, knif m. m. af järn, silfverten, stenkulor (löpare) till handkvarn, hvaraf äfven en del anträffats, eldslagningssten, sländtrissor, en förkolnad brödbulle af kornmjöl, pärla af glasfluss, järnholk till spjut, benpryl m. m., allt vittnande om en forntida boplats. Härom vittna äfven bitar af s. k. lerklening eller lerstycken, som utgjort tätning å husväggar, flätade af ris.

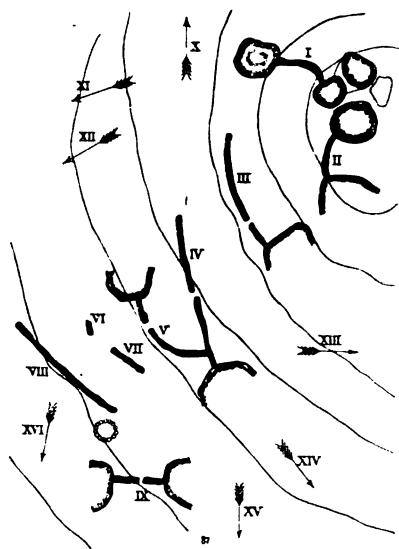
Vid Gullborg äro fynden delvis likartade. Men därtill äro här funna pilspetsar, redskap och prydnader af järn, brons, glas och guld.

I borgen vid Skönberga märkas, förutom andra fynd, spår af bostäder, hvilka synas byggda så, att mellan stolpar hafva varit flätade risväggar, hvilka tätats med lera. Bland öfriga fynd märkas rester af ett husaltare, äfvenledes af bränd lera, hvilket före bränningen blifvit orneradt. Det sällsynta föremålet har varit användt som offeraltare, där kött, säd o. d. brändes till hemmets och den heliga härdens skyddande.

Å det s. k. Röfwareberget å Bårleja ägor i Borgs s:n finnas äfven delvis undersökta borgmurar.

Å Hofberget i Västra Eneby s:n finnes en befästning med flera murar förlagda i enlighet med det på fri hand uppgjorda kartutkastet (fig. 87). Murarnas längd, bredd och höjd äro i meter respektive I 20, 2—3, 1,5, II 17, 2—3,5, 2,5, III 45, 2—3, 1,5—2, IV 60, 2—3, 1,5 och något högre, V 33, 2, 1,5, VI 5, 1,5, 0,5, VII 15, 1, 1, VIII 50, 2 och något högre, högst 1 m., IX 20, i öfrigt lika med VIII. X = norr-streck, XI riktning åt kyrkan, XII d:o åt torpet »Pingst», XIII, XIV, XV d:o åt sjön Åsunden, XVI d:o åt Hofby lastbrygga.

Emellan I och III är ett kulturlager, där på senare tid potatis odlats, hvilken odling numer upphört. De enda uppgångarna äro från sjösidan i söder samt en från väster förbi torpet »Pingst». Ett bredvid »Pingst» beläget torp »Midsommar» är numera nedrifvet.

87. Kartutkast öfver bergborgen å Hofberget i V. Eneby s:n, Kinds h:d.

Genom fortsatta undersökningar af Östergötlands fornborgar skall helt säkert mycket af östgötarnes lif, seder och bruk i dessa aflägsna tider komma till våra dagars kännedom.

Ett annat fynd af förkolnadt bröd än det ofvannämnda vid Boberget anträffade är tidigare gjort å Vikbolandet. Vid undersökning befanns det bakadt af grofmalet, oblandadt kornmjöl.

Grafvar. Från folkvandringstiden äro, som förut är nämnt, mycket få grafvar kända i Östergötland. Emellertid hafva några dylika vid Svensksund å Vikbolandet blifvit undersökta och hänförda till den yngre järnålderns tidigare del eller folkvandringstiden. En af dessa grafvar utgjordes af en cirkelformig stensättning, i hvars midt emellan stenarna

samt alldeles under grästorfvan stod ett groft lerkärl, innehållande brända ben, för öfrigt å alla sidor omgivet af en tät samling dylika såväl af människa som häst och hund. Dels i, dels utanför urnan hittades äfven af eld skadade föremål, såsom bronsfragment, små bronsringar, olikfärgade glaspärlor, ornerade bitar till en kam samt en del bearbetade och ornerade fragment af horn, hvilka gissningsvis antagits ha varit beslag till en sadel. Två små knifblad af järn lågo i urnan jämte en liten nit, fyra spikar och två små vinkelböjda tenar, allt af järn, samt en sten, möjligen en bit af ett bryne. Öfriga undersökta grafvar voro ungefär likartade. Ett närliggande kollager torde utvisa eldstad eller bålplats.

Samfärdseln. Intill slutet af äldre järnåldern hade förbindelserna med de södra kulturländerna till största delen gått öfver Elbe. Vid nämnda tid, eller efter 400-talets början, ändrades emellertid förhållandena. Till Weichselmynnningen hade utsändts kolonier, och Östersjöhandeln drog sig åt denna mer åt öster belägna flod, under det Elbehandeln aftog. För handeln var naturligtvis besittningen af Weichselflodens mynning af stor betydelse. Härigenom kom den förnämliga handelsorten Gottland, men äfven det östra Sverige och därmed äfven Östergötland, i ökad direkt förbindelse med de södra kulturländerna, landskapets utveckling till gagn och nytta.

3.

Vikingatiden.

Vikingatiden varade enligt Montelius från omkr. år 800 till år 1050.

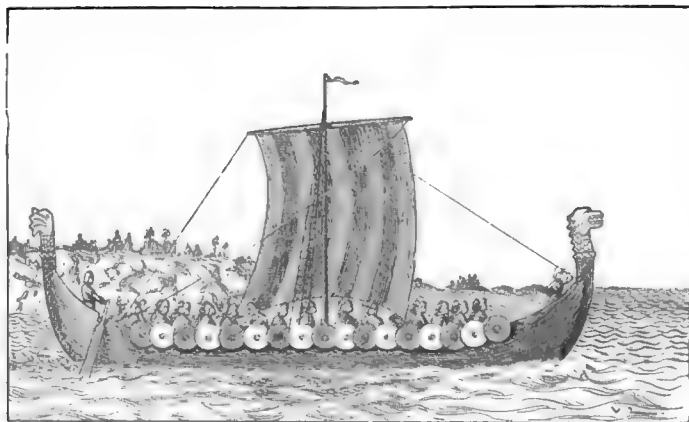
Vikingatågen. Sitt namn har denna tidsperiod erhållit af de märkliga vikingafärderna till främmande länder. Orsaken till dessa åter torde få sökas i familjernas hastiga tillväxt. På grund af månggifte blef barnskaran ofta alltför stor, för att fädernetorfvän skulle räcka till att föda alla. De vuxna fingo då gifva sig ut att skapa sig en egen ställning. Enligt Östgötalagen hade t. o. m. en fader rätt att visa dem till hafs eller hirdgårds, d. v. s. till vikinga- eller köpmannafärder eller till tjänst i konungens gård.

Uppgiften om våra förfäders månggifte har visserligen blifvit bestridd. Adam af Bremen, som anses som en trovärdig historieskrifvare, och som lefde på 1000-talet, omtalar emellertid, att svenskarne allt efter förmögenhet hade två eller tre hustrur, de rika och furstarne otaliga. Ett ännu säkrare bevis på månggifte i Sverige kan hämtas från runstenar (se Östergötlands runskrifter, n:r 15), och ett annat bevis är ett påfälligt förbud — sedan kristendomen blifvit införd — mot månggifte (Diplom. sv. n:r 41).

En annan anledning till vikingafärderna — måhända den förnämsta — var minnet af folkvandringstidens folkrörelser. De kunna t. o. m. anses som en naturlig och direkt följd af dessa folkvandringar, liksom korstågen i en senare tid kunna betraktas som en fortsättning af vikingatågen.

Äfventyrlusta, begär efter verksamhet, makt och ära samt förhoppning om att förvärfva rikedom, vare sig genom sköfving eller köpenskap, kommo ytterligare till som anledning till dessa färder, hvilka visst icke ansågos för barbariska sjöröfverier utan enligt den tidens uppfattning som ett för hvar och en lagligt, ja till och med ärorikt yrke. Medfödd och utvecklad styrka samt därmed följande mod och färdighet att föra vapen voro äfven hos vikingarne gynnsamma företräden framför åtminstone en del af de folk, de gingo att möta, försvagade som dessa senare voro genom oenighet och sedernas förfall. Under ett par århundraden utgingo från Norden ett oerhördt antal män och kvinnor. De härjade, plundrade eller idkade köpenskap, hvarefter de antingen afveko med sitt byte till en annan plats, där de fortsatte sin verksamhet, eller ock bosatte de sig i det eröfrade landet. Det var en yttring, detta begär att gå ett ovisst öde till mötes, jämförlig med våra dagars begär och lust att kasta sig ut i främmande länder.

Vikingatågen gingo dels österut till Finland och Ryssland och utsträcktes sedermera åt söder till Kaspiska hafvet ända till Chazeran

88. Vikingaskepp.

nära nuvarande Astrakan, samt till Svarta hafvet ända till Konstantinopel, till Afrika äfvensom till Spanien, i norr till Hvita hafvet och Island, i väster till Danmark och Norge, samt de tyska kustområdena vid Nordsjön och till Brittiska öarna, Frankrike o. s. v. Att det var män med kraft och förmåga, hvilka hade ledningen af dessa färder, kunna vi väl förstå, då vi veta, huru de i Ryssland i riken ordnade där förut boende folk, som de därefter skattlade, eller huru de inledde sin icke alltid så fredliga handel t. o. m. söder om Svarta hafvet. I Ryssland ha å skilda platser anträffats graffält, där grafvarna innehållit fornsaker af skandinavisk eller svensk typ från 8- och 900-talen. En runsten med fornsvensk inskrift har t. o. m. blifvit funnen år 1905 på ön Berezanj i Svarta hafvet.

Där de svenska vikingarne uppträdde, gingo de oftast fram med seger. En kortare tid behärskade de Danmark samt under närmare hela 900-talet den betydande handelsstaden Hedeby med omnejd därstädes.

Att östgötar lifligt deltog i dessa härnads- och handelsfärder, och det åt alla väderstreck, veta vi med säkerhet. Bevis härpå lämna såväl inskrifterna å en del runstenar som äfven den mängd mynt, både arabiska, angelsachsiska och tyska, hvilka blifvit hittade i jorden inom landskapet.

Dylika runstenar återfinnas i Konungsunds, Tåby, Högby, Väderstads, V. Stenby, Styrestads, Landeryds, Ledbergs och Kaga s:ar (se nedan: Östergötlands runinskrifter, nr 3 o. s. v.).

En af de mest bekanta anförarne för vikingafärderna var Ingvar, härstammande från den gamla konungasläkten i Uppsala. Hans namn förekommer på öfver ett tjugutal svenska runstenar, hvaraf mer än hälften i Södermanland. De öfriga tillhöra Östergötland, Uppland och Västmanland. Af tre af stenarna i Södermanland framgår, att denne Ing-

vars färd till en början gick österut och därefter åt söder till Särkland, ett namn som betecknar saracenernas land i Asien. Genom sina hjältebragder blef han beryktad öfverallt i Norden. Han återkom emellertid aldrig till sitt hemland utan omkom slutligen med hela eller en del af sitt talrika följe. Enligt isländska uppgifter inträffade hans död år 1041. Med vikingatågens och handelsfärdernas upphörande utsinade ock de kufiska myntens tillströmning.

Myntfynd. De i Östergötland gjorda myntfynden lämna vittnesbörd om, i hvad mån landskapet deltog i dessa långväga färder eller i hvad mån det, medelbart eller omedelbart, stått i handelsförbindelse med de aflägsna länderna. Därom bära äfven de prydnadsföremål af guld och silfver vittne, hvilka här och hvar blifvit hittade i jorden inom provinsen. Det största af dessa fynd är från Erikstorp i Ödeshögs s:n. År 1875 fann man vid eller i en bergskulle under odling på två olika platser en del guldringar, guldarmband m. m. samt 330 arabiska mynt, hvaraf de äldsta från 700-talet och det yngsta från år 957 e. Kr.

H. Hildebrand beskriver detta fynd på följande sätt. Den först förekommande officiella rapporten har likväl här blifvit förkortad:

År 1875 inkom till Statens historiska museum ett mycket värdefullt fynd från Erikstorp i Ödeshögs s:n. Först hittades två armringar af guld och 101 arabiska silfvermynt. Skatten hittades vid odling af en mosse. Den officiella rapporten om fyndet innehåller bl. a. följande: »En mosse, som för 30 år sedan utgjordes af ett stort kärr om 5 å 6 tunnland, odlades sedermera och är belägen 0,3 mil söder om Ödeshögs kyrka, utan någon fornlämning i närheten. Å östra sidan af mossen finnes en mindre skogbeväxt bergskulle, som genom odling å sidorna skulle förminskas, och anlades ett föregående år därvid eld, som i flera veckor fick brinna, så att skogen af sig själf nedföll samt affördes. Sedan den afbrända marken omkring den kvarvarande delen af kullen först med krok och sedan med harf blifvit uppkörd och afjämnad, fick den sedan ett par månader ligga stilla, tills den ytterligare tillsammans med den öfriga delen af mossen ånyo uppkördes och harfvades, vid hvilket arbete ett af mynten hittades invid kullen. Vid brytning på detsamma gick det i två delar. Vid sökande hittades allt flera mynt jämte tvenne armband. Tillsammans anträffades 58 mynt. Två dagar därefter fortsattes undersökningen, då i allt 43 mynt funnos, alltså två armringar af guld och 101 silfvermynt.

Utan jordägarens vetskap företogos nya gräfningar något senare, hvarvid hittades fem armringar af guld, ett rundt smycke af guld, ett smycke af förgyllt silfver, två spännen samt stycken af kedjor och ringar af silfver äfvensom 229 arabiska silfvermynt. Dessa föremål lågo i en bergsskrefva helt nära jordytan under några mindre stenhällar på östra sidan af berget midt för det ställe på västra sidan, där de föregående föremålen påträffades.

»Det är således två fynd», säger Hildebrand, »men de tillhöra uppenbarligen samma tid, och jag kommer därför att behandla dem såsom utgörande ett enda fynd. Kanske har en och samma man gömt sin skatt på två olika ställen af försiktighet. Kanske hafva två personer, som ägde delar af en och samma skatt, sökt skydd hvar och en för sin del. Därom kunna vi nu icke erhålla någon kunskap.

De arabiska mynten undersöktes af professor Tornberg i Lund. Inom den arabiska världen uppkommo många dynastier, hvilka äro representerade i våra fynd. De arabiska mynten gifva bättre upplysningar än de samtida västerländska, ty på de arabiska uppgifvas samvetsgrant myntherrens och myntstadens namn äfvensom myntningsåret. De uma-jadiska kaliferna, hvilkas hufvudstad var Damaskus, regerade 698—750 e. Kr. Denna dynasti är i Erikstorpsfyndet representerad af ett enda mynt. Abbasidkaliferna residerade först i El-Kufa (efter denna stad kallas de arabiska mynten kufiska), sedan i det världsberömda Bagdad. De präglade mynt under tiden 749—946, och förekomma fyra i detta fynd. En stor del af västra Asien lydde under nästa tvenne århundraden under de mäktiga Buwehiderna, hvilkas fyra första furstar (932—1011) äro representerade i de svenska fynden. Ett Buwehidmynt, slaget i Schirade år 954, förekommer i detta fynd. De flesta af Erikstorpsfyndets mynt tillhöra Samaniderna, hvilkas myntning började år 893. Det yngsta af deras mynt i detta fynd är prägladt år 957 — det yngsta i fyndet. Icke mindre än 18 efterbildningar af Samanidmynt förekomma här. De äro troligen tillverkade inom Europa, inom det bulgariska riket vid nedre Volga. En af dess emirer, Talib-ben-Ahmed, är representerad i fyndet.

Dess senaste år är således 957. Detta står fast, men när kunna vi anse denna skatt hafva blifvit nedgräfd i jorden? Det yngsta myntet kan hafva varit i omlopp inom hemorten någon tid, det behöfde någon tid för att hinna upp till Norden, och det är visst icke säkert, att det vid ankomsten till Östergötland blef genast gömdt. Här hafva vi således tre perioder, som synas svåra att beräkna. Men hopplös är dock icke uppgiften att bestämma skattens nedgräfnings-tid. Under den engelske konungen Etelred II:s tid började engelska (angelsachsiska) mynt, präglade af honom och af hans närmaste företrädare, komma till våra bygder, till sist i mycket stora antal. Samtidigt kommo tyska mynt hit upp. Intet västerländskt mynt förekommer i Erikstorps-skatten. Alltså torde denna hafva blifvit anförtrödd åt jorden, innan de engelska och tyska mynten voro vanliga i Sverige. Vi kunna antaga, att denna skatt blef gömd i början af 1000-talet, således under Olof Skötkonungs regering.

Ett fynd, anträffadt vid Botels i Hafdhems s:n på Gottland, innehåller 2,266 hela eller brutna kufiska mynt, af hvilka det yngsta har årtalet 969. Med dem hittades 2 bysantinska mynt och 29 tyska, alla tillhörande slutet af 900-talet. Här se vi tydligt, huru de västerländska

mynten började komma till Sverige och sila in sig i de österländska myntskatterna. En annan skatt, funnen vid Gransne i Stenkyrka s:n, Gottland, innehöll 331 arabiska mynt, det yngsta prägladt år 955, således i det närmaste samtidigt med Erikstorpssfyndets yngsta, och dessutom ett engelskt och 20 tyska, alla omkring 900-talet och bebildande den stora importen af västerländska mynt.

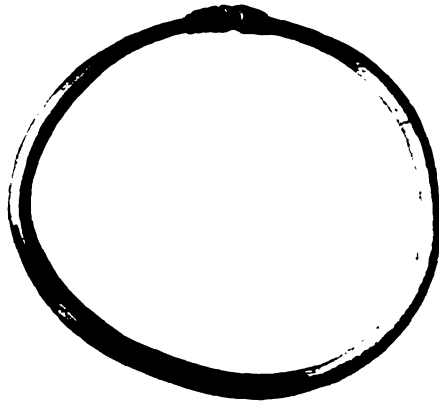
Erikstorpsskatten innehöll sju armringar af guld. Sex af dem voro flätade af två tenar (fig. 89), förenade med en prydd knut, en består af en enkel ten (fig. 90), hvars ändar blifvit lindade om hvarandra. Deras vikter äro i gram: 199,34 — 122,17 — 108,19 — 100,94 — 99,62 — 99,15 — 48,75.

Det var i Norden sed att normera ringars storlek och tyngd efter viktsystemet. Det talas om ringar på en mark, en half mark o. s. v. På marken räknades åtta ören, markens vikt var litet öfver 200 gr., örets vikt således litet öfver 25 gr. Granska vi de här meddelade siffrorna, torde den första ringen från början haft en vikt af en mark, den andra en af 5 öre, den tredje till och med den sjätte en vikt af en half mark, slutligen den sjunde en vikt af en fjärdedels mark eller 2 öre. Guldets är mjukt, och en ring förlorar lätt i vikt genom nötning.

Om dessa ringar äro normerade efter det svenska viktsystemet, torde vi däraf få draga den slutsatsen, att de äro tillverkade i Sverige. Något extra fint arbete är ej nedlagt å dem, men de gifva oss en berättigad anledning att beundra den säkerhet, med hvilken våra förfäder förde hammaren, när det gällde att bearbeta de ädla metallerna, hvilka kräfde en fin behandling. I början af den nyare tiden fann man på att bilda runda eller kantiga metalltenar — t. ex. för ringar — genom att pressa metaller genom hål anbragta i en metallskifva, först genom

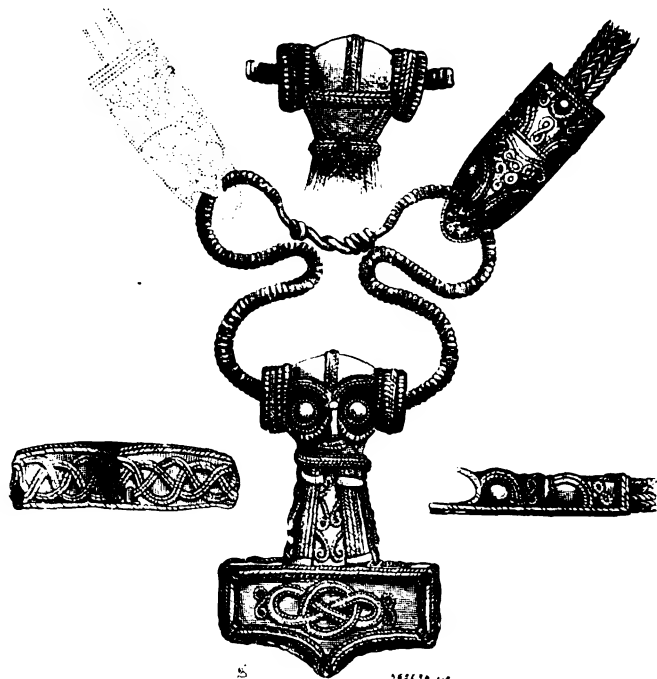
89. Guldarmring. Erikstorp. ³ 4.

90. Guldarmring. Erikstorp. ³ 4.

ett större hål, sedan genom allt mindre, till dess man fick önskad mått. Dessförinnan måste man använda hamring, och så mycket noggrannare måste man under detta arbete vara, som tenarna icke fingo vara jämntjocka, utan skulle smalna mot ändarna. På dessa, liksom på andra ringar från samma tid, märkas aldrig någon ojämnhet. De smeder, som arbetade i guld och silfver, voro uppenbarligen mycket skickliga, och vi hafva all anledning att antaga, att de voro inhemska män.

Därnäst tager jag i skärskådande ett annat föremål, hvars inhemska ursprung är fullt säkert. Det är ett hammarformigt hängsmycke, som

91. Torshammare med kedja af silfver. Erikstorp. 11.

burits i en halskedja. Det är sammansatt af hopplödda silfverplåtar, som äro prydda med filigransirater. Silfret är delvis förgylldt (fig. 91). Miniaturhammare af silfver eller järn äro mycket vanliga i våra fynd, och vi kunna däraf se, hvilken betydande roll Tor spelade i våra förfäders gudatro. Tor var blixstens och åskans gud, hvilken med sina viggas förföljde och förödde trollen, men som åskan rensar luften, så var Tor äfven de helgade förhållandenas, särskildt hemmets skyddsgud. Hammaren blef därför en omtyckt amulett. Vid sidan af denna förekommer icke sällan en annan amulett, som också måste hafva afseende på Tor, i form nämligen af den tidens eldstål. De hammarformiga amuletterna äro dels — dock mindre ofta — realistiskt hållna, dels stiliserade, platta och enkla eller rikt utstyrda som det ifrågavarande

exemplaret. Ännu två med ungefär samma utstyrsel förvaras i statens historiska museum, det ena funnet i Skåne det andra på Öland.

Med myten om Tor, såsom vårdare af hemmet och annat därmed jämförligt torde en annan myt om någon fågel hafva varit förbunden, ty hammarens öfre del, som tjänstgör som ögla, har ofta gestalten af ett fågelhufvud.

Jag kallar det inhemska ursprunget för detta smycke fullt säkert, ty vi kunna icke antaga, att man i utlandet tillverkade amuletter afpassade efter svensk gudatro, för att importera dem till Sverige. Men om vi sålunda måste anse detta smycke vara af svenskt arbete, då se vi, att den tidens smeder i Sverige voro mästare i att behandla något så fint som filigranet. Silfret kom utifrån, därest man icke smälte ned silfver, som af gammalt funnits i landet, mönster och teknik erhöles äfven utifrån, men filigrantekniken var, redan före förbindelserna med Orienten, känd och med stor skicklighet öfvad i Sverige.

Af den fina kedja, i hvilken hammaren hängt, finnas endast bitar bevarade. Till all lycka är bland dem ett ändstycke bevaradt, i hvilket kedjan är fäst vid ett aflångt ormhufvud, som biter om den hammaren uppbärande ringen. Ormen spelade ju en stor roll i vår järnålders ornamentvärld.

Till denna skatt höra vidare tvenne silfverspännen, rektangulära, liknande låga askar. Alla sidorna äro ornerade, äfven — hvilket ju är ganska opraktiskt men å andra sidan vittnar om begäret att göra ett så rikt arbete som möjligt — den undre sidan, hvilken icke kunde ses annat än när spännet var lagdt å sidan. Ornamenten bestå äfven här af filigran och bilda än bandmotiv, än djurmotiv. Af de förra förekomma de flesta å andra samtida smycken, men bandmotiven hafva en så stor utbredning och äro oftast så enkla, att de endast med mindre trygghet kunna åberopas som vittnesbörd om ett arbetes nationalitet. Men djurmotiven, som förekomma å dessa spännen, äro afgjort af nordiskt tycke. Dessa två spännen hafva varit sinsemellan förenade medels fina silfverkedjor, och de torde hafva suttit å hvar sin sida af en kåpa eller mantel. Det var fordom hos oss ytterst vanligt att häkta samman manteln på sådant sätt.

Ett fragment af ett spänne af samma grundform och samma ornamentik är funnet i Blekinge. I öfrigt är intet exemplar känt, icke ens i något af de många och rika från Gottland komna silfverfynden. Äfven på annat sätt uppenbara sig skiljaktigheter mellan de på Gottland öfliga formerna och dem, som hittas på fastlandet. De i Norge funna silfversmyckena afvika från de svenska, och de svenska skilja sig från dem, som hittats på andra sidan Östersjön. Allt detta är ett tungt vägande bevis för inhemskt arbete, äfven om det i viss mån stod under utländskt inflytande.

För att undvika den enförmighet och måhända äfven den otydlighet, som skulle hafva uppstått, därest de rika filigranornamenten hade blifvit

anbragta på fullkomligt jämn yta, ha genom pressning själfva figurerna gjorts upphöjda och därigenom med stor tydlighet framträdande. Samma behandling finna vi å ett rundt guldsmycke, så tunt, att det icke kan hafva gjort tjänst ensamt, utan det har tydligen varit fästadt på något annat föremål, antagligen på ett rundt spänne. Ett sådant bör hafva funnits för att sammanhålla klädkragen vid halsen. Men i sådant fall har detta spänne gått förloradt, måhända genom oaktsamhet hos hittarne.

För 50 år sedan, det vill här säga omkr. midten af 1800-talet, var den vanliga uppfattningen den, att våra manliga förfäder, hvilkas händer blifvit hårda genom att omfatta svärdfästet eller yxskaftet, ej haft fingrar nog fina att utföra arbeten af de slag, som här ofvan blifvit skildrade. Ja, det sades att forntidens män rent af föraktade fredliga yrken, hvilka de öfverlämnade åt de gamla och åt kvinnorna. Det senaste halfseklet har gjort slut på denna uppfattning. Vi veta nu, att våra förfäder voro synnerligen förfarna, åtminstone i vissa slag af arbeten.»

Under senaste delen af 1600-talet hittades nära Vadstena ett arabiskt guldmynt, prägladt för en marockansk härskare i Afrika på 940-talet. Under det arabiska silfvermynt från 800- och 900-talen hittats i mängd i vårt land, är endast detta och måhända något mer arabiskt guldmynt från dessa tider funnet. I öfrigt har man här och hvar i skilda delar af Östergötland funnit dyrbara föremål oftast tillsammans med mynt. Mynten äro merendels sammanblandade och utgöras såväl af arabiska som angelsachsiska eller danska och tyska. Vi anteckna här, förutom nyssnämnda fynd, dylika från Älfvestads s:n, Bobergs h:d, Skärkinds s:n och h:d, Maspelösa, Flistads s:n, Gullbergs h:d, å Sköt- eller Silfverholmen i Horns s:n af Kinds h:d o. s. v., där, förutom en lång silfverkedja, hittades några arabiska mynt, hvilket allt försåldes i Linköping, förutom ett mynt, som undantogs af pastorn i Horn.

Det är att märka, att af arabiska och angelsachsiska mynt äro de hufvudsakligaste fynden gjorda i östra Sverige, då de däremot i västra Sverige äro sällsynta.

Vikingatågens betydelse. Att vikingatågen voro af stor betydelse för vårt land i sin helhet, och alltså äfven för Östergötland, är helt naturligt. De till hembygden återkomna vikingarne kunde, med minnet af sina upplevelser, sina samlade erfarenheter samt kännedom om främmande länder, icke annat än gagna sin hembygds kultur i flera hänseenden.

Och den vid utfärden ofta obändiga vikingen fick lära sig ordning och tukt, ty det är att märka, att dessa vikingatåg icke voro enskilda företag af några få eller flera personer, utan de voro större ordnade företag under ledning af förut bestämda anförare.

Det var en Sveriges storhetstid denna vikingatid med ett omväxlande lif för dessa vikingar, som icke skydde de längsta färder åt nära nog

världens alla kanter, vare sig det nu var det lönande köpmansyrket som lockade eller den grekiske kejsarens berömda väringagarde, som länge nära nog uteslutande bestod af svenskar, eller den engelske, danske och norske konung Knuts tretusen man starka hird eller tingmannalid i England. Att dessa färder på sin tid ansågos ärofulla, utvisa de runstenar, som restes öfver en del af dem, hvilka aldrig återsågo sin fädernebygd. Och att de lämnade ersättning åt dem, som ägnade sig åt köpenskap och strandhugg, visa de rikliga jordfynden, icke minst i Östergötland.

Genom dessa vikingatåg och med den beröring, hvori vikingarne under tågen kommo med människor med kristen tro, spred sig äfven kännedomen om den kristna läran, denna lära, som i så hög grad ingrep i gamla förhållanden.

Mot slutet af hednatiden. Ansgarius hade kommit till Sverige år 830 för att predika kristna läran. Vikingatiden blef nu en första öfvergångstid, under hvilken hedendomen så småningom, ehuru oändligt långsamt, gick under för den kristna läran. När kristendomen först predikades i Östergötland, är icke känt. Västergötland blef det först kristnade landskapet. Det fick sin första biskop senast år 1013. Adam af Bremen säger, att denne biskop med framgång verkade hos de två götiska stammarna, hvilket visar, att kristendom vid denna tid predikades inom Östergötland.

De gamla gudarne Oden, Tor, Frej, Ull och Njord m. fl. fingo nu så småningom gifva vika. Likaså krigsguden, hvilken ansågs vara född hos goterna, och som enligt Olaus Magnus städse blidkats »med de gräsligaste offer genom att döda tagna fångar, förmenande att Mars i egenskap af krigsledare bör försonas med människoblod, denne gud af hvilken de inhämtat en grundlig förfarenhet i krigets mångsidiga konst». Men långliga tider förgingo, innan gudarnes makt upphörde att hafva sin verkan hos folket. Gammal tro brytes icke så lätt. Ännu i vår tid lefva dessa gudars minne, och då t. ex. »åskan går», säges det, att »Tor är ute och åker».

Om götarnes gudstjänst och offer har den från Linköping härstammande Olaus Magnus åtskilligt att berätta i sin år 1555 utgifna historia om de nordiska folken. »Vid göternas offer i forntiden», säger han bl. a., »var, såsom det berättas i Historia gothorum sueonumque» (af Johannes Magnus), »iakttagandet af nio-talet särdeles allmänt... och ehuru de hvarje vecka och dagligen gäfvos sina gudar den högsta dyrkan, bragte de dem särskildt hvar nionde månad en högtidligare vördnadsgård, hvarvid de ägnade nio dagar åt att med vederbörliga ceremonier och stor andakt fullgöra offren... Den människa, som genom lottning utsågs att offras, sänktes lefvande ned i den källa, som kvällde fram vid offerstället. Om han därvid lätt gaf upp sin anda, förklarades offret af prästerna för lyckosamt. Därpå upptogs han omedelbart och fördes till den närbelägna offerlunden, som de ansågo för helig, och upphäng-

des där, hvarefter de förklarade, att han blifvit upptagen bland gudarne. På grund häraf ansåg sig hvar och en viss om salighet, som genom ett sådant offer fick lämna jordelifvet. Det hände någon gång, att t. o. m. konungar på liknande sätt utlottades och offrades. Och emedan en sådan offergård ansågs särdeles lyckobringande för riket, ledsagade hela menigheten under de lifligaste ömsesidiga lyckönskningar ett så upphöjdt slaktoffer till döden. De hade nämligen den öfvertygelsen, att de, som afidit under sådana förhållanden, visst ej doge, utan att både dessa och de själfva fått sig odödlighet beskärd.»

»Offerkällor» benämnas ännu i dag vissa källor och besökas fortfarande. Så finnes vid Odensfors i Vreta Kloster s:n en dylik källa, som ännu besökes trefaldighetsafton. Vid Hagebytorp i Hagebyhögå s:n är en källa, där ungdomen samlas midsommarafton. I Allhelgona s:n finnes en offerkälla. I en källa i Tidersrums s:n, helt nära kyrkan, där ett garfveri senare anlades, plägade sjuklingar offra för att senare finna bot genom att dricka af vattnet. I närheten säges gudstjänst i äldre tider hafva hållits. Mellan S. Årteflo och Fridhem, i sistnämnda s:n, omtalas en annan offerkälla, som ännu i början af 1800-talet utmärktes med ett kors. Dylika offerkällor omnämnas ofta vara belägna nära de s. k. domareringarna, hvilket visar, att ting och offerfester på visst sätt sammanföllö.

Men det var icke endast i källor, man offrade. Och det är egendomligt att finna, att denna sed att offra gått igen ännu i våra dagar. I Linköpings domkyrka finnes en större dopfunt, i hvilken man — det sades så i förf:s ungdom — aldrig fick se utan att »offra», äfven om offrandet i brist på annat endast bestod af en papperslapp, en knapp eller dylikt. Å Vallsnäs ägor i Nykils s:n finnes en jättegräta, som omnämnes i inventariet för Nykils kyrka 1829, och säges fordom varit en offerkälla, hvarest man under »en senare tid ofta funnit kopparmynt».

Ätminstone inom vissa orter har man ända intill senare tider icke vågat röra dylika offer. År 1879 upptogs vid Lund i Landeryds s:n ett silfvermyntfynd. Redan ett par år därförut hade en gumma blifvit varse mynten, hvilka lågo blottade nära en sten. Gumman, hvilken trodde, att här var en »offerkast», ansåg det vara ett helgerån att röra mynten. De fingo därför ligga kvar, till dess de senare upptäcktes af andra personer. I Småland hittade man 1901 i två offerkällor nära 6,000 mynt, hvaraf de äldsta voro från 1300-talet och de yngsta från konung Oskar II:s tid.

På många ställen inom Östergötland finna vi i berghällar eller stenblock inknackade mindre, runda fördjupningar. Dessa urgräfningar voro länge i bruk och insmordes med fett under uttalande af någon besvärjelse. På så vis kunde man, sades det, blifva fri från vissa sjukdomar, en sägen som utan tvifvel fortplantat sig från hednatid. I våra dagar vet folket i Östergötland icke vidare af detta bruk, och det

känner icke ens den ursprungliga betydelsen af dessa små urholkningar. En påminnelse om något slags smörjelse anses åter ligga i namnet »Smörkullen», hvilket namn än i dag i Östergötland återfinnes vid Alvastra grafvält och å en höjd i Landeryds s:n, Hanekinds h:d.

En annan offersed, helt säkert äfven den från hednatid, som däremot än i dag bibehållit sig, om ock icke nu af samma skäl som fordom, är uppkastandet af s. k. »offerkastar» på platser, där någon människa blifvit mördad eller på annat sätt omkommit. Hvarje förbifarande lägger å dylika »kastar» kvistar, grenar, stenar, ris eller någon gång en slant. Dylika försoningsoffer hafva tillkommit för att de förbifarande icke må ofredas af de dödas andar. Olaus Magnus skrifver om dylika offerkastar, att man kan få se »stora högar af otaliga stenar, sammanförda af förbifarande folk, som utan vidare omständigheter kastat dit dem. Det är nämligen en plägsed hos detta folk, att resande som passera förbi märkliga ställen, där under och järtecken inträffat, kasta en hop stenar dit, detta till äfventyrs af det skäl, att man under en from förövändning vill hålla de steniga vägarna rena och fria eller ock af någon annan hederlig anledning.»

Att offrande ingick som en viktig del af våra förfäders gudsdyrkan, visas därjämte af den mängd ortnamn, som finnas inom provinsen, hvilka häntyda på forntida offerplatser, såsom Harg, Vi och Lund. Minnet af våra förfäders gudar bevaras förutom af några veckonamn såsom onsdag, torsdag och fredag (Odens, Tors och Frejas dag) äfven af en hel mängd namn å gårdar, i hvilka deras olika namn ingå. Då Harg, Vi eller Lund tillägges, betecknas härmed en offerplats, tillägnad den gud, som förekommer i namnet. Äfven ett flertal personnamn lämna påminnelse om de gamles gudar.

Vissa andra religiösa bruk hade tillkommit för att draga gudarnes uppmärksamhet till sig och sålunda t. ex. åstadkomma i och för växtligheten behöfliga växlingar i väderleken o. s. v. För att nå detta sitt mål eller för att få sina önsksningar uppfyllda i andra hänseenden företogo de sig åtskilligt för att glädja och blidka gudarne eller förmå dem att utföra deras önsksningar. Det dansades eller sjöngs för att få den afsedda guden glad. Deltagande visades genom tårar och klagan. För att locka fram solen tändes eldar, och för att få fruktbarhet drogs en vagn — symbolen för solen — med en gudabild öfver fälten. Så snart de hörde åskan, afsköto de med sina bågar pilar i luften för att hjälpa Tor, som de trodde blifvit anfallen af andra. Med stora Torshammare sökte de att efterlikna tordönet och ansågo som ett förtjänstfullt verk att så deltaga på Tors sida. Man sökte locka våren att öfvervinna vintern genom att låta två skaror med hvar sin anförare, den ena klädd i blommor och grönt, den andra i vinterdräkt, drabba emot hvarandra, då den blomsterklädde blef segervinnare. Detta bruk har sedermera fortleft i en lek, kallad »majgrefven och vintergrefven». Dansen kring majstången, nu använd vid midsommartid, men ännu, åtminstone i Öster-

götland, ofta kallad majstång, säges äfven varit ett hedniskt religiöst bruk. Likaså den s. k. fågelskjutningen, hvilken ännu emellanåt försiggår i Östergötland vid prisskjutningar inom skyttegillen. Den segrande säges i våra dagar blifva årets »fågelkung».

Grafsättet vid denna tid visar, att de döda begrafdes än brända, än obrända. I grafvar från denna tid har man förutom brända ben hittat nitnaglar af järn, rester af båtar, i hvilka liken brändes. Emellanåt hafva endast några få dylika nitnaglar fått påminna om en dylik farkost. Lerkärl eller bitar af lerkärl tillhöra äfven denna tids grafvar. Häst, hund eller andra djur äfvensom andra föremål fingo understundom åtfölja den döde å bålet eller i grafven. Liket täcktes antingen

92. Skeppssättning vid Gamhems lastbrygga i Horn s:n.

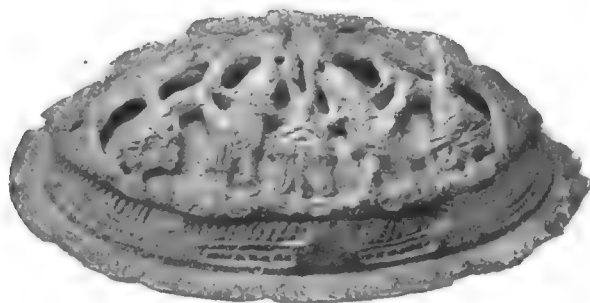
af en hög eller utmärktes medstensättningar i form af en rundel, fyrkant, treudd eller skepp (fig. 92). Mynt eller fynd af ädel metall hafva endast sällan hittats i vikingatidens grafvar, men ett par dylika myntfynd visa, att dessa mynt varit begagnade som prydnader. Från denna tid återfinnas grafvarna i graffält belägna invid de olika byarna.

Märkligt är att finna, hurusom graffälten från äldre järnåldern upphörde att användas omkring 500 år e. Kr., hvilket endast kan förklaras af den under folkvandringstiden redan förut omnämnda folkminskningen. Däremot befinnas dylika äldre graffält åter ha kommit till användning under vikingatiden. Så t. ex. vid grusåsen strax norr om kyrkan i Kättilstads s:n och i Högabäckens graffält vid Rimforsa i Tjär-

stads socken, båda i Kinds härad. Likaså graffältet vid Ljunga i Skönberga socken, Hammarkinds h:d, hvilket graffält blifvit använt redan under bronsåldern, därefter under järnåldern och så slutligen under vikingatiden. Vid Kungshöga graffält nära Mjölby, använt redan under äldre järnåldern, äro grafvar undersökta äfven från vikingatidens senare del eller från år 1000. De bestodo af en obetydlig upphöjning öfver marken, omgifven af stensättningar i form af kvadrat, rektangel, spetsig oval eller ock af en trekant med emellanåt inåtbuktiga sidor.

Byarna började nu att komma till. Det är ju möjligt, att en del kan vara från tidigare tid, men det stora flertalet tillkommo nu ochingo äfven nu sina namn. Det hade inom vår landamären blifvit lugnare tider, och man vågade flytta ned från bergborgarna. Det ser ut, som de tidigare anlagda byarna fått sitt läge nedanför dess borgberg.

93. Oval spännbuckla af brons. Tåby s:n. 2:a.

Berg och vattendrag hade länge haft sina namn. Efter bergen uppkallades de första byarna. Så blef Hofby i V. Eneby socken uppkalladt efter det bredvid liggande Hofberget, Boberga i Ö. Husby socken efter Boberget med sin borg, Stora och Lilla Gullborg i Tingstads s:n efter berget af samma namn o. s. v.

Fynd. Af öfriga icke förut nämnda fynd från vikingatiden märkas: ovala spännbucklor (fig. 93) af brons, nitnaglar, spikar, järnknifvar, järnredskap, svärd, spänne och pilspetsar af järn, pärlor af bergkristall och glas, järnbroddar till hästars skoning samt snarliktande till människors fotbeklädnad, knifbryne af skiffer, spännen, sölja af järn samt ett redskap af järn använt antingen som plogbill eller spadblad (fig. 94 a), yxor (fig. 94 b), m. m.

Det är förut omnämndt, huru det tillvaratagits kornbröd från folkvandringstiden. Ett annat märkligt brödfynd är från vikingatiden. Det anträffades år 1911 vid de vetenskapligt företagna gräfningsarna och undersökningarna vid Ljunga nära Söderköping. Vid undersökning befanns detta bröd bakadt af furubark och ärtmjöl, hvilket senare var

af de vanliga åkerärterna. Detta fynd gifver bevis för, att ärter odlades här i Östergötland redan på 900-talet.

Runskriften. Under denna tid utövades ofta konsten att uttrycka sig i skrift med runor i vårt landskap (se Runinskrifterna härefter).

Vid forntidens slut hade Östergötland liksom vårt land i sin helhet fått så ordnade förhållanden, att det kan sägas, att det var på dessa som grundval, landskapet sedermera utvecklade sig.

Gränser. Landskapets uråldriga gränser betingades af naturförhållandena: i väster Vättern, i öster Östersjön, i norr Kolmården och Tylöskogen samt i söder Holaveden eller Holavid. Att gränserna ursprungligen icke voro utstakade eller så noga bestämda, ligger i sakens natur.

94 a. Plogjärn. Boberg i Fornås s:n, omkr. 1/5. Tillhör Ridderstadiska samlingarna å Bjerga.

94 b. Järnyxa. Boberg i Fornås s:n. 1/4.

Då den af uppsvearne valde konungen skulle rida sin Eriksgata, för att af de olika landskapens lagmän genom domslut blifva erkänd som laglig konung, följdes han inom hvarje landskap till det nästgränsande. Då östgötarne på så vis följde konungen, till dess denne emot togs af smålänningarne, skedde detta möte icke förr än man kommit in i eller måhända öfver den vidsträckta Holaveden. Detta namn återfinnes ännu i Småland vid den nuvarande östgötagränsen. Men att detta namn i gamla tider betecknade äfven betydligt mera nordligt belägna skogstrakter, framgår af att Ekeby socken i Göstrings härad fordom kallades Ekeby-Holavid.

Adam af Bremen († 1076) vet att berätta, att Östergötlands gränser på hans tid i norr sträckte sig ända till staden Birka, alltså till Uppland. Denna utsago omnämnes här endast med det tillägg, att den

enda konung i Södermanland, sagan vet att omtala, är Granmar, hvilken med rätt eller orätt äfven blifvit kallad konung i Östergötland. Granmar säges ha varit måg till östgötakonungen Högne. Var Granmar måhända dennes under- eller medkonung? Att Södermanland fått sitt namn af sitt läge söder om Uppland är icke något bevis för att det förstnämnda landskapet icke tillhört Östergötland. Detta namn kan ha tillkommit under sveaväldets och upplänningarnas maktperiod, då tillbörlig hänsyn i sådant hänseende måhända icke togs till Östergötland.

Götar och östgötar. När dessa namn först uppkommit, kan icke uppgifvas. A. Noreen visar, att namnet härleder sig från ordet göt eller gaut, som betyder utgjutning, ström eller fors. Landet närmast Trollhättan fick först namn häraf och kallades Götland (Gautland), under 1400-talet ombildadt till Götaland. Med folkets utbredande blef detta efter hand namnet å landet fram emot Vättern och ända till Östersjön. Slutligen skildes till namnet de båda landskapen å ömse sidor om Vättern, och kallades det öster därom belägna Östergötland i motsats till Västergötland.

Flera andra tolkningsförslag af namnen hafva tid efter annan framkommit, bland annat af A. Erdmann, som 1891 sökte visa, att götar, goter och jutar äro »de *djurfva, modiga*».

Lionga ting. Östgötarne hörde tidigast under västgötarnes allmänna landsting, kalladt *alla götars ting*. Sedan Östergötland på grund af befolkningens tillväxt kunnat bilda eget landskap, fick det sitt särskilda landsting, kalladt *Lionga ting*. Namnet angifver, att det var förlagdt till det nuvarande Linköping (Liongaköpunger), som alltså redan under hednatiden var en viktig plats för landskapet. Lionga ting var redan från början ting för ett vidsträckt område. Tvifvel ha framkastats, huruvida landstinget verkligen var förlagdt till Linköping, och en äldre förf., Loccenius, säger att namnet är kommet af gården Ljung i Gullbergs h:d, där tinget skulle hållits. Detta är en gissning, som endast kunnat tillkomma på grund af namnlikheten. Till yttermera visso, att tinget varit i Linköping, kan anföras lagmannen i Östergötland Knut Jonssons dombref från d. 15 jan. 1315 (Dipl. Sv. 1999), där han omtalar *commune pratorium dictum landsting Lyncopie*.

Östgöta lagsaga innefattade icke blott Östergötland utan äfven norra delen af Småland samt hela det nuvarande längsträckta Kalmar län ned till Blekinge, där danska väldet vidtog. Östergötlands lagsaga och Upplands voro de största lagsagorna i riket. Lagmännen voro icke blott lagens handhafvare — »öfver hvar lag var en lagman» — utan äfven målsman för folkets frihet och rättigheter. Lagmännen voro alltså betydande män, hvilka det äfven tillhörde att genom dom bekräfta hvarje konungaval. Vid konungaval hade Östergötlands lagman tredje stämman.

Häraden tillkommo äfven under senare delen af forntiden. I Östergötland voro de hufvudsakligen desamma som nu, om ock med olika gränser. Finspånga läns härad tillkom först senare. Ännu under medeltiden upptog Bråbo härad större delen af skogsbygden norr om sjöarna Roxen, Glan och nedre delen af Motala ström.

RUNINSKRIFTERNA

]
 6-
 7-
 8-
 9-
 10-
 11-
 12-
 13-
 14-
 15-
 16-
 17-
 18-
 19-
 20-
 21-
 22-
 23-
 24-
 25-
 26-
 27-
 28-
 29-
 30-
 31-
 32-
 33-
 34-
 35-
 36-
 37-
 38-
 39-
 40-
 41-
 42-
 43-
 44-
 45-
 46-
 47-
 48-
 49-
 50-
 51-
 52-
 53-
 54-
 55-
 56-
 57-
 58-
 59-
 60-
 61-
 62-
 63-
 64-
 65-
 66-
 67-
 68-
 69-
 70-
 71-
 72-
 73-
 74-
 75-
 76-
 77-
 78-
 79-
 80-
 81-
 82-
 83-
 84-
 85-
 86-
 87-
 88-
 89-
 90-
 91-
 92-
 93-
 94-
 95-
 96-
 97-
 98-
 99-
 100-
 101-
 102-
 103-
 104-
 105-
 106-
 107-
 108-
 109-
 110-
 111-
 112-
 113-
 114-
 115-
 116-
 117-
 118-
 119-
 120-
 121-
 122-
 123-
 124-
 125-
 126-
 127-
 128-
 129-
 130-
 131-
 132-
 133-
 134-
 135-
 136-
 137-
 138-
 139-
 140-
 141-
 142-
 143-
 144-
 145-
 146-
 147-
 148-
 149-
 150-
 151-
 152-
 153-
 154-
 155-
 156-
 157-
 158-
 159-
 160-
 161-
 162-
 163-
 164-
 165-
 166-
 167-
 168-
 169-
 170-
 171-
 172-
 173-
 174-
 175-
 176-
 177-
 178-
 179-
 180-
 181-
 182-
 183-
 184-
 185-
 186-
 187-
 188-
 189-
 190-
 191-
 192-
 193-
 194-
 195-
 196-
 197-
 198-
 199-
 200-
 201-
 202-
 203-
 204-
 205-
 206-
 207-
 208-
 209-
 210-
 211-
 212-
 213-
 214-
 215-
 216-
 217-
 218-
 219-
 220-
 221-
 222-
 223-
 224-
 225-
 226-
 227-
 228-
 229-
 230-
 231-
 232-
 233-
 234-
 235-
 236-
 237-
 238-
 239-
 240-
 241-
 242-
 243-
 244-
 245-
 246-
 247-
 248-
 249-
 250-
 251-
 252-
 253-
 254-
 255-
 256-
 257-
 258-
 259-
 260-
 261-
 262-
 263-
 264-
 265-
 266-
 267-
 268-
 269-
 270-
 271-
 272-
 273-
 274-
 275-
 276-
 277-
 278-
 279-
 280-
 281-
 282-
 283-
 284-
 285-
 286-
 287-
 288-
 289-
 290-
 291-
 292-
 293-
 294-
 295-
 296-
 297-
 298-
 299-
 300-
 301-
 302-
 303-
 304-
 305-
 306-
 307-
 308-
 309-
 310-
 311-
 312-
 313-
 314-
 315-
 316-
 317-
 318-
 319-
 320-
 321-
 322-
 323-
 324-
 325-
 326-
 327-
 328-
 329-
 330-
 331-
 332-
 333-
 334-
 335-
 336-
 337-
 338-
 339-
 340-
 341-
 342-
 343-
 344-
 345-
 346-
 347-
 348-
 349-
 350-
 351-
 352-
 353-
 354-
 355-
 356-
 357-
 358-
 359-
 360-
 361-
 362-
 363-
 364-
 365-
 366-
 367-
 368-
 369-
 370-
 371-
 372-
 373-
 374-
 375-
 376-
 377-
 378-
 379-
 380-
 381-
 382-
 383-
 384-
 385-
 386-
 387-
 388-
 389-
 390-
 391-
 392-
 393-
 394-
 395-
 396-
 397-
 398-
 399-
 400-
 401-
 402-
 403-
 404-
 405-
 406-
 407-
 408-
 409-
 410-
 411-
 412-
 413-
 414-
 415-
 416-
 417-
 418-
 419-
 420-
 421-
 422-
 423-
 424

De svenska runstenarnas första tillkomst daterar sig från hednati- den, men det stora flertalet är från den kristna. Tidigare användes runinskrifter på lösa föremål af ben, trä eller metall. Antagas kan äfven, att liksom i våra dagar minnesvårdar såväl af trä eller järn som af sten resas å grafvar, så restes äfven fordom dylika minnesmärken af trä, med eller utan runinskrift. Något bevis härför kan emellertid icke gifvas, då dylika minnesmärken naturligtvis för långa tider sedan skattat åt förgängelsen.

Runstenarnas föregångare voro bautastenar, uppresta stenar utan inskrift. Liknande stenar användes måhända äfven efter runstenarnas tillkomst. Att låta rista en runsten var vid denna tid helt säkert kostbart.

Den i Sverige runstensrikaste bygden är Uppland med omkr. 1,000 stenar, d. v. s. nära hälften af alla i Sverige befintliga. Södermanland har närmare 300 och Östergötland omkr. 230 o. s. v. Anmärknings- värdt är, att i Västergötland, där kristendomen först gjorde sitt seger- tåg, finnas endast omkr. 200 runstenar. Från Västergötland kom kristen- domen till Östergötland, och där är runstenarnas antal större än i Västergötland, men går icke upp till samma antal som i Södermanland och ännu mindre mot antalet i Uppland, i hvilka senare landskap kristen- domen senare kom till heder.

De från Östergötland kända runinskrifter, vare sig de nu äro förkomna eller endast finnas kvar i fragment eller ännu äro i läsbart skick, äro fördelade på de olika häraden och städerna på följande sätt:

Aska	9	Lösing	13
Bankekind	3	Memming	4
Björkekind	22	Motala	1
Boberg	8	Motalatrakten	1
Bråbo	6	Norrköping	1 (?)
Dal	12	Skenninge	4
Finspånge	1 (?)	Skärkind	7
Gullberg	1	Söderköping	1
Göstring	36	Vadstena	2
Hammarkind	2	Valkebo	14
Hanekind	21	Vifolka	22
Kind	2	Ydre	3
Linköping och St Lars s. .	4	Åkerbo	6
Lysing	14	Östkind	12

Häri äro inräknade tre, som endast äro korstecknade.

Af denna förteckning framgår, att i norra Östergötland, eller närmare bestämdt i Finspånga läns härad, finnes endast en runsten, hvilken för öfrigt, såsom rest i gränsen till Södermanland, äfven blifvit diträknad. Dit bör den äfven hänföras såsom närmare belägen Södermanlandsstenarna än de på långt afstånd från densamma belägna Östgötastenarna. I södra Östergötland eller i Ydre och Kind finnas i det förra häradet 3 och i det senare 2. Om nu dessa lämnas helt och hållet å sido, återfinnas alla de andra runstenarna i mellersta Östergötland och det t. o. m. inom ett ganska smalt bälte. Ty förutom 6 runstenar i södra delen af Bråbo härad utgöres runstensgränsen i norr af Motala ström. I söder åter är gränsen, om vi tänka oss en linje dragen söder om Åby kyrka (Lysings h:d), söder om Åsbo kyrka (Göstring), s. om Hadelöfs bro och Hulterstads egendom i Mjölby s. (Vifolka), s. om Gammalkils kyrka (Valkebo), s. om Ånväga egendom i Skeda s:n (Hane-kind), s. om Hjulsbro i Landeryds s:n (Bankekind), n. om Östra Ryds kyrka (Skärkind) samt s. om Ringarums kyrka (Hammarkind). Det är att märka, att denna del af Östgötabygden, där provinsens flesta runstenar förekomma, så till vida än i dag är hjärtat af Östergötland, som provinsens alla städer äro belägna inom detta område.

Att så få runstenar finnas i städerna eller deras närmaste omkrets, är beroende af att redan tidigt och allt framgent begagnades runstenarna vid uppförande af byggnader m. m. Hvem vet t. ex., huru många runstenar murarna i Linköpings domkyrka inrymma. Klosterbyggnaderna här och hvar inom provinsen hafva måhända äfven tillförts mer än ett af dessa gamla och värdefulla minnesmärken. Vittnesbörd gifvas än i dag litet hvarstädes, huru vandalismen försiggått. Så sent som år 1861 sönderslogs en runsten i Gistads gamla kyrka och nedlades i grunden till den nya kyrkan. En runsten i Högby s:n blef på 1870-talet sönderslagen och bränd till kalk. Den under nr 8 härnadan omnämnda runstenen i Landeryd har varit använd till skottafä samt bär märken efter stenkastning. Icke blott runstenar utan äfven bautastenar hafva blifvit använda i kyrkogårdsmurar, stenfotar, grundmurar, som trapp-, tröskel-, hvalf- och golfstenar eller som grind- och portstolpar o. s. v. På många ställen skulle dylika runstenar kunna räddas undan vidare förstörelse, men ännu fortgår ovarsamheten mångenstädes. På ett ställe har jag funnit en runsten till större delen öfverkastad med jord efter förruttnade kvickrötter. För endast ett par tiotal af år sedan omtalas en runsten i en vedbodsfot vid en svinstia vid Gottlösa i Veta s:n. Stenen var oåtkomlig, enär den var öfvertäckt af spillning.

Alla runstenar hafva icke nu sina ursprungliga platser utan hafva, då desamma behöfts till ett eller annat ändamål, förflyttats, ofta ganska långa vägar. Så fanns förr i väggen till »S:t Lars kyrkohärbärke» i Linköping en runsten, hvilken senare eller mot slutet af 1700-talet länge varit sönderslagen i två delar, som då stodo bredvid hvarandra.

Enligt en äldre anteckning fördes dessa stenar till Valla gård i S:t Lars s:n, där de upprestes vid en gärdesgård. Härifrån förflyttades de år 1817 och lades som hvalf under en bro strax invid inkörsvägen till gården. Med ledning af den gamla anteckningen upptäcktes stenarna ånyo år 1904 samt äro nu hopsatta och resta å gårdsplanen.

En bautasten å Åkerstads ägor i Skeda s:n förflyttades på 1840-talet till Linköpings gamla griftegård samt försågs med inskrift öfver en vid denna tid afliden och där begrafd militär. Stenen kvarstår ännu å griftegården. Detta anföres endast som exempel.

Som förut är omnämndt, anlades graffälten under vikingatiden invid de olika byarna. Att runstenar restes äfven å dessa graffält, åtminstone i allmänhet, är mycket antagligt. Att de nu oftast stå så enstaka, beror på förflyttningar eller rubbningar af förr omgifvande minnesstenar, stensättningar eller grafhögar vid uppodlande af markerna.

Den äldsta runraden bestod af 24 runor och var — om äfven med en eller annan skiljaktighet — gemensam för alla germanska folk. Enligt danske språkforskaren Wimmer skulle densamma härleda sig från latinska alfabetet i den första kejsartiden. O. von Friesen har emellertid för icke länge sedan framlagt en annan teori, enligt hvilken goterna, som redan i det andra århundradet e. Kr. slagit sig ner norr om Svarta hafvet, där skulle lärt känna den grekiska och latinska skriften. Först togo de i bruk den grekiska skriften, hvilken de sedermera fullständiggade med några bokstafstecken ur det latinska alfabetet, enär grekiskan saknade tecken för några gotiska ljud, dem latinet ägde. Arkeologien visar, att dessa goter, som under flera århundraden bevarade sitt språk, vidmakthöllo förbindelser med sina stamförvanter och fränder i länderna kring Östersjön. På så vis spred sig kunskapen om runorna mot norr, ehuru de efter hand antogo en mer rätlinig form, på grund af bristande tillgång på de klassiska folkens skrifmateriel, hvarför de i stället ristades på trä. Denna runrad med 24 typer har blifvit kallad den *äldre runraden* eller den *urnordiska*.

Denna äldre runrad undergick emellertid en betydande förändring här i Norden, där tecknens antal nu minskades till 16. Denna »utveckling» var afslutad omkring 800, men leder icke till en runrad, som var lika öfver hela Norden. »Vi få nämligen», säger v. F., »två hufvudformer af den 16-typiga runraden, en svensk (och norsk) och en dansk.» Den svenska runraden begagnades länge inom vårt land, men genom den lifliga förbindelse, hvori svenskarna så småningom kommo med danskarna under 900- och 1000-talen, undanträngdes den svenska runraden af den danska, som med 1000-talets början upptages äfven här i Sverige.

Om jag, då jag nu kommer att beröra Östergötlands runinskrifter, tager ofvanstående uttalande af v. F. till utgångspunkt, så befinnes det, att den äldre eller urnordiska runraden har två olika i Sverige funna varianter, d. v. s. en del typer i densamma äro tecknade på olika sätt, om än en del äro lika. Den ena af dessa varianter är bekant från en vid Vadstena under 1700-talet hittad guldbrakteat, å hvilken hela runraden framställes med undantag af en runa, som blifvit dold af en pålagd prydnad. Ännu en dylik guldbrakteat är på senare tider funnen vid Motala. Skäl finnas således att antaga, att de äro präg-lade i Östergötland. Jag kallar därför denna runrad för *Östgötarunraden* till skillnad från *Gottlandsrunraden*, som kommit till vår tids kännedom genom den omkr. år 1900 å Gottland funna Kylverstenen.

Östgötarunraden har följande ordning och utseende af runorna, hvilka beteckna det ljud, som under hvarje runa är angifvet:

ƿ ƚ ʀ ʁ < x ƿ : ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ : ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ
f u t h a r k g w h n i j e p r s t b e m l n g o

För jämförelses skull införes här äfven Gottlandsrunraden efter O. v. Friesens läsning:

ƿ ƚ ʀ ʁ < x ƿ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ : ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ ʁ
f u t h a r k g w h n i j p e r s t b e m l n g d o

Första runan å Vadstena-brakteaten är fullt tydlig, under det densamma å Kylverstenen icke har några bistafvar. Hafva sådana funnits, vet man alltså icke åt hvilket håll de gått. v. F. *antager*, att bistafvarna ursprungligen varit anbragta till höger och upptill.

Olikheterna äro i öfrigt flera, och kanske vore de ännu större, om fyra af runorna varit tydligare och icke blifvit »restituerade».

Att nu bestämma, hvilken af dessa runrader som är den äldsta, tjänar ingenting till, då fyndomständigheterna för båda dessa urkunder äro obekanta och icke i något hänseende kunnat till fullo konstateras.

Vadstenabrakteaten är vida känd samt förvaras som ett särskildt anmärkningsvärdt föremål i statens historiska museum i Stockholm. Den blef, som redan förut är nämnt, anträffad på 1770-talet. Vidare är icke känt, ehuru det är bekant, att den i sista stund blef räddad från att nedsmältas.

Å midten af brakteaten framställes ett människohufvud öfver ett fyrfotadjur med en fågel framför ansiktet. Rundt häromkring är runraden framställd i s. k. spegelskrift från höger till vänster, d. v. s. den läses från höger till vänster. Runraden är genom två öfver hvarandra ställda punkter skild i tre afdelningar med 8 runor i hvardera. Skildt från runraden med en punkt, läses ordet *luwatuwa*, ett ännu oförklaradt ord. Rundtomkring brakteaten löper en virad guldtråd. Brakteaten

är präglad med stamp. En ögla visar, att brakteaten varit buren, helt säkert som amulett.

Af de å densamma befintliga figurerna torde ansiktet häntyda på Oden, fyrfotadjuret på hans häst och fågeln på en af hans korpar. Oden var trolldomens och magiens herre.

Konstskickligheten har i vissa afseenden visat sig vara stor i äldre tider i vårt land, då däremot den andliga odlingen stod mycket lågt. För den stora mängden var runornas betydelse en hemlighet. Om jag här nämner, att ännu under senare delen af 1400-talet funnos riksråd, d. v. s. landets främsta förtroendemän, som icke kunde läsa, kan man förstå, huru illa det skulle stå till i afseende å kunskapsmättet i vårt land ett 6- till 700-tal af år tidigare.

Runmästarne voro nog sin tids mest vetande män, som genom sina kunskaper stodo högt öfver det mindre kunniga och vidskepliga folket, hvilket fruktade trolldomens och de öfvernaturliga makternas inverkan.

Genom en och annan runinskrift, dels inom dels utom Östergötland, är det bekant, att runristare hafva angifvit sig som visa män, fria för trolldomens makt, hvilken de voro nog »listiga» att kunna öfvervinna. Med denna sin förmåga, som nog icke förnekades dem af fåkunnigheten, sökte de att hålla folket till det, som rätt var, samt genom magiska medel förhindra det ondskefulla och olycksbringande här i lifvet. Att de härvid begagnade runorna som ett magiskt hjälpmedel, synes framgå bl. a. af denna Vadstenabrakteat.

Hvad nu ordet »luwatuwa» beträffar, är detsamma utan tvifvel en trollformel, tillkommen som särskildt skyddsmedel mot »onda makter».

Märkligt nog har, som förut är nämnt, en annan alldeles liknande guldbrakteat, präglad med samma stamp, omkr. år 1905 blifvit tillvaratagen i närheten af den från Motala norrut gående järnvägslinjen. Närmare fyndomständigheter äro icke heller här kända. De båda brakteaterna äro så till vida olika, att å denna sistnämnda har så mycket borttagits af runskriften, att endast obetydligt af runorna synes. Ögla och guldtrådsomgifning äro emellertid lika.

Endast en runsten med *uteslutande* urnordiska runor finnes i Östergötland, nämligen den här nämnda n:r 1, ehuru å Rökstenen (n:r 2) och Ingelstadsberget (n:r 32) jämte Rökrunor äfven förekomma urnordiska runor.

1. Å en granithäll, upptäckt år 1876 i Skärkinds s:n i häradet af samma namn, finnes en inskrift, inristad med äldre runraden. Hällen hittades i golfvet till gamla kyrkan samt uppsattes sedan å kyrkogården. Inskriften anses, enligt A. Noreen, vara ett mansnamn: *ski(n)thaleubar* samt betyda »skinnljuf» eller den finhylte. Tecknet *s* öfverensstämmer, som synes å afbildningen, icke med Vadstenabrakteatens runrad, utan är ett lån ur Kylverstenens runrad. Därtill är att märka, att sista runan *R* är på afbildningen delvis bortskymd af en löfkvist

(fig. 95).¹ Kända runstenar med den äldre runraden äro icke många i vårt land.

Vända vi oss nu till den af O. von Friesen benämnda *svenska runraden*, så har den följande utseende:

ƿ ʰ ɔ ʝ ʀ ʀ ʏ · ʰ ʰ ʰ ʰ ʰ · ʰ ʰ ʰ ʰ ʰ
f u t h q (o) r k h n i a s t b m l r

95. Runsten i Skärkinds s:n i Skärkinds h:d.

Denna runrad har äfven blifvit benämnd den *kortkvistiga* eller *Rökstens-runorna*. Som redannämndt hade den 24-typiga eller den urnordiska runraden omkring år 800 undergått en förändring till denna 16-typiga runrad. Det kan ju synas egendomligt, att typernas antal förminskades, då det väl med skäl kan sägas, att språket under de gångna århundradena utvecklats. Men det är väl att antaga, att förmågan att skriftligen uttrycka sig så gått framåt från tiden för de urnordiska runornas användande till dess den sextontypiga runraden kom i bruk, att ett mindre antal ljudbeteckningar behöfdes. Från våra dagar finnes ju exempel på, att bl. a. en af vårt alfabets bokstäfver

utan någon afsaknad blifvit struken såsom obehöflig, nämligen bokstafven q, hvilket jag här antyder, om ock fallet icke är likartadt.

Den af von Friesen benämnda *svenska runraden* öfverensstämmer med de runor, hvilka användas i hufvudskriften å den bekanta Rökstenen i Östergötland. v. F. säger, att den runrad, som af honom kallas den *svenska*, synes hafva utbildat sig på Gottland och därifrån kommit till Östergötland, utan att likväl härför anföra något skäl. Hvarför

¹ Denna och följande afbildningar af runstenar äro efter fotografier, tagna af en amatör-fotograf, som åtföljde förf. under resor genom Östergötland år 1911 i och för detta arbete. Då inskriften å runstensafbildningarna i ett par fall icke fullt öfverensstämmer med texten, hänvisas i dessa afseenden till den senare.

har den icke lika väl utbildats i Östergötland? Med tanke på den i guld präglade Vadstenabrakteaten förefaller det, som det redan tidigt i Östergötland fanns intresse för runskriften, då den bekostades ett så dyrbart material som guld. I Östergötland finnas dessutom fem runstenar af denna art, hvartill kan räknas en i norra Småland, summa sex, då å Gottland endast två, måhända tre äro kända. Af de sex i Östergötland och dess närmaste grannskap är särskildt att nämna den väldiga Rökstenen. Att Rökstensrunorna en gång varit mycket utbredda i Östergötland, kan förstås däraf, att de än i dag kunna påvisas på skilda ställen ända från Bråvikstrakten i öster till bygderna kring Vättern i väster.

S. Bugge, känd och erkänd som en skarpsinnig runforskare, säger visserligen på ett ställe, att den kortkvistiga runskriften härleder sig icke från den längre runraden utan från en kortare runrad, enär de kortkvistiga runorna hafva mindre ursprunglig form än den vanliga kortare raden. B. anser, efter anförande af flera skäl, att Rökstensrunorna närmast och omedelbart uppstått ur en yngre särskildt nordisk runskrift, samt säger, att den tillkommit omkring 800 eller under första hälften af 9:e århundradet, men tillägger uttryckligen, att dessa runor äro tillkomna i Sverige, icke i Danmark, för hvilket de på det hela förblefvo främmande. Han betecknar dessa runor som de nordliga vikin-garnes skrift.

Att den, som ristat Rökstenen, icke är att räkna som en vanlig yrkesstenhuggare, behöfver icke sägas. Han var tvärtom en för sin tid högt bildad man med run- och språkkunskaper, kännedom om den tidens historia och historiska berättelser, måhända skald o. s. v. Han var med ett ord en begåfvad och kunskapsrik man. Hvad hindrade då — ty hvad här nyss anføres att Bugge sagt lägger därför icke något hinder i vägen — att icke just ristaren af Rökstenen är uppfinnare af de kortkvistiga runorna, den svenska runraden eller Rökstensrunraden. Därför talar både ett och annat, ehuru jag därmed icke velat säga, att Rökstenen är den första sten, där dessa runor blifvit använda. Jag vågar påstå, att detta mitt antagande icke är mer sväfvande än många andra, hvilka blifvit gjorda rörande denna runsten.

Bugge säger, på angifna skäl, att Rökstenen är yngre än 801, samt hänför den till tiden omkring 830—840.

Då nu dessa kortkvistiga runor eller den svenska eller Rökstensrunraden just under detta århundrade började användas,

då enligt Bugge dessa runor säkert äro uppfunna i Östergötland eller å Gottland,

då inskriftens ristare var en vis (sapiens) man, som lefde vid tiden för dessa runors tillkomst,

då Rökstenen anses som den äldsta eller en af de äldsta med denna runart,

då runristaren, enligt flera forskares åsikt, var boende i Öjan (bestämd

form af Öja), beläget i samma härad som Rökstenen, och sålunda östgöte,

och då slutligen dessa Rökstensrunor lika mycket brås på Vadstena-brakteatens runor eller östgötarunraden som på Kylverstenens eller den gottländska, kan med skäl sägas, att den vise och kunnige *Biari* är Rökstensrunornas icke blott ristare utan äfven danare. Förutom Rökstenen finnas för öfrigt i vårt land endast några få runstenar af den s. k. Rökgruppen. Dessa äro, förutom redan omnämnda fem i Östergötland och en i norra Småland samt två eller tre å Gottland, att antäffa en i Södermanland, en jämte ett fragment, i Uppland samt ett fragment å Öland.

Något senare spriddes dessa Rökstensrunor till Hälsingland. Äfven till Norge och England blefvo de öfverförda, och anmärkningsvärdt är, att den, som ristat de flesta dylika runstenar å ön Man, heter *Gautr*.

De i Östergötland befintliga och kända runstenarna med Rökstensrunor, förutom Rökstenen, återfinnas i Kälvesten, nu V. Stenby s:n, Aska h:d, i Skärkinds s:n i häradet af samma namn, å kyrkogården i Slaka s:n, Hanekinds h:d, samt å en berghäll vid Ingelstad i Östra Eneby s:n, Bråbo h:d.

Rökstenen, befintlig i Röks s:n, Lysings h:d, är den utförligaste, viktigaste och egendomligaste af alla runinskrifter, hvilka äro funna å något jordfast minnesmärke, och kan sålunda med skäl kallas världens märkligaste runsten.

Tidigare var stenen inmurad i tornmuren vid Röks kyrka, så att endast framsidan var synlig. Stenen väckte tidigt uppmärksamhet, och redan år 1664 offentliggjordes en teckning af densamma. År 1862 uttogs stenen ur muren och restes å kyrkogården. Af ljusgrå, tinkornig granit, har den öfver marken en höjd af nära 2,5 meter. Bredden är ungefär hälften af höjden men afsmalnar något uppåt. Den är öfverallt betäckt med runor, äfven på öfversidan.

Inskriften är emellertid icke ristad endast med kortkvistiga runor eller Rökrunor utan därtill med olika skriftarter, nämligen med de äldre runorna, sex olika slag af lönnrunor och skifferskrift, hvilket gjort den mycket svårtolkad. En svårighet har äfven varit, att orden icke äro skilda från hvarandra.

De mest framstående runforskare hafva sysselsatt sig med densamma och gifvit viktiga bidrag till tydningen. Redan på 1830-talet sökte J. G. Liljegren i sina *Runurkunder* visa, huru orden skulle afdelas. År 1844 gjorde U. W. Dieterich i *Runen-Sprach-Schatz* anmärkningar om vissa ords betydelse. Hans Hildebrand var den förste, som i sitt arbete *Scenska folket under hednatiden* (1866) på ett lyckligt ehuru ofullständigt sätt började tolkningen af den märkliga stenen, hvarefter Sophus Bugge tog vid och är den, som särskildt och under längre tid ägnat sig åt utforskande och tolkande af densamma. Han började sina forskningar och undersökningar redan i början af 1870-talet och åter-

kom sedermera i olika afhandlingar därtill, till dess han under sina sista lefnadsår 1906 och 1907 utarbetade det efter hans sistnämnda år timade bortgång i slutet af år 1910 af svenska Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien genom M. Olsen och under medverkan och med bidrag af A. Olrik och E. Brate utgifna öfver trehundrasidiga arbetet: *Der Runenstein von Rök in Östergötland, Schweden.*

Att tolkningen af inskriften med detta arbete icke är afslutad är tydligt. Runornas historia är nog ännu icke fullbordad. Åsikterna härvid äro ännu mycket olika hvarandra och tarfva ytterligare utredning. På samma sätt är det med Rökstenens inskrift och andra densamma berörande omständigheter, hvilka med tiden nog komma att framkalla nya forskare och nya antaganden, till dess man slutligen skall komma till full klarhet.

Hvad inskriftens ålder beträffar, är Bugges åsikt, som redan nämnt, att den går tillbaka till förra hälften af 800-talet. Andra förf. säga något annorlunda, ehuru för de flesta skillnaden endast är ett eller annat tiotal år. Några förf. anse emellertid stenen vara från 900-talet.

2. Rökstenens inskrift lyder enligt ofvannämnda arbete:

*aft uamuþ stanta runaR þar in uarinn faþi faþiR aft faikion sunu sakum
mukmini þat huariaR ualraubaR uaRin tuaR þaR suaþ tualf sinnum uaRin
numnaR tuaR ualraubaR baþaR somon o umissum monnum. þat sakum onnart
huaRR fur niu altum onn urþi i fiaru miR hraiþkutum auk tu miR onn ubsa
sakaR*

raiʃ ʃiaurikR
hinn ʃurmʊʃi
stilliR flutna
strontu hraiʃmaraR
sitiR nu karuR
o kuta sinum
skialti ub fatlaʃiR
skati marinka

*Ĵat sakum tualfta huar histR si kunnaR itu uittuonki on kununkaR tuaiR tikiR
suaf o likkia. Ĵat sakum Ĵritaunta huariR tuaiR tikiR kununkaR satint siulunt i
fiakura uintura at fiakurum nabnum burniR fiakurum bruĴrum. ualkaR fimm
raĴulfs suniR hraiĴulfaR fimm rukulfs suniR hoislaR fimm haruĴssuniR kunn-
muntaR fimm airnaR suniR.*

nuk [*m*[*invi*]¹ *miR* *a*lu [*sa* *k* [*i*] *ainhua*_{RR} —*ʃ*—] *ftiR* *fra*
airfbfrbnhnfinbantfonhnu
Rtrakiuilinisʃat. rhfʃrh. ? is

iatunuilinispot.

¹ Klammer beteckna, att inskriften är skadad eller icke tydbar.

hvilket vid tydning af denna lönnskrift, genom att för hvar härofvän tecknad runa taga den i runraden näst följande, gifver:

sakum mukmini uaim si burinn niþ

R tranki uilin is þat.

knuo knatti sia iatun uilin is þat. sakum [.....] þur

*SAGWM mogmenj þAD HOARR InGOLD[!?]nGA OARI InGOLDI iND GOoNAR
HOSs Llni*

biari i auu uiss runimoþR (fig. 96).

Öfversättningar och tolkningar.

»Efter Vamod stå dessa runor, men Varin, fadern, skref dem efter sin till döden hemfallne son.

Jag säger [ ] hvilka de två krigsbyten voro, som tolf gånger blefvo eröfrade, båda krigsbytena samtidigt af olika män.

Det säger jag för det andra, hvem han var, som för nio människo-åldrar sedan kom till jorden bland östgoterna och hur han dog för sitt öfvermod.

Didrik, den liksom Tor vrede, de sjöfarandes ledare, härskade (eller red) öfver östgotiska hafvets strand. Nu sitter på sin stolta gotiska häst, med skölden hängande i rem, Märingars herre.

Det säger jag för det tolfte, hvar Gunns häst (valkyrians häst=vargen) skådar föda på slagfältet, där tjugu konungar ligga.

Det säger jag för det trettonde, hvilka tjugu konungar med fyra namn, födda af fyra bröder, fyra vintrar sutto på Seland: fem Valkar (med namnet Valke), Radulfs söner, fem med namnet Hreidulf, Rugulfs söner, fem med namnet Haisl, Haruds söner, fem med namnet Gunnmund, Eirns söner.

Nu [säger jag] fullständigt [gamla minnen] hvar och en särskildt — har jag efterfrågat.

96. Rökstenen.

Jag säger ..... åt hvilken man han har blifvit född till ättling.
Viljen I det. Denne kunde förtrycka jätten. Viljen I det.

Jag säger ..... åt Tor.

Jag säger, hvem af Ingvaldsättlingarne som blef född af Ingvald
under makans brudkläde.

Biari i Öj, en vis runmästare.»

Äfven om inskriften läses i öfversättning, blifver den säkert för
mången svårfattad. Det framgår emellertid, att en fader rest stenen
öfver sin afidne son. Det öfriga af inskriften handlar icke om sonen
utan är en inskrift af mer fantastisk art dels på vers dels på prosa
och synes hämtadt ur sagoberättelser från den tid, då inskriften
kom till. För det första talas om ett krigsbyte, som blifvit eröfradt
tolf gånger. För det andra om en bland östgoterna född man, som dog
för sitt öfvermodss skull. För det tredje omtalas den i historien och
sagoberättelserna förekommande Didrik af Bern. Denna del af inskriften
är på vers, hvilken här lämnas i öfversättning i öfverensstämmelse med
inskriftens ofvanstående tydning:

Didrik, lik åskguden,
sjömannens drott
rider öfver
Hreidhafvets strand.
På gotiske hästen
sitter stolt rustad,
med skölden i rem,
Märingars konung.

Därefter kommer runristaren emellertid med ens och säger »för det
tolfte», alltså ett öfverhoppande af åtta afdelningar af sagoberättelserna.
I den tolfte afdelningen omtalas tjugu konungar, som ligga slagna på
stridsfältet, hvilka sedan i den trettonde afdelningen angifvas som fyra
brödrakretsar, där alla i hvar brödraring hade samma namn o. s. v.

Bugge anser, att Vamods berömliga gärningar i lifvet af runrista-
ren jämfästas med de krigiska stordåd, som i inskriften omnämnas.

Schück, som äfven skrifvit om Rökstenen (Ill. Sv. Litteraturhistoria,
1910), anser, att nyssnämnda vers, af honom öfversatt på olika sätt
mot ofvanstående, är ett fragment af en större dikt, hvaraf runristaren
begagnat sig, samt att den öfriga prosaiska inskriften är en omskrif-
ning af ett versifieradt original. Som förklaring häröfver säger S., att
Vamod tillhörde en berömd östgötsläkt, som ansåg sig härstamma från
omtalade och berömda hjältar. Häröfver hade någon skald diktat ett
genealogiskt kväde. »Då Vamod, som det synes, afidit ung och själf
icke ägde några stora bragder att åberopa, kunde man icke hedra ho-
nom på något mera lämpligt sätt än genom att antyda hans lysande
börd, och detta skedde därigenom, att man på stenen hänvisade till
släktdikten. Men hela dikten var för stor att rymmas på en runsten,
och därför företog Biare att göra ett prosaiskt sammandrag af den,

hvarvid han in extenso anförde den strof, som slagit mest an på honom, eller hvilken han ansåg mest hedrande för den aflidne — denne gjordes ju här till en ättling af den berömda Didrik af Bern. För att än ytterligare förkorta dikten hoppade han öfver åtskilliga led och öfvergick från den andra afdelningen till den tolfte, hvilket han naturligtvis kunde göra, då den publik, till hvilken han vände sig, ju fullkomligt kände till dikten och af hans antydningar utan svårighet kunde förstå meningen.»

Men äfven andra öfversättningar af denna inskrift äfvensom olika uppfattningar och tolkningar af densamma återfinnas hos skilda författare. Desamma angifvas här emellertid endast så kortfattadt som möjligt.

Den nordiske språkforskaren G. Stephens säger (Antikv. Tidskr. V. 1870-talet) bl. a., att denna sten tillhör det hedniska Sverige i nionde seklet och är en fotografisk bild af tiden. Allt är »blod och järn». Må denna stolta sten, tillägger han, länge stå på Östergötlands slätter att förtälja om hredgoterna och gamla Sverige i den senare bragdrika järnåldern!

Om namnet hred-goter säger Stephens: »*hraiþ kutum*, d. pl. hredgoterna, som jag tror ännu de konfedererade folklanden Öster- och Västergötland».

L. F. Löffler (Antikv. Tidskr. VI, 1880) sökte tolka inskriften å toppytan, hvilken vid denna tid Bugge lämnat olöst, och påvisade med angifna skäl dessutom, att den del af runinskriften, som är affattad med de äldsta runorna, verkligen hade en språklig betydelse och i sådant fall voro använda i någon art af lönnskrift. Vid denna tid ansåg Bugge med anslutning till H. Hildebrand, att afsikten med dessa runor endast var att gifva minnesmärket en ärevördig och hemlighetsfull prägel. Stephens hade åter uttalat en förmodan, att det med äldre runor skrifna antingen var lönnskrift eller förkortad skrift. Slutet af inskriften tolkar Löffler: »Bjare, den heliga ting förestående, (är) runmästaren.»

Viktor Rydberg (V. H. o. Antikv. Ak:s handl. n. f. XI, 1893) söker visa inskriftens samhörighet med äldre historiska sagoberättelser, särskildt med Lodbrokssagan, samt ådagalägga, huru de flesta Rökstensnamnen hafva sina motsvarigheter i sistnämnda saga. Att det var i Östergötland, säger denne förf. vidare, ett minnesmärke sådant som Rökstenen kom till stånd, och att de å stenen omtalade hjältarne och tilldragelserna där voro »folkminnen», förklaras af att den hedniska Lodbrokssagan där var lokaliserad. Och att denna lokalisering var vida känd utanför Östergötlands gränser, bevisar fornlitteraturen. Den isländska sägnen gör Lodbroks svärfader Herröd till konung eller jarl i Östergötland. Saxo gör Herothus (Herröd), Lodbroks svärfader, till konung i Sverige. Vilmund (Vilin l. Velin) är i Fornaldarsagan ättling af Bose, en östgötisk hjälte, Herröds fosterbroder. Heidrek, fadern till

Vilmunds älskarinna, är konung i Reidgotaland. Att östgötarne ännu på 900-talet — Rydberg anser stenen vara från detta århundrade — ansågo sig som reidgoter bevisar Rökstenen. Det krigsfolk, hvarmed Lodbrokssönerna hemsökte England, var, enligt Fornaldarsagan, samlat i Danmark och Götaland.

Samma förf. säger på ett annat ställe: »Enligt Rökstenen voro Varin och hans genom holmgångar, en mot två, så ryktbare son konungar i Reidgotaland, hvartill runristaren säkerligen räknat Östergötland och förmodligen hela Götaland.»

Bland olikheter emot andra förf., hvartill V. R. kommit vid läsningen af inskriften, må här nämnas, att han på ett ställe läser: »Fyen vunno de», hvarvid tillägges, att »då inskriften förut talat om Seland, bör det icke förvåna att här finna Fyen». Ristaren finner R. angifva sig som »Bjare runoman, helgedomsföreståndare», och då R. vidare på ett ställe läser: »Oden välsigne (främje, förkofre) eders», säges, att vi här kanske »ha en formel, hvarmed hednaprästen välsignade menigheten».

O. von Friesens tolkning (Sv. turistföreningens årsskrift 1906 samt i »Runorna i Sverige») söker visa, att ordet »uarin» (Varin) icke betecknar faderns namn, hvilket han åter finner i »biari». »Det är Biari alltså», säger v. F., »som utfört vården öfver sin son Våmod. Det är han, som med stolt själfkänsla visat samtid och eftervärld, hvilken djup och omfattande kunskap han ägde i forntidens och dåtidens runlist», och von F. antyder, att runstenen mindre är en minnesvård öfver den döde sonen än öfver ristaren-fadern, samt anser därjämte, att runomästaren förtäljer, hvad han har att säga för allt folket (allmogen) (eller möjligen: för mannen, som bor i högen, d. v. s. den döde).

En annan förf., R. Nordenstreng (tidskriften Ord och Bild, 1912) anser, att runomästaren icke enligt den vanliga framställningen vänder sig till »folket», då detta skulle vara orimligt, enär de konstiga runorna måste ha utgjort en gåta äfven för 800-talets svenskar. Han tyder ordet i fråga som »Ygg», ett binamn till Oden, runomästaren öfver alla.

N:s utsago, att denna runinskrift för 800-talets svenskar var en gåta, synes ganska antaglig (se ofvan sid. 73). Men med skäl kan man då fråga sig, hvarför Rökstenens runomästare ristat sina runor så, att de för samtiden voro obegripliga, liksom de för efterkommande varit och delvis ännu äro en gåta. Måne icke runristarens afsikt härmed varit att genom det hemlighetsfulla och oförståbara i skriften ingifva en viss magisk verkan och på så vis skydda graffriden från såväl ondskefulla människors sida som från en tänkt illvillig öfvernaturlig makt.

Sistnämnde förf. prisar i öfrigt det folk, »som frambragt ett sådant storslaget mysterium, ett mysterium, som i all sin dunkelhet är en strålkastare öfver ett tidehvarfs och ett lands kultur».

Slutligen lämnas här en öfversättning och uppfattning af Rökstens inskrift af E. Brate, som benäget, efter anhållan, lämnat desamma att här användas:

»Efter Vämod stå dessa runor, men Varin, fadern, skref dem efter sin dödsmärkte son. Sägom för folket det minnet, hvilka de två krigsbyten voro, som tolf gånger togos, båda på en gång från olika män. Sägom det för det andra, hvilken för nio människoåldrar sedan kom till lifvet bland reidgoterna (d. v. s. ostgoterna) och dog bland dem för sitt öfvermodss skull.

Tjodrik rådde
den dristige
sjökrigarnes styresman,
öfver Reidhafvets strand.
Sitter nu rustad
på hästen sin,
med skölden i rem,
maringarnes furste.

Sägom det som det tolfte, hvar Gunns häst (valkyrians häst = vargen) ser föda på slagfältet, på hvilket tjugu konungar ligga. Sägom för det trettonde, hvilka tjugu konungar sutto på Seland i fyra vintrar med fyra namn, födda åt fyra bröder: Valkar fem (med namnet Valke) Radulfs söner, Reidulfar fem, Rogulfs söner, Haislar fem, Haruds söner, Gunmundar fem, Berns söner. Må jag nu fullständigt säga minnena, och hvilken (ätt han tillhörde?), har jag efterforskat. Sägom folket det minnet, åt hvilken kämpa han är född som ättling. Velin är det. Han är en svårbetvinglig jätte. Velin är det. Sägom för folket det minnet, för hvilken af Ingoldsättlingarne vedergällning skedde genom hustruns offer. Sägom folket det minnet: Torun (hustruns namn). Bjare i Öja är runkunnig.»

Brates uppfattning af inskriften är: »Rökstens inskrift börjar med, att runorna ristats till minne af Vämod och att hans fader Varin låtit rista minnesskriften, hvars alla uppgifter alltså måste på ett eller annat sätt hafva afseende på Vämod. Då ristaren därpå säger sig vilja anföra tolf sådana fall, i hvilka en krigare på en gång kämpat med två krigare och nedlagt dem, måste följaktligen Vämod hafva utfört en sådan bragd, efter hvilken han visserligen afidit af sina sår. Denna uppfattning bekräftas af, att det därefter anförda fallet betecknas som »det andra»; dock finnes icke annorstädes en dylik strid uppgifven om Teodorik. Då näst anförda fall betecknas som det tolfte, måste detta bero på, att däri de tio återstående fallen finnas inbegripna, hvilket endast så synes möjligt, att de omtalade tjugu konungarne parvis hafva fallit i strid mot *en* motståndare, men den egendomligheten kvarstår oförklarad, att väl de fällda konungarne äro nämnda vid namn, men icke de, som inlagt ära genom att fälla dem. Gissningsvis har antydts, att de fällda kanske närmare angått Östergötland, hvarpå namnet Valke

kan tyda, som påminner om häradsnamnet Valkebo. Motståndarne voro naturligtvis allom bekanta på ristarens tid, fast vi ej mera känna dem. Hvad som anföres som det trettonde, är blott namnen på de nyss omtalade tjugu konungarne och sakligt intet nytt. Efter att sålunda hafva förhärligat Vämod genom att ställa honom vid sidan af de yppersta sagohjältar, som utfört en dylik bragd, öfvergår ristaren att framhålla hans ädla börd, först på fädernet, där han är afkomling af Velin, en svårbetvinglig jätte. Sedan omnämnes hans härstamning från en stammodes Torun, som genom att offra sig själf frälst lifvet på sin man, som tillhörde Ingvaldingarnes ätt. Det är icke klart, om Torun varit stammodes till Vämod på mödernesidan eller maka åt någon af Vämods förfäder på fädernet. Slutligen nämner sig ristaren vid namn och betygar sin framstående skicklighet.»

Men Östergötland har förutom Rökstenen äfven andra märkliga runstenar, hvilka lämna upplysning om förhållanden här i äldre tider.

Innan jag öfvergår till en del af dessa, lämnas här en förteckning å de från Danmark komna runorna, som i Sverige kommo att efterträda den svenska runraden. Denna runrad är under runstenstiden den »vanliga», och har följande utseende:

ƿ ᳚ ᳚ ᳚ ᳚ · * † † † ᳚ · † ᳚ ᳚ ᳚
f u t h a, o r k . h n i a s . t b m l r

I Östergötland förekomma likväl här och hvar variationer på några af dessa runor. Så betecknas *th* både: ᳚ och ᳚, *o*: † † †, *s*: ᳚ ᳚ ᳚ o. s. v., hvartill komma de nyare runorna: † = *e*, ƿ = *g*, ᳚ = *y*, ö.

I det följande äro runstenarna icke ordnade på något sätt i tidsföljd, då hufvudsaken här har blifvit att ordna dem efter sitt innehåll.

3. En runsten af särskildt intresse är befintlig i Ledbergs s:n, Valkebo h:d. Numer upprest på därvarande kyrkogård, har den till år 1850 varit insatt i gamla kyrkans sakristiemur. Hvarest den förut varit rest är obekant. Som af bilden synes, har stenen blifvit ristad på trenne sidor och har förutom inskriften äfven framställningar af beväpnade män och djur m. m. Att de manliga bilderna framställa den, öfver hvilken stenen blifvit rest, är naturligt. Öfverst å framsidan framställes han fullt utrustad med sköld och vapen, måhända sådan han lämnade hemmet. I den sista teckningen ligger han fallen och obeväpnad.

Inskriften å runstenen är å framsidan: (*b*)*isi* : *sati* : *stn* : *þosi* : *iftiR* : *þurkut* : *uihrakit* : *fa þur* samt å baksidan: : *sin* : *uk* : *þu* : *kuna* : *baþi* : *þmi* : *iii* : *sss* : *ts* : *iii* : *fli* (fig. 97 o. 98).

E. Brate, som läst inskriften, antager med någon tvekan fjärde ordet vara *uihrakit*, hvilket möjligen kan vara »ett binamn till den aflidne, hvilket börjat med ordet *vig*, strid.» I ett särskildt meddelande skrifver B. härom ytterligare: »Troligen lägger *hr* hinder i vägen för denna uppfattning, då *h* för fsv. *gh* tillhör yngre inskrifter; *hr* bör alltså börja ordets senare led och första leden vara *vi* (*ve*) »helgedom», och den andra *hrakit* hör kanske till isl. »*hrekja*», då namnet skulle beteckna kristligt nit mot de hedniska helgedomarne.» Men äfven med denna tolkning är B. ytterst tveksam.

97. Framsidan af runstenen å kyrkogården i Ledbergs socken.

I öfrigt skrifver och tolkar B. inskriften på följande sätt: »Till och med *bapi* är inskriften utom tillnamnet lätt att begripa; den betyder nämligen: »Bise satt denna sten efter Torgöt *uihrakit* sin fader och han och Gunna, de båda.»

»Slutet af inskriften har däremot förut ej kunnat tolkas; det är nämligen skrifvet i lönnskrift, men synes innehålla en upplysning om den aflidnes död, som både är i sig intressant och värderik för runstenarnas tidsbestämning.

Lönnskriften är här af två, att icke säga tre slag. I första och sista orden äro runorna omställda: *pmi* står för *mip*, »med», »hos»; *fi* för *fil*, »föll», och då det

senare utgör just ett sådant verb, som man kan vänta i detta sammanhang, synes detta visa, att tolkningen är på rätt väg. Andra slaget af lönnskrift utgöres af de båda rungrupperna *iii:sss* och *ts:iii*, som åtskiljas af runan *t* i vanlig betydelse. I denna lönnskrift anger antalet runor till vänster, hvilken i ordningen åsyftas af de ätterna eller afdelningarna af runraden: den första *tbmLR*, den andra *hnias* eller den tredje *fupork*, och antalet runor till höger ifrågavarande runas nummer inom ätten. Gruppen *iii:sss* betyder alltså tredje ättens tredje runa m. Ifrågavarande del af inskriften skall alltså läsas: »*mip* : *ptm* : *fil*». Därvid

träder det tredje slaget af lönnskrift i dagen, rungruppen *ptm* kan icke uttalas, den måste vara en förkortning.

Prep. *mip*, »med, hos», förekommer ej sällan i runinskrifter förbunden med namnet på det folk, i hvars land den afidne omkommit, och det är framförallt förbindelsen *mip krikium*, »hos grekerna», d. v. s. i bysantinska riket, som så förekommer. Då *m* är sista runan af *ptm*, utgör denna rungrupp säkerligen också ett folknamn. Runan *t* är tve tydlig; den kan betyda både *t* och *d*. Något utländskt folknamn, hvar af rungruppen *ptm* kan vara en förkortning, finnes icke annat än en *pröndum*, »tronderna»; lönnskriften betyder därför i sin helhet: »hos tronderna föll (han)», och i dessas land bör alltså Torgöt hafva stupat. Men då en svensk vid den tid, som denna runinskrift på grund af sitt beteckningssätt måste tillhöra, faller i trondernas land, måste man ovillkorligen tänka på slaget vid Stiklarstad 1030, där Olof den helige, understödd af sina norska anhängare och svenska hjälptrupper, förgäfvades sökte återvinna sitt norska rike.»

Då Olof från sin landsflykt i Gardarrike kom till Sverige och bad sin sväger, konung Anund Jakob, om hjälp, fick han enligt Snorre dels löfte om 400 män af hans hirdmän, dels i landet anskaffa sig manskap, som ville följa honom. Torgöt har måhända varit en af de svenskar, som slöt sig till honom.

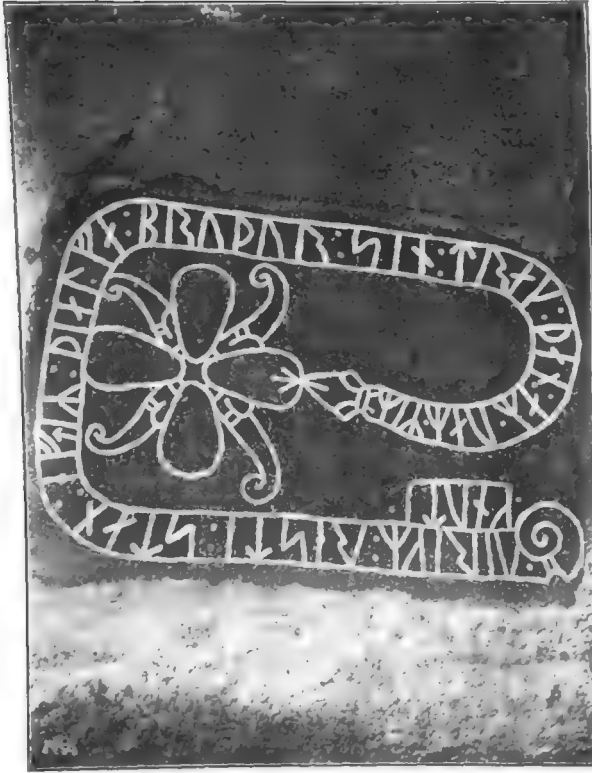
Afven andra runstenar bära vittne om i främmande land fallna vikingar eller krigare.

4. Vid Skjorstads vad i Tåby s:n, Björkekind's h:d, finnes en runsten, å hvilken läses: : *siksten* : *let* : *rasti* : *stain* : *þen[sa]* : *efftiR* : *ikuar* : *sun* : *sin* : *han* : *uarþ* : *austr* : *tauþr* : eller »Sixten lät resa denna sten efter Ingvar, sin son. Han dog österut».

5. I stenfoten af kyrkans yttre sakristievägg i V. Stenby s:n, Aska h:d, förtäljer en runsten, att : *stikur* | *karþi* *kubl þau aft auint sunu sin* | *sa*

98. Baksidan af runstenen å kyrkogården i Ledbergs socken.

99. Runsten i stenfoten till tornet vid Landeryds kyrka.

feal . o . furi , frukn . treks . asmutr . aitaþis . asur . austr . ikrikum . uarþ . ohulmi . halftan . tribin . kari . uarþ . a tuti . auk . tauþr . bui . þurkil . rist . runaR . eller i öfversättning: »Torgård reste denna sten efter sin morbroder Assur, som dog österut i Grekland.»

»Gull, bonde god,
gåfvos söner fem.
Fick sin död vid Fyris
Asmund, modig kämpe.
Österut i Grekland
Assur fick sin död.
Och å holmen
Halfdan dräptes.
Kare blef ej ute.
Bue är ock död.
Torkil ristade runorna.»

Holmen betecknar Bornholm, men har äfven antagits vara »i holmgång». Tuti har blifvit öfversatt med »ej ute», men har äfven antagits beteckna Dundee (i Skottland?).

8. I stenfoten till tornet vid Landeryds kyrka i Hanekinds h:d är insatt en runsten, å hvilken läses: *. uirikR : resti : stan : eftiR : þialfa : bruþur :*

fial austr = »Stygg (l. Stig) gjorde detta kummel efter sin son Öjvind. Han föll österut.» Inskriften är huggen med Rökstensrunor.

6. I den s. k. Rackegatan vid Gillberga i Kaga s:n, Hanekinds h:d, återfinnes en runsten, hvilken utvisar, att *: ruþr : risti : stin : þinsi : iftiR : tuki : bruþur : sin : saR : uarþ : trbin : a ilati : triR : arþa : kuþR :* d. v. s. »Röd reste denna sten efter sin broder Toke, som blef dräpt i England, en god kämpe.»

7. Vid Högby kyrka i Göstrings h:d finnes en fyrsidig runsten, å hvilken å ena sidan läses: *. þukir . resþi . stin . þansi . eftiR . asur . sin . muþur . bruþur . sin . iaR . eataþis . austr . i . krikum .*

Å andra sidan: *. kuþr . karl . kuli . kat . fim . suni .*

sin : trak : fan : aR : vaR : miR : knuti : (fig. 99), d. v. s. »Väring reste sten efter sin broder Tjalve, den kämpe, som var med Knut». Denne Knut var konungen i England, Danmark och Norge, Knut den store, som år 1015 måste försvara sin besittning af England med en vikingahär, samlad från Danmark, Sverige och Norge.

9. Vid f. d. trumslagaretorpet Sylten i Styrestads s:n, Lösings h:d, har en moder rest en sten till minne af sina två söner. Inskriften är: *× furfriþ × risti × oftiR × askut × auk × kauta sunu × sina × stin × fasi × han × kuti × etaþis × i × ikuars × hilfniR* eller i öfversättning: »Torfrid reste denna sten till minne af sina söner Asgöt och Göte. Göte slutade Ingvars följe.»

Denne Ingvar finnes omtalad sid. 52, hvartill hänvisas.

10. I Väderstads s:n, å Harstads forna kyrkogård, Göstrings h:d, finnes å en runsten följande inskrift: *: askata : auk : kuþmutr : þau : risþu : kuml : þisi : iftiR utluk : iaR : buki : hapistaþum : an vaR : bunti : kuþr : taþr : (i : kirki)* (fig. 100). Öfversättningen torde vara: »Askata och Gudmund, de reste detta kummel efter Uddlög. Han bodde i Haddestad och var en god bonde, död (i Grekland).» De sista orden hafva äfven blifvit tolkade på annat sätt. Med anledning af förut gjorda läsningar nämnes, att *Askata* är fullt tydligt och alltså icke *Ankali*, likaså namnet *Hapistaþum*. Namnet *Utluk* har förr äfven blifvit läst *Uliur*. Båda äro osäkra.

Runstenar finnas äfven, som särskildt angifva någon viss egenskap hos den aflidne, öfver hvilken stenen blifvit rest.

11. I södra långsidan af stenfoten till logen vid Lambhof i Slaka s:n, Hanekinds h:d, finnes en del af en runsten. Innan stenen blef sönderslagen, återfann man å densamma ett djur jämte ett kors. Inskriften framhöll den aflidnes manhaftighet.

12. Å Stratonta gårde i Törnvalle s:n, Åkerbo h:d, finnes en sten med inskrift: å västra sidan: *: østriþ : ausuati : auk muntr : þau : litu :*

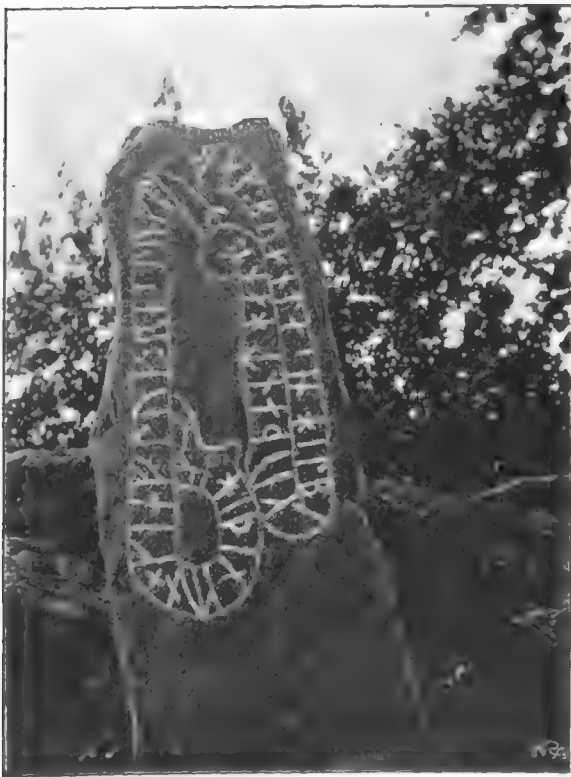
100. Runsten i Väderstads socken.

rais : a : samt å östra sidan: *: stain : þansi : aftir : halftan : faþur : sin : auk : astriþ : at : bunta : sin :* samt å kanten *: kuþan :*, som alltså meddelar, att »Estrid, Osvalde, Augmund läto resa denna sten efter sin fader Halfdan och Estrid efter sin gode make». Å västra sidan är en båt med mast och segel samt två mans besättning inristade.

13. Vid prästgården, förr vid kyrkdörren, i Gammalkils s:n, Valkebo h:d: (*haltan r*) *ist. stin : þasi : hrulf : faþu (sin : ua)s ku*, hvilka sistnämnda ord tolkas: »han var god». (Enl. Stephens tydas de som »den raske».)

Den aflidnes sysselsättning angifves äfven någon gång.

14. Vid kyrkan i Kaga s:n, Hanekinds h:d, finnes en runsten, hittad vid reparation af kyrkan år 1907 i vapenhusets östra yttervägg. Stenen är af rödaktig granit samt försedd med ornamentik. Å densamma läses: *tufi : raisti : stain : þinsi : iftiR : lifþufa . faþur . sin .* eller i öfversättning: »Tove

101. Runsten vid Berga i Ö. Husby socken.

reste denna sten efter sin fader Lid-Bove.» Bove är enligt E. Brate faderns namn och *lid* ett under hans lifstid bekommet binamn. *Lid* betyder »väpnad styrka», och möjligt är, att Bove fått sitt namn på grund af, att han tillhört det tingmannalid eller den livvakt, som af konung Knut den store uppsattes i England under 1000-talet.

Men han kan äfven ha tillhört Östergötlands ledung. I Kärna s:n, belägen intill Kaga s:n, omnämnes under medeltiden en gård med namnet Ledingelunda (nu Lagerlunda), där samlingsplatsen för denna orts ledung måhända varit.

Rörande kvinnans ställning under forntiden läm-

na äfven runstenarna vittnesbörd. I afseende å äktenskapet har uppgiften om månggifte hos våra förfäder af senare historieskrifvare hitills blifvit vidrörd med tveksam varsamhet eller blifvit helt och hållet bestridd. Att månggifte emellertid förefanns, inhämtas bland annat af åtminstone en runsten i Östergötland.

15. Vid Berga gård nr 1 i Östra Husby s:n, Östkinds h:d finnes en runsten, å hvilken läses: *hijpinkun x kiafluk : rastu x fitiR . ufak : buanta . sin hilbi kup ant hans .* (fig. 101) eller i öfversättning »Hidingunn och Gialf-lög reste efter Ofag sin make (denna sten). Gud hjälpe hans ande.»

Brate tviflar på, att månggiftet förekom i Sverige under äldsta kristna tider, och skrifver med anledning af inskriftens ordalydelse: »Det utgör sannolikt blott ett ologiskt uttryckssätt, då enligt inskriften båda kvinnorna kalla den aflidne sin make; den ena har väl varit hans dotter, som jämte modern låtit resa stenen.» (Meddelanden från Östergötlands fornm. f., 1907.) Jag anser emellertid inskriften fullt tydlig och klar och som ett bevis för månggiftets tillvaro. En dylik runsten, som lämnar likartadt bevis, finnes äfven i Sko s:n i Uppland. Adams af Bremen uttalande om månggiftet i Sverige äfvensom påfven Alexander III:s bref i samma ämne äro redan förut omnämda (sid. 51). Stenen upptäcktes år 1905 i en åker omkring 1 km. norr om Berga gård. Sedan den kvarlegat där omkring ett år samt blifvit af regn och snö rentvättad, befanns den vara försedd med runor. Den flyttades då till gården.

Runstenar restes icke endast öfver män utan äfven öfver kvinnor.

16. I Bjälbo s:n, Göstrings h:d fanns förr en nu förkommen runsten, hvars inskrift vittnar om, att en man lät göra kummel öfver *kunu sin*, d. v. s. öfver sin maka. Några spår af å stenens fält uthugget blomverk kan ju möjligen tyda på, att blommor å grafvarna redan vid denna tid voro brukliga.

17. Vid prästgården i Kaga s:n, Hanekinds h:d (förr i kyrkan), är en runsten, å hvilken läses: *x sinkR : let (lekia : stein : pena :) : eftiR : friþelfi : kunu sina : kup : hialbi : sialu : hinaR* eller i öfversättning: »Sinkr lät lägga denna sten efter Frithelf, sin maka. Gud hjälpe hennes själ.»

102. Runsten vid Nykvarn, Linköping.

18. En sten i Oppeby bygata i Sunds s:n, Ydre h:d, har denna inskrift: *onipikR: Biorn: reisiR: stein: eftiR: krein: faþur: sin: auk: steinu: sistur: sina: d. v. s.* »Den otadlige Björn reser stenen efter Gren sin fader och Stena sin syster».

19. Vid Nykvarns bro, Linköping (S:t Lars s:n), läses å en sten: *uerun: let: resa: sten: þena: eftiR: bofa: sun: sin: aouk: eftiR: eskerþi: totur sina kuþ: hiulbi: seol þæRa* (fig. 102) eller i öfversättning: »Verun lät resa denna sten efter sin son Bove och efter sin dotter Esgård. Gud hjälpe deras själ.» Namnet »uerun» är äfven läst »ukrun».

Stenen hittades i ett stenröse icke långt från den plats, där den nu är upprest, vid tiden för den närbelägna fabriksbyggnadens uppförande under första hälften af 1870-talet. En person, som var närvarande vid stenens tillvaratagande, har lämnat mig det meddelande, att samtidigt hittades tvenne mindre stenar, hvilka enligt min sagesman äfven hade tydliga runor. Dessa mindre stenar nedlades i grunden till fabriksbyggnaden.

Andra runstenar visa, att äfven kvinnor läto resa runstenar.

20. Å kyrkogården, förr i kyrkokorets dörrtröskel, i Viby s:n, Vifolka h:d, är en runsten, å hvilken läses: *. sigbiurg. resþi. st. . . . . iR. kunar. buta. sin: d. v. s.* »Sigbjorg reste (denna) sten efter sin make Gunnar».

21. Vid Skjorstads vad i Täby s:n, Björkekind's h:d läses å en runsten: *. asa. lit. kiarua. kuml. eftiR. þurkesl. bonta. sin. auk. þorkun. eftiR x faþu. sin* eller »Asa lät göra (detta) kummel efter sin make Torgisl och Torgun efter sin fader».

22. Vid Rakereds kvarn i Vikingstads s:n, Valkebo h:d, har å en nu förkommen sten funnits denna inskrift: *þura. lit. risa. stin. þini. iftiR. hilki. bunta sin =* »Tora lät resa denna sten efter sin make Helge».

23. I Herrstadbergs ströboäng, Kvillinge s:n, Bråbo h:d, är en runsten med följande inskrift: *. þurfiuþa. risti: stin. þinsi: aftiR: isikl: faþur. sin. auk. asbun: buru. sin.* (fig. 103) eller i öfversättning: »Turfivida (= Torvida) reste denna sten efter Eskil sin fader och Esbjörn, sin broder.»

Det stora flertalet runstenar är, som nämnt, från 1000-talet eller från den tid, då kristendomen vann eller hade vunnit sin seger öfver hedendomen. Många runstenar vittna äfven härom genom den bön, som afslutade inskriften, eller genom det kors, som pryder stenen, i senare fallet en och annan gång utan all inskrift. Förutom redan anförda dylika stenar upptagas här ytterligare några af dessa inskrifter.

24. I Väfversunda s:n, Dals h:d, förut vid kyrkan, nu försvunnen, har en runsten omtalat, att *barkuiþR: karþi: stin: þena. . . . hriþ: koþ: hialbi: sihol: hans: d. v. s.* »Bergvid gjorde denna sten (efter sin fader? Si) gröd. Gud hjälpe hans själ».

25. Vid Varby gård i Ö. Husby s:n, Östkind's h:d: *: austæn x auk x urykia: raistu + kuml + þisa: at: haiRa: faþur sin x kuþ hiulbi: onta has,* d. v. s. »Östen och Orökja reste detta kummel åt sin fader Geri. Gud hjälpe hans ande».

Stenen har en tid varit lagd som bro öfver ett dike med runskriften uppåt, men är nu upprest vid gården.

26. Bland ättehögar nära sjön vid Hof i Mogata s:n, Hammarkinds h:d: *kiRmutr. auk : anutr : þiR : ristv : sten : þisa : iftR : suta : faur : sin : biarki : kuþ saul : has* eller »Germund och Anund, de reste denna sten efter sin fader Sote. Bärge Gud hans själ.»

27. I kyrkans vapenhus, förut kyrkdörren, i Västerlösa s:n, Vifolka h:d: *steinlauk : let : lekia : stein : þena : ufir : alui : sun . sin . kuþ : hiabi : siol : hans : auk : kus : moþiR :* eller »Steinlog lät lägga denna sten öfver sin son Alver. Gud och Guds moder hjälpe hans själ.»

28. I Skeppsås s:n, Bobergs h:d, förr vid kyrkan, nu förkommen: *ehr : ligr : brutte : aih : nastatum : ok : kiloh : biþhum : uara : batrn : oster : þeras : hal : til : ro : ok : til : naþa ok : allum : kristn(o)m : shalum* eller i öfversättning: »Här ligger Brodde, han i Nafvestad, och Gillög. Bedjom vårt fader vår deras själ till ro och till välsignelse och för alla kristna själar.»

29. Framför sakristiedörren i Fornåsa kyrka, Bobergs h:d, fanns en grafhäll, sedermera förflyttad till Östergötlands Museum i Linköping, hvars inskrift varit: .... *biþeom . uara . patær (nos)tær ha . ns . sial . til . ro . ok . til . naþa : + : ok raþborh(ar) . sial : + : guþ . gævi . þera . sial . himiriki* = »Bedjom vårt fader vår hans själ till ro och till välsignelse och för Radborgs själ. Gud gifve åt deras själ himmelriket.» Endast de sista åtta orden äro nu i behåll, men i inskriftens okända början bör den aflidnes namn hafva förekommit.

30. I V. Tollstad s:n, Lysings h:d, förr i kyrkan, nu förkommen: *rikulfr : let : kiaru : kumbl : þesi : eftnR kiarþar . faþur . sjh kuþ : hialbi : aouti h ...* = »Rikulf lät göra detta kummel efter Gärðar, fader sin. Gud hjälpe hans ande.»

31. En redan omkr. 1760, kanske långt förr, förkommen sten, som

103. Runsten vid Herrstadberg i Kvillinge socken.

legat å Rogslösa kyrkogård, Dals h:d, hade enl. Bantil denna inskrift:
 + ges : krist : þæn || altma : siæli : æsu sial || iþænistito : istennlikaka. Bugge anser skriften vara i ändrimmade versrader, hvilka han öfversätter: »Jesus Krist, som allt förmår, se på (se till) Äsas själ. Den är vandrad bort dit (till Jesus Krist), på hvilken stenen ligger (är lagd)». Stenen anses vara från omkring år 1200. Brate anser Bugges tolkning vara ohållbar och tolkar densamma sålunda: »Jesus Kristus, som allt förmår, göre Äsas själ säll! I den förkunnelsen dog hon (i). In i stenen har liket att gå.»

Endast korstecknade stenar äro bekanta från Herrstadberg i Kvillinge s:n, Bråbo h:d, från prästgården i Högby s:n, Göstrings h:d, samt från Hofby bykudde i V. Eneby s:n, Kinds h:d.

Om den sistnämnda stenen, som numera icke är befintlig, har varit mycket tal. Antagligen är denna korstecknade sten densamma, som nu finnes i Hofby park, försedd med några bokstäfver, öfver hvilka är inhuggen en krona, å den plats där korset förut varit. Det har äfven talats om en med runskrift försedd sten härstädes. Redan år 1817 omtalar Rääf i tidskriften Iduna den korstecknade stenen vid Hofby bykudde, men någon runristad sten nämner han icke. Han säger t. o. m. uttryckligen, att runstenar icke förekomma från början af Kinds h:d mot norr på en sträcka af 9 å 10 mil, förr än i Eksjötrakten, med undantag af stenen vid Oppeby i Sunds s:n. Tal om runristade stenar härstädes förekom emellertid vid denna tid. Så säger Widegren i sin beskrifning öfver Östergötland år 1818, vid omnämnande af de många vid Hofby bykudde uppresta stenarna, att »de fordom på dessa stenar synbara runor äro af tiden utplånade». Tham talar på 1850-talet i sin beskrifning öfver Linköpings län om, att på Hofby bykudde finnas »uppresta stenar, dels med, dels utan inskrift». Och så kommer L. C. Wiede och omnämner i sina runurkunder 1875 (Österg:ds forn. förenings tidskr. I), att en runsten finnes vid »Hofby bykudde, nu öfverbyggd af tegelladan, korstecknad, i öfrigt obekant». Med anledning af dessa uppgifter gjorde jag vid utgifvandet 1875—1879 af min beskrifning öfver Östergötland skriftlig förfrågan i orten och fick som svar, att den i Hofby park uppresta minnesstenen » varit förut försedd med en ormslinga med runor». K. F. Nordensköld lät vid sitt besök härstädes 1878 l. 1879 uppbryta golfvet i ladan, »men stenen, som vid tillfället upptäcktes, var visserligen tämligen slät. Några runor syntes dock icke till.» Allt skäl är emellertid att, trots det myckna talet om en eller flera runristade stenar härstädes, sätta tro till Rääfs år 1817 lämnade uppgift.

Åtminstone en inskrift är känd i Östergötland, där den hedna kulten kommer till synes, genom en å en håll ristad solbild.

32. Å ett mindre berg i Ingelstads trädgård i Ö. Eneby s:n, Bråbo h:d, finnes en runinskrift, länge öfverbyggd, men sedan 1894 återfunnen och tillgänglig. Öfver inskriften är ett svärd samt under densamma,

enligt äldre uppgifter ett »sällträd» och en boll. Detta s. k. sällträd är emellertid endast en urgräfnings eller fördjupning i berget, som å afbildningen här blifvit markerad med en hvit gränslinje. Hvad »bollen» beträffar, är den tydligen en teckenbild af solen, sådan våra förfäder tänkte sig densamma. Inskriften hänvisar äfven därpå, ty första radens runor gifva lösningen: *salsi karfi sul*, d. v. s. »Salsi gjorde solen». Sista delen af inskriften var vid mitt besök otydlig och oläslig, enär ristningen blifvit ifylld med tjära, hvarför jag endast hänvisar till afbildningen, som likväl i detta afseende icke kan anses exakt.

104. Runinskrift vid Ingelstad i Ö. Eneby socken.

Bugge gaf efter granskning och sammanställning af två äldre uppgifter af inskriften i fråga, densamma en tydning (Antikvarisk Tidskr. X), som han enligt meddelande af E. Brate likväl uppgaf, sedan inskriften blifvit återfunnen. Emellertid håller Bugge före, att Ingelstadskriften är den äldsta af alla bevarade svenska inskrifter af den kortare runraden och »alltså den äldsta inskrift från en period, då det kan talas om ett särskildt svenskt språk». Bugge hänför stenen till midten eller senare hälften af 800-talet. Förutom en runa, som betecknar *d*-ljudet, och

som är från äldsta runraden, är inskriften ristad med Rök-runorna.

Brate, i Östergötlands runskrifter n:r 43, läser inskriften å öfre raden: *salsi karfi sul* och å nedre: *d : skut(ai) þ(at)a hiu x*. Runorna inom parentes äro ofullständiga. B. öfversätter inskriften: »Salse gjorde solen. Dag högg detta på bergknallen» (fig. 104).

Att förmedla förbindelser emellan skilda platser ansågs tidigt såsom förtjänstfullt. En dylik uppoffring ansågs t. o. m. som en god gärning samt saliggörande i ett kommande lif. Runstenar, som påminna om dylika företag, förekomma äfven i Östergötland.

33. Å en berghäll vid Björnsnäs, Kvillinge s:n, Bråbo h:d, läses:
: harfi : auk : sikrif : litu : haukua : haili : þaisi : auk : kairþu : buru : þaisi : aiftiR : nan :

buþur: sin: eller »Harde och Sigref läto hugga denna håll och gjorde denna bro efter Nan, sin broder».

34. Vid Kullerstads bro i socknen af samma namn, Memmings h:d, finnes en sten, å hvilken läses: + *hakun + karþi + bru + þasi + ian + su skal + haita + kunas + bru + iai saR + uaR sua + hakunaR* eller »Håkan gjorde denna bro, men hon skall heta Gunnars bro, men han var Håkans son.» Å stenen finnas 19 skålformiga fördjupningar af olika djup.

35. På en sten å kyrkogården i Tingstads s:n, Lösings h:d, läses: *afriþ + karþi × bru + þas(i) + aftiR + hemkil + auk + siba sunu × sina* = »Afrid gjorde denna bro efter sina söner Hemkil och Sibbe.»

36. Vid Eggby f. d. grenadjärortorp i Västerlösa s:n, Vifolka h:d, läses å en sten: *Ulf. risti. stin. (þisi: iftiR.) ufak. f(aþu)r. sin. auk. bru. þisi. karifi* = »Ulf reste denna sten efter sin fader Ufag och gjorde denna bro.»

37. På kyrkogården i Ekeby s:n, Göstrings h:d, omtalar en runsten en bro gjord till minne af en i England fallen man.

38. I kyrkoväggen, Heda s:n, Lysings h:d, finnes en runsten med inskriften: *hulmstein: reisþi: stein: þena: auk: bru kiarþi: eftiR: miur: faþur: sin: iR: buki: i: iatunstaþum:* eller »Holmsten reste denna sten och gjorde denna bro efter sin fader Myr, som bodde i Jättingstad.»

39. Å en runsten i kyrkogafveln i Furingstads s:n, Lösings h:d, läses: *suin. auk. satar. þa(m.) kirþu. sbakaR. iftiR. fukla. bruþur. sun. sin.* det är: »Sven och Satar de gjorde spångar efter Fugle, sin brorson». Ordet *sbakaR* är delvis otydligt.

Förntiden hade, som förut är visadt, sin verskonst. Till förutnämnda anföres ytterligare nedanstående:

40. I Kungslyckan vid Hofgården i Hofs s:n, Göstrings h:d, läses å en sten: *tuna: sati: stin: þ(ansi): (iftiR): sin: uar: þurfast: uas han: man: mist: unipik.* i öfversättning: »Tunna satte denna sten efter sin man Torfast. Han var bland män mest oniding (eller minst tadelvärd).» Slutet är i metrisk form:

*Vas han manna
mestr onidingr.*

Denna vers förekommer äfven på en runsten i Småland och är antagligen någon vid denna tid bekant strof.

En grupp runstenar hafva inskrifter, hvilka endast i all enkelhet innehålla tillkännagifvanden om, af hvilken eller hvilka stenarna blifvit resta, äfvensom namnet å den eller dem, till hvars minne inskriften tillkommit.

41. Å en på kyrkogården nu befintlig, vid rifning af Skärkinds gamla kyrka i häradet af samma namn funnen runsten läses: *kutr: uk: fastulfr: uk: burn: uk: rustin: þiR: ristu: stin: þina: iftiR: sliþi: faþur: sin: kuþan,* i öfversättning: »Göt och Fastulf och Burn och Rusten, de reste denna sten efter Sliþe (Stybbe?), deras gode fader.»

42. I en åker å Björnsnäs ägor i Kvillinge s:n, Bråbo h:d, har fun-

nits en sten med inskrift:
*karli : raisti : stin : þansi :
 aiftr : karal : faþur : sin : =*
 »Karle reste denna sten
 efter sin fader Karal
 (Karl)».

43. Vid Åkerby,
 »trappbacken», förr vid
 Tåsby i Häradsbammars
 s:n, Östkind's h:d, är en
 sten med inskriften: *: þulfr
 : resti : stin : þisa : aftir :
 ketil : sun : sin =* »Tulf reste
 denna sten efter sin son
 Kättil».

44. Å nya kyrkogår-
 den, förr i Skrukeby hola-
 gård, i Högby s:n, Göst-
 rings h:d, läses å en sten:
*urmar : risti : kuml : iftr : eskil
 . bruþur . sin . =* »Ormar
 reste kummel efter sin
 broder Eskil».

45. Förr vid Olstorp
 i V. Ryds s:n, Ydre h:d,
 nu förkommen, hade en
 sten inskriften: *: ramri : raisþi : stan : þansi : aftir : asur : sun : sin =* »Ramre (?)
 reste denna sten efter sin son Assur».

46. I Södermems kohage i Ö. Ny s:n, Björkekind's h:d, och seder-
 mera vid samma gårds förstugudörr fanns förr en runsten med inskrift:
stufþikr × risti × stin × þansa × iftiR × iarli × buruþur × sin × = »Styding reste
 denna sten efter sin broder Jarle».

47. I Högtomta äng i Ö. Husby s:n, Östkind's h:d, läses å en sten:
þruntr × risti × tsin × þinsa × aftir × þurtsin faþur . sin = »Trond reste denna
 sten efter sin fader Torsten».

48. Å Slaka kyrkogård, förut i s. kyrkogårdsmuren, Hanekind's h:d,
 läses denna inskrift: *asmut . auk . þeR . bruþr . restu . stin . þani . eftir . sarta .
 faþur . sin . =* »Asmut och hans broder reste denna sten efter sin fader Sarte».

49. I norra sakristieväggen af kyrkan i Ödeshögs s:n, Lysings h:d, är
 å en sten inristadt: *... : reisþi . stein : þena : eftir : helga : faþur : s . . =* »...
 reste denna sten efter sin fader Helge».

50. I Åkerby allé, förr i Ösby myrgård, i Gårdeby s:n, Skärkind's
 h:d, är en sten rest, å hvilken läses: *halstun × risti × stin × þansi ×
 Ruir × faþu × sin × sin =* »Halstan reste denna sten öfver sin fader Sin
 (Sven?)». Inskriften är med Rök-runor.

105. Runsten å Slaka kyrkogård.

51. Å Slaka kyrkogård, förut i s. kyrkogårdsmuren, Hanekinds h:d, läses å en sten: . *kunar . auk . emikr . restu . sten . þana . eftiR . faþur . sin . bersen . auk . utar . brufur . sin .* (fig. 105) eller »Gunnar och Hemming reste denna sten efter sin fader Bersen (Ber[g]s[v]en) och efter Ottar, sin broder.»

Att det icke alltid gick så fredligt till i runstenarnas tidehvarf, är lätt att tänka sig. Som bevis härpå kan en runsten anföras.

52. En nu förkommen runsten i Söderköping hade följande inskrift: *asa . auk . þorkaiR . auk . ali . . . letu . reisa . iftiR . tofa hir . uarþ ; hakuu* = »Asa

och Torger och Alle . . . läto resa stenen efter Tove. Han blef ihjälhuggen».

Endast tre af Östergötlands runristares namn hafva å runstenarna blifvit bevarade till nutiden.

53. I kyrkans n. sakristievägg i Bjälbo s:n, Göstrings h:d, finnes en sten, å hvilken läses: *trikiaR + risþu + stin + þisi + aft + kribkila + sin + lufi + rist + runaR + þisi + iuta + sunu* = »Unge män reste denna sten efter sin gillesbroder Grep, Juddes son. Love ristade dessa runor.»

Denna runsten är märkelig äfven därför, att den omtalar ett gille. Brate antager stenen vara från slutet af 900-talet. Ovisst är, om det icke är Love, som är Juddes son.

106. Runsten vid Mörby i Viby socken.

Dessutom känna vi Biari, Rökstenens ristare (2) och ristaren af Högby fyrsidiga runsten Torkil (7).

En runinskrift gifver oss namn på en mästare inom smideskonsten.

54. Å inre kyrkdörren i Väfversunda s:n, Dals h:d, läses å ett järnbeslag: *asmuntær : gæþi : tyr : þasar :* = »Asmund gjorde denna dörr». Huruvida Asmund var östgöte är okänt. Han förfärdigade två andra dylika dörrar, en å Visingsö och en i Vårsås kyrka i Västergötland.

De olika runskrifternas ålder kan bestämmas dels genom de runor, som äro begagnade i desamma, dels på grund af det å stenarna an-

vända språket eller ock af å stenarna omnämnda händelser, hvilka äro historiskt bekanta, samt slutligen äfven genom de streck och slingor, som utmärka de olika minnesmärkena. Å Skärkindsstenen, Östergötlands äldsta runsten, äro runorna fristående utan några begränsande linjer. Å Rökstenen, som enligt Bugge leder sitt ursprung från förra delen af 800-talet, äro runorna återigen inristade på flera rader, så att hvarje runa såväl nedtill som uppåt stöter emot en linje, äfven om detta icke på stenens alla delar är fullt genomfördt (fig. 96).

Så komma stenar, där runorna inristats emellan två med hvarandra parallellt gående linjer, hvilka understundom i det närmaste gå efter

107. Runsten i kyrkogårdsmuren vid Sjögestads kyrka.

stenens form i ytterkanten. Emellanåt äro dessa linjer nedtill sammanbundna med två tvärlinjer, äfven de parallella (se fig. 106).

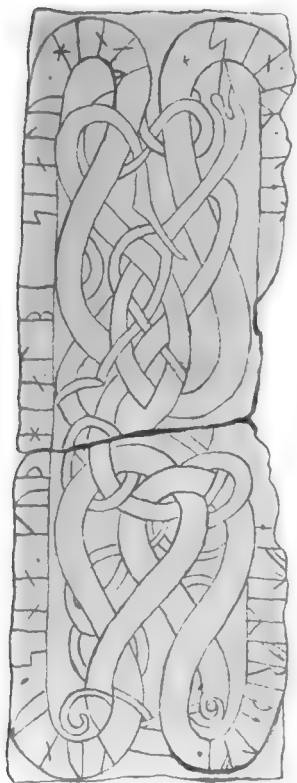
55. I Åttingshagen vid Mörby i Viby s:n, Vifolka h:d, finnes en sten med inskriften: *. fulugi : raispi : sten : þensi : eftir : sagsa : faþur : sin :* (fig. 106) = »Fullhugede reste denna sten efter sin fader Sagse».

Skilda formationer, såsom cirkelrunda, ovala o. s. v., förekomma äfven. Andra stenar åter hafva runorna ristade emellan dylika linjer i form af en mer eller mindre slingrande orm med hufvud o. s. v. (fig. 107).

56. I kyrkogårdsmuren vid Sjögestads kyrka, Valkebo h:d: $\times$ *saþur + risti + ifti + þura + buþur + sin + uar + tauþr +* (fig. 107) eller i öfversättning: »Sator reste (stenen) efter sin broder Tore, var död (som dog).

Andra stenar äro försedda med ornamentik i slingor (fig. 108).

57. I Kaga s:n, Hanekinds h:d, förr i kyrkan, senare i komministergården, hvarifrån den blifvit förflyttad till bibliotekshuset i Linkö-

108. Runsten från Kaga socken.

ping. Å en kalkhäll läses: + *sinkR: lot: (l...)* *eftiR: friþelfi: kunu: sina: kup: hialbi: sialu: hinaR* (fig. 108) = »Sink lät l(ägga denna häll) efter sin maka Fridelf. Gud hjälpe hennes själ».

Dylika runinskrifter å hällar äro oftast tillkomna senare än inskrifterna å granitvårdarna.¹

Namn på gårdar återfinnas, som det framgår af ett par här omnämnda runstenar, någon gång. Förutom de förut omnämnda gårdsnamnen *hapistapum* = Haddestad (10), *nastatum* = Nafvestad (28) och *iatunstapum* = Jättingstad (38) återfinnes namnet *hugbu* = Högby å en sten i socknen af samma namn i Göstrings h.d.

Af å Östergötlands runstenar förekommande mansnamn nämnas här: Alle, Alver, Anund, Asgöt, Asmund, Assur, Augmund, Bergvid, Bise, Björn, Bove, Brodde, Boe, Esbjörn, Eskil, Farulf, Faste, Fastulf, Finvid, Frösten, Fugle, Fullhuga, Gere, Grep, Gudfast, Gudmund, Gulle, Gunnar, Gärdar, Gärmund, Göt, Göte, Götar, Halfdan, Hallsten, Harde, Helge, Hemkil, Hemming, Holmger, Holmsten, Håkan, Ingvar, Ivar (Joar), Jarle, Karal (Karl), Karle, Kättil, Love, Myr, Odd, Ofag, Olaf, Ormar, Ottar, Nan, Rikulf, Rosten, Röd, Sagse, Salse, Sarte, Sator, Sibbe, Sigbjörn, Sigfus, Sigref, Sigsten, Sote, Steinloug, Styding, Stygg (Stig), Sven, Tove, Toke eller

¹ Den, som är särskildt intresserad af Östergötlands runinskrifter, hänvisas till det stora verket »Östergötlands runinskrifter, granskade och tolkade af Erik Brate», där fullständiga beskrifningar finnas öfver hvarje runsten. Visserligen har ännu (år 1913) endast första häftet utkommit af detta arbete, men det öfriga torde väl vara att snart förvänta. Emellertid är förf. af här förevarande »Östergötlands historia» genom lektor Brates benägna tillmötesgående i tillfälle att redan nu kunna gifva hänvisning på de i detta sistnämnda arbete omnämnda runinskrifter till de nummer, som motsvarande runinskrifter hafva i »Östergötlands runinskrifter». Nämda förf. har dessutom visat det tillmötesgående att icke blott granska manuskriptet i afscende å runinskrifterna utan äfven att sedermera korrekturläsa desamma. Där det i afscende å någon af här förekommande runinskrifter är en eller annan olikhet med motsvarande i Ög., är det beroende på olika uppfattning.

N:r 1 i Österg. hist. har i Ög. 171; 2: Ög. 136; 3: Ög. 181; 4: Ög. 30; 5: Ög. 8; 6: Ög. 104; 7: Ög. 81; 8: Ög. 111; 9: Ög. 155; 10: Ög. 94; 11: Ög. 122; 12: Ög. 224; 13: Ög. 180; 14: Ög. 103; 15: Ög. 228; 16: Ög. 65; 17: Ög. 102; 18: Ög. 217; 19: Ög. 113; 20: Ög. 205; 21: Ög. 29; 22: Ög. 192; 23: Ög. 47; 24: Ög. 51; 25: Ög. 229; 26: Ög. 99; 27: Ög. 213; 28: Ög. 39; 29: Ög. 35; 30: Ög. 139; 31: Ög. 49; 32: Ög. 43; 33: Ög. 45; 34: Ög. 162; 35: Ög. 157; 36: Ög. 214; 37: Ög. 68; 38: Ög. 132; 39: Ög. 147; 40: Ög. 77; 41: Ög. 172; 42: Ög. 44; 43: Ög. 230; 44: Ög. 89; 45: Ög. 215; 46: Ög. 25; 47: Ög. 225; 48: Ög. 121; 49: Ög. 144; 50: Ög. 170; 51: Ög. 118; 52: Ög. 177; 53: Ög. 64; 54: Ög. 57; 55: Ög. 211; 56: Ög. 184; 57: Ög. 102.

Tuke, Torbjörn, Tore, Torfast, Torger, Torgisel, Torgärd, Torgöt, Torkel, Torlak, Torsten, Ulf, Valke, Vamod (Våmod, Vämö), Varin, Vibjörn, Visten, Varing, Åke och Östen.

Af kvinnonamn nämnas: Asa, Estrid, Fridelf, Gialfög, Hidingun, Radborg, Sigborg, Sigrid, Tora, Torfrid, Torgur, Tunna och Äsa.

Äfven å lösa föremål förekomma runinskrifter. Så finnas spridda litet hvarstädes runstafvar, äfven kallade årstafvar, en slags kalender inristad å en käpp, staf eller kaffe, å träskifvor eller å blad. Dylika kalendrar användes allmänt under medeltiden och voro understundom i bruk ännu inpå 1700-talet, oaktadt almanackorna tillkommit redan i slutet af 1500-talet. I 1728 års almanacka meddelas allmänheten förklaring öfver runstafven, och på 1740-talet utgafs i flera upplagor en »Undervisning om runstafven». År 1827 utgafs en »Tusende års kalender», som upptog både kyrkokalendern och runstafven. Runorna voro då helt och hållet ur bruk, och utgifvandet af detta arbete skedde endast i vetenskapligt syfte. Å minnesmärken hade nog det allmänna bruket af runorna upphört redan under 1500-talet.

Runstafvarna eller käpparna äro de vanligaste. Flockar eller flera hopfästade små skifvor, förr kallade rime-runaböcker, äro sällsynta. En sådan på sju skifvor af björk från Ydre h:d äfvensom en på skifvor af ask, hvaraf två hittades under golfvet i en gammal byggnad i Kisa s:n, Kinds h:d, förvaras i statens historiska museum i Stockholm. Ännu en dylik från Östergötland omtalas i Rudbecks Atlantika, och en på åtta blad omnämnes af Liljegren (2803). Ännu sällsyntare är runstafven upptecknad i bok. En dylik, upptecknad redan före år 1441 på 14 pergamentsblad, ägdes under 1800-talet af en bondesläkt i Ydre samt finnes nu i statens hist. museum. Den är skriven å 23 sidor med böner å latin med munkskrift mot slutet. I statens hist. museum i Stockholm förvaras en liten medeltida ringklocka, från Appuna s:n, försedd med runinskrift.

Ännu under 1500- och 1600-talen befinnas runorna någon gång använda. I riksarkivet bevaras ett registratur öfver biskop Brasks ämbetsgöromål åren 1523—1527, där biskopens sekreterare Johan Spegelberg antecknat sitt namn med runor, ett bevis för att runorna hos det katolska prästerskapet i Östergötland voro i minne och bruk ännu 1527.

Å en berghäll å stallbacken vid Risinge prästgård finnes en numer mycket utnött runristning med årtalet 1678. Å hällen återfinnes namnet Ericus Brusæus. Vid nämnda tid hette kyrkoherden i Risinge Bengt Brusæus (enl. Håhls herdaminne † 1693). En af hans söner hette Erik. Helt säkert är det han, som ristat dessa runor, men hans runkunskap härleder sig naturligtvis icke från fortlefvande tradition utan beror på inflytande från samtidens lärda studium af den forna runskriften.

Det sätt, på hvilket runstenarna blifvit behandlade under århundradens lopp och än i dag, utvisar tydligen, att deras betydelse alltför ofta icke blifvit rätt uppskattad eller varit för befolkningen begriplig. Runstenarnas värde för efterkommande är likväl betydande.

Om vi nu här på ett ställe sammanfatta, hvad af ofvannämnda runstenar kan inhämtas, skola vi finna, att de lämna oss de första skriftliga upplysningar om Östergötland. De gifva oss kännedom om det språk och det skriftsätt, som begagnades af våra förfäder för öfver tusen år sedan. I många hänseenden lämna de upplysning om, huru lifvet både i ett och annat hänseende gestaltade sig vid denna tid. Rökstenen har gifvit skriftligt bevis på, hvad som äfven är bekant på annat sätt, att det var »järn och blod», som länkade de gamla östgötarnas öden. Andra stenar förtälja om färder till långt aflägsna länder eller om vikingatidens krigarlif. Men vi hafva därtill af de många stenar, som äro ristade af kärlek till nära anförvandters minne, fått kännedom om, att äfven mildare känslor besjälade våra förfäder. De visa därjämte, att kvinnans ställning här i landskapet var själfständig nog, äfven med tanke på, att hustrun ännu i dessa tider blef sin mans tillhörighet genom köp och i honom icke blott såg sin make utan äfven sin »bunta» eller husbonde.

Runstenarna lämna äfven ett skriftligt intyg om månggiftets tillvaro i vårt land samt sålunda förklaring öfver den jämförelsevis hastiga folkökningen.

Runstenarnas inskrifter vittna äfven om kristendomens ankomst, och om att bönens makt fått förståelse hos människorna.

De visa äfven, huru svår samfärdseln var i dessa aflägsna tider. Sommartiden voro visserligen vattenvägarna goda förbindelseleder. Men andra årstider åter måste förbindelsen ske öfver de mer besvärliga vägarna, som gingo öfver de högre belägena, otillgängliga, skogbevuxna och osäkra bergen. Den lägre belägena vattendränkta marken var naturligtvis icke farbar. Att bygga broar, röja skog och mark, att bryta sten och andra hinder eller fylla sumpiga ställen för en obehindrad framfart eller förbindelse olika platser emellan ansågs därför, såsom redan nämnt, som särskildt berömvärda företag.

Äfven i litteraturhistoriskt hänseende äro dessa stenar icke utan betydelse. Så finnas stenar, hvilka innehålla påminnelser om de äldsta dikterna och sagorna, eller också få vi antydningar om verskonsten, sådan den var vid tiden för runornas ristande.

Runinskrifterna äro alltså i kulturhistoriskt hänseende af stort värde.

För hvarje ort, där en runsten finnes, påminner den om, att våra förfäder i samma nejd för månghundra år sedan lefvat, tänkt och verkat, alldeles som människor ännu i våra dagar därstädes lefva, tänka och verka.

MEDELTIDEN

20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541

I.

Medeltidens första skede.

(Hednatidens slut—1250.)

1.

Olika konungaätter.

I kristna tidens början. De vidsträckta skogar, hvilka skilde Göta land från Svealand, och som försvårade en närmare beröring de olika landens folk emellan, skulle gifvetvis bidraga till uppkomsten af olika seder och bruk samt olika utveckling i kulturhänseende. Härtill bidrog äfven de skilda landens läge. Götaland ägde, som redan förut är nämnt, fördelen af närmare förbindelseleder med främmande länder med högre kultur, under det Svealand åter åt öster hade sina närmast belägna grannskap med dess lägre hedniska kultur. Götaland hade sålunda betydande fördelar framför Svealand i detta hänseende. Kristendomen utbreddes sig äfven tidigare i Götaland, först i Västergötland. Det hänvisar alltså på, att Götaland började taga försteget framför det ännu hedniska Svealand med sitt länge bevarade afgudatempel i Uppsala, där visserligen kristendomen tidigare hade predikats men snart blifvit hämmad. I alla händelser blef svearnas öfverhöghet öfver de andra landskapen helt och hållet bruten.

Då vid tiden före år 1060 den gamla konungaätten i Uppsala utslöknade, och då en kristnad konung icke kunde förestå den hedniska tempeltjänsten, valde de mellersta och södra landskapen Stenkil till konung. Han var bosatt i Västergötland samt var nära besläktad med den gamla konungaätten. Om honom och de svenska förhållandena vid denna tid är föga eller intet känt. Man vet emellertid, att han efterträdades af sina söner Inge d. ä. och Hallsten. Till »svearnes» konung — namnet endast betecknad med I — afsände påfven Gregorius ett d. 4 okt. 1080 dat. bref, i hvilket han framhåller sin tillfredsställelse med det svenska folkets omvändelse till kristendomen. I detta bref manar påfven äfven, att en biskop eller skicklig klerk skulle utsändas till Rom för att lämna underrättelser om svenska bruk samt underrätta sig om

apostoliska stolens stadganden m. m. I ytterligare ett bref af samma år till »västgötarnes konungar I och A», hvarmed icke kan menas annat än Inge och Hallsten, betygar påfven åter sin tillfredsställelse öfver omvändelseverket, hvarom han erhållit kännedom af biskop »Rodulward».

Obekantskapen med konungarnas namn synes angifva, att påfven icke direkt från Sverige haft något meddelande utan endast genom främmande mellanhand. Huruvida eller i hvad mån dessa konungar lyckades att göra sig gällande äfven utom Västergötland, är obekant. Med den sistnämndes son Inge d. y. utslocknade, antagligen på 1120-talet, denna ätt. Därefter valde västgötarna till konung en dansk prins, Magnus, som genom sitt moderne tillhörde Stenkilsätten. Men han afled redan 1134.

Inge d. y. skall hafva dött af »ond dryck» i Vreta i Östergötland, där han säges anlagt klostret. Krönikan berättar, att alla svenskar sörjde öfver konung Inges död. Den mindre rimkrönikan låter Inge säga:

I Vreta kloster lät mig förgifva,
den mig ej unte längre att lifva.
I Tälje Ragnild min hustru ligger.
Jag tror, hon mig nåd af Gudi tigger.

Efter konung Inges död, berättas det i krönikorna, att östgötar och svear eller enligt andra endast svear till konung valt en viss Ragvald, kallad »Knaphöfde», men denne ihjälslogs kort därefter af västgötarna. För Östergötland var denne Ragvald utan all betydelse. Misstänkt synes det äfven, att västgötarna vågade slå ihjäl en af östgötar och svear gemensamt vald konung.

Under tiden hade afgudaoffren i Uppsala fortgått, återupprättade af deras valde konung Sven, kallad Blotsven. Men konung Inge kom en dag från Västergötland till Svealand, öfverraskade k. Sven och mördade honom. Från denna tid finnes en hel del berättelser om hvad som timade i Sverige och de olika landskapen. Men uppgifterna äro sväfvande och äfven mot hvarandra stridande. Vill man nu ur dessa berättelser draga någon antaglig slutföljd, blir det — hvilket äfven är mycket sannolikt — att Östergötland gaf sig efter de olika orternas läge och andra förhållanden till det ena eller andra väldet, alltefter omständigheterna. Man kan ju tänka sig, att den västra delen af landskapet tydde sig till Västergötland, endast af Vättern skildt från Östergötland. Den östra delen åter, som hade förbindelse öfver hafvet med Uppland, kan ju haft förbindelse med svearna. De olika landsdelarna behöfde därför icke skiljas af någon bestämd gräns. På så vis kan t. ex. Inge d. y:s omtalade förhållande till Vreta kloster förklaras. Likaså kan sannolikhet förefinnas för en del svears omtalade flykt till Östergötland och Småland för att där fortsätta med sin hednareligion vid den tid, då Inge lät påbjuda kristendomen i allt Svealand.

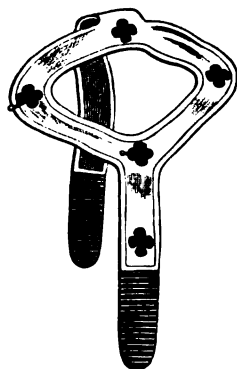
Hvad Östergötlands invånare eller Östgötafolket beträffade, hade det helt säkert ännu icke i allo den samhörighet inbördes, som endast ett ordnadt samhälle med ledande krafter kan gifva. Och det fick nog, detta folk liksom andra, vid afgörande ögonblick bestämma sin hållning och ställning efter omständigheterna för tillfället samt efter hvad självbevarelsedriften kunde bjuda.

Östgötakonungen Svärker. Östgötarna hade tillsammans med sina närmaste stamförvandter, västgötarna, gått sin egen väg, frigjort sig från Sveaväldet och till konungar valt män bosatta i götarnas eget land. Att den självständighetskänsla, som än i vår tid kommer till synes inom de olika landskapen, i äldre tider, då de hade sina egna lagar och själfva vårdade sina angelägenheter, i ännu högre grad gjorde sig gällande, torde vara otvifvelaktigt, liksom att de götiska landskapen icke gärna sett det företräde vid konungaval, som svearna haft.

På 1130-talet gingo nu östgötarna också till val af konung, men denna gång en ur deras egna släkter. Den valde blef Svärker, kallad den gamle. Föga är emellertid om honom känt. På grund af hans giftermål kan man förstå, att han var af förnämlig ätt. I sitt första gifte hade han Ulfhild, som före detta sitt äktenskap varit gift först med kon. Inge II samt sedan med kon. Nils af Danmark. I sitt andra gifte hade han en polsk prinsessa, Rikissa, förut gift först med västgötakonungen Magnus Nilsson samt sedan med en rysk furste.

Osämjan emellan götar och svear fortfor emellertid. Och om äfven Svärker till en tid var både götars och svears konung, så minskades likväl sedermera hans rike. Omkring år 1150 valde nämligen svearna sig en egen konung vid namn Erik. Sverige hade alltså nu två konungaätter, hvilka blifvit kallade den Svärkerska och Erikska. De behärskade hvar sin del af landet. Östergötland, med hvad därtill kunde höra, tillhörde Svärker. Under hela de båda konungaätternas tid fortsatte emellertid stridigheterna emellan de båda folkstammarna. Och än härskade en medlem af den ena och än af den andra ätten, allt efter vunnen fördel under striderna. Det hände äfven, att olika regenter samtidigt regerade öfver hvar sin del af landet. Östgötarna stodo naturligtvis alltid på Svärkerska ättens sida.

Under Svärkers regeringstid skall den hedniska gudstjänsten upphört i Sverige. Äfvenledes besöktes Sverige af ett påfligt sändebud, kardinal Nikolaus, af engelsk börd, för att bl. a. härstädes inviga en ärkebiskop. Men götar och svear kunde icke komma öfverens hvarken om platsen för ärkebiskopssätet eller om hvem som skulle väljas. Götarne ville hafva ärkebiskopssätet i Linköping och svearne i Uppsala. Vid hemresan lämnade därför Nikolaus pallium (fig. 109), eller det för

109. Pallium.

ärkebiskopsvärdigheten utmärkande tecknet, hos danske ärkebiskopen i Lund, med uppdrag att inviga en blifvande ärkebiskop.

Under detta sändebuds härvaro hölls ett möte i Linköping år 1152, där det beslutades, att en viss afgift, kallad S:t Peters penning, skulle erläggas till påfven. Samtidigt skall det gamla bruket att bära vapen förbjudits utom för konungens livvakt. Det var en ny tid, som kommit. Hedendomens bud hade i Eddasången Havamal eller »den höges sång» lärt:

Från vapen sina
ej gånge mannen
ett fjät på fältet.
ty ovisst är
på vägar ute,
när spjut behöfves.

110. Väggmålning i Kaga kyrka.

Gudsfruktan ansågs nu som bästa vapnet. Icke dess mindre voro åtminstone krigarna vid denna tid väl rustade. Af målningar från denna tid i Kaga kyrka (fig. 110) befinnes, huru de voro klädda i till kroppen tätt slutande ringbrynjor med öron, haka och mun äfvenledes täckta på samma sätt. Öfver hjässan bars en kullrig hjälm. Svärdets handtag hade en rak parerstång, en mellankaffe för handen samt ofvanpå densamma en rund knapp.

Året efter mötet i Linköping ankom från påfven Anastasius ett i nov. 1153 dat. bref (Dipl. Sv. nr 38 o. 820), ställdt till kon. Svärker och Sveriges förnämste män, med uppmaning att förblifva vid romerska kyrkans lära samt med bestämmelser om kyrkans frihet, om äktenskapet, vapnens afläggande, S:t Peterspenningen m. m.

Konung Svärker anlade Alvastra kloster. Det säges, att samma dag grunden lades till detta kloster lade Linköpingsbiskopen Gisle grunden till Nydala kloster i Småland.

Antagligen vid hög ålder, blef Svärker slutligen år 1156 mördad af sin stallare vid Alebäcksbro, under, såsom det sedan gammalt berättas.

färden till julottan i V. Tollstads kyrka i Östergötland. Danske prinsen Magnus Håkansson, som på grund af sin härstamning från Inge d. ä. gjorde anspråk på svenska riket, misstänktes som anstiftare af mordet. K. Svärker begrafdes i Alvastra samt efterträddes af sin son,

Karl Svärkersson. Den förste konungen af Erikska ätten afled år 1160. En dansk prins, Magnus, besläktad med Inge d. ä., som eftertraktade Sveriges rike, hade öfverrumplat och dödat k. Erik samt blef därefter konung öfver Svealand och Västergötland. Detta öfverensstämde emellertid icke med k. Karl Svärkerssons önsksningar. Konungen begaf sig därför, säges det, med sitt folk uppåt landet. Vid Örsundsbro kom det till strid emellan de båda konungarna. Här stupade nu Magnus, dödad, som det berättas af konung Karl själf, som därmed blef konung öfver hela Sverige. Redan i ett bref från påfven Alexander III, dat. d. 6 juli 1161, benämnes han svearnas och götarnas konung. I ett bref, utfärdadt af ärkebiskop Stefan i Uppsala — den äldsta i Sverige bevarade urkund — återfinnes äfven hans titel såsom svears och götars konung.

Det nyssnämnda påfliga brefvet (Dipl. Sv. n:r 41) är ställdt till svearnas och götarnas »illustre» konung, Sveriges biskopar, jarlen, alla klerker samt befolkningen i Götaland.

Då innehållet i detta påfliga bref i visst afseende gifver en inblick i förhållandena vid denna tid, anföras här dess bestämmelser rörande: 1) *Äktenskapet*: att ingen fick lefva i månggifte eller gifta sig, så länge en lagligen skild make lefde, äfven om skilsmässan skett på grund af brott, ej heller med en afiden makas släkting, ej heller under det mannen var fängnen eller bortavarande, och om så skett, genast vid hemkomsten till honom återgå. 2) *Helgd* för biskopars, prästers och munkars gods äfvensom för deras personer samt rörande de världslige, att de icke finge använda det, som gifvits till andlige eller deras inrättningar. 3) *Tionde*, som redligen måste gifvas åt Herren, såvidt Guds vrede, hunger och dyr tid skulle undvikas, och såvidt syndernas förlåtelse skulle erhållas; i öfrigt skulle allmosor gifvas. 4) *Arf*: tilläts icke, att, såsom förut skett, lagliga barn göras arfslösa genom egendomens bortgifvande åt kyrkan. Men den, som har en arfvinge, kunde göra Kristus till medarfvinge och gifva kyrkan hälften. Den, som hade två, kunde göra Kristus till den tredje o. s. v. Barnlös kunde utan syskons åtal gifva kyrkan all sin egendom. 5) *Nykterhet*: dryckenskap förbjödes och särskildt hednabruket att som helgon anse och vörda den, som blifvit under dryckenskap ihjälslagen, äfven om han gjort underverk. För öfrigt fick ingen utan påfvens tillstånd offentligen ägnas någon dyrkan.

Under k. Karls tid genomdrefs ändtligen ärkebiskopsfrågan. Genom öfverenskommelse bestämdes, att ärkebiskopen skulle hafva sitt säte i Uppsala, men att en präst från Götaland skulle blifva den förste ärkebiskopen, hvartill då valdes munken Stefan från Alvastra. Valet stadfästes af påfven Alexander III år 1164.

K. Karl var gift med en dansk prinsessa. Hans jarl i Östergötland var Ulf Sunesson, som förut varit k. Svärkers jarl. För Svealand och Västergötland var en särskild jarl.

Knut, k. Eriks son och svearnas konungapretendent, åstundade nu komma till makten, hvadan han år 1167 begaf sig till Visingsö, där k. Karl då bodde. Knut lyckades där döda Karl, hvarefter dennes spåde son Svärker öfverfördes till sin modernesläkt i Danmark. K. Karl begrafdes i Alvastra kloster bredvid sin fader. I Västgötalagen förekommer den äldsta berättelsen om detta mord, hvarvid det säges, att k. Karl »styrde Sverige med späkt och god vilja».

Regeringen öfvertogs nu af Knut (fig. 111), som innehade den till sin död år 1195. Karl Svärkerssons halfbroder Boleslav sökte förgäfves försvara Svärkerska ättens rätt mot Knut. Från Knuts regeringstid är föga bekant rörande Östergötland.

111. Konung Knuts bild å hans sigill.

112. Birger Brosas bild å hans sigill.

Knuts jarl var en östgöte: Birger (I) Brosa (fig. 112) af Folkungasläkten. Efter Knut emottogs regeringen, som det vill synas, utan några svårigheter af Svärker den gamles sonson

Svärker II. Svärker kallas »den yngre» till skillnad från sin farfader. Svärker d. y. hade blifvit uppfostrad i Danmark. Han visade stor frikostighet och välvilja mot de andlige för att befästa sin ställning. Det gick på så vis i många år, men slutligen gjorde k. Knuts söner sina anspråk gällande. Utom Erik Knutsson döddes dessa omkr. år 1205 vid Älgarås i Västergötland. Erik måste då flykta till Norge men återkom och segrade öfver Svärker i slaget vid Lena i Västergötland år 1208. Nu måste Svärker fly till Danmark, hvarifrån han likväl återkom med en betydande krigshär men blef ånyo slagen samt dödad vid Gestrilren, som det antages beläget nära Lena.

En tid efter slaget vid Lena ankom från påfven Innocentius III en skrifvelse, dat. d. 13 nov. 1208, i hvilken påfven uppdrager åt biskoparna

i Linköping och Skara att förmå k. Erik Knutsson, som tillvällat sig regeringen, att återlämna kronan till k. Svärker II, hvilken måst flykta till Danmark, oaktadt han var tagen i påfvens beskydd.

Erik Knutsson regerade till sin död. Han afled å Visingsö år 1216. Efter hans död födde hans maka sonen Erik, men Svärkers son Johan valdes till konung.

Johan Svärkersson visade sig, liksom sin fader, särdeles gynnsam mot de andlige. Han säges blifvit krönt i Linköpings domkyrka, den första konungakröningen i Sverige. Redan år 1222 afled Johan å Visingsö, och med honom utslocknade Svärkerska konungaätten. Hans jarl var Karl den döfve, af Folkungaätten, och sedan Folke Birgersson. Hans kanslar var Linköpingsbiskopen Karl, en broder till jarlen Birger II.

Erik Eriksson emottog nu riket. Han var »läsp och halt men för öfrigt vis och förständig», men som han vid sin tronbestigning endast var sex år gammal, fördes regeringen af stormännen. Dessa blefvo gense, och Eriks anhängare blefvo slagna, hvarefter Eriks svåger Knut regerade åren 1229—1234, hvilket sistnämnda år Erik återkom och återtog regeringen.

Dessa stridigheter omtalas af påflike legaten Vilhelm (se nedanför) på följande sätt: »Vi funno detta rike nästan helt och hållet i en förunderlig och ömklig förvirring. Ett häftigt krig hade nämligen uppstått emellan konungen och några förnämliga män, hvaraf följderna voro dråp, brand och sköflingar.» I andligt hänseende klagar samme legat öfver, att nästan alla präster voro prästsöner, hvilka trädde i sina fäders fotspår, gifte sig högtidligen och hade offentligen frillor, men skötte detta oaktadt och utan påfligt tillstånd själavården. Dessutom hade det blifvit ett bruk eller rättare sagdt ett missbruk, att efter en adiden präst tillträdde hans barn eller, i brist på sådana, hans närmaste släktingar all lös egendom, hvilken tillhörde kyrkan. Häraf följde, att kyrkorna trycktes af allt för stor fattigdom.

Som skäl anförde prästerna, att de icke kunde undvara kvinnligt umgänge och biträde.

Konung Erik sökte befästa sin ställning genom giftermål inom Folkungaätten. Birger jarl blef äfven gift med konungens syster Ingeborg. De senare åren af Eriks regering innehade nämnde Birger jarlsämbetet öfver riket.

År 1248 hölls det märkliga mötet i Skenninge. Detta mötes beslut blef åtminstone delvis sedermera en grundlag för svenska kyrkan under medeltiden. Mötet var anordnadt af påflike legaten, biskop Vilhelm af Sabina, som ankommit till Linköping år 1247, där han uppehöll sig i november månad. Redan i slutet af denna månad eller i början af december var han i Skenninge. Det af biskop Vilhelm utfärdade mötesbeslutet är dateradt d. 1 mars 1248. De utfärdade, för tidsförhållandena betecknande, påbuden voro:

att ingen inom prästerskapet vidare fick taga sig hustru eller allmänligen bekant hafva frilla eller samboende kvinna. Sker sådant, må dessa kvinnor veta sig vara i bann. Är dock någon redan frilla eller verklig hustru, varda de icke, ehuru de gå förtappelsens väg, inom året bannlysta, men äro de icke inom årets slut skilda, veta de sig vara i bann och akte sig de, som så haft dem, att ej vidare med bannlysta deltaga i synd, helst de då enligt kanoniska lagen fällas i bann, undantagandes femtioåriga präster och kvinnor, hvilka afgifvit försäkran och vid vite af stora penningeböter lofvat biskopen all återhållsamhet samt att aldrig sofva i samma hus eller under samma tak. Dem kunde biskopen, om honom syntes för godt, fördraga, men barn af dem, som ytterligare tagit sådana hustrur eller frillor, och barn, som af sådana mödrar födas efter ett år, få utan efterlämnadt testamente intet af hvad fadern eller kyrkan ägt, och om de emottagit något, äro de genom själfva gärningen i bann. Men redan födda barn eller sådana, som födas inom året af kvinnor, hvilka uppehålla sig hos präster eller deras anhöriga, förklarades falla i dödlig synd samt begå rof och stöld, om de emottog något arf af präst eller kyrka. Och om de icke sådant återställde, kunde de icke försonas med Gud. Men genom testamente ägde präst öfverlåta, till hvem han ville, om han vid dödsstunden hade något, han själf bekommit genom arf, skicklighet, lärdom eller gåfvor. Allt annat gods fick han icke borttestamentera, enär det tillhörde kyrkan. Rättshäffens präster utan hustrur och allmänt kända eller blott samboende frillor skulle bemötas med välvilja.

Detta var mötets viktigaste beslut. I öfrigt gjordes föreskrifter om: att de, som hos andlige begingo någon våldsamhet under sken af gästning m. m., genom uppbrytning af hus och dörrar, röfvande, rånande eller görande handåverkan å dem eller deras hjon, skulle bannlysas, konungen och jarlen härvid undantagna;

att biskopar, deras tjänare, marskalk och hofmästare voro förbjudna att vid visitationer utskrifva något, som icke hörde till gästningen. Hvad särskildt beträffade Linköpings stift, där det plägade vara två dagars biskopsgästning, indrogs tredje dagens taffel och ägde präster rätt att lösa de två dagarnas gästning med $1\frac{1}{2}$ mark silfver och 4 mått honung eller hålla taffel för 20 man till häst;

att delning af offer i en kyrka, då biskopen var närvarande, skulle ske efter viss bestämd föreskrift;

att vid församlings bannlysning sockneprästen skulle erhålla ersättning för förlust under sådan tid, otuktiga präster därvid likväl undantagna;

att präster icke finge åtaga sig eller som sina barn erkänna någon, enär ingen får erkännas som son, hvilken icke är född i laga gifte;

att biskoparna låta sina fogdar afgifva ed att fullgöra sina skyldigheter ärligt, samt att de icke få befatta sig med giftermåls- eller andliga ärenden. Ej heller fick någon andlig antagas till fogde.

Vidare bestämdes om kostnaderna för legatens gästning, äfvenså om att hvarje biskop skulle äga påfven Gregorii stadgar, vidare om att icke afstå kyrkans tionde till någon lekman, om att biskoparna hvar och en inom sitt stift ägde rätt lösa från bann, som gifvits för brott mot förestående, samt slutligen att alla dessa påbud skulle läsas och förklaras vid de årliga prästmötena.

Närvarande vid detta möte voro ärkebiskopen, fem andra biskopar, Birger jarl, »af hvilken det landet nästan helt och hållet styrdes», som det heter i mötesbrevet, landskapets lagman, många andra betydande män samt många präster.

K. Erik afled år 1250, och med honom utslocknade Erikska ätten.

2.

Förhållanden under föregående tid.

Folkungasläkten. Under de oroliga tider, som fortgingo under detta medeltidens första skede, uppväxte en del rika och kraftfulla odalmannaslakter. En särskild herremannaklass uppkom. Bland dessa bemärktes i främsta rummet Folkungasläkten, härstammande från och tillhörande Östergötland. Släktens äldste kände medlem eller stamfadern hette Folke. Däraf namnet. Tvenne af släkten blefvo framför andra i hög grad betydande män. Den förste var Birger (I), kallad Brosa, hvilken, märkligt nog, först var jarl åt den uppländske konung Knut samt senare intill sin död 1202 under konung Svärkers tid. I gamla handlingar kallas han än svears och götars, än endast svears jarl. Han var gift med norska konungadottern Birgitta, som förut varit gift 1:o med svenske jarlen Karl Sunesson och 2:o med troninkräktaren Magnus Henriksson. En hans dotter var gift med konung Svärker II, hvilket bidrog att ytterligare befästa Folkungarnes ställning. Ännu mer betydande var Birger (II) jarl, som 1247 blef jarl åt sin sväger konung Erik Eriksson. Hans mest betydande period sammanfaller emellertid med Folkungatiden.

Bland andra af denna släkt, hvilka hade sin verksamhet i Östergötland under denna tid, nämnas Folke, kallad den digre, som nyss nämndt stamfader för ätten, afleden i början af 1100-talet samt gift med danske konungen Knut den heliges dotter Ingrid, Sune Folkesson († 1247), son af Folke jarl († 1210) samt gift med kon. Svärkers dotter Elin, Karl jarl den döfve, och Karl Magnusson, Birger jarls broder, biskop i Linköping samt död 1220 samtidigt med Karl den döfve under ett krigståg till Estland, Bengt, biskop i Linköping († 1237), äfven Birger jarls broder.

Herrtitel eller herrnamn började vid denna tid användas, likväl icke i några till vår tid bevarade handlingar, förr än i konung Johan

Svärkerssons tid. Första gången herrtiteln — på latinska språket, på hvilket språk alla denna tids handlingar affattades, *dominus* — befinnes upptagen i Östergötland är i ett af sistnämnde konung från Linköping år 1219 utfärdadt gåfvobref, där som vittnen uppräknades herr Eskil, lagman, herr Ulf, herr Petrus, son af herr Lars, samt herr Bengt, biskopens broder.

De öfriga klasserna voro liksom under hednatiden bönder, det enda stånd lagen talade om, samt trälär.

Myntning. Den första östgötska myntning, som är bekant, är enligt H. Hildebrand, från konung Knut Erikssons tid (fig. 113—117).

113—117. Konung Knuts östgötamyl.

Kristna läran hade under denna period alltmer utbredt och stadgat sig. Att just under denna tid de betydelsefulla kyrkomötena i Linköping och Skenninge höllös inom landskapet utvisar, att Östergötland redan nu intog en framskjuten och ledande plats inom landet. Redan under den äldre kristna tiden var Östergötland härden för vårt lands andliga och materiella odling.

Att man ännu icke alltid ville lämpa sig efter de prästerliga föreskrifterna framgår af påfliga bref från denna tid. Så var det icke alltid så lätt att få ut, hvad som enligt föreskrift skulle lämnas för de kyrkliga behoven. Gregorius IX fann sig sålunda föranledd att år 1232 tillskrifva samtliga invånare i Linköpings stift angående tiondens noggranna utbetalande till kyrkorna. Icke heller lät man alltid kyrkorna vara i fred. Nyssnämnda år utfärdade påfven äfven ett bref till biskopen i Linköping, abboten i Alvastra och prostén i Skenninge rörande en af stiftets prästerskap framställd klagan öfver, att åtskilliga förnämliga personer samt andra lekmän plägade uppbyta och ofreda kyrkorna samt förstöra och förtära, hvad därstädes fanns.

Urkunder. Redan under kristna tidens början här i Norden hade påfvarna utfärdat en del skrivelser rörande omvändelseverket. Och, alltefter som tiden framskred, berördes äfven svenska förhållanden och ankommo, som vi sett, bref hit från de kristnas öfverhufvud.

Äfven i Sverige började man genom prästerskapets bemedling så småningom utfärda urkunder. Den första dylika skrifna svenska urkund, som blifvit bevarad, är från 1160-talet, utfärdad af ärkebiskopen i Uppsala och berörande en egendomstvist. Den äldsta i Östergötland utfärdade och bevarade urkund är från år 1208. Det är ett bytesbref emellan Alvastra kloster och några enskilda personer, hvilka senare erhöllo 2 attungar i Asby och 3 i Yxstad jämte 16 mark mot kvarnen i

Broby i Dals härad samt jord därstädes och i Åby, hvarjämte klostret köpte vägen och strömmen mellan Kolsbro och nämnda kvarn.

Linköpings stift tillkom under förra hälften af 1100-talet. Uppgifter om stiftets tillkomst redan tidigare finnas, men dessa äro mycket sväfvande och föga troliga. Före nämnda tid stod stiftet under vård af Skarabiskopen. Linköpings stift var af stor utsträckning och utgjordes af Östergötlands lagsaga, alltså äfven fastlandsdelen af Kalmar län, Kind och Ydre h:d, norra och södra Vedbo, Vist och Tveta h:d, Finveden och Njudungen, Öland samt Gottland med omkring 486 socknar, hvaraf 103 på Gottland. Då Växjö stift bildades, lades emellertid en del af Linköpings stift till detsamma.

Redan under 1200-talet var Östergötland i kyrkligt hänseende deladt i två prosterier, benämnda *Östan- och Västän-Stångdå*, ehuru denna indelning senare någon gång följdes äfven i världsliga ärenden, t. ex. vid räfstetingen 1396—1414. Stiftets förste biskop hette Gisle. Hvilket år han blef biskop är obekant, men att han var biskop i Linköping år 1140 är bekant, enär han detta år som sådan öfvervar ett biskopsmöte i Lund.

Såväl Sverige som Norge stodo i kyrkligt hänseende vid denna tid under danske ärkebiskopen i Lund, Sverige till år 1164. Bland de åtta biskopar, som kommit till sistnämnda möte, nämnes Gisle som den andre i ordningen.

Prästerskapet bildade från kristendomens införande ett särskildt stånd med sitt öfverhufvud, biskopen, hvartill senare kom domkapitlet. Det senare skulle, som det blifvit sagdt, funnits redan år 1215 att döma af ärkedjåknens i Linköping Sigtrads testamente, i hvilket omnämnas biskop, prost och två kaniker (Dipl. sv. 155), men enligt en senare upplysning af utg. af detta diplomatarium (se II. sid. 107) är n:r 155 feldateradt. Det rätta årtalet är 1291. Gifvarens namn är Sigtrag (Sigtrygg). I ett påfligt bref från år 1245 lämnar påfven Innocentius IV bekräftelse på den vid Linköpings kyrka redan af påfven Gregorius IX gillade inrättningen af prost- och kanikämbeten (Dipl. sv. 328). Sistnämnde påfve afled år 1241, omkring hvilken tid Linköpings domkapitel alltså skall anses hafva tillkommit. Domkapitlet bestod af biskop, ärkedjåkne eller domprost, dekaner, kaniker m. fl.

Prästernas bildning stod i allmänhet icke högt. I en gammal stadga för Linköpings stift föreskrifves, att präst icke skulle få kyrka, om han icke kände trons artiklar, Guds bud och barmhärtighetens gärningar. Folket skulle de undervisa i den sanna tron, Guds bud och rena seder, och i händelse af okunnighet skulle det lära sig. För lek-män var det, enligt samma stadga, förbjudet att disputeras om tron eller trons artiklar.

Klosterväsendet kom till Sverige under Svärker den gamles tid, som det tyckes på tillskyndan af biskop Gisle. Det dåvarande Sveriges första kloster var det förut omnämnda vid Alvastra i Östergötland,

118. Cistercienserdräkt.

anlagdt år 1143. Den första uppsättningen af munkar därstädes inkom från Clairvaux i Frankrike och var af Cistercienserorden, äfven kallad sankt Bernhards orden (fig. 118).

Kyrkorna. Sedan kristendomen hunnit stadga sig, blef det en kyrkobyggnadernas tid för Östergötland. Enligt Östgötalagens kristnabalk skulle konungen börja kyrkan och bönderna göra den till slut. Att konungen skulle ingripa vid en kyrkas anläggande visar den vikt, som lades vid ett dylikt företag. De första kyrkorna voro utan tvifvel af trä samt obetydliga. Af dessa landskapets äldsta kyrkor finnes icke någon i behåll. Stenkyrkor kommo likväl snart till stånd. Till förebilder för dessa togos kyrkor från det tidigare kristnade utlandet. De mindre kyrkorna byggdes under ett tak. De större bestodo längst i öster af en korrundel eller apsis, därefter af ett kvadratisk kor högre och större än apsis samt därpå af långhuset. Apsis och kor voro för prästerna, långhuset för menigheten. I väster uppfördes ofta, särskildt i Östergötland, ett torn, obehöfligt för gudstjänsten men afsedt för skilda syften, bl. a. till skydds- och försvarsändamål. Vapenhus och sakristia hafva i regel tillkommit senare. Att icke alla kyrkor från denna tid voro lika utan förete olika typer, är klart. Om inredning och kyrkoangelägenheterna i öfrigt hänvisas till Östgötalagen (se härefter). Vid invigningen af en kyrka tecknade biskopen under läsning af en mässa med den vigda oljan tolf kors å kyrk väggar, hvilka kors sedermera bevarades genom ett måladt kors, omgifvet af en ring. Dylika kors finnas ännu att se i t. ex. Askeby klosterkyrka.

Linköpings domkyrka omtalas i ännu befintliga handlingar första gången i ett påfvebref af den 2 november 1232, där det talas om denna domkyrkobyggnad, såsom varande *under hand* eller ett *företaget* kostbart och betydande arbete, till hvilket medel fattades. Såväl det högre som det lägre prästerskapet uppmanades därför att understödja och befordra detsamma.

Skulle man vilja söka att gissa, hvar Linköpings urgamla tingsplats

varit belägen, är det icke oantagligt, att densamma varit där kyrkan nu är belägen eller i grannskapet däraf.

Ledingen var ett arf från forntiden. Redan tidigt hade den inrättningen kommit till stånd i Östergötland, i likhet med i andra landskap, att de närmast hafvet belägna delen hade vissa skyldigheter i sjörustningshänseende. Denna börda föll särskildt på de närmast Östersjön belägna häraden Östkind, Björkekind, Lösing, Hammarkind och Skärkind, hvilka hade att svara för anskaffande af fartyg eller s. k. härads-snäckor samt att förse dem med roddare, för hvilket ändamål kustlandet var indeladt i »har», hvilka i krigstid skulle anskaffa hvar sin roddare. Har var en del af ett »skiplagh». Har bar äfven namnet hamna». En dylik hamna ägde äfven att uppsätta en roddare eller krigsman. Sjöväsendet stod under uppsikt af konungens jarl, som under sig, åtminstone i afseende å sjöväsendet, hade en fogde. Konungen ägde rätt att låta flottan utgå årligen under vissa bestämda månader. Dessa ledingståg hade emellertid så småningom kommit ur bruk, ehuru de omtalas i vissa af de senare sammanställda landskapslagarna. Den sista leding på *gammalt sätt*, som är bekant, skall enligt ryska uppgifter försiggått år 1142, då sextio snäckor under svenske konungen sägas hafva dragit i härnad österut och idkat sjöröfveri. Detta år var enligt alla uppgifter Svärker ännu konung. Svearna hade vid denna tid länge fått bevittna, huru andra stammar valt konung. Att konung Svärker skulle företagit en dylik färd är icke bekant. Emellertid förmodade svearna omkr. år 1150, enligt gamla uppgifter, åter att välja sig en egen konung, Erik I, vid hvilken tid en stor del af Sverige hade affallit från Svärker, som nu under sig endast hade Östergötland och måhända en del af det sydligare Sverige. De båda sistnämnda årtalen få möjligen något sammanjämkas. Bekant är, att konung Erik utkallade leding, liksom förut skett, och drog österut. Troligt är icke, att östgötarna då deltog i hans färder, då Östergötland allt intill 1156 hörde till konung Svärkers herravälde.

II.

Folkungatiden.

(1250—1389.)

1.

Östgöta konungarna.

Under ättens förste konung. Sedan konung Erik afidit, valdes *Valdemar* år 1250 till konung. Han var son af Birger jarl och systerson till konung Erik. Redan i april 1251 blef han krönt i Linköpings domkyrka, oaktadt han då ännu icke kommit till myndig ålder. På sin kröningsdag skänkte han »med sin käraste faders och moders råd och bifall» Sättuna m. m. samt en gård i Linköping till ett kanonikats inrättande vid domkyrkan.

Birger jarl (fig. 119) var och förblef, äfven sedan Valdemar var myndig, den verklige regenten. Emellanåt utfärdades bref och bestämmelser ensamt af konungen och emellanåt ensamt af jarlen, understundom af båda gemensamt. I ett sådant bref från år 1252 heter det: »Valdemar med Guds nåd Sveriges konung och Birger med samma nåd Sveriges jarl.» Jarlen kände sig till och med så mäktig, att han af landet skiftade furstendömen åt sina yngre söner, hvilken bestämmelse stadfästades af påfven Alexander IV år 1255, och var det bestämdt, att ärkebiskopen samt biskoparne i Linköping och Skara skulle se till, att denna delning förblefve orubbad.

Att det fanns ansatser till missnöje från ett och annat håll i början af deras regeringstid framgår af ett bref af år 1252, i hvilket påfven Innocentius IV uppmanar ärkebiskopen i Uppsala och hans lydbiskopar att bistå k. Valdemar och Birger jarl emot upprorsstiftare. Konungen och jarlen synas emellertid stått väl hos vederbörande i Rom att döma af en påflig skrifvelse, äfven den från år 1252, i hvilken såväl konungen som jarlen

119. Birger jarls sköldemärke.

och hans gemål erhålla tre månaders syndaförlåtelse, räknadt från den dag, de erhöilo skrifvelsen.

Skenninge stadga af år 1248 hade upprepade gånger vållat oro, särskildt med afseende å äktenskapliga förhållanden. Den påfliga makten synes emellertid icke alltid kunnat hålla så strängt på upprätthållande i allo af dessa föreskrifter. Så hade några präster i Linköpings stift blifvit enligt denna stadga afsatta och bannlysta för frillor. De förrättade dock fortfarande sin prästtjänst. År 1252 gaf påfven Innocentius IV biskopen i Linköping tillstånd att aflösa dem. År 1256 gaf påfven Alexander IV tillstånd till en man i Linköping att, ehuru icke född af äkta säng, få prästvigas och emottaga prästvärdigheten, med undantag af biskopsämbete, i senare fallet för så vidt icke särskildt påfligt medgifvande därtill lämnades. År 1258 upphäfdes slutligen Skenninge kyrkomötes stadga i afseende å prästernas frillor.

År 1260 ingick Valdemar äktenskap med en dansk konungadotter, Sofia. Påfven hade året förut gifvit tillstånd till detta äktenskap, oaktadt Valdemar och Sofia voro besläktade i tredje led.

Som vittnesbörd om kyrkliga bruk vid denna tid må nämnas, att påfven Urban IV år 1261 gaf tillstånd, att mäsas och annan gudstjänst skulle få förrättas i Linköpings domkyrka under de korta vinterdagarna vid ljussken. Och år 1262 gaf samme påfve tillstånd för dem, som på viss tid voro uteslutna från kyrkan, att de detta oaktadt skulle på S:t Petri och Pauli dag, Linköpings skyddshelgons dag, få besöka nämnda kyrka, så att icke deras mindre kända brott skulle blifva allmänt bekanta.

Under Birgers visa styrelse tillkommo flera nya välbetänkta lagar, såsom om hemfrid, kvinnofrid, tings- och kyrkofrid. Järnbörden, hvar med menades att genom vidrörande af glödgadt järn bevisa sin oskuld, afskaffades. Gäfträlar, d. v. s. frivilligt öfvergående till träl, förbjödos. Lagen om att syster skulle få ärfva hälften mot broder tillkom, en lag, som bestod ända till år 1845, då lika arfsrätt infördes.

Då Birger jarl, denne Östergötlands store son, aflid år 1266, öfvertog Valdemar (fig. 120) ensam regeringen.

De kyrkliga angelägenheterna togo vid denna tid mycken tid i anspråk. Bland annat hölls år 1270 ett möte i Söderköping med rikets biskopar och förnämliga män, där det blef beslutadt om ärkebiskopsstolens och domkyrkans förflyttande till det nuvarande Uppsala.

120. Konung Valdemars sköld.

121—125. Konung Valdemars östgötska brakteater.

Konung Valdemar var af veklig och vällustig natur och kunde icke tillvinna sig sitt folks tillgifvenhet. Osämja uppstod äfven med bröderna Magnus, som efter sin fader var rikets jarl, och Erik. Biskoparna sökte åstadkomma försoning, och den yngste brodern Bengt, då ärkedjåkne, sedermera biskop i Linköping, afsade sig förgäfves sitt län till de tvistandes förmän. Valdemar tvingades slutligen att gifva vika för sin broder Magnus, som nu blef konung. Visserligen klagade Valdemar hos påfven öfver de stridigheter och olyckor, som uppkommit genom en annan konungs antagande, och påfven befallde ärkebiskopen och biskopen i Linköping att med andlig makt hindra och förekomma desamma. Men det hjälpte icke. Med dansk hjälp sökte Valdemar — som enligt öfverenskommelse af år 1275 skulle få behålla Götaland i sin helhet eller till en del — att återfå sin makt. Det kom till strid bröderna emellan, men utan annan påföljd, än att Valdemar, som fortfarande mest tänkte på sina nöjen, år 1279 fick formligen afsäga sig kronan. Att han icke före denna afsägelse med ens lämnade makten från sig framgår af ett bref, utgifvet efter 1275, i hvilket han fortfarande låter benämna sig konung med Guds nåde. Och år 1277 gaf han Lybecks borgare bekräftelse å dem lämnade handelsprivilegier. Men år 1278 utfärdade de båda bröderna gemensamt ett bref, i hvilket Magnus nämnes först och såsom konung i Sverige, under det Valdemar kallas »fordom konung i Sverige». Slutligen blef Valdemar år 1288 insatt på Nyköpings slott, där han afled år 1302. Redan 1285 hade brodern Bengt m. fl. sökt öfvertala k. Magnus att sätta Valdemar i fängelse.

Under k. Valdemars regeringstid präglades i Östergötland en del brakteater (fig. 121—125).

Magnus Ladulås. Magnus, med det hedrande tillnamnet Ladulås, därför att han genom sina förordningar »satt lås för bondens lada», hade varit sin broders jarl med titel af hertig, hvilken titel han begagnade ännu i juli 1275. I september s. å. kallar han sig Sveriges konung med Guds nåde (fig. 126). I oktober s. å. besökte han Linköping. Följande år kröntes han i Uppsala. Hans broder Erik

126. Konung Magnus Ladulås' sköld.

öfvertog hertigtiteln och kallas i bref af 1276 hertig i Sverige. Yngste brodern Bengt blef konungens kanslär samt sedermera biskop i Linköping, riksråd, riddare och hertig.

Konung Magnus ingick 1276 äktenskap med Hedvig af Holstein, som 1281 kröntes i Söderköping. Deras äldste son Birger blef vid fyra års ålder år 1284 vald till sin faders efterträdare, och deras yngre son Erik förklarades för Sveriges hertig. Kon. Magnus var en praktälskande man. Sin titel förändrade han under år 1279 till »Sveriges och götes konung med Guds nåde». Han ordnade riddareväsendet och ruststjänsten, hvilket var första upphofvet till adelsståndet. Sin gudstjänst firade han i hofkapellet, efter påfåligt tillstånd, i enlighet med romerska kyrkans ordning. Mot prästerskap, kloster och kyrkor visade han stor frikostighet. Från Söderköping bekräftade och utvidgade han prästerskapets privilegier genom bref af år 1281. Franciskanerklostret (fig. 127) i Linköping var ett af de kloster, han år 1287 anlade.

I öfrigt stadgade han om frigästnings afskaffande samt inrättande af gästgifverier, förbjöd länsherrar att af bönder fordra egenmäktiga utlagor eller gengärd, förbjöd sidvördnad och okvädande riddersmän emellan, föreskref beskydd för änkor, faderlösa barn och ålderstigna

127. Fransiskaner- och dominikanerdräkt.

128. Parti af Linköpings domkyrka.

män m. m. En del af dessa förordningar tillkommo vid en herredag i Skenninge 1285.

För Linköpings domkyrkobyggnad (fig. 128) visade Magnus äfven intresse, och år 1288 utfärdades befallning om att hälften af all tionde från kyrkorna i Linköpings stift oafkortad skulle aflämnas till nämnda kyrkobyggnad under åtta år, i likhet med hvad som skett under föregående åtta år.

I konung Magnus' testamente af år 1285 omnämnas en del mynthus, bl. a. i Söderköping och Skenninge. Att i Östergötland funnos två mynthus utvisar den betydande ställning landskapet nu intog. Det betalades dock allt fortfarande med boskap, vägd t silfver eller, ehuru mer sällsynt, med guld. I Östergötland äfvensom i Småland var äfven vadmal värdemätare, så att 1 mark vadmal var lika med 8 öre eller 24

örtug = 96 alnar. Ännu finnes ett kvitto bevaradt, i hvilket en ärkedjåkne i Linköping erkänner sig af Linköpingsbiskopen Lars hafva emottagit 110 mark vadmal, som ärkedjåknen haft att fordra af aflidne biskop Bengt.

År 1290 vistades konung Magnus i Östergötland. I juni var han i Linköping och i december vid fädernegården Bjälbo. Härifrån begaf han sig till Visingsö, där han afled den 18 december sistnämnda år.

Att konung Magnus äfven utomlands hade stort anseende, framgår

bl. a. af att han var vald som skiljedomare samt afgaf dom i en tvist emellan konungen i Norge och Hansestäderna. Inom landet var han afhållen, och den sörjande allmogen bar hans likkista till Stockholm, där han begrafdes i nuvarande Riddarholmskyrkan.

Birger och brödrastriderna. Birger var, som förut nämnt, vald till konung redan i barnaåren samt kallades af sin fader »konungen den yngre». Vid sin faders död var han endast omkring tio år. Till hans förmyndare var af fadern utsedd herr Torkel Knutsson (fig. 129). Så länge denne förmyndare styrde, synes allt gått väl och »stod riket utan all vända». Men sedan Birger blifvit myndig, kom en dyster tid med brödrastrider och krig emellan k. Birger å ena sidan och hans bröder hertigarna Erik och Valdemar å andra, våldsdåd, grymheter, svek och list. Men hvad som försiggick berör i allmänhet icke denna skildring.

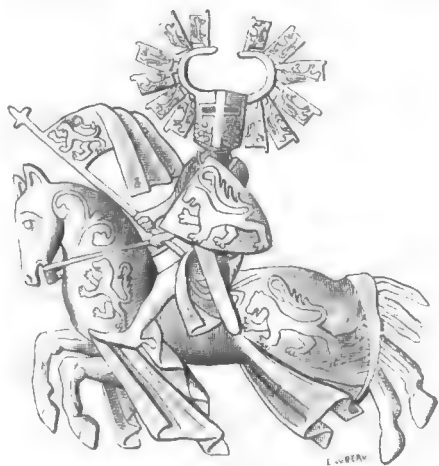
I Östergötland försiggick emellertid konungens och hans drottning, den danska prinsessan Märta, kröning, som med stor ståt skedde i Söderköping år 1302.

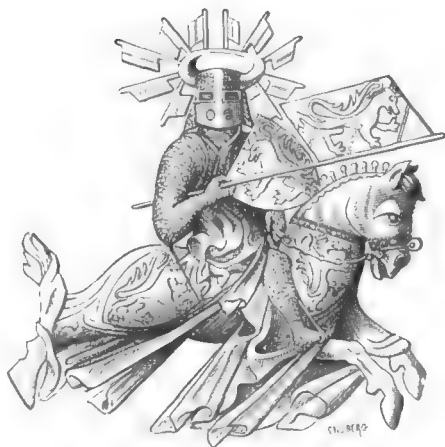
129. Torkel Knutssons sigill.

År 1308, då Erik (fig. 130) och Valdemar (fig. 131) voro regerande, kom danske konungen den år 1306 fångslade k. Birger till undsättning. Hertigarna måste då bekväma sig att afstå regeringsmakten öfver en del af landet åt Birger, nämligen Östergötland, Småland, Öland och Gottland. Birger blef mot vissa för hertigarna fördelaktiga villkor frigifven men flyktade till Danmark. Stridigheterna fortforo. Såväl danska som norska konungarna understödde Birger som konung, och han fick nu emottaga en del af Svealand, Östergötland, en del af Småland samt Gottland. Det öfriga af landet skulle förblifva under hertigarna som själfständiga furstar.

Icke dess mindre fortforo oro och upproriska rörelser. Genom svek blefvo år 1317 hertigarna på ett grymt sätt fångslade och insatta på Nyköpings slott, där de snart afledo.

130. Hertig Erik (efter hans sigill).

131. Hertig Valdemar (efter hans sigill).

Efter ett misslyckadt försök att sätta sig i besittning af Stockholm tog Birger sin tillflykt till Stegeborg i Östergötland. Där synes han en och annan gång förut vistats, bl. a. år 1311, då han tillsammans med drottningen äfven besökte Söderköping, år 1312, då han tillsammans med drotsen Knut Jonsson m. fl. riddare och väpnare utfärdade en skuldsedel å 2,000 mark lödigt silfver, hvilket belopp skulle återbetalas efter omkring sju månader, förbindande sig låntagarna att ingå, konung Birger i Söderköping samt de öfriga i Roskilde och att förblifva där, till dess skulden blifvit betald, samt år 1316, då konungen befäller sex härad öster om Aspvid i Östergötland att fortfarande betala s. k. skattepenning med sex gutniska penningar för person.

Det först omnämnda besöket synes icke varat så länge, utan begaf sig Birger med drottningen till Gottland, då sonen Magnus öfvertog befälet på Stegeborg, hvilket fäste dock måste gifva sig till hertigarnas anhängare. Fadern hade förgäfvets sökt undsätta honom. År 1318

flyttade Birger med sin gemål från Gottland. Han afled i Danmark 1321. Birgers son Magnus, som af hertigarna en gång blifvit byllad som Birgers tronföljare, blef 1320 halshuggen.

Året därförut hade till konung blifvit vald hertig Eriks treårige son Magnus.

Magnus. Redan innan Magnus blifvit vald till konung i Sverige hade han ärft den norska kronan efter sin morfader (fig. 132 o. 133). Hans drots i Sverige var till en början hertigarnas främste anhängare Matts Kättilmundsson samt sedermera östgötalagmannen Knut Jonsson.

132. Konung Magnus' majestätssigill, förfärdigadt gen. förmyndarstyrelsen.

Kanslär var först magister Filip, dekan i Linköping, samt sedan Nikolaus Markusson, domprost i Linköping.

År 1327 vistades konungen i Söderköping och stadfästade härifrån Södermannalagen. Äfven år 1332 besökte han samma stad. Sin eriksgata företog han vintern år 1334 och 1335. Det var under denna sin eriksgata, som han utfärdade förordningen om, att allt *mankön* eller *kvinnokön*, som födes af kristen man eller kona, må aldrig träl eller sambuh (kvinnlig träl) vara eller detta namn bära, ty liksom Gud har frälst oss, så har han ock dem frälst.

Af äldre handlingar framgår, att trälrar och trälinnor redan tidigare

frigåfvos i utfärdade testamenten eller vid andra tillfällen. Efter frigifningen fortforo de i allmänhet, att antingen förblifva i sin förutvarande tjänst, eller också fingo de jord att röja och odla samt åtnjöto härför under viss bestämd tid grödan, eller också försörjde de sig med fiske, jakt o. s. v. I ett testamente af år 1311 gifver t. ex. Linköpingsdomprosten Vimund domkyrkan flera gårdar, som skulle tillfalla kyrkan efter hans död, såsom Böckstad i Vårdsbergs s:n, Vreta m. fl., med alla deras åboar, upptagare af nyodlingar. I händelse dessa åboar icke varit trälar eller mot vissa villkor frigifna sådana, kunde de ju helt naturligt icke blifvit borttestamenterade. Detta testamente häntyder emellertid på att trälarne i vårt land, åtminstone vid denna tid, kunde lefva ett förhållandevis dragligt lif.

I november 1335 var konungen åter i Östergötland och utfärdade från Skenninge en förordning om afskaffande af en del missbruk, som tillkommit rörande allmogens frid, våldgästning, angrepp på person, hus m. m., olofligt tillgrepp o. s. v. Denna förordning förnyades år 1344. År 1345 höll k. Magnus rättareting i Skenninge och Söderköping samt 1347 i Linköping.

Linköpings domkyrka, å hvilken arbetats alltjämt, förklarades 1328 vara fulländad, så att den tionde, som utgått från stiftets kyrkor till den kostbara byggnaden, nu icke vidare påfordrades (fig. 134 o. 135).

I och för skuldsättning pantsattes 133. Vapnet i konung Magnus' kontrastigill, anordnad på baksidan af majestäts-sigillet.
en del af landet af konungen, vid hvilken skuldsättning äfven Skällviks slot (Stegeborg) med Östergötland ingick. Denna pantsättning ägde rum omkring midten af 1330-talet.

År 1345 utfärdades en ny stadga rörande frälserätt, rusttjänst, om huru många kunde bjudas till bröllop och andra gästabud m. m. samt om vapensyn. I sistnämnda fall stadgades, att vapensyn skulle hållas i Linköping för Östergötland, Tjust, Kind, Vedbo, Tveta, Vist, Grenna och Visingsö.

År 1351 utkom en gemensam landslag för hela riket, ett viktigt steg för målet att föra de olika landskapen till större gemensamhet.

Statsfinanserna hade under k. Magnus kommit i ett särskildt dåligt skick, och dryga skatter tyngde vid denna tid på befolkningen. Konung Magnus fann sig äfven år 1346 föränlåten att till skilda delar af riket utfärda en skrifvelse — äfven till invånarne i Linköpings stift, att förvaras i Linköpings domkyrka — däri han beder dem om tillgift för det förtryck och de skattebördor, hvarmed de varit betungade, i följd af de

svårigheter, som visat sig alltsedan hans tillträde till regeringen. Han lofvade därjämte: 1:o att icke beskatta dem öfver hans lagliga rätt utom vid anfall af yttre eller inre fiender samt när hans barn skola förmälas, vid resor i och för räfsteting eller andra viktiga, allmänna angelägenheters afgörande; 2:o att alla, som för skatternas eller för

134. Parti af Linköpings domkyrka.

fattigdoms skull öfvergifvit sina gods, skulle åtnjuta 6 års skattefrihet, om de inom viss tid åter toge dessa gods i besittning; 3:o att icke utkräfvat andra än de förut vanliga bidragen för hans utgifter, hans handkassa och s. k. husförsel.

Eländet ökades emellertid genom den år 1350 från utlandet hitkomna pesten, här kallad digerdöden eller stora döden, hvilken på det fasansfullaste sätt härjade såväl bland människor som djur. Hela härad blefvo ödelagda. Sjukdomen var ofta inom kort dödande men kunde äfven

räcka några dagar. Berättelserna tyda på att sjukdomen bestod af böldpest eller ock af lungpest eller af båda i förening. Läkemedel voro fåfänga.

Hvilket djupt intryck denna hemska farsot gjorde å den efterlevande befolkningen framgår af en och annan ännu bevarad handling från denna tid.

Så räknades länge tidsföljden från detta år. En handling från år 1405 säger med vittnesbörd af kyrkoprästerna i Gammalkils och Nykils socknar i Valkebo h:d, att ett par gårdar i förstnämnda socken »femtio år före stora döden» voro frälse. I salu- eller bytesbref angifves understundom, att den ena eller andra gården gaf en viss afgäld, innan »plågan kom». Af ett salubref från år 1353 rörande Gismestad i Vikingstads s:n, Valkebo h:d, framgår, att fastighetspriset sjunkit under hälften af förutvarande värde, att många gårdar lägo öde, samt att det var svårt att få brukare af gårdarna.

I hvad mån jordbruket blef lidande af denna allt förödande landsplåga, och den sädesbärande åkern förminskades samt för långliga tider kom i lägervall, så att spår däraf än i dag kunna skönjas, inhämtas af följande. År 1341 skänkte riksmarsken Gustaf Turessons maka sin gård Lid i Asby s:n, Ydre h:d, till prästbordet vid jungfru Maria kyrka i nämnda socken.

År 1345 utgaf kyrkoherden i samma socken ett bevis om de inventarier, han emottagit med gården. Af detta framgår att till gårdens bruk då varit behöfliga flera dragare, än som omkring år 1850 och måhända ännu erfordras. Vid tiden omkring nämnda år funnos rundt omkring stället igenlagda, rörbundna åkrar, hvilka sedermera åtminstone delvis åter uppodlats. Dylika igenlagda åkrar kunna än i dag återfinnas på skilda håll inom provinsen.

Ännu så sent som i förf:s tidigare ungdom talades om denna digerdöd, och jag hörde mer än en gång omtalas, huru sjukdomen yttrade sig. För de döda gräfdes stora gropar. Då en tillsjuknad började nysa och fick ett svart märke i handen, så, sades det, var döden nära. Han gick då till den stora grafven och satte sig på kanten af den-

135. Parti af Linköpings domkyrka.

samma, där han stannade för att efter sitt slut nedstötas i grafven. Om äfven detta icke skulle vara öfverensstämmande med förhållandet, visar det i alla händelser, att folkets fantasi ännu så sent som på 1850-talet sysselsatte sig med denna plåga. Och det oaktadt svåra farsoter förekommit i senare tider upprepade gånger.

Konung Magnus samt hans söner Erik och Håkan. Magnus hade två söner, Erik och Håkan. Åt den sistnämnde afstod fadern norska kronan, hvilket väckte Eriks ovilja och afund. I förening med en del svenska stormän, som voro missnöjda med Magnus, företogs nu en resning mot denne. Erik uppträdde som konung. Med sin nära släkting, hertig Albrekt af Mecklenburg, som var gift med konung Magnus syster, stod Erik i godt förhållande, och år 1356 gaf Erik honom en svensk förläning samtidigt med att hertigens söner fingo delar af Halland och Skåne som ärftligt län. Den ene af dessa söner var den sedermera år 1364 vordne konung Albrekt af Sverige, som nyss nämnt genom sin moder härstammande från Folkungaätten. Två gånger måste Magnus ingå förlikning med sin son, hvarvid Erik tillerkändes konungatitel och erhöll en betydande del landskap, bl. a. Östergötland. Efter ytterligare fejder, därvid k. Magnus fick understöd af danske konungen Valdemar, afled Erik år 1359, samtidigt med maka och barn. Östergötland m. m. återkom då under k. Magnus' styrelse. Men de missnöjda stormännen gäfv sig icke med Eriks död. År 1362 valde de Magnus' andre son, konungen af Norge Håkan, till konung äfven i Sverige, men Håkan behöll sin fader som medregent. Därmed insågo de missnöjde, att Håkan icke gick deras ärenden, och de inkallade då den nyssnämnde Albrekt d. y. samt valde och hyllade honom som konung i februari år 1364.

K. Magnus och Håkan mot Albrekt. Till en början var det hufvudsakligen Mälarelandskapen, ehuru icke helt obestriddt, som slöto sig till den nyvalde konungen. Men äfven Östergötland ställde sig senare genom åtskiliga dess framstående män på Albrekts sida. Och åren 1366—67 vistades den sistnämnde i Östergötland en längre tid. I september 1366 var han i Linköping, i oktober s. å. i Kisa samt i maj 1367 i Skenninge.

Konungarne Magnus och Håkan företogo förberedelser att försvara sig och sin ställning. Gången af striderna, som sedermera kommo att vara i åtta år, känner man icke. Östergötland synes på det hela taget ha gått fritt från dem. Men vid tiden omkring Albrekts ankomst till Sverige vistades Magnus och Håkan i Östergötland, där de å en ö i Kilarpsjön i Västra Hargs s:n anlade Svaneholms fäste som försvar för vägen åt söder öfver Holaveden. Förberedelser till strid gjordes. I mars 1364 togo fejderna sin början, och den 14 mars skrifver från Örebro en af k. Albrekts män: »Nu skola vi just rycka öfver skogen till Svaneholm, och med Guds bistånd ämna vi äfven besöka Skåne, ty andra fästen än Svaneholm och Varberg återstå nu icke.» Det gick illa för

de båda konungarna, far och son. Den 20 mars belägrades Svaneholm. Ett stillestånd blef närmaste följden, hvarpå ett fördrag kom till stånd i Jönköping. Albrekt kallas nu för konung, och Magnus och Håkan afträdde till honom hela landet, förutom Västergötland, Dal och Värmland. Men striden om makten var därmed icke slut. I en afgörande strid år 1365 nära Enköping blef konung Magnus tillfångatagen och hölls i fängelse till år 1371. Han afled i Norge 1374. Konung Håkan, som undkom från Enköping, återkom sedermera, men lyckades icke återvinna svenska kronan. Han afled 1380.

2.

Albrekt och Östergötland.

Albrekt blef alltså år 1365 utan bestridande Sveriges konung. Bland de östgötar, som hyllade sig till honom, voro bl. a.:

Nils Markusson, sedan år 1351 biskop i Linköping. Redan sedan flera år hade han varit motståndare till k. Magnus, ehuru han därförut varit hans kanslär. Så tidigt som år 1356 synes han slutit sig till Erik, enär han då bevittnar de ofvannämnda förläningsbrefven till hertig Albrekt och hans söner. Erik begåfvade äfven biskopen med ett gods. Sedan Erik afidit, ägnade biskop Nils sin tjänst åt Albrekt, och vi finna honom år 1366 vara denne följaktig till Kisa. År 1367 var han närvarande, då konung Magnus, för tillfället befriad från sina bojor, på Stockholms slott under-tecknade en skrifvelse — i förhoppning om befrielse från sin fångenskap — om att slottet Axevall skulle öfverlämnas till Albrekt. I juni s. å. lämnade Albrekt i uppdrag åt Bengt Filipsson, Bo Jonsson och biskop Nils att inom Linköpings stift uppbära den af frälset och prästerskapet beviljade krigshjälpen. Vid den resning, som det svenska folket företog för att göra slut på det tyska förtrycket, öfvergaf emellertid biskop Nils k. Albrekt. Den egna fördelen synes för Nils, liksom för så många andra under dessa tider, varit ensamt bestämmande, till hvilken sida han skulle sluta sig.

Påfven hade nämnt en ny biskop, en utländsk man, Gottskalk, till Nils' efterträdare, men detta oaktadt stannade Nils kvar, och ännu i mars 1372 utfärdade han och domkapitlet ett ämbetsbref. Slutligen måste Nils emellertid lämna stiftet samt afled utomlands 1374.

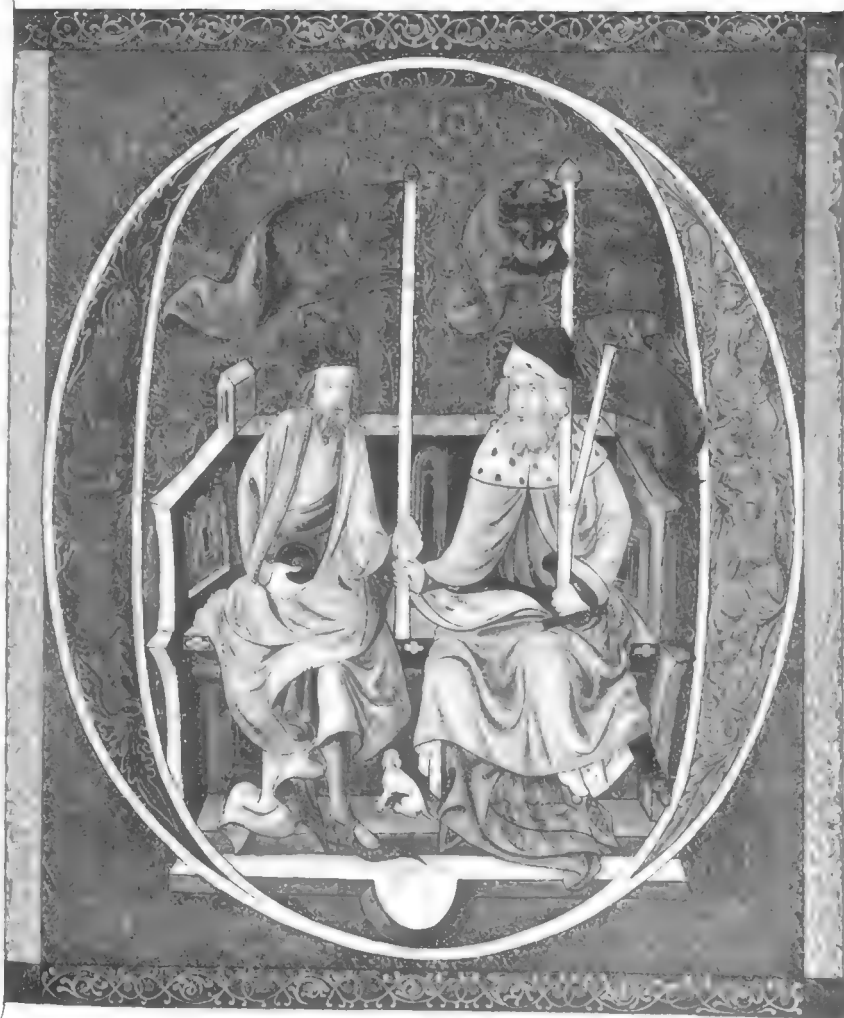
136. Bo Jonssons sigill.

Bo Jonsson Grip (fig. 136) sällade sig äfven till k. Albrekt. Bo hade börjat att deltaga i de allmänna angelägenheterna under tiden för oenigheten emellan k. Magnus och hans son Erik samt säges varit en af dem, som år 1362 landsförvisades af k. Magnus. Han blef sedermera

137. Bo Jonssons samt hans sons och sonhustrus grafsten.

en af de första, som underhandlade med Albrekt, och blef en af dennes främsta anhängare. Han erhöll äfven af Albrekt drotsvärdigheten och utnämndes år 1369 till konungens »väldige ämbetsman». Genom sin oerhörda rikedom och k. Albrekts brist på penningar blef Bo Jonsson efter hand innehafvare af rikets flesta slott och län. Här nämnas endast Ringstadholms slott med en stor del af Östergötland, Stäkeholms slott

138. Konung Albrekt och hertig Albrekt
Efter malning i en krönika i Schwerinska statsarkivet.

med Kind och Ydre h:d, en obetydlighet af det hela, som han innehade. Med alla dessa besittningar hade konungen icke något att beställa, utan Bo till- och afsatte höfvitsmän och fogdar, utdelade frälserätt, uppbar alla skatter samt anlade borgar. Som innehafvare af Finland förklarade han t. o. m. hansestaden Danzig krig, och Lybeck manade Danzig till eftergift. Bredvid denne landets mäktigaste man blef Albrekts konungsliga myndighet obetydlig. Bo Jonsson afled 1386 samt begrafdes högtidligt i midten af Vadstena klosterkyrka (fig. 137). Bland de tio, hvilka han i sitt testamente bestämt att förvalta hans kvarlåtenskap, var Nils Hermansson, biskop i Linköping från år 1373.

I öfrigt märkas bland Albrekts anhängare: *Bengt Phillipsson Ulf*, riddare och häradshöfding bl. a. i Kind, där han synes haft sin bostad, en af k. Eriks anhängare redan 1356, *Karl Ulfsson* af Ulfåsa, son af heliga Birgitta, lagman i Närke, *Erik Karlsson Örnfot*, senare höfvitsman i Östergötland med namn af »landsherre» (år 1373), *Gerdt Snakenborg*, som bodde i Hästholmen och hade västra delen af landskapet i pant, m. fl.

Albrekts regeringstid var en orolig tid för vårt land. Äfven Östergötland fick, som vi sett, här af sin anpart. Våld, oräddhet och missbruk gjorde sig ofta gällande. Ett par exempel lämnas här.

Bo Jonsson var 1369—1386 lagman i Östergötland, 1375—1386 Sveriges drots samt 1381—1386 häradshöfding i Tjust, då tillhörande Östergötlands lagsaga. Då häradsrättens dom hade fallit, gick klagorätten till lagmannen och därefter vidare till drotsen. Då nu alla instanserna ägde samma innehafvare — äfven om de underordnade platserna sköttes af ställföreträdare —, är det klart, huru lagskipningen kunde utfalla, så mycket mer som historien icke gifver Bo Jonsson vittnesbörd om att alltid hafva varit den rättrådige mannen. Och Bo Jonsson var icke den ende i det hänseendet att vara sin egen öfverordnade med domsrätt. Men det var ekonomiskt fördelaktigt att draga inkomsten af flera tjänster, och de svenska stormännen vid denna tid voro ofta vinningslystna.

Det var emellertid icke nog med vinningslystnad. Våldsgärningar af gröfsta beskaffenhet förekommo äfven.

År 1371 hade Gottskalk, sin företrädares medtäflare (s. 127), blifvit biskop i Linköping. Tidigare hade G. varit k. Magnus tillgifven. Men sedan han nu blifvit biskop, arbetade hertig Albrekt på att vinna honom för sin son k. Albrekt (fig. 138). I ett bref af 1371 utlofvade hertigen t. o. m., att hans son skulle på allt sätt understödja och beskydda biskopen och stiftet. År 1374 gaf konungen äfven G. en donation till biskopssätet.

Genom sina stränga åtgärder vid återfordrande af en del kyrkogods, hvilka blifvit kyrkan framtagna, hade Gottskalk emellertid ådragit sig adelns ovilja. Vid en resa, han företog inom stiftet år 1374, blef han af denna anledning eller möjligen af någon annan den 3 febr. anfallen och mördad af Matts Gustafsson Sparre. Det var en hemsk gärning, som ådrog sig mycken uppmärksamhet. Domkapitlet i Linköping ut-

färdade redan d. 8 febr. sin dom öfver mördaren och alla dem, hvilka på ett eller annat sätt varit honom behjälpliga. Denna dom skulle hvarje helgdag under klämtning af kyrkklockorna uppläsas i stiftets alla kyrkor af prästen, som därvid skulle hålla ett tändt ljus i handen. De skyldiga blefvo härvid lysta i bann och skulle vara uteslagna från allt det goda i himmelriket. Alla kristna, höga och låga, förbjödos att hafva umgänge med dem, så framt de ej själfva ville komma i samma bann. »Och såsom det ljuset slocknar, som vi här utkasta», hette det vidare, »så slockne för dem all glädje och huggnad och allt det goda, de kunna hafva af Gud, till dess de ödmjuka sig, göra Gud bättring, besöka påfven och få aflösning af bannet och synderna.»

Denna dom bekom emellertid de maktägande inom stiftet icke det minsta. Flere bland dem drogo tvärtom all den fördel af Gottskalks död, som var dem möjlig. Henneke Molteke, som innehade Stäkeholm och var gift med Karl Ulfssons till Ulfåsa änka, försäkrade sig om biskopstionden inom det till hans slottslän hörande Tjust, likaså Henning Königsmark på Borgholm tionden från Öland, Erik Karlsson Örnfot, höfvitsman i Östergötland, tionden härifrån, hvarjämte han plundrade biskopens gårdar i Munkeboda och Kristberg. På samma sätt sågo sig Gerdt Snakenborg och Arnold von Vitzen till bästa. Ingenting blef sålunda öfrigt, hvarmed Gottskalks skulder till tjänarne kunde betalas. Dessa hade nämligen stora fordringar.

Flera år förgingo, innan rättelse häruti skedde. I december 1376 utfärdade Matts Gustafsson emellertid ett bref från Linköping, i hvilket han tillförsäkrade Gottskalks efterträdare biskop Nils ett flertal gods som säkerhet för, att han eller hans arfvingar vid riksrådets första blifvande sammanträde skulle i Linköpings domkyrka stifta ett prebende för biskop Gottskalks själ. Därjämte utlofvade han tillsammans med några andra namngifna följeslagare vid dråpet att svara för, att Gyse von Helpten skulle å sin broder Konrads vägnar ersätta domkyrkan för hästar och allt annat, som vid mordtillfället gått förloradt.

I juni följande år utfärdade riksrådet Erengisle Sunesson m. fl. ett bref, af hvilket framgår, att biskop Nils i deras närvaro till biskop Gottskalks hofmästare Konrad von Helpten lämnat en handling, i hvilken biskopen med rådets bifall gifver denne rätt att för de fordringar, han jämte flera af Gottskalks husfolk hade af Henneke Molteke, Henning Königsmark, Erik Karlsson, Gerdt Snakenborg och Arnold von Vitzen, återfordra tionde, gårdar och annan biskop Gottskalks tillhörighet, som de olagligen tillägnat sig.

Herr Matts skall enligt sägen slutligen dött af tvinsot.

En annan våldsgärning från denna tid var, då väpnaren Håkan Fadersson, en tid häradshöfding i Memmings h:d, blef förd till kusten för att i hemlighet öfverföras till Tyskland, ehuru han i sista stund räddades.

En östgöte, som besökte Västerås, togs till fånga tillsammans med en annan man af en sväger till Bo Jonsson, Klas Dume, af tysk börd, samt inkastades i stadens fängelse för en uppiktad förseelse. De lyckades befria sig först efter två månaders tid genom att gräfvat sig ut genom golfvet och under fängelsemuren.

Tillståndet inom provinsen och stiftet var sådant, att påfven Gregorius XI i slutet af år 1374 anbefalldes ärkebiskoparne i Uppsala och Lund samt biskopen i Lybeck att lysa dem i bann, som gjorde sig skyldiga till dylika våldshandlingar. Men det var icke stort bättre på andra håll, ty i början af följande år utfärdade påfven likartade föreskrifter för Uppsala och Strängnäs stift.

139. Biskop Nils Hermanssons sigill.

Af handlingar från denna tid erfares, att menigheten icke alltid förmått försvara sin egendom. Det gifves exempel på, att adeln af häradsallmänningarna tillägnade sig kronans lott, som var en tredjedel. Så förklarades år 1389 en del häradstorp i Ydre till två delar tillhöra häradet och till en del till »vinnerlig ägo» Ulf Jonsson Blå, d. v. s. den del, hvaraf kronan skulle taga inkomst, tillerkändes en enskild. Ett par år därefter, eller 1386, klagade Kinds samtliga invånare vid ett råfsteting, att deras häradsjorðar länge innehafts af personer, som till dem icke hade någon rätt samt hvarken ville gifva konungen eller häradet, hvad dem tillkom. Då icke något bevis för rättmätigt innehaf af dessa jorðar fanns, dömdes innehafvarne att öfverlämna dem till häradet med all afraad för de år, häradet icke uppburit sådan.

Äfven i beskattningshänseende var mycket öfrigt att önska. Allmogen pressades hårdt.

Konung Albrekt själf var icke heller så noga med att följa lagliga föreskrifter. Sedan gammalt voro kustlandskapen indelade i skeppslag eller »snækiolag», hvilka hade skyldighet att utrusta ett skepp. År 1376 lånade k. Albrekt Skärkinds härads snæcka och befriade häradet från anskaffning af ny sådan äfvensom från att utbetala de böter, hvilka kallades »snækiopæninga».

Vid denna tid begagnades olika mått inom de skilda landskapen. Ett för hela landet gemensamt riksmått blef nu emellertid bestämdt. Det har alltid, äfven under senaste tid, visat sig svårt att införa nya bestämmelser för mått, mål, vikt och mynt. Bönderna i Östergötland låto ock nu genom sin höfvitsman Erik Karlsson Örnfot gifva till känna,

att det nypåbudna spannmåttet var dem »till stor tunga och mycken villa». Konungen gaf dem då år 1383 tillstånd att hafva deras gamla spann »i Guds frid» och tillägger i sin skrifvelse: »Veten, mine käre bönder, att vi vilja hellre lisa eder och förtaga eder gammal tunga än lägga på eder någon ny. Gud vare med eder.» Det var ju vackra, ehuru nog icke så allvarligt menade ord.

Vid valet af Gottskalks efterträdare sökte Albrekt få en sin kanslär till biskop i Linköping. Åtminstone skref rådet, och det gjorde det nog icke utan Albrekts vetskap, till domkapitlet, att de skulle välja dennes kanslär, en dekan i Skara vid namn Arnold, såvidt de ville rädda sin kyrka från stora svårigheter och undgå det, som var värre, än hvad förut varit. Domkapitlet valde emellertid trots detta ärkedjaken i Linköping Nils Hermansson, f. i Skenninge (fig. 139 o. 140), en nitisk vårdare och befrämjare af kyrkan, en frimodig man mot den världsliga makten samt därtill en vitter man († 1391). År 1384 invigde han Vadstena kloster.

Vid Bo Jonssons död tyckte Albrekt, att han blifvit mer handlingsfri, och sökte, därtill särskildt tvingad af behof efter penningar, att öka sin makt. Oron och oredan blef stor. Missnöjet växte alltmer, och år 1387 utbröt uppror mot konungen.

Huru förhållandet under detta inbördeskrig var i Östergötland — för öfrigt i Sverige i allmänhet — finner man af ett bref, dat. Linköping sistnämnda år, från Linköpingsbiskopen Nils, hvari säges, att ingen på grund af oroligheterna vågade gå ur husen eller dristade sig företaga en resa utan fara att blifva tillfångatagen eller förlora sina tillhörigheter. Staden Linköping plundrades och brändes ock vid denna tid af konung Albrekts vildt framfarande tyskar. År 1388 vände sig då en del svenska stormän till drottning Margareta, dotter af Dan-

140. Biskop Nils Hermanssons grafsten i Linköpings domkyrka.

marks konung Valdemar, med begäran om hjälp. Hjälp kom, och Albrekt blef besegrad af Margaretas här under befäl af svenske riksmarsken Erik Puke. Albrekt satt sedermera fången till år 1395, då han afsade sig kronan. Han afled sedermera år 1412 i Mecklenburg.

Den på modernet från svenska konungaätter härstammande Folkungasläktens historiska saga var därmed afslutad i vårt land. Den svenska ättgrenen synes på svärdsidan ha utgått med konung Valdemars sonson Valdemar, hvilken liksom fadern nämnes som riddare och konungens råd.

Genom gifte hade ätten blifvit berättigad till norska kronan. I Norge utdog densamma år 1387 med konung Magnus' år 1370 födde sonson Olof, som efter sin fader Håkan blifvit konung i Norge samt efter sin morfader konung Valdemar blifvit konung i Danmark, med sin moder Margareta som regerande.

3.

Från föregående tid.

Af Folkungarne hade Birger jarl och Magnus Ladulås varit kraftiga regenter till stor fromma för landet. Men därefter blefvo stormännen ofta de härskande. Striderna dem emellan och emellan medlemmarne af Folkungaätten bidrogo icke till något godt. Till de dåliga allmänna finanserna sällade sig äfven privatinkomsternas förminskning, beroende af digerdöden, följden af handels aftagande, ökade utgifter för statens behof samt skuldsättning på många håll. Här påminnes endast om Linköpingsbiskopen, hertig Bengt, som oaktadt sina stora inkomster som biskop i Linköping samt därtill inkomsterna från sitt hertigdöme, Finland, efterlämnade en skuldsomma af 2,000 mark.

Det våld och den laglöshet, som alltmer trängde in med tyskarna, gjorde ofta förhållandena odrägliga.

Den påfliga makten fick under denna tidsperiod fullt insteg. Donationer till kyrkliga stiftelser förekommo i stor mängd och voro ofta af stort värde. Peterspenningen öfversändes till den påfliga stolen i betydande belopp. Den religiösa känslan hade, kan man säga, öfvergått till svärmeri, och genom rikliga gåfvor sökte man förskaffa sig syndernas förlåtelse samt rätt till förböner, som lästes för den döde efter bortgången från jordelifvet.

Korstågen tillhörde denna tid och företogs af Birger jarl, Torkel Knutsson och k. Magnus II emot öster. Den sistnämndes korståg mot ryssarne företogs, oklokt nog, trots farsotens härjningar. Det var i icke ringa mån heliga Birgitta, som genomdref detta företag, men såväl

det sistnämnda korståget som herr Torkels kunna anses hafva skett äfven i handelsintresse.

Städerna hade nu så utvecklats sig, att de hade egna lagar. Hvad östgötastäderna beträffar, har kännedom till våra dagar kommit om *Linköpings stadsrätt*, som 1347 och 1351 omnämnes i två köpebref (*jura civilia civitatis Lincopiæ*), *Söderköpingsrätten*, numer likväl till stor del förkommen, och *Skenningerrätten*, som bevaras i minnet genom orden: »För Skenninge rätt och Skenninge slätt bevare oss milde herre Gud», ett uttryck som man än i våra dagar kan få höra upprepas. En allmän stadslag utfärdades af Magnus Eriksson på 1350-talet. Städerna voro:

Linköping, den förnämsta och på gränsen af två härad centralast belägna samt tidigast i urkunderna omnämnda östgötastad. Här höllos landstingen, och om icke lagmannen var bosatt härstädes — hvilket icke är bekant —, så vistades han dock här allt emellanåt årligen. Biskopen hade här sitt säte, hvarigenom staden var hufvudort för den kyrkliga organisationen inom det vidsträckta stiftet. Sedan gammalt hade Linköping varit handelsplats, icke blott för den omgifvande bördiga trakten utan äfven för utlandet. Så befinnes Linköping i Hirsch's *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens* omnämndt såsom handelsstad under 1300- och 1400-talen. År 1300 talas om stadens borgerskap samt om dess sigill, hvilket naturligtvis funnits till redan långt därförut. Staden hade två kyrkor, kloster, helgeandshus, kapell och skola.

Skenninge, äfven en gammal stad. Omnämnes under 1100-talet i gamla handlingar men blef egentligen först efter klostrets anläggande af större betydelse. Å 1200-talet fanns här mynthus. Staden hade två kyrkor, ett nunne- och ett svartbrödrakloster, helgeandshus, skola och åtminstone senare hospital för spetälska (utanför staden).

Söderköping, efter hand en handelsstad af betydenhet och under medeltiden den tredje i ordningen af Sveriges städer, belägen vid en i äldre tider segelbar å. Ägdes år 1250 af drottning Katarina. I ett gåfvobref af detta år gaf hon sin syster Bengta »Söderköping med dess tillhörigheter, alla egendomar och gårdar». Ett par år senare, eller 1253, sålde östgötajarlen Svantepolk, gift med Bengta, en kvarntomt och kvarnväg till en borgare i Söderköping. Staden hade den tyska handeln att tacka för sin utveckling samt omtalas äfven som handelsstad i den vid Linköping omnämnda Danzigiska handelshistorien. Senare omtalas här kyrkor, kloster, helgeandshus och skola.

Norrköping, ursprungligen Norköping, omnämnes i nu kända handlingar första gången 1283 men då endast för sitt laxfiske. Vid denna tid var den nuvarande stora industristaden af föga betydenhet. Det var långt senare, eller år 1442, som borgerskapet här bekom rätt att bland sig välja en byfogde, hvilken erhöll all den rättighet, som byfogden hade å konungens vägnar. Han skulle för konungen redovisa uppbörden.

Norrköpings »bok och stadsrätt» omtalas år 1384.

Hästholmen nämnes först år 1327, men var såsom öfverfartsort emellan Öster- och Västergötland af vikt redan under forntiden. Nyss-nämnda år benämnes Hästholmen »villa forensis», d. v. s. en ort med torg och handel. Den hade då egen kyrka och eget sigill.

Märkliga personer. Förutom heliga Birgitta och hennes dotter *Katarina*, som omtalas härefter, nämnas följande personer från denna tid: *Peter*, kallad *de Dacia*, född på Gottland men såsom lektor i Skenninge tillhörande Östergötland, en man med stor bildning och stilistisk förmåga, ren och ädel karaktär samt af stor fromhet († 1288), magister *Boethius*, svensk skolastiker, förf. till en mängd filosofiska arbeten, fritänkare, under lång tid lärare i Paris samt slutligen kanik i Linköping († efter 1291), *Filip Ragvaldsson Puke*, som i senaste tid blifvit framhållen som författare till det beryktade arbetet »Om konunga- och höfdingastyrelse» († 1334), magister *Mattias*, kanik i Linköping, flitig och känd författare, hvars skrifter ännu delvis finnas, framstående teolog och därtill bekant som heliga Birgittas råd och bikt-fader samt upptecknare af hennes uppenbarelser († omkr. 1350), *Peter Olofsson* (Olai), prior i Alvastra kloster och Birgittas bikt-fader, äfven han upptecknare och bearbetare af Birgittas uppenbarelser och reglerna för Vadstenaklostret († i Vadstena 1390), *Peter Olofsson* (Olai) från Skenninge, Birgittas egentlige bikt-fader, samlare och ordnare i sju böcker af hennes uppenbarelser samt tillsammans med Alvastrapriorn hennes förste lefnadstecknare († 1378), *Johannes präst* († 1391), som vidare omnämnes under Vadstena kloster.

Det stora flertalet af denna tids lärda män studerade i Paris, och det var först senare de idkade sina studier vid universiteten i Tyskland. Linköpings stift hade länge i Paris ett kollegium med eget hus, till hvilket bidrag skulle lämnas från hela stiftet. I början af 1400-talet diskuterades inom »engelska nationen» mycket om reparation, ut-hyrande och besiktigande af detta hus »de cornu cervi». Det är att märka, att i Paris studerande svenskar räknades till den engelska studentnationen, där svenskarne så småningom kommo till ett öfvervä-gande antal, sedan högskolorna i England tillkommit.

Af östgöotalagmän nämnas: *Magnus Bengtsson* († 1263), *Bengt Magnusson* († 1294), *Magnus Bengtsson*, alla i tre släktled tillhörande Folkunga-ätten, *Svantepolk Knutsson* († 1310), *Bo Nilsson Natt och Dag* († 1327), *Knut Jonsson Blå* med lejonörn i vapnet († 1348) och *Magnus Knutsson Blå*, *Nils Jonsson* (sjuuddig stjärna) samt *Bo Jonsson Grip* († 1386).

Ett svenskt riksspråk, i motsats till de olika landskapsdialekterna, försökte man vid denna tid få utbildadt. Då nu Folkungarne härstam-made från Östergötland, och detta landskap, som då var rikets förnämsta, inom sig hyste ett sådant kulturcentrum som Vadstena, togs östgötskan som förebild (A. Noreen).

I språkligt hänseende tillkom dessutom genom de många birgittin-klostren i Norden under en något senare tid en gemensam språkform

för dessa kloster, som till en tid syntes vilja sammansmälta de nordiska språken med öfvervikt för svenskan, därvid östgötaspråket kom till heders. Denna språkform har blifvit kallad birgittinsvenska.

En ännu i vår tid gängse sägen vet att berätta, att fortfarande inom Östergötland lefva vissa släkter, som skulle härstamma från Folkungaätten. Helt nyligen (år 1911) har vid tillkännagifvandet om en persons död blifvit sagdt, att den afidne var den siste af Folkungasläkten (!). Den möjligheten är ju icke utesluten, att någon familjemedlem uppgått i bondeklassen eller att någon af ätten efterlämnat en eller annan på sidolinjen född son eller dotter, hvilka sedermera fortplantat den ryktbara släkten. Något bevis finnes emellertid icke här för och kan icke heller anskaffas. Men skulle så verkligen vara förhållandet, kan man vara fullt förvissad om, att de under århundraden med hvarandra genom giftermål befryndade östgötasläkterna i gemen kunna räkna sina anor från denna ätt. Den, som alltså på ett eller annat sätt härstammar från en gammal östgötasläkt, kan, om han så önskar, och under denna förutsättning, anse sig hafva Folkungablod i sina ådror.

4.

Heliga Birgitta.

Heliga Birgitta, stiftarinna af Vadstena kloster och i öfrigt Nordens märkligaste kvinna, var född 1302 eller 1303 i Uppland. Redan vid omkring elfva års ålder kom Birgitta till Östergötland för att uppfostras af sin moster Katarina Bengtsdotter, gift med drotseten och östgötagammannen Knut Jonsson Blå. Birgittas föräldrar voro Upplandslagmannen Birger Persson till Finstad och Ingeborg, dotter af östgötagammannen Bengt Magnusson af Folkungaätten.

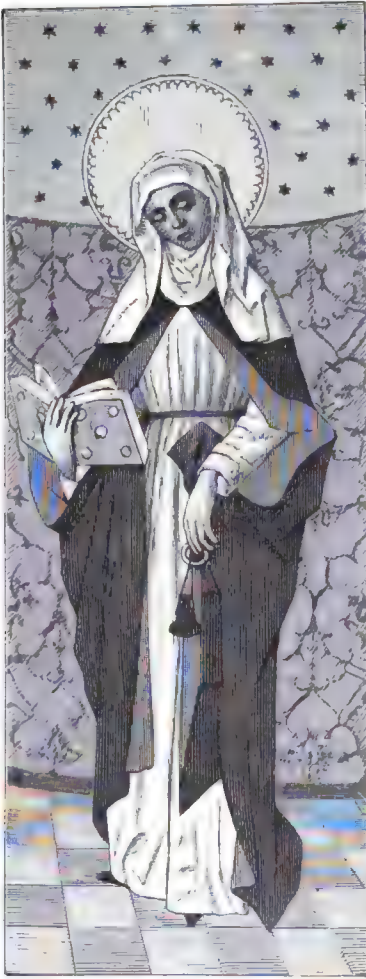
På grund af sitt möderne, sin ankomst till Östergötland redan i unga år, sin uppfostran härstädes, sitt giftermål i Östergötland, efter hvilket hon blef bosatt å Ulfåsa vid Boren, sin verksamhet för öfrigt inom detta landskap och slutligen på grund af hennes lifsgärnings — birgittinklostrets — förläggande till Vadstena kan Birgitta anses mer tillhöra Östergötland än sin fäderneprovins.

Vid sin ankomst till Östergötland efter modrens död 1314 blef hennes vistelseort Aspenäs i Malexanders socken i södra delen af landskapet. Redan vid tretton eller fjorton års ålder blef Birgitta bortgift

med lagmannen Ulf Gudmarsson Lejon (förut Hjorthufvud), som ägde Ulfåsa, där de såsom nygifta bosatte sig och länge förblefvo boende. De visade därstädes mycken gifmildhet mot de fattiga och stor fromhet. I detta äktenskap föddes fyra söner och fyra döttrar, bland hvilka senare Katarina, f. 1331 eller 1332, vid sidan af sin moder förvärfvat sig ett namn i kyrkans historia.

Sedan konung Magnus ingått äktenskap med Blanka af Namur, utsågs Birgitta till drottningens hofmästarinna. Härigenom inkastad i det politiska lifvet, uttalade hon sig emot konungens uppfattning i allmänna ärenden och ännu mer emot hans enskilda lif.

Birgitta (fig. 141) hade redan tidigt haft syner och uttalanden, hvilka blifvit kallade uppenbarelser. Hon begagnade sig nu af dylika uppenbarelser för att kunna blifva den bestämmande och få fram sin vilja. Men drottningen och äfven andra vid hofvet togo dessa uppenbarelser från en löjlig sida. Förtretad öfvergaf Birgitta då hofvet, med utsago bl. a., »att konungen skall gå förlustig sin krona, emedan han ej vill bära den med rättfärdighet». Hon önskade naturligtvis, att hennes uppenbarelser skulle gå i fullbordan, och med visshet kan sägas, att hon med all sin förmåga arbetade på konungaparets fall. Med sina åsikter och genom sin börd tillhörande stormannaväldets parti, hade hon där sina meningsfränder och i detta fall sitt stöd. Hennes utsago gick i fullbordan. Konungaparet fick slutligen gå i landsflykt.

141. Heliga Birgitta.

Sedan Birgitta lämnat hofvet, företog hon flera pilgrimsresor, till en början till Norge för att knäböja vid S:t Olofs helgonskrin. De följande åren, 1341—1343, företog hon med sin man, som i allt följde hennes vilja, en färd genom Tyskland och Frankrike till Spanien för att bedja vid aposteln Jakobs graf i Compostela. Vid hemkomsten ägnade sig mannen åt klösterlifvet samt ingick i Alvastra kloster, där han afled år 1344, utan att ännu hafva afgifvit munklöftena.

Efter sin mans död bosatte sig Birgitta vid Alvastra kloster, där hennes ingifvelser och uttalanden fortforo. Vid dessa tillfällen antog

hon en från allt omgifvande frånvarande hållning, helt säkert för att bättre kunna samla sina tankar. Hennes »uppenbarelser» upptecknades efter hennes »uppvaknande» först af henne själf, eller ock dikterade hon dem för sin biktfader Mattias, som sedan redigerade dem, hvarefter de granskades af henne. Redigeringen gjordes ofta mycket fritt, och allt undantogs som icke var renlärigt. Sedan Mattias upphört att vara hennes biktfader, synas hennes uppenbarelser endast undantagsvis blifvit offentliggjorda, till dess Birgitta i den lärde andalusiske biskopen Alfons erhöll en ny upptecknare.

Genom en af sina ingifvelser vid denna tid blef hon, enligt utsago af Kristus, kallad till hans egen brud. »Jag utvalde», hade Kristus sagt till henne, »dig, och jag tog dig till min brud, för att jag skulle te dig mina lönliga ting. Du är äfven med rätt vorden min, ty i din mans död antvordade du din vilja i mina händer och åstundade äfven bevis, huru du måtte vara fattig och ville alla världsliga ting låta för min skull. Därför är du vorden min med rätta, och mig tillhör att löna dig för så stor kärlek. Därför tager jag dig till brud och i min egen lusta, sådan som Herren din Gud höfves att hafva med en ren själ.»

Hon underkastade sig de största försakelser och späkningar. Hon gjorde allt för att döda alla sinnliga lustar. Hon tillät sig icke någon njutning af lifvet utan arbetade tvärtom däremot. Närmast kroppen bar hon en tagelskjorta. Hennes sofplats var på golvet, och till bädd hade hon ett täckelse öfver och under sig. Fasta, bön och vaka upptog växelvis hennes tid. Hvar fredag lät hon heta droppar af vax falla på sin blottade arm, och om såren läktes för snart, ref hon själf åter upp dem. För att påminna sig Jesu lidande plägade hon om fredagarna, och då ett förhastadt ord kommit öfver hennes läppar, hafva en bitter ört i munnen. Dagligen upppassade hon tolf fattiga vid deras måltid, och hvarje torsdag tvättade hon deras fötter.

Hennes släkt förebrädde henne detta lefnadssätt, som de ansågo som en yttring af vansinne. Men hon aktade icke på människors tal och bad dem bedja för henne, att hon skulle kunna framhärda i detsamma.

Att hennes kropp skulle lida af detta onaturliga lefnadssätt är klart, och härmed kunde icke sinnet blifva annat än sjukligt. Hennes s. k. uppenbarelser återkommo allt oftare, och det kan med skäl antagas, att desamma ofta öfvergingo till feberdrömmar och sjukliga inbillningar.

Birgittas äldsta dotter Märta hade blifvit gift med en Sivid Ribbing, omtalad i en berättelse från Vadstena kloster som en mäktig men hård herre, »och är han den röfvere, som omtalas i heliga Birgittas uppenbarelse». Enligt samma berättelse skall Sivid haft många synder på sitt samvete. Birgitta gillade icke heller detta äktenskap, och i sin sorg vände hon sig till jungfru Maria, genom hvilken hon fick veta Frälsarens tanke i denna sak. Frälsaren ålade Sivid en del föreskrifter om bot och bättring, hvarefter det slutligen heter: »Om han hör mina ord och

fullkomnar dem med gärningar, skall han få hälsa och evärdligt lif. I annat fall skall jag utkräfva hans synder till det yttersta, och han skall hafva desto hårdare och svårare pina, som jag låtit säga honom detta.» Tre år senare talade Kristus åter till sin brud: »Jag sade dig förr om röfvaren en fager dröm, en fager sång och fagrade gåfva och läkedom, men nu säger jag honom icke hälsans sång, utan gråt och ve, ty utan att han snart vänder sig åt andra sidan, skall han känna min fruktansvärda rättvisa, ty hans dagar skola förkortas, hans afföda skall ej göra frukt. Andra skola taga hans samlade rikedomar och gods, och han skall dömas som den värste rövare och som en olydig son, hvilken försmådde sin faders maning. 'Så hände honom alla dessa ting, ty han ville icke bättra sig.»

Om dessa hårda straffdomar gingo i fullbordan, är obekant. Hvad man vet är, att den i urkunderna flera gånger omnämnde Sivids och Märtas båda söner hette Peder och Arvid. Peder lefde ännu år 1379, då han gjorde sitt testamente i Rom. Enligt nyssnämnda Vadstena-berättelse skall han dött barnlös på en pilgrimsfärd. Arvid lefde ännu 1390 och hade en son, som drucknade barnlös i Uppland. Enligt riddarhusgenealogierna, om de nu i detta fall äro riktiga, hade han en broder Peder, riksråd, som blef fortplantare af släkten. Hvad som synes vara säkert är, att de båda bröderna Peder och Arvid öfverlefde sin mormoder Birgitta.

En annan af Birgittas spådomar var, att konung Magnus' gunstling, hertig Bengt Algotsson, som hon i ett meddelande från Rom till konungen betecknade som en djävulens tjänsteman, skulle det gå illa, om icke konungen skilde sig från Bengt. Birgitta var kusin med Bengt, och hennes dotter var eller blef gift med Bengts broder Knut Algots-son. Men släktskapen hjälpte icke.

År 1560 mördades Bengt. Hans fel, enligt stormännens åsikt, bestod i, att han arbetade mot dessa för folkets bästa:

I slutet af år 1348 eller början af år 1349 hade Birgitta begifvit sig till Rom »på Frälsarens befallning», åtföljd af sonen Birger, bikt-fadern Petrus från Skenninge m. fl. Petrus från Alvastra ankom dit först senare, men återreste under årens lopp flera gånger till Sverige. Kort före Birgittas resa till Rom upphörde Mattias att vara hennes bikt-fader. I Rom hade hon nu sitt hem i tjugofyra års tid, under tiden besökande en hel del heliga platser och alltjämt fortsättande med sitt försakande lefnadssätt. Ryktet om hennes gudsfruktan, gif-mildhet och återhållsamhet spred sig snart öfverallt. I följd av sin hjälpsamhet hade hon likväl icke alltid hvad hon själf behöfde till sitt underhåll. Vid sin afresa från Sverige hade hon nämligen skiftat sina ägodelar emellan sina barn och de fattiga.

Under sin vistelse i Rom blef hon medelpunkten för alla de svenskar, som här gjorde besök. Men äfven hennes barn lämnade Sverige för att besöka sin moder. Så ankom dottern Katarina, ehuru gift, redan

jubelåret 1350 samt år 1369 sönerna Karl och Birger, den senare för andra gången görande besök i Rom.

Det omtalas, att då Birgitta med sina söner gjorde ett besök hos påfven, skall Birger, som var af allvarligare natur än Karl, varit höfviskt men enkelt klädd, under det Karl bar en klädedräkt i enlighet med det tyska mod, som inkommit i Sverige. Hans bälte var behängdt med bjällror, och hans kjortel bestod af hermelinskin, hvilka verkade som lefvande djur. Förmodligen voro de uppstoppade. Hvertannat hängde med hufvudet ned och hvertannat med hufvudet upp, alla med förgylld klocka om halsen och guldring i mun.

»Du är din moders barn», sade påfven till Birger, men till Karl sade han: »Du är ett världens barn.»

Då Birgitta under knäfall bad påfven om syndernas förlåtelse för sina barn, svarade påfven: »Att bära denna tunga klädnad är syndabot nog.»

»Helige fader», bad då Birgitta, »skilj honom från synden. Jag skall skilja honom från bältet.»

Om man äfven i Rom gaf Birgitta sin vördnad, så var det dock icke alltid och i alla hänseenden, som hon tillfredsställde romarne. Hennes ärelystnad och begäret att blanda sig i alla förhållanden, hennes verop öfver att allt icke var som det borde i Rom, hennes hot med sina syner och hennes angrepp mot påfvarne m. m. gjorde, att de andlige började tröttna på henne. De gäfvu henne namn af galning och tiggerska. Hon förekom nämligen ofta vid gator och torg tillsammans med andra tiggare och mottog allmosor. Dylikt tal spred sig till folket, och hon började kallas häxa och kätterska. Röster höjdes för att hon som sådan skulle brännas. Och det var endast genom sin slughet, som hon vid ett tillfälle undkom folkets raseri.

Birgitta lämnade nu för en tid Rom. Hösten 1369 begaf hon sig till Neapel, följd bl. a. af sina tre barn.

Efter sin återkomst till Rom erhöll Birgitta den 5 aug. 1370 påfvens tillstånd att grunda ett munk- och nunnekloster i Vadstena.

År 1371 företog Birgitta en ny vallfärd, den länge efterlängtade till Jerusalem, för att knäböja vid Kristi graf samt för att se de platser, där Jesus verkat och lidit.

Äfven denna gång företogs färden, som det sades, på grund af erhallen uppenbarelse därom. Kristus hade sagt: »Jag mäter timmar och vägar samt lifvets vansklighet och årens skifte. Därför säger jag stundom: 'Stå upp och bed', och stundom: 'Gån ut och skynda eder'. Och nu säger jag dig, medan tid är, att du skall begifva dig till Jerusalem.»

Birgitta undskyllde sig med sin svaghet och ålder, men Kristus sade då: »Jag är naturens skapare. Far därför! Jag skall gifva styrka och nödortfuga ting under vägen. Jag skall leda dig fram och åter från denna stad.»

De togo vägen öfver Neapel, där de emottogos af drottning Johanna,

som säges — med hvad grad af sanning lämnas osagdt — fattat kärlek till den ståtliga riddar Karl, med hvilken hon ville gifta sig. Hade detta gått i fullbordan, hade det blifvit ett dubbelt äktenskapsbrott, ty Karl var redan gift i Sverige, och Johannas tredje man lefde ännu. Birgitta bad innerliga böner, att drottningens planer skulle gå om intet. Och så skedde, ty Karl insjuknade och aflid den 9 mars 1372. Birgitta tackade Gud, att sonen blifvit räddad från synden och den eviga döden. Riddar Karls begrafning försiggick genast. Birgitta följde sin son till grafven utan någon klagan, utan några tårar, och redan den 11 mars afreste hon följd af sina två barn m. fl. till det Heliga landet.

I Jerusalem blef Birger riddare af den heliga grafven, en sällsynt och högt ställd utmärkelse. Birgitta fästade vid grafven själf riddarsvärdet på sonen. I september företogs återfärden, men Birgittas hälsa var då bruten. Under återfärden stannade hon å Cypern. Såväl här som i Neapel utfärdade hon sina straffdomar, och från sistnämnda plats sände hon biskop Alfons för att till påfven framföra varnande uppenbarelser. Återkommen till Rom, aflid hon i en ålder af 70 år den 23 juli 1373, ovisst antingen i det bredvid kyrkan S. Lorenzo in Panisperna belägna klarisseklostret eller i det hus vid Piazza Farnese, som 1383 gafs till Vadstena kloster och sedermera blef det s. k. Birgittas hospital. Hennes sista tankar rörde sig kring Vadstena kloster, den skapelse, som så mycket bidrog att med ära föra hennes namn till eftervärlden. Äfven nu talade, enligt hennes utsago, Kristus till henne och sade: »Gå nu fram och gör dig redo, ty nu är den dagen inne, då jag lofvat att du skall klädas och vigas till nunna inför mitt altare. Du skall nu icke allenast vara min brud utan jämväl nunna och moder i Vadstena, där din lekamen skall taga stad.»

Efter Birgittas död var tillströmningen till hennes bår i S. Lorenzo in Panisperna-kyrkan så stor, att begrafningen först på tredje eller fjärde dagen kunde anordnas. Den 27 juli nedlades liket i en träkista, som betäcktes med kläde och förseglades af den aflidnes son m. fl., hvar efter kistan nedsattes i en marmorsarkofag, »ett hedniskt arbete från 4:e århundradet». Den ena armen jämte flera andra delar afskildes från skelettet och behöllos som relik i kyrkan samt lades i den nyssnämnda sarkofagen, som därefter ett par gånger fått skifta plats. Hvilka dessa »andra delar» voro, nämnes icke. Först år 1574 omtalas relikerna vara nio, hvilket stämmer med det nuvarande antalet. Under tidernas lopp hafva relikerna flera gånger blifvit rubbade och skingrade åt skilda håll.

Några andra minnen — klädespersedlar — förvaras äfven af klarissorna och anlitas af sjuka, hvilka genom beröring med dem enligt utsago kunna återvinna hälsa.

Från annat håll berättas, att i Courson-les-Carières i departementet Yonne i Frankrike i därvarande kyrka skall finnas Birgittas kranium.

där det ägnas tillbedjan. Det säges hafva ditkommit på så vis, att vid drottning Kristinas besök i Vadstena kloster skall en fransk kammar-tjänare tillägnat sig det, hvarefter det kommit till sin nuvarande plats.

I Uppsala domkyrka finnas några föremål, hvilka anses ha tillhört Birgitta.

I öfrigt var det vanligt att, då ett nytt birgittinkloster anlades utomlands, begärdes från moderklostret relikier af Birgitta. Så anhöll t. ex. år 1402 kurfursten af Sachsen genom ett sändebud, att några dylika måtte lämnas till det kapell i Brandenburg, som då nyligen invigts till Birgittas ära. År 1405 anhåller det guelfiska partiet i Florens, att Vadstena kloster skulle sända några nunnor till birgittinklostret invid Florens för att där undervisa i ordens ceremonier och medföra Birgitta-reliker.

En del af hennes jordiska kvarlevor hemfördes till Sverige ett år efter hennes död, först landvägen till Danzig och därefter sjövägen till Söderköping. Hit ankom stoftet kort efter midsommar år 1374. Under klockornas klang och i närvaro af mycket folk gick liktåget därefter till Linköping. Då detsamma närmade sig staden, möttes det af stiftets biskop, Nils Hermansson, i spetsen för det skrudklädda prästerskapet. Under klockringning och en högtidlig mässa nedsattes liket i domkyrkan och fördes senare till Vadstena, där sonen Birger inbar sin moders lik i klosterkyrkan.

Hvarest heliga Birgittas till Sverige öfverförda ben numera finnas, är en fråga, som ofta blifvit afhandlad. Som vi längre fram skola se, nedgräfdes benen före ett besök, som k. Karl IX gjorde i klostret. En annan utsago är, att kung Karl själf gifvit befallning om, att Birgittas kvarlevor skulle nedgrävas på ett »hederligt men förborgadt» ställe. Ett skrin af silfver, vägande 429 löd. marker, förfärdigades för Birgittas ben i Stockholm 1412. Detta togs emellertid till rikets nytta år 1573 af k. Johan III, hvilken likväl säges år 1582 gifvit klostret åter ett lika godt skrin. Det nuvarande »Birgittas relikskrin» hade förvarats i husgerådskammaren samt sedan 1703 i statsamlingarna, innan det 1766 öfverlämnades till Vadstena klosterkyrka. Huruvida detta skrin i äldre tider varit användt för Birgittas ben är okänt. För h. Katarinas, Birgittas dotters, ben fanns äfven ett relikskrin. De i »Birgittas skrin» nu förvarade benen sägas tillhört såväl Birgitta som Katarina, för hvilket dock icke finnes något bevis. I statens samlingar förvaras en arm af silfver, å hvilken läses: *Mistica birgitte digitus tua — — — pro nobis ora birgitta patrona de — — —*. I denna relikgömma (fig. 142) har ett af hennes armben förvarats, hvilket bör kunna anses äkta. Relikgömman hittades tillsammans med flera andra kostbara kyrkliga föremål vid plöjning i »Borgmästarens löningsåker» utanför Hunnebergstullen i Linköping och har utan allt tvifvel ursprungligen tillhört Linköpings domkyrka.

Efter Birgittas död fanns det många, främst hennes närmaste, hvilka

önskade, att hon skulle förklaras helig. Sverige hade ännu icke haft hedern att äga något verkligt helgon. Dottern Katarina begaf sig därför i denna sak till Rom. Men målet vanns icke nu, på grund af tvisterna om påfveväldet och påfven Gregorius' död. Det vanns icke heller före Katarinas död d. 24 mars 1381. Senare förordnades emellertid nya personer att undersöka hennes lefverne, lära och undergärningar m. m. Och de förklarade henne värdig. Undersökningarna hade då i två omgångar verkställts af 11 kardinaler, 2 biskopar, 2 juris doktorer, 2 munkar och 4 andra teologer, och i bullan om kanonisationen förklarade påfven, att Birgitta mottagit uppenbarelserna genom profetisk ingifvelse och andans nåd.

Kanonisationen försiggick under stora högtidligheter, och den 8 oktober 1391 inskrefs Birgittas namn bland öfriga helgon. Hennes till Sverige hemförda ben hade blifvit återutförda till Rom, men hemsändes nu ånyo och blefvo skrinlagda 1393 i närvaro af ärkebiskopen, biskopar och många förnämliga män och kvinnor från de tre nordiska länderna. De buros i ett silfverskrin in i kyrkan af fyra biskopar samt nedsattes under bön och mässor å högaltaret.

För att förstå Birgittas hela lif och verksamhet måste man tänka sig in i den tids förhållanden, under hvilken hon lefde. På fädernet härstammande från en förnämlig Upplandsläkt, ledde hon genom sitt moderne sitt ursprung från Sveriges vid denna tid mest lysande släkt. Man återfinner äfven hos Birgitta den begåfning, viljekraft och det maktbegär, som fanns hos de främsta Folkungarne. Den svärmiska religiositet, som utmärkte henne, var i öfrigt utmärkande för Folkungarnes hela tidehvarf. Påfveväldet och den katolska läran hade vid denna tid fått all makt öfver sinnena. Det enformiga, dystra lefnadssättet, särskildt under kall och mörk vintertid, då hemmets hård hade föga att gifva af glädje och omväxling utan fastmer bidrog att vidmakthålla nedärfd vidskeplighet, var, ensamt det, anledning nog att framkalla en undergifven känsla för högre, osyn-

142. Birgittas relikgömma.

liga makter. Birgitta visade sig därjämte redan från barndomen vara af en svärmisk natur. Hennes fädernesläkt var sedan gammalt känd för sin starka religiositet, och mycket tidigt vände sig hennes håg och tankar till religionen. Begåfvad med en liflig inbillningsförmåga, hade hon, som ofvan nämnt, redan tidigt drömsyner eller »uppenbarelser».

Äldre tider sågo i dessa uppenbarelser något helt annat, än hvad en senare tid kan göra. Det stora flertalet såg i dem verkliga uppenbarelser, där Jesus Kristus talade till sin »brud», eller där hon fick sina spörsmål besvarade af ett eller annat helgon, till hvilket hon hänvände sig. Och tron på det öfvernaturliga ursprunget stärktes, då hennes spådomar ofta gingo i fullbordan. I främsta rummet var det dock Birgittas lärde och framstående biktfather Mattias, som redan från den första uppenbarelsetiden gaf desamma vitsord genom att strängt fasthålla vid deras gudomliga ursprung.

En senare tid ser i Birgittas uppenbarelser endast ett utslag af hennes innersta tankar, känslor och önskningsar samt en mindre vanlig klarsynthet och ett godt omdöme, henne gifna af naturen. Det var dock icke endast religiösa spörsmål, som togo sig form i dessa uppenbarelser. Allt, som låg henne på sinnet, både i politik och annat, tog sig uttryck genom desamma.

Erkändt är, att hennes utsägelser äro upptecknade i ett poetiskt, bildrikt och vackert klingande språk, hvilket måhända dock i viss mån får tillskrifvas upptecknarne af hennes utsägelser. Emellertid nämnes hon som den skandinaviska medeltidens största poetiska snille. Mycken visdom återfinnes äfven i hennes uttalanden.

Fyra påfvar härskade under den tid, Birgitta vistades i Rom, nämligen Klemens VI mellan åren 1342—1352, Innocentius VI till 1362, Urban V till 1370 samt slutligen Gregorius XI, som var påfve vid hennes död. Hvar och en af dessa fick del af hennes tankar om dem, och hon utslungade emot dem stränga straff- och dödsdomar.

Klemens, som på grund af sina utsväfningar var allt annat än en föresyn, kallade hon »Lucifer på den heliga stolen». Han anbefalldes att arbeta för fred emellan England och Frankrike samt i öfrigt att lämna Avignon och återvända till Rom, hvilket påbud han trotsade.

Innocentius, som var den bäste af Avignonpåfvarne, lät hon säga, att han »var af ädlare malm än hans föregångare», men bebådade hans snara död, om han icke ville återkomma till Rom.

Urbans lyx och högmod gaf henne anledning till förebråelse. Han uppmanades att bättra sig själf, böja kardinalerna och tukta prästerskapet. Hennes framställning till honom att återvända till Rom lyckades så till vida, att han återkom för en tid men återvände. Han hotades då med döden, om han icke ville återkomma.

Gregorius anbefalldes — det var Birgittas sista hälsning före sin död — likaledes att lämna Avignon, hvilket han äfven gjorde men afled

kort efter öfverflyttningen 1378, d. v. s. flera år efter Birgittas död.

Författare finnas, som velat påbörda Birgitta skulden icke blott till dessa påfvars utan äfven till andra personers död. Signaturen M. C. P....n skrifver i ett arbete »Förr och nu i Vadstena», utgifvet på 1840-talet: »Det ligger en fruktansvärd slöja öfver uppfyllelsen af alla dessa Birgittas mordiska spådomar och blodångande böner. Sällsamt nog, att de alla ägde rum i *aqua tofanas* hemland? — I Sverige, där helgonet Birgitta äfven öfverlämnade sig åt ett kallt och beräknande hat, togo hennes spådomar en annan vändning. — — — Bengt Algotsson var hennes rival. Hon spådde hans död, och snart låg han mördad vid tvenne hennes släktingars fötter. I Sverige fanns icke tillgång på *aqua tofana*.» I samband härmed talar nämnde förf. om det öde, som drabbade hennes egen son Karl.

Tydligare kan gärna icke en anklagelse göras. Det kan icke nekas, att man vid läsningen af dessa anklagelser frestas att påminna sig de sanningsord, hvilka säga, att den människa, som själf har låga instinkter, utkastar gärna sanningslösa och obestyrkta utsägelser af nedsättande art mot andra.

Vi veta, huru många anklagelser som i den våldsamma brytningstiden vid den katolska lärans utträngande af den evangeliska här i Sverige utslungades mot den förra och dess anhängare. Man gick illa åt de besegrade litet hvarstades, icke minst i Östergötland. Birgitta och hennes klosterskapelse gjorde härvid icke något undantag. Märkligt härvid är att finna, huru seg traditionens makt är. Ännu i den dag, som är, har jag hört uttalanden om Birgitta, som äro af den beskaffenhet, att de i tryck icke kunna återgifvas på grund af sin råhet.

Men det bör ihågkommas, att den, som efter undersökning af alla förhållanden i lif och gärning blifvit af kyrkans främste män förklarad värdig att upptagas som helig, och af påfven inskrifven bland helgonen, bör gå fri från hvarje anklagelse af nedsättande art. Ty man kan väl icke tänka sig, att några af dessa kyrkans män — måna som de måste vara om sin lära och kyrka — skulle utdela den högsta värdighet, den katolska kyrkan kan gifva, åt en kvinna, på hvilken den minsta skugga kunde falla eller som varit delaktig i att undanröjda trenne af den katolska världens främsta öfverhufvud.

Sverige, och i främsta rummet Östergötland, har all anledning att hylla Birgittas minne, Sverige för hennes lifsgärning i sin helhet och Östergötland särskildt därför, att hon hit förlade det för sin tid betydande Vadstena kloster, ett bevis dessutom på, att hon satte Östergötland högt och ansåg sig mer tillhöra detta landskap än fäderneprovin sen.

Hennes efterlämnade arbeten utgöras af åtta böcker *Revelationes* samt af de s. k. *Revelationes extra vagantes* äfvensom af hennes ordensregel. Hennes skrifter äro utkomna i många upplagor och äro i sin

helhet eller delvis öfversatta till de flesta europeiska språk äfvensom till arabiska. Hon nämnes äfven som den »svenska medeltidens största litteraturpersonlighet» — också som »den, som förer Sverige ut på världs-litteraturens arena».

I Linköpings domkyrka har fordom förvarats en originalurkund till Birgittas uppenbarelser och andra hennes arbeten eller skrifter, som beröra henne. Anledningen till, att de här förvarades, var att Vadstena klosters grundregel bestämde, att Linköpings biskop skulle vara klostrets »pater et visitator generalis». När och huru denna urkund förkommit från kyrkan är obekant. Emellertid finnes i British Museum i England en afskrift af denna märkliga originalurkund, hvars värde icke minst angifves däraf, att den blifvit använd vid denna i Sverige gjorda afskrift — antagligen af Vadstenamunkar — för birgittinklostret Sion nära London, hvarifrån den slutligen hamnat i nämnda museum. Afskriften är gjord under förra hälften af 1400-talet och är i sitt slag ett praktverk. Att dessa uppgifter äro riktiga, bestyrkes af själfva afskriften.

III.

Östgötalagen.

Den råa styrkan eller den s. k. näfrätten var nog ursprungligen den enda lagen för Östergötlands folk, liksom för hvarje annan på en låg kulturståndpunkt stående befolkning. Med kulturens utveckling väcktes emellertid rättskänslan, och vissa bestämmelser kommo till stånd som skydd för våld mot egendom och lif, om ock den enskilda hämnanden under långliga tider tog ut sin rätt. Så småningom uppkom det lagbundna samhället med dess föreskrifter och lagar, hvilka länge, och innan ännu vårt land hunnit att förenas till en nationell enhet, endast gällde en trängre krets eller landskapet. Att dessa lagstadganden under långa tider, då skrifkonsten ännu var okänd, endast fortplantades muntligen tid efter tid, är klart. För att underlätta minnet voro de äldsta lagbestämmelserna ofta affattade i äldre tiders versform.

Någon tid för lagarnas första upptecknande kan icke angifvas.

De skilda landskapens lagar, hvilka blifvit bevarade till vår tid, hafva nedskrifvits under Folkungatiden. Under Magnus Erikssons — den siste Folkungakonungens — tid utarbetades en för Sverige gemensam lag, med de gamla landskapslagarna till grund. För städerna funnos ursprungligen särskilda lagar, till dess en allmän stadslag utkom under senare hälften af 1300-talet.

Hvad Östgötalagen beträffar, finnes i handskrift kvar endast ett enda fullständigt exemplar. Tillhörande k. biblioteket i Stockholm, har detta i senare tid blifvit i ett fåtal numrerade ex. återgifvet i faksimile men utgafs redan 1830 i tryck af H. S. Collin och C. J. Schlyter. Handskriften anses vara från början af 1300-talet, men lagen är såsom den utvecklats vid slutet af Folkungarnes tidevarf.

Innehållet å sidan fig. 143 ur Östgötalagen är följande, som äfven visar språkets form vid denna tid: þæssin mal æru kunungx edzsöre. Riþær man hem at andrum þæs uiliandis. at han will bondan. ælla naukuat hans hiona. ælla annan þæn sum i hans garþe gæst hawær. ælla hans garþ sökir i þrangum. þaghar han i garþin kombær skapa at gæra. dræpær ælla slar. ælla huggær fullum sарum. ælla slar skenu. ælla gör bloþuiti. Alle þer sum þær æru meþ i flok ok farunöte. þe hawa

a sin mal aru kunninge ede
 sole. Rípa man hem at
 andrinn þas ulianths. at
 han vill tondan. alla na
 kuar hans hiona. alla an
 nan þan sum i hans garþe
 gæst hawar. alla hans
 garþ sokir i þangum þa
 ghan hán i garþin komber
 skapa at gæta. dæpuz alla
 star. alla huggark fullum farum. alla star skenu. alla
 gæ bloþinn. **A**lle þer sum þar aru maþ i flok ok farinn
 þe hawa brunt eþsout. Rípa man at annars gar
 þe firi ouinnun sinum. ok hm sum æfre far. kasta alla
 skinnar aftur hannum sua at han far af dæp. alla fulla
 re. alla bloþinn. alla sþan han komber a hins rompr
 sum han til hualpa sokir. allas garþ hans. þa hawar
 han ok alle þe sum maþ hannum uaru brunt eþsout.
Nu takar þar hm sum firi lópa. æ an han komber
 a hans rompr sum han fhyr til. alla i hans garþ. þa ha
 wa þer egh brunt eþsout. **N**u rípa þer hem at manne

143. Sida ur Edsörebalken af Östgötalagen.
 Storlek 38×23,5 cm.

brutit eþsörit. Riþær man at annars garþe firi ouinum sinum. ok hin sum æfte far. kasta ælla skiutær æftir hanum sua at han far af döþ. ælla fullsære. ælla bloþuiti. siþan han kombær a hins tomt sum han til hialpa sökir. ællas garþ hans: þa hawær han ok alle þe sum mæþ hanum uaru brutit eþzörit. Nu takær þæt hin sum firi löpær för æn han kombær a hans tomt sum han flyr til. ælla i hans garþ: þa hawa þer egh brutit eþzsörit. Nu riþa þer hem at manne....

Ehuru lagen, sådan den nu föreligger, icke är i sitt ursprungliga skick utan helt förklarligt under tidernas lopp blifvit i flera afseenden ändrad, kan man likväl förstå, att den i mångt och mycket afspeglar förhållanden långt tillbaka i hednatiden.

Liksom runstenarna lämna ovärderliga upplysningar om vår provins från den tid, då desamma kommo till stånd, så lämnar oss äfven Östgöotalagen värdefulla bidrag till kännedomen om östgötarne under äldre tider, om deras samfundsförhållanden, om deras begrepp om det rätta och orätta, om deras lif såväl i det allmänna som i det enskilda samt om andra deras plägseder. Äfven i afseende å äldre tidens östgötaspråk erhålla vi värderika upplysningar.

Lagen består af tio balkar, hvar och en indelad i flockar.

Att Östgöotalagen var gällande icke blott för Östergötland utan äfven för Småland, framgår af räfstabalken III, 2, där delningen af vissa böter bestämdes olika för de olika landskapen. I afseende å borgen äro äfven i bygdabalken XXXIX, 1, olika föreskrifter gifna rörande de båda landskapen.

Härnedan lämnas efter ofvan omnämnda arbeten några spridda anteckningar ur lagen. Det faksimile, som är användt, har till nummer 1, samt är koloreradt i öfverensstämmelse med originalet.

1.

Kyrkobalken

förekommer främst.

Enligt densamma skulle konungen bygga, och bönderna fullborda kyrkobyggnad. Åt prästen skulle bostad anskaffas med åker, så att hälften kunde besås med tolf tunnors utsäde, då andra hälften var i träda. Ängen skulle gifva tolf lass hö. När kyrkan var färdig, skulle socknen bekosta böcker, mässkläder, kalk och klockor samt allt, som behöfdes vid människors födelse eller död.

Invigningen skulle förrättas af biskopen, som en månad förut skulle meddela dagen för sin ankomst. Han hade rätt att åtföljas af tolf beridna män, och alla tretton skulle hafva tre måltider samt biskopen dessutom tre mark. Till dessa måltider skulle anskaffas 3 kannor öl,

3 spann hvete, 1 tunna råg, 1 tunna korn, 4 tunnor hästkorn, 2 lass foder, 3 pund smör, 4 pund fläsk, 1 nöt af 1 marks värde, 12 höns och $\frac{1}{2}$ pund vax. Vid fastetid, då kött eller smör icke fick ätas, skulle motsvarande kvantitet fisk lämnas.

Vid prästval uppsatte bönderna förslagsvis tre, af hvilka biskopen valde en. Klockaren valdes af bönderna. Efter valet lämnade bönderna kyrknyckeln till prästen, som i sin ordning lämnade den till klockaren. Äfven två kyrkvärdar funnos.

Af prästens göromål nämnes, att han hade skyldighet att bo vid bostället, sjunga i kyrkan ottesång, mässa, aftonsång o. s. v. Blef det mässfall å högtidshelgdag, skulle prästen böta tre mark till socknen, såvidt han ej var sjuk eller kallad till biskopen. Sjuknade bonde, skulle prästen efter bud skrifta och »olia», d. v. s. gifva smörjelsen. Men om ett barn skulle döpas samtidigt, skulle dopet såsom viktigare ske först. Om prästen utan laga förfall ej gaf skriftning, skulle han böta tre mark till bonden.

Klockaren var skyldig bära bok och stol i socknen med prästen.

Dog bonde, skulle prästen viga liket och vaka en eller flera nätter hos den döde mot en örtug för hvarje natt öfver den första. Försummade prästen viga liket, fick han böta, och efter tre dygn ägde arfvingarne att saklöst själfva jorda den döde, men fördes liket bort före denna tid ovigdt, fingo de böta tre mark till ägarne af den mark, öfver hvilken det ovigda liket fördes. Prästen skulle följa liket och inviga griften, hvarvid en själamässa sjöngs. Dylika sjöngos åter efter en vecka, ånyo efter en månad och slutligen efter ett år. Vid hvarje mässa offrades trettio ljus eller trettio penningar.

Klockaren var skyldig ringa vid gudstjänstens början. Om klockans band lossnade, skulle klockaren tre söndagar stå i kyrkdörren och där- om lämna underrättelse. Om klockan föll ned, sedan klockaren fullgjort denna sin skyldighet, samt slog ihjäl klockaren, fick socknen böta tre mark till arfvingarne. Endast klockaren fick ringa, såvidt icke någon ville kalla på prästen eller klockaren eller tillkännagifva, att elden var lös.

För sin tjänst ägde prästen uppbära tionde. Då bonden skar sitt korn, skulle hvar tionde rök afsättas. Vid bärgseln fick prästen från åkern taga en tredjedel af de afsatta rökarna, och när bonden tröskat de återstående två tredjedelarna, fick han behålla halm och agnar som arbetslön, under det säden af detta skiftades i tre delar, en åt kyrkan, en åt biskopen och en åt de fattige.

Fanns det husmän, d. v. s. sådana som ej ägde del i byns jord, inom socknen, hade de att vid påsken gifva prästen åtta penningar.

Klockaren ägde äfven rätt till något säd.

Om vägfärande svårt sjuknade i en socken, skulle den bonde, hos hvilken den resande bodde, tillkalla prästen, som skulle bikta och smörja honom samt sedermera begrafva liket. Kom icke prästen, skulle bon-

den begravva detsamma med tillhjälp af åtta tillkallade män. Vägrade de tillkallade komma, fingo de böta tre mark, fördeladt på bonden, konungen och häradet. Ville prästen ej jorda den döde, fick han böta tre mark till biskopen. Om stafkarl (tiggare) dog i socknen, var prästen skyldig göra honom den sista tjänsten, om han än ej ägde mer än staf och påse.

För sin tionde skulle biskopen viga de heliga oljorna, prästen, kalcken och mässkläderna. Hvert tredje år skulle han besöka socknen och hade då med tolf medföljande män rätt till underhåll af prästen. Vid dessa besök skulle biskopen konfirmera folk och undervisa den nämnd, som var tillsatt att rannsaka om en hel del brott, hvarvid noggranna föreskrifter förekommo.

Bonde var skyldig att på söndagen komma till kyrkan. Prästen skulle underrätta om veckans helg- och fastedagar.

Om någon osed förekom, skulle prästen därom underrättas. Han skulle då tre söndagar stå i kyrkdörren och bedja den skyldige besöka sig och rätta sig. Rättade sig icke den skyldige, skulle prästen gå hem till honom och bedja honom rätta sig samt säga: Jag har kallat dig. Om han äfven nu ej rättade sig, skulle prästen tillsammans med kyrkovärdarne besöka honom och bedja honom rätta sig. Nekar han nu, kunde det sluta med både fasta och böter.

Fyra fridstider finnas angifna: julfrid, från julafton, sedan aftonsången är sjungen tills aftonsången är sjungen å åttonde dagen efter tolfte dagjul, påskfrid från onsdagen i dymmelveckan till efter aftonsången å åttonde dagen efter första påskdagen, pingstfrid från pingstafton till åttonde dagen därefter, kyrkmässohelgden från det aftonsången är sjungen föregående afton tills dagens aftonsång är sjungen. Den, som under dessa tider förorättade någon, skulle till biskopen böta tre mark.

Skärtorsdagen, vid Persmässan i Linköping samt Olsmässan i Skenninge och Larsmässan i Söderköping voro äfven fredstider, så att om någon högg, slog eller dräpte dit- eller bortfarande, ökade han sin sak med 40 mark, deladt lika emellan konung och biskop.

Gjordes dråp eller hor i kyrkan, var kyrkan ohelgad, och den brottslige skulle ånyo låta viga kyrkan. Straffet bestod i bann, hvilket straff kunde ökas, och om saken gick till konungen, kunde halsuggning blifva följden, hvarjämte den skyldige lades utom kyrkogården. Hans arfvingar togo hans egendom, men konungen hans lösören.

En hel del straffbestämmelser i böter, fasta och bannlysning upptagas dessutom för straffbara handlingar. För vissa mål stämdes framför kyrkdörren.

2.

Edsörebalken

handlar om edsöresbrotten. Den, som bröt emot den af konungen be-
svurna friden och handlade emot något, som var föremål för denna ko-
nungens ed, sades bryta mot konungens edsöre. I denna balk finna vi
hemfrids-, kvinnofrids-, kyrkofrids- samt tingsfridsbrott jämte andra
brott upptagna som edsöresbrott. Ändamålet med att på detta sätt
beteckna vissa brott som edsöresbrott var att genom en särskild sträng
besträffning af de i edsörebalken upptagna våldshandlingar ytterligare
betrygga den allmänna säkerheten. Hvar och en, som bröt mot konun-
gens edsöre, och alla de, som voro honom behjälpliga, hade förverkat
allt, hvad de ägde å jorden, och voro biltoga öfver hela riket. Deras
gods skulle skiftas i tre lotter, en åt målsägaren, en åt konungen och
en åt häradet. Denna stränga besträffning gällde emellertid endast
vissa friden störande handlingar.

Ett par ex. anföras ur denna balk. På ett ställe afhandlas om, då
en hustru mördar sin man eller en bonde sin hustru. Om han gjort
det, skulle han steglas, och om hon gjort det, skulle hon stenas. Fanns
endast misstanke på ett dylikt brott, var det förr, säges det, lag, att
den misstänkte skulle värja sig med »järn och Guds dom», men järn-
börden tog Birger jarl bort. Men ville de, som kårade, hafva konun-
gens råfst, då skulle den misstänkte gripas. Båda parterna skulle nu
låta höra vittnen, om sådana funnos, eller ock skulle man söka få den
misstänkte att erkänna. Funnos vittnen eller den misstänkte själf
erkände, skulle han steglas eller hon stenas. »Järn och Guds dom»
kallades påbudet att med vidrörande af glödgadt järn bevisa sin
oskuld.

På ett annat ställe heter det, att om någon saklöst eller den, som
var oskyldig, olagligen halshöggs, hängdes eller steglades, skulle den,
som det gjort, böta enligt dråpabalken. De, som vittnade, skulle äfven
böta. »Stockades» eller sattes någon så, att hans fötter ruttnade, er-
lades 40 marks böter, men stockades han »makliga», d. v. s. på lämp-
ligt sätt, erlades 3 marks böter.

Andra mål, som här upptagas, äro om våld eller misshandel på
kyrko- och tingsväg, om fot eller hand afhöggs, om barnamord, om en
moder låg ihjäl sitt barn, om en mördad lades i lönn, om hemgång å
annans åker och äng, eller om någon »bröt Guds lås», d. v. s. begick
stöld af säd, om mordbrännare o. s. v.

Förutom de straff, som framgå af ofvanstående, bestodo straffen i
denna balk, liksom i lagen för öfrigt, oftast af böter, hvilka gemenligen
gingo »till treskiftes», nämligen till målsäganden, konungen och häradet.

Den, som förklarats biltog, kunde »gifvas frid» af konungen, om den eller de, mot hvilka han brutit, bådo för honom. Bonde kunde få böta för brott begånget af hans träl. Hustrus eller barns lott kunde ej förverkas, »ty ingen må annans lott förverka».

Såväl i denna balk som för öfrigt i lagen talas ofta om edgång. I ett flertal fall kunde den anklagade försvara sig med ed. Denna ed skulle befastas af medsvärjande eller edgärdsmän till olika antal, allt efter brottets beskaffenhet. Sålunda talas om tvåmannaed, tolfmannaed, tvåtolftaed o. s. v. Brast den anklagade åt eden, eller kunde han ej få tillräckligt antal edgärdsmän, förklarades han skyldig.

3.

Dråpabalken

omnämner olika slags dråp. Om tvist uppstod emellan män, och de dräpte hvarandra, kvittades målsägandes böter. Öfriga böter delades mellan konung och härad.

Skillnad gjordes, om en inlänning — så kallades en inom provinsen född till skillnad från en utlänning, d. v. s. en, som var från annat landskap — dräpte en annan inlänning eller om en utlänning dräptes.

Om en man umgicks med en fridlös, blef det böter, hvilka ökades, då en hel socken eller ett härad umgicks med den fridlöse. Om en fridlös ärfde, fick arvet ej skiftas, men fick af hans arvingar tagas vid hans död. Begick en fridlös brott och sedan dog som fridlös, »dog» allt med honom, men om han åter kom till frid, skulle han böta för det brottsliga, som han såsom fridlös begått.

En särskild flock handlar om »valrof». Detta ord anses ursprungligen kunnat betyda en död persons kläder, men därefter öfvergått till betydelsen den dödes kläder och slutligen till likplundring.

En annan flock handlar om »oranbot» eller böter, som af dråparens släkt erlades till den dräptes för att göra slut på ovänskapen och striderna emellan släkterna.

Särskilda stadganden gåfvos för den, som blef mördad i skogen, eller om en fridlös man dräpte någon därstädes, om en »hæræzs-pjekær», d. v. s. en tiggare, som strök omkring i häradet, dräptes, om en fri dödade en träl (se Ärfdabalken), om en träl dödade en annan träl m. m.

Den, som kom till tinget för att erkänna sig saker till dråp, hade säkerhet till lif och lem såväl till som från tinget »en vika å vatten och en rast å land». Vika och rast betecknade väglängder. Äfven en redan fridlyst man, som begått nytt dråp, skulle hafva frid för att infinna sig vid tinget för att vidgå sitt brott.

På några ställen i Östgötalagen omtalas »bryti», plur. brytar. Äfven bolagsman omtalas. I hvad mån dessa hade en eller annan likhet i ställning är obekant, men i dråpabalken säges, huru det skulle ske en bryti, ställd till ansvar, och som uppgaf sig vara bolagsman och icke bryti. Bryti tyckes vara i viss mån lika med landbo (arrendator). Det omtalas äfven konungens, jarlens, biskopens och lagmannens (enl. en annan uppgift länsmannens) bryti, hvilken alltså hos dessa synes varit någon slags fogde. Att de hade en mer betydande ställning framgår af, att lagmannens bryti kunde hafva stallare, stekare och fartyg med bänkar för 40 roddare.

4.

Vådamål m. m.

handlar om vådamål eller sårämål, om hor, rån och stöld. Denna balk behandlar vådaed, om en människa får sin bane af en häst som slår, en hund som biter eller på annat sätt af andra djur, om vådadråp, om hugg i vredesmod, om en bonde sargar sin hustru, om knif begagnas mot människa, om en kvinna blifver så slagen, att hon föder dödt barn, om en träl sargar fri man, om ett öga utstinges i våda, om någon slår sönder arm eller ben på en annan, om kindpust eller blodvite, om brott mot allmänna säkerheten, om någon olagligen sättes i stock, om olydnad mot gifven dom, rån och trolldom, om en öfvermage stjäla eller snattar, om en träl snattar o. s. v.

Om kvinna begick tjufnad, var hennes frände skyldig att böta för henne såväl första som andra gången, men den tredje var det icke frändes ovillkorliga skyldighet. Men om frände icke erlade böterna, kunde målsägaren antingen låta henne blifva hans trälinna eller kunde han stena henne.

Af denna balk framgår vidare, att folkvapnen i Östergötland voro tre: »skiold, suærth och kætilhöd», d. v. s. sköld, svärd och kättilhätt.

Att i landet jämte prästeståndet numera äfven ett världsligt frälsestånd framträder, framgår af en i denna balk föreskrifven s. k. »þukka-bot». Till dessa högre böter gjorde sig den skyldig, som visade konung, biskop eller hertig förakt genom att dräpa eller såra någon deras man.

I sammanhang härmed må nämnas, att ordet »hærra» eller herre förekommer äfven i lagen och betecknar en person, som ansågs hafva högre värdighet än en bonde. Bonden eller jordägaren hörde emellertid till det öfvervägande antalet. Med landbo menas arrendator. För öfrigt omtalas dräng, legodräng, träl och trälinna. »Löske man» var en arbetare utan fast anställning.

Förutom biskop och lagman omtalas länsman, länsinnehafvare eller konungens tjänsteman, härads höfding, domare, »vin» eller mäklare m. fl.

5.

Giftermålsbalken.

Vid giftermål voro bestämmelser gjorda rörande de gåfvor, som lämnades af föräldrar, eller hvad i vissa fall brudgummen skulle gifva bruden. Om barn föddes under fästetiden och fästmannen sedan gifte sig med henne, erkändes barnet och blef arfsberättigadt.

Om bondes hustru dog före eller efter julen, voro särskilda bestämmelser om gårdens afrad, d. v. s. det som växte å åker eller äng, sedan säd och hö hade bärgats.

Dog bonden, ärfde barnen honom, och modern skulle vårda barnen. Men gifte modern om sig, skulle faderns närmaste fränder vårda barnen samt råda öfver deras egendom. Saknade denne förmåga därtill, skulle släkten fara till tings om saken, och om det då befanns, att vårdaren var för gammal eller för litet vetande, så att han icke kunde vårda det omhänderhafda, skulle af faderns fränder den, som ville och hade förmåga därtill, omhändertaga barnen och deras arf. Om faderns fränder voro i delo med barnen, kunde modern vara deras målsman. Dog barnen, ärfde modern en hufvudlott mot barnen. Fanns både söner och döttrar, ärfde modern sin son. Var det endast döttrar, ärfde såväl moder som dotter. Halfsyskon ärfde icke, o. s. v. Gifte bonde bort sin son och gaf honom vängåfva eller höll gästabud, erhöilo bröderna icke därför ersättning. Men om bröder bodde tillsammans och en af dem gifte sig samt gaf vängåfva och gjorde gästabud, då ägde bröderna rätt till ersättning för vängåfvan samt tre mark för gästabudet.

Om bröder ville gifta bort sin syster, skulle helbroder gifva henne hemföljd men ej halfbröder, om de ej själfva ville.

Om träl utom äktenskapet aflade barn med trälinna, hade han och hans ägare ingen del i barnen, utan tillhörde de ensamt moderns ägare. Bestämmelser rörande träl och trälinnas giftermål gifvas äfven.

6.

Arfdabalken.

Son ärfde sin fader dubbelt mot dotter. Men om dotter förnedrar sig genom lägersmål och föräldrarne drifva bort henne, tager hon ej arf med sina syskon, utan att de taga henne åter och förlåta henne.

Oäkta barn fick icke ärfva, men om någon ville gifva sina frillebarn något, skulle fadern med sina arfvingar inför tinget i Linköping

eller inför konungen, om han var i landet, med sina arfvingars vilja, trolofva sig. Mer än hvad barnet nu fick kom honom icke till godo. Frilla ärfde aldrig sitt barn. Förutom till kloster och kyrkor fick icke något bortgifvas utan arfvingarnes tillstånd.

Om moder och barn dogo vid förlossningen eller i barnsäng eller man, hustru och deras barn samtidigt drunknade på sjöresa, skulle, om barnet dog före modern, modern ärfva barnet och därefter moderns arfvingar henne. Dog modern före barnet, ärfde barnet och därefter faderns fränder. Huru det gick med arf efter samtidigt aflidne var beroende af vittnesmål.

Om bonde dog, och hustrun vid hans död sig ovetande var hafvande samt utbetalade arfvet till rätt arfvinge, men hon sedermera befinner sig hafvande, och den som lyftat arfvet ej vill mista detsamma utan i stället mördar henne, så skulle, om hon blifvit jordad, hennes lik uppgräfvast och uppskärast. Fanns då barn eller liknelse till barn, ärfde barnet sin fader, modern sitt barn och hennes arfvingar henne. Där ärfde alltså död och okristnad.

»Ingen må annan sig till arf dräpa.»

Om bonde gifte bort sin son eller själf ingick nytt gifte, skulle fadern afstå halfva egendomen till sina söner. Dotter fick nöja sig med den hemgift, fadern gaf henne.

I flocken XI heter det: »Nu må man ej jord eller annat gods gifva undan rätt arfvinge, såsom det förr föreskrefs i lagen, och ej sig till gåfträl gifva, ty det tog Birger jarl bort.» Med gåfträl menades den, som själf gaf sig i trældom, eller den, som gaf en annan sin egendom, mot det att emottagaren skulle föda gifvaren till hans död.

Om någon på grund af svaghet eller sjukdom ej kunde hjälpa och föda sig, då kunde han lämna sin egendom till sina rätta arfvingar, om han ej hade egna barn. Och om arfvingarne ej ville taga emot denna fördel och föda honom, kunde han gifva sitt gods åt andra, som ville föda honom.

Om någon aflade barn med en trälinna, skulle det utlösas ur träl-
domen inom sju år.

Fränder kunde lösa sina fränder ur träl-
domen, men den, som så blifvit utlöst, kunde ej utlösa en annan, ej heller den frilla, han lefde tillsammans med. Om barn i samma gifte voro i trældom, skulle först den äldste utlösas, sedan de andra med full lösen och ej med ed.

Om någon gaf en träl fri för sin själs skull, skulle han svara för och upptaga honom i släkten samt bestämma, hvad den frigifne skulle ärfva.

Priset på en träl, d. v. s. på en människa, var äfven af lagen bestämdt. I flock XVII säges det, att träl löses till frihet med tre mark vadmal eller sex mark penningar eller fyra nyttjanöt (nöt af normal beskaffenhet). Af dräpabalken befinnes, att om en fri dräpte en träl, skulle han böta tre mark, d. ä. sex penningar, eller tre mark vadmal,

12 alnar på öret, eller fyra nyttjanöt, oxe som dragit tre vårar eller ko, som burit tre kalvvar.

Död man, som ej ägde arfvinge inrikes, d. v. s. inom landskapet, skulle ärfvas af rätte arfvingen, om denne inom natt och år kom och kunde med bref eller fullgoda skäl visa sig vara den rätte. Om ej någon infann sig inom den bestämda tiden, ärfde konungen, vare sig det var jord eller lösöre. »Det kallades fordom danaarf.» Om den döde bekommit jord som gåfva, då ägde den, som gifvit jorden, taga den tillbaka.

Om en lösgifven träl sades fortfarande vara träl, skulle denne värjas med fjortonmanna- eller släkted. Om en bonde aflade barn med sin trälinna, fick han ej sälja barnet eller hafva det i trældom och ej broder sin broder eller syster sin syster. Om bröder bodde tillsammans, och en af dem aflade barn med deras trälinna, skulle detta barn vara fritt, och ägde ej bröder få ersättning.

7.

Om jordaköp.

I första flocken gifvas bestämmelser om, då konungen genom försäljning eller gåfva ville afhända sig jord eller allmänning. Då han gaf bort jord, skulle emottagaren gifva konungen tre måltider, och konungen skulle taga jord och »lägga i sköt». Denna skötning var en symbolisk tradition af såld, bortgifven eller förpantad jord. Gifvaren eller säljaren lade något jord af den afhända egendomen i en flik af en kappa, som af andra närvarande hölls utbredd, hvarvid emottagaren tog till sig fliken med den däri lagda jorden.

Om den nye ägaren kom i tvist med konungen om jorden, ägde den förre vitsord.

Vid försäljning af jord skulle såväl konung som bonde först hembjuda den till släkten. Särskilda föreskrifter voro gifna, om jord skiftades eller såldes, men säljaren senare ångrade sig och satt kvar med lås och nycklar o. s. v., om säljaren eller köparen foro bort, innan jorden emottagits, om den ene eller andre sade sig sålt mer eller mindre, om en säljare ej beviljade hemul, om klander uppstod, om kyrka eller kloster ville köpa jord, om öfvermage skiftade eller sålde jord, om bonde ville sälja sin äganderätt till hemmafödd träl eller »fostre», så kallad, som det antages, med hänsyn till hoppet om arf eller annan fördel, som tillkom ägaren.

Om bröder hade gemensamt bo, var den äldste af dem berättigad att avsluta köp.

8.

Vinsordabalken.

Denna balk rörde »vin», d. v. s. en person, som hade befattning vid köp, ett slags mäklare. Om bonde ville sälja träl, häst eller andra kreatur »med horn och hofs, skulle det ske med »vin och vittne». Men ej höns och gås eller hund och katt. Skuret kläde, skaftadt vapen (spjut, pilar m. m.), svärd med skida, arbetadt guld och silfver samt hus försedt med lås och dörrar skulle alltid köpas »med vin och vittne». I de följande flockarna gifvas bestämmelser om klander af köp m. m.

Köp, som gjordes på gatan och utan vittnen, kallades »strætisköp». Bondes hustru ägde ej köpa för mer än åtta penningar. Om bondens son ej skiftat arf med fadern, var han ej mer köpgild än trälen, och köpet kunde återgå. Om bröder sutto tillsammans i bo, var endast den äldste köpgill.

En som förvaltade andras bo samt var delägare i boet var köpgill, men ej hans träl.

9.

Räfstabalken.

Vid räfsteting utöfvades domsrätten af konungen eller den han därtill förordnade. Om konungen ville hålla räfst, utsåg han häradsnämnd, men därtillingo icke väljas vederdelomän, partiska män eller fränder. De mål, som kunde förekomma vid räfst, voro alla edsöre, stridiga eder, som parterna gingo emot hvarandra, olaga eder, knifstyng, olydnad mot konungs dom, alla jordatvister, högmål, alla mål, där böterna gingo till 40 mark, alla mord, gälder, rån, olaga nämnder samt tjufmål, då tre personer angifva.

En annan nämnd kallades fjärdingsnämnd, bestående af män, boende i en fjärdedel af ett härad, där mindre vidlyftiga mål förekommo. Gårdsnämnd och bronämnd hade att göra med gärdesgårdar och broar m. m.

Räfstabalken lämnar i öfrigt bestämmelser rörande edgång, trolldomsmål, stämning m. m. Om en bonde skulle göra sak med en annan, skulle han på måndagen mellan solens upp- och nedgång med två män gå till gården och stämma till tinget. Särskild föreskrift gafs för stämning till tinget i Linköping.

10.

Bygdabalken.

Byn var indelad i attungar, och lades på hvarje attungstomt »två gånger en femalnstång», d. v. s. attungstomten var 10 alnar vid bygatan, enligt gammal föreskrift. Då denna tomt efter hand befanns för liten, öfverläts åt byägarne att själfva bestämma, huru många gånger stången skulle läggas på attungstomten. För mätning af jord eller tomt användes äfven rep (snöre).

Om bönder ville bygga by och fördela ägorna, skulle råmärke ned-sättas och med ed stadfästas af dem, som ville bygga, hvarvid skulle tillses, att enhvar fick sin rätt. By kunde emellertid finnas, utan att ligga »i laga läge». Skulle nu någon vilja hafva byn i laga läge, måste han i densamma äga minst $\frac{1}{6}$ attung.

Gränsmärken voro af skilda slag. Gränserna bestämdes på olika sätt. Om, för att anföra ett ex., by och allmänning möttes i vatten, så skulle man taga »ett nio alnar långt skepp och ställa det med ena stammen i vassen och den andra utåt djupet, och skulle vidare en man ställa sig i bakstammen med ryggen utåt samt kasta skaftet till en båtshake öfver axeln. Där skaftet slog ned, slutade byns ägorätt, och utanför denna plats vidtog allmänningen.

Om gata skulle göras genom byn, skulle den vara femton alnar bred, och alla tomter gränsa till gatan. Emellan två byar eller gårdar skulle vara en nio alnar bred »bolstadsren» eller väg, så att två vagnar kunde mötas. Gata för kreatur skulle äfven hafva bestämd bredd. Var bro bristfällig, skulle bidrag lämnas till dem, som reparerat. Tingsväg och allmän landsväg skulle vara tio alnar bred o. s. v.

Ägdes ström tillsammans med annan, och man ville bygga kvarn eller stämma vatten, fick ej annans åker eller äng därvid skadas, ej heller så byggas, att vatten eller fisk ej kunde komma igenom eller någon skada åstadkommas.

Torpare funnos, hvilka naturligtvis stodo i beroende till hufvudgården. De ägde nyttjanderätt till byns allmänning, ehuru ej i samma mån som bonden, men han fick taga timmer till husbehof och till gärdesgårdar, fick begagna betet samt rödja för rofvor och råg samt taga tre hálmar (skördar). Då torpet blef större och bättre, skattlades det eller lades till »ha och hamna», råmärktes och frigjordes från hufvudgården eller byn.

Landbor voro arrendatorer, hvilka genom öfverenskommelse öfvertogo en gård och därför erlade städja och årlig afrad. Uppsägning af arrende skedde före jultid. Städjan, kallad »bolgäf» eller »bolgift», borde enligt lagen bestå af ett sex år gammalt nötkreatur och vängäf-

van, som gafs vid tillträdet, af sex öre för hvar attung. Afraden lämpades efter jordvärdet, men som laga afrad uppgifvas för attungen 4 tunnor säd eller 2 öre vadmal af 2 näfvars bredd samt 1 vår- och 1 höstdagsverke.

Stubbekarlar omtalas och synas varit skogsarbetare.

Då bonde ville taga sig dräng, skulle han öfverenskomma om lega. Ville drängen sedan gå sin väg, skulle bonden betala så mycket, han utfäst sig till. Om bonden ville bortdrifva drängen, skulle han äfven gifva drängen så mycket han lofvat. Sedan fick drängen gå, hvarth han ville.

Bestämmelser voro gifna, i händelse kreatur kommo in i annans åker, om någon hade jord i annan by och ville något ödelägga, om någon tjudrade i annans åker eller äng, om någon vid hö- och sädesbärgning gick in på annans ägor, om någon ej ville bärga o. s. v.

Voro bönder af olika mening om huru jorden skulle brukas, ägde den vitsord, som ville hafva hälften i träda.

Vid höstfrid, från Olofsmässan »tills rök och såte äro inne», och vid vårfrid, från midfastan till pingst, var ej tillåtet att lagsöka en annan utom i vissa mål.

Om någon red ut och var drucken samt slog sönder grind m. m., bötfälldes han.

Om man grep någon i sin skog, fick man ej taga pant af bonde eller hans träl, utan skulle de följas till byn, där kvarstad lades å lasset. Var saklös, om visas kunde, att han fått tillstånd att hugga i skogen.

Vid bigård fick man ej, annat än på bestämdt afstånd, sätta »skruv», d. v. s. bikupa eller sådant kärl, som begagnades att infånga bin med. Tog man bi efter öfverenskommelse med skogens ägare, erhöles hälften mot alla dem, som skogen ägde o. s. v.

Å allmänning fick bäfver tagas saklöst men icke annars. Dräpte någon bäfver och bröt hans hide, skulle bäfvern lämnas till ägaren af ängen jämte tre mark. Björn ägde alla jaga, ty björnen var människan öfvermäktig. För älgfångst gafs särskilda föreskrifter. Hvar bonde var skyldig hafva tre famnar vargnät. Skyldighet fanns att deltaga i vargskall. Kom rådjur i vargnät vid skall, låg ogillt. Rådjur var konungens djur. Räf tillhörde den, som tog hand om djuret. Den, som börjat en jakt, hade sin rätt förvarad i tre dygn. Kom någon under denna tid emellan, fick han en frambog och en half bakbog.

Hittade man guld eller silfver, skulle därom lysas för grannarne vid kyrka och ting. Kom ingen inom ett år och kunde bevisa sig vara ägare, tillföll två lotter konungen och en lott hittaren. Rörande annat hittegoods gåfvos äfven bestämmelser.

Om någon gick i borgen, finnas — förutom det att borgesmannen fick vid anfordran betala — äfven andra föreskrifter vid särskilda fall

Ollonskog kunde fridlysas och delas så, att det bestämdes, huru många svin hvar bonde fick hafva därstädes. Å annans skog fick ej svin släppas.

Alla delägare i oskiftad skog ägde rätt att saklöst hugga allt, förutom ek och hassel. Såväl ek som hassel synas ha hållits i en viss helgd. Så användes t. ex. en hasselstam, då tvist uppstod, om hvem som ägde en sädesrök. Den, som ansåg sig äga röken, sökte freda den genom att vid densamma nedsätta en dylik stam. Att taga ollon eller nötter å annans mark var förbjudet, men for man sin rätta väg genom dylik skog, ägde man taga så mycket som hatten kunde rymma upp till hattbandet eller vanten upp till tummen.

Om någon sköt ut ett fartyg, med plats för 40 roddare, från de »lunnar», eller rullar, å hvilka fartyget hvilade i land, och gick ut från land, fick han, om han brast i tretolftaeden, böta 40 mark. Böter fick äfven den betala, som bröt lås vid båt, samt den, som rodde bort med eka.

Vård om upptänd eld, eldsvåda, brandstodsavgift, köp af husdjur, olofligt bruk af annans jord eller vattenverk, om hynda samt om någons hund blir rasande sjuk o. s. v., gifver äfven Östgötalagen anledning till bestämmelser.

Många andra bestämmelser gifvas, men alla kunna icke uppräknas här. Afsikten har endast varit att lämna några exempel.

»Nu är lagsaga eder (åter?) lyktad och utsagd med hund och harf-pinne. Börjar med det högsta och slutar med det lägsta.» Detta uttryck har afseende på lagens begynnelse med kyrkobalken och slut med stadganden rörande hundar och harfpinnar.

Denna sista mening utvisar, att lagen plägade uppläsas för folket. Huru ofta dylik uppläsning försiggick, är obekant. Emellertid omnämnes fyra s. k. »lagtingsmåndagar»: andra måndagen efter pingst, nästa måndagen efter Mikaelsmässa, andra måndagen efter trettondag-jul och nästa måndagen efter midfastosöndag, hvaraf de tre första inträffade, då efter slutade jul-, vår- och höstferier tingsterminen åter började, och den fjärde vid början af vårferierna. Antagligen upplästes då lagen. Med lagsaga betecknades efter hand det under lagmannens domsrätt lydande området.

IV.

Unionstiden

(1389—1521).

1.

Unionstidens början till år 1448.

Drottning Margareta och Östergötland. Den år 1371 från vårt land fördrifne svenske konungen Håkan, som bekant äfven konung i Norge, hade vid sin död efterlämnat sin gemål Margareta, danske konungen Valdemars dotter. Efter sin ende sons, Olofs, död, blef hon vald drottning i Norge och utsedd att förestå regeringen i Danmark. Sedan hennes kusin konung Albrekt, som en gång fördrifvit drottningens gemål från Sverige, blifvit besegrad och fångslad, blef Margareta nu äfven Sveriges och därmed hela den skandinaviska Nordens härskarinna. Margareta var en kraftig kvinna, om hvilken hennes fader yttrade, att hon af naturen varit ämnad till karl.

Den första mer bemärkansvärda händelse, som under hennes tid timade i Östergötland, var herredagen i Söderköping d. 24 okt. 1389. Här bestämdes att »af erkänsla för den nåd, tröst och hjälp, som fru Margareta, Sveriges och Norges drottning samt Danmarks rätte arvinge, bevisat Sverige under den ännu fortfarande ofriden, på hvilken man med hennes bistånd hoppades ett snart slut, bevilja henne en gård öfver hela riket af biskopar, klerker, kyrkor och kloster, riddare och svenner, landbor och vårdnad (underhafvande) samt af alla rikets skattebönder att utgöras af hvar man för sig, bonde och landbo, hvem han helst tillhöre, med en mark svenska penningar».¹ Drottningen var själf närvarande vid denna herredag.

Härför reste drottningen till Vadstena för att besöka sin fostersyster, abbedissan i därvarande kloster Ingegärd Knutsdotter. Under sitt besök öfvervar hon jämte Linköpingsbiskopen, tre andra biskopar och många stormän en munk- och nunneinvigning. Ett skydds-

¹ De citat, som här och hvar förekomma under unionstiden i detta arbete, äro hämtade dels ur *Diplomatarium Suecanum*, dels ur samtida skrivelser och bref ur *Handlingar rörande Skandinaviens historia* äfvensom ur bref, befintliga i utländska arkiv, hvilka äro samlade och utgifna af K. G. Styffe i hans *Bidrag till Skandinaviens historia*.

bref utfärdades för klostret och dess egendom. Ett tiotal år senare eller år 1100 utfärdade Margareta stadsprivilegier för Vadstena, för hvilken ort hon synes varit synnerligen intresserad.

Sommaren år 1390 hade drottningen en sammankomst på Stegeborg med verkställarne af Bo Jonssons testamente, hvarvid dennes barns närmaste fränder på fädernetingo emottaga vården af Bo Jonssons gods samt de panter, drottningen lämnat barnen för de till henne öfverlämnade slotten.

År 1391 led Östergötland af en svår missväxt, hvartill kom att skaror af tyskar hemsökte landskapet med rof och plundring för att hämnas Albrekts fångenskap. Domkapitlet i Linköping skrifver härom i november s. å.: »Och veta vi väl, att af alla biskopens, kyrkans och kyrkans landbönder hafva vi detta år af somliga undfått ganska litet och af andra alls intet, förty att det växte intet på jorden, och det lilla, som växte, är med rof och våldgästning från dem taget, så att det må väl ske, att hundra landbönder finnas, som alla tillsammans icke äga en spann korn eller ett lass hö eller nöt och smör eller andra ätande varor.»

Vid herredagen i Nyköping 1396 berördes äfven Östergötland på så vis, att där beslutades, att detta landskap skulle, jämte åtskilliga andra län med fästen, slott, städer, koppar- och järnverk för egen del innehafvas af fru Margareta.

Vid ett rådsmöte i Vadstena i slutet af år 1400 blef den af henne redan 1396 utvalde efterträdaren, hennes systersons son Erik af Pommern, förklarad myndig. Som han redan förut blifvit hyllad till Sveriges konung, skulle Margareta nu egentligen icke vidare utöfvat regeringsmakten, men ställningen dem emellan i detta hänseende synes ha förblifvit densamma som förut.

I augusti 1408 vistades Margareta åter i Vadstena. Hon uppehöll sig för öfrigt litet hvarstades inom sina riken. Ända till månadstals kunde hon kvardröja i en landsort för att därefter besöka en annan. Något egentligt residens hade hon icke.

Räfstetingen. Den vid denna tid påbörjade reduktionen af kronans gods, som adeln slagit under sig eller som kommit i kyrkors och klostres besittning, blef i Östergötland af ganska ingripande art.

Det första kända räfstetinget här hölls den 23 nov. 1396 i Norrköping med Lösings h:d. Äfven i febr. 1397 skall ett dylikt ting ha hållits. År 1399 höllos flera. Tingen för Östanstång voro i regel i Söderköping och för Västanstång i Vadstena. Ärenden rörande de väster om Stångån belägna Gullbergs och Valkebo härad förehadades likväl äfven i Söderköping. Vid ett ting angående kungstredingen i Lösings härad voro närvarande, förutom drottningens representanter och nämnden, ärkebiskop Henrik, tre andra biskopar samt tre riddare och riksråd.

Därefter höllos tillsvidare icke några räfsteting. De hade väckt

missnöje särskildt bland prästerskapet, icke minst inom Linköpings stift. Domkapitlet gaf till och med år 1403 i uppdrag åt kyrkoherden i Häradshammars s:n att hos påfven framföra klagomål öfver de oförrätter och det förtryck, domkyrkan måst utstå i nära 40 år, d. v. s. underförstådt från det år konung Albrekt valdes till konung. Reduktionens verkningar skulle nämligen gå tillbaka till detta år.

Då domkapitlet år 1409 skulle välja ombud till ett blifvande kyrkomöte i Pisa, förklarade ledamöterna sig vara alltför obetydliga emot de utländska män, som besökte mötet, hvilka kunde uppträda med stor prakt, under det de själfva icke ens vågade yttra sig mot fogdarne och deras tjänare, hvilka genom onda världsliga domstolar frántogo kyrkan hennes egendom.

Efter år 1399 gick drottning Margareta till väga på det sätt, att hon tid efter annan lät utlysa ting, där rannsakan försiggick angående äganderättsförhållanden.

Så hölls i februari år 1404 ett ting med menige allmogen i Bråbo härad i »stora prästsätesstufvan» i Norrköping. Drottningen var själf närvarande. Detta ting var af betydelse. Där tilldömdes nämligen drottningen och konungadömet Ringstadholms slott och Ringstad, som riddaren Knut Bosson Grip å egna och sin släkts vägnar afstått. Närvarande vid tinget voro Linköpingsbiskopen Knut, biskop Jakob från Bergen, ärkedjaken i Uppsala Jens Nielsson, riddaren Knut Bosson, prästen i Eneby Peter, prästen i Dagsberg Nikolaus, åtta adelsmän samt en bonde, hvilka tillsammans utfärdade dombrefvet. Drottningen uppträdde själf och sporde »både kleresiet och ridderskapet, härads höfdingen, nämnden och all allmogen till, om det dem veterligt var, att Rymstæthæholm i Östra Gyllant liggande, som huset och fästet nu står uppå, var med rätt dömdt till konungadömet evärdligen blifva. Då svarade alla samdräktligen, ingen motsägende, ja, att dem allt detta föreskrifna väl var veterligt, att så var dömdt om förenämnde Ringstadholm, som föreskrifvet står.» Drottningen sporde vidare, om äfven det närliggande Ringstad tillhörde konungadömet, hvilket äfven jakan- de besvarades. Slutligen sporde drottningen riddaren Knut Bosson, »om han kände sig någon rätt eller rättighet hafva eller hafva ville i eller till förenämnda Ringstadholm eller Ringstad eller deras tillägor».

Då svarade jag, heter det vidare i dombrefvet, »förenämnde Knut med vilja och berådt med nej, att jag ingen rätt eller rättighet däri eller till har eller hafva vill i någon måtto, förty om än det så varit hade, att min fader Bo Jonsson, hvars själ Gud hafve, min moder Greta, min syster Margareta och jag någon rätt eller rättighet hade haft i eller till något af detta föreskrifna i någon måtto, då har vår förenämnda nådiga fru, drottning Margareta, min förenämnda moder och min syster och mig därför så fullt och allt före gjort efter vår vilja och nöje, så att oss fullleligen och väl åtnöjer, och har förenämnda min moder Greta, min syster Margareta och jag förenämnde vår fru

drottning upplåtit och tillägnat henne och hennes arfvingar all och så mycken rätt och rättighet, som förenämnde min fader och vi förenämnde i förenämnda Ringstadholm och Ringstad med deras tillägor hafva haft eller hafva kunna i någon måtto.»

Ett annat ting hölls vid Lundby i Åkerbo härad år 1405, äfven det med samma domsrätt som räfstetingen. I en särskild skrifvelse till häradshöfdingen ombeder drottningen denne, att han med tolf »häradsbomän, de visaste som i häradet äro», skulle rannsaka och utleta de kronogods och den ingäld, som kronan hade rätt till i detta härad, och därför redogöra för hennes fogde Esbjörn djækn. Med anledning häraf dömdes Tuna i Rystads socken att vara »konungs treding».

En dylik skrifvelse, och af samma anledning, sände drottningen år 1409 till häradshöfdingen i Björkekinds härad, hvarefter ting hölls s. å., därvid en hel del gårdar dömdes dels att vara krono- dels skattegods samt att ön Svindia i Bråviken och alla andra till häradet hörande öar, skär, klippor och holmar skulle för alltid vara häradsallmänning och konungstrëding.

Det är möjligt, att dylika särskildt påbjudna ting hållits äfven inom andra delar af Östergötland, men pärmebrefven därom kunna vara förkomna.

År 1413 började räfstetingen ånyo. Efter drottning Margaretas död utlyste konung Erik med rikets råd d. 9 april 1413 räfsteting att hållas inom Linköpings stift samt meddelar samtidigt de närmare föreskrifterna därom. Så bestämdes, att inom stiftet årligen skulle vara tre räfsteting, två i Linköping och ett i Kalmar. Biskopen skulle tillsammans med lagmannen, två af domkapitlet samt särskilda af konungen utsedda män af adeln hålla tingen. Något lagmans- eller landsting skulle icke förekomma, utan skulle alla mål slutföras vid räfstetingen.

De från denna tid bekanta räfstetingen höllos år 1413 med Bankekind, Bråbo, Hanekind, Memming, Valkebo och Östkind i Linköping, med Hammarkind, Lösing och Skärkind i Söderköping samt 1414 med Aska, Dal, Göstring, Lysing och Vifolka i Skenninge. Vid Aska-tinget afgjordes äfven ärenden rörande Gärstad i Kärna socken samt Svärtinge. Som synes, höllos icke alla räfstetingen efter gifven föreskrift i Linköping. Men det är möjligt, att de räfsteting, som icke försiggingo i Linköping, endast voro förberedande ting. Det framgår nämligen af ännu befintliga handlingar, att t. ex. östgöotalagmannen Ivar Nilsson d. 10 okt. 1413 å räfsteting i Söderköping med Östkind h:d efter nämndens vittnande tilldömde hustru Katarina Gilikinsdotter jord i Vagnstad och Vånga, som Esbjörn djækn och Jösse Martensson från-tagit henne. Och från d. 8 nov. s. å. finnes ett ytterligare dombref om samma jord. Det är då biskop Knut och lagman Ivar Nilsson, som vid räfsteting i Linköping med allmogen af Östkinds härad afgifva samma dom öfver samma gårdar med uppräknande af samma nämnd. Domen beseglades vid sistnämnda tillfälle af de af konungen utsedda

riddarne och väpnarne. Äfven andra räfstetingsbref utvisa, att endast häradshöfding och nämnd varit närvarande vid doms utfärdande.

Å konungamaktens vägnar uppträdde fogden öfver Östergötland och angränsande del af nordvästra Småland Esbjörn Kristiernsson djækn. Denne var i sin tjänst mycket nitisk, men hans fordringar blefvo ofta underkända. Så hade han t. ex. år 1399 förgäfves gjort anspråk för kronans räkning på Folkungagodsen Bjälbo och Vadstena med underlydande, men detta yrkande blef, efter lämnadt vittnesbörd, ogilladt. Efter drottningens död (1412) blef han afsatt.

Att i öfrigt här omnämna alla de domar, som af räfstetingen utfärdades, skulle blifva för vidlyftigt och är dessutom icke möjligt, då endast ett ringa antal af dessa tingshandlingar blifvit bevarade. Här anföras emellertid några för att visa, dels huru behöflig denna räfst var, dels huru tilltagsenhet och egennytta kunde åtminstone till en tid vara afgörande för äganderätten.

År 1413 fordrade fogden Esbjörn i Söderköping för kronans räkning frälsegårdar i Gryt socken, Hammarkinds h:d. Nämnden vittnade, att den aldrig hört annat, än att dessa gods »äro frälse af hednom hööss» (!). Nämnden var, som synes, i okunnighet om att det under hednatiden icke funnos några frälsegårdar.

S. å. tilldömdes Vadstena kloster jord i Fjärdingstad, Häradsammars socken, som Folke i Häradstorp förhållit klostret.

S. å. fälldes räfstetingsdom i Linköping, hvarigenom Askeby kloster tilldömdes ersättning för gårdar, som klostret emottagit af Bo Jonsson, men hvilka blifvit lagda under skatt, nämligen Norrby och Mellby i Grebo socken samt Forsö, V. Grefva, Allmänningsorp och Lundby i Skrukkeby socken.

S. å. tilldömes i Linköping Askeby kloster en kvarn m. m., som Bo Jonssons arfvingar förhållit klostret.

S. å. dömes Ål (Grensholmen), som Esbjörn ville tillerkänna kronan som konungstreding, till frälse.

S. å. tilldömes i Linköping Bråbo härad rätt till allmänningjord, som häradet icke på många år åtnjutit.

S. å. återdömes i Linköping till Bo Jonssons arfvingar Hackefors i Landeryds socken samt jord i Hofvetorp i Vist socken m. m., som Birger Magnusson och Jösse Martensson förhållit dem.

S. å. återdömes till Linköpings domkyrka Alviken med kvarn i Nykils socken, som Tyke Ingemundsson fräntagit kyrkan.

S. å. föll, äfvenledes i Linköping, räfstetingsdom, hvarigenom jord i storbyn i Sjögestad, som först tagits af Karl Bengtsson och efter hans död af drottning Margareta, återdömes till Vreta kloster, hvars gamla frälse det var.

År 1414 hölls räfsteting i Skenninge, där följande domar utfärdades:

Göstrings härad tilldömdes alla de häradsallmänningar, som varit häradet frånhäfdade, samt förbjudas fogdarne och deras ämbetsmän att

befatta sig med nämnda allmänningar, dess afrad, utskylder eller dagsverken.

Filip Bonde tilldömdes afraden af godset Orlunda, som Esbjörn med våld förhållit honom, för den tid Filip kunde bevisa, att Esbjörn uppburit densamma.

Vadstena kloster tilldömes jord i Vedemö i Vinnerstads socken, som Esbjörn olagligen tillvällat sig.

Gärstad i Kärna socken, som Nils Arvidsson afträdt till Vreta kloster i utbyte mot nyttjanderätten till en kvarn med ström i Dufvedal, återdömdes till hans arfvingar, enär strömmen var konungstreding.

144. Detalj af drottning Margaretas gravvård. Roskilde domkyrka.

Vid samma tid dömdes fogden Esbjörn till 40 marks plikt för våld mot Lydeke i Staflösa. Esbjörn hade nämligen haft Lydeke tio veckor i stocken och låtit honom därtill nödgad och trängd »bebefva» Esbjörn gården Svärtinge. Därjämte återdömdes gården till Lydeke med afrad för hvarje år, som Esbjörn bevisligen uppburit densamma. Husen skulle återlämnas lika goda, som då gården afträngdes, men voro de bättre, skulle de lösas.

Vid detta räfsteting i Skenninge var biskop Knut i Linköping närvarande.

I här anförda domar återfinnes icke någon, som utvisar, att kyrkan blifvit beröfvad något gods, säkerligen beroende därpå, att då dom-brefven skulle lösas, hade hvarken kyrkor eller kloster något skäl att inlösa och förvara andra handlingar än sådana, som utvisade, att de omtvistade ägodelarna blifvit dem tillerkända.

Af f. n. kända bref från Östergötlands räfsteting år 1413 och 1414 se vi, att de två kapitelsledamöter, som enligt konungens föreskrift skulle vara närvarande, endast bevistade tingssammanträdet d. 11 nov. 1413.

Med dessa ting upphörde reduktionen och tillsvidare äfven räfstetingen för att senare ånyo upptagas.

År 1453 förordnade konung Karl Knutsson sin hofmästare och kanslär att resa omkring i landsorten och hålla räfsteting. I mars 1454 hölls äfven ett dylikt i Linköping.

Konung Erik. Drottning Margareta (fig. 144) hade afidit år 1412. Hennes efterträdare konung Eriks uppträdande var icke sådant, att han kunde vinna svenskarnes tillgifvenhet. Han blef så småningom allt mer liknöjd för sina plikers fullgörande, och vi finna, huru hans drottning Filippa måste gripa in i bl. a. rättvisans handhavande. Sålunda afgjorde hon i Vadstena år 1422 en rättstvist tillsammans med tolf svenska män, »sin nådige herres råd». Och år 1426 afgjordes af henne med tolf rådsherrar ånyo en eller flera rättstvister.

Bl. a. drog konungen svenskarne med i sitt danska krig, där de fingo lida mycket.

Sin drottning, den ädla Filippa, öfverföll han med hugg och slag, så att hon fann sig föranlåten att som s. k. yttre syster ingå i Vadstena kloster, där hon inom kort (1430) afled. Konungen stiftade till sin alltid »trogha och ärliga» makas minne en gudstjänst i Vadstena och gaf härtill 1,100 svåra engelska nobler, för hvilken summa frälsegods skulle inköpas.

Den inre styrelsen, utan ordnad regering, gaf äfven anledning till mycket missnöje. Konung Erik (fig. 145) besökte dessutom sällan Sverige. År 1413 vistades han här något öfver

två månader. Vid sin återresa passerade han Vadstena. Med den största fromhet närmade han sig klostret. Han gick nämligen till fots från Skenninge. Under de följande åren besökte han Vadstena tre gånger. Anläggandet af ett birgittinkloster i Danmark blef resultatet af hans Vadstenabesök. År 1421 höll Erik å Rönö biskopsgård ett herremöte för att döma öfver ärkebiskop Jöns Jerekinus, därvid denne mot vissa villkor nedlade sitt ämbete.

Frihetshjälten Engelbrekt i Östergötland. Missnöjet med konung Erik och hans fogdar utbredde sig emellertid så småningom. En resning, som utgick från Dalafolket, under anförande af Engelbrekt Engelbrektsson (fig. 146), spred sig snart öfver hela landet. Redan efter

145. Konung Eriks sigill.

ett par veckor var Engelbrekt i Östergötland, där Ringstadholms slott belägrades.

Emellertid hade på grund af de oroväckande händelserna ett råds-möte blifvit sammankalladt i augusti 1434 till Vadstena, där nu sam-lades tre biskopar, fyra riddare och tolf väpnare.

Engelbrekt afslöt, efter att på en flotte hafva uppfört en fem vå-ningars »barfrid», då vid Ringstadholm ett fem dagars stillestånd samt begaf sig med ett följe af tusen man till Vadstena. Han öfver-raskade här de sammanträdande rådsherrarne. Sedan han höfviskt hälsat dem, förklarade han, att sedan sista konung Magnus' tid hade icke konungar utan tyranner regerat öfver Sverige, hvilka senare sökt rikets skada och fördärf samt pålagt folket större skatter, än det kun-nat bära. Han uppmanade därjämte de församlade herrarne att så vända sina råd och anslag, att Sverige måtte ryckas ur sin olidliga trældom, samt att drägliga skatter skulle påbjudas, så att den trälände bonden kunde hafva sitt uppehälle af sitt arbete.

146. Engel-brechts vapen.

Å rådsherrarnes vägnar förde biskop Knut i Linkö-ping ordet. De kunde, sade han, icke träda från sin herre, den de svurit trohet. Man fick icke så fäktas för friheten, att man miste äran. Men Engelbrekt invände, att ko-nungen afgifvit många eder utan att hålla dem, hvadan ock folket vore kvitt sin ed. Men då rådet ändock blef fast vid sin tanke, hotade han med, att det skulle kosta dem lif, ära och gods, om de icke ville göra något för folket. Han fattade därefter Linköpings-biskopen i kragen och hotade att kasta honom jämte de öfriga ut till den förbittrade allmogen. Detta hjälpte, och konungen uppsades i en skrifvelse af d. 16 aug. tro och lydnad. Med hvilka känslor detta skedde, framgår af brefvets ordalydelse. »Engelbrekt kom oförvarande öfver oss alla», säges det, »med stor makt och grep och tvingade oss med värjande hand, att vi skulle hålla med honom och allmogen och värja vårt rikets land och rätt för alla oskäligen skatter, tunga och mångfaldig orätt, som I och flere på edra vägnar långligen hafva gjort, så framt vi icke ville mista lif, ära och gods. Därför samtycke vi nu med all Sveriges allmoge och äro storligen med eder orätt nödda att uppsäga eder tjänst, råd och troskap, som vi lofvat, svurit och till-sagt eder, så att I ej kunnen hädanefter hoppas af oss i någon matto tjänst, råd eller manskap, efter det I ej hafven hållit oss de eder och den tro, som I med uppräckt hand hafven fullkomligen lofvat och svurit vid helgedomarna och den kristna tron.»

Engelbrekt fortsatte därefter sitt segertåg. Östgötarne slöto sig till honom. Ringstadholm, som vid denna tid innehades af Henrik Styke, af tysk släkt, lämnades till Nils Erengislesson Natt och Dag. Rönö, som innehades af Albrekt Styke, intogs af biskop Knut. Stege-borg, hvars höfvitsman var italienaren Franco Giovanni, kallad Johan

Valen, uppgafs utan strid och lämnades äfven till Linköpingsbiskopen Knut. En märklig förändring visade sig hos stormännen. Flera riksråd slöto sig till Engelbrekt. I september tillskref rådet de tyska städerna vid Östersjön jämte högmästaren i Preussen om konung Eriks afsättning med uppmaning till bistånd mot honom. Genom ett bref, dateradt Söderköping d. 3 okt. 1434, till nämnde ordenshögmästare förnyades denna anhållan af de tre i Östergötland bosatta rådsherrarne biskop Knut samt riddarne Nils Erengislesson och Bo Stensson, enär konungen till deras fördärf hade inkommit i riket med en krigsmakt.

Följande år 1435 hade Engelbrekt, ärkebiskop Olof i Uppsala, biskop Knut i Linköping, Thomas i Strängnäs jämte flere världsliga rådherrar samlats i Vadstena. De vände sig ånyo till de tyska makterna, meddelade orsakerna till resningen och sitt beslut att se sig om efter en ny konung, om Erik icke höll sina förbindelser. De erbjödo tullfrihet i svenska hamnar samt talade om att biträda mot sjöröfvarne till sjöfartens betryggande.

Erik ånyo konung och ånyo afsatt. Emellertid bedrefvos förhållandena så, att unionen åter upplifvades. Vid ett möte i Söderköping år 1436 uppsatte Nordens tre ärkebiskopar jämte tre världsliga ombud, ett från hvardera landet, en ny unionshandling. Konung Erik var därvid icke närvarande. Däremot infann sig riksmarsken Karl Knutsson Bonde, som med stort följe och med pomp och ståt red in i Söderköping, hvarifrån han begaf sig till Djursnäs hamn i Mogata socken, nära Söderköping. Här hyllades nu ånyo konung Erik af riksmarsken, riksdrotsen Krister Nilsson Vasa, Sveriges ombud vid mötet och de öfriga herrarne. Nämnde marsk och drots skulle å konungens vägnar styra riket.

De sedermera följande händelserna, nämligen Karl Knutssons val till rikshöfvitsman 1436 och riksföreståndare 1438 samt mordet å Engelbrekt i april 1436 beröra icke särskildt Östergötland på annat sätt, än att Engelbrekt efter mötet vid Söderköping lät östgötarne under Erengisle Nilsson belägra Stegeborg samt att Engelbrekts mördare Måns Bengtsson Natt och Dag och hans fader efter mordet togo sin tillflykt till Ringstadholm.

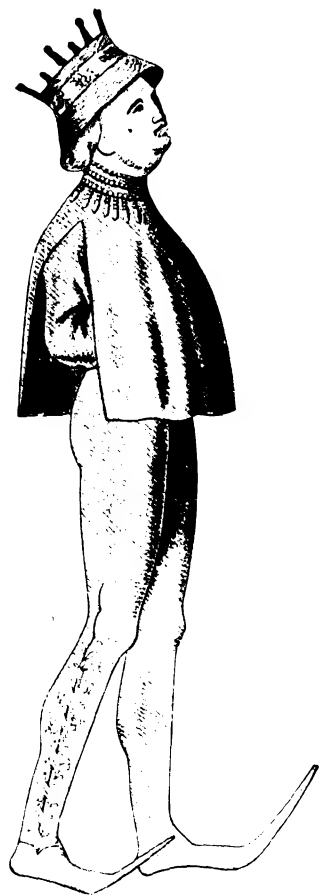
Första dagarna af år 1439 hölls ett möte i Söderköping. Karl Knutssons svåger Nils Stensson Natt och Dag, nu innehafvare af Stegeborg, uppträdde emot Karl Knutsson, och tillsammans med höfvitsmannen å Ringstadholm Karl Kristersson Vasa sökte han förse Ringstadholm med födoämnen, i händelse af öfverfall. Här ingicks nu en skenbar försoning. Denna oaktadt anföll Nils Stensson icke långt därefter Söderköping, där en obetydlig del af Karls folk uppehöll sig. Dessa måste äfven draga sig tillbaka, och Nils hotade att antända staden, såvida icke borgarne förenade sig med honom. Ny förlikning ingicks dock med Karl, men icke dess mindre kvarlämnade Nils sina svenner i Östergötland, där de med mycken vildsinthet foro fram. Slut-

ligen blefvo de emellertid slagna, hvarefter de ställdes inför rätta i Söderköping, då nio af dem blefvo afrättade. Nils lämnade Östergötland, efter att därföret ha gifvit Stegeborg från sig. Äfven Karl Kristersson lämnade Ringstadholm och flydde till Finland.

Stegeborg öfvertogs af en utlänning, Johan Fleming. Konung Erik, som vistades härstädes, emottog kort därefter rådets uppsägelse af tro och lydnad. Till en början inverkade denna afsättning icke det minsta på Erik. Genom en skrifvelse af den 19 mars 1439 afsatte han t. o. m. marsken Karl Knutsson från sitt ämbete och valde i hans ställe Nils Stensson. Denna utnämning kungjordes från predikstolarna, och Nils återkom nu till Östergötland med väpnad styrka. Huru han ansåg sig kunna uppträda som marsk, framgår af hans besök i Vadstena. Under det hans fullmakt kungjordes i klosterkyrkan, öppnade hans folk en kyrkokista och utfödade äfven annat öfvervåld, hvarför de bannlystes. Rådet förklarade emellertid från Stockholm Karl Knutssons afsättning ogiltig och anmanade östgötarna att rusta sig mot Nils, som kort därefter begaf sig till Gottland, där Erik vistades och sedermera bodde i tio år, hufvudsakligen uppehållande sig med sjö-
röfveri.

Stridigheterna voro visserligen därmed icke helt afslutade. Slutligen blef likväl Nils tagen af Karls män samt fördes till Norrköping, där han afled af pesten år 1439.

K. Erik lämnade icke Sverige förr än år 1449, men då för alltid. Han afled tio år senare. Under hela tiden af sin härvaro fortfor han att härja svenska kusten, och på Gottland hade han åt sig uppfört en stark borg, Visborg. Sina rättigheter till kronan ville han icke afsäga sig, då han icke enligt

147. Konung Kristoffer. (Kläd-
naden af rödt tyg.)

önskan bekom Linköpings stift eller en föreslagen lösesumma.

Kristoffer i Vadstena. År 1440 hade Kristoffer af Bajern (fig. 147), en systerson till Erik, blifvit vald till konung. Han afled d. 6 jan. 1448 utan söner, och därmed var unionen än en gång upplöst. Under sin regeringstid besökte han 1446 Vadstena. I öfrigt gjorde han sig känd för ett ovanligt penningebegär.

Karl Knutsson Bonde, som 1436 blifvit vald till riksföreståndare, men som fann sig föranlåten att gifva vika för Kristoffer, hade i Stock-

holm deponerat betydliga skatter, hvilka Kristoffer tillägnade sig. Här ibland voro äfven tvenne guldkronor, hvilka Karl inköpt från Vadstena kloster. Från nämnda kloster »lånade» Kristoffer en penningesumma, som konung Erik gifvit för hållande af en evärdlig gudstjänst, äfvensom den summa, Karl Knutsson gifvit för guldkronan, hvilka lån aldrig återbetalades. Det här nämnda var likväl en obetydlighet emot allt annat, han orättmätigt tillägnade sig.

Askaböndernas dom. Det var under dessa tider, som det märkliga och mycket omtalade domslutet vid Motala ting fälldes och därpå verkställdes af bönderna i Aska härad. Rimkrönikans berättelse därom vittnar om den tidens råhet så i ett som annat hänseende.

Jösse Eriksson (fig. 148) — han hade varit fogde i Dalarne — hade under sin fogdetid begått de mest afskyvärda handlingar mot befolkningen. Att spänna hafvande kvinnor för hölassen, att skära öronen af bönderna, att upphänga dem i rök, till dess de förkväfdes, hörde icke till det ovanliga. Att han därigenom blef utsatt för folkets djupaste hat, är naturligt. Af fruktan att på något sätt blifva utsatt för böndernas hämnd anhöll han att få lejdebref af riksmarsken Karl Knutsson, hvilket äfven erhöles. I detsamma förbjöds att på något sätt antasta honom för dessa gärningar.

Oaktadt marskens varningar bosatte han sig i Vadstena, där han ville »sin fara stå». Askabönderna församlade sig emellertid och uppsökte sin plågoande i Vadstena kloster. Där togo de honom fast och släpade honom i benen utför trapporna, så att han slog hufvudet mot hvarje trappsteg. Rimkrönikan berättar härom:

148. Jösse Erikssons bild å en korstol i Västerås domkyrka.

»Sedan bunde de honom vid slädan som ett svin.
De skänkte honom hvarken mjöd eller vin.
Och förde honom så till Motala ting
Och satte honom midt i den ring.
Och dömde där strax domen så.
Att han skulle från hufvudet gå.
Där högg de det af utan flärd
Med en yxa, ty de skötte ej svärd.
De lade hans halsben på en stock,
Och högg de hans hufvud från hans kropp.»

Denna dom väckte marskens förargelse, och bönderna blefvo fällda till höga böter.

»Gnd unne honom dock sin nåde
Och frälse hans själ af allom våde.»

2.

Under konung Karl VIII Knutssons tid.

K. Karls första regeringsperiod. Det är bekant, hurusom riksmarsken Karl Knutsson (fig. 149) blef vald till Sveriges konung samt huru han två gånger måste lämna kronan för att ånyo tillträda densamma. Konung Karls olika regeringsperioder voro: första gången 1448—1457, andra gången 1464—1465 samt tredje gången 1467—1470.

Ett af k. Karls tidigare åtgöranden var att återupptaga räfste-tingen. Han förordnade en domstol, som skulle resa omkring i landet. Till Linköping kommo de år 1454, då åtskilliga domar utfärdades.

Svenskarne längtade efter frid och fred, men detta omöjliggjordes af de stridiga danskarne.

Äfven Östergötland fick kännning af krigshändelserna. Hösten 1451 härjades i Östergötland af konung Kristian, och följande år trängde danskarne utan egentligt motstånd upp mot landskapet. De voro följaktligen vid godt mod, och det skulle blifva en lätt sak, menade de, att blifva herrar öfver Östergötland. De hade kommit tågande med pomp och ståt, såsom rimkrönikan säger, »med basuner, bombara och många pipa», men de fingo dock »fullsnart gråta och lipa», ty i Holarveden, gränsskogen mellan Östergötland och Småland, emottogos de på ett segerrikt sätt af östgötabönderna under anförande af Linköpingsbiskopen Nils König och Östgötagammannen Erik Nipertz.

Biskop Nils, som tillträdtt ämbetet år 1441, var en af konung Karls trognaste vänner, den enda bland kyrkans stormän. För till konungen lämnad hjälp erhöll han äfven Stegeborgs slott, hvilket han bibehöll till sin död 1458.

Nipertz hade vid Norbäck låtit göra förhuggningar, bakom hvilka svenskarne voro skyddade. Då nu danskarne och de tyskar, hvilka för- enat sig med dem, på förhand nära nog vissa om seger, kommo under buller och musik framtågande, voro östgötarne icke sena att mottaga dem. Deras pålyxor och pikar »fräste» om danskarne.

»Herr Erik Nipertz rörde sig då som en man,
Den både hugga och stinga han.
Sa gjorde ock de svenske Hera,
Att dänherhop minskades dess mera.»

Striden var snart afgjord. Danskarne måste fly. »Somme hade sex pilar i sig och somme tre.» Riddare, svenner och en del af konung Kristians råd tillfångatogos. Tvahundra danskar lägo döda på slagfältet.

»De tyska svuro om Gottes död,
wi wären nicht in soleher nöd.»

149. Konung Karl Knutsson.

Efter denna strid, och sedan sjukdom utbrutit bland danskar och tyskar, drogo de sig tillbaka till Danmark. Följande munkrim skrefs om striden:

»Complures ad (många vid) Holaved
De daxis (af danskarne) föllo döda ned
Dat finem rixæ (gör slut på tvisten)
Daxis (för danskarne) den svenske pålyxe.»

I februari år 1452 anbefallde konung Karl bönderna och landboarne i Ringstadholms län att utgöra en skeppsskatt, enär, som han skrifver, danskarne »vilja komma vårt rike och all vår allmoge i evinnerlig trældom under dem — — — och vilja vi hafva ett stort antal folk till sjöss under nästa sommar till vår och vårt rikets beskärmelse, och vilja vi, att 6 skattebönder lägga sig i gård och 12 landboar lägga sig i gård, och att hvar gård skall utgöra 3 tunnor och 4 spann siktadt mjöl, 8 spann rensad malt, 1 pund smör, 1 pund fläsk, 2 pund ko- och fårkött, 1 pund fisk, 1 pund ost, 1 spann gryn och 1 mark pgr att lämnas så snart som möjligt till herr Åke Jönsson, och skulle fogdarne, häradshöfdingarne, 6 bönder och 6 landboar af hvarje härad jämka förenämnde, efter som en hvar förmår.

I mars s. å. utskrifver konung Karl, äfven nu på nyssnämnda skäl, manskap till krigstjänst från samma län, och skulle hvar sjunde bonde »göra ut» den åttonde och hvar sjunde landbo »göra ut» den åttonde med pantsar, sköld, järnhatt, armborst, glafven eller spjut och pålyxa samt hvar gård utgöra åtta tolfter pilar, och »alla förenämnda utgärdsmän samt alla frälsemän, som bo i detta län, skola redo vara att komma till Åke Jönsson, när han dem tillsäger, och skall han förse dem med spisning och skepp».

Konung Karl såg sig emellertid slutligen tvingad att samtycka till unionens förnyande. Kronan emottogs så af konung Kristian I af Oldenburg. Karl lämnade landet och vistades i Danzig i sju år. Dit sändes äfven hans döttrar, sedan åt dem upplåtits Svartsjö och en socken i Östergötland samt dem tillförsäkrats äganderätten af deras modernegods, äfvensom det, som deras fader ägt före sin konungatid.

Karls anhängare, bland dem Erik Nipertz och biskop Nils, slöto sig nu till den nye konungen. Biskopen höll kort före sin 1458 inträffade död ett möte i Linköping för bekräftande af det nya konungavalet.

Biskop Kättil Karlsson Vasa. Biskop Nils' efterträdare blef Kättil Karlsson af Vasasläkten, en kusin till ärkebiskop Jöns Bängtsson Oxenstjerna. Ärkebiskopen, som själf gifvit anledning till Kristians val till konung, gjorde sedermera uppror mot honom och fördes därför som fånge till Köpenhamn. Kättil vredgades häröfver men följde i alla fall konungen på hans färd genom Östergötland och Småland, då denne 1463 begaf sig till sistnämnda stad. Biskopen lämnade honom först vid riksgränsen, som vid denna tid äfven var gränsen för Linköpings stift.

Redan i januari följande år 1464 satte sig biskop Kättil emellertid i spetsen för ett uppror mot Kristian, mot hvilken rådde stort missnöje. Det säges, att biskopen, i likhet med hvad ärkebiskopen i sin kyrka vid ett föregående tillfälle gjort, skall hafva nedlagt sin andliga skrud (fig. 150) å högaltaret i Linköpings domkyrka, iklädt sig hjälm och harnesk samt afgifvit ed att icke förr nedlägga svärdet, innan han besegrat Kristian. Han lyckades äfven att få Östergötland på sin sida och åtminstone östgötastäderna att utrusta manskap. Kättil var redan innehafvare af Stockholms slott. Nu belägrades Stegeborg, Ringstadholm och Rumlaborg, af hvilka Ringstadholm intogs. I februari blef Kättil utropad till höfvitsman. Kristian fann sig nu föranlåten att återkomma till Sverige och tågade med sin här upp till Stockholm. På vägen kom han från Vimmerby till Linköping, där han tog in i biskopsgården och förtärde under tre dagars vistelse härstädes med sin här allt, hvad som i staden fanns att tillgå. Något senare ankom han till Stockholm. Biskop Kättil hade under tiden med en systerson till konung Karl, den unge Sten Sture, begifvit sig till Dalarne, där dalkarlarne slöto sig till dem. Vid Harakers kyrka i Västmanland kom det till drabbning. Slutet blef, att kung Kristian blef fördrifven.

Biskop Kättils senare trolösa beteende mot konung Karl, under det Kättil själf behöll den antagna värdigheten af riksföreståndare, fick sin afslutning med Kättils död i augusti 1465 (fig. 151).

Att Linköpings domkyrka vid denna tid lidit en del förfång, erfares af ett bref från år 1467, i hvilket göres veterligt, att i anseende till den stora skada, som biskop Kättil och domkyrkan lidit

12—130727. *Ridderstad, Östergötlands historia.*

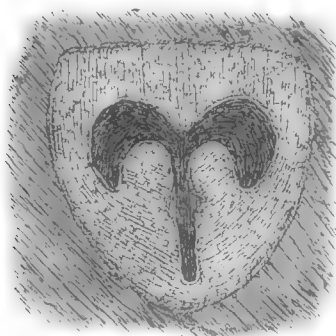

150. Linköpings biskopsmössa. Broderierna i pärlor äro från biskop Kättils tid. De emaljerade plåtarna äro äldre.

både i konung Kristians tid och förut, skulle kyrkan undfå Östkind's härad, att njuta, bruka och behålla under Rönö gård och biskopsbord med all konungslig ränta och rättighet.

År 1466 valdes af 28 svenska riksråd Erik Axelsson Tott till Sveriges riksföreståndare. Men konung Kristian hade fortfarande sina vänner. Det stora flertalet — ty till detta parti hörde större delen af Sveriges allmoge — under ledning af Nils Natt och Dag samt Sten Sture ville dock hafva konung Karl tillbaka. Detta parti ville nämligen hafva en svensk konung. Kristians förespråkare, ärkebiskopen i Uppsala Jöns Bengtsson, begaf sig då till Vadstena på en pilgrimsfärd, som han sade, men egentligen för att rådslå med sina och den aflidne biskop Kättil's fränder. Det blef nu oroligare i landet än någonsin.

Till Hofs län i Östergötland skref riksföreståndaren Erik Axelsson år 1467, att invånarne där icke skulle i någon måtto visa lydnad eller gifva skatt till Erik Karlsson Vasa, en broder till biskop Kättil, som

151. Biskop Kättil's vapen å det ena af banden å biskopsmössan.

»så satt sig mot mig på rikets vägnar emot de eder och bref, som han lofvat och svurit hade och varit danske män behjälpliga att föra brand, mord och död på rikets stad Stockholm», som det säges i brevet.

Till Stegeborgs län skref herr Erik Axelsson om »huru ärkebiskop Jöns i Uppsala samlat danska och tyska män till Stockholm — där de blifvit slagna — för att tillsammans med Erik Karlsson och flera sina bröder och vänner taga och anamma konung Kristian åter, hvilket dalkarlar, gästringar, hälsingar och upplander afvärja ville. De hade nu dragit ut för

att hellre falla man för man, än så skulle ske, och därför beder jag eder att icke göra Erik Nilsson Oxenstierna eller den, som nu innehar Stegeborgs slott, någon skatt eller rättighet. I veten själfva, hvad gästning och öfvervald eder äro öfvergångna, i synnerhet nu i vinter — — — och varen ärlig och välboren man herr Karl Knutsson hösamma och lydige samt följén, hvad han eder tillsäger på mina och rikets vägnar, om I viljen veta edert och Sveriges bästa.»

Denne Karl Knutsson var af Gerasläkten samt ägde och bebodde Björkvik i Ö. Ryds sn.

Riksföreståndaren tillskref ytterligare Karl Knutsson Gera med uppmaning att samla gode män och allmoge däromkring och belägra Stegeborg samt tillägger: »Käre herr Karl, var nu vid god tröst och visen eder manliga.» I ett annat bref beder riksföreståndaren Karl Knutsson Gera, »att med köpstädernas och allmogens hjälp beställa (belägra) Stegeborg, hvarefter han tillägger: »Gören I nu eder någon möda och kunnen något uträtta, då skall det blifva efter eder

vilja, och som kronans vederlag sänder jag eder mitt öppna bref på Åtvidaberg, att de där skola vara eder hörsamma och lydige och göra eder sin skatt.» Åtvidaberg innehades då af Erik Karlsson Vasa.

Karl VIII ånyo konung. Följden af alla dessa krigsoroligheter blef konung Karls (fig. 152) återemottagande af kronan för tredje gången (1467—1470). Erik Axelsson (fig. 153) drog sig tillbaka till sina län i Finland.

Konung Kristian och hans anhängare gáfvo sig emellertid icke, ehuru de sistnämnde i förstone svurit konung Karl trohet. Den främste bland

152. Konung Karls svenska sigill.

154. Arvid Trolles sigill.

153. Erik Axelssons minnesten i Aspö kyrka i Södermanland.

upprorsmännen var biskop Kättils broder Erik Karlsson Vasa, som bodde på Hofgården, nära Vadstena, till hvilken stad konung Karl 1469 sammankallat sitt råd. Helt oförmodadt kom emellertid Erik Karlsson in i staden med en större styrka och fängslade där konung Karls dotter, gift med Ivar Axelsson Tott, jämte Arvid Trolle (fig. 154), Birger Trolle samt flera framstående personer, hvaraf en del fördes till det af Erik Karlsson innehafta Stäkeholm. En del åter måste svära Erik Karlsson trohet eller åtminstone vara behjälpliga med att åter fördrifva konung Karl. Konungen, som var på väg till Vadstena, hade,

när detta skedde, icke ännu hunnit fram till staden. Han återvände nu till Stockholm, sedan han fått underrättelse om händelserna i Vadstena. Från Stockholm utfärdade han uppmaning till allmogen att rusta sig. De härpå följande striderna voro till en början gynnsamma för de upproriska, och Erik uttalade redan tanken att få sätta konungakronan på sitt eget hufvud. Men det slutade illa för honom, och han måste fly till Danmark. Oroligheterna fortforo ännu en tid, åtminstone i Östergötland, där Ringstadholm innehades af Trotte Karlsson af Eka.

Ringstadholm hade blifvit belägradt af »riddare och svenner, köpstadsmän, bönder eller bokarlar», under ledning af Karl Knutsson Gera, Erik Magnusson Örnfoot på Konungssund och Hans Åkesson Tott. Besättningen å slottet afslutade genom Bard Munk den 15 november 1469 en dagtingan på tre veckor med löfte bl. a., att icke fler än två och två gå till Söderköping, Norrköping eller närmaste bygden kring slottet, och i händelse, »att vår herre», som det vidare heter i öfverenskommelsen, »och husbonde herr Trotte Karlsson ej kan undsätta oss och sitt slott Ringstadholm innan föreskrifne dag (6 dec.) i sin egen person, då vilja vi och skola vi antvarda slottet åt konung Karl eller åt den, hans skrifvelse därom får och har». De förpliktade sig därtill, »att skärmar, båtar, flottar och annat, hvad utanför Ringstadholm är, skola blifva orörda, osplitna och oåtskilda.» Då tiden för dagtingan var ute, kom, som det vidare säges, »ärlig och välboren man Henrik Ruska med en borgare från Söderköping Sven Pedersson» till slottet och begärde på herr Karl Knutssons och herr Erik Magnussons vägnar, att två eller fyra af besättningen skulle komma till Söderköping för att underhandla. Denna hemställan afslogs emellertid, men i stället var, enligt lejdebrevet, inom besättningen »alla öfverens, i föreskrifna sändebuds närvaro, att herr Karl och menigheten både af köpstadsmän och bondekarlar så komma och sända till Ringstadholm fyra af hvarje härad, görandes dem myndiga och mäktiga på alla sidor att tala, göra och låta på deras vägnar».

Om någon dylik underhandling kom till stånd, är obekant. I alla händelser började belägringen ånyo.

I början af 1470 hade Nils och Sten Sture kommit till Vadstena för att där rådslå med Linköpingsbiskopen *Henrik Tidemansson*, biskop från år 1465. Till dem hade framställning blifvit gjord, att de skulle sända sitt folk till de belägrades hjälp vid Ringstadholm, men i bref af den 2 febr. erhöilo de besked om, att sedan det blifvit ordnad i nedre landet med dess inbyggare, »så att våra fiender ej skola få makt att göra något anfall emot oss eller eder på baken, samt sedan Stäkeholm blifvit belägradt, då vilja vi komma till eder inom kort tid med god undsättning». Brevet, som är ställdt till »alla, som bygga och bo i Ringstadholms län och i synnerhet de härad, som äro skickade att ligga framför Ringstadholm», slutar med en vädjan, att de skulle vara herr Karl Knutsson Gera och herr Erik Magnusson Örnfoot lydiga och hör-

samma, om de sändas som utposter, samt »göra dem kostgård, som före slottet ligga».

Slottet blef sedermera intaget och afbrändt. Den 21 mars ingicks en förlikning i närvaro af Ivar Axelsson Tott och Gustaf Karlsson Gumsehufvud samt Karl Knutsson Gera och Erik Magnusson Örnfot. Förlikningsbrevet är utfärdadt af »bönder, landbor och menige allmog, som bo i Ringstadholms län», och gäller »de svenner, som nu voro belägrade på Ringstadholm», hvilka erhöilo tillgift för all den skada och ovilja, de genom dråp o. s. v. åsamkat sig. Brevet är utfärdadt från Söderköping och besegladt af Ringstadholms läns häradshöfdingar.

3.

Riksföreståndaretiden till unionens slut.

Sten Sture (1470—1497) blef efter k. Karl VIII Knutssons död vald till riksföreståndare. Oenigheten bland Sveriges stormän fortfor, hvartill kommo de danska anspråken. Med danskarna blef emellertid ett stillestånd uppgjort i april 1471, hvilket skulle fortgå till midsommar, till hvilken tid ett möte beramades vid Stegeborg emellan konung Kristian med rådsherrar och Sten Sture med Sveriges råd m. fl. för att där förhandla, så »att» dessa tre riken måtte komma i en fridsam och kärlig förbindelse tillsammans». Andra möten planerades äfven, och konungen lofvade att komma »fridsamt som en mild herre och icke som fiende». Men hvarken det ena eller andra blef verklighet.

Redan i juli månad s. å. hade konung Kristian ankommit till Sverige med en stor krigshär. Sten Sture hade nu sammankallat invånarne af alla stånd från Östergötland, Västergötland och Småland till ett möte i Vadstena. Den 4 september utfärdades därifrån en skrifvelse med förklaring, att som konung Kristians styrelse varit fördärfbringande i många afseenden, och det icke var att lita på hans löften, »skulle han icke tagas till konung, och då nära nog hela riket därom var enigt, ville man bereda sig på att följa herr Sten till Stockholm för att afvärja rikets fördärf.

Slutet häraf blef sedermera den afgörande striden vid Brunkeberg i Stockholm, där Sten Sture efter en svår strid vann en lysande seger. I denna strid deltog äfven östgötar, under befäl af de förut omtalade östgötarna Karl Knutsson Gera och Erik Magnusson Örnfot.

Under följande vår, 1472, höllos två rådsmöten i Söderköping.

Efter slaget vid Brunkeberg hade Sverige jämförelsevis lugnt under ett fjärdedels sekel. Men de adliga herrarnas stora makt försvårade i hög grad Sten Stures styrelse. Den mäktigaste bland dem var Ivar Axelsson Tott, som hade stora förläningar både i Sverige och

Danmark. Bl. a. innehade han Stegeborgs slott och län, som han jämte Aska härad bekom i början af år 1481. Förhållandet var emellertid då ännu godt, och herr Sten befallde något senare, då Ivar ansågs hotad af konung Kristian, Östergötlands städer att på Ivars tillsägelse sända honom manskap och proviant. Brytningen kom emellertid. Ivar förfor nämligen i många afseenden egenmäktigt. Förgäfves sökte Sten att få ett möte med honom i Linköping år 1487. Ivar hade några år därförut som förläning ytterligare bekommit Öland med Borgholm. Hit hade han nu begifvit sig, och Sten Sture fann sig föranlåten att här belägra Ivar, då han icke ens kunde få ett samtal med honom. Ungefär vid samma tid belägrades äfven Stegeborg af östgötaallmoge och ortens adelsmän under ledning af Knut Eskilsson Banér, som ägde och bebodde Skenäs vid Bråviken. Stegeborg måste sistnämnda år gifva sig. Borgholm höll sig något längre, men kom äfven det under Sten Sture. Ivar Axelsson afled icke långt därefter i Skåne. Hans trogna maka Magdalena Karlsdotter bosatte sig i Söderköping, där hon afled 1495.

Unionsvänner funnos emellertid fortfarande. Den i vårt land redan under äldsta tider förekommande afundsjukan gaf sig äfven nu tillkänna. En annan anledning till missnöje med Sten Sture var, att han endast undantagsvis lämnade några större förläningar.

Genom Kalmar recess 1483 hade t. o. m. Danmarks konung Johan, gemenligen kallad Hans, blifvit erkänd som Sveriges konung, men det var på sådana villkor, att Sten Sture lyckades ännu i fjorton år bibehålla rikets själfständighet. Men slutligen tillkommo äfven svårigheter med anledning af krig mot Ryssland.

Stegeborgs slott. Missnöjet tilltog. Anledning till en ny tvist uppstod äfven vid Nils Stures död i aug. 1494. Denne Nils var af Natt och Dag-ätten men hade antagit sin moders namn (fig. 155). Hans son, Svante Nilsson — som aldrig antog Sturenamnet — ville behålla det af fadern innehafda Stegeborgs slott. Besättningen, som icke utfått sin lön, vägrade till en början att utlämna slottet till riksföreståndaren. Såväl den sistnämnde som rådet sände då från Stockholm ombud ned till Stegeborg för att utreda förhållandet om slottslofven. Det befanns, att denna skulle hållas till kronan och till de fyra, som all slottslofven tillkommit här i riket. På detta svar sände ärkebiskop Jakob

155. Nils Stures sigill.

Gottskalk Arendsson Ulf, Erik Ottosson Björnram och Knut Eskilsson att anamma förenämnda slott och slottslofven. Först i slutet af oktober kunde öfverenskommelse ske med besättningen, hvilken det medgafs, att den, sedan den uppgifvit slottet, icke skulle tvingas att tjäna någon herre mot deras vilja utan få tjäna in- eller utrikes, hvem de ville, och när de, som det heter i en samtida skrifvelse, begraft sin käre döde

herre, skulle de få fara fria och skulle icke något förfång göras på deras gods, ägodelar eller personer, ty de hafva visat sig som trogne danne-svenner om föreskrifna slottslofven efter deras kära döde herres befallning. Denna öfverenskommelse är gifven och skrifven i Söderköping.

Såväl ärkebiskopen som Linköpingsbiskopen ville, att Svante Nilsson skulle få behålla slottet åtminstone under ett år, men riksföreståndaren lämnade det åt Erik Turesson Bielke.

Riksmöte i Linköping. Efter åtskilliga förhandlingar samman kallade riksföreståndaren slutligen rådets medlemmar, fullmäktige från lagsagorna, särskildt från Dalarne och Kopparberget, samt från köpstäderna till ett möte i Linköping i mars 1495. Här voro nu bl. a. rikets alla biskopar samlade, med undantag af Årbobiskopen samt biskopen i Växjö, där biskopsstolen för tillfället var ledig.

Af det utfärdade brefvet angående detta möte erfares, att alla voro öfverens i fast broderskap, vänlig och kärlig vänskap på alla sidor med vår käre höfvitsman herr Sten Sture och desslikes han med oss i alla ärenden och punkter och i allt, som i annan måtto kan Sveriges rike beröra. Vid det tillstundande mötet i Kalmar med Sveriges, Danmarks och Norges råd skulle Uppsala, Linköpings och Strängnäs-biskoparne vara närvarande tillsammans med herr Sten och några flere af de yppersta och äldste af Sveriges råd. De förde med sig anmaning, att alla rikets innebyggare till det yttersta och bästa skulle beskärma och försvara Sverige samt att, så långt Gud allsmäktig och Sveriges patroner gifva nåd till, med vår käre höfvitsman afvärja rikets fördärf antingen mot de omilda ryssarna eller andra riksens fiender.

Upprorstid. Allt syntes sålunda godt och väl. Under det därpå följande kriget med ryssarne blefvo emellertid Sten Sture och Svante Nilsson oense. Denna osämja och det gamla missnöjet togo nu ut sin rätt, och tillfället ansågs från visst håll lämpligt att på allvar få en utländsk konung. I spetsen för unionsvännerna ställde sig Svante Nilsson samt ärkebiskop Jakob Ulfsson Örnfot. Vid ett möte i Stockholm i början af år 1497 förklarades äfven riksföreståndaren afsatt från sitt ämbete med en hel del skamliga och orättrådiga beskyllningar som bevekelsegrund.

Att de upproriska ansågo sig kunna utöfva regeringsmakten utvisar ett från Almarestak utfärdadt bref af den 20 juni 1497, i hvilket ärkebiskop Jakob jämte fyra andra rådsherrar, hvaribland Nils Bosson Grip, kort därefter östgöotalagman, samt Linköpingsbiskopen Henriks befullmäktigade ombud befriade Linköpings borgare från erläggande af tull vid Stegeborg. Brefvet, som är utfärdadt till alla borgmästare, råd och menigheter i Linköpings stad, framhåller, att dessa rådsherrar voro församlade för riksens ärenden, hvarom de förut skrifvit. Deras »käre medbroder, ärlig och välbördig man» Nils Bosson hade tillskrifvit dem, »hvad nöd och tvång I hafven dit med lång forsling, färdelön och men-

före, när edert gods skall till skepps eller därifrån, och att I därutöver äro betungade med den tull, som för några år blifvit påbjuden — —. Men, käre vänner, eftersom vi alltid funnit eder välvillige till rikets tjänst och I haft kost, förtäring och stora utlägg, som vi alla med rikets menige allmoge för herr Stens försummelses skull, äro vi öfverens på våra och rikets menige råds vägnar samt på förenämnde Nils Bossons bön, att vi med detta vårt öppna bref frikalla eder från den tull, som I hittills gjort till Stegeborg, enkannerligen dem, som äro borgare, och som gård och grund hafva i staden, men icke andra, till dess riket kommer i bättre stadga.»

Af brefvet erfares vidare, att den tull, som erlagts vid Stegeborg, icke, som föreskrifvet var, kommit riket till godo, utan den, som haft Stegeborg i förläning.

I aug. 1497 ankom den till svensk konung redan 1483 erkände danske konungen Johan till Sverige med en större vapenstyrka. Sten Sture hade hjälp af den största delen af allmogen.

I Östergötland sökte visserligen Arvid Trolle, som till år 1493 varit höfvitsman å Stegeborg och till 1497 lagman i provinsen, samt hans måg, nyssnämnde Nils Bosson, förmå allmogen att öfvergifva Sten Sture, men förgäfves. Tvärtom, då höfvitsmannen å Stegeborg, den Sten Sture tillgifne Erik Turesson Bielke uppbadade Östergötlands frälsemän och allmoge, voro de villige att stödja Sten. Det synes sålunda, att det i främsta rummet var de andliga, som stodo emot herr Sten. Redan förut är omtaladt, att Linköpingsbiskopen Henrik icke gillade Stens styrelse.

Att befolkningen i Östergötland icke understödde Henrik är lätt att inse, om man får sätta tro till en gammal anteckning, enligt hvilken hela Östergötland skulle blifvit lyst i bann för sitt beteende mot biskopen. Själf blef han belägrad på det slott, som han uppfört åt sig i Linköping. Bengt Ryning hade här befälet öfver den talrika besättningen, under det Björn Nilsson Krumme och Nils Bröms hade befälet öfver den belägrande allmogen. Den 3 juli 1497, »då klockan slog tio», kom emellertid en dagtingan till stånd, hvarigenom biskopen enligt öfverenskommelsen tillförsäkrades, »att hvad den gode herrn nu icke mistat på sina gårdar eller annorstädes, det skall han njuta och behålla, och hafva sina gårdar, som äro Vadstena och Munkeboda och annorstädes, fria». Äfven hans svenner och andra, som haft fängelse, skulle njuta allt sitt. Ogripna svenner skulle obehindradt kunna komma tillbaka i biskopens tjänst.

I hvad mätto denna öfverenskommelse blef hållen, är obekant. ty belägringen förnyades. Och från samma år, ehuru senare, finnes ett bref, utfärdadt af Björn Nilsson och Nils Bröms, hvilket visar, att Bengt Ryning och hans tjänare gäfvö sig till fånga »till sin käre herre och höfvitsman, herr Sten Sture, men erhöilo nu säkerhet till person och egendom samt fingo tillbaka det de mist sedan den 3 juli och

voro fria att fara för att »bärga hö och korn i hus». Den 3 september upphörde emellertid belägringen. Biskop Henrik utfärdade nämligen denna dag ett bref, i hvilket det säges, att de »välb. man Holmsten Eriksson Rosenstråle och Henrik Swetzin med flere andre, som legat här på vår gård i Linköping förlidne tid, hafva af oss begärt vårt öppna bref, att de oss icke annat afhändt, än hvad de hafva förtärt i spisning, öl, mat och hästekorn. . . . hvarför vi gifva dem kvitto och göra dem fria från allt eftertal, dock så att de dagtingobref, som oss äro gifna af Björn Nilsson och Nils Bröms, blifva okränkthållna vid makt i all måtto».

Rörande denna belägring finnes i afskrift ett bref från d. 7 mars 1500, i hvilket ärkedjåknen Hans Gantzo, kantor Petrus Gottskaldi och hela Linköpings kapitel utfärda ett intyg, att då biskopens gård i Linköping uppgafs, lofvades Bengt Ryning säkerhet till lif, men detta blef icke hållet, utan hotades kan till lif och gods af allmogen och andra, som inlades på samma gård, hvarför han nu med deras samtycke, som honom fängslat, fått tillstånd att söka sig en annan ort, där han ansåg sig kunna hafva större säkerhet.

Det på Vikbolandet belägna Rönö, som af drottning Margareta blifvit skänkt till Linköpings domkyrka, och där Linköpingsbiskoparne i början af 1400-talet uppfört ett slott, blef äfven belägradt under anförande af herr Erik Turesson Bielke. Den 5 nov. 1498 ingicks en förlikning emellan honom och biskop Henrik »om den skada han (Erik Turesson) och hans tjänare gjorde oss och våra i föregående örlog, i så måtto, att vi skola hafva våra »bartze igen med all sin tyg och takel med de bössor, som fördes från Linköpings gård till Stegeborg, undantagandes den rätt, vi hafva till herr Sten Sture om vår och den heliga kyrkans gård Rönö, som han lät bränna och nedbryta, hvarom vi vilja tilltala herr Sten Sture och icke herr Erik Turesson». Desslikes undantages den rättegång, biskopens svenner hade med herr Erik Turessons svenner om de hästar, dessa tagit, sedan dagtingan var gjord emellan dem och Björn Nilsson samt Bröms.

Konung Hans (Johan) vid makten. Händelsernas gång blef ofördelaktig för Sten Sture, och i oktober 1497 erkändes Hans (fig. 156) som Sveriges konung. Sten Sture erhöi visserligen stora förläningar men måste sedermera därpå afstå en del. Konung Hans hade alltså kommit till makten.

Då han efter sin första vistelse i Sverige återreste till Danmark, tog han vägen genom Östergötland. Den 10 januari 1498 var han å Stegeborg, den 16 i Linköping samt senare i Vadstena, hvarifrån han antagligen begaf sig till Jönköping.

Under hans frånvaro innehades landets styrelse af fyra rådsherrar, bland dem biskop Henrik i Linköping. I slutet af året återkom konungen. Dessförinnan hade han genom riksrådet låtit utskrifva en »gengärd», enär han vid sin återkomst ämnade rida sin eriksgata. En-

ligt ett ännu beintligt bref, utfärdadt från Linköping d. 5 nov. 1498 af biskopen samt af höfvitsmannen på Stegeborg Erik Turesson Bielke »till alla kronans skattskyldige bönder och menige allmoge, som bo i Hanekind, Bankekind och Valkebo härad», hade det på ett möte i Linköping emellan dessa nämnde herrar och de befullmäktigade sändebuden, som voro församlade i Linköping, från hvarje härad i Öster-

156. Konung Hans' större sigill.

götland, enligt ordalydelsen blifvit bestämdt, att »vi tillskickat fjorton skattebönder i hvar gård om tjugoåtta landbor i hvar gård». Hvar gård skulle utgöra 2 pund smör, 2 pund kött och fläsk, 2 pund torr-fisk, 1 fjärding torsk och strömming, 6 spann korn, 3 lass hö, 3 tunnor öl, hvar skattebonde 6 bröd, hvar landbo 3 bröd, 3 gäss med gården, 1 får, 6 höns, 20 ägg, 24 ljus, 1 2 fjärding gryn, 3 mark salt, 6 gärdar om en god ox. »förbättrad» med harar, fågel och färsk fisk, »hvad I kunnen och viljen förtjäna tack för». Tvenne frälsemän med två borgare sändes till Skenninge att där uppbära gården. »Hvarför, heter det vidare, »vi bedja eder, käre vänner, att I uti förenämnda ärende

visen eder trolige och välvillige, att i denna föreskrifne gengärd utlämnas det, som godt är», och på den dag, som bestämmes. Slutligen ombedes häradshöfdingen i hvarje härad att tillse, att ingen döljer sig undan »vid vår nådige herres hämd och plikt». Dylika skrifvelser utfärdades utan tvifvel till alla härad i landskapet.

Att märka är emellertid, att konungen sedermera icke kom till Östergötland.

Sedan Sten Sture lämnat riksföreståndarskapet, fordrades från flera håll ersättning af honom för den skada, som skett under de inbördes striderna år 1497. Så fordrade Linköpingsbiskopen Henrik 500 mark för Rönö slotts förstörelse, hvilken summa likväl först utbetalades i biskop Brasks tid.

Några år gingo, och missnöjet vände sig nu mot konung Hans. Härtill var det först det vanliga skälet, att stormännen icke fingo tillräckliga förläningar, men därjämte tillkommo äfven många andra skäl, såsom konungens försummelse att fullgöra åtagna förbindelser, hans vinningslystnad o. s. v. Därmed aftog äfven afunden mot Sten Sture.

Hemming Gad. Vid denna tid, eller år 1500, hade Hemming Gad återkommit efter mer än tjugo års vistelse utomlands, däraf största delen i Rom såsom svenska regeringens fullmäktig hos påfven. Första anledningen till hans utsändande till Rom hade varit, att danske konungen utverkat bannlysning öfver Sten Sture i januari 1478. Samtidigt skulle Gad taga kännedom om universitetet i Paris, hvilket skulle tagas till mönster för det i Uppsala tillämnade. Han lyckades äfven göra påfven gynnsamt stämd, och tillstånd lämnades till Uppsala universitets grundläggande.

Vid sin återkomst tog Gad nu genast till sin uppgift att söka medla emellan herr Sten och hans afundsmän bland rådsherrarna. Svante Nilsson hade redan förlikt sig med herr Sten. Det gällde nu närmast biskoparna. Försoning kom äfven till stånd.

Den kraftige Linköpingsbiskopen Henrik Tidemansson afled vid denna tid, d. 20 dec. 1500.

Hemming Gad, som, liksom biskop Henrik, var infödd östgöte eller åtminstone född inom stiftet, innehade nu domprosttjänsten i Linköping. Genom Sten Stures bemedling blef han, oaktadt domkapitlets tveksamhet, i midten af januari 1501 vald till biskop Henriks efterträdare.

Konungen kom under senare delen af januari efter en tids frånvaro åter till Sverige. Från Jönköping begaf han sig till Vadstena, följd af några af sina svenska vänner. Från Vadstena togs färden till Stegeborg. Här infann sig nu äfven Gad (fig. 157) för att få ett samtal med konungen, men, som han skrifver på tal här-

157. Hemming Gads sigill.

om, »vilja vi ingalunda gifva oss i väg eller till orda med hans nåd. med mindre vi hafva hans nåds och rikets råds lejd för oss», en försiktighet, som nog var berättigad, då Gad så länge arbetat emot konungen hos påfven. Vid sitt besök vid Stegeborg fick han erlægga 100 gyllen för att han fått återkomma till riket (!).

Missnöjet med konung Hans. I februari 1501 sammanträdde rådet i Stockholm, dit konungen, nu anländt. Redan från början visade sig missnöjet mot konungen och hans styrelse bland rådsherrarna. Efter en månad afslutades rådsmötet, hvarefter konungen, åtföljd af Sten Sture och några af rådet, begaf sig på väg hem till Danmark. Af anledning, som icke hör hit, återvände han emellertid till Stockholm under resan. Vid ett nytt rådsmöte därstädes framkommo nya klagomål. Ingenting af betydighet blef dock afgjort.

Den 27 juli 1501 utfärdades ett längre bref från Söderköping till konungen. Brefvet är hållet i höfvisk ton, men innehåller en hel del förebräelser mot konungen, och slutligen tilläggas, att de icke kunna hålla den huldskap och trojänst, de utlofvat, om han ej uppfyllde de villkor, som de förut skriftligen andragit. I politiskt hänseende förebrädde de honom hans förbundskap med de omilde ryssarna. En annan förebräelse riktades mot fogdarnas uppträdande. Bl. a. omnämnas, hurusom en bland konungens fogdar hade pinat svenska män och kvinnor till döds »med svedig eld och brand». Brefvet är undertecknad af Hemming Gad, »electus i Linköping», riddarne Sten Sture, Svante Nilsson Natt och Dag, Knut Alfsson Tre rosor, Bängt Ryning samt Johan Beese, den sistnämnde då ännu ej riddare. Biskoparnes anseende och ställning vid denna tid framgår däraf, att Gads namn förekommer främst, ehuru han hvarken då var eller sedermera blef vigd till biskop.

Ett annat bref af Svante Nilsson till konungen, ungefär samtidigt med ofvannämnda samt antagligen utfärdadt från Stegeborg, omtalar fogdarne Jens Falster och Hans Klausson såsom instämda att stå till rätta i Vadstena. Åtminstone den förstnämnde hade fängslat några Vadstenaborgare, fråntagit dem en del varor samt sändt staden ett fejdebref.

Allt andades missnöje, och konung Hans afseglade i augusti med sin flotta till Danmark. Under färden sökte han att landstiga vid Stegeborg, men detta misslyckades på grund af de försiktighetsmått, som företagits af Stegeborgs höfvitsman Svante Nilsson. Därmed var ock konung Hans' regeringstid slut i Sverige.

Sten Sture ånyo riksföreståndare. De sex, som undertecknat nyssnämnda bref, jämte Nils Klausson till Vik, samlades den 1 augusti år 1501 i Vadstena. Här lofvade de hvarandra att för Sveriges bästa våga lif och gods, så att, såsom det säges, icke mer något ondt skulle kunna vederfaras riket af en sådan herre, som var i förbund med ryssarna. I öfrigt ville de upprätthålla Kalmar recess samt förbundo sig till

obrottslig tystnad samt lydnad för den, som valdes till riksföreståndare. antingen det blef herr Sten Sture eller Svante Nilsson. Slott och län, som togos från konungens fogdar, skulle de dela sinsemellan.

Sten Sture talade till det samlade folket, och ombud utsändes till alla landsdelar med uppmaning att resa sig mot konungen och hans fogdar.

Resningen blef äfven allmän, men först i november blef herr Sten änyo vald till riksföreståndare.

Hemming Gad, den lärde prelaten, drog icke i betänkande att deltaga i krigshändelserna. Han var bl. a. högste befälhafvare vid belägringen af Stockholms slott, som ännu innehades af de dansksinnade under ledning af danska drottningen, som vid konungens afresa icke medföljde. Då slottet slutligen gaf sig, fick drottningen tillstånd att vistas i stadens svartbrödrakloster. Senare flyttade hon till Vadstena kloster.

Att Gads deltagande i de politiska händelserna icke sågs med blida ögon i Linköping, samt att man var rädd för följderna däraf, framgår af att domkapitlet därstädes i december 1501 affordrade Gad en förklaring om, huru han på eget bevåg och utan domkapitlets tillskyndan kunnat gifva sig i förbund med Sten Sture och Svante Nilsson.

Senare, eller år 1503, hade Gad befälet öfver belägringshären vid Kalmar slott.

I okt. 1501 säges, enligt ett bref af k. Kristian, underrättelse ha kommit, att påfven skulle tillsätta en spansk kardinal, Jakob Arborensis, till biskop i Linköping i stället för Gad. Detta var ett hårdt och oväntadt slag för den sistnämnde. I främsta rummet på grund af konungens åtgöranden vid det påfliga hofvet för att få bort Gad som biskop gick påfven så långt, att han hotade såväl Gad som Sture och Svante Nilsson med bann, i händelse de sökte trotsa hans påbud om stiftet. Någon annan betydelse hade emellertid icke påfvens utnämning, än att Gad icke blef vigd till biskop. Arborensis blef för öfrigt icke utnämnd till biskop utan till administrator af Linköpings stift. Inkomsterna af biskopsstolen uppbar Gad fortfarande, och man vet, att han under alla år, ännu år 1511, uppbar sin biskopstionde, hvilken han alltjämt använde för rikets bästa. Den nyutnämnde administratorn kom aldrig till stiftet.

Under år 1503 besökte Sten Sture Östergötland. I mars var han i Söderköping. På sensommaren besökte han Vadstena för att samtala med drottningen. I slutet af oktober var han i Linköping, där ett möte var berämdt med danska riksrådet. Härifrån begåfvo sig han och Hemming Gad till Vadstena, hvarifrån de beledsagade drottningen på hemresan till Danmark.

Sten Sture sjuknade emellertid under resan. På återvägen blef han sämre och lät föra sig till Jönköping, där han den 14 december 1503 utandades sin sista suck.

Därmed afslutades en lefnadsbana, helt ägnad åt fäderneslandets tjänst. Trots allt småsinne och all afundsamhet från stormännens sida var han alltid redo att offra sig för Sveriges bästa. Det har väl heller aldrig funnits någon, till hvilken det svenska folket haft en sådan tillit som till honom. I fosterlandskärlek och oegennyttia var han en den vackraste föresyn.

Redan den 15 december tillskref Hemming Gad, som varit med Sten Sture på resan från Grenna, Svante Nilsson på Stegeborg om dödsfallet. »I torsdags», heter det i brevet, »då klockan var slagen 2 nära 3, själades vår käre herre och fader. Gud vare hans själ nådig och alla Guds helgon i himmelriket. Jag har nu gifvit mig till vägs med honom och vill vara hos eder på måndag eller tisdag att med eder öfverväga, hvad nu företagas skall.» Gad meddelar därefter, huru Lasse Birgersson fått ikläda sig Stures kläder med kedja, ringar o. s. v. och låtit honom taga plats i en täckt släde. Liket lät han insvepa i en tio eller tolf bockskinn samt andra hudar. Stadsfogden i Jönköping, hos hvilken Sture aflidit, förde släden på köpskapsvis. Och så gick tåget genom Östergötland till Stegeborg och därifrån till Stockholm. Afsikten med dessa anordningar var att förhemsiga Sten Stures död, till dess ny riksföreståndare hunnit att väljas.

Svante Nilsson (1504—1513) och Hemming Gad. Svante Nilsson valdes till riksföreståndare i januari 1504 i Stockholm (fig. 158). Herr

158. Svante Nilssons sigill.

Svante var icke af samma släkt som sin förtädare, hvilken i sitt vapen hade tre sjöblad, utan af ätten Natt och Dag, men Svantes fader (fig. 155) hade efter sin moder antagit Sturenamnet, hvilket likväl aldrig begagnades af Svante Nilsson.

Oron inom landet samt krigstillståndet med Danmark fortforo, och herr Svante hade stora svårigheter att bevara rikets själfständighet. Östergötland synes dock nu varit mindre berördt af händelsernas gång. Likväl fick äfven detta landskap sin anpart. Af bref från Gad till herr Svante erfiäres t. ex., huru danska kapare härjade i skärgården, särskildt vid Rönö slott och Arkö, därifrån de bortförde bönder till Danmark, till det då danska Gottland, där dessa fingo gå som trälär.

Förda underhandlingar ledde icke till något resultat.

Hemming Gad var fortfarande mer krigare än biskop och ledde med ifver, ehuru under stora svårigheter, händelserna i Kalmar, hvilken stad han lyckades befria i november år 1506. Gad hade, såsom förut antydts, emellertid genom danske konungens arbete i Rom blifvit bannlyst, och en dylik bulla af den 20 januari 1506 var hotande äfven för herr Svante, om icke inkomsterna från biskopsstolen i Linköping efter tre varningar lämnades till den af påfven utsedde administratörn. För att få dessa påfvens åtgärder bekanta trycktes skrivelserna i ämnet.

och därtill hade helga torsdagsnatt — enligt en skrifvelse från domkapitlet till herr Svante af den 14 maj 1507 — några bref och förmaningar, hvilka synas varit utsända af påfven och berörde den kardinal, som emottagit hans befallning på stiftet, blifvit hemligen uppslagna å domkyrkans dörr. Med anledning af att herr Svante där äfven omnämndes blefvo de emellertid strax nedtagna.

Man ser här af, att Linköpings domkapitel hyste större fruktan för riksföreståndaren än för den påfliga makten.

Det var ju en oerhörd oegentlighet, att Gad icke skötte sitt stift, men stiftet hade sin man i den nitiske Hans Brask, som från 1501 var domprost i Linköping. Och för rikets bästa och försvar var Hemming Gad outhärlig. Redan 1504 hade Gad från riksrådet fått erinran om, att söka stadfästelse på sitt val till biskop. Och i oktober 1506 erhöll han ytterligare en skrifvelse, att han skulle afstå från biskopsstolens inkomster och låta domkapitlet besörja sin kyrka med en god man, och skulle han härför få vederlag af kronan, allt för att kyrkan åter skulle komma till en god stadga. Gad gaf härpå till svar, att han utan vidare påminnelse skulle ombestyras stadfästelsen, då det blef frid. Men han påminde äfven om, att Kalmar stads intagande, som skulle bidraga till freden, hade skett på hans bekostnad, samt att det var för de tjänster, han gjort riket, som danskarna i Rom hade arbetat honom emot. Domkapitlet fann sig emellertid icke belåtet med detta svar. Gad begärde därför, att herr Svante skulle skriva till kapitlet att sluta med sina stämplingar mot honom, »medan jag», säger han vidare, »är i eder och rikets tjänst, och vill jag göra eder min trotjänst full och aktar icke, hvad de mot mig stämpla. När I bjuder mig fly, då är det tid men icke annars.»

Herr Svante skref äfven i mars 1507, då fråga uppstod om att lägga beslag på biskopsinkomsterna, till domkapitlet och framställde, hvilka olyckor kunde följa af att beröfva Gad de medel, hvilka han dagligen använde till rikets bästa. Herr Svante omnämner vidare i sin skrifvelse, att dalkarlarne vid landstinget begärde, att »electus», som Gads titel enligt tidens sed var, skulle hållas i välmakt, då han, liksom tillförene biskop Kättil, afvärjt rikets fördärf af utländska herrar. Herr Svante lofvade därtill, att domkyrkan skulle komma till en god stadga.

Det är redan förut omnämndt, att Gad ännu 1511 uppbar sin biskopstionde. Han fick det emellertid svårt. De andliga ville på grund af bannlysningen icke hafva någon gemensamhet med honom, och ehuru han skämtar med ryktena om bannlysning, kunde han icke infinna sig vid rådsmötena. Från februari 1507 finnes en af Gad uppsatt skrifvelse i saken.

I jan. 1508 skrifver Strängnäs-biskopen till herr Svante och påminner honom om, huru ärkebiskopen, han själf och flera andra andliga bedt honom, att deras svenner eller folk icke skulle komma i färd med

herr doktor Hemming för det bannmålets skull, hvilket herr Svante då lofvat. Strängnäs-biskopen beder nu ytterligare, att hans folk icke skulle hafva umgänge med eller följa Gad. »Gud förbjude det sker», säger han, »ty då blifva vi besmittade med honom, kyrkan och oss dess värre till skada och evigt fördärf.» Af brefvet framgår äfven, att de voro förbjudna att sig »till honom gifva», d. v. s. komma i beröring med Gad. De världsliga rådsherrarna synas likväl icke fäst sig vid bannlysningen.

Fejderna med konung Hans och danskarna fortgingo alljämt, men man synes å ömse sidor längtat efter åtminstone ett stillestånd, ehuru de svenska under inga villkor ville gifva sig under det förhatliga danska oket. Det hade t. o. m. gått så långt, att konungen år 1505 hade låtit som förrädare halshugga borgmästare och råd i Kalmar, i förargelsen öfver att de svenska rådsherrarna för konungens skull icke vågade komma till ett beramadt möte därstädes, dit han kommit med en talrik flotta. Konungen hade därjämte låtit danska och norska rådsherrar döma sina svenska motståndare förlustiga lif, ära och gods såsom upprorastiftare. Genom tyske kejsaren lät han därjämte förklara hela svenska folket i akt eller fridlöst. Svenskarna vedergällde detta med härjningar i Skåne, Halland och Blekinge o. s. v. Denna aktsförklaring hade emellertid i Sverige icke någon annan inverkan, än att konungen lyckades få de tyska sjöstäderna till en förklaring, att om icke Sverige kunde förmås till fred, skulle all handel med landet upphöra, till dess Hans erkändes som svensk konung.

I början af år 1507 voro herr Svante och en hel del rådsherrar samlade i Linköping. Dit ankom nu ett bref, som sades vara från Lybeck. Såväl herr Svante som Hemming Gad, med hvilken Svante allt fortfarande stod i liflig skriftväxling, ansågo brefvet vara understucket.

Ett sändebud, magister Erik Svensson, dekan i Linköping och förtrogen med Gad, utskickades i mars till Danmark med bref, för att söka åvägabringa stillestånd. Åtskilliga anklagelser gjordes här mot danskarne. Svaret blef i hufvudsak, att fred icke skulle blifva, förr än konungen kommit till sitt rike igen.¹

I aug. 1507 voro herr Svante och en del rådsherrar samlade i Vadstena, och härifrån utgick då en uppmaning till öfriga rådsherrar att med det snaraste med sitt folk komma Kalmar till undsättning, enär konung Hans ditväntades med stor makt såväl till sjöss som lands.

Krigsoroligheterna voro understundom outhärdliga, särdeles i Kalmarorten. Pulver (krut), bly och järn m. m. samt proviant fattades alltemellanåt. Likaledes manskap. Vid ett rådsmöte 1508 beslutades, att biskoparna och ridderskapet skulle utrusta sina män. Öfriga frälsemän i Östergötland m fl. län uppfordrades vid förlust af sin

¹ En annan af domkyrkans män, kaniken Verner Nikolausson, sedermera ärkedjåkne, användes samma år som sändebud till Polen.

frälserätt vara riksföreståndaren följaktig till danska gränsen. Det rustades på olika håll. Men man längtade efter fred.

I mars år 1508 var åter ett möte i Vadstena. Dit skref nu Hemming Gad till herr Svante och uttalade sin önskan om stillestånd, och »beder jag Eder», säger han, »för vår herres död och pina skull, att I tinnen råd och spille, att I finge något andrum i två eller tre år», hvilket skulle vara Eder, Edra barn och alla Edra vänner till gagn och nytta. Men i början af maj kungör herr Svante från Vadstena för »kronans skattskyldiga bönder, landboar och menige allmoge, som bygga och bo i i Kalmar län», att östgöotalagmannen Nils Bosson Grip, som var med vid rådsmötet i Vadstena, försäkrat, att man i Danmark önskade fred. Därför sändes äfven ombud för fjärde gången att arbeta för fred, så att ingen skall kunna säga, att vi »föra örlog af vällust utan nödde och trängde att försvara och värja vårt eget». »Skulle någon vilja», heter det vidare i brevet, »att I skolen med dagtingan antvarda eder i danskmannahänder, som förut skett, så sätt därtill ingen tro, ty jag lofvar eder vid min ridderliga ed, ära och sanning, att I eller någon Sveriges allmoge aldrig skola, med Guds hjälp, antvardas i danskmannahänder, så länge jag lefver. Förr skall jag ärligen dö på marken, så sant mig Gud och alla rikets helga patroner hjälpa.»

I slutet af juli s. å. tillskref herr Svante Östergötlands städer, Söderköping, Norrköping, Linköping, Vadstena och Skenninge, om ett nyss afslutadt stillestånd, men meddelade samtidigt, att efter detsamma afslutande danska härjningar skett i Stockholms och Nyköpings skärgård, hvadan köpmännen i Stockholm hade bemannat sina skepp till den 24 augusti för en resa till städerna, och skulle han låta så många af sina skepp som möjligt åtfölja för att hämta, hvad som behöfdes. Trotte Månsson af Eka, höfvitsman på Stegeborg 1504—1512, skulle lämna dem vidare besked.

Stämningen i Östergötland vid denna tid erfares af ett bref, utfärdadt från Söderköping den 11 augusti 1509 af Hemming Gad samt undertecknad af höfvitsmannen på Stegeborg Trotte Månsson af Eka, Holger Karlsson Gera på Björkvik, båda riddare, samt väpnarne Bengt Åbjörnsson Hård på Händelö och Nils Beese.

Brevet är ställdt till riksföreståndaren och meddelar först, att de nämnda herrarna samlats i Söderköping vid Larsmässan för rikets angelägenheter, som det synes hufvudsakligast för att lugna allmogen för det tal, som uppkommit öfver hela Östergötland, och som nu syselsatte dem såväl i dryckesstugan som i alla samkväm. Allmogens tal gick ut på, att herrarna hålla många herredagar, och ehuru det förnummits, att de »äro tvifvelaktiga om konungens besittning till riket», hade allmogen hvarken genom bref eller budskap, som förr varit plägsed, då höfvitsmän funnos i Sverige, fått besked om, hvad herrarna beslutat för att få frid. Vi veta icke, heter det bland allmogen, att konungen gjort oss något emot, enär vi därom icke hafva

någon underrättelse, och hafva vi ej annan råd än att gå den tillhanda, som största makten har. För allmogen hade de samlade herrarna uppläst ett lugnande burspråk. Sedan detta var hållet, gick allmogen tillsammans på torget och sade den ene till den andre: Nu veta vi, hvad vi skola rätta oss efter. Förr voro vi galna som vilddjur. Nu vilja vi stå manliga, när vi veta oss hafva höfvitsmän hos oss, och vi vilja lefva och dö för riket »till den yttersta man i Östergötland». Slutligen talas i brefvet om, att detta deras samtal med allmogen skett utan befallning, men att det skulle upptagas gunstigt, då det varit till stor nytta.

Två dagar senare skrifver Gad ytterligare ett bref till herr Svante. Denne hade nämligen tillskrifvit Gad, att han oförtöfvadt skulle komma upp till Stockholm. Gad säger sig nu ej kunna komma, enär han vid sin ära och kristliga tro lofvat att stanna i denna landsända och hjälpa allmogen mot rikets fiender, när helst det behöfdes. De förenämnda riddarna och väpnarna hade gifvit lika löften. Vidare omtalar Gad, att hans svenner, som ligga vid Kalmar, behöfva förstärkning, och återfordrar slutligen en järnkedja, han där på sin bekostnad låtit göra till en nu förstörd pråm, men som han skulle kunna använda till vindbroar och annat.

Slutligen kom år 1509 ett fördrag i Köpenhamn med de svenska stormännens hjälp till stånd, hvarigenom Hans ånyo skulle antagas till Sveriges konung eller ock en årlig skatt till honom erläggas. Men herr Svante, som 1510 lyckats sluta en sextioårig fred med Ryssland, och därförut förbundit sig med hansestäderna, hvilka hyste missnöje med danskarna på grund af handelns hämmande på Sverige, ansåg, liksom de svenska bönderna, denna skattskyldighet förnedrande. Kriget utbröt sålunda ånyo.

Det är redan nämnt, att de världsliga rådsherrarna icke gjorde afseende på den påfliga bannlysningen mot Gad, samt att herr Svante alltjämt stod i skriftlig förbindelse med honom. År 1510 deltog Gad äfven ånyo i ett rådsmöte.

Med hansestädernas hjälp härjades nu de danska öarna (1510). Sjöslaget vid Bornholm (1511) mellan svenska och hansestädernas flotta å ena samt den förenade danska och holländska flottan å andra sidan slutade med en förlust för holländarna af sextio skepp. Danske prinsen Kristian fördrefs samma år från Västergötland af herr Svante, som året förut äfven eröfrat Öland och Borgholm. Detta år (1510) hade det äfven lyckats Gad att återtaga Kalmar slott.

Lybeckska flottan hade 1510 kommit till Kalmar, och då den afseglade, åtföljd af en del svenska fartyg, medföljde sex svenska herrar, bl. dem Hemming Gad samt den än svensk- och än danskvänlige Nils Bosson Grip, hvilken från 1508 öfvergifvit danske konungen, efter att förut hafva försäkrat sig om att återfå sin forna riksrådsplats i Sverige och sitt lagmansämbete i Östergötland. Afsikten med deras resa var

att i Lybeck afsluta den påbörjade förbundsunderhandlingen med hantestäderna. Medan de öfriga herrarna kommo hem i oktober samma år, blef Gad kvar i Lybeck för att bevaka de svenska intressena samt stannade där ända till midten af år 1512.

Julen 1510 tillbragte riksföreståndaren i Vadstena, där han antagligen legat sjuk. I början af 1511 hade ett rykte omtalat, att danskarna under prins Kristian skulle komma att härja Östergötlands städer och biskopsgårdar samt Vadstena kloster med heliga Birgittas skrin. Holger Karlsson Gera å Björkvik hade då gjort försvarsanordningar i västra Östergötland vid Holaveden, hvilken väg prinsen sagt sig skola komma. Han själf ämnade vistas å biskopsgården i Linköping, till dess städerna blifvit sköflade. Därefter skulle han begifva sig till biskopens gård Rönö, där han ville stanna, till dess det blef öppet vatten. Emellertid lofvade Kristian, att om folket betalade sina gårdar, skulle ingen skada ske dem. Att detta löfte dock icke helt hölls, är bekant, men skadegörelsen synes icke sträckt sig in i Östergötland, enär prinsen aldrig kom dit utan drog sig söderut.

Något senare har herr Svante tillskrifvit Östergötland om rustningar. Bengt Åbjörnsson Hård på Händelö afgaf härå svar, dateradt Händelö den 18 maj 1511. I svaret säges det, att brefvet blifvit kungjort både för köpstäderna och landsbygden samt att folket befunnits villigt att gå mot rikets fiender »man ur huse, alla som femton år gamla äro», så snart det behöfdes, för att bevaka Östersjökusten eller Holaveden. Anledningen till denna offervillighet var, att de fått höra, huru trolöst och illa fienden icke långt därförut betett sig i Västergötland och Jönköping, där allmogen »skinnades och miste hvad de hade». Likaledes begärde, enligt brefvet, allmogen i Östergötland, att Holger Karlsson Gera på Händelö skulle få stanna kvar därstädes för att vara »dem till hjälp och tröst, om så behof kan göras».

Den 15 juni tillskrifver Bengt Åbjörnsson Hård åter herr Svante och meddelar, att konung Hans, enligt utsago af de från Danmark återkomna Gads svenner, hotade hemsöka särskildt Östergötland, och tillråder, att Holger Karlsson nedsändes dit. I brefvet rådes äfven att »eders herradöme» — en vanlig titel till herr Svante — förvissar sig om, att slotten äro väl försvarade.

I juli s. å. sänder herr Svante en kungörelse till »alla andliga och världsliga, menige prästerskapet, frälsemän, köpstadsmän, kronans skattskyldige bönder och menige allmoge, som bygga och bo i Östergötland», om danskarnes härjning på Öland, deras nödtvungna återtåg till sina skepp, sedan omkring 150 fiender blifvit ihjälslagna. Den tillägger, att han nu skulle förena sig med Lybeckarna i Kalmarsund och söka få en stadig och evig fred samt varnar slutligen för falska rykten och stämplingar, som möjligen kunde uppstå i hans frånvaro.

På hösten 1511 skulle en herredag sammanträda i Stockholm. Därförut hade Trotte Månsson på Stegeborg bekommit bref från herr

Svante. Den 15 september skref Trotte som svar härfpå, att bönderna i Stegeborgs län icke ville besvara herr Svantes bref, förr än efter herredagens slut, och innan dit hade kallats två bönder af hvarje härad i Östergötland. De önskade därtill lindring i fodringen af hästarna.

Det framgår häraf, hurusom bönderna nu började vilja ha ett ord med och deltaga i bestämmanderätten rörande landets angelägenheter.

Hansestäderna, hvars handel förstördes af detta krig, lyckades äntligen i november 1511 att mäkla fred med Danmark.

Vid jultiden begaf sig herr Svante till Västerås med anledning af den nyupptäckta Sala silfvergrufva samt för att där fira julhögtiden. Vid ett sammanträde med bergsmän kände han sig hastigt sjuk samt försökte gå ut men nedföll död vid dörren till samlingsrummet. Detta var den 2 januari 1512.

Ny biskop i Linköping. Vi hafva sett, hurusom Hemming Gad mindre sysslade med sitt biskopsstift än med statens angelägenheter, ehuru han alltjämt uppbar biskopsstolens inkomster. Då han icke deltog i örlog eller var Sturarne på annat sätt behjälplig, vistades han merendels på sitt biskopssäte Rönö. Med de andliga hade han föga eller ingen förbindelse på grund af den bannlysning, påfven genom k. Hans' intriger i Rom utfärdad mot honom. Med de världsliga ledande männen stod han, som vi sett, i närmare förbindelse, och med riksförståndarne Sten och Svante hade han stått i långvarigt och nära förhållande. I ett bref från 1508 kallar den sistnämnde Gad sin »käre broder och synnerligen gode vän».

Det är redan omnämndt, hurusom missnöjet kommit till yttring emot Gad såväl från påfvens sida som från riksrådet äfvensom från hans eget domkapitel. Men herr Svante stod honom bi, och i en skrifvelse till domkapitlet framhöll denne vådan af att lägga beslag å Gads inkomster.

Den 29 januari 1510 afled ärkedjåknen i Linköping Johan Ganzo. Gad vistades då i Söderköping och fick vid niotiden på aftonen, då han »fick sig mat», bud om det plötsliga dödsfallet, som skett »vid ett slog i dag». Gad, som ämnat sig upp till herr Svante i Stockholm, skref nu till honom och meddelade, att prosten Hans Brask genast infunnit sig i den aflidnes gård och »kändes vid» all kvarlåtenskapen. Gad gör sig emellertid genast redo att på natten resa till Linköping för att vara där före följande dag samt för att se hvilken af dem, som skulle blifva arfvingen.

Han beder därjämte, att herr Svante för vår Herres död skulle fördraga hans frånvaro till en tid. »Må så väl hända», heter det vidare i brefvet, »att detta kan till en del båta, då jag skall förvärfva konfirmationen i Rom. O, värdige herr fader, nu är min åker mogen, om jag har lycka att skära den. Jag vågar halsen, om det bjudes mig olika.»

Huru länge Gad stannade i Linköping, och hvad han där uträttade, är obekant, men den 28 april var han åter vid Rönö, hvarifrån han

tillskrifver herr Svante och tackar för en bekommen inbjudning samt särskildt för det svar, herr Svante å Gads vägnar gifvit ärkebiskopen, »som i hans ställe ville till Linköping hafva en annan, som kunde låta konung Hans komma öfver Holaveden».

Det synes emellertid icke gått efter biskop Gads beräkning, och år 1512 afsade han sig biskopsämbetet.

Det blef nu fråga om val till ny biskop. Riksrådet och riddaren Erik Trolle ville gärna hafva sin äldste son Gustaf därtill vald. Från våren 1513 finnes ett utkast till en skrifvelse af Erik Trolle, i hvilken han lofvar att alltid arbeta för Linköpings stifts, kyrkas och kapitels bästa och bestånd, synnerligen om så af Guds försyn kan ske, att hans son Gustaf blefve dess biskop, hvarom det nu var fråga. Löften gifvas därjämte i afseende å privilegier, friheter och gamla goda sedvänjor samt om penningar, gods, sakören o. s. v., och utlofvades därjämte, att han skall »hålla sitt kapitel för ögon och deras råd akta». Gustaf Trolle var vid denna tid ej fylld 25 år. Man ser här af, hvilka anspråk den tidens store ansågo sig berättigade till. Sedermera blef Gustaf Trolle till en tid ärkebiskop.

Något senare valdes, oakadt de stora löftena från Trolles sida, den i Linköping födde borgmästaresonen Hans Brask till biskop. Första gången, han i kända handlingar förekommer som vald till biskop eller electus, är den 22 maj 1513, då han bland andra utsågs till ombud vid ett möte i Köpenhamn. Nämda bref är utfärdadt af ärkebiskopen, två biskopar, riksföreståndaren Sten Sture, doktor Hemming Gad m. fl. i här nämnda ordning.

Brask uppträdde snart nog med mycken myndighet. Så påbjöd han vid bann och emot herr Stens bud, att från hospitalet i Söderköping skulle frändragas den »spetala-skeppa», som utgick från allmogen å Vikbolandet.

Hemming Gad tillskrifver äfven år 1514 Sten Sture, att han fått sig bekant, att Brask sändt sin fogde till Rönö och intagit gården. Är det så, säger Gad, så tyckes det mig, att han börjat skinna mig ånyo i eder tjänst. Med herr Stens hjälp tror Gad dock, att honom rätt skall ske.

Att herr Sten icke lämnat Gad på bar backe framgår af ett bref från den förre till borgmästare och råd i Lybeck år 1516, med anledning af en där af Gad m. fl. gjord skuld, hvari herr Sten säger, att han förlänat Gad ett slott och andra gods.

Men äfven Brask vände sig direkt till herr Sten och återfordrade biskopstionden, som herr Sten brukat uppbära af Södra Vedbo och Västra härad, mot vederlag i smör samt fordrar skadegäld af kronan.

Sten Sture d. y. Sten Sture d. y. valdes till riksföreståndare den 23 juli 1512. Han var son af riksföreståndaren Svante Nilsson, hvars far, som förut är nämndt, upptagit Sturenamnet efter sin moder. Själf bar herr Svante aldrig detta namn, men det upptogs ånyo af Sten

(fig. 159). Detta val af riksföreståndare försiggick dock icke utan föregående strider. I januari 1512 hade därtill blifvit vald den dansksinnade rådsherren Erik Trolle. Men detta val gillades icke af den yngre adeln och allmogen. Ärkebiskop Jakob äfvensom Erik Trolle själf arbetade emellertid strängt för detta riksföreståndareval, och i ett bref

159. Sten Sture den y:s markmynt.

till Sten Svantesson af d. 14 maj 1512 talas om, huru dessa herrar stämplade allt ondt »däruppe» liksom östgöotalagmannen Nils Bosson »därnedan», och hade ärkebiskopen sändt bref till Östergötland, »att allmogen skall ingen svara». Många andra stormän voro äfven för Erik Trolle, som likväl slutligen måste gifva vika för Sten Sture. Men redan från början af sitt riksföreståndarskap hade herr Sten svårigheter att bekämpa.

Så hade han i slutet af år 1512 bestämt, att ett herremöte skulle hållas i Vadstena i februari 1513, men ärkebiskopen svarade härför med en önskan, att en mindre sammankomst i stället skulle hållas med de närmast boende i Enköping. Biskop Mattias tillstyrkte äfven ett dylikt möte i sistnämnda stad före jul 1512. Herr Sten ville dock icke afstå från rådsmötet i Vadstena, hvaröfver ärkebiskopen uttalade sitt missnöje. I Enköping samlades emellertid några biskopar och prelater. Herr Sten var icke närvarande därstädes, men tillskref mötet med vissa förfrågningar, och uttalar därjämte förhoppning om medverkan vid »det menige herremötet i Vadstena».

År 1515, i februari, försiggick ett rådsmöte i Vadstena, dit den gamle ärkebiskopen Jakob nu bekvämat sig att resa. Närvarande voro äfven fyra andra biskopar äfvensom Sten Sture, domprosten i Uppsala samt en del riddare och väpnare, hvarvid sex ombud valdes att närvara vid det möte, som var beramadt att hållas i Köpenhamn s. å. Bland dessa valda voro östgötarna: ärkedjåknen i Linköping Verner Nikolausson och Bengt Åbjörnsson Hård till Händelö.

Stridigheterna med danskarne fortforo. Konung Hans hade under tiden afidit, och hans efterträdare blef sonen Kristian, i svenska historien, som bekant, känd under namn af Kristian Tyrann (fig. 160). Vid riksdagen i Arboga i januari 1517 beslutades, att aldrig taga honom till konung, då han icke hållit det afslutna stilleståndet. Den gamle ärke-

biskop Jakob hade nu som efterträdare på ärkebiskopsstolen fått Gustaf Trolle, och denne ställde sig på Kristians sida. Från Arboga utfärdade herr Sten en kungörelse bl. a. till Östergötland, i hvilken det meddelas, att försök blifvit gjordt att få fred med Danmark. Någon tid senare eller den 29 mars tillskref han bl. a. Stegeborgs län. Herr Sten påminner nu om Arbogabrevet och dess innehåll, »huru han sökt att få frid, sänja, endräkt och kärlek rikena emellan, så att detta skadliga, fördärfliga

160. Kristian Tyrann.

och långa örlog, som de danske med mord, rof och brand i många år bedrifvit med hjälp af några infödda vrångvisa, svenska tillskyndare». Vidare meddelas den förestående ankomsten af en dansk här för att undsätta ärkebiskopen på Stäket. Därjämte påminnes om de olyckor, som föregående ärkebiskopar samlat öfver landet genom att fördrifva den svenska konungen Karl och gamle herr Sten och taga hit in de danska konungarna. Slutligen förmanas alla att vara beredda att med vapen afvärja fiendens anfall, när bud därom lämnas.

Vid Arbogamötet hade biskop Hans Brask i Linköping, ensam bland där närvarande biskopar, stått på riksföreståndarens sida, ehuru han ville, att man skulle söka förmå ärkebiskopen att öfverlämna

tvistefrågan åt skiljemän för att undgå den bannlysning från Rom, som säkerligen kunde följa af striden mot en andlig man.

Ofvannämnda bref till Stegeborgs län emottogs af Holger Karlsson Gera den 5 april 1517. I sitt svar till herr Sten omtalar han, att biskopen i Linköping varit vid Stegeborg och invigt ett skepp, då det lopp af stapeln. Såväl biskopen som östgötalagmannen Nils Bosson Grip hade på förfrågan försäkrat sig vilja efter yttersta makt vara med Sveriges allmoge mot rikets fiender. I Östergötland stod man allmänt på fäderneslandets sida. Så försäkrade fogden på Ulfåsa, Sven Hök, i bref därifrån till Sten Sture, att Aska och Bobergs härad, med hvilka han tingat, lofvat att vara redo att lefva och dö med honom. Men liksom Vadstena dannemän fråga de, hvem de vid behof skola lyda.

I juni månad passerade konung Kristian Häradsdkär med tjugo skepp. Till en början landstego de icke men härjade senare såväl å Smålands som Östergötlands kuster. Bland annat brandskattades Söderköping.

Vid ett riksmöte i november i Stockholm, dit ärkebiskopen och alla biskopar utom två infunnit sig, beslutades ärkebiskop Trolles afsättande, äfvensom att Stäkets slott, som i de tre senaste ärkebiskoparnes tid varit för riket så skadligt, skulle nedrifvas. Äfven ärkebiskopens närmaste vänner vågade icke neka sin bekräftelse eller sina namnunderskrifter å detta beslut. Mera slugt än ärligt lade biskop Brask, som visat sig mest af alla biskopar stå på Sten Stures sida, under sitt sigill en lapp med påskrift: »Härtill är jag nödd och tvungen», hvilket sedermera räddade hans lif.

Efter att förgäfvos hafva försökt intaga Stockholm 1518 sökte konung Kristian underhandla. Sex svenska män, bland dem Gustaf Eriks-son Vasa och Hemming Gad, sändes då som gisslan till danskarne. Med dessa afseglade nu Kristian mot tro och loften till Danmark.

I början af år 1520 återkom konungen, starkt rustad, till Sverige. I en träffning sårades den ädle Sten Sture. Ända in i det sista hade han all sin tanke riktad på fäderneslandet. Under en resa afled han emellertid i sin släde å Mälarens is af följderna af såret. Detta var den 3 februari. Han var då endast 27 eller 28 år.

Därmed var motståndet från fosterlandets sida brutet, och från denna tid kan konung Kristian anses som Sveriges härskare, ehuru befrielsekriget fortsattes i några provinser, bl. a. i Östergötland.

Biskop Brasks hållning vid denna tid finner man af några ännu befintliga bref från honom, hvilka äfven lämna upplysningar om tillståndet i Östergötland. Ett af dessa bref är ställdt till Gustaf Trolle samt dateradt Linköping den 26 maj 1520 och meddelar, att biskopen under sist förflutna dagar endast på sådant villkor kunnat skaffa sig och sina präster trygghet mot den uppresning, som riksrådet Erik Rymning, ägare af Grensholmen, och andra dennes anhängare fått till stånd, att han lofvat att icke blanda sig i striden på någondera sidan, till

hvilket beslut han kommit först sedan flere hans gårdar blifvit sköf-lade. Om icke riksråden snart komme Östergötland till understöd mot smålänningar och andra, befarar han, att provinsen skall affalla. I ett annat bref, äfven det till Trolle, dateradt Norsholm den 19 juli s. å., omnämnes, huru hela landsorten är upprörd af fru Kristina Gyllenstjernas (Sten Stures änka) anhängare, men kunde lätt stillas, om konungen snart ditsände några tusen knektar. I annat fall fruktar han, att ordningen ej kan upprätthållas.

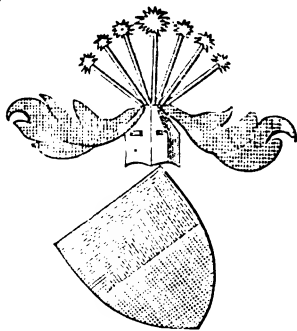
Den 20 juli s. å. skrifver Brask direkt till konung Kristian och omtalar, huru biskopsgården i Linköping d. sistlidne 27 juni blifvit belägrad af Erik Ryning, Sven Hök, Gunnar Västgöte, hustru Annas (riksrådet Johan Månssons änka af Bielkesläkten) fogde å Kalmar med smålänningarne samt hälften af Östergötland, tvärt emot den hyllning och dagtingan, de föregående vinter gjort med konungens folk. I denna belägring, säger biskopen, har jag, mina kyrkor, klerker och tjänare tagit svår skada med brand och rof. Konungen borde därför hylla landet till sig med ett visst antal folk. För öfrigt råder han att taga in slotten och skatten i riket, hvarefter konungen nog skall komma till rätta med Stockholm.

Slutet blef, att den 4 november 1520 kröntes Kristian tyrann till Sveriges konung af ärkebiskop Trolle. Kröningen försiggick i Stockholm.

Slutet af år 1520. Vid det därpå följande hemska blodbadet i Stockholm räddade Hans Brask sitt lif genom att visa den förut omnämnda skrifna lapp, som han lagt under sitt sigill. Bland i Stockholm halshuggna östgötar voro riksrådet Erik Ryning och hans måg Magnus Gren (fig. 161), båda från Grensholmen, samt Bengt Åbjörnson Hård af Segerstad på Händelö. Hemming Gad, som var i Finland såsom Kristians sändebud, blef därstädes halshuggen år 1522. Kristian hade nämligen utgifvit en befallning, att alla svenskar såväl »ädle som oädle» skulle afrättas. Gad blef ett af offren för denna befallning. Då konungen i början af december 1520 lämnade Stockholm och var på väg till Danmark, passerade han Linköping, där biskop Brask fick hålla julgille för honom. Här säges två af hans egna tjänare blifvit hängda. I Vadstena mottogs han af klosterfolket med psalmsång. Hit ankom konungen nyårsafton samt lät här lefvande uppskära den ofvannämnde Sven Hök och Peter smed, som båda deltagit i belägringen af Linköpings biskopsgård.

Kristian ankom till Köpenhamn under första tiden af år 1521 och återkom sedermera aldrig till Sverige. Därmed var unionen bruten, tack vare Gustaf Vasas uppträdande.

Biskop Brask nödgades lämna en del af sitt folk till Gustafs tjänst.

161. Magnus Grens vapen.

Stegeborgs slott, jämte andra utom Östergötland belägna, intogs för Gustafs räkning. Östgötastäderna slöto sig äfven till honom. Vid en af Gustaf sammankallad herredag i Vadstena i augusti 1521, dit ett 70-tal svenska adelsmän samt en mängd af alla stånd från Götaland infunnit sig, blef han d. 24 augusti vald till Sveriges riksföreståndare.

4.

Under unionstiden.

Länsindelning. Under senare delen af medeltiden eller från tidigare delen af 1400-talet var Östergötland deladt i tre län, *Stegeborgs*, *Ringstadholms* och *Hofs*. Till det förstnämnda hörde häradena Björkekind, Hammarkind, Bankekind, Skärkind, Hanekind och Valkebo samt Söderköpings stad. Till Ringstadholms län hörde Bråbo, Lösing, Åkerbo, (Vångaberg), Gullberg och Memming med staden Norrköping.¹ Till Hofs län: Lysing, Dal, Vifolka och Göstring. Af de öfriga häradena hörde Aska till Vadstena kungsgård. Boberg var förlänadt till ägarne af Ulfåsa. Östkind var redan före 1441 förlänadt under Rönö till biskopen i Linköping.

Tvenne befästade borgar funnos under medeltiden inom landskapet nämligen: *Stegeborg* (Stäkeborg), beläget vid södra kusten af Slätbaken, sydväst om nuvarande slottsruinen, som anses vara från 1200-talet eller kanske från ännu tidigare tid, *Ringstadholm*, beläget å en holme i Motala ström, något nedanför dess utflöde ur Glan, förstördt under senare delen af 1400-talet. Båda dessa fästen voro sålunda belägna i östra delen af Östergötland och kunna ju möjligen leda sitt första ursprung redan från de forntida bergborgarne. Därtill kom *Svaneholm*, i våra dagar känt under namnet Garpe slott, uppfördt å en holme, nu endast delvis kringfluten af vatten, i Kilarpsjön i V. Hargs s:n. Anlagdt under 1300-talet, blef det icke långt därefter förstördt. Linköpingsbiskoparna hade sina befästade borgar vid Munkeboda (Norsholm), Rönö och i Linköping.

Kommunikationerna. Den förnämsta delen af provinsen utgjordes fortfarande af bygden söder om Motala ström, omgifven i norr af Kålmården och i sydväst af Holaveden. Det inre af landskapet upptogs af Aspvidskogen, efter hvilken de sex närmast Östersjön belägna häradena benämndes »östra Aspvid». Öfver dessa skogar gingo de förnämsta förbindelselederna, främst den vid Eriksgatan använda från

¹ Bråbo och Lösings h:d förflyttades senare till Stegeborgs län. Efter Ringstadholms förstörande rubbades denna länsindelning.

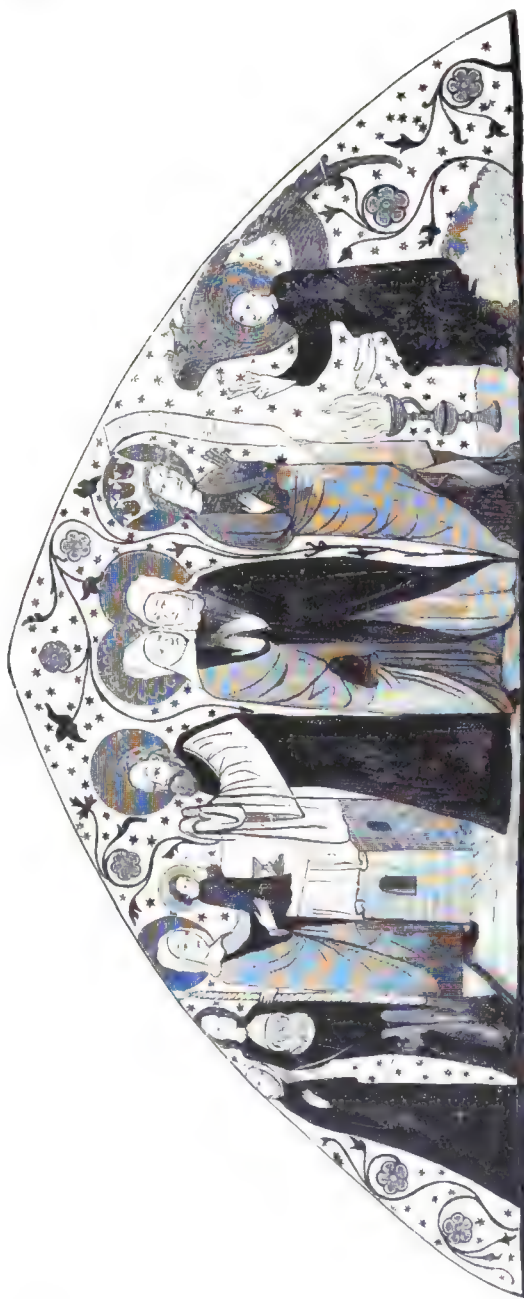
Krokek på Kålmården till midten af Holavedskogen. På denna väg, som antagligen gick öfver Norrköping, Linköping, Skenninge och Ödesbög till Grenna, vet man, att bron vid Norrköping ålåg Björkekinds, Lösings, Hammarkinds, Memmings, Bråbo och Östkinds härader att underhålla. De andra broarna synas äfven underhållits af kringliggande härader. Vägen öfver Aspvid till Söderköping var äfven af vikt. Efter Vadstena klosterns grundläggande, blefvo äfven vägarna till denna stad af betydelse. En väg kom från Närke och gick sedan gammalt öfver den skräckinjagande Kålmården samt förbi Husbyfjöl. Om denna vägs fasor under uråldriga tider talas än i dag. Vid Husbyfjöl, nu Borensberg, fanns också fordom ett kapell, där vägfarande gjorde sin andakt före eller efter färden.

Stormannaväldet firade i vårt land under medeltidens senare tid sina triumfer, men led också sina nederlag. De sökte, dessa stormän, genom sina förbindelser med tyskar samt med Danmark och danska konungarne att hålla sig uppe vid makten, och det bekymrade dem föga, om fäderneslandet var ett lydland eller ett fritt och oberoende, blott deingo styra och förse sig med rikets inkomster. Hade icke det svenska folket i sin helhet vaknat till själfmedvetande på grund af de svåra lidanden de underkastades af de danske och deras fogdar, och hade de icke fått sina kraftiga och fosterländskt sinnade ledare i Engelbrekt, konung Karl och de tre riksföreståndarne samt deras medhjälpare, så hade nog stormannaväldet icke kunnat betvingas. Omständigheterna fogade det sedermera så, att det blef Gustaf Vasa, som förunnades att blifva fäderneslandets slutliga och verkliga befriare.

Af det föregående framgår, huru gärna östgötarne i gemen sällade sig till det fosterländska partiet, om de också någon gång, såsom äfven förut är omnämndt, kunde vara tvehågsna i afseende å sin hållning, särskildt då de voro i saknad af ledare.

De högre klasserna hade det gemensamt med hvarandra, hvilket politiskt parti de än tillhörde, att de icke gärna lämnade ifrån sig en gång bekomna fördelar, äfven om det gällde mindre betydande sådana.

Jakten t. ex. ville man gärna hafva som ett privilegium för de »friborne». Vid ett rådsmöte kom »den olagliga jakt, som menige klerkeriet, bönder och alla andra bruka här i riket», på tal, hvarvid bestämdes, att det icke vidare kunde tillstädjas, »att några bönder eller klerker ingo jaga, ej heller någon friboren man fick gifva sina bönder eller undersåtar lof att jaga på sin eller annan mans skog». År 1488 vistades Sten Sture i Dagsberg i Östergötland, hvarvid han tillsammans med tre rådsherrar för Bråbo och Lösings härad förnyade detta förbud. Herr Sten hade enligt detta bref gifvit några klerker och bönder tillstånd att jaga, men äfven detta löfte togs nu tillbaka förutom för kyrkoherden, »herr Johan i Kvillinge, hvilken jag gifver lof jaga sig till behof».

162. Målning i en sal i Vadstena kloster.

En bestämmelse från 1474 var, att s. k. fotkvarnar¹ endast skulle få begagnas för ägarens behof. Skälet härtill var, att de gamla odalkvarnarne, som merendels hade vattentillgång, möjligen skulle nedläggas på grund af minskad inkomst, och på så vis komma de högre klassernas fördel för nära. Detta förbud för fotkvarnar förnyades sedermera, men synes icke hjälpt, ty i nyssnämnda bref rörande jakten återupprepas äfven förbudet för dylika kvarnar. »Vi förbjude», säges det, »nu strängeligen som ofta tillförene alla de fotkvarnar, som i förenämnda härad (»fru Kristinas län») äro eller kunna finnas, så att de, som dem hafva, skola inom sex veckor taga dem upp (nedrifva). Sker det icke, skola tolf män nämnas att upptaga dessa kvarnar.»

Ett förbud, som äfven gynnade de högre stånden och var till förfång för de lägre klasserna, var, att enligt en förordning af 1459 fick en bonde icke köpa mer jord än den, å hvilken han var besutten.

De lägre stånden började nu emellertid att tagas med i beräkningen

¹ Fotkvarnar voro enkla inrättningar, bestående af ett vågrätt liggande vattenhjul med den löpande kvarnstenen fästad på den stående hjulstockens öfverända. Dylika anlades ännu under senare delen af 1700-talet. Här och hvar i vårt land kallades de »enfota hjulkvarnar».

163. Takmålningar i Risinge kyrka.

vid afgörandet af rikets angelägenheter. Engelbrekt kallade till herre- eller riksdagarna medlemmar af städerna och allmogen, en sedvänja, som därmed tog sin början och sedermera fortsattes. Det var också på dessa klasser, som såväl Engelbrekt som k. Karl och riksföreståndarne hufvudsakligen hade att stödja sig. Nationalkänslan började äfven komma till väckelse såväl hos stadsinvånare som bönder.

Vi se också, att det var med samma myndighet, som de store plä-

gade använda i sina bref, som allmogen i Ringstadholms län år 1470 utfärdade ett förlikningsbref med de belägrade å Ringstadholms slott. Brefvet börjar så: »Vi bönder och landboar och menige allmoge i Ringstadholms län gøre veterligt och uppenbart, det våra fullmäktige af förenämnde län i ärlige och välborne männens, herr Ivar Axelsson, herr Gustaf Karlsson, herr Karl Knutsson och herr Erik Magnusson, riddare, närvaro» etc. Men att allmogen af stormännen icke ställdes så högt,

164. Krucifix i Vadstena klosterkyrka.

synes af ett bref af 1453, enligt hvilket konung Karl förordnade kansleren Nils Ryting m. fl. att höra »fattiga allmogens» käromål. Klagomål för »olaglig behandling» förekomma äfven.

Den andliga odliken stod icke högt. Den tid, som i det närmaste sammanfaller med unionstiden, var en kulturens tillbakagångstid i vårt land i motsats till folkungatiden. Kunskaperna voro ringa. Många af riksråden kunde icke ens läsa. I en handling från år 1472 heter det bl. a. »alla i riksens råd, som läsa kunna». Men, för att nu särskildt tala om Östergötland, arbetades här icke obetydligt inom skilda områden.

Biskop Nils Hermansson i Linköping, som afled hösten 1391, ifrade för undervisningen och utgaf en förordning om, att prästerska-

pet skulle undervisa menigheten om »Herrans bön, den apostoliska trosbekännelsen och änglahälsningen, de tio budorden och de sju hufvuddygderna äfvensom annat, som Guds mildhet gaf vid handen».

För skolorna verkades åtskilligt. På ett kyrkomöte i Söderköping 1441 fattades det viktiga beslutet, att man skulle arbeta för upprättande af ett universitet. Frågan förföll emellertid, och universitetet kom, som bekant, först senare till stånd.

Konstens hufvudsakligaste och nära nog enda mål var att pryda kyrkorna. Som prof på målningar nämnas här målningen i en af Vadstena klostersalar (fig. 162) och målningarna i Risinge kyrka, som torde

få räknas från denna tid (fig. 163). Af sniderier afbildas här ett krucifix i Vadstena klosterkyrka (fig. 164) och en snidad ekkista i Vadstena kloster (fig. 165). Af konstsoömnader nämnes som ex. Linköpings biskopsmössa (fig. 150) och af silfverarbeten Birgittas relikgömma (fig. 142). Af grafstenar nämnes Bo Jonssons, hans sons och sonhustrus i Vadstena (fig. 137) samt biskop Nils Hermanssons i Linköping (fig. 140).

165. Ekkista från Vadstena kloster.

Byggnadskonsten stod synbarligen här högre än inom flere andra orter af vårt land, beroende dels på de många klosterbyggnader, som här under tidernas lopp blifvit uppförda, dels på det alltjämt under denna tid fortgående arbetet å Linköpings domkyrka. Mot slutet af 1400-talet var det biskop Henrik Tidemansson, som i hög grad lade sig vinning om detta mästerverk (fig. 128, 134, 135 och 166) och inkallade mästare från utlandet. Bland dessa märkes särskildt under 1400-talet »magister» Gierlach från Köln, som å en minnessten i mellersta koret angifves som dettas skapare. Biskop Henrik gjorde i öfrigt landskapet mycket godt med anläggande af vägar och stenbroar. Dessutom uppförde han åren 1470—1500 biskopsgården i Linköping, numera länsresidenset, den befästade biskopsgården vid Munkeboda, nu Norsholm, en byggnad vid Biskopsbro, nu Kungsbro, ett stenhus vid sitt prebende Skärkind samt två dylika i Vadstena (fig. 167). Linköpings byggmästare voro vid denna tid så omätalade, att de användes äfven å andra orter. Så är det bekant, att stenhugaren Olof härifrån år 1509 inslog en del af Växjö domkyrkas takhvalf. Linköpings domkyrka togs äfven i flera afseenden till förebild vid uppförandet af andra kyrkor, särskildt å det till Linköpings stift hörande Gottland.

Vid Rönö biskopsgård hade ett befästadt slott blifvit uppfördt redan i början af 1400-talet. Det var färdigt före 1421.

166. Högkoret i Linköpings domkyrka.

Vadstena klosterkyrka härjades år 1388 af eldsvåda. En ny kyrka uppfördes, som var färdig 1430.

Det äldsta boktryckeriet i Östergötland tillkom under denna tid. Den första bok, som trycktes i Sverige, utfördes i Stockholm och var färdig i dec. 1483. År 1487 trycktes en bok, äfvenledes i Stockholm, om Birgittas dotter: »Vita Catherine» (fig. 168). Det äldsta svenska tryck utfördes i Stockholm 1489. År 1492 trycktes i Lybeck den första latinska upplagan af Birgittas revelationer på beställning af Vadstena kloster. År 1495 inrättades det första boktryckeriet i Östergötland, nämligen i Vadstena kloster, men det nedbrann efter några månader s. å. Det antages emellertid, att en »tidebok»: *Horae de domina*, för Linköpings och Skara stift, här utfördes, innan tryckeriet förstördes. Detta arbete skulle alltså vara det första i Östergötland tryckta.

167. Biskopshuset i Vadstena.

***C*incipitvita siue legēda cū miraculis dñe katherine
sancte memorie filie scte Birgittae de regno Suecie.**

***A*enerabilis et deo dilecta katherine no
bilis viri dñi volphois gudsmars 7 bir
gittae coniugis eius cuius laudis pconiū in
ecclesia filia fuit. Hic ex scto suo coniugio
nō tantū mudo/seo deo octo filios genuerūt. katheri
nā de qua narrandi series suscipit ordie nascendi quar
tā puidencia diuina tanq̄ mediā virtutibz et morū bo
nestate ceteris eoz filijs eminēciore hūc luci inuexit.**

168. Början af Vita Catherine.

Betydande och bemärkta män i Östergötland kunna äfven omnämnas från denna tid. I främsta rummet märkes den lysande rad af biskopar, som innehade Linköpings biskopsstol, bland hvilka förut nämnts den vittre och fromme *Nils Hermansson*, som dock egentligen tillhörde Folkungatiden, samt vidare den frikostige och slösande *Knut Bosson Natt och Dag*, som särskildt vårdade sig om domkyrkan, kon. Karl

14—130727. *Ridderstad, Östergötlands historia.*

VIII:s tillgifne vän *Nils König*, den krigiskt sinnade *Kättil Karlsson Vasa*, som en tid var Sveriges riksföreståndare, den praktälskande och praktiskt anlagde samt om domkyrkans byggnad mer än någon nitiske *Henrik Tidemansson*, den vältalige, driftige och fosterlandsälskande »höfvitsmannen» vid belägringen och intagandet af Kalmar slott och tillsammans med Sten Sture d. y. befälhafvare å den mot de danske segrande svenska flottan *Hemming Gad*, mer krigare än präst, men som äfven hann med litterär sysselsättning. Han författade nämligen en Svea rikets historia, ett arbete, som omtalats såsom högt värderadt af Sten Sture och Gustaf Vasa, en historia, som emellertid gått förlorad. Han författade därjämte en beryktad oration emot de danske, hvilken ännu finnes kvar. I denna rad af framstående biskopar kommer slutligen borgmästaresonen från Linköping *Hans Brask*, född 1464, kanik i Linköping 1480, domprost 1501 samt 1513 biskop därstädes. Det var alltså en lång tid Brask verkade under medeltiden. Hans viktigaste verksamhetsår tillhör likväl de första åren af reformationstiden.

Bland världslige bemärkte män i Östergötland under unionstiden må här nämnas: lagmännen *Ulf Jonsson Blå* år 1399, *Ivar Nilsson Röde* i slutet af 1300- och början af 1400-talet, *Gerdt Jonsson* († 1425), *Magnus Eriksson Örnfot* (1413—1425), *Olof Ragvaldsson Röde*, *Ragvald Puke*, *Erik Nipertz* på Hof, nu Hofgården, *Arvid Trolle* till 1497, *Nils Bosson Grip*, som mer än andra vinglade fram och åter mellan de svenska och danska partierna (1491—1521), höfvitsmännen *Henr. Styke*, *Nils Stensson Natt och Dag* och *Karl Kristerson Vasa*, *Erik Vasa*, hvilken sistnämnde anses innehaft Hofs län och måhända botten på Hof, till dess han flyttade till Norrby (Kungsnorrby), förofrigt partigångare, tapper men orolig, *Magnus* och *Ivar Gren*, far och son, båda till Grensholmen, *Erengisle Nilsson Grip*, som en kort tid under Engelbrekts resning var landskapets höfvitsman († 1469), *Erik Holmstensson Rosenstråle*, först till Tuna i Rystads s:n och sedan till Sonstorp i Hällestads s:n, *Laurentius Haraldsson*, som hade Dals härad och Järstads s:n i förläning († i Vadstenaorten 1480), *Knut Nilsson* och *Karl Knutsson Gera*, far och son, båda häradshöfdingar i Skärkind och ägare af Björkvik, *Knut Eskilsson Banér* till Ekenäs, *Erik Magnusson Örnfot* till Konungsund, *Johan Beese* till Herrsäter († 1505), *Bengt* och *Erik Ryning* till Grensholmen, *Erik Knutsson Tre Rosor* till Hofgården, *Erik Turesson Bielke*, höfvitsman på Stegeborg (1504—12), *Bengt Åbjörns-son Hård af Segerstad* till Händelö, *Björn Nilsson Krumme* till Vi. *Nils Bröms*, Sten Stures fogde omkr. 1498, *Johan Månsson Natt och Dag* till Bro (Brokind) m. fl. Flertalet af de nämnda voro riksråd.

Det andliga våldet var mot slutet af unionstiden icke så mäktigt som därförut. Detta märkes flerfaldiga gånger äfven i Östergötland, särskildt vid det förut omtalade tillfället, då Linköpingsbiskopen Henriks slott Rönö blef brändt och nedbrutet, samt då han därefter blef belägrad å biskopsgården i Linköping. Vi hafva äfven sett, huru de

världsliga stormännen icke vidare brydde sig om bannlysningarna, icke ens de påfliga. Detta var beroende af, att bannlysningarna af de andliga ofta användes i egennyttiga afsikter. Prästerna bannlyste äfven hvarandra. Så bannlyste biskop Knut i Linköping jämte ett par andra biskopar år 1410 domprosten i Uppsala i en bulla, utfärdad från Vadstena. Understundom var anledningen till bannlysningen ringa nog. Så gifver Linköpings domkapitel i juli 1413 en prost i uppdrag att tillhålla en riddare, att, vid straff af bannlysning, till Vadstena kloster öfverlämna en häst, som af annan person blifvit testamenterad till klostret. Nämda uppdrag har emellertid antingen icke blifvit utfördt eller ock har hotet om bannlysningen icke haft åsyftad verkan. I febr. 1414 gifver nämligen domkapitlet i uppdrag åt en annan af stiftets prostar att tillhålla den nämnde riddarens fogde att vid straff af bannlysning öfverlämna hästen.

Gudstjänsten hölls emellertid i all helgd. Aflatsbrefven framlockade många gåfvor till de kyrkliga stiftelserna såväl af andliga som världsliga.

I samband härmed må nämnas, att vid ett rådsmöte beslutades, i närvaro af flera biskopar, att en minskning af de många helgdagarne på så vis skulle ske, att å de helgdagar, hvilka icke i andra länder firades, skulle arbete få försiggå utan att bestraffas med böter till prostarne eller bannlysning, såsom tillförene skett, äfven om arbetet endast bestod i jakt eller fiske.

Domare och lagstiftning. De upphäfdade landstingen i sin gamla betydelse finnas omtalade ända mot slutet af medeltiden. Ett dylikt omnämnes åtminstone hafva hållits för Östergötland i Linköping under Sten Sture d. y:s tid.

Oaktadt en ny lag tillkom under Kristoffers tid, följdes den gamla lagen, åtminstone emellanåt, långt in på 1500-talet.

Men det var icke alltid så noga med tingens hållande. T. o. m. ett par år kunde gå, utan att något sådant hölls. Under den tid från 1501, då östgöotalagmannen Nils Bosson Griphufvud såsom dansksinnad lämnade landet och blef höfvitsman på Borgholm, och till år 1508, då han åter förenade sig med de svensksinnade, hade Östergötland icke någon lagman. Vid sin återkomst återtog han utan vidare sin lagsaga.

Såväl lagmans- som häradshöfdingeämbetena började att betraktas som en förläning, och de utnämnde voro icke alltid boende inom sitt tjänsteområde. Domhafvandetjänsten sköttes då af en underdomare. Riksföreståndaren Svante Nilsson hade på så vis inkomsten af Banke-kinds härad i Östergötland, så länge han lefde. Han hade inom häradet egendom, och den, som skötte egendomen, skötte äfven domhafvandesysslan.

Enligt lag hade häradsboarne rätt att vid ledighet upprätta förslag till häradshöfding. Det kunde emellertid hända, att deras förslag kom in, först sedan utnämningen skett. Icke heller var det alltid så

lätt att få lämpliga häradsboar på förslag, på grund af bristande läs-förmåga o. s. v. Vid yppad ledighet finnes äfven exempel på, att tjänsten söktes eller att förord gafs. I ett bref af år 1507 förordar Hemming Gad hos riksföreståndaren en af sina svenner, Johan Nilsson, till häradshöfding i Gullbergs härad, hvilket Gad då hade i förläning. Som merit framhåller Gad, hurusom denne »min troman och tjänare, Johan Nilsson, visat sig i rikets tjänst i Kalmar som en trodannessven och skall han», som det sägs i rekommendationsbrevet, »alltid vara edert herradöme redobogen med sin underdåniga tjänst, enär helst han tillsagd warder».

Högsta lagskipningen tillhörde sedan gammalt konungen. Riksföreståndarne plägade ock resa omkring i de olika landskapen för att med några tillkallade rådsherrar döma. Som exempel på, att äfven danske konungarne sutto ting, anföres, att k. Hans under sin eriksgata höll ting i Vadstena. Äfven nämndes särskilda domare att döma i särskilda mål. Vid riksrådsrätten afdömdes de förnämligarens rättegångar.

Rättsbegreppen voro vid denna tid icke synnerligen utvecklade, och rättskipningen hade på det hela taget icke vunnit tillbörlig stadga.

Mynthus funnos sedan gammalt inom Östergötland i Söderköping och Skenninge, men verksamheten synes till en tid blifvit nedlagd. År 1453 påbjöds emellertid, att det förutom i Stockholm, Kalmar och Åbo skulle myntas i Söderköping. För hvarje mynthus skulle en tull på utländska varor upptagas och öfverlämnas till myntmästaren i och för upprätthållande af mynthusen. Åtminstone delvis tillkom måhända detta påbud därför, att redan under den tidigare delen af 1400-talet utträngdes i Östergötland allt det inhemska myntet af det mer kopparhaltiga utländska. Enligt Hildebrand kommo emellertid mynthusen i Kalmar och Söderköping aldrig till stånd.

Förfalskning af mynt omtalas äfven från medeltiden. Olaus Magnus vet att berätta, att han år 1500 var vittne till en myntförfalskares bestraffning i Linköping, då denne blef hängd i galgen. Vid kroppen voro fästade de falska mynt, han tillverkat.

Skatterna voro mycket betungande på grund af de beständiga krigs- oroligheterna. Ledingslaman, d. v. s. den skatt som fordrades, då ledning icke utgick, betalades i Östergötland efter den gamla attungs-räkningen. Alla äldre fastigheter voro nämligen uppskattade i attungar eller bråkdelar däraf. Men äfven *gårdar* omtalas (t. ex. i Ydre och Bankekind's h:d). Vid sidan af attungs-räkningen omnämnes äfven *öre- och örtugaskipan* (i Hammarkinds, Skärkinds och Kinds h:d), *spanna- afgäld* (i Bankekind's och Skärkinds h:d).

Då nya »gårder» behöfdes, utskrefvos dessa efter mantalet. För att dessa gårder icke skulle falla alltför ojämnt, infördes i början af 1400-talet en årlig skattläggning, därvid enheten var en helbesutenhet eller s. k. »sätung». Mindre jordfastigheter slogos tillsammans ochingo- erlägga samma skattebelopp som en helsutten bonde.

En annan beskattning, som omtalas mot medeltidens slut, var den s. k. »fodringen» eller skyldigheten för bönder och landboar att fodra konungens m. fl:s hästar, hvilka härför dagligen förflyttades från en gård till en annan, eller som det kallades »löpte i häradet». Med fodringen följde äfven skyldigheten att underhålla hästskötarne. Konungens hästar voro så fördelade på de olika landskapen, att de endast skulle återkomma hvar tredje år.

Skatterna utgingo för öfrigt såväl in natura som i penningar.

Förutom dessa utlagor tillkommo skatterna till kyrka och prästerskap.

Vid extra gårdar, som emellanåt förekommo, voro sätesgårdar och prästgårdar fria, äfvensom de sätesgårdarne närbelägna gårdar, hvilka till desamma gjorde dagsverken. Undantag skedde likväl härvidlag. Städerna pressades hårdt. Den största skattetyngden hvilade dock på allmogen.

Om »gårders» utskrifvande hänvisas i öfrigt till sid. 176 o. 186.

Rustningen. I början af 1400-talet började biskoparne att beväpna sin talrika betjäning och höllo densamma som sin livvakt samt underkastade sig rusttjänst och deltog i krigshjälp. Från samma tid omtalas frälsemännens krigsrustningar såsom särskildt betungande, enär de icke erhöilo ersättning för förlorade hästar och vapen samt icke heller utlöstes ur iråkad fångenskap, till hvilka förmåner de enligt lag hade rätt. Som ett ex. å rustningsbördan anföres, att år 1506 fordrade riksföreståndaren, att biskop Gad skulle utrusta 24 vapenföra män, Söderköpings stad 20, Nils Slatte i Slattefors 1 o. s. v. Huru många man, som fordrades af Linköping, är icke bekant, men år 1508 skrifver stadens borgmästare och råd till riksföreståndaren, att staden icke hade makt att utrusta, hvad han i bref begärt. »Nu som förr», heter det, »hafva vi tillsatt 10 karlar, som vi vilja utrusta det bästa, vi förmå». Från Söderköping anföres klagomål vid ett tillfälle, att kostnaderna för stadens manskap, som var i Kalmar, uppgingo till 50 mark i månaden »och hotade utarma staden».

Kustbygden hade ett betungande åliggande, nämligen att för kaperier och vid krigstillfällen hålla strandvård på holmar och klippor. Härifrån skulle i händelse af förestående fara tecken gifvas genom antändning af vårdkasar, högar af torr ved, som höllos i beredskap. Denna skyldighet och dessa bål gäfvo åt Östersjöskärgården namnet Bålgårdsidan. Hvarje strandägare skulle äga minst ett fartyg.

Sjöröfveri förekom länge, långt öfver medeltidens slut. På 1520-talet uppehöll sig ett sjöröfbareskepp utanför Stegeborg, där det tagit flere skutor bl. a. från Söderköping.

Städerna skyddades merendels.

Konung Magnus Erikssons allmänna stadslag från 1350-talet bör redan i början af unionstiden hunnit att göra sig gällande i Östergötlands städer. Enligt densamma skulle hvarje stad hafva sex borgmästare och trettio rådmän, hvaraf dock endast två borgmästare och tio

rådmän synas tjänstgöra årligen. Dock fanns äfven något, som kallades »halfstadsrätt», hvilken tillämpades för mindre städer. Borgmästarne och rådmännen bildade »rådet» eller som domstol »rätten». Det var bestämdt, att hälften af rådet skulle vara tyskar. Sedan gammalt hade hvarje stad en fogde, som bevakade konungens rätt. Rådet och fogden utförde tillsammans domsrätt, bestämde stadgar för städernas uphållning, näringar och politi, hade hand om finanserna samt hade tillsyn öfver mått, mål och vikt m. m. I vissa städer fanns äfven en underfogde, kallad byfogde. Andra tjänstemän voro stadsskrifvaren, som förde protokoll vid sammanträdena, hade hand om skatteboken o. s. v., vårdskrifvaren, som bandhade ordningen, kämnärerna m. fl.

Handtverkarne voro sammanslutna i skrå med särskilda ordningsstadgar, hvilka fingo sin stadfästelse af rådet. Guldsmider fingo endast drifva sin verksamhet i städerna. Öfrige handtverkare kunde arbeta äfven på landsbygden. Invånarne kallades byamän eller köpstadsmän, hvilka hade sammanträden, motsvarande senare tiders allmänna rådstuga.

Åtminstone under senare delen af 1400-talet var det lägre borgerskapet af svensk härkomst. Efter slaget vid Brunkeberg 1471 hölls rådsmöte, där, på framställning af borgare och allmoge, ett beslut, hvarigenom det gamla stadgandet, att hälften af borgmästare och råd i de svenska städerna skulle vara tyskar, helt utgick ur stadslagen.

Efter Birgittinklostrets anläggande tillkom Vadstena bland Östergötlands städer samt fick sina privilegier af drottning Margareta år 1400. Åtminstone en del af staden kallades i ett af Vadstenaklostret år 1470 utfärdadt bref för »Laglösaköping», hvilket namn å staden äfven förekommer i Diarium Wazstenense samt i ett k. Gustaf I:s bref af år 1554. År 1452 omnämnes här ett helgeandshus.

Handeln. Med handeln hade det alltjämt gått utför under medeltiden. Ännu under 1200-talet fortsatte den direkta handeln med London och på 1300-talet med Novgorod af gottländska köpmän. Därefter slogo tyskarna under sig Nordens handel, och tyskar bosatte sig här för att kunna bättre skydda sina intressen. I Östergötland blef Söderköping till en början deras hufvudort, och Söderköping var och förblef länge Östergötlands förnämsta handelsstad.

Som handelsstäder nämnas äfven Linköping, Vadstena och Skenninge, som dock måste föra sina handelsvaror landvägen till Söderköping. Så småningom uppväxte väl en inhemsk köpmannaklass, men konkurrensen blef icke vidare kraftig. Tyskar slogo sig sedermera ned äfven i andra städer än Söderköping. Kapare hindrade understundom handeln, och man ser af den tidens handlingar, hurusom Sten Sture och riksrådet år 1491 skriftväxlade med rådet i Danzig om sjöröfveriets utrotande, därvid Sture erbjöd sig att biträda. På 1470-talet gjordes försök att frigöra Sverige från hansestädernas herravälde. Utländska köpmän hade fått rätt att under en kort tid hvarje sommar handla fritt med hvem de önskade i Sveriges

städer. Detta tillstånd upphäfdes nu, och de ålades betala tio procents tull af varans värde.

Vid ett rådsmöte år 1493 kungjorde Sten Sture och hela rådet för »borgmästare, råd och menighet i Linköping, Vadstena och Skenninge samt alla andra städer i Sverige», att tullen i Söderköping hädanefter liksom före Engelbrekts tid skulle uppbäras vid Stegeborg. Men det bestämdes äfven, på grund af den fördel landet hade af de hanseatiska köpmännens besök, att främmande köpmän årligen skulle hafva en sex veckors frimarknad i Söderköping, Kalmar och Lödöse, hvarunder tyska köpmän skulle fritt få handla med hvem de ville, men hvad de under denna tid icke försålt, måste de försälja till stadens invånare. Utförseln af dyrbarare hästar samt af oxar var förbjuden.

Åkerbruket stod icke högt. Ordentliga landtbruksredskap hade dock kommit till användning. Se vidare: *Åkerbruket och dess binäringar* under 1500-talet. En fördel för bonden var, att han själf förfärdigade det mesta af hvad han behöfde samt att skatten till stor del erlades i gårdens produkter. Visserligen funnos i Östergötland stora gårdar. Den hufvudsakliga delen af jorden ägdes dock af byalag. Bland de stora gårdarne och byarne nämnas här Biskopsbro, nu Kungsbro, Björkvik, Bro, nu Brokind, Brånäs, nu Bråborg, Ekenäs, Ekhult, Herrsäter, Hof, nu Hofgården, Händelö, Mem, Munkeboda, nu Norsholm, Näs i Ö. Stenby, Skenäs, Ulfåsa, Ål, nu Grensholmen m. fl. gårdar, som alla innehades af den tidens stormän.

Om bergsbruket är föga känt från denna tid och hänvisas härom till artikeln *Bergsbruket* under 1500-talet.

Arbetsfriheten hade redan nu fått sina inskränkningar. Så bestämde regeringen under unionstiden tidtals arbetslönernas storlek samt priset för hvarjehanda varor och arbeten. Om sventjänarne önskade ombyta husbonde, skulle de hafva orlofssedel. Därtill fanns en stadgad högsta lön för dessa tjänare och deras utrustning för att förekomma det öfverflöd, som insmugit sig i beklädnaden.

5.

Vadstena kloster.

Detta kloster grundades under Folkungatiden, men dess längsta och verksamaste tid sammanföll med 1400-talet.

Ur klostrets historia. Tanken på att grunda ett för kvinnor och män gemensamt kloster säges Birgitta fått i en ingifvelse vid ett besök i Vadstena slott. Detta skall ha inträffat något år efter hennes mans död år 1344. Men tanken på att anlägga ett kloster i Vadstena förefanns redan före mannens död. Det befinnes nämligen, att Ulf Gudmarsson Lejon (förut Hjorthufvud) redan i sin lifstid skänkt en gård i Kusebo samt Saxtorp, båda i Vårdnäs socken. Detta var den första

gåfvan till Vadstena klosterbyggnad. Gåfvobrevet säges ha förkommit vid klostrets brand, men gåfvan bestyrkes af ett intyg af kyrkoherden Stefan Nilsson i Nykil, hvars fader sålt gården till herr Ulf. Detta intyg är dateradt den 1 maj 1375. Någon eldsvåda omtalas dock icke före år 1388.

Ingifvelsen å Vadstena slott synes alltså gifvit den bestämmande formen åt klosterstiftelsen, att den skulle blifva en ny och själfständig orden med sin egen ordensregel: *Regula S. Salvatoris*.

Birgitta och hennes man synas dock icke varit ensamma om att hafva tänkt på en dylik Vadstenastiftelse, ty i ett testamente af den 1 maj 1346 gifver konung Magnus och hans drottning Blanka »till det kloster, som *vi och våra arfvingar skola bygga* och allstinges fullkomna med Guds nåd i Vadstena till Guds och Vår fru Marias heder» flere gods, hvaribland i Östergötland Vadstena i Dals härad, Sväm i Ödeshögs socken och Bjälbo samt till ett särskildt altare godset Salda (Sälla i Sjögestads s:n). Andra gårdar, belägna utom Östergötland, testamenteras till mässkläder, kalkar, af hvilka en skulle förfärdigas af sju marker guld, skrudar, bilder, relikier och antependier m. fl. tillbehör i och för gudstjänsterna. En bestämmelse i detta testamente, vid hvilken lägges sådan vikt, att det synes som tanken på denna klosterstiftelse i främsta rummet tillkommit därför, var, att konungaparet hit bestämde sin lägerstad, »hvar än vi kunna dö i våra riken eller herradömen, förbjudande hårdligen under Guds och Vår frus bann hvar man, som nu finnes eller finnas kan, i hvilken stad han än må vara, att djärfvas jorda våra lik, den enas eller bägges, annorstädes på jorderiket eller nedsätta dem lång tid annat än i sockenkyrkan i Vadstena, om Gud vill kalla oss båda eller en af oss från denna världen, innan kyrkan eller koren i förenämnda kloster varda fullbyggda». Vidare bestämmes, att denna deras grift skall vara »midt å golfvet i koren» samt lämnas därjämte föreskrift om mässor och ljus, »ej bloss», o. s. v. Om något samband med en klosterstiftelse af Birgitta talas icke i det vidlyftiga testamentet.

Detta konungaparets testamente gick emellertid endast till en del i uppfyllelse. Af alla dess bestämmelser gick endast föreskriften om Vadstena gård till en klosterstiftelse därstädes i fullbordan.¹

Som bekant erkändes Albrekt af Mecklenburg som konung i stället för Magnus år 1363. Tillfångatagen, fick Magnus tillbringa sex och ett halft år fängslad i kedjor, hvarefter han tog sin tillflykt till Norge, där han afled 1374.

¹ År 1357 öfverlät konung Magnus Salda och Sväm till Skenninge kloster i utbyte mot Hammar i Halland, hvilken öfverlåtelse stadfästades af konung Albrekt på 1360-talet, till dess en uppkommen tvist om besittningsrätten blifvit närmare skärskådad af konungen. Redan år 1353 lade konung Magnus, för att tillmötesgå sin moders önskan, Bjälbo församling med patronaträtt till Skenninge nunnekloster, och år 1358 skänkte hertiginnan Ingeborg med sin sons, konung Magnus, samtycke alla sina fastigheter i Bjälbo till samma kloster.

År 1399 sökte drottning Margareta genom sin fogde vid råfsteting att få Vadstena lagdt under kronan, men detta yrkande blef afslaget. Emellertid tyckes äganderätten för klostret af Vadstena varit något tvifvelaktig redan vid denna tid, hvilket framgår af ett bref från den 12 november 1404, i hvilket konung Erik och drottning Margareta funnit nödvändigt att stadfästa denna besittning. I nämnda bref heter det bl. a.: »hafva vi med berådd hug och efter råd af vårt rikets råd i Sverige med fullkomlig god vilja och kärlek tagit Vadstena kloster med gods och egor, som det rättligen äger, i Guds och vår synnerliga frid, hägn och nåd, och unna vi och stadfästa med detta vårt bref förenämnda kloster i Vadstena i så måtto som vår käre fader, herre och frände konung Magnus, hvars själ Gud har, det unnade och gaf, och därtill unna vi och gifva föreskrifna kloster i Vadstena all den rätt, som vi hafva i Vadstena by alltid och evinnerligen till kyrkans och klostrets byggnad och uppehälle i all måtto, så att de föreskrifna by rättligen må äga, i enlighet med hvad deras ordensregler utvisa».

I klostrets jordebok upptagas, såsom tillhörande klostret, några gårdar, gifna af k. Magnus, hvilka icke omnämnas i testamentet af 1346, bl. a. östgötagårdarne Kedevad i Strå socken, hvilken gård k. Magnus 1354 lade under Vadstena, och som på så vis kom till klostret, Vinnerstad, som vid råfsteting 1399 tilldömdes klostret, såsom skänkt af konung Magnus och drottning Blanka, hufvudgården i Motala by och Kärrsby, $\frac{1}{3}$ torp i Motala socken.

Endast från åren 1368—1400 finnas ännu i behåll öfver 200 testaments- och gåfvobref till Vadstena kloster, hvartill komma under samma tid öfver 40 bref med gåfvor för och med personer, som fingo inträde i klostret samt därtill särskilda penningbidrag o. s. v. Det synes sålunda, att klostret redan från början blef rikligt begåfvadt.

Klostret ägde slutligen betydande jordagods, och vid tiden, då de indrogos till kronan eller återbördades af gifvarens släkt uppgingo de till ett antal af omkring 600.

I sitt norska testamente, dateradt 1347, gifver konung Magnus och hans drottning till klostret i Vadstena, »där vi båda välja vår graf», 6,000 mark, för hvilken summa deras ö Orost i Oslo biskopsdöme sättes i pant. Hur det gick med denna testamentsgåfva är obekant.

Stora svårigheter mötte emellertid vid att erhålla påfligt tillstånd till anläggande af ett kloster i enlighet med Birgittas önskingar.

Redan 1367 sökte Birgitta erhålla påfven Urban V:s stadfästelse på sin stiftelse, men erhöll först den 5 augusti 1370 tillstånd att i Vadstena anlägga ett munk- och ett nunnekloster, och då endast af Augustinorden med vissa föreskrifter. Den 3 december 1378 erhöll Birgittas dotter Katarina stadfästelse på Birgittas regel i form af konstitutioner, men den regel, som bar Augustinus' namn, skulle alltjämt vara grunden för Birgittinorden, så att augustinerna här skulle hafva samma ställning som dominikaner eller cistercienser till benediktinerna.

En för klostret mycket viktig bestämmelse var, då det år 1373 fick påfligt tillstånd och rätt till Augustinordens aflatsprivilegier. Med detta var dock Birgitta icke nöjd. I en uppenbarelse fick hon då råd af Frälsaren i denna angelägenhet. Denna uppenbarelse ansågs på sin tid af sådan betydelse, att slutet af densamma på latin inhöggs i en ännu befintlig stenhäll. På svenska har densamma följande lydelse: »Guds son säger: jag har föreskrifvit regeln samt skänkt detta kloster samma rätt att utdela syndernas förlåtelse, som gifves i Rom i Petri ad vincula kyrka. Men om du min brud icke kan få påfvens tillstånd och bifall till sagda aflat, är min välsignelse tillräcklig för dig. Jag skall sanna och bestyrka mitt ord, och alla helgon skola vara vittnen för mig. Min moder må vara dig insegel, min fader löftesman och den helige ande tröstare för dem, som komma till ditt kloster».

Men det var först 1378, som påven Urban VI medgaf den på grund af denna uppenbarelse framställda anhållan. Därmed hade klostret fått rätt att utdela aflat för alla synder. Ett dylikt privilegium var helt naturligt den största fördel för klostret såväl i religiöst som ekonomiskt hänseende.

Birgittinklostrets byggande anses hafva börjat år 1368. Till en början möttes klostrets anläggning af flere svårigheter, ehuru konung Albrekt 1366 påbjudit, att en hvar i Östergötland, och följande år att hvarje person öfver 17 år inom hela riket, skulle gifva en penning som hjälp till klosterbyggnaden. Det synes emellertid som denna påbudna s. k. jungfru Marias penning icke i önskvärd mån influtit, enär år 1381 måste föreskrifter om densamma förnyas, då hvarje gifvare tillförsäkrades 40 dagars aflat.

År 1384 voro byggnaderna så färdiga, att den första invigningen af nunnor och munkar kunde ske, en invigning, som försiggick den 23 oktober för systrarna och följande dag för bröderna.

Birgittas dotter Katarina blef klostrets första själfskrifna föreståndarinna, efter att år 1375 själf hafva ingifvit sig i klostret. Hon vigdes likväl aldrig till abbedissa. Från våren sistnämnda år vistades hon i Rom under fem år för att utverka stadfästelse af klosterreglerna i enlighet med Birgittas föreskrift äfvensom för att utverka och öfvervara sin moders kanonisation. År 1380 var hon åter i Vadstena. Vid hennes död följande år var en hel del af organisationsarbetet undan-gjort. Hon blef klostrets andra helgon, ehuru icke kanoniserad.

Den 30 juli 1378 beviljade påven Urban VI alla, som den 1 augusti bevistade gudstjänsten i klostrets kyrka, lika aflat som de bekommo, hvilka samma dag tillbådo relikerna i Peterskyrkan i Rom.

I juni år 1388 öfvergicks klostret af en eldsolycka, hvarvid träkappellet, två stenhus och större delen af systrarnas boningshus uppbrunno.

Kort därförut invigdes på den helige konung Eriks dag klostrets första abbedissa, fru Ingegärd Knutsdotter, den heliga Birgittas dotterdotter och drottning Margaretas fostersyster. Redan 1385 nämnes hon

som abbedissa. Ytterst egenmäktig, utsatte hon sig för anmärkningar i flera hänseenden. Bl. a. uppbröt hon den med tre prelaters sigill förseglade kassakistan samt använde penningarne efter eget godtycke. Med hjälp af en i systerklostret gömd munk förfalskades några bref och förstördes påfliga privilegiebref. Äfven för andra för en abbedissa särskildt svåra beskyllningar var hon utsatt. Man hänvände sig till Linköpingsbiskopen Knut, men han gaf Ingegärd sitt stöd, och då klosterfolket afsatte henne från sitt ämbete, gick biskopen så långt i orättfärdighet, att han uppmanade till intrång på klostrets egendom och underhafvande samt frantog klostret förmåner. En af munkarne sattes fängslad in på Hofs slott (nu Hofgården), hvarifrån han likväl lyckades undkomma. Till förfång för klostret satte biskopen till präst i Vadstena och Clastad en person, som hade abbedissans ynnest. Klagomål sändes då till påfven. I ett bref af den 3 november 1402 anbefallde påfven Bonifacius IX med anledning häraf biskopen i Strängnäs att resa till Vadstena och rannsaka angående anklagelserna samt skilja henne från ämbetet, i händelse de befunnos grundade. Mot slutet af samma år afsände klostrets tillförordnade abbedissa, Kristina Stefansdotter, konfessorn Martin, 38 nunnor och hela munkkonventet klagomål till påfven äfven emot biskop Knut, därför att han tagit Ingegärd, med hvilken han var besläktad, i försvar för mot henne anförda fel, för hvilka de beslutit att afsätta henne. Efter verkställd undersökning blef Ingegärd af Strängnäs-biskopen afsatt i början af februari 1403, hvarjämte han stadfästade valet af den nya abbedissan Gärdisa Harlefsdotter Bolk.

Som en följd af biskop Knuts uppträdande i denna sak tillkom den bulla, som påfven Bonifacius IX utfärdade den 3 juli 1403. I densamma anbefallde nämnde påfve ärkebiskopen i Uppsala och biskopen i Strängnäs att öfvervaka, det biskopen i Linköping vid sina visitationer i klostret skulle åtföljas af tre af konventen valde kaniker från Linköping samt att biskopen icke skulle betunga klostret med dryga omkostnader, äfvensom att biskopen och kanikerna skulle för klostrets anseende hemlighålla, hvad vid sådana tillfällen förekom. Om visitatorn öfverskred gränsen för sin befogenhet, ägde klostret rätt att vädja till nämnde ärkebiskop och biskop.

År 1389 utgaf drottning Margareta ett skyddsbref för klostret och dess egendom.

Birgitta förklarades som helgon 1391. Skrinläggningen af hennes ben 1393 är ofvanför omtalad.

År 1394 blef för klostret ett högtidsår. Drottning Margareta hade af påfven utverkat tillstånd att då härstädes få fira en jubelfest. Alla, som själfva eller genom andra vallfärdade till Vadstena och där biktade, skulle erhålla lika förlåtelse med dem, hvilka ett jubelår besökte Rom. Som gengäld skulle de gifva hvad en resa till Rom skulle kostat och därjämte allt, som de skulle förärat till helgedomarne därstädes. Från

alla håll, äfven långväga ifrån, ankommo nu ett betydande antal människor, hvilka här sökte en förlåtelse för sina synder, för hvilken det långa afståndet till Rom i annat fall lagt hinder. I svenskt, gottländskt och lybskt mynt, med guld, silfver, vax och hästar m. m. betalades aflaten. Det, som på detta sätt kom klostret till godo, uppskattas efter nuvarande myntvärde till minst 300,000 kronor. Hälften af det influtna beloppet skulle tillfalla påfven och den andra hälften Vadstena klosterbyggnader. Trettio biktäder voro enligt påfvens befallning tillsatta, men folk tillströmmade i sådan mängd, att den af påfven bestämda aflatstiden af trettio dagar måste öfverskridas.

År 1403, den 4 maj, bifaller påfven Bonifacius IX Vadstena klosters anhållan om lindring i straffbestämmelserna för öfverträdelse af ordensregeln, enär de stränga föreskrifterna i densamma afskräckt många från att ingå i klostret. Samtidigt stadfästades Vadstena och öfriga Birgittinklosters privilegier.

År 1405 upptogs konung Erik och drottning Margareta till delaktighet i klostrets goda verk (Dipl. Sv. 564).

År 1413 gafs vanlig aflat, i likhet med hvad de, som besökte den heliga grafven, åtnjöto. Samma år, den 1 maj, utfärdade påfven Johannes XXIII vidlyftiga stadgar och privilegier för Vadstena och öfriga Birgittinkloster.

År 1414 tillerkänner konung Erik klostret all kunglig rätt öfver klostrets gårdar och landbor.

År 1415 ankom drottning Filippa, konung Eriks gemål, hit och upptogs i likhet med drottning Margareta som s. k. yttre syster. Oaktadt konungens hårdhet mot henne (sid. 169) öfverenskom hon 1421 med brödrakonventet om en daglig mässa för konungen, henne själf och hennes föräldrar. Hon gjorde upprepade gånger besök härstädes samt afled här 1430 och begrofs i S. Annas kor, som hon själf bekostat. Efter döden hedrade konungen hennes minne och förordnade om ständiga mässor natt och dag för hennes själar.

År 1418 utlofvar biskop Knut i Linköping aflat åt dem, som tillbedja den heliga Annas bild i Vadstena, och s. å. utfärdar påfven Martin V skyddsbref för klostret.

År 1419 gifver samme påfve klostret rätt att emottaga och för besökande förevisa relikier. Äfvenså stadfästes Bonifacius IX:s bulla af 1391 angående Birgittas kanonisation m. m. samt utlofvas aflat åt dem, som på vissa tider besöka hennes graf. Samtidigt beviljades alla kloster af Birgittinorden rätt att åtnjuta Vadstena klosters privilegier. I slutet af samma år anbefalldes samma påfve den förändring i 1413 års stadgar, att biskoparne vid visitationer ägde rätt till underhåll i klostret samt rätt att inträda äfven i nunneklostret. I ett samtidigt utfärdadt bref gafs Birgittinklostren rätt att, om deras kyrkor eller kyrkogårdar blifvit genom brott ohelgade, låta därtill lämplig präst rena platsen med af katolsk myndighet invigdt vatten.

År 1429 hölls generalkapitel i Vadstena. Under medeltiden höllos för öfrigt dylika i Marienvold 1420, i Marienkron 1436, i Marienvold 1456 och i Gnadenburg 1487.

År 1442 besöktes klostret af konung Kristoffer, som bekräftade dess privilegier.

År 1447 valdes Ingeborg, dotter af Gerhard VI af Schleswig och moster till konung Kristian i Danmark, till abbedissa. Vid elfva års alder hade hon blifvit vigd till nunna i drottning Margaretas närvaro. Emellertid hade hon såväl som konfessorn Magnus Unnesson år 1452 adragit sig konung Karl VIII Knutssons missnöje, såsom det antagits, enär de obehörigt lagt sig i politiska förhållanden. Befallning kom till klostret att afsätta såväl henne som konfessorn, men något skäl ansågs icke förefinnas till en dylik afsättning. För att icke konungens ogunst skulle drabba klostret, afgingo emellertid båda från sina ämbeten.

Af obekant anledning blefvo båda konventen bannlysta följande år, men måhända detta stod i samband med förra årets händelser i klostret.

I december 1448 besöktes klostret af konung Karl VIII Knutsson. Han emottogs med stor högtidlighet. En särskild gudstjänst var för honom anordnad.

I början af år 1450 besöktes klostret af konung Karls andra gemål Katarina Gumsehufvud, som sedan i slutet af samma år afled i Stockholm. Hennes lik nedfördes då till Vadstena, där hon begrofs i ett af konungen uppfördt nytt kor, kalladt »vårfrukoret», där en upphöjd, sedermera nedbruten, grift uppfördes. Tvenne af deras döttrar Rikissa och Birgitta voro nunnor härstädes.

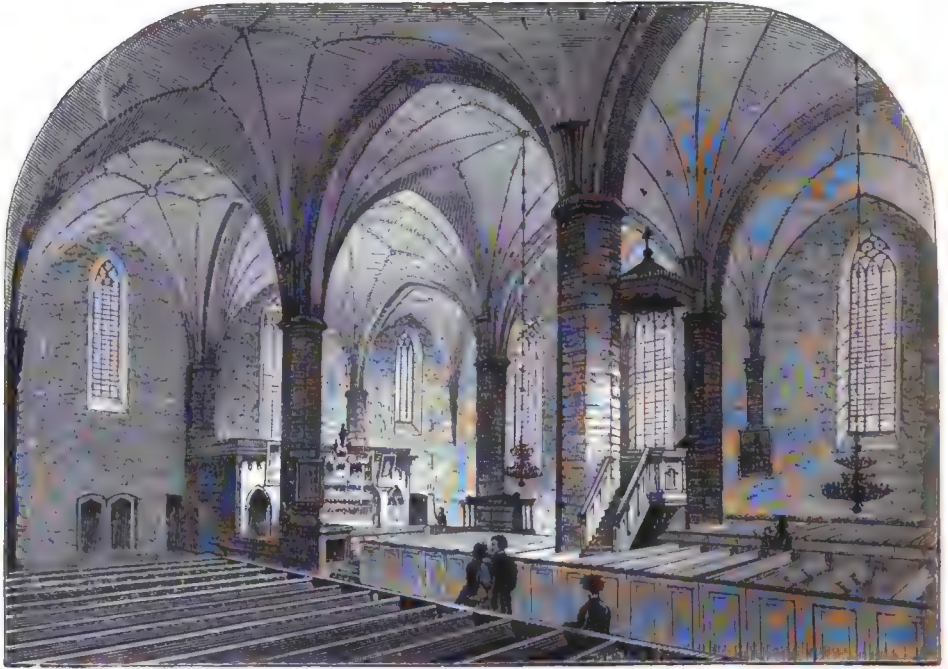
År 1492 gaf Sten Sture klostret rätt att låta sina tjänare gå ut i vissa landskap för att köpa boskap till klostrets behof. I öfrigt blefvo klostrets privilegier icke utvidgade under 1400-talets senare del.

Åren 1423, 1478, 1485 och 1495 härjade våld. Vid sista branden förstördes det år 1494 anlagda boktryckeriet.

Klosterbyggnaderna. Efter 1388 års brand hade större klosterbyggnader blifvit påbörjade. Af kyrkan var brödrakoret den del, som först gjordes färdig. Det försågs med takhvalf 1398 samt var 1405 så i ordning, att gudstjänst kunde hållas här. Omgifningsmurarna fullbordades 1414. År 1416 påbörjades pelarraderna och 1418 uppfördes en tvärmur i kyrkan — måhända en skiljemur mellan de olika platserna för bröder och systrar — samt påbörjades taktäckningen med koppar. Två år senare inslogos hvalfven i kyrkan, som äntligen 1430 invigdes. Invigningen förrättades af ärkebiskop Johan Håkansson (Haquini), som förut varit Vadstenamunk. Kyrkan uppfördes i enlighet med Birgittas föreskrifter af naturlig sten, icke af tegel, »af slät gärning, ödmjukt och starkt». Enligt bestämmelse fingo dörrar, fönster, pelare och väggar icke på något sätt kostbart prydas. Fönsterglasen fingo icke hafva annan färg än hvit eller gul. A murarna skulle icke andra bilder målas än af Kristi pina och af heliga män. Ätminstone en del

af kyrkans byggmästare, glasmästare, smeder, stenhuggare, kopparslagare och andra arbetare voro intagna i klostrets gemenskap (fig. 169 o. 170).

Samtidigt med kyrkan uppfördes klosterhusen. De bestodo af två skilda afdelningar, af hvilka den större var för systrarna. Dessa byggnader besiktigades 1405 af biskopen i Linköping, som ville tillse, att ingenting anordnades emot bestämmelserna. Systrarnas afdelning bestod af en hufvud- och två flygelbyggnader, hvilka slöto sig till kyr-

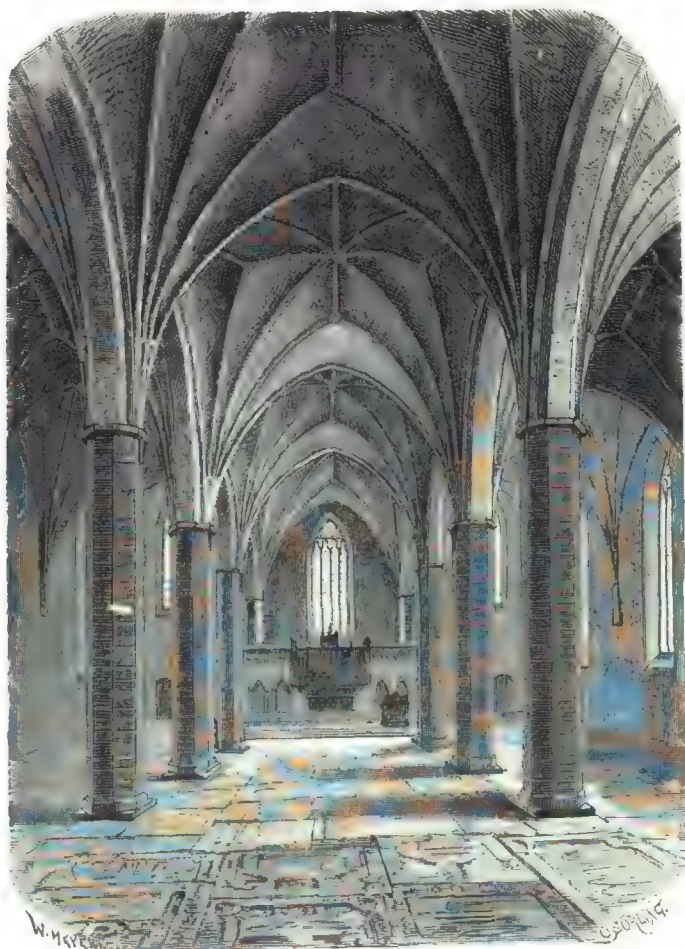

169. Vadstena klosterkyrka före den i senaste tid gjorda restaureringen.

kans norra sida och bildade en större gårdsplats. Hufvudbyggnaden innehöll öfver källrarne två våningar. I nedre våningen var systrarnas kapitelrum m. m. och i öfre 59 små kamrar, belägna på ömse sidor af en lång gång. I hvarje kammare var en obetydlig fönsteröppning. Västra flygeln, äfven i två våningar, innehöll i öfre våningen arbetsrum och i nedra kök, samtalsrum, matsal, systrarnas taleport och arbetsrum. Östra flygeln utgjordes af tre mindre byggnader, nämligen biskopens bostad, då han besökte klostret, samt sjukhus och visthus. Emellan hufvudbyggnaden och kyrkan sträckte sig öfver gårdsplanen en hvalfgång, som förde till en läktare. Å hufvudbyggnadens yttre eller norra sida fanns en mindre utbyggnad, hvars öfre våning ensamt upptogs af ett rum, omkr. 5 meter i fyrkant. I detsamma förvarades Birgittas och Katarinas m. fl. helgons relikier samt klostrets dyrbar-

heter. Dessutom fanns ett hemligt förvaringsrum för klostrets dyrbarheter under oroliga tider. Nedgången till detsamma, som betäcktes med tegelgolf, var belägen under den del, som utmärktes, när dörren till kyrkan stod öppen. Utanför dessa byggnader låg klostrets brygghus

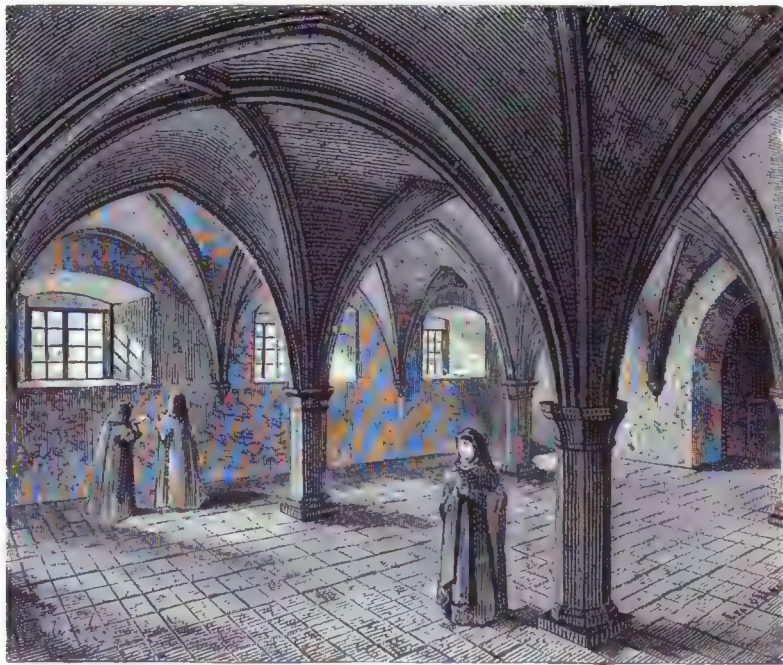
170. Vadstena klosterkyrka före den i senaste tid gjorda restaureringen.

och spannmålsbod. Alla hus voro af tegelsten med undantag af det sistnämnda, som var af gråsten (fig. 171).

Brödernas klosterhus voro belägna nära kyrkans sydvästra hörn och utgjordes af en hufvud- och två flygelbyggnader, alla sammanbyggda och i en våning. Hufvudbyggnaden innehöll kamrar å ömse sidor om en gång. Södra flygeln, anlagd 1398, innehöll ett stort samlingsrum, den norra matsal med därutanför belägen köksbyggnad. Dessutom funnos kapitelshus, bibliotekshus och sjukhus m. m. Från dessa hus gick längs

kyrkans s. sida en hvalfgång till det vid hennes östra sida belägna samtalsrummet, där bröderna kunde samtala med främlingar. Emellan munkarnes och nunnornas hus låg en särskild byggnad, som innehöll ett för afdelningarne gemensamt samtalsrum. Dessa byggnader voro af tegel. De olika afdelningarne skildes därjämte af en hög mur, som sträckte sig från ofvannämnda brygghus till västra korets gavel.

Såväl nunnor som munkar hade hvar sin trädgård, båda bekanta för sina träd och växter och sin Birgittalök.

171. Sal i en af Vadstena klosterbyggnader, belägen norr om kyrkan, och som antages hafva varit systrarnas konventstuga, i hvilken de intagit sina måltider. Målning i denna sal återfinnes i fig. 162.

Utanför kyrkans östra gavel var kyrkogården. Öster om kyrkogården låg klostrets ladugård.

Birgittinorden eller, såsom den kallades, emedan Frälsaren själf i en uppenbarelse gifvit Birgitta klosterreglerna, »den heliga Frälsarens orden efter den helige Augustini regel» skulle, i enlighet med påfvens stadfästelse af dessa regler, utgöras af sextio systrar samt, i likhet med de tretton apostlarne (äfven Paulus), tretton präster och, med påminnelse om de fyra kyrkofäderna, af fyra mässdjäknar äfvensom af åtta lekmän till uträttande af arbete för klostrets behof. Tillsammans 72 personer, skulle de påminna om Kristi lärjungar. Därtill kommo utvärtes systrar eller bröder såsom tjänare. Högsta makten innehades af en vald abbedissa och under henne en bland klerkbröderna vald prior,

sedermåra kallad generalkonfessor. I regel skulle hvarje kvinna vid intagningen vara fylld 18 år. Munkarna skulle vara 25 år. Efter antagningen följde ett års pröfnings-tid. Utföll pröfningen fördelaktigt, försiggick invigningen under särskilda ceremonier af biskopen i Linköping, hvilken var klostrets fader och visitator. Den dräkt, som bars af nunnorna, var i ordensregeln bestämd och bestod af en hvit kjortel, helt och hållet skyld af en grå dylik, hvilken sammandrogs kring lifvet af ett svart läderbälte, ett grått smalt tygstycke, hängande ned framför den grå kjorteln och bältet, en grå kappa, som öfver bröstet sammanhölls af en träknapp, ett vif af hvitt lärft, som lindades om pannan, kinden samt hakan och fästes i nacken, en hvit krage, som skylde axlarne och omslöt baksidan af hufvudet, en slöja af svart lärft samt en »krona», bildad af ett hvitt band, som omslöt hufvudet och två därifrån uppgående band, korsande hvarandra öfver hjässan, med de fem korsningspunkterna utmärkta med små lappar af rödt kläde, betecknande Kristi fem sår. Å vänstra sidan af manteln var ett rödt kors. Kläderna skulle vara af vadmal, undantagsvis af medelmåttigt kläde. Rynkor och veck skulle om möjligt undvikas (fig. 172). Bröderna buro hvit underkjortel, grå öfverkjortel, som räckte till midten af skenbenet, bälte, grå mantel, som slutade vid knäna, och en grå hätta med kort strut. Prästerna hade på mantelns vänstra sida ett rödt kors med hvit lapp i midten, mässdjäknarne en hvit cirkel med fyra röda tungor och lekbröderna ett hvitt kors med fem röda tygbitar (fig. 173).

172. Birgittinnunnas dräkt.

Sofbädden bestod af halm, som skyldes af ett vadmalstyg med ett hyende af hvitt lärftsöfverdrag för hufvudet. Täcket var af vadmal eller skinn. Lakan och bolster begagnades i allmänhet icke. Man låg i den hvita underklädnaden. Sofrummen uppvärmdes genom en värmeledning i muren. Förutom gudstjänsterna skulle tiden begagnas till arbete i trädgårdarne, handarbete, skrifning, öfversättningsarbete, författarskap o. s. v. Endast på bestämda tider, samt bakom galler och i vittnens närvaro, fick klosterfolket meddela sig med den yttre världen och endast vid förflyttning till nya klosterstiftelser utgå ur klostret. Munk- och nunnekonventen voro strängt afskilda från hvarandra. Endast vid meddelandet af sakramenten och för att bortbära en afiden fingo munkarna beträda nunnornas område.

Prästerskapets missnöje. Att stiftets prästerskap till en tid skulle hysa missnöje mot Vadstenamunkarnes uppträdande som predikanter

kan ju tyckas egendomligt. Men detta framgår af ett bref till Linköpings domkapitel.

Det var hufvudsakligen munkarne, som under medeltiden voro predikanter, ehuru äfven präster kunde uppträda som sådana. Men predikan var alldeles oberoende af gudstjänsten och hölls än i kyrkan, än på torg och gator inför det församlade folket samt hölls då naturligtvis på svenska. Gudstjänsten åter förrättades på latin. Nu hade Vadstenamunkarne i sina predikningar farit ut mot prästerna och deras syndfulla lif. På så vis nedsattes prästernas anseende till men för kyrkan.

173. Birgittinmunks dräkt.

I det nämnda brefvet till domkapitlet talas vidare om, huru genom dylikt tal mer nedrifves än uppbygges, mer förstöres än förbättras, hvaraf den kristliga fromheten går om intet. Följden af dylika predikningar till folket blir, att det uppstår »förföljelser, begabberi, miss-tankar, hån, skandaler, oräkneliga synder». I brefvet framställles vidare en önskan, »att alla präster varnas och tillrättavisas på lämplig plats och på latin för sina förseelser» för att »förbättras och återföras till goda seder och betänkande af sin ställning som präster, så att ingen förargelse åstadkommes bland folket».

Så småningom smälte emellertid prästerskapets och munkarnes verksamhet tillsammans. Många af Vadstenamunkarne utmärkte sig ock

som sin tids mest framstående predikanter. Som biktfäder och själasörjare utöfvade de äfven ett fruktbringande arbete, icke blott för den närmaste omnejden. Långväga ifrån strömmade folk, högstående eller ur de breda lagren, hit för att bekänna sina synder och erhålla förlåtelse.

Klostret som moderkloster. År 1427 förklarades Vadstena kloster som moderkloster med rätt att visitera och undersöka öfriga Birgittinkloster.

174. Ruin af Birgittinkyrkan vid Reval.

Under 1400-talet anlades 27 Birgittinkloster och i allo under utvecklingstiden omkring 70. Förutom det svenska i Nådendal, tillhörde de andra Italien, England, Nederland, Tyskland, Spanien, Polen, Danmark, Norge och Finland. De flesta af dem äro nu försvunna (fig. 174). Genom det samband, som helt naturligt förenade moderklostret med sina kolonier, uppstod en ofta återkommande beröring med andra länder. Redan vid Folkungatidens början hade Sverige som ordnad stat alltmer kommit i beröring med det öfriga Europa. Och så kom Vadstenaklostrets förbindelser därtill. Detta kunde icke vara annat än gynnsamt för en framåtgående kultur.

Klostrets anseende stod högt. Här anföras, förutom förut nämnda, endast några exempel.

En biskop Robertus, som af påfven blifvit sänd till Skottland, gjorde 1406 en pilgrimsfärd till Vadstena. Från Linköping tog han vägen till Skenninge. För att visa sin vördnad för klostret gick han därifrån barfota i djup snö till Vadstena. En kanik, som var honom följaktig, bad honom enträget, att han icke skulle fortsätta med denna farliga vandring. Biskopens svar blef endast: Vik hädan satan. Ehuru han säges gått en mil vilse, kom han fram med hälsa. Han stannade i klostret en hel månad utan att yppa den värdighet, han hade inom kyrkan.

Den kraftiga och mäktiga drottning Margareta, härskarinnna öfver nordens tre riken, som tillsammans med konung Erik år 1405 upptogs »till delaktighet i klostrets goda verk», visade sin ödmjukhet mot klostret vid ett besök därstädes genom att kyssa alla systrarnas och brödernas händer. Då konung Erik första gången kom för att besöka klostret, gick han till fots från Skenninge för att visa detsamma sin vördnad.

Vid Katarinas skrinläggning, som försiggick 1389 och förrättades af ärkebiskopen med fyra biskopar, var riksföreståndaren Sten Sture och många af rikets främste herrar närvarande.

Äfven på annat sätt visades klostret stor tilltro. Det till och med hände, att svåra brott kunde försonas, om den brottslige utlofvade sin vederpart att besöka Vadstena kloster. Så hade t. ex. en Erengisle Andersson dödat Nils Arvidsson. I Kalmar slotts borgstuga ingicks inför ett flertal riddare år 1414 nu en försoning emellan denne Erengisle och en Arvid Svan, måhända fader eller åtminstone släkting till den dödade. Villkoren voro flere, bl. a. att Erengisle genast skulle bekosta Nils' begrafning i Skenninge kloster med 40 präster samt dessutom »själf tolfte» gå till Vadstena på S. Peters dag för Nisse Arvidssons själ.

Bland nunnorna märkas flere högättade kvinnor. Att likväl bördan icke gaf något företräde, visar sig bl. a. 1403, då en ringa borgaredotter valdes till abbedissa efter den högborna Ingegärd. Flere personer från Norge och Danmark, till och med en kvinna af saracensk börd, vunno här inträde. Bland munkarne hörde de högättade endast till undantagen. I allmänhet visade de store sitt deltagande för klostret genom frikostiga gåfvor. Ofta blef äfven klostret mötesplats för dem, som nitälskade för Birgittas stiftelse. Då dessa män ofta voro de i det politiska lifvet deltagande, fick klostret på så vis äfven en viss betydelse i världsligt hänseende.

Att klostret dock icke alltid blef hållet i tillbörlig helgd visar t. ex. det uppträde, som passerade här 1436, då Jösse Eriksson hämtades ur klostret af bönder (sid. 173), eller 1439, då en af den afsatte konung Erik XIII utfärdad handling upplästes från predikstolen m. m. (sid. 172).

Sysselsättningen. Den dagliga gudstjänsten tog mycken tid i anspråk. De bestämda bönetiderna voro för hvar dag sju, därvid främst

sjöngos Davids psalmer. Hela psaltaren, 150 psalmer, genomgicks hvarje vecka, hvartill dagligen kommo böner och välsignelser m. m. Uppläsning af någon längre text med uppbyggligt innehåll förekom endast vid den tidigare morgonmässan, som började klockan 3. Vid de öfriga bönestunderna hölls endast en kortare föreläsning. Hvarje dag sjöngs invid en öppen graf i kyrkan »De profundis» eller begrafningssången. Efter morgonmässan tog nunnornas ottesång sin början, och så växladess munkarnes och nunnornas gudstjänst till kl. 8. Klockan 10 ringde klockorna till middag. I nunnornas matsal voro två bord, hvardera med 30 platser. Abbedissan började med några fromma ord, en nunna läste böner, hvarefter maten inbars och välsignades af den förstnämnda. Under middagsmåltiden voro alla tysta utom den sistnämnda och dagens »föreläserska», som fullgjorde sin skyldighet. Efter middagen lästes böner, och så gingo systrarna i procession till auditoriet, där de fingo samtala en stund eller om somrarne till dormitoriet, där de fingo en kort hvilostund. Eftermiddagen var arbetstid. Klockan 4 kallade klockan till aftonsången, hvarefter aftonmåltiden afåts. Efter kl. 8 var allt tyst till den nya dagens inbrott.

Kosten var enkel men tillräcklig. Birgittas regel föreskref hvarken öfverdrifna botöfningar eller öfverdrifven fasta, »ty kroppen behöfver sin nödort för att kunna arbeta i gudomens tjänst».

Systrarnas arbetstid upptogs mest af handarbete, s. k. klosterarbete. Birgittas föreskrift för dem var: att lofsjunga Herren, att tjäna honom med sina händers arbete samt att vårda de sjuka. Emellanåt utsändes äfven systrar att i nyanlagda kloster inlära klosterregeln.

Munkarnes sysselsättning kunde ju blifva mer omväxlande. I tjänsteärenden besökte de utlandet och satte sig då in i både politiska och religiösa förhållanden. De studerade skön konst, som äfven utfvades i Vadstena. De satte sig in i jordbruksförhållanden, hvilket kom klostrets jordagods till godo, hvarjämte trädgårdsskötseln uppdröfs. De uppköpte och hemförde böcker och skrifter, och på så vis tillkom ett rikhaltigt bibliotek på omkring 1,400 band härstädes, det största medeltida bibliotek i Sverige. Äfven handtverk idkades. Klostret var, åtminstone under 1400-talet, en härd för vetenskapligt och praktiskt arbete. Här kom äfven en hel del litterära alster till stånd, icke minst öfversättningar till svenska. Som öfversättare må nämnas munken *Mattias Laurensen* († 1486). Bland själfständiga författare omtalas *Johannes Hillebrandsson* († 1454), en lärd man, som studerat vid universitetet i Prag, och som senare författade en del af det i Linköpings bibliotek i manuskript befintliga arbetet »de conscribendis epistolis», samt magister *Magnus Unnesson* († 1470), konfessor i Vadstena, författare till tre i Uppsala bibliotek i manuskript befintliga afhandlingar, äfvensom munken *Olaus Gutoni*, bekant för sina kollegier i teologi, logik och fysik.

Af predikosamlingar från medeltiden finnes i Uppsala bibliotek ett betydande antal. Det stora flertalet härleder sig från Vadstena kloster.

Den mest betydande af dessa var af den redan år 1391 aflidne *Johannes präst*, en för sin tid framstående andlig talare, som inom klostret benämndes den andre Krysostomus. En större foliant i nyssnämnda bibliotek förvarar hans predikningar. Predikosamlingar finnas där äfven af Vadstenamunkarne *Acho*, *Gervinus*, *Borgguardi*, *Klemens Petri*, *Olaus Petri* m. fl., alla på latin.

Som astronom gjorde sig Vadstenamunken *Petrus Dasypodius*, kallad *Astronomus*, som lefde i slutet af 1400- och början af 1500-talen, bekant. Han vistades länge i Uppsala, där han för 700 mark konstruerade det till domkyrkan förfärdigade berömda ur, som utvisade dagar, timmar och minuter, månens af- och tilltagande samt solens och planeternas gång under årets lopp. Detta var färdigt år 1506, hvilket år han återkom till Vadstena kloster. Något senare eller vintern 1508—09 föreläste han i astronomi i Uppsala.

Å klosterhuset i Vadstena äfvensom i dormitorium funnos äfven ur, förfärdigade af en Vadstenamunk. I byggnadskonsten voro äfven flere munkar mästare. Dessa sändes understundom utomlands att uppbygga Birgittinkloster, som där anlades, liksom de äfven utförde arbeten i Sverige. Stenbildhuggeri, bokbinderi, glastillverkning m. m. utöfvades äfven. Genom munkarnes verksamhet och arbete blef Vadstena kloster en kulturkraft af betydande värde.

Klostrets ekonomi. De ekonomiska förhållandena voro väl och noggrant ordnade. Allt, som berörde klostrets affärer, var anförtrödt åt abbedissan. Bekomna penningar och värdeföremål skulle hon lämna till två af nunnorna, som hade dem förvarade i en kista med två lås. Abbedissan ålåg att en gång hvar månad vid järnvindögat inför de äldre nunnorna, konfessorn och några munkar redovisa för inkomster och utgifter. Räkenskap af syssloman och tjänstemän skulle hon emottaga i äldre nunnors närvaro.

Tjänstepersonalen var vidlyftig. Som ekonomiföreståndare var anställd en syssloman, hvilken skulle ordna med klostrets alla egendomar, hafva jordebok öfver dem, upprätta mantalslängder o. s. v. Han skulle med fem hästar rida omkring klostrets egendomar i Östergötland samt Tjusts, Kinds och Ydre härad, hvilka två sistnämnda härad ännu icke tillhörde Östergötland, äfvensom i Närke, Västmanland, Uppland och Södermanland. Två undersysslomän skulle rida öfver olika delar af Småland, Västergötland och Öland. De sysslomännen åtföljande tjänarne skulle på mellantiderna med sina hästar arbeta i jordbruket.

Så kom gårdsmästaren, som hade hand om gårdsfolket och dess arbeten, uppbördn af landbor och kvarnar i Östergötland samt räakenskaperna däröfver. Han skulle därjämte städsla tjänare, sköta åkerbruket, mottaga sakören, handhafva inkommande hudar, skinn och järn samt efter behof utlämna däraf till skomakare, skinnare och smed, till ridande bud utlämna häst, sadel, betsel, stöflar och sporrar. Till biträde hade han skrivare, 2 drängar och en pilt.

I öfrigt voro vid klostret såsom tjänare anställda: åkerman, 2 fäherdar, 2 svinherdar, 2 fiskare för gårdens behof, deja med 2 kvinnor att sköta få och får, stallsven för arbetshästarne, kvarn- o. vagnsvänner, bakerska med 1 kvinna och 1 siktare, 4 fiskare dagligen för konventen, smed med dräng, timmerman med dräng, skomakare med 2 drängar, skinnare med biträden, konventens bakerska med 3 å 4 kvinnor och siktare, d:o bryggerska med 3 biträden, stekare med dräng, källarsven, 6 skeppsmän, vattenvindare, 2 mälterkor, höns- och gässvakterska, väfverska, nunnornas trädgårdsman, en man till nunnornas badstuga för att vinda vatten, hugga ved och göra kvastar, nunnornas portpilt, abbedissans skrifvare, munkarnes portpilt, 2 klerker för socknen och 2 klockare. De fyra munkar, som enligt ordensregeln »buro korset», hade under sig drängar, som voro dem behjälpliga vid uppsikten öfver konventens visthus m. m., vid köp och försäljningar, vid förteckning af gåfvor, testamenten och offer, som inflöto. Härtill kommo de många, som icke voro i tjänst anställde, men som vid behof anlätades.

Svårigheter och stridigheter af skild art fick Birgittinorden allt som oftast genomgå.

År 1403 utfärdade påfven Bonifacius IX en bulla om alla aflatsprivilegiers indragning, hvilket förorsakade, att det, som K. Silfverstolpe säger, »gick ett sorl af missnöje genom hela kristenheten». Enligt samma författare, hugnades orden efter några år med försäkran om, att denna bulla icke vidare skulle gälla för den. I k. biblioteket i Stockholm finnes en afskrift af en bulla af den 4 maj 1403, enligt hvilken sistnämnde påfve stadfäster Vadstena och öfriga Birgittinklosters privilegier. Denna bulla är intagen i en af Linköpingsbiskopen Knut utfärdad men odaterad vidimation af 27 påfvebullor, rörande Vadstena kloster för tiden $\frac{5}{8}$ 1370— $\frac{12}{3}$ 1405. Under alla händelser synes salunda, att faran för aflatsprivilegiernas borttagande för denna gång var snart öfvergående. Emellertid åstadkom, såsom det framgår af bref från Vadstena, allt det tal, som vid denna tid gick om nämnda privilegier, mycken oro inom klostret. Senare kommo upprepade gånger aflatsprivilegier klostret till del. Så utfärdade påfven Innocentius VII aflat år 1405 för dem, som vissa dagar besökte Birgittas kapell i Vadstena, kardinalerna Petrus, biskop i Sabina, och Jordan, biskop i Albano, m. fl. år 1412 åt dem, som å Vadstena kyrkogård bedja för de döda, ärkebiskop Äskil i Nidaros 1413, biskop Knut i Linköping år 1418 åt dem, som tillbedja S. Annas bild i Vadstena kloster, sju kardinaler i Konstanz år 1418 för dem, som vissa högtidsdagar besöka Birgittas altare, påfven Martin V 1419 åt dem, som på vissa tider besöka Birgittas graf, o. s. v. År 1484 lämnades äfven full aflat, och 1488 bekräftades densamma.

En större fara för klostret låg i, att det från vissa håll arbetades på att »sönderslita regeln och privilegierna». Då kyrkomötet i Konstanz (1414—1418) tillstundade, hade det blifvit klart, att det var nödvändigt

att söka ny bekräftelse på ordens privilegier. Ombud från Vadstena valdes därför till detta möte, och de afreste, medförande rekommendationsbref, antagligen af år 1414, från konung Erik till kejsar Sigismund. En för tiden liflig skriftväxling uppstod nu i denna angelägenhet. Med ledning af Dipl. Svec. antecknas här följande. Sedan Vadstenaombuden ankommit till Konstanz, skref en af dem den 4 maj 1415 till generalkonfessorn Erik i Vadstena, rörande kyrkomötet. I sitt bref omnämner han bl. a. »broder Lucas». Denne Lukas, som äfven var närvarande vid mötet, hade blifvit vigd till munk i Vadstena men var nu generalkonfessor i Birgittinklostret nära Florens. Han var till börden spanjor. Vid tiden efter den 29 maj 1415 — den dag då påfven Johannes XXIII blef afsatt — tillskref konung Erik XIII kardinalkollegiet och kyrkomötet i Konstanz om skydd för Vadstena kloster äfvensom till »den blifvande påfven», som det heter i brefvet, med begäran, att han måtte taga Vadstena kloster i sitt särskilda hägn. Dessutom insändes från Vadstena kloster en vädjan till mötet, att det måtte stadfästa Birgittinregeln, då heliga Birgitta blifvit i laga ordning kanoniserad och hennes revelationes blifvit med påflig tillstyrkan gillade och af kyrkan antagna. Den 26 april 1416 skref abbedissan och konventen i Vadstena kloster till biskop Knut i Linköping med anhållan, att han ville förskaffa klostret ett af rikets alla biskopar utfärdadt rekommendationsbref till mötet i Konstanz, angående Birgittinregeln stadfästande. Såväl konventen som biskop Knut satte sig i förbindelse med ärkebiskopen i Uppsala m. fl. om samma sak. Följden blef äfven en skrifvelse från rikets biskopar med begäran om regelns stadfästande. Om samma sak tillskref ärkebiskop Johannes i Uppsala och hans suffraganer mötet. I maj och juni 1416 skref klostret upprepade gånger till mötet, äfvensom till kejsaren, allt i samma ärende. År 1417 tillskref konung Erik den franska nationens medlemmar af mötet med rekommendation för klostret, och 1418 vände sig klostret till prelater i England med begäran om biträde från den engelska nationen för att förmå påfven till bekräftelse af regeln. Samtidigt sände generalkonfessorn och munkkonventet ett bref till England med begäran, att man skulle utverka biträde af konung Henrik, drottning Filippas broder.

Ny påfve, Martin V, hade nu blifvit vald, och det synes som denne, åtminstone till en början, med välvilja skulle omfatta Birgittinorden och dess regel. Men han önskade få taga kännedom om de i Vadstena befinthliga originalhandlingar, som rörde ordens konstitutioner och Birgittas kanonisation. Mot slutet af 1418 gjorde då konung Erik, när faran att sända dessa viktiga handlingar så långväga var stor, framställning om att i stället få sända af ärkebiskopen och biskoparne i Linköping och Skara vidimerade afskrifter af desamma. Med dessa afskrifter afreste nu Vadstenamunkarne Johannes Håkansson och Johannes Hillebrandsson till Konstanz, i öfrigt, som det tyckes, medförande en del andra bref från konung Erik och drottning Filippa till påfven och

andra personer. År 1419 tillskref nämnde konung ånyo påfven i samma ärende, med anhållan därjämte, att han skulle utse någon kardinal till ordens skyddsherre samt återkalla alla förordningar, som voro i strid med Frälsarens regel. Drottning Filippa skref äfven till påfven i samma ärende samt sände honom några Birgittareliker. Det synes, att oron i Vadstena var stor för utgången. Den 7 april 1419 stadfästade emellertid Martin V i två bullor på konungens i England framställning de konstitutioner m. m., som påfven Urban VI förunnat Birgittinorden den 3 december 1378, äfvensom de privilegier påfven Johan XXIII utfärdat för samma orden den 1 maj 1413. Den 1 juli s. å. beviljade påfven alla kloster af Birgittinorden rätt att åtnjuta Vadstena klosters alla privilegier.

Andra stridigheter berörde klostrets egenskap af dubbelkloster. En affälling, hvilken, som drottning Filippa skref om honom i ett bref, »genom nunnornas sång känt sitt samvete förbryllas och sitt kött frestas», hade i Rom utspridt dåliga rykten med anledning af klostergemenskapen för män och kvinnor. Påfven Martin V utfärdade då en bulla med föreskrift, att konventen skulle åtskiljas, hvilken befallning ju var en dödsstöt mot alla de uppförda dubbelklostren. Det fordrades åter allvarligt arbete för att skydda klosterstiftelsen. Konung Erik och drottning Filippa tillskrefvo, hvar och en för sig, genast påfven, bl. a. sägande honom, att han aldrig skulle utfärdat denna befallning, om han varit bättre underrättad om de verkliga förhållandena, samt i öfrigt med anhållan att tillbakakalla bullans föreskrifter och låta allt vara som förut. Drottning Filippa tillskref äfven sin broder, Englands konung, att genom sändebud till påfven gifva klosterstiftelsen sitt stöd. Huruvida konungen hann att före sin död vidtaga någon åtgärd i denna sak, är okänt. Däremot tillskref kejsar Sigismund påfven med anhållan om stadfästelse å de gamla konstitutionerna. Vid det generalkapitel, som hölls i Vadstena 1429, förekom frågan och stadgades då, att den genom uppenbarelse tillkomna ordensregeln skulle gälla, såsom den en gång blifvit stadfästad af Urban VI och Martin V. Slutligen, eller år 1434, återtogs det påfliga påbudet, och fastställdes för alltid bestämmelsen om dubbelklostren. Striden gaf emellertid anledning till ytterligare skärpta föreskrifter, rörande gemenskapsförhållandena.

Kyrkomötet i Basel hade emellertid kommit till stånd. Under årtiondenas förlopp, och alltefter som Birgittas *revelationes* blifvit mer kända, hade röster höjts emot deras gudomliga ursprung och till och med mot deras renlärighet, oaktadt de före hennes förklarande som helgon blifvit vid skilda tider granskade af en hel del kardinaler, juris doktorer, lärda teologer och munkar samt stadfästade af tre påfvar. Frågan om Birgittinerna förekom nu äfven i Basel, och angrepp gjordes såväl mot ordens aflats- och biktprivilegier som mot uppenbarelsernas gudomliga ursprung och vittnesbörd. I augusti 1433 erhöll Vadstena kloster skrifvelse från mötet med anbefallning, att abbedissan och gene-

ralkonfessorn skulle infinna sig vid mötet med de handlingar, hvilka anginge revelationes och vinculaafaten. Två lärda män, generalkonfessorn Gervinius Petri och munken Ako Johansson, afreste äfven dit. Men ingenting är egentligen bekant om deras deltagande i förhandlingarna. Mötets domslut blef emellertid för klostret ett hårdt slag. Orden fränkandes rätt att utlofva Peterskyrkans aflat men tillerkändes rätt till Augustinordens indulgenser. Bikträttigheten inskränktes, enär revelationes innehöllo mycket, på hvilket många lärda män tviflade, samt på grund af titel och det förvirrade eller orediga samt oegentliga, som förekom i många slutledningar. Föröfrigt förklarade sig domarne — en kardinal i samråd med personer, »erfarna i gudomlig och mänsklig rätt» — icke gilla dessa böckers titel eller innehåll, utan att desamma tarfvade kloke, lärde och i de heliga skrifterna kunniga mäns rättelser och förklaringar. Det förbjöds att sprida dessa böcker eller förkunna deras innehåll i sin föreliggande form. Birgittinmunkarnes utsago, att dessa skrifter ägde rätt till samma tilltro som evangelierna, förklarades ogiltig. Dock, heter det slutligen i detta utlåtande, är icke vår mening »att angripa Birgittas helighet, dyrkan eller kanonisation och icke heller själfva orden».

Det kan ju synas mer än egendomligt, att en dylik dom kunde gifvas efter den nyss omtalade granskningen af flere framstående kyrkans män samt godkännande af tre påfvar. Men måhända icke alla Birgittas uppenbarelser vid dessa granskningar blifvit framlämnade. Därtill kom andra för tidsomständigheterna bestämmande skäl. »När den nämnde, säger en förf., »som tillsatts för att granska Birgittas uppenbarelser, fäste uppmärksamheten på en rad uttalanden, som kunde användas mot konsiliet af dess radikala motståndare i tidens brännande kyrkopolitiska frågor, var saken afgjord. Af hänsyn till det aktuella politiska läget drefs kollegiet att frändöma uppenbarelserna deras auktoritet och — mindre tolerant än det Avignonska påfvedömet — förbjuda deras förkunnande. Man kringskar äfven Birgittinordens privilegier, men det fanns ingen anledning att försöka krossa den i grund, då den förlorat all gemenskap med stiftarinnans straffande ande och i kyrkopolitiken var ett salt, som mistat sin sälta.»

Baselkonsiliets domslut synes i aflatsfrågan senare blifvit mildradt, och år 1404 återställdes indulgensprivilegierna genom en särskild påffig bulla. Vadstenaklostret fortsatte i alla händelser sin verksamhet. Dess anseende i Sverige var till och med så stort, att ett nytt Birgittinkloster, nämligen det i Nådendal, vid denna tid anlades. Klosterlifvet fortgick med stöd från alla håll, såväl af kungamakt och de högtstående som ock af folket, och det var först reformationen, som förmådde gifva klosterlifvet i Vadstena dödsstöten.

Men klostrets senaste öden tillhöra ett följande århundrade.

NYA TIDEN

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525

I.

Under 1500-talet.

Befrielsekriget under Gustaf Vasa. I detta kom gifvetvis äfven Östergötland att i sin mån deltaga. Redan i januari 1521 hade Gustaf Vasa blifvit vald till höfvitsman i Dalarne samt något senare i andra delar af öfre Sverige. Efter slaget vid Västerås i april s. å. tillskref Gustaf i början af maj Östergötland med uppmaning till resning. Arvid Västgöte, som slutit sig till Gustaf, kom hit och fick snart städerna på sin sida. Till en början besökte han Vadstena, där han lät ringa i rådstufvuklockan, sammankallande alla borgare, hvilka han tillsporde, om de ville gå Gustaf tillhanda. I förstone svarade de nekande. Men Arvid lät då kalla sitt folk in till staden, hvarefter han tillsade dem, att de antingen skulle gå Gustaf tillhanda eller ock skulle de förlora lif och gods. De gjorde honom då till viljes, och han bekom af staden något folk. Samtidigt gaf sig äfven en del unga karlar, »både guldsmedssvenner och andra handtverksällar», sig i hans tjänst, hvarefter han drog till Hofs gård, därifrån han förjagade den illa beryktade slottshöfvidsmannen Johan Slangewater, tysk till börd. Slangewater flydde till biskop Brask's gård Munkeboda, där han tog både boskap och annat. Men han blef kort därefter ihjälslagen i skogen nära Munkeboda, där han, som det säges, sökte efter kvinnfolk. Banemannen var en af Harald Knutsson Soops tjänare, hvilken för den skull klädt sig i fruntimmerskläder. Brask lät begravva tysken i Linköpings domkyrka, men efteråt upptogs liket, fördes till galgen och uppbrändes.

Därefter begaf sig Arvid till Skenninge, Linköping, Norrköping och Söderköping. Allestädes hyllade borgerskap och allmoge Gustaf (fig. 175). Vidare öfvertog nu herr Arvid ledningen af den redan påbörjade belägringen af Stegeborg, med hufvudkvarter i Skällviks prästgård.

I juli månad kom emellertid Sören Norby slottet till undsättning med femton fartyg och trehundra man samt landsteg vid gamla slottet. Arvid hade icke mer än tretioåtta man jämte »Kalmar-Nils», som hade

175. Gustaf Vasas sigill före tronbestigningen.

under sig tre rotar knektar. Här uppstod nu en strid, i hvilken Arvids folk lyckades drifva fienden i sjön. Norby förföljdes ut i sjön af en af de svenske och lyckades först i sista stund att rädda sig på en båt, som kom honom till hjälp. Från båten ropade då Norby till den anfallande »att det var en tapper krigsman, som detta vågat, och tillade, att han var värd tio mans sold, den han ock ville gifva honom, om han ville gifva sig i Norbys tjänst. Några dagar senare lämnade Norby emellertid slottet samt tog med sig till Danmark herr Holger Karlsson Gera, som ännu var unionen tillgifven, samt dennes svärfar. Arvid åter fortsatte med belägringen af det af tysken Berend von Melen försvarade slottet, till dess det gaf sig.

Senare kom Gustaf själf ned till Östergötland, först till Söderköping och sedan till lägret vid Stegeborg, där han, med tacksamhet för deras tapperhet, gaf folket sin sold. Härifrån sände han bud till biskop Brask, som vid tillfället vistades vid Munkeboda, och lät säga honom, att om han icke gäfvade sig till de svensksinnade, så skulle han oförtöfvadt vänta sig gäster, hvarefter Gustaf gaf sig åstad mot Munkeboda. När biskopen fick veta detta, begaf han sig med sina hofmän emot Gustaf, hvarvid de möttes vid Skärkinds prästgård.

Biskopen nödgades lämna en del af sitt folk till Gustafs tjänst, och en öfverenskommelse ingicks emellan Gustaf och biskopen. Den senare skulle före den 15 augusti uppsäga Kristian den honom gifna trohetseden och därefter vara en god svensk samt vara behjälplig vid fäderneslandets skydd. Men äfven Gustaf fick gifva sina förbindelser. Han utlofvade att icke gifva bort någon förläning i Östergötland utan biskopens samtycke, ej göra dagtingan med någon, utan att biskopen blef åtspord, så länge han lefde försvara kyrkans privilegier samt att vara biskopens vän i nöd och lust och aldrig öfvergifva honom, så länge han själf var riket huld och trogen, m. m.

Till i augusti sammankallade nu Gustaf från Linköping, dit han begifvit sig, en herredag till Vadstena. Ett stort antal af adeln samt i öfrigt en mängd af alla stånd från Götaland infunno sig, och Gustaf valdes därstädes till riksföreståndare den 24 augusti.

Därefter lämnade Gustaf Östergötland. Den återstående tiden af befrielsekriget synes det varit lugnt härstädes.

Den 6 juni 1523 valdes Gustaf i Strängnäs till rikets konung (fig. 176). Något senare, men i samma månad, sände konungen ett bref till invänarne i Östergötland med uppmaning till frälset att vara redo med sitt folk och utan all gensago sända dem till Stockholm, så snart de fingo kunskap om, att densamme gifvit sig, »så framt I viljen behålla Edert frälse och undgå vår ogunst», såsom det heter i nämnda bref. Midsommaraftonen detta år gjorde konungen som bekant sitt intåg i hufvudstaden.

I hvad mån östgötafrälset fullgjorde konungens befallning är obekant, men i oktober samma år föreskref konungen i bref från Söder-

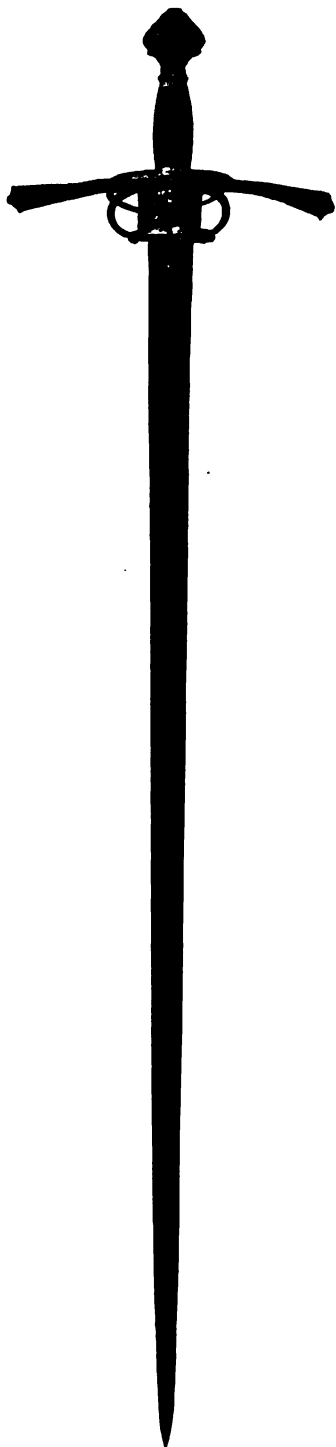

176. Konung Gustaf år 1542. Efter porträtt i Uppsala universitets samlingar.

köping om vapensyn i Linköping. Synen skulle hållas af biskop Hans, Ture Bengtsson och Henrik Erlandsson, på grund af, som det säges i brefvet, »alla Eders oskicklighet med harnesk och värjor» (fig. 177).

Men framför allt behöfdes penningar, och sådana fordrades äfven,

177. Konung Gustafs värja.
K. Lifrustkammaren.

som det tyckes, icke minst från Östergötland. Biskop Brask fick upprepade gånger emottaga bref med fordran på hjälp från honom, hans kyrkor och klerker. I juli skref konungen till borgmästare och råd i Söderköping, att han ämnade skilja sig från de lybeckska knektarne, hvartill penningar saknades. »Därför vilja vi», heter det, »att I oförtöfvadt rannsaken i edra kyrkor, kloster och kapell och tagen de klenoder, som I bäst kunnen umbära, och desslikes svenskt mynt samt skicken det hit utan all töfvan och försummelse, vid vår ynnest och vänskaps behållande.» Det synes dock icke gått så fort med penningehjälpens insändande, som konungen önskade. I förra delen af sistnämnda månad tillskref konungen åter biskop Brask, och heter det nu: »Som vi tillskref Eder senast och befallde med vårt råd och troman Ture Bengtsson om någon hjälp och tröst med silfver och svenska penningar, som var 400 lödiga mark, men inget svar bekommit, som förundrar oss storligen, då I detta ärende så lätt kan taga för Eder, och det för riket härpå ligger allra största makt. Den summa, vi nu genast skola utlägga, belöper sig till 200,000 gyllen, och vill de lybska herrarne ingalunda gifva sig hädan, utan att de få denna summa med sig.» Konungen ber därför och uppmanar »vid den huldskap och troskap, I oss och riket med rätta pliktige äre, att genast sända 500 mark lödige, så framt I viljen njuta vår gunst och nåd, det rätte Eder fullkomligt efter och visa häruti ingen försummelse. Det vi nu göra, därtill tvingar oss nöden. Det Gud skall känna, hvilken vi Eder befalle. Och vänta oss ett svar med detta vårt bud.»

Att penningar år 1523 kommo konungen tillhanda från kyrkorna erfares af en i riksarkivet befintlig förteckning å influtna medel.

Mot slutet af år 1523 kom konungen till Linköping. Biskop Brask (fig. 178) var vid

tillfället icke i staden, men så snart han fick kännedom om konungens ankomst, utbad han sig skriftligen, att konungen med de värdige fäder, ärlige herrar och gode män, som voro honom följaktige, skulle förblifva hos honom öfver julhögtiden.

Men förhållandet emellan konungen och biskopen förblef, att döma af brev-växlingen dem emellan, alltid kallt. I januari 1524 vistades konungen i Söderköping, hvarifrån han tillskref Brask angående den »långliga träta, som varit mellan Eder och hospitalet i Söderköping om den tionde, som hospitalet fordomdags varit underlagd». Samtidigt infordrades befintliga bref och handlingar rörande denna sak. Till dess detta skett, skrifver konungen, »förbjude vi Eder strängeligen befatta Eder med nämnde tionde».

Riksmöten i Östergötland. Förutom det nyss omnämnda mötet i Vadstena år 1521 höllos flere riksmöten under detta århundrade inom landskapet.

I oktober år 1523 hölls ett möte i *Söderköping*, egentligen för de danska förhållandena, och bestriddes här alla tankar på vidare union äfvensom Kristina Gyllenstiernas och de andra fångna fruntimrens kvarhållande i Köpenhamn. Där afgjordes äfven en del andra ärenden, berörande varupris, arbetspris och vapensyn. Äfven utgafs ett skyddsbref för Linköpingsbiskopen.

I januari år 1524 hölls möte i *Vadstena*. De i Köpenhamn fångna fruntimren, som icke aflidit därstädes, hade nu återkommit. Men en annan sak med Danmark var ännu oafgjord. Det var besittningen af Gottland, som man vid denna riksdag ånyo beslutade återvinna, sedan en tilltänkt expedition på hösten 1523 icke kommit till stånd.

Ännu en herredag hölls i *Vadstena* i oktober år 1524, då många viktiga ärenden förekommo, såsom om Malmö recess, Kristian tyranns utlösning, konungens kröning och giftermål, konungens fria förfoganderätt öfver länen, rikets inkomster och skuld, rättskipningen, mynt, köp, rytteriets underhåll, handtverksnäringen å landsbygden, humlegårdar m. m. Särskildt tillstånd gafs, ehuru icke utan tvekan, åt konungen att bortgifva ett län åt en utlänning, Johan af Hoja, som skulle gifta sig med konungens syster. Vid bröllopet 1525 fick han i lifidsförläning Stegeborgs slott och län, som likväl något senare utbyttes mot Viborg.

År 1526 hölls åter herredag i *Vadstena*. För att betala en del af skulden till Lybeck beslutades här om en ny gård från kyrkan, nämligen $\frac{2}{3}$ af sockenkyrkokornas tionde. Därjämte skulle »läggas en hjälp på städerna öfverallt i riket». Vidare bestämdes vissa privilegier för

178. Biskop Hans Brasks sigill.

rikets råd samt frälset i öfrigt. Bestämmelser gåfvos i händelse af konungens äktenskap, om tronföljd, kröning och kröningsgård, om konungens rätt till Gripsholm o. s. v.

År 1527 var ett möte bestämdt till Söderköping, men förlades genom senare bestämelse till Västerås. Vid detta riksmöte, som bekant ett

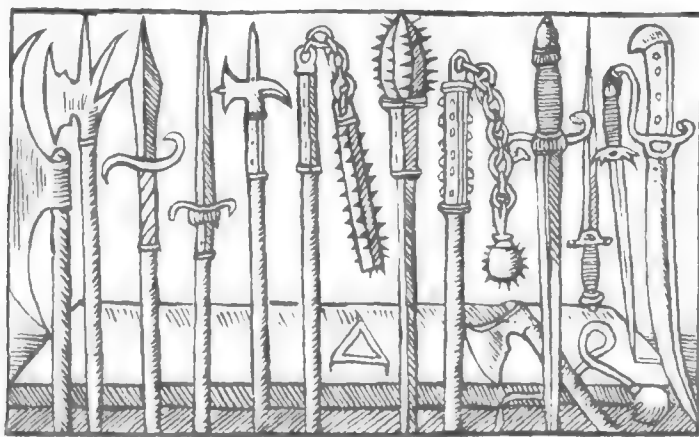

179. Krigsskepp. Ur Olaus Magnus' Historia om de Nordiska folken.

af de märkligaste i Sveriges historia, var äfven biskop Brask närvarande, oaktadt den sjuklighet, hvaröfver han ofta klagar i sin skriftväxling.

Gottlandsfärden. Redan 1523 skriver Brask till konungen samt beder honom i tid betänka Gottlands återtagande från danskarne och deras befälhafvare därstädes, Sören Norby. »Det är icke föga skada», säger Brask, »som han i denna sommar gjort våra vänner, de lybske och flere, som här ligga.» Sedan beslutet angående denna fråga tillkommit vid den nyss omnämnda januaririksdagen i Vadstena, bestämde sig konungen för, att redan så snart det blef öppet vatten (fig. 179). begifva sig till ön för att söka fördrifva Norby. Rikets råd synes

äfven ordat för en dylik expedition. Konungen skrifver nu äfven till biskopen bl. a.: »I förstån väl själfva, att det behöfves mycken hjälp och penningar till, och vill vara oss ganska tungt att löna folket, som därtill behöfves, med mindre än I och andra, som gifvit det rådet, att denna skulle företagas, blifver oss däruti behjälplige både med Edra svenner samt silfver och penningar till knektlön etc. I veten väl, att I och Linköpings biskopssäte, såväl som vi, njuta stor fördel af, om Gud så fogar, att det landet kommer under riket igen. Därför är det tillbörligt, att I framför alla andra bekosten det mesta, och förlita vi oss på, att I skicken åtminstone 100 goda karlar af Edra tjänare med tellerör, spidzer och hillebarder (fig. 180) och därtill

180. Vapen under början af 1500-talet. Ur Olaus Magnus' Historia om de Nordiska folken.

2 eller 300 löd. m:k silfver af biskopsbordet att löna knektarne med, ändock det ringa förslår till en sådan hop. Vore väl likt, att I på biskopssätets vägnar bekostade lika mot oss.»

Härpå svarade biskopen, att han med god vilja ville hjälpa, hvad i hans förmåga stod, »äfven om icke Gottland hörde till stiftet, men för att riket och sjöfarten måtte komma till sin frihet igen, hvilket aldrig kan ske, så länge Gottland är i fiendebänder. Kyrkan har där näppe-ligen en bonde på landet, och räntan både i tionde och annat är mycket mindre, än som blifvit sagdt af dem, som föga känna sanningen. Och själf har jag aldrig njutit en skilling till godo af Gottland, utan tvärtom där mig till skada gjort stor kost och tärning vid mitt senaste besök därstädes. Och därtill vågat både lif och välfärd, på det icke genom min försummelse rikets rätt skulle lida i andligt hänseende liksom i världslig måtto.» Sedan biskopen fått konungens bref till allmogen i denna sak, säges det slutligen, skulle han göra allt, hvad han förmådde för att skaffa bistånd helst i Östergötland men äfven göra det yttersta i nedre landet, där allmogen är ganska själfsinnaad att afhandla något med.»

I februari 1524 utfärdade biskopen ett bref till stiftet, i hvilket han framhöll, att slott och land åter voro komna i svenskmannahänder, hvilket dock icke kunde ske utan stor kostnad. Härtill kom nu, att skepp under tillstundande sommar skulle sändas till Gottland mot rikets fiender. Med anledning häraf uppmanades alla kyrkor och kloster i biskopsdömet att sända en del silfver efter förmåga, och »råde vi och förmane Eder», tillägger biskopen, »att I välvilligt finnen Eder häruti utan gensaga eller uppskof, så att bristen ej kommer på Eder, om »I viljen veta rikets och allas Edert goda gagn och nytta».

Något senare skref konungen direkt till invånarne i Östergötland i samma sak, då han bl. a. utlofvade, att särskildt »köpstadsmän, goda kvinnor och några andra», kunde efter önskan få utlösa hvarje karl, som skulle utrustas, med 20 mark örtug eller 20 lod silfver, och befallde han därtill de gode män af rådet samt särskildt sin fogde å Stegeborg Nils Olsson att öfvervaka, att allt går redligt till, och att ingen döljes eller drager sig undan den tjänst, som han kronan och konungen pliktig är. Vadstena kloster mottog äfven särskildt skrifvelse med begäran om silfver, hvilket mot kvitto skulle lämnas till framlämnaren af brefvet, som var konungens kaplan.

Kort efter påskdagarna fick Brask åter emottaga bref från konungen, däri det heter: »Vördig fader, vi hafva till denna dag intet förnummit af Eder till hjälp eller tröst till den gottländska resan, till hvilken ingen så mycket rådde som Ni, och af hvilken ingen större gagn väntar sig näst kronan än Linköpings biskopsäte, om resan går väl», hvar efter konungen vidare begär svar på, »om vi någon förtröstning därifrån vänta skola.»

Brasks svar till konungen innehöll, att det icke stod i hans våld att påskynda hjälpens sändande, som han dock förmodade skulle komma, ehuru kyrkorna i Östergötland icke kunde jämföras med kyrkorna i Upplanden. Här äro många kyrkor, hvilka äro fattiga och endast hafva en eller två kalkar, och många hafva endast monstrantia af förgylld koppar.

I ett nytt bref från konungen, ställdt till dannemän och menige allmoge i Linköpings stift, omtalar konungen, hurusom kyrkorna i stiftet lämnat hjälp i silfver och penningar, där något funnits till öfverlopps och socknemännen därtill varit frivilligt benägne, men att han icke förnummit något från biskopen, om han ville hjälpa med silfver eller penningar. Anledningen till detta bref syntes vara att meddela menige man, att han icke ville betvinga dem öfver förmåga, hvarjämte förklarades, att ryktet om en ny skatt, som skulle vara 3 löd. m:k för 6 bönder, var »uppenbar lögn». Ett annat rykte hade blifvit utspridt, att myntvärdet skulle förändras, men, säger konungen, sedan klippingens värde med menige mans samtycke och vilja nedsattes, har ingen förvandling med myntvärdet skett och kommer ej heller att ske utan med menige mans samtycke.

På så vis fortgick skriftväxlingen. Konungen begärde alltjämt hjälp och undsättning. Biskopen å sin sida svarade med att framhålla allt, hvad han redan lämnat. Han talar äfven om, huru hans klerker äro utblottade med daglig gästning af alla, som draga genom landet nu mer än någonsin förut, och han tror icke, att de kunna lämna något silfver utan hellre då oxar till fetalier o. s. v. En annan gång skrifver biskopen till rikshofmästaren Ture Jönsson Tre rosor, att konungen nu åter skrifvit om hjälp »af kyrkor, kloster och våra klerker samt synnerligen af vår biskopsstol», men att kyrkan icke ägde annat än kräkla och pontifikalia. Och för ränta och biskopstionde var biskopen pliktig göra årlig tjänst i enlighet med kyrkobalken och därtill hålla bord, löna folk samt anskaffa salt, humle och kläde. »Vi hafva aldrig hört», tillägger han, »att de goda herrar i riksens råd hafva varit pliktige till någon annan tunga än med sitt folk till rikets tjänst, en och hvar efter sin förläning. Skulle vi varda betungade till sådana summor, som vi aldrig ägde, då hafva vi allt för länge lefvat.»

Här bör nämnas, att biskopen kort efter pingst sände konungen 80 af sina svenner.

Till Vadstena kloster skref äfven konungen med begäran om silfver, hvilket väckte missnöje.

Emellertid hade nu det svenska krigsfolket kommit till Gottland, och under senare delen af juni skrifver konungen från Kalmar till biskopen, att bönderna därstädes gingo svenskarna strax till handa samt uttalade förhoppning om, att staden icke länge skulle stå emot. Men han talar äfven om den dyra tiden, särskildt beträffande hästkorn, »hvarför vi på Eder tröst somligstads vid kyrkorna tagit något af Eder tionde och skickat det till undsättning dels till hästarne dels till mälд och hoppas, att I därmed är väl tillfreds».

Oaktadt den styrka, som samlades för Gottlands återtagande, uppgick till 8,000 man, misslyckades företaget i sin helhet.

Men äfven efter Gottlandsfärdens slut påminde konungen om silfverhjälp, hvilken han nu säger emot förmodan endast i ganska ringa mån framkommit till Stockholm, hvilket dröjsmål varit till stort hinder för framgången å Gottland. Han beder vidare, att denna hjälp hastligen måtte sändas, »då den nu väl är samlad». Kort därefter begärde konungen, att 30 af de oxar, som klerkerna »utgjort», skulle sändas till Stegeborg. De öfriga skulle behållas af de dannemän, som gifvit dem, till dess konungen ytterligare skref därom. Konungen vistades då vid Stegeborg.

Därjämte fick allmogen i Östergötland vid denna tid besörja uppehälle och gärdar åt de tyska knektar, som skulle passera genom landskapet vid deras hemfärd till Tyskland.

I november, allt samma år, skrifver konungen ytterligare till Brask, att han skickat och förlagt sina menige landet rundt och sänder därför nu äfven biskopen 30 båtsmän, »bedjandes, att I dem försänden till det

bästa hos Edra klerker öfver denna vinter med öl, mat, kost och deras tåring, efter hvad skäligt är», hvarjämte utbedes, att inget förfång göres dem hvarken af den ena eller andra, »ty att de äro oss ganska nyttiga här i riket».

Biskop Hans Brask. Vid den nya tidens början hade Brask redan länge varit en verksam och bemärkt man, äfven om hans viktigaste verksamhetsår sammanfaller med början af reformationstiden.

Brask hade under en långvarig vistelse utomlands förskaffat sig en betydande kännedom om skilda förhållanden. Han var en högt bildad och kunskapsrik man, men äfven praktiskt anlagd. Hans fosterlands-kärlek dref honom till arbete för landets framgång i alla riktningar. Så anlade han pappersbruk i Tannefors (Linköping), tryckeri i Söder-

181 Ölgille. Ur Olaus Magnus' Historia om de Nordiska folken.

köping samt saltpanna vid Rönö. Hvad tryckeriet beträffar, skref konungen år 1526, att han icke ville, att något »pränteri» skulle finnas i Söderköping till förfång för det i Stockholm med stor kostnad anlagda. Brask var emellertid en god vän af böcker och ville gärna hafva sådana spridda, »på det», som han en gång yttrat, »unga karlar ock understundom finge något annat att göra än alltid ligga i ölstopet» (fig. 181). Saltpannan vid Rönö gynnade konungen däremot och utfärdade 1526 ett skyddsbref för densamma. hvari han, som det säges, unnade och tillät hvar och en, som »brutit till sin hals i ärliga saker», skulle vid nämnda saltpanna njuta fred och försvar lika visst som på kronans berg.

För Lödöse som hamn vid Västerhafvet uttalade sig biskopen gillande, »och är ingen del, där vi bättre kunna möta de lybske med», samt gynnade dess beväring, så att »de kunde försvara sig för en skalkhop». År 1526 skänkte han 50 märke till befästningsarbetet. För en kanal mellan Vättern och Vänern ordade han äfven eller, som han säger, »då skall vara vårt fulla råd, att upp skall skäras emellan Vättern och Vänern för forelön och köpmansgods skull. Sedan blifver

Sverige väl vid makt med Guds hjälp, så att Öresund och de Vendiske städer oss icke kunna tränga.» Som bevis på Brasks vidsträckta omtanke för fäderneslandets framsteg kan ett och annat anföras ur hans föreskrift för Linköpingskaniken Petrus Benediktsson, hvilken han 1524 sände utomlands i och för studier. Petrus skulle bl. a. förskaffa sig vetenskap om, hur saltådror upptogos, lära känna skillnaden emellan pärlor och ädlare stenar, skillnaden mellan verkligt och alkemiskt guld samt om huru järntråd drages. Han skulle gifva akt på papperskvarnar och söka få en lärjunge hit, äfvensom på källor, huru vatten vindades, samt vattenposters läggande i jorden för »vattentrong» som i Linköping, samt på skillnaden emellan olika metaller. I Rom skulle han lära sig italienska och franska, i hvilket biskopen säger sig ångra, att han försummat taga lärdom. Han skulle göra sig bekant med påfiga kansliets arbetsätt, med glasmästareämbetet och anskaffa en mästervsen, aktgifva på vattenhammare både för koppar och järn, ihågkommande att ingen här i de tre rikena kan göra tuffer eller mässing, och skulle han noga lära, af hvad mässing består. Han skulle lära sig laborera på apotek i städerna och underrätta sig om piller och drogtillverkning samt lära känna pris på boktryck i Paris, äfvensom huru man med skrufvar upprättade stenhus och andra murar, som börja luta, om byggnadsförhållanden i öfrigt m. m.

Vidare skulle han höra sig för om ståndens privilegier i skilda länder och om konungarnes makt att beskatta. Här i Sverige — fortsätter biskopen — talas det stort om rikets frihet, men vi veta icke, hvar den finnes, under det kyrkan och ridderskapet i andra länder, som äro arfriken, icke allenast åtnjuta sina gamla friheter utan hafva mycket större, än vi här någonsin haft. I sammanhang härmed låter biskopen oss känna sin uppfattning om samhället. »Vårt rikes frihet», säger han, »hänger på kyrkan och ridderskapet. Allmogen skall alltid göra sin årliga gästning och dagsverke, hvarförutan de ingen frihet skola njuta, ty kronans skatt och ingäld bör icke minskas. Och när kyrkan och ridderskapet ej njuta sin gamla frihet af sina bönder, är här ingen frihet, utan deras gods ödeläggas. Och så blifver kyrkan och ridderskapet fördärfvade och därefter kronan utan all tvekan, när de äro borta, som skulle hjälpa och försvara, då det tränger.»

Under sin fleråriga vistelse i Rom hade Brasks uppfattning om nödvändigheten af kyrkans makt så rotfäst sig, att han icke kunde tänka sig vårt lands bestånd därförutan. Endast kyrkans och ridderskapets makt kunde, enligt hans åsikt, bevara rikets frihet, och därför skulle båda vara skattefria. Genom sin oböjliga viljekraft visade dock konung Gustaf annorlunda.

Såsom biskop var Brask framstående genom mångahanda nyttiga åtgärder för stiftet. Bl. a. ökades kyrkans och biskopsstolens gods genom många köp och byten. Domkyrkan återupphjälptes och fick dyrbara inventarier o. s. v.

Efter 1527 års riksdag i Västerås, då det andliga väldet tillintetgjordes, lämnade den stolte kyrkofursten landet. Under förevändning af en visitationsresa till Gottland, dit han begaf sig på hösten, reste han därifrån till Preussen, hvarifrån han skriftligen förmanade sina landsmän att icke öfvergifva den gamla religionen. Men hans protester gagnade till intet. Konungen svarade honom endast med hårda ord, lät honom dessutom veta, att hvarje folk har rätt att ändra sina lagar, då de befunnos skadliga och olämpliga.

De sista åren af sin lefnad vistades biskop Brask i Landa kloster i Polen, där han afled år 1538. Huruvida hans grafvård och porträtt, som uppgifves hafva funnits därstädes 1791, ännu finnas kvar, är obekant.

Som synes af ofvanstående var biskop Brask en fosterlandsälskande man. Att han höll fast vid och arbetade för sin och sina fäders religion kan icke klandras, om ock det kan beklagas att han, den dugande fosterlandsvännen, icke ville sätta sig in i nyare tiders förhållanden. Icke blott i Östergötlands utan äfven i Sveriges historia i allmänhet kommer Brasks namn att alltid intaga en bemärkt plats.

Så sent som år 1533 utfärdade han ett herdabref till sitt forna stift, där han bl. a. säger, att han ville »lefva och dö som en god svensk och kristen man».

Johannes Magnus Gothus var en annan vid denna tid bemärkt man, äfven han östgöte och född i Linköping (fig. 182). Fadren var borgaren Måns Petersson. Såväl Johannes som hans broder Olaus kallas ibland i samtida handlingar för Svinfot, hvilket af några anses som ett öknamn, hvilket han fått af konung Gustaf.

Vid 18 års ålder blef han kanik såväl i Linköping som i Skara. Vistades sedermera utomlands. År 1523 sändes han till Sverige som påflig legat och kom där i början i godt förhållande till konung Gustaf samt blef vald till ärkebiskop, hvilket ämbete han likväl endast tillträdde såsom tillförordnad, till dess Gustaf Trolles sak blifvit afgjord. På grund af sin obeslutsamhet uppträdde han icke mot reformationen. År 1526 lämnade han på konungens föranstaltande Sverige. Vid sitt besök i Rom år 1534 blef han vigd till ärkebiskop i Uppsala, men reformationen hade då så framskridit, att han aldrig tillträdde ämbetet. Mot slutet af sin lefnad var han bosatt i Rom, där han afled år 1544. Johannes var författare till tvenne historiska arbeten: *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* samt *Historia metropolitanae ecclesiae Upsaliensis*, hvilka senare utgäfvos af hans broder Olaus.

Olaus Magnus Gothus, en yngre broder till Johannes, och äfven född i Linköping, utnämndes efter dennes död till efterträdande ärkebiskop,

182. Johannes Magnus' vapen.

en utnämning, som här i Sverige icke hade annan påföljd, än att han blef Sveriges sista utnämnda katolska ärkebiskop.

Olaus hade varit domprost i Strängnäs, men lämnade Sverige år 1524 för att aldrig mer återkomma till sitt fädernesland. Han var en ovanligt berest man, och under mer än trettio års tid besåg han skilda länder för att jämte sin broder slutligen år 1537 bofästa sig i Italien, där han afled i Rom 1558. Han är begrafven i Peterskyrkan bredvid sin broder. Olaus har genom sitt arbete: *Historia om de Nordiska folken* äfvensom af en karta: *Carta marina* öfver Norden, den senare utgifven i Venedig 1539, inlagt stor förtjänst.

Denna sin historia afslutade Olaus år 1554. Som grund för densamma låg bland annat en resa, som han åren 1518—1519 företog till det nordligaste Skandinavien, då han framträngde betydligt norr om Torne och äfven besökte Norge. Med de brister, som återfinnas i detta märkliga verk, är det likväl med sina kulturhistoriska bidrag af största värde och är en viktig källskrift för kännedomen om vårt land under förra hälften af 1500-talet. Genom detta sitt verk skall hans namn lefva i alla tider, och Östergötland kan med rätt räkna honom som en af sina framstående söner.

Denna historia utkom första gången år 1555. Genom de många upplagor, som sedermera utkommit på latin, franska, italienska, holländska, tyska och engelska, har den blifvit europeiskt bekant. Någon upplaga på svenska har icke funnits förr än på senaste tiden. År 1909 utkom första och år 1912 andra delen, hvarmed det betydelsefulla verket dock icke är afslutadt.

Reformationen. År 1518 kom underrättelse till Vadstena kloster om Luther (fig. 183), »en doktor af S. Augustini orden nere i Tyskland», heter det i klostrets dagbok, »i ett studium, som heter Wittenberg, hvilken utsänder många konklusioner emot aflat. — Hade påfven honom hos sig, han brände honom genast.»

Kännedomen om den lutherska läran hade äfven börjat spridas redan under befrielsekriget. Den främste och snart sagdt enda försvararen af den katolska läran var biskop Hans Brask. Redan hösten 1523 ville han tillsätta inkvisitorer för bekämpande af kätteri, men detta förslag gick om intet. Han gjorde emellertid, så länge det stod i hans makt, allt hvad han kunde för att förekomma en reformation. Strax efter pingst år 1524 klagar han i ett bref till Ture Jönsson öfver, att »här ökas för mycket af Luthers parti, och högligen frukta vi, att här skall börja något kätteri, som Gud förbjude, och hafva därför tillskrifvit hans nåde, bedjandes ödmjukligen, att sådant parti icke hos honom skall hafva något beskydd eller någon tillflykt».

Till Vadstena kloster skref han äfven förmanande, att de där icke skulle låta sig rubbas i den rätta tron, om ock en ängel från himlen lärde annat, gifvande bevis ur den kanoniska rätten såväl om den skyldiga lydnaden för romerska kyrkan som mot den irrlärliga uppfattningen,

af hvad som menades med kyrka, hvilken Laurentius Petri i bref velat bi-bringa dem. Laurentius hade nämligen, — naturligtvis på konungens vägnar — tillskrifvit klostret med anledning af det därifrån uttalade klandret mot konungens begäran om silfver till Gottlandsfärden. Kyrkan var icke detsamma, hade Laurentius skrifvit, som prästerskapets samfund eller den yttre byggnaden utan betecknade de troendes samfund, hvidan kyrkans penningar voro folkets. Kyrkans, d. v. s. folkets, penningar skulle icke användas till dylika människopåfund som att pryda kyrkoväggar eller låta förfärdiga silfverskrin m. m. Kyrkobyggnaden var till för att folket där skulle få höra Guds ord och icke för prästernas egna bruk. På samma vis förhöll det sig med egendomen, hvidan kyrkornas silfver icke borde skonas, då folket var utsatt för fara eller nöd.

Icke långt därefter utfärdade Brask ett bref till »alla andliga och världslige i biskopsdömet och synnerligen i Söderköpings stad», däri han framhåller »den vilseledande och falska lära, som Mårten Luthers anhängare fört in i landet under några år för att åstadkomma tvedräkt och förblinda särskildt olärda oeh enfaldiga kristna människor i sakramenten och många andra punkter i den heliga kristna tron». Därefter förbjuder han enhvar inom stiftet att sälja eller köpa eller bland den kristna allmogen fördärfligen utsprida »Luthers dikt eller böcker eller falska lärdom», förrän nästa konsilium yttrat sig om desamma, helst »emedan alla dessa falska artiklar och läror, som han gifvit ifrån sig, tillförene blifvit samfälligt och endräktligen dömda som kätteri och okristlig lärdom».

»Efter hvad vi dagligen erfara», tillägger biskopen, »att många utländska män komma hit till stiftet med förbemälte kätterska böcker och lära och dem här i riket utbjuda, hvilket dem icke tillåtes, där de äro födde, utan hålla svenska män ej bättre vetande, än att de för deras skull skola öfvergifva sin heliga kristna tro och lydnad och taga emot deras falska lärdom, så råda vi eder vid eder själs salighet och rikets kristliga rykte samt på grund af vårt ämbete och vår plikt och den andliga makt, Gud oss gifvit har, att ingen tro sätta till sådan falsk lära, vid Guds hårda dom». Slutligen förmanas nämnda stads borgmästare och råd samt alla andra andliga och världslige ämbetsmän i stiftet att söka beslå dem, som förbryta sig i förenämnda måtto, med två vittnen och af dem taga »fast borgen» samt »besätta» deras gods, löst och fast, till dess vår nådige herre K. M. har rannsakat, huru med dem och deras gods skall förhållas efter kyrkans rätt och världslig lag».

I det bref, äfven af år 1524, i denna sak, som Brask sände konungen, gifver han, under uttalande af den huldskap, han är konungen skyldig, det råd, att »eders nåd ej ville tillstådja, att några Luthers böcker, af hvilka stor villa och tvedräkt födas i den heliga kristliga kyrkan, skulle få köpas eller säljas i riket eller Luthers lärjungar skulle hafva någon tillflykt eller något beskydd» af konungen.

183. Dr Mårten Luther. Efter porträtt af Lucas Cranach.

Konungen svarade härpå, att han icke fann skäl att förbjuda dessa Luthers böcker, enär han icke förnummit, att de blifvit ogillade af opartiska personer, och då hit till landet infördes böcker, skrifne emot de Lutherske, kunde det vara nyttigt, att såväl de ena som de andra blefvo kända. Hvad Luthers lärjungar beträffar, hade ingen hos honom begärt något skydd, o. s. v.

Då den svenska kyrkoreformatorn Olaus Petri ingick äktenskap, skref Brask i mars år 1525 härom till konungen och förundrade sig öfver, att sådant kunde ske i hufvudstaden, där konungen dagligen vistades. Han framhåller äfven den oreda, som framdeles skulle uppstå af ett dylikt äktenskap, då det skulle dömas om arf, enär lagen bestämmer, att prästbarn icke skola ärfva mer än andra horbarn.

Konungen meddelade sig med anledning af detta bref med Olaus och fick af honom det svar, att han väl kunde försvara sitt giftermål inför sådana domare, som vilja inse, att Guds lag bör gå före människors. Konungen uttalade då sin förundran öfver, att Olaus enligt Brasks utsago, skulle vara i bann för sitt äktenskap, då Gud icke förbjudit sådant, och då bland kyrkans män ingen enligt påfvens lag var i bann, som begått hordom, jungfrukränkning och andra slemheter, som Gud förbjudit.

I ett annat bref begär konungen att till Stockholm uppsändas några lärda män af katolska kyrkan, hvilka med skäl ur skriften kunde bevisa att därstädes predikades annan lära än ur det heliga evangelium. Härpå svarade Brask, att alla klerker här säga, att de ingen tvekan hafva om den kristliga tron, sådan den hittills varit hållen, så att ingen disputation ytterligare behöfves annat än den, kyrkans lärofäder haft före i månghundratals år.

Den 2 januari 1527 skrifver konungen, att han fått sig bekant, att ett rykte mer och mer blifvit utspridt i landet, att han ville införa en ny tro, samt säger sig veta, att detta skett genom kyrkans män för att väcka misstro till honom. Han hade därför beslutat att sammankalla de lärdate och förståndigaste i landet för att rannsaka hvad som är rättast och sedan förblifva därvid med endräkt, så som rätta kristna böra göra, samt beder biskopen yttra sig i detta afseende.

Biskopen hade låtit öfversätta och sprida en stridsskrift af Luthers motståndare, hertigen af Sachsen, äfvensom ett kejserligt religionsedikt till Nederländerna. Den förra skriften omnämnes i detta bref af konungen. Biskopen hade nämligen meddelat konungen, att denna öfversättning skett »för de fattige klosterjungfrur, som där skämde varde, och de andra, som gudligen hölle sin klosterlefnad, till styrka». Med anledning däraf säger konungen: »Om där skämde eller förkränkta några äro, må I själf därpå lägga bot och bestraffa, ty det är edra tjänare och klerker, som det mest göra och gjort hafva».

Därförut, eller den 4 december 1526, hade till personer af olika åsikter, såsom till teologen d:r Peder Galle i Uppsala å ena sidan och Olaus

Petri å andra sidan, blifvit utsände tio spörsmål. Konungen begärde, att Galle såsom »doktor i den heliga skrift» skulle från sin ståndpunkt besvara dessa frågor, hvilket han äfven gjorde inom bestämd tid. Olaus Petri hade öfven besvarat frågorna men sökte förgäfvast att få muntligt disputeras om frågorna med Galle. Något religionssamtal kom heller icke till stånd förr än vid Västeråsriksdagen, och då först sedan ständerna afgifvit sitt svar på konungens framställningar. Detta hade sålunda icke någon inverkan på riksdagsbeslutet.

Med Västeråsriksdagens beslut var kyrkans världsliga makt bruten, och de mäktiga biskoparnes tid slut. För biskop Brask fingo en del riksråd gå i borgen, för att han icke skulle stämpla mot konungen samt för att han skulle öfverlämna Munkeboda med där befintligt artilleri. Då konungen icke långt senare besökte Linköping, var han gäst hos biskopen, som höll en ståtlig bankett för honom. Vid detta tillfälle blef Brask löst från borgen. Det har blifvit sagdt, att bestämmelsen om Munkeboda blifvit återtagen. Ovisst är huru därmed förhåller sig, men om icke förr, så åtminstone sedan biskopen lämnat landet, förlänades Munkeboda till lagmannen i Östergötland Holger Karlsson Gera.

Efter reformationen. Reformationens införande fortgick men icke utan stridigheter litet hvarstades, särskildt i Västergötland och Småland, för såväl religionsförändringen som för de tunga pålagorna. I Östergötland var det mera lugnt. Här fanns ingen ledare, sedan Brask afrest. Flere af adeln ställde sig äfven gynnsamt mot konungen, bl. a. den nyssnämnde Holger Karlsson, som öfvergått till konungen och 1528 fått emottaga Stegeborgs slott med tillhörande härad samt Måns Johansson Natt och Dag till Säby och Bro (Brokind), sedermera riddare, riksråd, lagman i Östergötlands lagsaga och slutligen ståthållare på Vadstena slott, hvilka i sin mån sökte lugna de missnöjde.

I Västergötland och Småland uppsades konungen tro och lydnad. Bland annat tillfångatogs konungens syster, som var på resa från Lybeck. Smälänningarne tillskrefvo Östergötland att göra ett med dem, men deras bref blefvo tagna af personer, som voro konungen tillgifne.

Till Östergötland nedsände konungen sin slottsfogde och en borgmästare för att tillsammans med Holger Karlsson, Måns Johansson, kapitlet i Linköping, äfvensom borgmästare och råd i städerna söka stilla upproret i de angränsande provinserna. Såväl till Småland som Västergötland sändes från Östergötland som underhandlare mästare Erik, kantor, och herr Måns Laurentius, kanik i Linköping, Anders Hansson och Peder Nilsson, rådmän därstädes, Lars Pedersson af vapen och Nils Jonsson, borgmästare i Vadstena, Olof Bältare, borgmästare, och Olof Skåning, rådmän i Skenninge, Mats grytstöpere och Hans Jakobsson, rådmän i Skenninge, samt nio bönder från skilda delar af landskapet, och lyckades det dessa få upproret stilladt och förlikt, äfven-

som få drottningens syster och hennes följe åter fria. Detta var år 1529.

Ehuru östgötastäderna icke deltagit i upproret,ingo de formligen bekräfta Västerås recess.

Men icke dess mindre jäste det länge äfven i Östergötland hos dem, som voro den katolska läran tillgifne.

Så fanns, för att anförä några exempel, bl. a. i Risinge socken en kyrkoherde Johan Haraldsson, som var den evangeliska läran tillgifven, men rönt sådant motstånd från sin församling, att han måste söka sig därifrån. Detta var så sent som på 1550-talet.

I Hällestads socken var en kyrkoherde, Markus Petri, som hvarken kunde eller ville predika Lutherska läran, hvadan han på konungens befallning blef afsatt och en ny kyrkoherde tillförordnad.

Redan år 1524 skref konungen till biskop Brask om en kyrkoherde vid namn Simon Olofsson, att han skulle »näpsas», därför att han yttrat något om konungen, som denne ansåg olämpligt. Förmodligen var det samme Simon Olofsson, som var kyrkoherde i Sunds socken, och som vid ett tillfälle, år 1543, från predikstolarna i Sunds och Asby kyrkor yttrade: »Jag skall mäsä i dag och ropa hämd öfver den omilde konungen, hans afföda och tjänare. Gören så I, både män och kvinnor, hvar vid sitt namn och I alle, som ropa kunnen, att han må komma på fall och aldrig mer sig uppresä. Ty Eder dannemän är veterligt, hur han har röfvat kyrkor och kloster och Sveriges rikes menige allmoge.»

I Norra Vi och Tirserums socknar var sedan 1540 en kyrkoherde vid namn Anders Petri, hvilken motarbetade konungen, och som 1543 utsände en på en bräde utskuren, öfverallt nedblodad budkafle med inskriften »en hand, en fot och en spene» samt med uppmaning till Ydreboarne m. fl. att hjälpa Kindboarne. Detta kom emellertid till konungens kännedom, och de hämtades upp till Stockholm. Ydreboarne sände då en häradsbo Lasse Pedersson i Ed för att bedja konungen om ursäkt för de båda prästerna samt förklara deras oskuld. Konungen skref till Ydreboarne, att han icke kunde låta dem komma åter, utan ville han däruppe förse dem »med ett stycke bröd», hvarmed de skulle vara hjälpta. »Må I dannemän, som bygga och bo i Sunds och Vi socknar, skaffa Eder andra goda och kristliga prästmän eller själasörjare, som i deras ställe predika Guds rena och heliga ord och kunna lära och undervisa Eder till Edra själers salighet». Till östgöotalagmannen Måns Johansson Natt och Dag skref konungen äfven i denna sak, enär den uppsände bonden begärt få veta, huru det skulle förhållas med de båda prästernas tillhörigheter. Härvid föreskref konungen, att de häradsboar, som försträckt prästerna med dem ädömda böter, först skulle betalas, »dock så att det får mätas dem i händer, efter som skäl är, och sådant gods kan vara värdt». Det öfriga skulle insättas någonstädes, till dess det blef afgjort, om de båda prästerna skulle hafva något

igen eller icke. Konungen ondgör sig äfven öfver, att herr Måns icke gifvit honom något besked om denna sak, då han ju nästan alltid är i det häradet eller åtminstone har sin fogde där. Han önskar, att herr Måns måtte »våga ett bref på oss», då slika ärenden hända, »och icke så försumma alla saker, som Eder sedvänja mest brukar vara».

De båda sistnämnda prästerna lära år 1544 blifvit afrättade.

I april månad 1540 samlade en bonde i Östergötland, vid namn Lasse Jonsson, en hop bönder omkring sig och sökte få allmogen här till uppror mot konungen. Han sade sig vilja samla en »hunehäär» samt slå ihjäl all adel och alla dem, som höllo sig till den reformerade evangeliska läran. Men hans afsikter blefvo snart kända. Han och hans anhängare tillfångatogs, hvarefter de fingo sitt välförtjänta straff.

En af de åtgärder, konungen vidtog efter Västerås riksdagsbeslut, var att efter hand indraga en del andliga ämbeten och gods, som ansågos öfverflödiga, bland dem de många och rika kanonikaten och prebendena. Af sålunda influtna medel inrättades en katedralskola i Linköping äfvensom andra skolor annorstädes.

Klostrens egendomar indrogos äfven. Munkar och nunnor öfvergäfvos snart klostren, och de få, som voro kvar, fingo ett måttligt understöd. Klosterbyggnaderna nedbrötos eller användes till världsliga ändamål.

Domkapitlet fick ändrad sammansättning. Domprosten kvarstod, men afgående ledamöter ersattes med domkyrkans kyrkoherde, skolmästaren och teol. lektorn vid den nyinrättade skolan, dekanus, penitentiarius och domkyrkosysslomannen, hvilka alla hade sina bestämda ämbetsgårdar vid kyrkan. Senare eller år 1604 förenades domprost- och kyrkoherdetjänsterna med hvarandra.

Biskopsstolen i Linköping besattes efter Brasks afresa på konungens befallning genom val af domkapitlet, som 1529 därtill utsåg doktor Johannes Haquini (Jöns Håkansson), sedan 1514 domprost i Linköping. Han var född i Bjälbo. Uppfostrad i katolska läran, låg hans hag at densamma. Hierarkiens förfall och konungens ofta återkommande penningbehof bestämde honom för att afsäga sig biskopsämbetet, hvarefter han lefde i stillhet som katolik. Han efterträddes af Nikolaus Hvit, af dansk börd och förut munk i Skenninge samt senare kanik i Kalmar. Till en tid ifrig katolik, reste han till Wittenberg för att vederlägga Luther, men blef själf vederlagd. Efter sin återkomst nämndes han till biskop af konungen, men, redan då till ären kommen, afsade han sig ämbetet omkring år 1558.

Vadstena kloster. Vid den reduktion, som öfvergick klostren efter år 1527, blef det Vadstena kloster förbehållet att härifrån göra ett visst undantag. Visserligen indrogos dess jordagods till kronan eller återbördades de af gifvarnes släkter. Klosterfolket fick emellertid stanna kvar och erhöll sitt underhåll. Nya nunnor antogs och invigdes äfven allt fortfarande, oaktadt konung Gustaf i detta hänseende år 1527 tillskref biskop Brask, att hans vilja var, att då nagon begärde få

ingifva en jungfru i klostret, skulle biskopen därmed icke vara för hastig utan föregifva något sitt förfall, till dess konungen låtit känna sin vilja.

Vid reduktionen lämnades Vadstena kloster t. o. m. vissa gods, hvaraf afkastningen skulle tillfalla klostret. Konungen lämnade därjämte tillstånd till, att klostret genom ombud skulle i orten kring Vadstena och annorstädes få samla allmosor af den kristliga allmogen till det nödtorftiga uppehållet äfvensom rätt att emottaga testamenten m. m., endast de utsända ombuden »ingen vidskepelse, bedrägeri eller annan otillbörlighet ibland den simpla och enfaldiga allmogen bruka och bedrifva skola». Dessa tiggarefärder utsträcktes öfver hela Sverige och åtminstone år 1542 ända till Dalarne. Inkomsten utföll mycket olika. Så insamlades t. ex. år 1539 en summa af 380 mark, 1540: 931 mark och 1542: 206 mark. På detta sätt insamlad inkomst synes emellertid så småningom upphört. Fortfarande inflöto dock gåfvor från skilda håll såväl från enskilda af alla samhällsklasser som från medlemmar af konungahuset.

Intäkten af de gods, som konungen kvarlämnat till klostrets underhåll, synes icke alltid kommit klostret i sin helhet till godo, hvadan klagomål anfördes. År 1555 fick klostret försäkran om ytterligare lifsmedel m. m., såsom kött från Vadstena slottsfogde, fisk från Stegeborg och Öland, salt, humle och järn från konungens köpmän i Norrköping samt 300 mark penningar från Dals och Lysings härader, hvarjämte konventet erhöll rätt att fritt få mala vid Motala kvarnar.

Genom bref af den 6 oktober 1544 lämnade konungen de nunnor och munkar, som så önskade, tillstånd att utan afseende vid de andra nunnornas och munkarnas tankar och mening, utgå ur klostret till giftermål, tjänst eller släkt, men medgaf därjämte, att nya nunnor fortfarande skulle få emottagas samt att i mån af behof nya abbedissor och konfessorer skulle få tillsättas.

Vid reduktionen öfverlämnades klostret i förläning till Arvid Trolle, men med befallning att icke låta det papistiska partiet där regera, så kärt det vore honom att behålla förläningen. Såväl af detta uttalande som af andra senare synes, huru enträget konungen sökte i grund utrota den katolska läran, som, trots allt, litet hvarstädes länge hade anhängare. I ett bref af år 1539 till adeln i Östergötland talar konungen om, huru ofta han erfarit, att munkarne och nunnorna i Vadstena äfvensom Linköpingsbiskopen med några af de gamla kapitelsmedlemmarne motarbetade reformationen. Adeln förebråddes att tillåta detta. »I låter gå», säger konungen, »platt för vind och våg, huru det kan, hvilket hos oss storligen förundrar, men att taga gods, gårdar och annan egendom från kyrkor, kloster och prebenden, där äro alla ganska villiga och redobogna till, och i den mätto är all man kristlig och evangelisk». Han beder dem »lyfta något under bördan och icke hänga allt på oss», då han har fullt upp med arbete i andra rikets

ärenden. Sedan konungen fått kännedom om att en »tiggarpriest af Vadstena» uppträdt i Dalarna på ett sätt, som konungen ogillade, skriver han till sin fogde därstädes att se till, »att där icke någon ond säd bland menige man sådd blifver». År 1544 hade konungen genom kaniken i Linköping fått kännedom om, att nunnorna i Vadstena icke ville öfvergifva papisteriet. Han bad då kaniken anskaffa någon, som kunde undervisa dem, »att denna hop skulle så en gång reformerad blifva, att man ej alltid skall hafva att skaffa med deras papistiska väsende».

Under Erik XIV:s tid klagade nunnorna öfver brist, men konungen svarade, att hertig Magnus plägat komma dem till hjälp med lifsmedel. År 1565 anslog konungen emellertid åt nunnorna 15 läster spannmål, malt och ärter, och 1568 gaf han dem tillstånd att behålla behöfligt antal tjänare i klostret och ladugården fria från utskrifning samt anslog från Aska och Dals h:d 300 mark, 14 läster spannmål, 12 tunnor smör, 142 får, 288 höns och 127 tjog ägg. Drottning Katarina Månsdotter visade äfven sitt intresse för klostret. Af 1566 års räkenskaper finnes hon hafva skänkt 10 mark och af 1568 års räkenskaper framgar, att »den tid konungen var sjuk och klen sände frillan hit» 200 mark. Drottningen bad äfven om klosterfolkets förböner för sin make. Sistnämnda år besökte hon äfven klostret, och i räkenskaperna för detta år är ytterligare antecknad: »konungens frilla Karin Månsdotter, när hon här senast var, gaf hon oss» 100 mark. I maj månad 1568 gaf konung Erik klostret ett skyddsbrief.

Med Johan III:s tillträde till regeringen syntes klostret åter gå en bättre tid till mötes. År 1569 gjorde konungen och hans drottning besök härstädes. Under denna sin vistelse och äfven vid afresan gäfvode klostret tillsammans 1,330 mark. Minnesvård gjordes åt drottning Filippa. Drottning Katarinas grift återställdes. Nya silfverskrin förfärdigades åt heliga Birgitta och Katarina.

Redan som hertig hade Johan visat sin bevågenhet mot klostret. Blifven konung, tillerkändes klostret dess gamla inkomster. År 1570 anslogos åt abbedissan 42 t:r kronotionde, och år 1578 tillerkändes klostret alla klostergoods i Aska härad, bestående af 55 hemman, 5 utjordar och 22 hemman i skogbofjärding med all årlig ränta. År 1580 hitgaf konungen 12 t:r sill årligen från Älfsborg, år 1581 ett större parti spannmål. Ytterligare gäfvor kommo, allt intill konungens död, klostret till godo. År 1577 besökte konungen tillsammans med påfliga legaten Possevinus klostret, vid hvilket tillfälle 7 nya nunnor invigdes. År 1582 förnyade konung Johan Erik XIV:s gäfva af 1568 med tillägg af 60 oxar och 3 1/2 skepp. humle m. m.

Äfven andra af det kungliga huset ombuldade under årens lopp klostret, liksom enskilda personer lämnade större och mindre belopp. därvid Vadstena borgare gjorde sig särskildt bemärkta som trogna vännar. Offer vid altaren, insamling i »kyrkostockarna», afgift för nyinträdande, försäljning af obehöfliga föremål o. s. v. ökade inkomsterna.

Men, att det understundom var svårt att få räkenskaperna gå ihop. framgår af de ofta förekommande lånen, som upptogos i ännu befintliga räkenskaper, äfvensom af de försäljningar af nunneringar och kyrkokärl m. m., som ofta omnämnas i desamma.

Men det svåraste året blef år 1595. Efter riksdagen i Söderköping detta år, där det bl. a. beslutades, »att alla missbruk i Vadstena kloster skulle afskaffas», begaf sig hertig Karl till Vadstena, åtföljd af rådet och ärkebiskopen m. fl. Hertigens broder, hertig Magnus, hade afidit och skulle nu begrafvas därstädes. Men hertigen begagnade tillfället att äfven rannsaka om klostrets angelägenheter. Här funnos nu endast elfva nunnor kvar. Besöket var väntadt och fruktadt. Klostrets förnämsta dyrbarheter hade blifvit öfverförda till Visingsborg att förvaras af Erik Brahe. Heliga Birgittas och Katarinas ben hade upptagits ur sina silfverskrin och nedgräfts för att icke oskäras (sid. 143).

Vid besöket i klostret uppmanades nunnorna att öfvergifva den katolska läran. I så fall skulle de få kvarblifva i klostret. Alla svarade emellertid, att de hellre underkastade sig hvilka svårigheter som helst, än de öfvergäfvos sin tro. Ärkebiskopen förebrädde dem, att de kort förut, då de skulle åhöra evangeliska predikningar, tillstoppat öronen med vax. Äfven biskopen i Linköping och kyrkoherden i Vadstena tilltalade dem skarpt. Abbedissan måste äfven omtala, hvar de gömt dyrbarheterna. Klostret fick endast behålla relikskrinen. Krister Klasson Horn sökte förgäfvos återfinna dolda skatter med slagruta samt lät för samma ändamål nedrifva murar. Biblioteket sköflades, och till sist bestämdes, att nunnorna skulle lämna klostret. Ännu på sommaren 1596 fanns emellertid klostrets sista abbedissa, Katarina Olsdotter, som därtill blifvit vald 1594, jämte fyra systrar och några män, bland dem Bengt »läsare», kvar. De fem nunnorna fördes samma år till Söderköping, hvarifrån de begäfvos sig till Birgittinklostret i Danzig, följda af ytterligare tre yngre jämte deras predikant, Måns Andersson. Af de återstående blef en gift, en annan förblef ogift i fäderneslandet och den tredje tog hertiginnan till sig. Den sistnämnda fick sedermera stor längtan åter till klostret och tilläts äfven återvända, men insjuknade kort efter återkomsten samt afled. År 1605 vistades här en nunna, som af hertig Karl fått vården om klosterträdgårdarne. Klosterfolk funnos här ännu långt in på 1600-talet.

Af ett ännu i riksarkivet befintligt inventarium, uppgjordt 1595, framgår hvad klostret vid slutet af sin tillvaro hade öfrigt af sina ursprungliga rikliga och dyrbara tillhörigheter. Här funnos då af silfver: heliga Birgittas skrin, förgylldt, heliga Katarinas d:o med förgyllda öfverbeslag, krucifix, förgylldt, två ljusstakar, pärlkrona med förgyllda spiror, två små d:o, hel. Katarinas graftäcke »sengt» med guld, en liten belätekjortel med pärlor, 1 förgylld monstrans, 4 kalkar, 3 patener och silfver från hel. Ingridis skrin, vidare 2 korkåpor med guldbårder, 20 mässbakar af ögyldene sammet och siden m. m., 14 altarbrynnar, 12 antependier, 3

täcken, hvaraf 1 af gult och rödt siden och 2 med guldsinn m. m., 7 Lå tenn, hvaraf 17 kannor, 2 ljusstakar och 1 fat; omkr. 8 Lå mässing hvaraf 6 handfat, 4 kittlar o. s. v., omkr. 52 Lå koppar, hvaribland kannor, kyrkljusstakar, mortel, grytor, kittlar, pannor, hvaraf 1 brännvinspanna med hatt och pipor samt därjämte 15 ovägda pannor, rymmande från 10 tunnor till 1½ d:o, inmurade i badstugården, köket, brygghuset, bagarstugan, källaren o. s. v., något köksredskap af järn äfvensom fataburspersedlar, såsom 5 borddukar, hvaraf 3 utlånade till slottet, m. m. samt slutligen 1 slipsten med järnvef, 14 ölfat, 1 vinåm, 2 öltunnor samt matvaror.

Det kan med skäl sägas, att Vadstena kloster, som i kulturellt hänseende varit af största betydelse, och som under längliga tider varit öfverhopadt med rikliga gåfvor både i jordagods och annat, slutade sin verksamhet i armod.

Som skäl för hertig Karls stränghet mot klostret anfördes vid denna tid, att det skulle varit tillhåll för ett ogudaktigt och lattsinnigt leverne, och man skulle, som Rhyzelius efter någon äldre författare anför, där funnit »en gammal ihålig appel fullstoppad med barnahufvud, som de lättfärdiga nunnorna i löndom födt och mördad hade». En kyrkoherde i Ö. Stenby socken vid namn Jonas Petri Klint författade vid denna tid ett arbete »Om den romerska gudstjänst», hvilket i manuskript finnes i Linköpings stifts bibliotek, där det bl. a. heter: »I Vadstena, Vreta, Alvastra, Nydala och Sko kloster, sedan de äro förstörda vordna af den mäktige stora götakonungen konung Gustaf, och brunnarne äro upprepade och hål funna i murarne, när murarne äro omkullrifna, item alla träd däromkring omkullhuggne, då har där funnits många barnakroppar, så att af ett litet hål eller en liten källa och ödelagd brunn äro funna mer än 5 eller 6 lass, afförde af bönderna, som skulle klostren besitta. Ja, i Köcklingen vid Vadstena äro flera barnaskallar, än där äro stenar. Sammaledes vid Vreta, i Hästholmen vid Alvastra i det stora kärret. Gud allsmäktig ynka sig öfver sådana mord». Dessa beskyllningar förfalla, icke minst på grund af deras öfverdrift. Sanningslösheten i dylika påståenden har i senare tid äfven blifvit framhållen.

När de sista munkarna lämnade klostret kan icke angifvas. Måhända det var år 1550, enär då i räkenskaperna finnes en utgiftspost å 13 mark 2 öre och 2 örtug till »våra bröder, då de foro ut». Enligt klostrets dagbok intogos efter 1527 ej vidare några munkar, men år 1542 nämnes i räkenskaperna Lorens Petri provent och 1555 mästare Davids. Provent var den afgift, som betalades af inträdande munkar eller nunnor till klostret. Dessa synas varit klostrets sist intagna munkar. Dagboksanteckningarna afslutades 1545.

Vid pingsttid år 1540 höll biskop Henrik från Västerås härstädes den första svenska mässan. Samtidigt upptecknades relikier och kalmar m. m.

Hvad klosterhusen beträffar, så började en del nedrifvas redan år 1245 för att användas vid Vadstena slotts uppförande. Nunneklostrets byggnader blefvo dock då orubbade. Konung Johan III gaf på sin tid år 1586 befallning om slagen koppar till klostrets täckning. Sedan hertig Johan år 1611 erhållit Östergötland som hertigdöme, nedref han ytterligare några klosterhus, och af befintliga malm- och kopparkärl lät han förfärdiga en klocka till slottet. Hvad som fanns öfrigt af klosterhusen stod länge obegagnadt. Om den, som skulle gjuta klockan, berättas det, att han flere gånger måste omgjuta densamma, innan den blef fullgod. Under arbetet hade han därjämte en mängd underliga syner och rysningar, så att han förklarade, att han aldrig mer ville ha att göra med sådant, som tagits från klostret. Folket i orten tog äfven illa upp denna klockgjutning. Sedan Vadstena kloster blifvit ödelagdt, klagades af menige man öfver, att landet af Gud blifvit förbannadt. En svår missväxt inträffade nämligen vid denna tid. Från den dag ljusen icke vidare tändes på altaret, sades det, har äfven välsignelsen försvunnit från åkern.

Kyrkoräfst i Linköpings stift. Ärkebiskop Abraham Angermannus hade i december 1595 fått befallning att i rikets skilda delar företaga en visitation, rörande kyrkotukt, lefverne och renlärighet m. m. I maj månad 1596 började visitationen i Linköpings stift. Angermannus var känd för sina kunskaper och sina åsikters renhet och fasthet. Men han gjorde sig äfven känd som en hård man, och han förfor under denna sin visitationsresa ofta mycket strängt. Alla vidskepelser förbjödos äfvensom en del kyrkliga ceremonier, om det ock icke lyckades honom att afskaffa dem. Sträng räfst hölls med alla laster. Försummelse att besöka kyrkorna straffades med ris. Osanning, signeri, gräl å kyrkogården, vanvördnad mot prästerna, otukt, oenighet i äktenskap m. m. måste försonas med spö- eller risslitning eller öfversköldes den skyldige upprepade gånger med kallt vatten.

En förlofvad person, som öfvergifvit sin trolofvade, och ingått äktenskap med en annan, tvingades, fastän lång tid förgått sedan brytningen, att öfvergifva sin hustru och äkta den förskjutna, ehuru ingen af parterna ville.

Karl Karlsson Gyllenhjelm berättar i en relation 1597, befintlig i riksarkivet, att en ung knekt, som blifvit tvingad att gifta sig med en gammal kvinna, slog ihjäl denna sin hustru, så snart ärkebiskopen rest sin väg, ett bevis att ärkebiskopens handlingssätt icke alltid hade de bästa följder.

En bonde skickade ifrån sig den hustru, med hvilken Angermannus vigt honom, samt återtog sin föregående.

I V. Tollstads socken fanns en dubbel mandräpare, som tagit blodet af sina offer och druckit det ur stop, »en öfvergifven skalk», den ingen tordes tala emot. »Slet ris 39 slag och 9 ämbar vatten», som det synes rättvisligen. En annan fick 39 slag och 3 ämbar vatten för det att

han slagit och bannat sin fader. Samma straff fick en drinkerska och löskekona, som försmädat Guds ord och tjänare samt sakramentet. Joen i Tegneby, som left tillsammans med Pers hustru i Uckleby och å båda sidor gjort dubbelt hor, fingo hvardera 39 slag. Hustruns man, som tog lejd af dem, som belägrade henne, slapp på grund af förböner undan straff o. s. v.

I Åby socken hade Påfvel i Rennemo trolofvat en piga, men som han begått tjufnad, ville hon bryta trolofningen. Pigan blef fri från honom, och Påfvel jämte moder, som rådt honom och samtyckt till stölden, skulle stå på knä för kyrkdörren och afbedja församlingen. En annan, Lasse i Åby, ville bryta sin trolofning, men vigdes strax. Inge-
mar i Boet hade belägrat sin grannes dotter. De vigdes genast. Flere andra förbrytelser bestraffades härstädes.

I Hogstads s:n brukade Joen i Korteålla och hans hustru signeri för . . . , vred, torskbett, tandvärk, gastkram, »boskapsnyttia», trolls-
slag och för ovänskap emellan personer. Hon slet ris 39 slag och 9 ämbar vatten, och han fick 35 slag och 9 ämbar vatten, »och om de komma igen, skola de till elden».

För signeri för vred slet en kvinna ris, 25 slag.

I Strå s:n hade en karl legat i lönskaläge, men sade, att han icke lofvat kvinnan äktenskap och ej begått mökränkning, då hon ej var född i äkta säng. Förskonades med riset och lofvade en spann ärter till domkyrkan.

I Norrköping blef herr Andreas Jemptius entledigad från prästämbetet »för han är en landslöpare och landsljugare». Han anklagades äfven för slagsmål och dryckenskap. Bättrade han sig, skulle han »restitue-
ras». Många andra blefvo äfven härstädes bestraffade.

I Vadstena omnämnas några, som »förakta predikan och sakramentet» och voro drinkare. De förskonades från riset, men om de icke bättrade sig, skulle de »mista rygghuden och sättas ur församlingen». Sjutton män vigdes genast, hvaraf Per pottmakare skulle undergå straff som en horkarl och öfvergifva den, han nu vigdes vid, om det befanns, att han hade en hustru i Tyskland. Flera äktenskapliga förhållanden rannsakades därjämte, bl. a. herr Henriks i Tollstad och hans hustrus, hvilka lefvat i oenighet. Om han icke bättrade sig, skulle han gifva till kyrkan 15 dal. och afsättas från prästämbetet eller, som det säges, »icke nappa sin prästkjortel igen». Gaf hon anledning till osämja, skulle hon bestraffas. Slutligen uppräknas några klosterpersoner, bland dem abbedissan, som sällan gick till kyrkan och aldrig till sakramentet.

I Grebo anklagades en man för mord m. m., men syntes gått fri. Han sade sig »vilja stupa för bodelsvärdet och lämna tvedelen af alla hans ägodelar, om han kommer mera igen».

I Örtomta s:n voro flera anklagade för äktenskapliga missförhållanden. Per Bagge till Söderby (Sörby) utlofvade i en skrifvelse, att han själf skulle bestraffa sitt tjänstefolk.

I Landeryd lefde en adelsman, Klas Slatte, som under några år icke begagnat sig af sakramentet, och som lefde i boleri. Han blef skriftligen anmodad att på utsatt dag infinna sig i Linköping för att svara för sig, men antingen har han icke brytt sig om denna kallelse, eller ock har saken förfallit, enär i skrifter och i handl., som här blifvit följda, icke något vidare finnes omnämndt om denna sak. Klockaren i samma socken, misstänkt för »onda konster», slet ris 15 slag och 3 ämbar vatten.

I Nykil blef klockaren Hemming Siggesson, »en förfärlig och förskräcklig besvärjare och trollkarl, som många ogudliga böner, konster, karakteres, figurer, bokstäfver och eljest mycken trolldom och vidskepelse öfvat har, som många hans skrifna böcker utviste», denna gang benådad till lifvet, såvidt han ville »öfvergifva all djäfvulskap, med hvilka han hittills umgåtts», men slet 39 slag ris och 9 ämbar vatten.

I Linköping fanns en kvinna i klostret, som var beryktad för att bedraga folk med att kunna finna penningar och andra värdesaker i jorden. »För det hon så groft umgåtts med lögn och tilltrott sig djäflakonst, slet hon 15 slag ris och 3 ämbar vatten. Kommer hon igen, skall en sten bindas om halsen och sänkas i sjön. De, som sökt henne, skola gifva de fattige det, som de lofvat henne».

Vid Bråborgs hus hade en smed belägrat en kvinna. Båda parterna voro ense om, att de icke ville gifta sig med hvarandra. Han dömdes att göra en lås till Dagsbergs kyrka. Hon fick 15 slag ris. Kommo de igen, skulle de »slita ris för 6 kyrkdörrar».

Öfvanstående äro endast några exempel på de många bestraffningar, som ålades af Angermannus. Af det protokoll, som fördes under denna resa, framgår emellertid, huru ofta otukt, vidskepelse, dryckenskap, försummelse af gudstjänsten, vanvördnad mot föräldrar, mord, dråp och stöld återkommo.

Nämnda protokoll återfinnes i Uppsala universitetsbibliotek samt, i en icke alltid noggrann afskrift af detsamma, i Linköpings bibliotek.

De af ärkebiskopen pålagda straffen verkställdes gemenligen genast å kyrkogården. Bönderna sägas hotat ärkebiskopen men vågade icke vidare, då han, förutom af Linköpingsbiskopen, var åtföljd af starka djäknar och soldater, hvilka verkställde bestraffningarna. Denna stränghet väckte emellertid allmän illvilja, och räfsten afstannade, sedan Linköpings stift blifvit genomrest.

Hertig Karl, som anbefallt denna visitation, blef själf i hög grad missnöjd med ärkebiskopens hänsynslösa handlingssätt under resan, hvilken han benämnde »mäster Abrahams tragedia». Den allmänna förargelsen mot Angermannus tog sig uttryck i en och annan smädevisa. I en af dessa heter det bl. a.:

Jag kungör eder, vänner, försann,
hur vår ärkebiskop ställer sig i Sveriges land:
hudflänga och skölja med ämbar och spann

både ung och gammal, kvinna och man.
 Han gifter folk tillhopa, som stutar plåga tåmjas.
 aldrig något äkta folk så kan sāmjas.
 De som fela, må väl sitt straff få,
 men med äktenskap borde inte så tillgå o. s. v.

Linköpings stift undergick under 1500-talet vissa förändringar. Efter reformationen skildes Gottland från stiftet och kom först under biskoparne på Seeland. År 1555 tillsattes i Kalmar en särskild superintendent, som likväl borde lyda under biskopen i Linköping. År 1569 lades Kalmar län med Öland samt Vista härad med Visingsö och Tvetå härad till ett särskildt stift, Jönköpings, med sin »ordinarius», hvilket fortfor till år 1588, då det återgick till Linköpings stift. Vista härad återförenades dock snart med Växjö stift. Linköpingsbiskopen höll i nämnda härad sin sista visitation år 1600, och år 1611 höll Växjöbiskopen härstädes sin första visitation. I detta sammanhang må äfven nämnas, att då Kalmar år 1611 kom i danskarnas händer, fick dåvarande superintendenten till säte Rumskulla, där han blef pastor. Såväl denne som hans närmaste efterträdare hade under sin uppsikt hela Kalmar län och således af Linköpings stift Tjusts, Tuna läns, Sevede och Aspelands härader intill 1627, då de återkommo till Linköpings biskopar.

Vapensyn skulle enligt lagen hållas på bestämda platser för vissa bestämda orter. I januari år 1537 hölls en dylik mönstring i Linköping, hvilken denna gång var utsträckt till allt krigsfolk öfver hela riket, både till häst och fot. Konungen höll i egen person densamma och hade äfven nedsändt allt sitt krigsfolk. Anledningen till denna allmänna vapensyn var att få folket samladt för att afgå till Småland. Smälänningarne, särskildt Möre- och Värendsboarne, hade nämligen i den Lybeckska fejden gifvit Sveriges fiender undsättning samt för öfrigt på flerehanda sätt handlat otillbörligt, så att hvarken fogdar eller andra goda män kunde få dem »till lag eller rätta». Efter mönstringen drog äfven allt krigsfolket dit ned under befäl af Lars Siggesson Sparre, Holger Karlsson Gera och Johan Turesson Tre Rosor, hvilka skulle hålla räfst och gifva bestraffningar efter förtjänst. För denna gång föllo de brottslige till föga och begärde nåd, hvilken de äfven erhöillo, men i försoning tog konungen af häradena kring Eksjö en plikt på så vis, att fyra skattebönder skulle tillsammans betala en god fullgill oxe och något silfver. De, som bodde i Möre, Värends och Konga härad och varit de mest brottsliga, måste utfästa sig att betala höga böter samt insattes å Kalmar slott, tills böterna voro betalda.

Dackefejden. Detta bondeuppror, det farligaste och långvarigaste, som försiggått i Sverige, hade till anförare Nils Dacke, tillhörande en blekingsk rik bondesläkt, men han var själf bosatt i Konga härad i Småland. Han hade varit dömd till döden såväl för mord som stöld, men genom sin rika släkts förböner fick han köpa sitt lif med penningar. Men då han icke ville eller icke kunde betala dessa, rymde han

1538 till skogstjufven Jöns Andersson, som en tid stått i spetsen för ett band bönder i södra Småland, hvilka voro missnöjda med konung Gustafs styrelse. Här »rappade och röfvade de, hvad de kunde öfverkomma i det landets», till dess de i maj månad år 1542 började ett uppenbart uppror med Dacke som främste ledare. Fogdar och andra mer betydande personer mördades. Gårdar brändes. Upproret spred sig snart ända upp till Kind och Ydre, då ännu tillhörande Småland, samt till Östergötland.

Till Linköping, Vadstena och Jönköping sammankallades nu till i slutet af augusti 1542 allt frälset och krigsmakten i öfrigt för att söka stäfja detta uppror.

Med bestämdhet kan icke uppgifvas, huru stora de stridskrafter voro, som sammandrogos af konungen i och för Dackefejden. Men de voro icke så betydande. En gång omnämnas 2,000 man och en annan sex fännikor d. v. s. högst 3,000 man förutom rytteriet. Vid ett annat tillfälle omtalas 200 ryttare och 800 fotknektar. Den truppstyrka, som år 1543 inbröt i Småland, anses likväl varit starkare. Sveriges underhållna landtarmé i fred uppgifves år 1542 till 6,000 man, hvaribland en del tyska trupper.

Emellertid hade Gustaf Olofsson Stenbock på eget bevåg med en obetydlig styrka dragit sig från Västergötland nedåt Växjö, men kunde icke stå emot Dackes starka bondehär. För detta sitt företag fick han ock uppbära klander af konungen. Från Östergötland sändes nu största delen af den i Linköping och Vadstena samlade krigshären under befäl af Lars Siggesson Sparre och Johan Turesson Tre Rosor ned till Jönköping, hvarifrån de på hösten drogo åt Växjö, där de lyckades nedgöra en del af Dackes folk, likväl utan att vinna någon egentlig fördel. Det härefter omtalade nederlaget vid Kisa förändrade emellertid helt och hållet ställningen.

En del af konungens egna hoftjänare, något krigsfolk och några frälsemän, såsom Svante Sture, Abraham Eriksson Leijonhufvud, Axel Eriksson Bielke, Måns Johansson Natt och Dag och Måns Svensson Some, hade vid de öfrigas nedmarsch till Jönköping stannat kvar i Östergötland med hundra de största hästar med svåra rustningar för att öfvervaka, att icke något uppror här skulle uppstå. Konungen ansåg sig nämligen hafva anledning att tvifla på östgötastädernas trohet och misstänkte, att de skulle uppvigla menige man, »alldenstund de voro så fullstoppade med papisteri, jungfru Marias mjölk och S:ta Britas uppenbarelser, att de intet aktade, hvad de bedrefvo». Konungen hade därjämte från Stockholm till Östergötland nedsändt två fännikor knektar med Botvid Larsson Anckar och Peter von Hannover som anförare. Från Linköping begåfvo sig nu alla dessa, med konungens något tveksamt lämnade medgifvande, under befäl af Måns Johansson Natt och Dag, ned till Kind och Ydre, där häradsboarne flere gånger lofvat herr Måns, att de skulle vara konungen tillgifne, hvadan han trodde sig här kunna

komma fram med sitt folk. Men nu samlade sig menige man från de Östergötland närmast belägna häradena och fälldes vid Kisa stora bråtar, hvilka konungens folk endast med svårighet kunde gå omkring öfver ett högt berg och på så vis komma i strid med de upproriske. Men det var en ofördelaktig ställning den kungliga truppen hade fått i den tätta skogen och emellan de höga bergen, hvadan ett allvarligt nederlag äfven blef följden. En del lyckades emellertid undkomma till Linköping. Detta var under förra delen af september. I samma månad höll konungen ett samtal i Söderköping med menige man och andra i orten, där konungen ånyo lofvades trohet. Östgötarne tillskrefvo äfven smålänningarne och förmanade dem att begära nåd och vänskap af konung Gustaf. I motsatt fall skulle de icke hafva något godt att vänta, hvarken af östgötar, upplänningar och södermanlänningar eller dalkarlar och andra rikets trogna invånare.

Genom den för Dacke lyckliga striden vid Mjölby kom den kungliga hufvudhären vid Växjö i svårt läge, som skulle blifva ännu svårare, om Dackes folk ytterligare finge framgång i Östergötland. De kungliga därstädes sågo sig därför nödsakade att dagtinga med Dacke, och en sedermera af konungen stadfästad, vapenhvila, som skulle vara från den 7 oktober till påsken 1543, ingicks. De kunglige begagnade sig då af tillfället att draga sig tillbaka åt Östergötland, där de slutligen stannade i trakten af Skenninge.

De kungligas tillbakamarsch gick icke för sig utan svårigheter. Oakadt vapenhvilan blefvo de förföljda in i Östergötland, där smålänningarne under befäl af Måns Hane drogo in i västra delen af landskapet i trakten kring Åsbo, Rinna och Hogstads socknar. Här hotade de allmogeen med, att de, som icke ville sluta sig till dem, skulle blifva ihjälslagna, och deras tillhörigheter lämnas till byte. En bonde och hans son blefvo ock genast dödade. I förskräckelsen samtyckte då bönderna att gå med dem. Ting utlystes å Dackes vägnar med Göstrings härad. Till Skenninge sändes bud — som det vill synas östgötar — och fordrades brandskatt eller att de skulle göra ett med smålänningarne. Borgmästaren sände emellertid fyra borgare till dem, hvilka förehöllo dem det orätta i deras förehafvande, hvilket hade den goda påföljd, att slättbygdens folk skilde sig från bönderna i skogsbygden och förblefvo konungen trogna.

Måns Hane och hans medhjälpare Tord, riddare, besökte emellertid öfver en natt Skenninge. Därifrån drogo de med en del folk till Hof, Väderstad och Ekeby. Bud sändes äfven till Vadstena med begäran, att borgarne skulle gå Dacke till handa. Men de svarade, att de icke hade något att göra med honom, och att de ville våga lif och gods för sin konung.

Konungens folk i Skenninge hade fått kunskap om, att Mans Hane befann sig vid Fjetmunna i Ekeby socken. Jakob Bagge och Nils Boije utsändes då med 250 knektar och 60 ryttare för att söka upp dem.

Strax utom staden skildes de åt. Bagge drog med knektarne till Fjetmunna och Boije med ryttarne till Rök, dit Dackes folk till följande dag stämt allmogen till ting i prästgården. På båda ställena blefvo smålänningarne förskingrade eller slagne. Vid Rök nedgjordes 30 man, och 5 insattes som fångar i kyrktornet, hvilka sedan fingo »stå sin rätt i Skenninge».

Andra af Dackes folk drogo in mot Linköpingstrakten och fälldo bråtar vid Skeda och Slaka, så att den kungliga härafdelning, som från Kisa begifvit sig till Linköping, drog sig nordost ut till Törnvalle, beläget 1,3 mil från staden.

I Haddorp i Slaka socken, belägen 0,3 mil från Linköping, hade 300 smålänningar blifvit förlagda. Dessa blefvo i oktober illa åtgångna af konungens folk under befäl af Abraham Eriksson Leijonhufvud och Botvid Larsson Anckar, hvilka tidigt en morgon öfverrumplade dem i sömnen och brände dem. En annan del, som lagt sig bakom en fälld bräte, blefvo äfven nedslagna, då de ville undsätta dem, som voro förlagda i byn. De segrande bemäktigade sig allt, hvad de slagne i orten hade röfvat och stulit.

Men Dackes ställning var föröfrigt nu i det hela sådan, att de kungliga i oktober nödgades ingå på ett stillestånd, som skulle bestå ett år räknadt från den 1 november, hvilket stillestånd förnyades i Linköping i november s. å. I det därom utfärdade brefvet framstår Dacke såsom en af de kungliga erkänd styresman öfver Småland samt mer som en med konungen likställd än som hans upproriske undersåte. Dacke lofvade konungen sin tro samt att inställa upproret äfvensom att med sina anhängare komma konungen till hjälp i händelse af uppror eller utländskt krig, hvaremot å andra sidan utlofvades glömska och benådning. Denna öfverenskommelse stadfästades af konungen den 25 november 1542.

Dackes makt hade nu stigit till sin höjd. Icke blott, att han uppträdde som en själfständig underhandlare med den lagliga makten, utan han hade därjämte kommit i vänskaplig förbindelse med utländska furstar, hvilka ansågo inbördeskriget gynnsamt för sina sträfvanden att bekomma Sveriges krona.

Konungen, som en tid vistats vid Stegeborg, lät sitt krigsfolk förblifva i Östergötland öfver vintern, med förläggning vid Linköping och under befäl af Lars Siggesson. Hit sände nu konungen förstärkningar, såväl af inländskt som utländskt manskap, hvilket allt skedde icke blott med tanke på det Dackeska upproret utan äfven för de stämplingar, som möjligen kunde komma till stånd mot riket från utlandet.

I januari 1543 sände konungen Dacke sitt lejdebref, att han skulle komma upp till Stockholm, en inbjudan, som Dacke likväl icke begagnade sig af. I stället skref han till hvarje häradsfogde i Småland och Öland om, att den menige man skulle vara skattefri samt att alla

skulle anskaffa sig armborst, rör och goda värjor samt vara redo, när han ville bruka dem.

Trots stilleståndet hade Dackes folk fortfarit med brandskattning. Den 29 november föllo de, 400 man starka, in i Kind, men Söfrin Kil lyckades förhindra kindboarnes öfvergång till fienden och slog smålänningarne så, att de måste draga tillbaka till Västbo igen. De lyckades emellertid taga med sig 400 lod silfver, som tillhörde en adelsman, samt plundra Lars Bröms' gård. En stor del folk från Kind, som varit Dacke tillgifne, sände nu bud till Kil, att de ångrade sig och icke ville göra konungens folk något ondt.

Själff höll Dacke till kring Kalmar och Öland. I februari föll ett parti af hans folk öfver Holaveden en natt in i Hofs län, där de togo till fånga en Abraham Eriksson Leijonhufvuds fogde, Erik skrivvare på Öringe i Ekeby socken, äfvensom en länsman, som alltid visat konungen trohet, hvilka båda de togo med sig till Småland.

Redan i januari hade konungen sett sig nödsakad att vidtaga nya åtgärder. Ett möte utlystes i denna månad till Örebro, där vidare bestämmelser uppgjordes. En plan för de blifvande rörelserna kom till stånd. Krigsfolket från Uppsala, Västerås, Strängnäs och Linköpings stift skulle samlas i Vadstena. Från Västergötland, Småland, Värmland och Dal skulle folket närma sig Jönköping på två à tre mils afstånd. De båda styrkorna skulle hafva kännning af hvarandra och öfverenskomma om mötesplats. Måns Johansson Natt och Dag m. fl. blefvo befallda att begifva sig till Småland för att tala och tingta med allmogen samt därefter lämna meddelanden om ställningar och förhållanden därstädes till de olika truppafdelningarna. Höfvitsmannen Söfrin Kil m. fl. skulle begifva sig till Sunnerbo och andra härad i Småland för att där handla och tingta med allmogen samt söka förmå dem att öfvergifva de andra smålänningarne samt därefter lämna underrättelse till Gustaf Olofsson Stenbock, som fortfarande hade befälet öfver västgötaafdelningen. På grund af dessa meddelanden skulle de kungliga härafdelningarna bestämma sitt tillvägagångssätt. Från Danmark skulle hjälp begäras. Dessa hjälptrupper skulle från Halmstad begifva sig till Jönköping och där sammanträffa med Lars Siggessons afdelning. Hela krigsstyrkan skulle alltså samlas åt ett håll för att anfalla Dacke.

Men Dacke hade äfven kunskapare — en hans spion bodde i Häggebo i Valkebo härad — och hade fått kännedom om de kungliga truppersnas samling. Inseende hvad som var å färde, hade han snart ordnat sina skaror. Han begaf sig i februari mot Östergötland, dit händelserna nu förlades, i stället för till Småland, som de kungliga tänkt sig. Redan innan konungens här blifvit i ordning, anföll Dacke Östergötland från två sidor.

I februari drog en styrka, med Dackes fogde Erik Larsson som anförare, öfver Tjust och Tuna län in i Ringarums socken och begaf sig till Söderköping, där konungens strandbodas uppbrötos och plundrades

på den spannmål och annat, som där fanns. Härefter vände de sig mot Stegeborg. Svante Sture, som innehade detta slott, mötte dem på den tillfrusna Slåtbaken utanför Mogata. Här uppstod nu en skärmytsling under omkring en timmas tid, då oförmodadt en småländsk styrka af omkring 500 man kom skogledes fram emot Stegeborg. Då herr Svante märkte detta, hastade han med sitt folk åter mot slottet.

Smälänningarne lägrade sig emellertid i slottets södra ladugård. Följande natt drog deras höfvitsman med hälften af sitt folk ut i nejden och lät vid några kyrkor ringa i klockorna för att sammankalla allmogen. Men ingen hörsammade hans kallelse, enär folket fått höra, att Johan Turesson Tre Rosor, som var ståthållare på Nyköpings slott, skulle komma Sture till undsättning med en större styrka. På morgonen anföll Sture det folk, som var kvar vid Stegeborg. De möttes ute på isen, där Dackes folk besatt en holme, hvarifrån de emellertid fördrefvos med stor förlust.

Andra dagen på morgonen drog Svante åter ut ur slottet och hade med sig två falkonetter eller lättare kanoner, hvilka gjorde så god verkan, att motståndarne måste taga till flykten, hvarvid de blefvo förföljda med hugg och slag. Men då kom det parti, som varit ute för att samla allmogen, sina kamrater till undsättning. Svantes folk lyckades emellertid slå sig igenom fienden, men de blefvo så hastigt förföljda, att de med nöd hunno tillsluta slottsportarne efter sig. De båda kanonerna och tio hästar blefvo ett byte för Dackes folk.

Följden blef en dagtingan, där Erik Larsson begärde en månads fred. Svante Sture fordrade åter sina kanoner och hästar samt därtill någon boskap och färskt vatten till behof. Erik Larsson synes emellertid fått kännedom om den väntade förstärkningen under Johan Turesson, ty vid ett samtal, han under dagtingan fick med Svante Sture, lämnade han hemligen några upplysningar om smälänningarnes »lägenhet» samt afgaf samtidigt sitt löfte om huldhet och trohet mot konungen, hvarpå han erhöll Svante Stures försäkringsbref. Därmed upphörde belägringen af Stegeborg. Största delen af bondetruppen drog sin väg bort. Dagen efter denna dagtingan, och sedan en del af Dackes folk redan aflägsnat sig, kom Johan Turesson Tre Rosor för att undsätta Stegeborg. De kvarvarande smälänningarne blefvo nu till största delen nedgjorda och deras anförare Erik Larsson tillfångatagen. Men då denne framvisade det bekomna försäkringsbrefvet, öfverlämnades han till Sture. En del folk från Hammarkind synas varit Dackes folk behjälpliga vid belägringen, men de erhöilo nåd. Härefter begaf sig Johan Turesson till Vadstena för att förena sig med den där samlade härafdelningen.

Den småländska hufvudstyrkan under Dackes egen ledning gick öfver Holaveden in i västra Östergötland och hade hunnit till Skrukeby, nu Höghby socken, där han slog sitt läger. Här blef det en skarp strid med de kungliga. På gränsen emellan Skrukeby och Mjölby socknar lag Huljeskogen med en äng, som numera och sedan länge är åker,

på ena sidan och Mjölbyån på den andra. Denna skog besattes af Dackes bönder, sedan de i hast brutit upp sitt läger. De kungliga beslöto nu att genast anfalla. Afsikten var, att bondehären skulle drifvas ut ur skogen af fotfolket, hvarefter rytteriet skulle rycka fram på ängen och anfalla bönderna vid deras framkomst ur skogen. För den skull fördelades fotfolket i tvenne skaror under anförande af Arvid Trolle och Per Brahe, hvilka begåfvo sig in i skogen på skilda vägar. Men det lyckades icke bättre, än att Dacke först slog den ena hopen och sedan efter två till tre timmars strid äfven den andra, så att de kungliga måste draga sig tillbaka med ett par hundra mans förlust. Dackes här säges hafva förlorat öfver 1,000 man, och segern blef för honom ännu dyrköptare, därigenom att stort missnöje utbredde sig bland bönderna, emedan han narrat dem så långt in på slättlandet. Egenomligt kan synas, att Dacke efter detta drog sig tillbaka söderut. Måhända berodde det på den stora manspillan, han gjort, samt på böndernas nyssnämnda missnöje äfvensom på den kännedom, han säkerligen fått om konungens styrka.

Hans afsikt med anfallet mot Östergötland var naturligtvis att göra sig till herre öfver detta landskap. Helt naturligt sökte han då bemäktiga sig det befästade Stegeborg. Men detta misslyckades, som vi sett. Hans andra uppgift var att söka slå de kungliga härafdelningarne, som samlats i Linköping, Vadstena och Skenninge. Men att han icke ansåg sig, oaktadt segern vid Mjölby, kunna lyckas häri, bevisas af att han åter drog sig söderut. Hvad Dackes planer i öfrigt varit, är icke bekant. En förf. har sagt, att hans afsikt troddes vara att komma ända till Kolmården. Men hvad skulle han där att göra? Mera troligt är då det antagande, som blifvit gjordt, att han ville gå till Linköping, dit vägen varit fri, sedan han bemäktigat sig öfvergången af Svartån, t. ex. vid Mjölby. Att blifva herre öfver Linköping hade ju varit af stor betydelse, men Dacke kände sig icke tillräckligt stark för ett dylikt farligt företag.

Med Dackes återtag söderut blef det dock icke med ens lugnt i Östergötland. Plundringar och sköflingar fortgingo i västra delen af landskapet kring Alvastra, Skenninge och Vadstena, där både präster och bönder blefvo skinnade och fränröfvade allt, hvad som kunde öfverkommas. Borgarne i Vadstena och Skenninge förbundo sig då med allmogen i kringliggande härad och togo till ledare konungens fogde i Hofs län Olof Broor, och smålänningarne tillskrefvos, att om de icke ville draga sin kos, så skulle »alla samtliga besöka dem och så hjälpa att straffa, att det skulle svida efter». En hop af Dackes anhängare blefvo äfven slagna vid Ödeshög.

Konungens befallningsman, Peder Nilsson, lyckades äfven tidigt en morgon i april månad slå en större hop vid Vistena i Allhelgona socken. En del blefvo trängda i sjön och drunknade. En annan del togs till fånga, och fick strax »stå deras rätt». Detta parti hade dagen

förut brandskattat borgerskapet i Skenninge och slagit ihjäl en länsman vid namn Jon Stijgh. Af dessa Dackes anhängare undkom endast åtta man med sin höfvitsman Peder Skegge.

En ny plan uppgjordes nu af de kungliga. Den svåraste upprorshärdén skulle anfallas från skilda håll. Hufvudhären skulle från Linköping gå genom Kind söderut. En afdelning skulle från Stegeborg draga in i Tjust och västgötaafdelningen skulle begifva sig genom Varend till Möre. De olika härafdelningarna skulle sammanstöta i Kalmartrakten. Hufvudhären var den, som först satte sig i marsch.

Redan vid Åsunden i Kinds härad kom det till strid. Johan Jöransson Tegel berättar därom i sin »Historia om kung Gustaf» på följande sätt: »Niels Dacke medh sin wäldige hoop lägrade sigh på een tiock Skogh widh een Siö, benembd Åsunden emellan Horn och Eneby, ther Kriigzfolcket framdraga skulle och begynte flux skjuta på theras tågorden, Men Krijgzöffuersterne och Hoffuidzmännerne goffue strax prijs och bode Krijggsfolcket falla Fienderna flux an, och stå hwar annan trooligen bij, ther the sedhan skutte på hvar annan i een heel Tima longh, så at meste parten aff Dackens folck bleeff ther slaget och nederlagt, tå bleeff ock Dacken sielff skutten genom både sine Låår, och hans hoop, som igen bleff, moste wijka aff, han sendes heemeligen vnder Läkiare, så at ingen thet förkundaskaps kunde, hvarest thet war». Tegel berättar i fortsättningen, att konungens folk stannade här i häradet lägrade i fem nätter, och att bönderna från flere härad kommo dit och bådo om nåd och vänskap, hvarefter allmogen började falla från Dackes parti och fick till dem stort hat och misshag.

Plundringar och härjningar fortforo emellertid här och hvar länge. En af Dackes anhängare, Sven i Flaka, som i det längsta höll till i skogarne, hade i juni 1543 lyckats förstärka sin skara, så att den uppgick till 400 man. Han slog bl. a. ihjäl konungens fogde Erik östgöte. Större delen af hans parti blef jämte Sven själf emellertid slagen. Den senare begravdes af Ydreboarne å Sunds kyrkogård, men de måste själfva sedan gräfva upp hans lik och med en »klocksträng» släpa det in i klockarestugan, hvilken därefter antändes i alla fyra hörnen.

Konungen nedsände till Ydre Axel Eriksson Bielke till Häradssäter med 400 man. Andra sändes till skilda håll för att kunna göra Dackes anhängare afbräck. Jakob Bagge ryckte med 700 man ut från Kalmar.

Upprörelsen var nu emellertid afmattad. Dackes bästa folk voro slagne, och förtroendet till honom hade minskats. Dacke blef därefter skjuten vid Rödeby skog i Blekinge. Enligt en annan berättelse lyckades han fly till Tyskland, men återkom och afled i Stockholm. Med hans fall afslutades upproret.

Hvad slaget vid Åsunden beträffar, har en historieförfattare, A. Stille, på senare tiden (1907) sökt framhålla, att denna strid aldrig försiggått. Som skäl för denna sin åsikt anför S., att Dacke, som under hela fejden

visat stor klokskap, icke kunde begå ett sådant fel, att han, da det nu gällde att försvara Småland, skulle långt upp i Kind söka en dust med den i krigsduglighet öfverlägsna hufvudstyrkan. I händelse af motgång blef nämligen hans reträttväg både lång och svår till hans egentliga område, Varend och Möre. Och dessutom blottställde han sig för att blifva anfallen i rygg eller flank af de trupper, som från Stegeborg genom Tjust anryckte. Slutligen betog han sig möjligheten att iakttaga och, i händelse af behof, kasta sig öfver västgötastyrkan, hvars anmarsch ju var riktad mot Varend. Dacke kunde ju icke gärna varit okunnig om de kungligas olika marschriktningar, tillägger S., och hänvisar därefter till en berättelse om fejden af Brahe, som själf var med. Brahes framställning öfverensstämmer i all hufvudsak med en krönika af Rasmus Ludvigsson om samma fejd. Af dessa berättelser framgår tydligt, säger S., att Dacke ej gjort sig skyldig till de ofvan antydda strategiska felen, och Åsunden som valplats försvinner bland de historiska legendernas töcken».

Efter en öfversikt af fälttågets sista skede kommer S. till det resultat, att »slaget vid Åsunden» stätt vid sjön Hjorten, där de kungliga vunno en afgörande seger, och Dacke sattes ur stridbart skick samt bortfördes, hvarefter bondehären sprängdes.

S. påvisar vidare, att Erik Jöransson Tegel är (förutom Egidius Girs) den förste historieförfattare, som har uppgiften om »slaget vid Åsunden emellan Horn och Eneby». Denna uppgift, säges det, skulle T. fått från ett bref af k. Gustaf. Själfva ordalydelsen af detta bref, säger S., visar emellertid, att konungen icke ansett denna strid hafva varit afgörande, lika litet som han talar om, att Dacke blifvit sårad. Uppgiften om slaget fick konungen af Svante Sture. Tydligt framgår af brevet, att konungen icke fått någon underrättelse härom från hufvudstyrkans befälhafvare. Och Stures uppgift till konungen kan icke tagas för god. Vid den tid, Sture skref till konungen om händelsen vid Åsunden, var han ännu kvar vid Stegeborg utan direkt förbindelse med hufvudstyrkan. S. tillägger, att det rykte, som kommit till Stures kännedom, torde hafva rört sig om en af de smärre skärmytslingar, som den kungliga hären under sin framryckning hade att utkämpa.

Konungen talar icke någon gång i sina bref om en afgörande strid förr än den 31 mars, då han i ett bref uttryckligen säger, att förrådarehopen lidit ett stort nederlag af dem, »som indragne äre j Småland». Dessa äro hufvudsakligast de skäl, som af S. anföras mot »slaget vid Åsunden».

Dackefejden var ett uppror mot Sveriges valde konung. Det har därför alltid legat ett visst historiskt skimmer öfver Åsunden och Kindneiden, att det var just här, de kungliga vunno den afgörande segern öfver upprorsmännen. Detta skimmer skulle nu hafva bleknat och försvunnit bland de historiska legendernas töcken».

Det är märkligt, att historiska uppgifter så kunna förändras efter

bortåt fyra århundraden. Detta sagdt, för så vidt man tager för god den af S. gjorda framställningen. Men nog har väl »det s. k. slaget vid Åsunden», som S. uttrycker sig, haft större betydelse än en mindre skärmytsel, om det också möjligen icke var det sista afgörande slaget.

Det är väl troligt, att de kungliga, sedan Dacke dragit sig tillbaka från Mjölby, ville begagna denna omständighet och därför så fort som möjligt förföljde Dacke. Den kungliga hufvudhären, som skulle gå rakt söderut genom Kind, var först färdig till uppbrott af de tre afdelningarna. Och, som S. säger, kände nog Dacke de kungligas vistelse och anmarsch. Han behöfde alltså icke vara rädd för de andra afdelningarna och ville måhända söka begagna tillfället, innan de kungliga trupperna sammanträffade. Efter segrarna vid Kisa och Mjölby borde han ju icke på förhand helt och hållet misströsta om en seger äfven här. Men det kan ju äfven vara möjligt, att Dacke vid Åsunden emellan Horn och Eneby kvarlämnade endast en afdelning af sitt folk för att betäcka sin hufvudstyrkas reträtt. En enda dags uppehåll för den kungliga härafdelningen kunde vara af betydelse för Dackes hufvudstyrka. Att Dacke med vetskap om och tro på sin synbarligen verkliga militära begåfning samt med tanke på sin föregående krigslycka tvekade att lämna det här viktiga befälet åt någon af sina underordnade utan själf behöll detsamma, kan ju vara antagligt.

Men vill man nu helt och hållet fritaga Dacke från att hafva begått de omnämnda strategiska felen, hvilka ju icke kunna underkännas betydelse, kan ju det förhållande låta tänka sig, att just här på skogen vid Åsunden upphunno eller togo de kungliga fatt en större eller mindre del af Dackes folk, samt att dessa här blefvo tvingade till strid. Visserligen säger Tegel, att Dackes folk voro de, som började skjuta, men detta kan vara ett misstag och är i öfrigt icke något bevis för att icke de kungliga tvingade Dackes folk till strid.

Hvad Brahes och Ludvigssons krönikor beträffar, äro de författade så, att de väl kunna lämna en lucka här och där. Brahe var för öfrigt vid tiden för striden endast 22 år. Och någon framstående militär visade han sig aldrig, icke ens längre fram, vara.

Konungen säger i ett bref af den 17 mars 1543 till Botvid Larsson Anckar, att han fått säkra tidender, »att vårt folck haffwer nu j tässe dagar varit till mangells medt fienderne och slagit them till än fyrehundrade folck iffrå neder i Kinden på en stor siö», benempdt Åsunden emellan Horn och Eneby». Uppgiften om striden kommer från Svante Sture, som man finner af ett bref af den 20 mars från konungen till honom. Sture var, då han lämnade konungen detta meddelande, ännu kvar vid Stegeborg. S. förringar värdet af Stures meddelande på grund af, att Sture var utan direkt förbindelse med hufvudstyrkan. Något bevis för detta uttalande lämnas icke. Men det kan väl sägas, att det skulle vara egendomligt, om tvenne härafdelningar, som skola operera tillsammans och hafva samma mål, lämnade hvarandra i okunnighet om

sina åtgöranden. Ett meddelande från hufvudhären till Stegeborg efter striden vid Åsunden vore tvärtom helt naturligt. Att Sture samtidigt fått i uppdrag meddela konungen om striden, är ju antagligt. Kommunikationerna till Stockholm från Kind voro ju vida svårare än från Stegeborg.

Konungens omnämnande, att förrädarehopen lidit ett stort nederlag af dem, »som jndragne äre j Småland», är icke något bevis för, att icke det omtalade nederlaget försiggått i Kind, enär detta härad tillhörde vid denna tid Småland.

Hvad Tegel beträffar, anses hans historiska författarskap vara af stor förtjänst. Redan från sin ungdom bör han därjämte haft känedom om den Dackeska fejden, som försiggått så kort tid förut. Som rikshistoriegraf hade han ju lätt tillgång till behöfliga handlingar. Den af S. i förbigående omnämnde krönikeskrifvaren Egidius Girs, som äfven omtalar slaget vid Åsunden, var ungefär samtidig med Tegel. Om honom säges särskildt af äldre förf., att han med otrolig flit under sin tjänstetid i riksarkivet där samlade materialerna till sin historia om konung Gustaf m. fl.

I öfrigt synes mot slutet icke någon större strid behöfts för att afgöra detta upprors öde. Vissa upprorsmakare fortforo, så länge det var möjligt, med sina ströftåg. Men stor oenighet uppkom efter hand bland Dackes anhängare. Smålänningarnes anförare vid Stegeborg t. ex. gaf sig åt konungen, och den del af folket, som lyckades återkomma därifrån till sin hemort, utlofvade och försäkrade, att de hellre ville dö »än draga för Stegeborg eller annorstädes emot herrskapet igen».

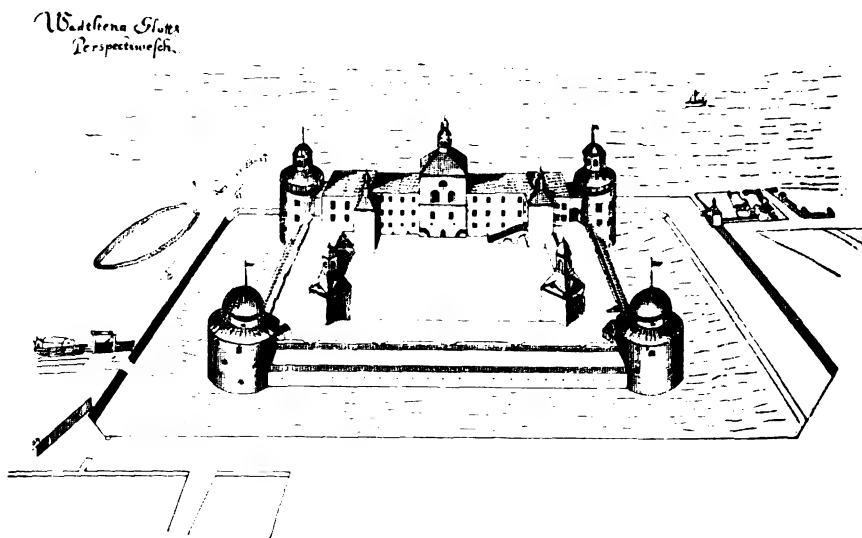
Sin höfvitsman, Måns Hane, hade Dacke tagit lifvet af. En hop äldre smålandsbönder hade han låtit belägga med handklofvar, därför att de talat om förlikning med konungen, och att man borde betänka det »spel, de sig företagit mot konungen». Genom dessa och andra dylika åtgärder från Dackes sida uppstod missnöje och hat mot honom, så att många önskade hans undergång. Hela upprorsrörelsen blef för den stora mängden förhatlig, hvartill kom kändedom om konungens truppantal och styrka. Slutligen uppstodo stora tvister inom Dackes parti. Af hans höfvitsmän gäfvo sig Peder Skegge m. fl. slutligen genom dagtingan till konungens krigsfolk. Och till sist gaf sig Dackes »högste och nästa råd». Dackes död blef endast den sista bekräftelsen på, att upproret var slut.

På grund af hvad en närmare fyrahundraårig historisk uppgift gifver vid handen samt en åldrig tradition vitsordar, äfvensom på grund af här anförda skäl, anser jag därför i motsats till S. icke, att utan vidare »slaget vid Åsunden bör helt och hållet utgå ur historien».

Rådsmöte i Vadstena. År 1559, i mars månad, hölls i Vadstena möte emellan konungen och hans äldste son Erik samt rikets råd. Härvid beslutades om förstärkning af krigsmakten, om att fästningsarbetet vid Älfsborg skulle fullföljas äfvensom att andra platser skulle befästas.

Bl. a. skulle Vadstena befästning, som blifvit beslutad år 1545, »denna sommar med makt göras färdig, så mycket möjligt vore» (fig. 184). Vidare beslutades om samlingsplatser för krigsmakten, bl. a. att samlingsplatsen för Uppland, Södermanland, Närke och Östergötland skulle vara Linköping och Vadstena.

Hertig Magnus var född 1542 som det fjärde barnet i konung Gustafs äktenskap med drottning Margareta. Då konung Gustaf afled år 1560 (fig. 185), tillträdde Magnus det genom konungens testamente af år 1557 honom tillerkända hertigdömet och benämnes därefter »Sveriges arfurste, hertig till Västanstång samt grefve till Dal och Vadsbo», eller som han oftast blifvit nämnd hertig af Östergötland. Till hertigdömet hörde ock större delen af denna provins, hvilken genom Vättern skil-

148. Vadstena slott. Efter teckning i Fortifikationsarkivet (år 1637).

des från Vadsbo, som åter genom Vänern skildes från Dal. Hertigdömet i sin helhet bestod af nio härad i västra och norra delen af Östergötland jämte städerna Vadstena och Norrköping, bergslagen i Bråbo (dit då äfven hörde Finspånga läns härad) samt Memmings härad, Askersunds eller Sundbo härad i södra Närke, Kind och Ydre härad, som då ännu fördes till Småland, största delen af Vadsbo samt Valla och Kåkind's härad i Västergötland med städerna Sköfde och Hjo äfvensom hela Dal. På grund af hertigens sinnessjukdom lades detsamma emellertid åter under kronan 1569.

Vid den delning emellan konung Johan III och hertigarne Magnus och Karl, som försiggick i Borgholm d. 27 juni 1572, å de »sättegårdar och landboer», hvilka de ärft efter konung Gustaf och drottning Margareta, erhöill Magnus bl. a. »Norby och Skedenäs sättegårdar med alla

185. Gustaf I:s porträtt från konungens sista år.

de arfvegods i hela Östergötland». Enär han ännu var svag till sinnet, så att »han själf icke kunde förestå», delade de öfriga två bröderna äfven hans gods sig emellan. Konung Johan erhöll därvid i det dåvarande Östergötland Norrby sätesgård med alla arfvegods i Dals, Lysings, Aska, Bobergs, Bankekinds, Hanekinds och Hammarkinds härad, under det hertig Karl åter fick Skodenäs sätesgård med alla arfvegods i Östkinds, Björkekinds, Lösings, Bråbo, Memmings, Skärkinds, Vifolka, Åkerbo, Valkebo, Göstrings och Gullbergs härad.

Magnus erhöll likväl allt intill sin död underhåll af inkomsterna från sitt hertigdöme. Så bestämde konung Johan genom bref af den 11 sept. 1574, att smörräntan af Kinds och Ydre h:d skulle mot räkning användas uteslutande till hertigens kläder, vin, kryddor och hofvets öfriga behof. Och från ett annat håll befinnes, att då i okt. år 1586, V. de Wijk öfvertog Finspångs bruk, erbjöd han sig att betala resterande 600 daler till hertig Magnus »och hans nådes hofs behof».

Magnus var af ett vekt sinnelag, men han kunde äfven blifva våldsam och häftig, karaktärsdrag, som redan tidigare sägas hafva spårats inom Vasasläkten, och som ju äfven i hög grad framträdde hos Erik XIV.

Då konung Erik dömt sin broder Johan förlustig lifvet och domen bekräftats af ständerna, lyckades det först genom lockelser och böner att förmå Magnus att underteckna densamma. Men ångern öfver detta sitt handlingssätt kom snart, och förde ett stilla och mildt vansinne till fullständigt utbrott.

Till det mesta vistades hertigen i Vadstena men emellanåt äfven å Kungsbro eller Norrby (Kungsnorrby), båda belägna vid Motala ström.

I sina fantasier skall han en gång från ett slottsfönster i Vadstena hafva sett en hafsjungfru å Vätterns vågor, hvilken med underbar makt sökte att locka honom till sig. En annan gång såg han ånyo den lockande hafsjungfrun. Denna gång kunde han icke motstå utan kastade sig ut genom fönstret. Hans väktare hastade till hjälp, men hertigen befanns oskadad i slottsgrafven. Hafsjungfrun hade emottagit honom i sina armar, sade han, och därför hade han i fallet blifvit oskadad. Under de sista timmarna, han lefde, skall förståndet så mycket ljusnat, att han kunde emottaga sakramentet. Han afled å Kungsbro år 1595 och begravdes i Vadstena klosterkyrka, där en präktig minnesvård uppfördes på hans graf (fig. 186).

Hertig Magnus var aldrig gift, men ägde två döttrar, den ena Lucretia, gift med ståthållaren Kristoffer Warnstedt, och den andra Helena, gift med Volmar Didriksson Yxkull, hvilken var den förste af sin släkt, som bosatte sig i Sverige.

Prinsessan Cecilia i Vadstena. Cecilia (fig. 187) var född 1540 som konung Gustaf I:s andra dotter med Margareta Leijonhufvud. Redan vid nio års ålder förlorade hon sin mor. Hon växte upp och blef snart »den skönaste bland de sköna» vid konung Gustafs hof. Då hon var 19 år, firades i Stockholm hennes äldre syster Katarinas bröllop med Edvard

186. Hertig Magnus' grafvård.

af Ostfrisland. Efter bröllopet reste bröllopsskaran nedåt landet och stannade i Vadstena, där hertig Magnus med fester firade de nygifta. Med dessa hade nu följt brudgummens broder Johan samt brudens syster Cecilia. Emellan dessa hade en häftig kärlek uppstått, och följden blef ett mycket omtaladt äfventyr, hvilket helt säkert icke var så brottsligt, som det syntes, men som genom Cecilias broders, hertig Eriks, obetänksamhet blef mycket omtaladt öfver hela landet.

De båda unga hade stämt möte med hvarandra, och en afton fick en af slottsvakten se den unge Johan på en stega stiga upp till det slottsfönster, där prinsessan bodde. Detta kom till Eriks kännedom. Genom att själf sedermera vakta förvissade han sig om sanningsenligheten häraf. En följande afton anträffades äfven Johan i Cecilias rum. Erik lät då fängsla Johan och sände honom att förvaras vid Örbyhus, på samma gång han skriftligen meddelade konungen händelsen.

187. Prinsessan Cecilia.

Den gamle konungen fällde vid underrättelsen bittra tårar. Dottern utsattes för handgriplig tuktan. Men hertig Erik fick äfven höra stränga ord.

»Vi kunna icke», skref konungen till sin son, »nogsamt oss förundra, att I skulle ändå yttermera föra henne uti större olycka, så att hon nu därigenom är kommen i ett uppenbart rykte i hvars mans mun, dig själf, oss och alla dina fattiga syskon och vår hela släkt till ett evigt förtal och försmädelse. Och efter de löften, som du alltid har lofvat och tillsagt, att du ville själf gifta bort henne och vara hennes förmyndare; huru väl hon nu är förestånden, det vet den allsmäktige Gud. Oss fruktar, att du så länge följer ditt eget sinne, dina drängar och flere sådana ditt unga sällskaps råd och tillskyndan icke allenast i detta stycke utan ock tilläfventyrs i flere, att både du själf och vi alla svenske en gång varda tvättandes i vårt eget blod. Gud bättre, att vi blifvit fader till sådana barn.»

I nio månader satt Johan fängslad på Örbyhus men frigafs slutligen, sedan förböner för honom kommit från tyska furstar. Liksom förut betygade Johan, att intet med oära skett, sista gången med ed. Johan lefde sedermera i sitt land ogift till sin död.

Cecilia blef efter fyra år gift med Kristoffer af Baden. Efter hans död uppehöll hon sig på skilda orter, till dess hon vid 87 års ålder afled i Bruxelles. Hennes senare öden tillhöra icke Östergötlands historia.

Hertig Erik utspridde, för att förmildra intrycket af sin obetänksamhet, att Johans besök gällde en kammarjungfru samt lät därtill prägla en skådepenning med Cecilias bild å ena sidan och den kyska Susannas å den andra.

Danskarnas härjningar under sjuårskriget. Östergötland hade länge varit förskonadt från de härjningar, som följde med det redan år 1563 påbörjade kriget, då danskarna till en början inföllo i Västergötland. Men under den oreda, som uppstod i Sverige på grund af konung Erik XIV:s underliga sinnesförfattning och i samband därmed stående händelser under år 1567, passade den danske härföraren, den djärfve Daniel Rantzau (fig. 188) på att tränga fram genom Småland ända in i Östergötland.

188. Daniel Rantzau. Efter samtida kopparstick.

För att göra fienden motstånd inkallades därför krigsfolket. Befäl utsågs. Till befälhafvare i Östergötland förordnades Hogenskild Bielke, vändock han i sådan handel icke mycket förfaren var, och Peder Brahe. Hit till Östergötland skulle nu krigsfolket från alla håll samlas. Men innan ännu trupperna hunnit komma tillsammans, drogo de danska öfver

västra Holaveden in i Östergötland, där de i skogen snart kommo i en mindre strid med en hop folk under Nils Persson och Ulf Pedersson Sjöblad.

Den 15 november brände danskarne Vadstena. Vidare besöktes Alvastra, men sedan de fått kunskap om, att en del svenskt krigsfolk var lägrad vid byn Gärdslett, drogo de dit. Lyckligtvis hade svenskarne blifvit varskodda för det danska anfallet. Deras ringa antal hade gjort ett motstånd farligt. Efter en kortare skärmytsel blefvo några liggande på platsen. Den 20 november afbrändes Linköping, hvarifrån de begåfvo sig till Norrköping, där den söder om strömmen belägna delen af staden brändes, under det den motsatta sidan hade till försvar en del svenskt krigsfolk. Därefter besöktes och brändes Söderköping den 4 december. Från Söderköping återvände Rantzau till Linköping samt slog en kort tid läger vid Vreta kloster. I medlet af december förlades lägret i Skenninge, där de såväl i staden som i trakten gjorde stor skada med plundring, mord och brand. Från Skenninge gjorde de utflykter till Vadstena tvenne gånger, sista gången i januari 1568.

Det har äfven blifvit sagdt, att befolkningen i städerna själf antändt städerna för att undgå besök af danskarne.

Svenskarne under Peder Brahe och Hogenskild Bielke hade emellertid dragit till Norrbyhus (Kungsnorrby), där de slogo läger. Hertig Karl gjorde här ett besök och ville gifva besked om, huru fienden bäst skulle göras afbräck, men då han fann befälhafvarne väl själfkloda, afreste han snart. Emellertid anföllo danskarna, som kommit från Skenninge, kort därefter svenskarnas läger. I dagningen, den 15 januari 1568, ryckte de öfver ett vad i Motala ström, enär bron var upprifven, slogo sig genom svenskarnas vakt och öfverrumplade det svenska lägret, hvilket de bemäktigade sig jämte krigskassa och flere kanoner, hvarjämte 150 danska fångar blefvo befriade. Dessa fångar hade Rantzau förut begärt få lösa ut mot tillfångatagna svenskar, »fånge mot fånge såsom de voro till», hvilket dock icke blifvit beviljadt. Rantzau hade till och med velat gifva två svenska mot en dansk fånge men utan påföljd. Nu fick han dem tillbaka utan byte, men de svenska fångarne fingo »dansa med lång väg åt Danmark». Från Norrby drogo danskarne åter till Skenninge.

Under tiden hade en del svenskar äfven slagit läger vid Motala, där de uppkastade förskansningar och uppställde några kanoner på motsatta sidan af strömmen i förhållande till deras läger. Det svenska folket ville gärna gå öfver strömmen och kasta sig i strid med danskarne, men detta förmenades dem »med hugg och slag». »Men hade krigsfolket fått råda, hade icke många af de danska kommit till Danmark igen», säger Tegel i sin Historia om konung Erik XIV.

I sin berättelse om detta fälttåg gör nämnde författare flere anmärkningar mot det i Östergötland ledande befälet. Han säger bl. a. att mot-

stånd icke gjordes mot fienden, enär de svenska öfverstarne »funnos fast tröga och långsamma att hopsamla krigsfolket». Om den ena af öfverstarne säges det, att han föga annat gjorde än skref bref till Uppland och andra håll, där han hade släkt och vänner, i stället för att draga ut med krigsfolket och göra fienden afbräck och skada, »därom han sig platt intet vårdade». De ville icke »ut från skrivarebordet», heter det på ett annat ställe. Solden utbetalades icke, oaktadt konungen sändt pennningar. Vid Norrby »satte de, som hufvud och förmän voro, upp harbaneret och togo till flykten, där de bort bida och lida ondt och godt med krigsfolket».

Men det är möjligt, att den underrättelse, som kommit, att konung Erik själf ämnade taga befälet, i sin mån hämmade dem i deras företagsamhet.

Emellertid blefvo alla vägar i landskapet belagda med krigsfolk och bönder, hvarjämte bråtar fälldes för att hindra danskarne att undkomma. Det svenska krigsfolk, som vid Norrby blifvit skingradt, skulle enligt konungens befallning till Peder och Hogenskild åter hopsamlas. Till hjälp skulle de få Nils Pedersson Silfversparre, Brynte Birgersson och Johan Siggesson. Här af synes framgå, att konungen ansåg deras härföring alltför lam och olämplig. Allt möjligt afbräck skulle nu göras fienden.

Men Brahe fick befallning att icke inlåta sig i någon strid, förr än konungen ankommit. Den 9 januari bröt äfven konungen upp från Svartsjö, där han länge vistats. Efter ankomsten till Östergötland slog han läger i Norrköping med afsikt att nu själf öfvertaga befälet och söka strid med fienden.

Danskarne voro vid denna tid förlagda i Skenninge. Då de fingo kännedom om konungens ankomst, drogo de sig undan till östra Holaveden, då de icke vidare ansågo sin ställning hållbar. Före affärden hade emellertid en af deras fanor blifvit tagen och öfverlämnad till svenskarne. Härom blef nu först rannsaking, hvilken försiggick i stadens kyrka. Det uppdagades då, att fanan blifvit af en »dräng» tagen från stängen, hvarefter fanfodret åter påsattes och drängen stoppade fanan i fickan samt sprang till svenskarnas läger med den. För detta tilltag fingo nu de svenska fångarna lida, och en del af dem blefvo skjutna å kyrkogården eller utanför densamma.

Den 24 januari lämnade danskarne Skenninge, men kvarlämnade tre fanor ryttare och fyra fännikor knektar, hvilka skulle tjäna som efterbevakning och bryta upp först senare. Då de danska trupperna kommit längre åt söder in i skogen, voro där emellertid så väldiga bråtar fällda, att de aldrig kunnat undkomma, om icke sjön Sommen hastigt så hårdt tillfrusit, att de kunde draga öfver densamma och »kommo sin kos, bortkastande deras fotfolk sina harnesk under vägen». De förlorade äfven två af sina största fältstycken, som de tagit vid Norrby. Isen brast, och kanonerna gingo till botten med hästar och allt. Tross

och en hel mängd vagnar, hvilka sönderhöggos, blefvo östgötaböndernas byte. Därmed var Östergötland befriadt från de danska truppers härjningar.

Rantzau undkom till Eksjö. Hogenskild Bielke, som kände sig skamsen öfver, att danskarna skulle på så vis utan afbräck blifva räddade, drog efter dem med 200 hakeskyttar. I en skog nära gården Flishult, tillhörande Ulf Pedersson Sjöblad, förlades manskapet. Svultna och frusna, eftersom de voro förbjudna uppgöra eld, blefvo de här en bister vintermorgon anträffade och nedgjorda af danskarne, hvilka hade sitt läger en fjärdedels mil från Flishult. Då Hogenskild Bielke, som tagit sitt natthärbärge i gården, fick veta detta samt att danskarne väntades dit, sprang han och Sten Banér till skogs. Där blefvo de snart tillfångatagna och förda till det danska lägret, hvarest de emottogs »med stort jubilerande, rop och skjutande», samt fördes till Rantzau. Tillsammans med en del andra förnämliga män sändes de som fångar till Danmark.

Konungen lämnade Norrköping först den 31 januari. Genom Östergötland och Småland drog han ned till danska gränsen, där härjningar till en tid företogs.

Brödrastriden eller revolutionen år 1568. Konung Eriks (fig. 189) handlingar under de senare åren hade helt naturligt åstadkommit allmän oro och jäsning. För hans båda bröder, hertigarne Johan och Karl, blef måttet rågadt, då han år 1568 ingick giftermål med Katarina (fig. 190), med bestämmelse, att deras barn voro arfsberättigade till kronan.

Eriks båda bröder, som i hög grad ogillade konungens sinnesförvirrade uppträdande, hade ingått öfverenskommelse att afsätta konungen. Deras första åtgärd var att från deras vistelseort, Eskilstuna, begifva sig ned till Vadstena för att där intaga slottet. Då de kommo närmare Vadstena, lämnade hertig Karl sin broder och hans gemål efter sig och begaf sig med 24 ryttare in till staden. Befallningsman å slottet var Arvid Nilsson Gyllenållon. Helt plötsligt och utan aning om hvad som var å färde, öfverrumplades han af hertigen och hans följe den 12 juli samt blef tillfångatagen, hvarmed slottet genast kom i hertigens våld. De främste, som hertigen hade med sig, voro Gustaf Banér och en skotsk adelsman.

Följande dag ankom hertig Johan med gemål och började genast hylla menighet och krigsfolk till sig. Medlemmar af de med konung Erik missnöjde släkterna Sture, Stenbock och hertig Johans moderne-släkt Leijonhufvud m. fl. samlades så småningom i Vadstena.

Det blef nu härstädes ett ifrigt arbetande för hertigarnes sak. Penningar anskaffades. Hertigarne lämnade, hvad de kunde. De adliga släkterna likaså. Allt hertig Magnus tillhörigt silfver togs och användes till myntning. Dessa mynt, kallade unionsklippingar, buro i prägeln en vase med hertiglig krona samt bokstäfverna I och C hopbundna med en slinga (fig. 191). Af folket kallades mynten äfven blodsklippingar.

189. K. Erik XIV. Efter porträtt af D. Vervielt.

190. Drottning Katarina Månsdotter.

enär till desamma äfven användes det silfver, konungen gifvit Märta Sture till försoning för hennes mans och hennes söners mördande, hvilket silfver hon nu lånat hertigarne.

Mot slutet af juli församlades äfven hit större delen af Östergötlands stads- och landtprästerskap, de senare till ett antal af 73. Samtliga, tillsammans med biskopen i Linköping, uppsade konung Erik sin trohetsed och hyllade hertig Johan som konung. Detta var den 31

juli. Redan dagen förut hade magistraten och borgerskapet afgifvit sina trohetsförsäkringar. Alla utfäste sig till lydnad mot hertig Johan, hertig Karl och rikets råd.

I början af augusti samlades här ombud från Hjo och Sköfde samt de närmast belägna häradena i Västergötland, likaså från ett par härad i Småland, hvilka den 13—17 augusti afgåfvo sina försäkringar till hertig Johan. Samtidigt försäkrade äfven några frälsemän hertig Johan sin trohet. Ombud besökte andra landsdelar för hertigens räkning och mottogo skriftliga trohetsförpliktelser. Ett dylikt bref med försäkran om trohet mot hertig Johan från Ydre och Kind är dateradt den 9 september och är utfärdadt af prästerskapet på egna och menige mans vägnar. I detsamma säges det, att som hertig Johan »för många högviktiga orsakers skull är nödd och tvingad att värna sig emot konung Erik, eftersom han utan all fog och orsak står H. F. N. och F. N. k.

191. Unionsklipping, slagen i Vadstena år 1568.

broder, den högborne Furste och herre, hertig Karl etc. och deras blods-förvanter af Sveriges adel efter lif och välfärd, och som konung Erik aldrig varit sinnad att främja och befordra fäderneslandets bästa utan från sin första regementstid sig okristligen och otillbörligt i mång mätto förhållit, hvilket icke står att lida o. s. v., så lofvas och svärjes vid Guds heliga ord och evangelium och vid kristlig tro, sanning, ära och redlighet att hålla hertig Johan för rätt herre och öfverhet. De utlofvade honom »huldskap, troskap, manskap, hörsamhet och lydnad» och förpliktigade sig att hertigens »gagn och bästa befordra och främja, skada och fördärf i tid förekomma och afvärja och för H. F. N. och Sveriges rikets skull, all vår välfärd, lif och lefverne och allt det vi äga, ehvarsomhålst påtränger, uppsätta och osparadt hafva». Och uppsade de därjämte »onödde och otvungne» konung Erik den ed och hörsamhet, de varit honom skyldige.

Under tiden intogs Stegeborgs slott af hertig Karl. Städerna Söderköping och Norrköping gynnade hertigen.

När konungen fick kännedom om, att hans bröder dragit nedåt landet, trodde han först, att de ämnade fly från riket. För att förhindra detta nedsände han bud, att alla, som ville afvika från riket, skulle nedgöras. Men då han senare fick veta, att hertigarne intagit Vadstena slott, sändes Göran Gera ned för att söka åstadkomma förlikning. I Norrköping anträffade Gera hertig Karl, hvilken sände denne till hertig Johan, som ännu vistades i Vadstena. Men någon förlikning kom icke till stånd vare sig nu eller senare.

Då hertigarne kände sig tillräckligt starka, drogo de mot Stockholm. Den här, med hvilken hertig Johan nu bröt upp från Vadstena, bestod af 5 tyska, 5 skotska och 8 svenska fanor, således omkring, men allra högst, 5,400 man rytteri, hvarmed sedan hertig Karls folk förenade sig. Under vägen till Stockholm emottogos hyllningseder från skilda håll. Efter elfva dagars belägring intogs Stockholms slott. Konungen tillfångatogs och afsade sig den 29 september regeringen, som då emottogs af hertig Johan (fig. 192).

Ytterligare riksmöten i Östergötland. I *Linköping* försiggick ett möte år 1542 för att rådgöra om mått och steg mot Dackefejden samt år 1544 i och för krigsmaktens ordnande.

I *Vadstena* år 1587, då ett förlikningsbref utgafs, genom hvilket den oenighet, som varit emellan konung Johan och hertig Karl, och som hotat urarta till inbördes krig, bilades. I detsamma bestämdes, att konungen ägde rätt att till biskop i Strängnäs utse en af de tre, som ärkebiskopen och kapitlet i Uppsala samt prästerskapet i stiftet uppsatte på förslag; konungen skulle hålla råfsteting; enhvar skulle äga rätt till klagan inför konungen, sedan förut rannsakan skett inför häradshöfding, lagman och fursten; föreskrifter gäfvos rörande lagmansval; biltog eller fridlös eller den, som brutit mot konungen, skulle icke af fursten få hysas eller försvaras; den gränsskillnad och de rämärken, som af konung Gustaf voro bestämda, skulle iakttagas; ärftliga donationsgods i furstendömena skulle bestå, så länge furstarna innehade furstendömet; till myntning eller tryck ägde furstarna icke rätt utan konungens tillstånd; furstarne ägde icke rätt till rusttjänst af adeln inom furstendömet, men den adel, som ville tjäna furstarna, ägde därtill rätt i det, som icke vore konungen eller riket emot, liksom de, som voro boende inom furstendömet, skulle erkänna fursten som sin landsherre; furstarne ägde icke rätt betunga sina undersåtar med nya eller olagliga pålagor och slutligen skulle, på grund af konung Eriks äktenskap, ingen af konungafamiljen äga rätt att taga till drottning eller furstinna någon ofrälse. Gjorde någon sig därtill skyldig, förverkade han sin arfsrätt till kronan.

Vid riksdagen i Stockholm år 1590 blefvo emellertid dessa artiklar förklarade utan kraft, enär konungen då var förlikt med sin broder samt desamma dessutom tillkommit genom tillskyndan af de sedermera halshuggne riksråden Hogenskild och Ture Bielke, Gustaf och

192. K. Johan III. Efter samtida porträtt.

Sten Banér samt Erik Sparre, hvilka, som det sades, sökte stifta oenighet emellan de båda bröderna.

I Söderköping år 1595. Vid konung Johan III:s död 1592 vistades hans son, konung Sigismund af Polen, i detta sitt land. Hertig Karl satte sig då utan vidare i spetsen för regeringen, och innan ännu Sigismund hunnit till Sverige, hade hertigen genom Uppsala mötes beslut fått den evangeliska läran fastställd som Sveriges statsreligion. Vid sin ankomst till Sverige stadfästade visserligen Sigismund detta mötes beslut, hvarefter han kröntes i febr. 1594, men återvände på sommaren samma år till Polen.

Med anledning af de i många hänseenden sväfvande förhållandena sammankallade nu hertigen i sitt och rådets namn ständerna till en riksdag, som skulle börja d. 30 september 1595 i *Söderköping*. Rådet tecknade först efter hot sina namn under kallelsebrevet. Sammansättningen bestämdes så: af *adeln* alla myndiga, af *prästerskapet* biskopen med tre kapitelsmedlemmar och två präster från hvarje härad, af *krigsbefälet* ryttmästaren, knekthöfvitsmannen och tre befäl för hvarje fännika, af *borgarståndet* borgmästaren, en rådman och en borgare från hvarje stad samt af *bondeståndet* tre eller flere bönder från hvarje härad. Emellan 300 och 400 personer infunno sig, hvaraf 110 präster. Från Finland kommo endast några få.

Ständerna hade svårt att komma öfverens. Hertigen hade tillsagt, att alla skulle fritt yttra sin tanke i förekommande frågor, men »så skedde det dock tvärt emot», säger en vid tillfället närvarande, »ty jag har på samma tid», tillägger han, »i Karl Henrikssons härbärke, då ridderskapet och adeln genom trumpeters blåsande sammankallades, hört, huru furstens enskilda tjänare med pock och hot svarade dem, som hade några insagor emot». Särskildt gällde detta Klas Slatte till Slattefors, som ville, att hertigen skulle hos konungen begära riksföreståndaretiteln. Andra voro emellertid af den åsikt, att detta icke behöfdes. Riksråden voro villrådiga. Vid ett sammanträde å rådhuset med ständerna framhöll Nils Gyllenstjerna å rådets vägnar, att ständerna väl borde betänka sig, innan furstens framlagda punkter besvarades. Beslutet blef emellertid i öfverensstämmelse med hertigens vilja, efter att upprepade gånger hafva afhandlats af rådet och ständerna hvar för sig. Det innehöll i korthet följande: 1. Bekräftades trohet och lydnad mot konung Sigismund; 2. Hertigen ägde att i konungens frånvaro såsom riksföreståndare föra regeringen med rikets råd, dock konungens »rättighet icke för när»; 3. Uppsala mötes beslut skulle verkställas, och sålunda skulle alla hemliga eller uppenbara samkväm af de påfviska eller andra sekter, som hittills kunnat vara i bruk, afskaffas. Deras präster och lärare skulle förvisas ur riket, försåvidt de icke förhöllo sig stilla och i lugn, utan all stämpling. Allt missbruk i Vadstena kloster skulle afskaffas; 4. Med vissa förbehåll ägde hertigen och rådet att tillsätta rikets ämbetsmän och dem efter laga dom afsätta; 5. Hvad

regeringsärendena beträffade, skulle konungen, om han ville hafva något »märkligt» utträttadt, hertigen därom »framför någon annan tillskrifva»; 6. Hänskjutning till konungen fick icke ske i svenska »saker», då han vistades i Polen, utan skulle alla rättegångar och klagomål afgöras efter Sveriges lag och inom riket; 7. De, som utan rättmätiga skäl icke voro med om ständernas beslut eller af egennytta eller för herregunst afföllo från denna frivilliga förening eller satte sig upp emot densamma, skulle såsom rikets upproriske anses och förföljas.

Hertigen hade på torget låtit uppföra en »majestätspall», och hade där »burspråk» med de samlade ständerna för att få ytterligare bekräftelse på de därförut fattade besluten. Först framställde nu hertigen anledningen till detta riksmötes sammankallande. Konungen hade visserligen vid sin afresa gifvit en regeringsordning, men med denna kunde hvarken hertigen eller riket vara belåtna, då den var alldeles ofullkomlig. Något fullständigt svar hade icke heller ankommit från konungen på den skrifvelse, hertigen sändt, att han icke ville förestå regeringen efter den fullmakt, konungen lämnat efter sig. I riket var stor oordning. Hvar och en gjorde som honom tycktes, särskildt i Finland men äfven annorstädes.

Först talades om rikets skuld, om prinsessan Annas brudskatt och om krigsfolket, som icke bekommit sin sold o. s. v. Därefter vände sig hertigen till de församlade och frågade: »om I och alla och hvar och en i synnerhet äro till sinnes att försvara, hvad här gjordt och beslutadt är och att stå alla för en och en för alla, efter som allt, hvad beslutadt är, är grundadt på konungens ed, och intet handladt utan det, som k. maj:t och fäderneslandet är nyttigt och gagneligt».

— Ja, ja, ja nådige herre, svarade då den gemene man, vi vilja stå med Eders furstliga nåde alla för en och en för alla, och med två uppsträckta fingrar afgåfvo de sin ed om lydnad.

Därefter vände sig hertigen till rikets råd, biskoparne och adeln, som med honom stodo å majestätspallen, och sade: »Än I, hvad sägen I härtill? Hören I, hvad dessa svurit för en ed? Viljen I söndra Eder från dem?» Rådet svarade då på samtliga ridderskapets och adelns vägnar: »Vi vilja väl lofva och tillsäga Eders furstliga nåde hörsamhet och välvillig tjänst i det, som länder h. k. m:t och fäderneslandet till gagn och godo».

»Men fursten», säger den samtida förf., efter hvilken ofvanstående är anfördt, »hof upp handen och sade: Så svärjen, att I viljen vara mig hörsamme och lydige, i hvad jag påbjuder. Då hofvo större delen upp händerna — men många voro, som icke ville lyfta händerna — och svuro att efterkomma, hvad k. maj:t och riket kunde nyttigt vara.»

När allt nu var beslutadt, i det närmaste i enlighet med hertigens önskan, och största delen af ständerna voro hemresta, kom omsider konungens förbudsbrief, att rikets råd och ständer icke skulle få närvara vid denna riksdag. Brefvet väckte hos hertigen endast löje.

Det viktiga riksdagsbeslutet offentliggjordes sedermera öfver allt Sveriges rike, och konung Sigismund meddelades detsamma. Det trycktes icke blott på svenska utan äfven på latin och tyska.

I *Vadstena* försiggick en riksdag år 1598 i och för tvisterna emellan konung Sigismund och hertig Karl.

Arvid Gustafsson Stenbock. Konung Sigismund hade på skilda platser inom landet tillsatt nya ståthållare, på hvilka han ansåg sig kunna lita, och som skulle gå honom tillhanda vid hans befallningar från Polen. Bland dessa var Arvid Gustafsson Stenbock till Boxholm, som blifvit ståthållare på Vadstena slott med en del af Östergötland. Han hade flera gånger förorsakat hertigen förargelse och uppträdt trotsigt, förlitande sig på sin ställning till konungen. Hertigen hade därför uttalat sin önskan, att Stenbock skulle jämte ett par andra ståthållare kallas inför rätta och bestraffas, om de icke kunde gifva skäl för sitt handlingssätt. Efter mycken tvekan hade Stenbock infunnit sig vid Söderköpings riksdag år 1595, och efter riksdagens slut uppkallades han inför hertigen i närvaro af rådet och kvarvarande adel. De anklagelsepunkter, som riktades mot honom, voro, att han icke underskrifvit Uppsala mötes beslut, hade gynnat katolikerna samt i ärenden rörande sitt län gått regeringen förbi o. s. v. Hertigen vände sig nu mot Stenbock, lade handen på sin värja och yttrade, att om det icke vore för hans furstliga ära, så skulle han slå honom i hufvudet, »med många flere skällsord, som han öfverföll honom med». Bland annat anklagade hertigen honom för, att han lagt under sig några kronogods. Stenbock svarade, att han icke förtjänade ett sådant tilltal, samt att han hade full rätt till de gods, han häfdade.

Hertigen ålade honom att infinna sig i Vadstena för att underteckna riksdagsbeslutet, men Stenbock uteblef och vågade icke återkomma dit, sedan hertigen förklarat honom afsatt från ståthållarskapet och förlustig sin förläning. År 1597 lyckades S. undkomma till Polen.

Konung Sigismunds ankomst. Sigismunds afresa till Polen — hvarifrån han ämnade styra Sverige — efter kröningen 1594, är förut omtalad äfvensom valet af hertig Karl till riksföreståndare. Konungen (fig. 193) hade nu blifvit uppmanad att återvända till Sverige, såvida han önskade att vidare leda rikets angelägenheter, och han kom äfven, men i sitt följe hade han en polsk krigshär, bestående af omkring 5,000 man. Vid afresan från Warschau år 1598 var man så förvissad om svenskarnes tillgifvenhet, att det där anordnats ett fängelserum åt hertig Karl.

Konungen hade anbefallt, att en svensk flotta skulle afhämta honom, men denna kom icke, och hären måste öfverföras på omkring 80 på annat sätt anskaffade fartyg.

Då ryktet om konungens afresa till Sverige bekräftats, sammankallade hertigen till ett möte i Vadstena. Endast hertigens gifna anhångare samt några af de kringboende kommo tillstädes, de senare af fruk-

193. Konung Sigismund. Efter samtida porträtt.

tan för hertigen. Adeln och krigsbefälet i Götaland hade ganska enhälligt ställt sig på konungens sida. I Vadstena beslutades, att konungen skulle besegla Söderköpingsbeslutet, sedermera bekräftadt i Arboga och Uppsala, innan rikets fästen och flotta o. s. v. öfverlämnades till honom. En längre skriftlig förklaring från hertigen till konungen förblef obesvarad. Hertigen sände då till Nils Gyllenstjerna en skrifvelse, hvori han säger, att han förmärkt, att konungens ankomst gällde honom samt att de afvikna råden bestämt, att finnar och en utländsk här skulle fördärfva honom. Han hade därför sammandragit krigsfolk att därmed, i händelse af behof, försvara sig, icke för att ställa sig emot konungen. Finnarne voro redan slagne, och de andra äro med Guds hjälp icke öfvervinneliga. Riksråden få då se, om de kunna svara för detta blodbad.

I början syntes emellertid konungen gynnas med framgång. Allt flere betydande män slöto sig till konungen. Likaså Smålands, Västergötlands och Upplands ryttare, en del Smålandsbönder, Smålands fotfolk, borgare i Stockholm o. s. v. Stockholms slott intogs af Sigismunds folk, och hertigens ståthållare därstädes Karl Karlsson Gyllenhjelm, hertigens naturlige son, fängslades. Gyllenhjelm lyckades likväl undkomma ur fängelset och ankom, förklädd till båtsman samt med svärtadt hår och skägg, så att ingen skulle känna igen honom, till hertigen vid Mem. Kalmar. Borgholms och Kronobergs slott hade äfven gifvit sig till konungen.

Konungen anses nu haft 8,000 man till sitt förfogande.

Konungen och hertigen i Östergötland. Hertigen uppbröt den 5 augusti från Nyköping, där han samlat sin armé, uppgående till 10- å 12,000 man, hvaraf dock hälften säges varit uppbådade bönder, hvilka vid ankomsten till Kolmården kvarlämnades. Den 9 augusti hade uppmaning utgått till Östergötlands ryttare och fotfolket i Småland att sluta sig till hertigen. Dylika skrivelser utsändes åt skilda håll. Från Norrköping tågade hertigen med 5,500 man, hvaraf 2,000 ryttare. De främmande sändebud, som från båda sidor blifvit inkallade för att åstadkomma förlikning emellan konungen och hertigen, hade nu anländt. Den 20 augusti framställde konungens sändebud till hertigen konungens fordringar att återlämna rikets slott, flotta och artilleri samt lösgifva de af konungens anhängare, som blifvit fängslade. Dessa förhandlingar fortsattes följande dag, men utan resultat.

Till hertigen hade nu slutit sig större delen af Östergötlands fotfolk och ryttare, tre fännikor af Smålands och sex fännikor af Västergötlands knektar. Den 28 augusti afmarscherade hertigen från Linköping och lägrade den 30 augusti vid Mem, 0,5 mil från Söderköping.

Bekant är äfven, att hertigen i början af september månad lät utdela ammunition till öfver 550 östgötabönder, hvilka stodo under bondeförförare. Bönderna från skilda delar af landet voro i allmänhet hertigen tillgifna. Flottan kunde äfven hertigen fortfarande räkna som sin.

Konungen å sin sida hade efter en tids vistelse i Sverige tillsammans med sitt fotfolk sjöledes begifvit sig till Stegeborg, dit de andra trupperna afsändes landvägen. Under tiden uppmanades genom en skrifvelse det svenska krigsbefälet att icke vara hertigen hörsamt samt att gripa eller döda hans utskickade.

Anordningar vidtogos för de trupper, som skulle färdas landvägen. Den 10 augusti anbefalldes proviantmästaren i Östergötland att anskaffa proviant och öl. Dock fick icke allmogen i allmänhet betungas med någon kostgärd. Hvarje skatte- eller kronobonde skulle bidraga med en tunna god och en spann torr, rensad råg, hvilket längre fram skulle afdragas på deras skatt eller afrad. Från häradsfogdarna skulle därjämte infordras allt skatt- och landgillesmör äfvensom all den lax, sik och ål, som under årets lopp blifvit saltad eller torkad vid Motala, Husbyfjöl och Norrköping. Äfven från fogdarne vid kusten skulle infordras all skatt, tull och våt fisk.

Tiden var emellertid knapp, och ovisst är, huru det gick med denna proviantering. I enlighet med konungens föreskrift ålåg det emellertid proviantmästaren att göra sitt bästa utan att för mycket besvära undersåtarna.

Då konungens flotta, med det ungerska, tyska och skotska fotfolket, den 16 augusti kom till östgötaskären, gick den af misstag förbi inloppet vid Barösund. En stark storm hade därjämte skingrat fartygen. Emellertid lyckades det tre fartyg, hvaraf det som förde konungen, att komma in i sundet, där konungens syster, prinsessan Anna (fig. 194), som vistades vid Stegeborg, mötte sin broder. Konungen ankom till Stegeborg den 22 augusti. Åtta dagar senare inkommo 24 af de öfriga fartygen.

Från Barösund utgick från konungen en skrifvelse till Östergötlands folk att icke sätta tro till hertigen utan sluta sig till konungen. Dylika skrivelser utgingo äfven till de trupper, som förenat sig med hertigen. Äfvenså utgick uppmaning till krigsfolket i skilda landskap att hasta till Stegeborg för att förena sig med konungen. På så vis fick han till sig Smålands ryttare och en del af Smålands fotfolk samt en mindre del af Östergötlands ryttare, hvilka anlände till Stegeborg den 31 augusti äfvensom Västergötlands rytteri och en del af samma landskaps fotfolk.

Konungen och hertigen stodo nu på omkring en mils afstånd beväpnade mot hvarandra. Underhandlingarna återupptogos emellan de främmande sändebuden, ehuru fortfarande förgäfvess. Båda parterna fordrade, att motparten först skulle aflägsna sitt krigsfolk o. s. v. Skarpa bref växlades mellan konungen och hertigen. Därjämte sände hertigen några östgötabönder för att i underdånighet söka få ett samtal till stånd, men förbittringen emellan de höga herrarne tilltog. Emellertid började Sigismund lida brist på lifsmedel. Hertigens ställ-

194. Prinsessan Anna.

ning vid Mem var nämligen sådan, att han för Sigismund kunde afskära all tillförsel, hvarjämte han förbjöd östgötarne att förse konungens folk med lifsmedel.

Den 7 september lät konungen meddela, att han tillsvidare upphörde med all underhandling. Striden syntes alltså oundviklig.

Om den världshistoriska betydelse de kommande striderna, och särskildt utgången af slaget vid Stångebro, hade yttrar historieförfattaren O. Alin följande: »Stora förhoppningar följde inom den katolska världen Sigismunds företag. I Roma och Madrid såg man däruti ett nytt stort steg mot det mål, för hvilket man under de sista årtiondena med kraft och till en del med stor framgång arbetat: katolicismens återställande inom hela Europa. Med Sigismund skulle nämligen reaktionen hålla intåg i Sverige, och i denna seger såg man inledningen till andra, som voro ännu större och mera betydande. Efter svenskarnes kufvande skulle nämligen konungen på alla sidor angripa Danmark och sedan Lybeck och de andra tyska sjöstäderna för att bringa dem under påfvens lydnad; och på Sveriges västra kust, i Älfsborg, skulle den makt, som vid denna tid gick i spetsen för reaktionen, Spanien, erhålla ett fäste och en hamn, som kunde blifva en utgångspunkt för nya anfall mot protestantismens förnämsta bålverk, England. Då man nu känner, att dylika planer voro förbundna med Sigismunds företag, och då man tillika vet, att den utgång det i verkligheten erhöi, genom sina följder bröt den väldiga reaktionsrörelsens makt i Europa, finner man, att den strid, som nu förbereddes, *var en strid af världshistorisk betydelse i detta ords egentligaste mening*. Fullt medveten härom var naturligtvis ingen af de båda motståndarne, ty de kunde ej veta, hvad framtiden skulle komma att bära i sitt sköte; men väl visste Sigismund, att det ej blott var för sin krona och sin konungsliga makt, han gick att kämpa, medan å andra sidan Karl upprepade gånger framhöi, att det var »påfvens praktiker» för en »omskiftelse uti religionen», som striden skulle gälla. Af ett hans yttrande före Sigismunds ankomst — »är mångas mening, att jesuiterna hafva ett anslag på Älfsborg» — kan man t. o. m. sluta, att han ej varit okunnig om, att de katolska planer, som stodo i samband med Sigismunds tåg, sträckte sig ännu längre än till religiös omhvälfning i Sverige. Men däremot kan man vara öfvertygad om, att mängden af dem, som ordnade sig kring de båda motståndarne, icke hade något begrepp om denna strids djupare betydelse, och därför måste det för de samvetsgrannare blifva ytterligt svårt att välja sin plats. Vål hade Sigismund delvis öfverträtt bestämmelserna i sin konungaförsäkran — men han var dock den laglige konungen; vål var det lagen, som hertig Karl städse höi framför sig — men han hade, för att värna dess rätt, trädt konungens myndighet så nära, att han af många med skäl kunde betraktas som upprorsstiftare.»

Striden vid Stegeborg. På grund af att konungen icke vidare ville underhandla, lät hertigen utsända en skrifvelse till skilda delar af landet, att konungen var anledning till oenigheten. Samtidigt lät han förfråga sig hos konungen, om riket och hertigen hade att vänta sig trygghet eller icke och uppfordrade att få svar inom två timmar.

hvar efter han med sin här närmade sig Stegeborg, icke, såsom han tillskrifvit konungen, för att börja några fientligheter, såvidt han icke blefve tvungen att möta våld med våld utan för att snarare kunna bringa konungen till ett slutligt svar på de tillbudna vänskapsvillkoren.

Under tät dimma, tidigt på morgonen den 8 september, intog hertigens här vid Stegeborg ställning och besatte bl. a. ett par kullar, den ena redan förut besatt af Sigismunds folk, som dock fick draga sig tillbaka. Men konungens trupper visade sig vuxna situationen, och då dimman skingrades befann sig hertigen omringad. Framför sig hade han slottet, där konungens hufvudstyrka var uppställd. På ena sidan låg konungens fartyg med sina kanonor och på den andra sidan och i ryggen hade därvarande höjder blifvit besatta af polska trupper under befäl af Hans Weijer. En svår strid började, och hertigen kunde icke vänta sig annat än att med hela sin här blifva nedgjord, då helt oförmodadt konungen lät afbryta striden, på grund af riksrådet Jöran Posses framställning, att det var svenskars blod, som utgöts å båda sidor.

Konungen lät därefter säga, att han önskade en fredlig förlikning, och tillät därför hertigen att draga sig tillbaka, hvilket äfven försiggick efter en förlust af 200 eller 300 man. Förlusten å konungens sida uppgick till endast omkr. 20 man. Efter striden afsände hertigen 242 sjuka och sårade att vårdas i Norrköping.

Willam Willamsson de Wijk, innehafvare af Finspångs bruk m. m., hvilket allt han af hertig Karl i april 1598 fått tillstånd att tillsvidare efter sin faders död få behålla, var såsom kapten anställd vid flottan. Han hade emellertid af Klas Flemings änka, Ebba Stenbock, till hvars enda dotter han fattat kärlek, blifvit öfvertalad att söka få den vid Åland befintliga flottan att öfvergå till konung Sigismund. Två af hertigens nitiske anhängare Joakim Scheel och Peder Stolpe, hvilka hade öfverbefäl vid nämnda flotta, lockade emellertid de Wijk i bakhåll och fängslade honom. Öfverbevisad om sina stämplingar mot hertigen, dömdes han till döden och blef skjuten i augusti 1598. All hans egendom förklarades förbruten och indrogs till kronan.

Efter striden vid Stegeborg. Till en början förlorade hertigen besinningen och uttalade sin afsikt att med de sina lämna landet. Han hade, sade han, tänkt sig ett vänligt samtal och i stället blifvit emottagen med ett blodbad. Lämnade han fosterlandet, skulle dess fördärf undvikas, och hans vänner kunde lätt försona sig med konungen. Alla bådo honom emellertid icke öfvergifva dem och fäderneslandet. De ville från sin sida offra allt. Därmed öfvergaf hertigen all tanke på flykt.

Sedan hertigen åter lägrat sitt folk vid Mem, började nya underhandlingar, men äfven nu förgäfvos. De tyska förmedlarna afreste den 14 september, då de sågo, att de ingenting kunde uträtta.

Redan den 10 september hade hertigen åter dragit mot Stegeborg, och efter de främmande medlarnes afresa började nya underhandlingar.

nu genom svenska män. Vid ett sådant tillfälle frågade konungen hertigens ombud, om de icke påminde sig, att de hade gifvit honom sin ed såsom konung. Svaret blef, att de detta väl mindes, men att konungen äfven tänktes påminna sig den ed, han som sådan hade afgifvit, hvilka eder å båda sidor borde hållas.

Underhandlarna gingo fram och åter. Allteftersom den ene eller andre vann någon tillfällig fördel, ökades fordringarna å ömse sidor. Situationen blef allt mer tillspetsad. Konungen å sin sida började att lida brist, och hertigen vågade icke företaga något i afvaktan på sin flottas ankomst. Under tiden sökte emellertid hertigen draga till sig förstärkning. Från Östergötland och norra Småland fick han äfven sådan, till större delen bestående af beväpnade bönder.

Konungen tog förhållandena på ett annat sätt. Han afböjde t. o. m. böndernas från östra Småland och Öland anbud att komma honom till hjälp. Och äfven i öfrigt tog han det hela alltför sorglöst.

Då den svenska flottan den 19 september ankom, ökade hertigen sina fordringar därhän, att en riksdag skulle sammanträda efter fyra månader, och skulle hertigen till dess föra regeringen, och allt förblifva sådant det nu var. Riksdagen skulle blifva den slutligen afgörande, om denna öfverenskommelse icke obrottsligen hölles.

Konungen beslutade sig då för att lämna Stegeborg och begifva sig till Linköping. Efter att ha kvarlämnat någon besättning å slottet begaf han sig i all hemlighet natten till den 21 september på väg. Först ett par timmar efter konungens affärd fick hertigen kännedom därom. Men det var då för sent att förfölja. Stegeborgs slott intogs emellertid, där allt gafs till sköfling, utom hvad som tillhörde konungen och hans syster. De kungliga fartygen — till antalet 40 — togos äfven och sköflades, med undantag äfven här af konungens enskilda tillhörigheter.

Konungen begaf sig emellertid utefter Slätbakens norra strand öfver Söderköping till Linköping med sitt krigsfolk, men sände en del åt Vadstena för att uppfordra därvarande slott från hertigens folk, men de blefvo emottagna med slottskanonerna på ett så kraftigt sätt, att de måste genast draga därifrån.

Redan dagen därefter, eller den 22 september, begaf sig hertigen på väg till Linköping, dit konungen anländt samma dag på morgonen. Från Rystad, närmare en mil från staden, tillskref hertigen konungen, att han icke skulle låta öfvertala sig att företaga ytterligare vidlyftigheter. Hertigen tog Gud till vittne, att han icke annat önskade än det, som lände konung och fädernesland till bästa.

Konungens svar innehöll, att han förundrade sig öfver, att hertigen fortfarande ville bemantla sin orättfärdiga sak. Anbefallande sig åt Guds rättvisa dom, erbjöd konungen emellertid, att allt skulle efterlätas, om hertigen ville nöja sig med konungens förut gifna försäkran.

Hertigen utgaf äfven ett förlikningsförslag.

Slutligen blef det bestämdt, att tolf män af hvardera parten skulle komma till samtal vid Stångebro för att i vänlighet och på bästa sätt söka utjämna alla stridigheter. Äfven detta blef utan resultat.

Slaget vid Stångebro. Efter konungens ankomst till Linköping hade han den 23 september låtit hela sin här gå ut till Torfvinge och lät såväl härstädes som vid Mörtlösa, Kallerstad och Åby gårdar, belägna nära Linköping och Stångån, borttaga alla gärdesgårdar för att få en fri och öppen plats, där hans rytteri obehindradt kunde röra sig. Under afvakten på hertigen uppställdes den kungliga hären i slagordning.

Konungens här synes hafva bestått af svenska adelsfanan till häst under Johan Gyllenstjerna, Smålands ryttare under Arvid Drake, Västgöta ryttare under Göran Posse, en liten del af Östergötlands ryttare samt tyska ryttare under Hans Weiher samt fem fännikor af Smålands fotfolk under Göran Stjerna, en ringa del af Väster- och Östergötlands fotfolk samt ungrare, tyskar och skottar under Wladislaw Beckes m. fl. Några få artillerifältstycken fördes af Tönnes Maydel. Öfver hären i sin helhet hade liffländaren Georg Fahrensbach befälet.

Hertigens här utgjordes af hans egen lifvana under Hans von Masenbach samt tre andra rytterifanor från hans hertigdöme under Anders Lennartsson m. fl. samt största delen af Östergötlands ryttare under Torsten Kristoffersson samt af 23 fännikor fotfolk, hvaraf två från Östergötland under Per Månsson och Olof Persson. De öfriga voro från hertigdömet äfvensom från Dalarne, Gästrikland, Hälsingland, Västmanland, Småland, Västergötland och Dalsland. Artilleriet utgjordes af 21 fältstycken.¹

Då hertigen (fig. 195) emellertid lät vänta på sig, drog konungen snart åter in hären i staden och lät den sprida sig i kvarteren, under yttrande, »att Karl buskekrypare törs ej ut på slätten och låta se sig».

Hertigen hade emellertid slagit läger vid Bjursholmen, tre fjärdels mil öster om Linköping. För att söka förekomma ännu en blodig strid mot konungen sände hertigen följande dag, eller den 24 september, Lindorm Ribbing in till staden för att än en gång i vänlighet söka komma till förlikning.

Konungens här var ännu förlagd därstädes förutom en obetydlig del, som med några kanoner blifvit posterad öster om Stångån. Allt var sålunda ganska lugnt. Efter midnatt red dock Hans Weiher ut för att undersöka hertigens ställning. Han stötte här strax väster om Bjursholmsån på fältvakten, hvilken, för svag till motstånd, måste gå tillbaka öfver bron. Inom kort möttes Weiher emellertid af Anders Lennartsson, som snart understöddes af Henrik von Ahnen. Weiher begärde då »på krigsmanstro och lofven» ett samtal med den sistnämnde. Denne, som icke anade något ondt, red fram till Weiher, men just som

¹ Se vidare härom: »Fälttåget i Östergötland år 1598 af L. G. T. Tidander.»

195. Hertig Karl. Efter kopparstick från år 1596.

han nalkades, ropade Weijer till sina ryttare: »Tag den skälmen till fånga.» Henr. von Ahnen lyckades emellertid undkomma de båda ryttarne, som rusade på honom, på så vis att hästen slog den ena ifrån sig, under det v. Ahnen sköt den andre. Weijer nödgades draga sig tillbaka.

Sedan hertigen fått kännedom om denna händelse, kallade han redan samma natt till sig Axel Leijonhufvud, Anders Lennartsson och öfrigt befäl. Han föreställde dem då, huru allt hopp om sakens vänliga biläggande vore ute, eftersom hvarje skäligen villkor till förlikning afslogs och konungen endast sökte öfverraska dem, som satt sig till värn och försvar emot honom. Enligt både den heliga skrift och naturlig lag borde de därför ej låta längre draga ut på tiden utan med vapen försvara lif, hustru och barn, religion och frihet. Under trogen bön till Gud om seger och lycka skulle de gå löst på fienden. Alla voro ense om att göra ett angrepp.

I dagningen den 25 september ryckte äfven hertigen upp med sin krigshär. En tjock dimma steg emellertid just vid soluppgången upp ur Stångån. Dimman skall dock, berättas det, hafva hållit sig så nära marken, att hertigen kunde se in öfver staden. Enligt en annan uppgift skulle hertigen fått underrättelse om rätta tillfället att göra anfall på så sätt, att han på förhand kommit öfverens med biskop Petrus och stadens borgmästare Peder Eriksson, att dessa skulle tillkännagifva detta genom klämtning med domkyrkans ringklockor.

När hertig Karl tågade mot Linköping, skall han som vägvisare fått en oförvägen bonde vid namn Olof eller Ola från Vänge i Vårdsbergs socken. I närheten af staden skall Ola hafva begifvit sig upp på den s. k. Gumpekulla backe, belägen icke särdeles långt från dåvarande Stora Stångebro. Härifrån bespejade han konung Sigismunds folk och lämnade hertigen nödiga upplysningar om den kungliga hären. Ola skall ha uppehållit sig bakom denna sten under hela striden. Ännu upprepas här i orten följande rim härom:

Vid Gumpekulla sten
Där gömde Ola sina tjufraben

eller

Bakom sten på Gumpekulla backe,
Där gömde Ola sin tjufrvanacke

eller

Stenen på Gumpekulla backe
Fridde mång kula från Olas nacke.

Den ena af hertigens härafdelningar fördes af Anders Lennartsson och Samuel Nilsson. Denna afdelning sändes mot Stora Stångebro, belägen vid den plats, som sedermera blifvit kallad och ännu kallas Nykvarn, till skillnad från den vid Lilla Stångebro vid tiden för Stångebro slag belägna äldre kvarnen kallad Stångskvarn (nu 110 S:t Lars kvarter), hvilken då och intill senare tider drefs af det då därstädes belägna vattenfallet. Detta vattenfall flyttades vid tiden för Kinda kanals byggande på 1870-talet till sin nuvarande plats vid Nykvarn. Den andra härafdelningen under Hans von Masenbach och Hans Ulf-sparre sändes till Lilla Stångebro, belägen nära invid vattenfallets

äldre plats eller vid östra ändan af Stångsgatan (nu Ågatan). Storgatan gick vid denna tid från nordost till sydväst.

I detsamma sjönk dimman, och de kungliga fältvakterna sågo hertigens här komma framtågande, färdig till anfall. Konungens folk hastade då till, men kommo endast afdelningsvis, allt efter som de hunno.

Arvid Drake med Smålands ryttare och Beckes med 1,100 ungrare och skottar sändes till Stora Stångebro samt sedermera äfven Johan Gyllenstjerna med adelsfanan.

Arvid Drake lyckades komma öfver stora bron, men fick där se, huru Anders Lennartsson redan slagit vakten. Drake blef genast tillbakaakastad, hvarvid många ryttare trängdes ned i ån och drunknade. Nya anfall gjordes men utan framgång, i synnerhet sedan Samuel Nils-son besatt den midt för bron liggande Gumpekulla backe med hakeskyttar och dit fört några från konungens trupper tagna kanoner, med hvilka han besköt den västra stranden. Nu kom adelsfanan under Johan Gyllenstjerna, men just som anfallet skulle ske, kom Lindorm Ribbing från staden och ropade, »att adelsfanan borde under skarpaste striden stanna som vakt kring konungens person», och då, till följd däraf herr Johan afstannade med sitt tilltänkta anfall, var striden på denna sidan så godt som afgjord.

Konungen harmades sedermera häröfver och påstod sig aldrig gifvit någon sådan befallning.

Anders Lennartsson sprängde då med största delen af sina ryttare i sporrsträck öfver fältet söderut till Lilla Stångebro. Hit hade konungens fotfolk under Farensbach jämte Västergötlands ryttare under Jöran Posse begifvit sig. Det hit sända fotfolket bestod af en mindre del skottar och omkring 450 ungrare, under anförande af Hildebrand, Creutz m. fl., hvartill sedermera kom Smålands fotfolk under Stjerna.

Här blef striden skarpare. Konungens folk hade hunnit komma öfver bron samt intagit ställning bakom en gärdesgård, när Masenbach och Ulfsparre kommo anryckande. På höjden bredvid, den s. k. Ladugårdsbacken — den bergshöjd, som nu genomskäres af östra stambanan — stodo ock några kanoner. Så väl från dessa som från den häftiga elden från gärdesgården anställdes förödelse bland hertigens folk, som äfven tvingades att gifva vika. Konungens folk lämnade nu sin plats bakom gärdesgården och förföljde sina fiender öfver 1,300 steg öfver det s. k. södra Ladugårdsgärdet till en skogbeväxt höjd, där de intogo ny ställning. Här blef nu striden het. Karl skickade förgäfves gång på gång förstärkning till de sina. Men nu kom Nils Germundsson med sin rytterifana från Stora Stångebro till undsättning samt eröfrade kanonerna och sprängde krutförrådet, hvarvid tygmästaren Tönnes Maydel tillfångatogs.

Ungefär samtidigt hade nu Lennartsson hunnit fram. Sigismunds folk ville icke gifva vika, men Lennartsson och Ulfsparre fortsatte sitt

anfall. Ännu försvarade sig emellertid främlingarna, och om de hade blifvit understödda af rytteriet, kan det vara tvifvel underkastadt, huru striden aflupit. Men liksom Johan Gyllenstjerna med adelsfanan förblef en overksam åskådare vid Stora Stångebro, så blef ock Jöran Posse med sina ryttare stilla vid Lilla Stångebro. Just som han skulle rycka fram, kom en konungens skrifvare och ropade, »att de skulle skona sina landsmän», hvilket betraktades som en befallning från konungen. Till följd däraf stannade herr Jöran och hela regementet vid bron.

Konungens fotfolk började förlora modet. Man hörde t. o. m. ropas, »att de voro förrädda af konungen själf och af ryttarna», och snart spredo de sig i flykt öfver fältet nedåt bron, häftigt förföljda af Anders Lennartsson och hans ryttare. Vid bron tillropades denne af Jöran Posse, som var hans gode vän: »broder, skola vi nu så mötas?» Anders Lennartsson svarade härpå: »här gäller icke broderskap utan krut och lod!» hvarefter han anföll västgötarna, hvilka genast togo till flykten mot bron. En del föll i vattnet och omkom. Andra nedhöggos på stranden. I det nära bron belägna kvarnhuset, hade några af konungens folk tagit plats, men när hertigens kanoner började beskjuta kvarnen, måste de gifva sig ut genom fönstren och liksom de andra söka sin räddning i flykten, hvarvid de antände byggnaderna och bron, så att hertigen icke skulle kunna förfölja dem.

Emellertid var slaget vunnet, och hertigen tackade Gud för segern. Han låg på knä och bad, då den tappre Samuel Nilsson kom till honom med hälsning, att konungen sändt Arvid Svan med en trumpetare till stranden för att underhandla om stillestånd. Karl gaf då genast befallning, att alla fientligheter skulle upphöra, steg åter till häst och red ned till stranden för att tala med Arvid öfver ån. Den främsta af hertigens fordringar var, att Erik Sparre, Gustaf och Sten Banér, Ture Bjelke och Jöran Knutsson Posse skulle utlämnas. Men under samtalet kom en bösskula från staden och träffade hertigen för bröstet, så att märke syntes i harnesket. Hertigen frågade då, om det var fråga om förräderi, men herr Arvid försäkrade, att så icke var, utan att skottet tillkommit genom en oförsiktighet. Konungens hofjunkare kom emellertid kort därefter upp till denne och berättade, att han nedskjutit konungens förnämste fiende.

— Det hade jag icke velat, svarade konungen, att någon af mitt folk skulle hafva gjort.

Med denna strid var kriget afgjordt. Konungen hade förlorat 2,000 man, under det hertigens förlust var obetydlig.

De af hertigen bestämda villkoren framfördes till konungen. De flyktade svenska rådsherrarna, som insågo faran, sökte förmå konungen att rädda dem. Sigismund, som förstod, hvad som kunde hända, sände sin frände markgreffe Edvard af Baden samt Erik Brahe till hertigen. Denne var emellertid obeveklig. De nämnde herrarne skulle utan vi-

dare utlämnas samt stå till rätta efter Sveriges lag, hvilket skulle ske på en riksdag, i närvaro af kejserliga, kungliga och furstliga sändebud. Hertigen lofvade vid sin salighet och furstliga ära, att till dess intet ondt skulle vederfaras dem. »Till eder, gref Erik», sade han, »hafver jag ingen ovänskap. I ägen samma tro som konungen och har handlat efter edert samvete, men så är icke förhållandet med de andra. Och vill icke konungen godvilligt utlämna dem, så finnas här de män» — hertigen pekade härvid på en hop beväpnade bönder, som kommit till hans undsättning — »hvilka nog skola hämta fäderneslandets fiender och förrädare ur konungens hop!» Med detta besked återvände markgrefven och Brahe. Konungen, som helt naturligt ville rädda herrarna, sökte förmå sina krigare att återupptaga striden, men det var förgäfves, och till slut bådo herrarna själfva att blifva utlämnade. De togo afsked af konungen och sina fruar samt fördes öfver bron. När de kommo inför hertigen frågade han dem: »kunnen I för Gud och människor försvara edra gärningar?» Ingen svarade mer än Jöran Posse. Han slog sig för sitt bröst och sade:

— Vi vilja försvara vår sak som ärlige män!

De bortfördes under bevakning till de omkringliggande byarna. När så hufvudvillkoret var uppfyllt, lät hertigen sitt folk draga sig tillbaka, och så slutade slaget vid Stångebro.

Att striden varit ganska het bevisas bl. a. af, att det till hertigen hörande artilleriet använt närmare 4 tunnor körnekrut, 5 tr slangkrut, 600 lod samt något bly.

Det öfverenskom, att konungen och hertigen skulle mötas på fältet emellan Stora Stångebro och staden, hvilket äfven skedde. De båda härarna voro därvid uppställda på hvar sin sida om ån. Hertigen varnades att icke rida öfver bron och lämna sig i sin fiendes händer.

— Jag måste rida dit öfver, svarade hertigen, så att konungen må se, att jag icke är hans fiende.

I samma stund, som han red öfver bron, red konungen ut ur staden. När de så möttes, steg hertigen af hästen för att hälsa konungen till fot, men denne nödgade honom att sitta upp igen, och därpå redo de tillsammans ut åt fältet för att afsides samtala med hvarandra. Därefter följde hertigen sin brorson upp till Linköpings slott, där konungens syster Anna tog emot dem. Det bästa förhållande rådde mellan fränderna, och under den måltid, som var anordnad, talades om likgiltiga ämnen, om hvilken väg som för konungen vore bekvämast till Stockholm m. m. När hertigen sedan lämnade slottet, var konungens folk uppställt på ömse sidor om gatan. En ungersk präst höll tal på latin, prisande hertigens tapperhet och hans mildhet efter segern. Under utkastande af guldmynt bland folket gaf hertigen sin häst sporrarna samt red ut ur staden till sin här.

Ombud utsågos för förlikningsvillkorens uppsättande, hvilka blefvo färdiga den 28 september. Det hufvudsakliga innehållet var, att ko-

nungen skulle bortsända det främmande krigsfolket och endast behålla sin livvakt. Regeringen skulle öfverlämnas till konungen att föras efter hans ed. Riksdag skulle inom fyra månader hållas, men till den tiden skulle de af hertigen förordnade ämbetsmännen bibehållas. Glömska af det förflutna utlofvades, men därifrån undantog hertigen de fem rådsherrarna, hvilka dock skulle dömas af främmande sändebud. Dagen efter förlikningens avslutande var hertigen åter gäst hos konungen.

Sedan hertigen tagit afsked af konungen och hans syster, färdades han, omgifven af sin vanliga livvakt, först till Kungsbro och därefter till Örebro, där hans familj vistades.

Konungen stannade i Linköping till den 1 oktober, då han med »flygande fanor» afmarscherade med sitt ännu kvarvarande krigsfolk, uppgående till mer än 5,000 man. Därförut eller den 30 september hade han tillskrifvit hertigen med begäran, att de fångna rådsherrarna måtte behandlas väl, och att ingen måtte bemöta dem med försmädliga ord samt att de mot personlig borgen skulle få stanna på sina gårdar eller åtminstone i fängelse få vara tillsammans och icke åtskilda från hvarandra. Denna begäran afslogs emellertid af hertigen, liksom en ny framställning från konungen i samma sak äfven blef afslagen.

Från Linköping begaf sig konungen till Söderköping, där han förblef till den 6, och därefter till Stegeborg. Sedan han lämnat sistnämnda plats och kommit till Barösund befallde han, att kosan skulle ställas till Kalmar och icke till Stockholm, dit han dock utlofvat att begifva sig. Efter svår storm ankom han till Kalmar, hvarifrån han öfver Danzig afreste till Polen.

Bergsbruket. Den första järnberedningen i vårt land grundade sig på myr- och sjömaln. Denna malm var som sand eller grus. Upptagen fick den först lufttorka, hvarefter den rostades på fritt brinnande korslagda stockar och därefter »brukades» i gropar eller murugnar med hjälp af pustar. Vid blåsningens slut låg då på ugnsbotten en färska af järn, som genast kunde utsmidas (fig. 196). Så småningom förbättrades dessa ugnar och gjordes ända till två meters höjd (fig. 197). Detta s. k. blästersmide var under 1200 och 1300-talen känt under namn af osmund¹ eller osmundsjärn. Under 1400-talet började bergmalmer och träkol att användas, hvarigenom stora fördelar vunnos vid tillverkningen. Ugnarna förbättrades och kallades nu masugnar. Järnet fick en helt annan beskaffenhet samt kallades tackjärn. Och af detta tackjärn bereddes sedan genom omsmältning s. k. smidbart järn, sådant som förut erhållits direkt i de äldre ugnarna.

De s. k. masugnarna voro till en början, vid öfvergången från blästersmide till tackjärnsberedning, ganska lika blästerugnarne. Nedre

¹ Med osmund menades ursprungligen små ovällda järnbitar, hvilka erhöles genom att den ur malmen bekomna järnklampen sammanslogs något med handslägga och därefter, ännu glödande, sönderklöfs med yxa i stycken af nära ett skålpunds vikt. I äldre tider begagnades osmund som vanligt betalningsmedel, lika med en »penning» eller 1/8 örtug, hvarför vikten af densamma var lagligen bestämd.

delen var af gråsten men i den öfre voro ytterväggarna af timmer. Däremellan var en fyllnad af sand och jord. Hela ugnens höjd var 7 meter.

Att konung Gustaf I med sitt allt omfattande verksamhetsbegär äfven skulle taga bergsbruket om hand, är tydligt. Genom att inkalla kunniga smeder från Tyskland samt att för kronans räkning uppföra vattenhamrar sökte han påskynda öfvergången till tackjärnsberedning i förening med hårdfärskning.

Ty så småningom hade erfarenheten gifvit vid hand, att det först utblåsta järnet för att kunna smidas måste behandlas i händ. Under namn af tysksmide infördes sålunda af tyskar den hårdfärskningsmetod, som likväl först under 1600-talet allmänt blef använd. De nya metoderna fordrade emellertid kraftigare driftmedel. Vattenfallen kommo då till godo, och dit förlades ugnar och hammare utan afseende på grufvornas läge.

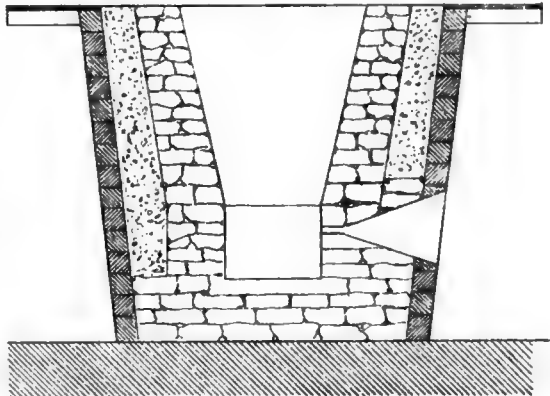
Emellertid veta vi, att ännu långt in på 1500-talet och äfven långt senare i allmänhet osmunden utsmiddes för hand.

Bergsmännens skatt skulle enligt konung Gustafs bestämmelse utgå i tackjärn, icke i osmund, äfven detta för att befordra tackjärnsberedningen. Denna förordning hade dock föga påföljd. Ännu in på 1600-talet betalades omnämnda skatt merendels i osmund. Konungen sökte äfven få utskieppningen af osmund till utlandet förminskad för att äfven på så vis få osmundsjärnet förädladt till stångjärn samt befrämja stångjärnstillverkning af tackjärn.

Det äldsta kända privilegium, som någon bergslag i vårt land äger, är en förordning af år 1340, hvilken gäller *Västra berget* i Närke. I detta privilegiebref talas emellertid äfven om *Östra berget*, hvilket senare blifvit antaget vara detsamma som Godegårds bergslag i Östergötland, och skulle enligt detta bref Västra berget erhålla samma privilegier, som det östra ägde. Enligt desamma bestämdes bl. a., att de, »som kommo till förenämnda bergsmän, i den afsikt att hos dem vilja stanna, skola vara alldeles frikända både till lif och gods för hvarjehanda förbry-

196. Gammal svensk ugn för smältning af järnmalm, senare kallad »hedningeblästern.»

197. Blästerugn.

telser, de förut begått, så framt de icke äro mördare, tjuvar eller förrädare, dock så att de skola göra rätt målsäganden rätt för deras förbrytelser, i enlighet med hvad lagen bestämmer». Vidare tillförsäkrades bergsmännen en half mil på längd och bredd af den allmänningsskog, i hvilken berget låg. Salupriset å järn skulle vara en penning för hvarje osmund. Tionde bestämdes för konungen, vid nybyggnad af hytta första året 750 och sedan årligen, då det idkades bergsarbete, 1,500 järn, hvar osmundsmed, forslagare och blåsare årligen 20 osmund, hvar legoblåsare eller tillfällig masmästare 10 osmund. Hvarje bryggerska, som icke idkade bergsbruk, skulle årligen gifva 24 osmund. Böter bestämdes för hvarje mandröp samt för hvarje knifstyng och bågs-kott. Bergsmännen ålades hafva en fogde och tolf rådgifvare, hvilka skulle bestämma, hvad som lagligen skulle göras vid berget. Om bergsmännen icke längre förmådde bruka berget, skulle rätt ägaren hafva igen detsamma.

Den äldsta jordeboken öfver östgöta bergslag är upprättad år 1549 för »Wånga bergh», hvartill år 1550 lades »Hellesta bergh» och »Godegårdz berg», 1552 »Risinge soken» och 1574 »Sundbo heredt» i Närke.

I Risinge socken var Finspångs bruk beläget. Nämnda bruk finnes icke omtaladt i redogörelsen för »Om-kostning vid Östgöta bergslag» år 1557, som endast omnämner Orga och Hällestad's hamrar. Det omtalas först i 1572 års räkenskaper, då inventarierna för Orga, Finspångs och Hällestad's hamrar upptagas. Finspångs bruk synes alltså blifvit uppfördt först efter år 1557. Enligt en annan uppgift skulle bruket, i enlighet med hvad som framgår af Johan III:s bref af 1587 och hertig Johans af 1609, tillkommit redan år 1500. I medlet af 1570-talet säges bruket vara i förfall. Visserligen afslog konung Johan III 1576 fogden Mårten Jönsons anhållan om gården från Sundbo härad för att återuppföra de vid Finspång och Hällestad förfallna hyttorna, enär denna gård behöfdes för att underhålla krigsfolket i Finland och Liffland, men han visade likväl sitt intresse för bruksverket genom att befalla nämnde fogde att med all makt åter söka få uppförda dessa hyttor samt dit följande vinter framföra nödigt byggnadsmaterial. År 1579 anbefalldes ytterligare åtgärder till brukets fördel med den påföljd, att arbetet med bruksbyggnaderna tog sin början 1580 under öfverinseende af den inkallade holländaren Willam de Wijk. Konungen sysselsatte sig nu en följd af år med detta företag, af hvilket han väntade sig och riket stort gagn. År 1581 ålade han undersåtarne i östgöta bergslag att upprödja och förbättra en väg emellan »Wånga stålgrufva» och ginast till den sjön Gladh», och finge samma undersåtar sig beviljadt att utgöra endast hälften i hvar gård emot dem, som tillhörde landsbygden. Följande år beviljades dem vissa andra lättnader. Under åren 1583—85 lämnades upprepade gånger föreskrifter om, huru en del socknar skulle lämna all ränta och uppbörd, både spannmål, hö, hästestånd, dagsverken och alla andra både vissa och ovissa partzeler, till beford-

rande af Finspångs bruks färdigbyggande. En hammarsmedja skulle uppföras, hvartill timmer skulle framköras till sågkvarnen för att få bräder till hammarsmedjans täckande. Malm skulle framforslas. Från Närby gård skulle till Finspångs bruk levereras 6,000 tegel »till fyra smidjehårdar och svafvelugnen, som där skulle uppsättas». Konungen, hvilken, som vi se, kastade sig in i en hel del obetydligheter, synes i sina bref emellanåt varit mycket otålig öfver, att det icke gick så fort, han önskade med bruksanläggningen, samt klagar bl. a. öfver, att en part »undersåtar hafva gjort något och en part intet». Men då inkomsterna från Finspång icke motsvarade kostnaderna, tyckes konung Johans slutligen tröttnat vid företaget, och den 13 oktober år 1586 befallde han, för att påskynda fullbordandet af Norrköpings hus, att socknarna Risinge, Regna och Skedevi, hvilka till en tid lydt till Finspångs bruk, nu skulle läggas till Norrköping med all årlig ränta, så att hela Bråbo härad komme tillhopa igen.

Före oktober månads utgång framställde Willam de Wijk en anhöllan att få öfvertaga Finspångs bruk och gård med Orga hammare och en hytta i Vånga bergslag. Kontrakt uppgjordes härom, men blef aldrig undertecknad. Om något nytt kontrakt kom till stånd, är obekant.

År 1593 öfverlämnade hertig Karl med rådets samtycke Finspångs bruk med flera andra gårdar till Willam de Wijk att mot viss ränta till kronan »njuta och ärftligen behålla för sig och sine efterkommande». Efter de Wijks död 1597 befallde Karl likväl att vederkänna detsamma under kronan igen, en befallning som förnyades i mars 1598, båda gångerna därför att Finspångshammaren var den enda, som kronan kunde bruka, sedan Hällestads hammare, som var arf och eget, återlämnats till sin rätte ägare. Hertigen synes dock snart ångrat sig, och redan i april samma år beviljade han Willam Willamsson de Wijks begäran att få behålla bruk och gårdar intill förstkommande Mikaelis, efter som han nedlagt mycken kostnad med utsäde och åkerbrukets skötsel.

För stämplingar emot hertigen (se sid. 296) blef W. emellertid dömd till döden, hvarefter hans egendomar indrogos till kronan. Hertigen antog sig därefter själf bruksverket.

Vånga bergslag. Vid hvilken tid denna bergslag fick sina första privilegier är obekant. Utan tvifvel började bergsbruket här tidigt, ehuru icke något om detsamma är känt förr än 1450, då Vånga bergslag tillerkändes Magnus Gren på Grensholmen. År 1480 bestämdes, att det här tillverkade stålet skulle användas till stenhuggeriredskap för arbetet vid Linköpings domkyrka. År 1587 fick W. de Wijk, som på arrende skulle öfvertaga Finspångs bruk, tillstånd att fritt bryta järnmalm å Vånga bergslag, dock icke kronan eller annan bergsman till hinder eller skada. Arrendekontraktet blef emellertid icke underteck-

tecknadt. Antagligen stod denna öfverenskommelse fast, då W. sedermera öfvertog Finspång.

I äldre tider har här äfven funnits en koppargrufva, hvarom ett kungabref af år 1542 förmåler.

Vid Orga fanns under 1500-talet ett järnbruk med 1 hammare.

Godegårds socken och bergslag. På grund af att denna bergslag och östra berget antagits vara samma bergslag, säges densamma vara en af rikets äldsta och skulle sålunda haft privilegier redan före 1340. Huru härmed förhåller sig, lämnas därhän. År 1525 stadfästade konung Gustaf I de privilegier, som bergsmännen från Godegård erhållit af framfarna konungar och riksföreståndare.

Hällestads socken och bergslag. År 1377 omtalas denna ort som bergslag, men år 1428 förordnade konung Erik, att denna sockens invånare skulle hålla sig till häradstinget och icke enligt framställd önskan lefva efter bergsrätt. Huru härmed gick, är obekant, men år 1525 stadfästade konung Gustaf och 1587 konung Johan III dessa bergsmäns privilegier.

Då hertig Magnus, konung Gustafs tredje son, bekom Östergötland, skall denna bergslag följt med, men lades sedermera på grund af hertigens sinnessjukdom åter under kronan år 1569.

Här fanns sedan äldre tid Sonstorps bruk, som 1580 förklarades för kronobruk att utsmida det tackjärn, kronan erhöll i Hällestads bergslag, men återfick sin frälserätt 1597.

Om öfriga socknar inom Finspångs län, som voro af bergslags natur, hänvisas till artikeln »Bergsbruket» under 1600-talet.

Åtvidabergs kopparverk. Den äldsta kända handling, som berör Åtvidaberg, är utfärdad af konung Erik år 1413 från Ringstadholm, i hvilken det gifves »alla dem, som vilja bygga och bo på Åtvidaberg och bergverk drifva och göra, sådan frihet, frälse, nåd och privilegier oåde till strömmar, väg och skog samt annat, som bergsmännen hafva och njuta på kopparberget i Dalarne».

Enligt uppgifter af äldre personer från 1600-talet hade det i orten alltid talats om, att digerdöden (1350-talet) och däraf följande folkbrist varit anledning till kopparberedningens undergång. Att Malmviksgrufvan, i äldre tider kallad Glas- eller Glansgrufvan, blifvit öde, skulle därjämte berott på, att ett stort stalp infallit och instängt sju personer, hvilka icke kunnat räddas. Andra sägner gå äfven härifrån om grufvdrift i äldre tider. Huru härmed förhåller sig, kan numera icke sägas, och ovisst är sålunda, om koppartillverkningen är äldre än från tiden för ofvannämnde kungliga bref. I alla händelser har i orten anträffats kopparslaggvarp och lämningar efter ända till 40 st. gamla kopparhyttor, spridda här och hvar i trakten, hvaraf man kan tänka sig, att kopparberedningen här i forna tider varit riklig.

På 1450-talet omnämnas Åtvidabergs koppargrufvor i ett privilegii-bref af konung Karl Knutsson, och på 1460-talet nämnes platsen i ett

förläningsbref af Erik Axelsson Tott för Erik Karlsson Vasa. År 1513 utfärdade riksföreståndaren Sten Sture ett bref till förmån för denna ort. I detsamma tager han sina och rikets tromän och undersåtar, bergsfogden och alla bergsmän, med hustrur, barn, legofolk, gårdar, gods och hyttor m. m. i sin och rikets hägn, fred, värn, försvar och beskärm, hvarjämte han stadfäster alla förut lämnade privilegier och friheter.

År 1524 erhöilo Mårten Skinnare, Anders Hansson, och »hvem de ville taga med sig», tillstånd, att i Östergötland och Västergötland, hvarest dem bäst syntes, uppsöka silfver- och kopparmalmsstreck samt att sedermera få behålla och bruka dem.

År 1527 utfärdade konung Gustaf ett bref, dateradt Gammalkil, för bergverket, af samma innehåll som det år 1413 utfärdade. Erik XIV och Johan III utgäfvö äfven privilegier. En handling från år 1552 upplyser om, huru en af konungens män å hans vägnar »handlat med Otvidz-bönder om den bergsbrukning och kopparstreck, som nyligen uppfunnen var», samt framställer, om de ville vara behjälpliga till den bergsbrukning, som enligt befallning skulle företagas. På 1500-talet hörde Åtvidaberg med Slefringe ladugård till kronan.

Åkerbruket och dess binäringar. Då konung Svärker under 1100-talet anlade Alvastra cisterciensklöster, var det nog icke blott af religiösa skäl. Anledningen var utan tvifvel äfven tanken på framåtskridande såväl i ett som annat hänseende. Särskildt ägnade sig cistercienserna åt åkerbruket och detta såväl som ett helgadt yrke som ock såsom en inkomstgifvande sysselsättning. De bedrefvo äfven fiske. Bl. a. sägas de anlagt ruddammar vid Alvastra. Att deras exempel skulle i dessa afseenden vinna efterföljd, om ock endast långsamt, kan med säkerhet sägas. Kom så därtill senare Vadstena m. fl. kloster, hvilka äfven spridde kännedomen om jordens skötsel. Mycket åtgjordes sålunda. Icke dess mindre stod *åkerbruket*, af hvars afkastning största delen af befolkningen skulle lefva, vid medeltidens slut lågt äfven inom det bördiga Östergötland. Att åkerbruket därförut eller under 1300-talet uppnått en hög utveckling intygas af Östgötalagen.

Vid Gustaf Vasas tillträde till regeringen tog han sig äfven an landtbruket samt var lika outtröttlig i att söka få detsamma förbättradt som i allt annat. Vid olika tillfällen vände han sig med bref härom till skilda delar af landet.

Till Östergötlands allmoge skref han, att många hemman blifvit ödelagda därigenom, att åkrarna voro utan diken eller endast hade vanskötta sådana, att de icke röjde ångarna samt i öfrigt att de icke skötte jorden så väl som i äldre tider. Han uppmanade dem att bättra sig i detta hänseende samt att icke spara på möda och arbete för att bättre bekomma sin bärkning. År 1559 skrifver konungen, att han upprepade gånger förmanat östgötarne, att de skulle väl häfda sin åker med dikning och röjning, men det hade föga hjälpt. På »sitt ämbetes

vägnar» kunde han nu icke längre lida deras lättja och oaktsamhet. Fogdarna ålades därför att årligen hålla dikesrannsaking, och om icke bonden fullgjort sin skyldighet, skulle fogden med lejda dikare och röjare låta på den försumliges bekostnad fullgöra detta, och därtill skulle de böta för hvar odikad aln. Likaså skulle de bönder bestraffas, som läto åker och äng växa igen. Då klagomål af bönderna i svåra tider framställdes till konungen om deras nöd, fingo de till svar, att de häfdade sin jord illa, höllo gästabud och alltför många helgdagar samt sålunda själfva orsakade sin fattigdom.

Den, som icke skötte sin jord så, att konungen och kronan kunde vara tillfreds därmed, skulle vråkas från hemmanet, ity att om jorden vanvårdades, kunde kronan gå förlustig, hvad den i skatt ägde rätt till. Fogden skulle ditsätta en annan bonde. Detta var ju för staten af vikt, då rikets förvaltning var i hög grad grundad på jordens afkastning.

Kornet är det äldsta sädesslaget i Östergötland och odlades redan under forntiden (sid. 16). Hvad de öfriga sädesslagen beträffar, lämnas osagdt, när de först infördes. Hvetet omtalas i Östgötalagen. Rågen omtalas år 1316 samt senare i Vadstena klosterstadga (»vinterroghen») (fig. 198). Hafren kallas i östgötalagen »hästakorn», men den synes föga odlats, och, enligt en gammal anteckning, odlades den ännu i medlet af 1560-talet icke i Söderköpings prosteri. Baljväxter omtalas icke i östgötalagen, men att ärter förekommo redan under forntiden omnämnas sid. 63. Att humle fanns redan tidigt, därom vittna namnen Humblarum (år 1367) och Humlasæter (år 1375). Rofvan omnämnas i östgötalagen. Linet fanns redan under forntiden.

Enskiftesbruket, d. v. s. åkrarnas årliga besåning, var det äldsta brukningssättet, men under medeltiden blef tvåskiftesbruket allmänt inom Östergötland.

I biskop Brasks »calendarium oeconomicum» angifves den 16 augusti som sädesdag.

Af de olika *husdjuren* var utan tvifvel hunden det äldsta.

Hästen förekommer redan under forntiden och omtalas i samband med Oden. Enligt sägnen blef hästen människans efterträdare som offer. Om hästens (häst = mar, märr, hors) tillvaro påminna namnen Marby (år 1285), Marås (1397), Marsta (1440), Horsryd (1387), Horsgap (1395), Hästholmen (1327) och Hästäng (1369). Gustaf I bidrog äfven till hästafvelns förbättrande samt införde afvelsdjur utifrån, hvilka utställdes på skilda platser i landet, bl. a. i Östergötland vid Stegeborg och i Vadstena.

Redan under medeltiden bedrefs inom provinsen en lönande oxhandel såväl inom landet som genom utförsel till Danmark öfver Östersjön. Gustaf I bedref för egen del en ganska betydande oxhandel flerstädes, bl. a. i Östergötland, där oxar uppköptes och utställdes på de nybildade afvelsgårdarne. I öppet bref, dat. Vadstena år 1532 och ställt

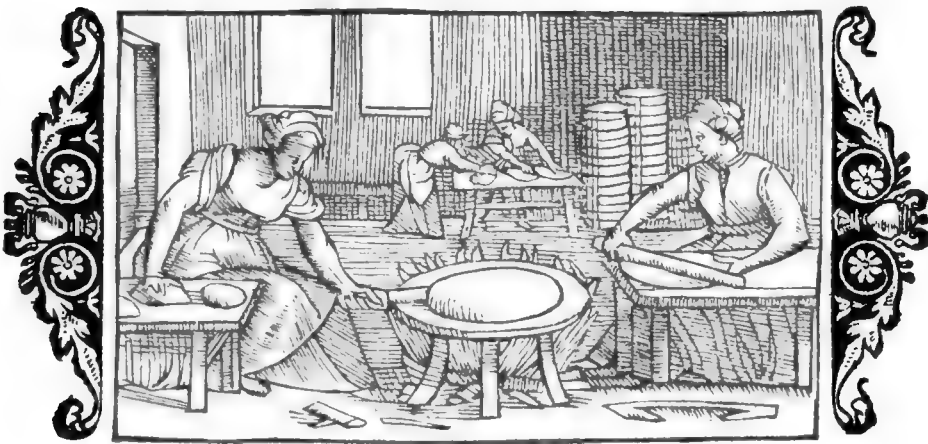
till alla landsändar, förbjöds oxars och hästars utförande ur landet »vid sin hals utgörande».

Om kornas mjölkafkastning kan här icke lämnas några uppgifter, men Olaus Magnus lofordar Östergötlands och andra orters osttillverkning.

Fåret omtalas i k. Magnus Erikssons stadga, dat. Skenninge år 1335. Fyra får ansågos lika mycket värda som en ox eller gildt nöt. Äfven får införskrefvos under början af 1500-talet till förbättrande af afveln. Fårafveln vid Norsholm bedrefs i större skala.

Geten omtalas tidigt och är bekant redan i vår Gudalära genom »Tors bockar».

Svinet förekommer redan å bronsålderns hållristningar (sid. 32).

198. Brödbakning. Efter Olaus Magnus.

Gåsafveln måtte, att döma af östgöotalagen, här varit särskildt omhuldad. »Nu gräfver man», säges det därstädes, »dike, skär man gäslinga torfva ur och dör gäsling i diket, ligge ogild; nu är icke torfva ur skuren, då gäldas gäsling med åtta penningar och digris med fyra.» Att »Mårten gås» firades i Östergötland, framgår af östgöotalagen. Höns funnos redan under forntiden. Ankan omnämnes åtminstone under 1400-talet. Kalkon fanns här måhända under senare delen af 1500-talet.

Bin funnos tidigt. Därom vittna mjöden, som omnämnes redan i Eddasångerna, och vaxljusen, som omtalas från kyrkorna.

Jordens värde var under medeltiden relativt lågt. Hvarje tunnland jord torde icke gifvit mer i arrende än $\frac{1}{2}$ kub.-fot korn.

Såväl då som sedermera öfverlämnades jorden att mot lega brukas af andra. Enligt östgöotalagen var laga afrad för hvarje åtting jord fyra tunnor korn eller två öre vadmål, två händer bredt (24 alnar) jemte 2 dagsverken, ett om våren och ett om hösten.

Det äldsta svenska legoaftalet, som är känt, är dateradt Vidingsjö i

Östergötland den 23 oktober år 1316. Af detsamma framgår, att inventarier vid denna tid kunde ingå i arrendeuppgörelsen. Enligt detta bref upplåter kaniken i Linköping Sigismund till Gjurd Ormsson domkyrkans gård Stafsjö på fyra års tid med samma gårds lösören mot villkor, att Gjurd eller den af honom tillsatte förvaltaren för hvart och ett af dessa 4 år skulle utbetala 4 mark. Inventarierna vid gården voro 2 tama oxar, 4 kor, 3 dragare (hästar) till 7 öres värde, 8 lamm, 3 svin och 2 kalvvar af 5 öres värde, 2 kittlar af tillsammans 2 $\frac{1}{2}$ markers värde, 2 yxor, 2 borrh, 3 liar, 3 bänkkäden, 3 sängkläden, 5 lakan, 1 duk, 2 ryor, 1 handkläde, 1 kudde, 1 bolster, 2 fat, 1 lägel, 3 tallrikar, 1 harf, 1 plog, 2 spjut, 1 årder, 1 kruka, 1 säck, 1 kärna, 2 byttor, 1 så, 2 ämbar, 1 skäppa hampfrö, 1 tredjedels skäppa linfrö, 1 ok, 1 rep, 71 mått hafre, 22 d:o blandsäd, 20 d:o korn och 12 d:o råg samt 40 lass hö, hvilket allt Gjurd efter de nämnda årens slut utan någon minskning skulle återlämna.

Trädgårdsskötseln bedrefs under 1500-talet hufvudsakligen vid herregodsen. De förnämsta trädgårdsalstren voro bönor, kål och lök men äfven äpplen (sid. 17), päron, körsbär, krusbär, anis, dill, hasselnötter och valnötter m. m. omtalas. Redan biskop Brask sökte bekomma växtfrö från utlandet.

Med *skogshushållningen* stod det illa till. Förordningar tillkommo för en bättre skogsvård. För att undervisa om bättre kolning än förut införskref konungen mot slutet af 1540-talet kolare från Finland.

För *fisket* visade konungen äfven sitt lifliga intresse, och hvad Östergötland beträffade, skref han år 1559, att de i Stegeborgs skärgård så illa saltade sin fisk, att de vid 40 marks böter och varans förlust måste göra det bättre. En gång reste konungen i skärgården från Kalmar till Stegeborg och fick allestädes kännedom om goda fisklägen, hvarvid han äfven fann, att den stora strömmingen var lika stor som den skånska sillen.

Husen vid en landtgård voro uppförda fristående från hvarandra och benämndes under medeltiden stuga, stekarehus och härbärge eller enligt östgötalagen lada, kornkammare eller sädeshus samt nötahus.

Ännu långt in på 1500-talet bestod bostadsbyggningen af den urgamla kroppåstugan med vindögar på taket, ehuru nu understundom betäckt med glasfönster. Tvåvåningshus började likväl uppföras på de större gårdarna under medeltiden.

Städerna. Med städernas utveckling gick det vid denna tid långsamt, hvartill bl. a. bidrog de plundringar och härjningar, för hvilka de blefvo utsatta under sjuårskriget.

Särskildt af konungarne Gustaf och Johan III fingo de emellertid emellanåt privilegier. Inrikes handel fick icke drifvas i eller omkring städerna af andra än städernas invånare. Landsköpmän ville gärna göra intrång, och det klagades öfver, att detta skulle ödelägga städerna.

Någon industri fanns icke att tala om. Handtverken skulle bedrivas i städerna. På landsbygden fick endast finnas sockenhandtverkare eller s. k. »ämbetsmän».

Hälsöwardsförhållandena voro långt ifrån ordnade.

Flera riksmöten voro under detta århundrade förlagda till östgöta-städerna Linköping, Söderköping och Vadstena.

Linköping var genom sitt centrala läge och som säte för stiftets biskop och åtminstone för en del af provinsens ståthållare samt platsen för rättsskipningen m. m. en viktig hufvudort. Här var äfven plats bestämd för vapensyner, och år 1537 hölls här vapensyn med hela svenska krigsmakten. I Johan III:s privilegier af 1571 fick staden bl. a. äfven tillstånd, att behålla det vid nuvarande stora torget belägna Helgeandskapell för att använda det till rådhus. Samtidigt bestämdes, att ett härbärke skulle anordnas för resande. Som ett bevis på stadsförhållandena kan omnämnas, att i samma privilegier bestämdes, att ingen af adel eller oädle ryttareknektar eller andra, som till hof-tjänst brukas, skulle med »snurkan, påcken, hot eller undsägen» vid strängt straff som för våld få truga eller tilltvinga sig borgen för varor eller annat gods.

Bland anmärkningsvärda minnen från denna tid kan staden räkna, att det var härifrån, som Gustaf Vasa efter sitt första möte med biskop Brask utfärdade kallelse till riksdagen i Vadstena, där han emottog riksföreståndareskapet, äfvensom riksdagen i juni 1544, då, såsom redan är omnämndt, grunden lades och slutbestämmelserna gjordes till det *äldre* indelningsverket för infanteriet, som sedermera aflöstes af Karl XI:s *yngre* indelningsverk.

Söderköping var fortfarande landskapets främsta handelsstad. Linköping, Skenninge och Vadstena hade dock rätt att öfver Söderköping drifva utrikeshandel, hvilket Söderköping icke alltid såg med blida ögon. Utrikeshandeln var äfven föremål för konung Gustafs lifliga intresse, och han ingrep äfven ordnande i detta afseende. Bl. a. hölls år 1559 ett möte i Vadstena rörande dessa angelägenheter. I Söderköping hade konungen egna varuhus, liksom i Stockholm, Kalmar o. s. v.

Skenninge. Redan under 1400-talet hade denna stad börjat att gå tillbaka. Härtill bidrog i främsta rummet de svåra eldsvådor och fientliga härjningar, som öfvergingo staden. Därtill kom närheten af Vadstena. Under förra delen af 1500-talet afbrändes och plundrades staden ånyo. Slutligen var staden så utarmad, att konung Gustaf år 1543 ålade Skenningeborna att flytta till Vadstena. Staden blef då förklarad som by under Aska härad, till dess den år 1570 återfick sina stadsprivilegier.

Norrköping. Mot slutet af 1500-talet förkofrades Norrköping på Söderköpings bekostnad. År 1595 fick staden tillstånd att upprätta en stadskällare, där utan accis allehanda främmande slag af drycker skulle få hållas tillgängliga.

Vadstena var, kan man säga, under 1500-talet en råds- och riksmötenas stad. Att staden genom klostrets indragande vid reformationen skulle lida men, är naturligt. Genom Skenningeborgarnes hitflyttande, det nya storartade slottets uppförande, stadens läge vid Vättern och i en af de bördigaste bygder samt den efter slottets fullbordande här ofta återkommande hofhållningen, kunde staden emellertid hållas vid stand. Efter 1567 års härjningar af danskarne var *Vadstena* i det läge, att borgarne förfrågade sig hos konungen, om de åter skulle bygga och bo härstädes, eller om de skulle flytta till någon annan stad. Någon flyttning blef likväl icke af.

Undervisningsväsendet. Uppsala universitet hade redan före reformationen upphört med sin verksamhet. Efter reformationen kommo äfven andra undervisningsanstalter i förfall. Egendomligt nog visade konung Gustaf föga deltagande för undervisningsväsendet och den andliga odlingen.

I Linköping t. ex. var katedralskolan länge förfallen, ehuru den så småningom återupprättades. Vid slutet af århundradet eller 1594 var denna skola besökt af 137 lärjungar, hvilka voro fördelade i stämmor. Kyrkosången var nämligen ett skolans hufvudändamål. År 1595 upptager en förteckning 131 Linköpings- och 101 *Vadstenadjäknar*, hvilka följde hertig Magnus' lik från Kungsbro till *Vadstena*. Med undervisningen var det icke mycket bevändt. Förutom rektor undervisade bland lärjungarne utsedda »hörare». Af de 9 timmar, som dagligen tillbragtes å lärorummet, användes 5 till latinska språket, en till bön och bibelläsning, en till kristendomsundervisning, en till sång och en till fri öfverläsning. Detta var ju en mycket ensidig grund för vidare studier.

I Söderköping fanns sedan gammalt en klosterskola, som efter reformationen omdanades.

I *Vadstena* fanns helt naturligt redan under katolska tiden en skola, som år 1474 på klostrets bekostnad fått eget skolhus af sten. År 1499 omtalas »rector scholarum *Vadsteniensium*», hvilket synes antyda, att skolan då haft flera afdelningar. Rektor detta år var den lärde Petrus Magni. Efter reformationen hölls denna skola fortfarande vid makt och besöktes af lärjungar från skilda landskap. Den bar namnet »gymnasium *Vadsteniense*», och de mer framstående lärjungarne buro vid högtidligare tillfällen en på skolans bekostnad förfärdigad särskild dräkt, som icke fick begagnas vid de lägre läroverken.

I Skenninge fanns utan tvifvel skola under katolska tiden, men under 1500-talet synes staden varit utan, till dess konung Johan III år 1579 lät upprätta en sådan härstädes, hvilken dock snart synes ha upphört med sin verksamhet.

Norrköping synes länge varit utan skola. År 1552 omtalas emellertid här en rektor, som då ensam bestred undervisningen. År 1596 tillkom en andra lärare.

Förutom andra inkomster, som möjligen tillföll skolorna, bereddes

lärarne lön genom prebenden m. m. Skolornas tillgångar ökades därtill genom s. k. »sockengångar» eller »djäknegångar». Hvarje skola hade inom stiftet sitt särskilda område, där djäknarne, d. v. s. de äldre lärjungarne, hade rätt att göra insamlingar.

De, som med större framgång ville ägna sig åt prästeståndet, studerade vid utländska akademier. Här nämnas som exempel Petrus Johannis, som studerade i Rostock 1596 och sedermera blef rektor i Vadstena, samt Birger Petri, kyrkoherde och prost. Flertalet af stiftets biskopar hade äfven studerat utomlands. Äfven medlemmar af adliga släkter reste utrikes i och för studier. Här nämnas bröderna Karl och Jöran Holgersson Gera (se ned. bland bemärkta personer). Men i det hela stod bildningsgraden lågt, och skolorna försumrades.

Den bildande konsten gör sig föga bemärkt under detta århundrade med undantag af byggnadskonsten. I senare fallet tack vare konungahusets intresse för densamma. Inom Östergötland arbetades å det år 1545 påbörjade Vadstena slott, hvilket är ett af de mest vördnadsbjudande och betecknande minnesmärkena af denna tids renässanskonst i vårt land. Föröfrigt uppfördes inom provinsen ett slott vid Bråborg för drottning Gunilla. Det har äfven blifvit sagdt, att Stegeborgs slott blifvit uppfördt af Gustaf Vasa. Men hans åtgöranden härvid torde måhända hafva inskränkt sig till återställande och möjligen ett utvidgande af det gamla slottet. Johan III uppförde ett slottstorn. Om någon konstutöfning i öfrigt i Östergötland vid denna tid kan icke talas. Så länge katolska tiden varade, var konstens mål, såsom redan förut är nämnt, i hufvudsak att pryda kyrkorna. I och med reformationen blefvo kyrkorna likväl mindre än förut ett konstens hem. De konstföremål, som nu tillkommo, såsom kyrksilfver, dyrbarare mässhakar o. s. v., voro utan tvifvel oftast förfärdigade utomlands. Och obekant är, om det, som möjligen var svenskt, hade sitt ursprung från Östergötland. Ett väl utfördt grafmonument återfinna vi i hertig Magnus' gravvård i Vadstena kyrka. Arbetet påbörjades år 1595 eller samma år, som hertigen afled (fig. 186). En af de stenhuggare, som deltog i arbetet med densamma, var Bernt van Münster, en känd mästare i Vadstena, som, såsom det synes af namnet, var från utlandet. En af de förnämsta prydnader, som under detta århundrade kom en östgötakyrka till del, var det storartade altarverk, måladt år 1540 af holländaren. M. Hemskerk, hvilket år 1581 skänktes af konung Johan III till Linköpings domkyrka.

Språket. För utvecklingen af språket visade konung Gustaf sitt intresse. Särskildt önskade han i detsamma en tydlig och beständig skillnad från danskan. Den tryckta litteraturen var emellertid obetydlig vid denna tid, hvilket verkade hindrande på språkets utveckling. Huruvida och i hvad grad östgötaspråket skilde sig från öfriga landskaps språk, är här icke tillfälle att redogöra för. Här införes endast ett bref som ett exempel på sättet att uttrycka sig vid denna tid inom provinsen. Brevet är författadt af Erik Lillie å Löfstad, en släkt, som

i flera generationer tillhört Östergötland. Visserligen kan det sägas, att ett bref i större eller mindre hänseende kan taga ett individuellt intryck af brefskrifvarens sätt att begagna sitt modersmål. Men i det hela kan det icke förete någon olikhet från det språk, som är inlärdt från barndomen.

Brefvet är ställdt till befallningsmannen i Linköping Jöns Eriksson Rosenstråle och lyder:

»Mijn venlige och kjerlige helse... kiere Jöns Erikson min broder och gode ven, giffuer iag eder kierligen tilkienna, att jag förskicker till edher med tenne min tienare Arved beltare Tett silff som jag skal utgiore för mit aruegodz syndeligen för te gårdar jag haffer besittne. Veger samma silff fem lödige mark tilhopa kiere Jöns rekne mich icke mine daler annerleds utan huar femten daler giore två lödige mark utij vikt. Men ter ij icke så vele anamma tem tå begierer iack tem igien, tå kan iach letta en gulsmed giuta tem ij en ten så vege te 30 daler likvel två lödige mark. Teslikest te tuå skeder med en halff daler och någett smått silff veger en lödig mark. Kiere Jöns om Christoffer Olson er kommen til eder så begierer iag kierlige att ij bådin velli giffue mich eder bekiennilase att j haffue uppburitt aff mig tesse 5 lödige mark silff. K. Jöns Erickson så hade iach vil actett mig att komma ij dag til Kungesbro heller lingcioplag men för min legenhet skul kommer iach icke ten vegen för iach acter mig genom birlagen ter hafver iag någett beställa på två dager.

Kiere Jöns så haffuer iach inthz synderlig att skriffua uttan iach befaller eder Gud alzmecttig kiere Jöns Erichson er Cristoff Olson kommen så hellser honom medt många m. m. gode netter. Datum löffsta then 11 Dec. an. 1573.»

Utanskrift:

Ärl. o. Velb. man Jöns Erikson til Sonstorp min broder och tillförlåtlige gode ven tette breff

ganske venligen.

Följande skrifvelse från början af 1500-talet från Linköpings borgmästare och råd till riksföreståndaren Svante Sture må äfven anföras:

»Wor wunderdanich welnillelige beplichtige tro tieneste²eders herredom odmigelig hellsende. Kere herre, ederth breff haffue wy well wonderstondhet. Gud gaffue ath thet vare y war macht saa gerne vy thet gerne göre ville. Nv som för saa haffue wy tiil sawth X (10) karlle, som vy velle redde wdth thet beste som var macht seer tiil. Nar Gud fögher at eder herredom kommer hiid, tha faa ij at see wort mantall oc vor macht. Wy haffue tiil sawt almenneheet vid lijff oc goss ath the schulle blyue tiil stedde som eder tenner eder ödermer berette kan, hvad swar wy fyghe aff allmoghen. Her medh eder herredom swnd och sallig Gud och Sancte Erich befallandes tiil lijff och sell. Scriffued y Linköpingh mondaghen nest effther vorfrvdagh anno viij (1508).

Borghemester och Raadh y Linköpping eder ödmighelig venner oc vnderdan.

Utanskrift:

Erlig och höboren her Swanthe Nielson Ryddere y Eghesöö Sweriges Riges forstander vor here och hoff(uids)man odmigelig sendes thette breff.

Förvaltningen eller den verkställande makten hade ännu icke fått någon stadga. Sedan länge hade dock funnits fogdar inom städerna äfvensom höfvitsmän. Men därom är föga känt. Gustaf Vasa synes emel-

lertid börjat ordna äfven i detta afseende. År 1538 omnämnes Jöran Hansson Stjernsköld som fogde härstädes. År 1545 omtalas länets förste ståthållare. Benämningen å dessa styresmän synes dock icke varit så bestämd. Emellanåt omtalas de under sistnämnda titel. Vid andra tillfällen åter kallas de gubernatorer. Och än äro de ståthållare öfver »hela Östergötland», än öfver »Östergötland och på Vadstena» o. s. v. Vadstena slott hade i allmänhet sina egna ståthållare. Stegeborgs slott hade sina höfvitsmän, emellanåt kallade befallningsmän. En annan befattning innehades af fogdar. Så omnämnes år 1533 Peder Andersson som fogde och befallningsman öfver »vår gård Linköpings stad, Skenninge, Vadstena och de sex härad, som ligga under Linköpings gård».

Dessa tjänstemän hade hand om uppbörd och räakenskaper samt hade därjämte att afgöra besvärsmål och hafva tillsyn öfver allmän ordning och säkerhet m. m. Bristerna vid denna förvaltning voro många. Ett af ofvanstående bref lämnar vittnesbörd om en skatteinbetalning vid denna tid.

Krigstjänst. Personlig krigstjänst hade sedan länge varit i lag stadgad och fullgjordes vid behof af bondehärar på egen kost samt, då den var slut, genom gårder, som upptogos i de genomtågade orterna. Därtill kom lejt krigsfolk.

I slutet af 1200-talet kom därtill rusttjänsten, som utgjordes af gårdar, hvilka därigenom befriades från ränta till kronan. Under tidernas lopp gick det emellertid därhän, att innehafvarne af dessa frälsegårdar väl behöllo de för rusttjänsten bekomna fördelarna men ofta underlåto att fullgöra sina skyldigheter.

Konung Gustaf, som vid vapensynerna härom tidigt fick erfarenhet, gaf då närmare bestämmelser rörande frälserustningen, hvilka blefvo stadfästade vid ett möte i Vadstena 1524. På herredagen i Linköping 1537, där konungen samtidigt höll vapensyn, bestämdes bl. a., att en hvar af adeln skulle lämna en fullständig förteckning på alla de inkomster, de hade af så väl förläningar som arfvegods. För hvarje 100 markers ränta skulle en rustningshäst utgöras.¹ Vid herredagen i Linköping år 1544 samt vid mötet i Larf fastställde närvarande adel genom särskilda förskrifningar antalet af det krigsfolk både till häst och fot, som af dem borde underhållas.

För bekomna förläningar, för lagmansräntor, häradsgästning o. s. v. skulle äfven vapentjänst utgöras. Förutom de allmänna bestämmelserna gäfvos dylika äfven vid enskilda fall. För högadeln fordrades särskilda förbindelser. Holger Karlsson Gera fick t. ex. år 1537 ett härad jämte några mindre områden i Östergötland, hvarvid han måste förbinda sig att hålla sju väl utrustade »hofmän» med hästar och harnesk. För de lägre inom frälset samt för fogdar voro strängare villkor. Men detta af adeln uppsatta rytteri befanns snart vara allt för fåtaligt, hvadan

¹ Af en anteckning från år 1526 framgår, att rustningsmanskapet från Östergötland då bestod af 77 man.

konungen uppsatte flera fanor ryttare, hvilka bekommo sold, underhåll och andra förmåner.

Under följande regenter nedsattes rusttjänstskyldigheten betydligt genom befrielse från densamma för adelns sätesgårdar m. m. Enligt Erik XIV:s rusttjänstordning från 1560-talet skulle en dylik karl utrustas med drabbtyg, häst, värjor och alla tillbehör för hvarje 300 mark årlig ränta. Johan III satte 1569 rusttjänsten på 400 marks frälseränta. Försumligheten vid fullgörande af denna skyldighet fortgick emellertid, hvarför Karl IX vid skilda tillfällen gaf skarpa förebråelser. Försök gjordes äfven att förmå besutne bönder att, mot afdrag af räntan jämte andra förmåner, göra tjänst som ryttare.

Fotfolket fick äfven en motsvarande organisation. Konung Gustaf hade länge använt utländskt folk, antagna för något visst krigsföretag, men detta blef dels för dyrt, dels var folket opålitligt och tygelöst. Redan 1543 talade konungen om, att han var »till sinnes att låta mesta parten af de tyska knektarne draga sin kos och i stället förstärka oss med vår egen nation». Vid riksdagen i Västerås 1544 beslutades i denna fråga, men det var vid riksdagen i Linköping i juni samma år, som grunderna och slutbestämmelserna gjordes, rörande uppsättning af svenska trupper. Folket skulle uttagas antingen genom värfning eller utskrifning. Under Johan III:s tid öfvergick man till utskrifning efter gårdetal, men ett fåtal utlänningar värfvades fortfarande.

Fännikor (liten fana, kompani) uppstod därefter äfven i Östergötland, där höfvitsmän och »lutanter» tillsattes år 1548.

De af manskapet, som icke användes vid fästningsarbeten, skulle inkvarteras i läger i städerna eller hos prästerskapet eller ock underhålla sig själfva med att bruka sin åker och äng mot afräkning i skatten.

Det var på denna grund som det *äldre* indelningsverket för infanteriet sedermera byggdes.

Hvad det fasta försvaret i Östergötland angår, lades, som redan är omnämndt, grunden till Vadstena slott 1545.

Östgöta fotfolk. Under Dackefejden omtalas år 1542 östgötarne tillsammans med andra trupper under befäl af Johan Roos. Vid den tid, då underrättelse anlände, att Stenbock med västgötarne ingått stillestånd med Dacke, vistades dessa trupper i Linköping.

Sedermera är det bekant, att Östergötlands fotfolk deltog i hertigarne Johans och Karls revolution mot Erik XIV samt var närvarande vid intagandet af Vadstena och Stegeborgs slott äfvensom därefter i följande strider med konungens folk vid Nyköping och Södertälje. Vid ankomsten därpå till Stockholm lägrade de vid Rörstrand.

Vidare befinnes östgöta fotfolk omnämndt i en handling af den 17 augusti 1590, då Bengt Månssons fännika, 435 man, från Östanstång och Pär Månssons fännika, 442 man, från Västanstång omtalas tillsammans med andra »knektar, som Eckert Linderson i befallning hafver». Dessa fännikor tillhörde vid nämnda tid säkerligen Narvas garnison

under det dåvarande kriget med Ryssland och synas gjort stora förluster genom svår köld. År 1591 omnämnes nämligen samma befälhafvare med endast 370 nyantagna östgötaknektar, hvilka, inberäknade bland 9,402 fotfolk och ryttare, skulle med »hertig Karls beskede med första öppet vatten rycka upp till att förblifva i landtvärn». Enligt ett »Register uppå K. M:ts krigsfolk efter den besked, man till denna tid bekommit hafver, af den 25 aug. anno 1593», omnämnas ytterligare dessa fännikor under samma befäl, och bestodo då Bengt Månssons fännika af 118 man, »som äro i Stegeborg i vakt», och den andra af 230 man med 140 bondeknektar. Detta register är den första kända fullständiga förteckning öfver svenska arméns styrka i fredstid. Under stridigheterna emellan konung Sigismund och hertig Karl tillhörde östgötarne med ett obetydligt undantag hertigens här samt deltogo måhända i slaget vid *Stegeborg* och med säkerhet i slaget vid *Stångebro* 1598.

Östgöta ryttare. Vid revolutionen år 1568 deltog detta rytteri, i likhet med fotfolket, i intagandet af Vadstena och Stegeborgs slott samt i därpå följande strider och rörelser. År 1575 omtalas östgöta landsfana i en kunglig författning, och år 1583 befullmäktigades Arvid Drake att antaga ryttare under östgötafanan. Enligt »Kort förslag på ryttarnes månadssold från den 1 juli a:o 1591 till yttersta juni a:o 1592» upptagas östgöta ryttare till 250 man, hvilka synas deltagit i kriget mot ryssarna. Enligt ett dylikt register af d. 25 augusti 1593 var antalet denna dag 204 men hade den 2 februari samma år varit 268 man. Om ryttarnes deltagande i slagen vid *Stegeborg* och *Stångebro* gäller det samma, som är sagdt om fotfolket.

Bland mer bemärkta personer nämnas förutom förut omnämnda under detta århundrade: *Gunilla*, konung Johan III:s drottning (fig. 199), död å Bråborg 1597, samt dotter af *Johan Axelsson Bielke*¹ till Liljestad och Häradsäter, östgöotalagman och ståthållare öfver Östergötland († 1576), *Sten Eriksson Leijonhufvud*, ståthållare i Östergötland 1545, då han anbefalldes att bl. a. låta befästa Vadstena, dennes broder *Abraham L.*, som 1538 fick förläning på Skenninge stad och 1549 var ståthållare i Östergötland, densamme som omtalas i Dackefejden, *Jakob Turesson Rosengren*, ståthållare († 1571), *Esbjörn Pedersson Lilliehöök*, ståthållare i Östergötland, *Ture Rosengren*, 1594 ståthållare i Vadstena samt 1606 ståthållare i Östergötland († 1611), ägare af Grensholmen, liksom hans fader Ture R., *Måns Johansson Natt och Dag*, lagman, ståthållare i Vadstena († 1555), *Arvid Gustafsson Stenbock*, ståthållare i Vadstena till 1594, *Holger Karlsson Gera*, höfvitsman å Stegeborg, som han fick i förläning, samt östgöotalagman († 1541), dennes son *Karl Gera*, östgöotalagman omkring 1562, som äfven hade

¹ Det var under senare delen af 1500-talet, som adeln började antaga tillnamn, hvilka gemenligen togos efter vapnet, icke efter gården. I detta arbete har emellertid släktnamnet äfven för äldre tider blifvit tillagdt för att lättare kunna skilja de afhandlade personerna från hvarandra.

199. Gunilla Bielke. Efter samtida porträtt.

Stegeborg med underlydande härad i förläning samt innehafvare af 85 gårdar och torp i Östergötland, förutom 184 inom andra län († i Söderköping 1566), den sistnämndes broder *Göran G.*, äfven han en rik man († på Björkvik 1588, då denna släkt utgick på svärdssidan),

Svante Stensson Sture, som hade Stegeborgs län och Söderköping i för-länning, *Erik Falk*, biskop och en lärd man († 1569), *Laurentius Gothus*, ärkebiskop, lärd († 1579), samt medlemmar af släkterna *Lillie*, *Rosenstråle*, *Somme*, *Soop* m. fl.

En i afseende å sin höga ålder märklig man var *Jon Andersson*. Han var född i Kåfverö, Å socken, Björkekinds härad, den 18 febr. 1582 och afled 1729 i en ålder af 147 år samt begrafdes å Å kyrkogård d. 18 april s. å. Fadren var skattebonde.

Lefnadssättet. Bostäderna voro med undantag af de kungliga slot-ten och de få ännu befintliga stenhusen mycket enkla. Såväl i städerna som å landsbygden voro omålade eller rödmålade envåningshus af trä, försedda med torftak, de vanliga. Inredningen var såväl i slott som koja mycket enkel. Kakelugnar voro sällsynta. I stället begagnades järnug-nar. Glasrutor förekommo sparsamt. I stället begagnades pergament. Väggarna voro vanligtvis nakna. Vid högtidliga tillfällen upphängdes väggbonader eller å tyg målade tapeter. Sittplatserna voro i regeln väggfasta. Borden voro klumpiga men täckta af dukar. I de förmög-nare husen begagnades ända till tre dukar på samma bord, så lagda att alla voro synliga. Öfriga möbler voro stora sängar, där hela familjen ofta hade sin sofplats. Å Vadstena slott finnes exempel på sofplats, in-murad i stenväggen. Med tiden kommo kistor, hvilka äfven användes som sittplatser. Och så följde i sin tur stolar och skåp på fötter.

I de förmögnares hem funnos kärl af silfver. Vanligtvis voro de af tenn eller trä. Vid gästbud skulle en och hvar hafva knif och sked med sig:

»Den som skall till grannas laska,
skall ha knif och sked i taska.»

Gafflar voro ännu icke i bruk. Maten togs med fingrarna, hvarför vatten och handdukar framsattes vid måltidens slut. Lärftslakan kunde understundom förekomma men allmännast begagnades lakan af läder. Ur eller klockor funnos, men som tidmätare var timglasets med sin rinnande sand oftast förekommande. Solvisare förekommo äfven. Vid belysningen användes träfacklor eller torrvedsstickor äfvensom vaxljus. Spiselelden var dock det vanligaste belysningsmedlet.

På klädedräkten nedlades mycken kostnad, allt efter ställning och förmögenhetsförhållanden. I afseende på klädernas snitt hänvisas till här förekommande planscher och porträtt.

Den hvardagliga kosten var i allmänhet enkel. Men vid högtidli-gare tillfällen, såsom vid bröllop, barnsöl, kyrkogångsöl, graföl, arföl, prästöl och badstugångsöl, gick det så mycket rundligare till. Att ölet här spelade en betydande roll framgår af dessa namn. Brännvin före-kom sparsamt. Hos de förmögnares förekom äfven spanskt, franskt och renskt vin äfvensom tyskt öl. Andra drycker voro kirsedrank och mjöd.

Födoämnena bestodo af nuvarande kött- och fiskrätter, om ock tillagningen af desamma skedde på olika sätt mot nu. Därtill kommo rofvor, kål, gryn, ärter, bönor, söt och sur mjölk, senap, lök och ättika. Vid festligare tillfällen användes som efterrätt: klenäter, syltade valnötter, syltade körsbär, gorån, bakelser, konfekt, apelsiner, citroner, russin, mandel, fikon, sviskon m. m.

Öfverflödet i mat och dryck vid högtidligare tillfällen var inom alla klasser häpnadsväckande. Festligheterna pågingo understundom tre till fyra dagar. Genom förbud sökte myndigheterna förekomma dylikt och manade till enkelhet.

Nöjena vid dessa högtider bestodo i dans, musik, spel och drycken-skap. Det var sed att öfverlasta sig vid dessa gästabud. Och det gick gemenligen så till, att det dracks bordet rundt eller en drack en annan till »med en halfpart eller en hel», och det ansågs då tillbörligt att besvara skålen med samma mått (fig. 181). Följden blef ofta allmänt rus och sorgliga uppträden.

Detta var nu den mindre goda sidan af lefnadssättet. Men därbredvid kan — såsom det framgår af föregående skildringar af århundradets händelser — ställas ett allvarligt lif, fyllt af arbetsamhet, plikt-trohet, oegennytt, gudsfruktan och fosterlandskärlek.

Sederna voro i öfrigt i allmänhet enkla men råare än i en senare tid. Och detta visade sig inom alla samhällslager. Det var ett härligt och friskt, men trotsigt folk, som bebodde Östergötland liksom hela vårt land. Inom den bördiga provinsen saknades icke förmögenhet.

II.

Under 1600-talet.

Riksdagen i Linköping. En af de märkligaste händelserna efter Stångebro slag var riksdagen i Linköping år 1600, hvilken tog sin början den 27 februari nämnda år. Kallelse till densamma hade utgått den 14 december 1599. Inkallade blefvo alla till laga ålder komna frälsemän, lagmän, häradshöfdingar eller deras ställföreträdare eller fogdar, landets biskopar med tre kapitelsledamöter samt två eller tre präster från hvarje härad, ryttmästare eller höfvitsmän med tre af befälet från hvar fännika, en borgmästare, en rådman och en af borgerskapet från hvar stad samt tre bönder från hvarje härad. Genom ständernas beslut förklarades hertig Karl här för Sveriges konung, såvida icke prins Vladislaus, Sigismunds son, inom fem månader infunne sig i Sverige. Den elfvaårige hertig Johan, konung Johan III:s yngste son, skulle mot en del af Östergötland med Bråborg och Läckö såsom hertigdöme afstå sin arfsrättighet till Karls förmån. Vidare beslutades, att 1593 års bestämelse rörande gudstjänstordning skulle gälla, tills ny handbok hann att utarbetas, om sändebuds afsändande till Ryssland, om stridigheterna med Lybeck, om att rättareting, som i mannaminne ej blifvit hållna, skulle hållas vid distingen i Uppsala och om sommaren i Linköping, om att konungsräfst, som under många år icke hållits, skulle anställas, på det såväl kronan som andra måtte veta, hvad dem med rätta tillkomme, om tiondens utgörande samt slutligen om att hvarje landskap skulle hålla visst antal krigsfolk, hvilka i fredstid skulle lönas af kronan men under tåg mot rikets fiender underhållas af den landsända, hvarifrån de utgingo.

Detta var det första riksdagsbeslut rörande en *stående* armé för vårt land.

Det kan sålunda med full rätt sägas, att vår stående armé, sådan den sedan utvecklats genom indelningsverk och senast genom allmän värnplikt, leder sitt första ursprung från Östergötland eller, närmare bestämdt, från Linköping.

Innan ofvannämnda beslut fattades, företogs dock målet med de af konung Sigismund efter Stångebro slag utlämnade rådsherrarne, hvilka

under tiden hållits i fängsligt förvar, senast i Nyköping. Förutom dessa voro äfven följande anklagade, nämligen riksråden Hogenskild och Klas Bielke, Erik Abrahamsson Leijonhufvud samt Krister Horn, Karl Stenbock, Axel Kurck, Arvid Stålarb och finske krigshöfvitsmannen Bengt Falk, den sistnämnde biskopsson från Linköping.

Från prästerskapet, som uteslöts från domstolen, infordrades endast utlåtande om, huruvida den evangeliska lärans bestånd icke hotats, i händelse Sigismund fått öfverhanden, samt om de anklagade sålunda handlat rätt, då de tillstyrkt konungens krigståg. Denna förfrågan besvarades i allo efter hertigens önskan.

De flesta anklagade tillhörde Sveriges förnämsta adel. Flera bland dem voro i hela Europa erkända som »ojämförliga» män. Hertigens anklagelsepunkter voro till antalet tjugufem. De hufvudsakligaste bestodo däruti, att de väckt agg och misstroende emellan konungen och hertigen, varit vållande till Sigismunds uppfostran i katolska läran, tillstyrkt föreningen mellan Sverige och Polen, att de fört främmande krigshär in i fäderneslandet, att de i sin brefväxling begagnat otillbörliga uttryck om hertigen samt stått efter hertigens lif, ära och välfärd.

Till domare hade blivit utsedda 2 riksråd, 36 adelsmän, 46 krigsbefäl, 24 borgare, 24 bönder samt 23 fogdar och lagläsare. Rannsakningen började för öppna dörrar den 3 mars. Den stora salen på slotet, där domstolen sammanträdde, var uppfylld af människor. De medlemmar af bondeståndet, som voro bland domarna, hade fått taga plats, hvarhelst de kunde bland åhörarna. Öfriga domare sutto vid skilda bord. Öfverst sutto hertigens af Holstein sändebud Klement Gaden-dorff och Gerdt Steding, de enda utländska sändebud, som hitkommit. Hertigen öppnade sammanträdet samt var sedan ofta inne i salen och talade. Domarne hade förut genom ett utfärdadt bref, dateradt Linköping d. 3 mars, blifvit frikallade under rannsakningstiden från den trohet, de voro skyldiga hertigen såsom riksföreståndare. Själfva afgåfvo de ed att så döma, att de därför kunde ansvara både inför Gud och hvar ärlig man.

Af de anklagade var Erik Sparre den förste, som framkallades. Hertigen uppträdde själf som anklagare, dock, såsom han sade, icke för någon hämndgirighets skull, utan endast för att visa sin egen oskuld samt att de anklagade traktat efter »regering och herravälde». Han hade alltid framför andra ärat herr Erik »synnerligen för hans höga förstånd och skicklighet». Erik Sparre begärde å sin sida att, såsom utlofvadt var, deras sak skulle undersökas af opartiska domare och främmande sändebud, men hertigen svarade, att sådana sändebud bort tillkallas endast i det fall, att saken »icke kunde slitas svenske män emellan». I främsta rummet framhölls, att han stått efter hertigens, alla konung Gustafs barns och hela kungl. familjens lif, gods och ära. Sparre, liksom de öfriga anklagade, försvarade sig väl, men både han och de andra anhöllo att blifva förskonade från denna rättegång samt att hertigen

»skulle behandla dem med mildhet. Hertigen ville dock endast medgifva, att rättegången mot Sparre skulle nedläggas, i fall herr Erik bekände, att han uppfört sig oärligt mot honom och fäderneslandet samt att Sparre var orsak till all den oro, som var och varit. »Och på det du Erik Sparre», sade hertigen, »icke i någon måtto må hafva dig att beklaga, att något för hastigt kommer dig uppå, så vill jag gifva dig uppskof till i morgon att dig muntligen eller skriftligen förklara.»

Den 4 mars började hertigen sammanträdet med att bedja »de ärlige herrar och gode män att taga dessa saker i noga förhör om de otrogna rådspersoner». Därpå inkom Sten Banér och Jöran Posse. Hertigen talade då ytterligare om, huru de nu närvarande rådsherrarna stått efter »herradöme och stort välde, till hvilket Erik Sparre var största orsaken och roten», men att dessa, Banér och Posse, »icke hafva varit de ringaste», som »traktat efter vår skada och vårt fördärf». Banér bad att blifva förskonad från rättegång och sade sig vara allt för ringa att med H. F. Nåde stå till rätta, hvarpå hertigen svarade, att Sparre i går på samma sätt »föll till bönen», men att det nu var alldeles för sent. Detta skulle de gjort förut och icke traktat efter H. F. N:s lif, välfärd, namn och goda rykte. Banér försvarade sig, men »föll till ödmjukheten». Hertigen fortfor med sina anklagelser. En del bref från Banér upplästes. Slutligen gaf hertigen Banér tillstånd att senare få förklara sig.

Följande dag gällde det Jöran Posse. Enskilda bref begagnades under hela rättegången som bevis mot de anklagade. Äfven Posse bad för Guds skull om nåd och barmhärtighet, men hertigen var icke belåten »med fagra ord», men om Posse ville bekänna sig skyldig, skulle hertigen icke »skärpa högsta rätten med honom». Äfven hans mål blef emellertid uppskjutet, och turen kom till Gustaf Banér.

Hertigen tog nu liksom vid alla sammanträdena genom sitt tal och sina anklagelser, som med rätta kunna stämplas som hätska, ledningen. Äfven Banér bad att blifva förskonad från rättegången eller få utländska domare. Det gick dock med honom som med de andra.

Den 6 mars infördes Ture Bielke. Liksom de föregående vädjade han till utländska domare, men förgäfvdes.

Samma dag infördes Erik Sparre ånyo och afgaf skriftlig förklaring på hertigens anklagelsepunkter. Därmed var det första förhöret slut.

Den 7 mars voro ständerna samlade för att öfverse och öferväga om hertigens anklagelsepunkter. De förnämsta af dessa angifvas nu och voro: 1) det bref, de anklagade sändt konungen med begäran om hjälp och undsättning; 2) den fullmakt de förvärfvat sig af konungen med tillstånd, att om hertigen icke ville låta dem blifva vid regeringen skulle de »handla med ryttarne och knektarne och dem uppväcka emot H. F. N.»; 3) »de tryckta mandater om de äreröriga ord och otillbörliga beskyllningar», de låtit utgå om hertigen; 4) deras rådslag om huru mycket krigsfolk konungen skulle hafva med sig in i riket.

Den 10 mars infördes herrarna ånyo. Erik Sparre, Gustaf och Sten

Banér samt Ture Bielke hade då uppsatt en »protestation» mot anklagelserna och mot domstolens laglighet. »Vi protesterar och betyga», heter det, »för Gud och hela världen, att vi icke kunna stå till rätta inför dessa domare ej heller af dem vänta eller anamma någon dom, kunna ock med ingen lag därtill tvingas eller trängas.» Muntligen bådo de om nåd, men de kunde icke erkänna sig brottsliga. Följande dagar höllos flera sammanträden. Den 14 mars afgaf hertigen svar å de fyra rådsherrarnas protest. Hertigen förnekar här det af de anklagade omnämnda löftet om utländska män som domare. Och i öfrigt kunde hertigen icke »tvingas med något skäl till att blifva vid samma förening, om också däri löfte gifvits, alldenstund konungen på sin sida är därför fallen». Sigismund hade, som redan är omnämndt, genom sin afresa från Sverige brutit öfverenskommelsen efter Stångebro slag.

Tisdagen den 17 föll slutligen domen. Därvid dömdes till döden Gustaf och Sten Banér, Erik Sparre samt Ture Bielke. Af de öfriga anklagade blefvo Klas Bielke, Krister Horn, Jöran Posse och Erik Leijonhufvud, hvilka bekänt sig brottsliga, af hertigen benådade. Andra anklagade fingo först vid afrättsplatsen veta sin benådning från dödsstraffet. Falk fick sin dödsdom förkunnad två dagar senare än de fyra rådsherrarna.

Förgäfvos sökte man inverka på hertigen till förmån för de dömda.

Det utförliga protokoll, som hölls vid denna rättegång, och som förvaras i riksarkivet, finnes infördt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia, del 19*.

Onsdagen den 19 mars sammankallade hertigen ständerna på borggården samt bad dem icke åtskiljas, förr än domen följande dag gått i fullbord. Han förordnade därjämte, huru det skulle tillgå vid afrättningen. Tidigt följande dag, den 20 mars, lämnade hertigen Linköping. Ännu i sista stunden, sedan hertigen satt sig i sin släde, steg grefve Axel Leijonhufvud fram och föll på knä samt bad om förskoning för de olyckliga, åtminstone för Gustaf Banér, men hertigen var obeveklig. De dömdes hustrur och barn hade under rannsakingen vistats i Linköping. Vid slottets portar och på ömse sidor om vägen, då hertigen for ut till Kungsbro, där han under rättegången emellanåt vistats, sökte de genom knäfall, böner och tårar förskoning för sina män, men hertigen låtsade hvarken se eller höra dem.

Sedan domen nu fallit, tillätos de, efter ett och ett halft års skilsmässa, att få sammanträffa med sina män. Tisdagseftermiddagen, det var den 18 mars, voro alla tillsammans, men efter aftonmåltiden måste herrarna skiljas, ehuru hvar och en af dem fick behålla hustru och barn hos sig. Onsdagen tillbragte de olyckliga med sina familjer. På skärtorsdagen den 20 mars skulle domen gå i verkställighet, hvarom de dömde äfven underrättades.

Kristina Banér, en dotter till Gustaf Banér, har i ett bref till sin syster skildrat sin faders och de öfriga rådsherrarnes fängelsetid från

den dag, de öfverlämnades i hertig Karls händer. Denna berättelse avslutas med följande ord, rörande det sista afskedet emellan dem och deras fruar: »Då de kommo till (slotts)porten, ville fruarna följa sina herrar det längsta de kunde och höllo dem så hårdt om armen och trodde intet, att de skulle skilja dem åt. Då stötte vakten min moster för bröstet samt sade, att de skulle låta herrarna gå. I annat fall skall det blifva annat af. Men då svarade både min fader och faderbroder, herr Ture Bielke: Låten dem blifva ostötta. De äro nog ändå stötta. Och så bådo herrarna sina fruar att vara tillfreds samt blifva kvar, hoppandes att de skulle återfinna hvarandra i evig glädje, där de evigt skulle blifva tillsammans. Med gråt och klagan skildes de då åt. Och så gingo de ifrån oss med helbregda kroppar, och följde dem ett stort ogudaktigt följ och så slogos portarne till.»

Linköpings blodbad. Om detta blodbad, såsom det blifvit kalladt, finnas mycket få källskrifter från äldsta tider. Ett af de förnämsta är ett år 1600 på tyska tryckt arbete med titel *Ware und eigentliche Erzehlung des Processes, wie die vier schwedische Reichs-Räthe, so zu Lincöping, in Oster Gottlandt, von den Reichsstenden d. 18 Martij entern offenen Himmel, mitten in dess Schlossesplatze von Leib, Ehr und Gut, und zum Schwerte sindt verurtheilet und folgendts den 20 Martij Morgen umb zehen Uhr auffs Marckt ungebunden, deduciret, und gerichtet worden.* En skriftlig afhandling finnes äfven rörande samma sak, hvilken synes blifvit använd af J. Werving i den af honom under 1600-talet författade berättelsen om denna tilldragelse, införd i hans historia om denna tid. Båda dessa källskrifter finnas i Uppsala bibliotek och tillhöra de Palm-sköldska samlingarna.

Redan klockan 9 på afrättsdagen fördes hertigens hakskyttar med flygande fännikor, pipor och trummor till torget under befäl af Otto Mörner för att bilda spetsgård vid afrättsplatsen.¹

Närmare kl. 10 kommo de dömda ut från slottet, åtföljda af soldater, hvarvid de möttes af biskoparne i Linköping och Strängnäs.

Då Gustaf Banér kommit ut på gatan, ropade han med hög röst: »Här är den man, som ärligt och troget tjänat sitt fädernerike i trettio-tre år och skall nu ej bättre belönas, än I sen. Det förbarne sig Gud öfver. Värdigas Han ock utkräfva mitt oskyldiga blod af dem, som så orätt dom fällt öfver mig!»

¹ En förf., Ax. L. Romdahl, har nyligen (år 1913) velat förlägga afrättsplatsen till yttre borggården, vid tiden för blodbadet till större delen kringgårdad af ett stängsel eller en mur. Något det minsta skäl för ett dylikt antagande finnes icke.

På det torg, beläget nära invid slottet, som å 1757 års karta öfver Linköping har namnet Järntorget, på grund af att därstädes plägade försäljas järnvaror, tillverkade i bergslagen, finnes en stensättning, med delvis röda stenar. Platsen för denna stensättning — på senare tider något obetydligt flyttad åt söder — har traditionen sedan långliga tider tillbaka utpekadt såsom afrättsplatsen från år 1600. Tilläggas må, att af såväl en karta från 1600-talet öfver staden som äfven af den karta, som finnes i landtmäteriarxivet i Stockholm, och som uppgjordes öfver Linköpings stad efter branden år 1700, framgår, att denna öppna plats eller detta torg icke varit bebyggdt.

Många af åskådarna fälldes vid dessa ord tårar. Då Strängnäs-biskopen, under det de gingo, frågade, om han icke ville bekänna sig skyldig, svarade han: »Den bekännelse, jag gjorde för Gud och Eder i dag i min bedröfvade kära hustrus och mina barns närvaro, innan jag anammade sakramentet, har Ni hört. Och om jag stämplat mot mitt kära fädernesland, mot min nådige konung, som jag tjänat, eller hans furstliga nåd, så låt Gud i himlen min själ och mig det i evig pina få umgälla. Detta är mitt sista ord, då jag nu skall skiljas från denna värld. Som en ärlig man har jag lefvat, och som en ärlig man vill jag dö. Därpå har jag i dag anammat det heliga sakramentet, att jag går oskyldig till döden och är inför Gud fri för alla de oärliga tillmälen, jag och mina medbröder äro beskyllda för. Därpå vill jag offra min kropp i dag och befalla min ande i Jesu Kristi händer, att jag inför Gud har ett obefläckadt och rent samvete.»

Biskopen hade härpå intet att svara, men tröstade honom, det bästa han kunde, med ord ur den heliga skrift.

Och där Banér gick fram, tog han några kvinnor i hand och bad dem icke tala annat än det, som ärligt var på hans och hans medbröders mull.

Sedan de dödsdömda kommit inom ringen eller spetsgården, fördes äfven de andra anklagade därinom. Dessa senare blefvo nu tillsporda, om äfven de skulle gå till döden, men dessa voro därom icke rätt vissa, ehuru nåd var lofvad några.

— Nej, nej, gode män, ropade då herr Gustaf, det är nog med oss denna resan. Gud hjälpe eder och låter våra hustrur och barn vara eder befallde, som I veten, att de äro eder skyldiga till.

Därpå samtalade de dödsdömda med Sparre, men hvad de sade hördes icke. En ung »stockebängel» med befjädrad hatt på hufvudet steg då fram och tecknade till dem med regementskafveln samt sade, att de ägde rätt att tala.

— Det är nu tid därtill, sade herr Gustaf, sedan man i nära två år med våld stängt oss ifrån allt ärligt umgänge och hållit oss som uppenbara ogärningsmän.

Genom stockknekten lät han därefter spörja Otto Mörner, hvem som skulle afrättas först och fick till svar, att det skulle bli han själf.

— Som Gud vill, svarade herr Gustaf, det är så godt att vara den förste som den siste till den rätten.

Därefter började han sjunga psalmen »Herre Gud statt oss bi» etc. samt talade därefter sakta med sitt folk, under det han klädde af sig. När han var afklädd, började prästerskapet sjunga »Nu bedje vi den helge and» etc., hvarunder de trodde, herr Gustaf skulle stiga fram till afrättsstället. Men han sjöng med, och när psalmen var slut, började han med »Vår Gud är oss en väldig borg». Därefter gick han omkring, talade om sin oskuld, tog afsked af de andra herrarne, anbefallde sin

maka och sina barn åt de benådade, och så fortsatte han i sin döds-
ängest att ömsom ånyo taga afsked och ömsom sjunga.

— Icke äro vi båda födda på en dag till världen, sade han till sin broder, fastän vi nu på en dag skiljas hädan.

— Gudi lof, svarade herr Sten, som bröder hafva vi lefvat här i världen och som bröder skiljas vi härifrån, och skola vi evinnerligen lefva som bröder i Guds rike, därtill oss Gud hjälpe.

Slutligen steg herr Gustaf på det utlagda röda tyget, drog ned skjortan och utsträckte den högra handen och sade:

— Det är mänskligt att frukta den lekamliga döden, helst en sådan smädlig död, som plägar gifvas ogärningsmän. Denna hand har jag haft ospard för mitt fädernesland och aldrig gjort något, hvarför Gud och Sveriges lag gifvit öfverheten makt och våld att straffa. Här blifva i dag tjugutvå faderlösa barn och fyra bedröfvade änkor. Deras tårar och vårt oskyldiga blod ropar dagligen till Gud, ty jag är oskyldig. Hör det! Och förbannad vare den, som talar illa på vår döda mull.

Sedan han utkastat några stycken guld, invecklade i ett papper, till mästermannen, föll han på knä, vändande sig, efter dennes begäran, mot solen samt band själf sitt armkläde för ögonen. I detta ögonblick framträdde Strängnäs-biskopen och hviskade i hans öra:

— Käre herre, bekänn, att I är skyldig till denna döden.

— Nej, nej i Jesu namn, blef det högt uttalade svaret.

Och därmed ändades hans lif. Så blef han i samma lakan, hvori han stod, af sina tjänare lagd på en likbår med svart kläde och under gråt och tårar buren från platsen till fogdehuset.

Därefter kom ordningen till Erik Sparre. För att icke behöfva åse herr Gustafs afrottning hade han gått in bland folket och samtalat med Jöran Stjernsköld och Krister Horn. Sparre beledsagades af biskopen i Västerås och andra präster, och då det nu var hans tur, ytttrade han på latin sig själf och sina medbröder till tröst:

— Må icke edra hjärtan vara bedröfvade utan sätten eder tro och förtröstan till den, som har makt och våld öfver både kropp och själ.

Sedan han talat något till folket, tog han fram och uppläste den »protestation» emot dem, som suttit i rätten, och som förut är omtalad. Sedan han uppläst densamma, ref han sönder den och lämnade delarne till sina tjänare, som sönderrefvo den ytterligare. Ett koncept af denna protest hittades sedermera bland Gustaf Banérs papper. Omsider blottade han sig, föll på knä på det röda tyget. När han själf hade bundit för sina ögon, höjde han händerna mot himlen, men så högt, att skarprätaren måste bedja honom sänka dem.

— Herre, i dina händer befaller jag min ande, ytttrade han på latin, och därvid föll hans hufvud.

Sten Banér, hvilken i likhet med Ture Bielke med stadiga blickar sett på dem, som ledo döden, bedjandes att Gud ville vara deras själ

nådig, steg nu fram. Han knäböjde och bad Gud förlåta honom hans synder, sjöng en psalm och afdrog därunder kläderna.

— På dig hoppas jag, Herre, utropade han till sist på latin. Du låter mig icke komma på skam till evig tid.

Och så blef hans lif slut.

Därefter framträdde Ture Bielke. Han höll ett långt tal om sin egen och de andras oskuld, bland annat sägande, »att han icke hade något, som kväljde eller anfäktade honom».

— Jag har, sade han vidare, i dag bekant för min skriftfader, att jag aldrig varit i det rum och ställe, där något blifvit förhandladt än mindre samtyckt, hemligen eller uppenbarligen, som kunnat lända till det kära fäderneslandets eller till någon dess trogna inbyggares skada och fördärf.

På knä tackade han Gud, som hållit hans hjärta friskt.

— Hjärtat är godt, tillade han. Samvetet aggar mig icke. Låt mig därför, o Herre Gud, på denna dag beskåda din härlighet. Än mer. Jag har en trogen och dygdig maka, med hvilken jag snart lefvat i tjugo år, och jag kan säga, att aldrig ett ord af osämja fallit oss emellan. Så löne och tröste henne den evige Gud, och hoppas jag en gång återfinna henne i evighetens rike, där vår gråt vändes i evig fröjd.

Därvid såg man, huru allt folket, såväl utom som inom ringen, fällde tårar.

Vidare önskade han fäderneslandet Guds nåd och välsignelse. Så upptog han psalmen »Jag ropar till dig, O Herre Krist» etc. och sjöng den till slut. Under hela tiden hördes hans röst öfver alla de andra. Somliga af de närvarande föllo i tårar, men herr Ture sjöng friskt, såg sig omkring på allt folket, och ingenting i hans utseende angaf, att han visste, att han var nära döden. När psalmen var utsjungen, klädde han af sig, tog flera af de närvarande i hand och famn. Sin broder Klas Bielke anbefallde han sin kära hustru och sina barn, hvarefter han höjde blicken mot himmeln.

— Jag, sade han därvid, ser ett blottadt svärd och ett sammanbundet ris öfver mitt fädernesland. Gud, som är nådig och barmhärtig, slit sönder riset och stick svärdet i skidan. Jag ser himmeln öppen och Jesus Kristus, min frälsare. Välsignad vare du, hos hvilken jag snart skall vara.

Därefter steg han in på klädet och kastade penningar åt mästermannen.

— Gör det raskt, sade han småleende på tyska.

Så tog han ut armklädet och ämnade binda för ögonen men log ater något.

— Nej, sade han, jag skall offra min herre ett bart, oskyldigt och rent ansikte.

Föll därefter på knä, men mästermannen bad honom vända sig mot solen. Sedan han det gjort, slöt han ögonen.

— Herre, Jesus Kristus, ropade han med hög röst, i dina händer befaller jag min anda.

Och då han så ropade tredje gången, var det slut, hvarvid mästern mannen yttrade, att det var ett hugg som måste duga.

I likhet med Gustaf Banér blefvo de aflifvade herrarne strax inburna i slottsfogden Peder Mattsson Stjernfelts hus, där de blefvo rengjorda, hederligen svepta och bisatta å norra sidan vid västra dörren i kyrkan.

Tillika med förbemälda herrar voro också till afrättsplatsen utförda Hogenskild och Klas Bielke, Karl Gustafsson Stenbock, Erik Abrahamsson Leijonhufvud, Krister Horn, Jöran Posse och Arvid Stålarms samt de båda finska öfverstarne Arbo Eriksson och Axel Kurek.

När de båda sistnämnde började att lossa på kläderna, och det röda klädet redan var utbreddt för Eriksson, blefvo de underrättade om, att de voro benådade, hvarefter de tillsammans med de öfriga återfördes i fängelse.

Slutligen slogs en ny ring, och Bengt Falk afrättades. Falk var en sextioårig man, som hade sig väl förhållit i krig, särskildt mot ryssarne.

Det säges, att Arvid Stålarms, som var af ett skämtsamt lynne, skall efteråt hafva yttrat, att de saliga herrar riksråd skola väl nu undra, hvart jag tagit vägen, då jag icke kommer efter dem till himmelriket, som de väntat.

De dödas lik blefvo sedermera så länge stående i kyrkan, att de slutligen gäfvos lukt ifrån sig. Hertigen tillskref då biskopen i Linköping ett bref, hvori han säger sig förnummit, »att deras lik, som nu sist där i staden för deras missgärningar rättade blefvo, skola ännu stå i domkyrkan obegrafna och gifva stank och lukt utaf sig. Så ändock vi nådigst efterlåta, att de måtte där i domkyrkan begrafna blifva, så har det icke varit vår vilja, såsom det icke heller ännu är, att deras grifter skulle murade eller något ofvan jord upphöjda blifva. Hvilket vi icke heller vilja, att I tillstådjer utan låta dem med allra första tillsammans i en eller två grafvar nedläggas vid det rum å norra sidan, som vi förut gifvit besked om. Så framt annat sker, skolen I veta, att vi icke vilja hålla Eder det till godo.»

I ett tillägg i brefvet säges, att grafsättningen skulle ske utan »stort prång».

Under Gustaf II Adolfs tid blefvo liken flyttade till de olika familjernas grafvar.

På Skokloster i Uppland förvaras ännu det svärd, för hvilket herrarnes hufvuden föllo.

Att hertigen ansåg sig vara i sin fulla rätt, då han dömde så strängt, som han här gjorde, framgår af, att man aldrig skall finna honom hafva ångrat denna sin gärning. Men eftervärlden skulle hos denne Sveriges store konung — till hvilket vårt folk står i stor tacksamhetsskuld — så gärna velat se, att han under rättegången visat sig mindre hätsk

och mer ridderlig i sitt uppträdande, samt att han som segervinnare visat mer mildhet mot dem, hvilka, från sin ståndpunkt sedt, handlat efter hvad deras samvete bjöd dem, då de stodo bi sin konung, hvilken de gifvit sin trohetsed.

För den kraftige och viljefasta hertigen fick emellertid all medkänsla, såväl nu som vid många andra tillfällen, gifva vika för tanken på att kunna fullfölja sin faders storverk för Sveriges framtida bästa.

I påfveväldet hade hertigen allt från sin barndomstid sett Sveriges främsta och farligaste fiende. Och det gällde att stå emot den katolska reaktionen och stadfästa fäderneslandets oberoende, hvartill kom befästandet af det nationella konungadöme, som var den store konung Gustafs verk. Utan nåd och barmhärtighet lät konung Karl IX hvarje hinder härför skoningslöst brytas ned.

Riksdagen i Norrköping år 1604. Till den 6 februari detta år hade hertigen sammankallat nämnda riksdag. Anledningen till riksdags-

200. K. Karl IX:s sigill.

kallelsen angafs vara vissa stämplingar, som året förut utbredt sig i Västergötland. Hertigen ville blifva befriad från det mödosamma föreståndareämbetet och önskade, att riksdagen antingen skulle upprätta enighet med konung Sigismund eller ock antaga dennes broder Johan till konung, hvilken senare hertigen i viss mån ville bistå. Sigismund ville emellertid ständerna icke kännas vid, och hertig Johan ville för sin del icke emottaga kronan, på grund af flera af honom anförda skäl. Landets tillstånd fordrade, sade han,

icke en yngling till konung utan en fullgod man. Han afsade sig därför sin rätt till förmån för sin farbroder och ville lefva i lugn med det honom vid Linköpings riksdag lämnade hertigdömet, en förläning, som nu här ytterligare stadfästades genom beslut den 22 mars.

Ständerna hade häremot intet att invända utan tvärtom. Den 22 mars utkorades hertigen till Sveriges konung (fig. 200 o. 201) med noggranna bestämmelser om arfsföljden. Därjämte stadgades, att de, som satte sig emot detta beslut, skulle straffas såsom upproriske, t. o. m. deras hustrur och barn, om de kunde bevisas haft kännedom om saken. Vidare bestämdes, att barnen efter de i Linköping afrättade, liksom icke heller barnen efter Hogenskild och Klas Bielke, skulle begagnas till högre tjänster samt icke begåfvas med några gods, för så vidt de icke genom särskild visad trohet gjorde sig därpå förtjänta. De skulle icke heller få åtnjuta de titlar, med hvilka deras fäder blifvit benådade.

201. Konung Karl IX. Samtida porträtt å Gripsholms slott.

De, som flytt till Polen, skulle än en gång erbjudas få återkomma, men kommo de icke, skulle de anses som förrädare, deras gods indragas och barnen icke få tillträda någon tjänst.

Undantag härifrån gjordes bl. a. för Erik och Gustaf Brahe, Axel Leijonhufvud och Jöran Posse, beroende likväl på konungens nåd.

Likaså ålades de, som utomlands idkade studier eller som »försökte sig i krig och andra saker», att hemkomma och försäkra om sin trohet, hvarefter de åter fingo begifva sig, hvart de ville.

Vidare beviljades underhåll till 9,000 man krigsfolk till häst och fot under tre år, för att, om så behöfdes, användas mot Polen eller andra för tillfället okända fiender. Beslut fattades därjämte om öfverseende af Sveriges rikes lag, om skjutsfärder och gästningar, om myntförhållanden, om förbud för fogdarne att utan öfverhetens föreskrift ålägga allmogen gärder, att alla »hals- och högmålssaker» ovillkorligen skulle efter lag och inför rätta rannsakas, om mått, mål och vikt, om att alnen skulle rättas efter Ryholms aln, om brudskatt till konungadöttrarna, om städernas »klädehus», där allt kläde skulle besiktigas före försäljningen, om att innehafvare af förläning icke fick taga mer af bonden, än han hade rätt till, om härads- och lagmanspenningars lika fördelning, om landsordning, om föreskrifter vid utskeppning af osmundsjärn, hvilket skulle utslås till stångjärn, innan det utfördes ur riket, om att inga donationer af jordagods finge ske utan att stadfästelse därå skulle sökas vid hvarje regementsförändring m. m., om att häradenas sakören skulle enligt 1599 års beslut lika fördelas emellan häradshöfdingen och häradskistan, hvilket hittills nära nog öfverallt i riket icke blifvit iakttaget o. s. v.

Genom 1604 års riksdagsbeslut öfvergick sålunda arfsföljden till hertig Karl och hans manliga bröstarfvingar. Först om några sådana icke funnos, skulle hertig Johan eller hans efterkommande ärfva kronan. Skulle återigen hela den kungliga familjen utdö på svärdssidan, skulle den äldsta af döttrarna tillträda regeringen, med föreskrift att taga till gemål en utländsk furste af den augsburgiska bekännelsen, helst någon af de tyska furstar, som härstammade från någon af konung Gustafs döttrar. Ingen skulle hädanefter få bestiga den svenska tronen, som icke bekände sig till den rena evangeliska läran, till hvilken äfven hans gemål skulle bekänna sig.

Den administrativa förvaltningen af Östergötland var äfven under 1600-talet splittrad genom skilda undantagsförvaltningar. Hertig Johan, son af Johan III, hade redan ett år efter sin födelse 1589 förklarats som hertig af Finland samt grefve af bl. a. Bråborg i Östergötland, men detta utbyttes, som härnadan omtalas, mot det något förbättrade hertigdöme, som innehafts af hertig Magnus, med residens å Vadstena slott. Härigenom blef Östergötland intill hertig Johans död 1618 deladt i två olika förvaltningsområden. I Vadstena »regerades» alldeles som i Stockholm, och hertigen hade sina egna råd. Mynt slogos (fig. 202) med hertigens bild å ena sidan och konungens å andra. Förvaltningen var helt skild från den öfriga delen af landskapet. Gärder emottogos af de hertiglaga ämbetsmännen o. s. v.

Därtill kom under åren 1622—1689 en annan förläning, nämligen Stegeborg med landet kring Slåthaken samt Söderköpings stad, som till-

202. Hertig Johans riksdaler år 1617.

erkände pfalzgrevarne af Zweibrücken, hvilka från år 1651 ägde rätt till titeln hertigar af Stegeborg. Residenset var å Stegeborgs slott, såsom det blifvit sagdt, uppfördt af Gustaf I och af Johan III tornbeplydt, men efter reduktionen förfallet till ruiner.

Till drottning Kristinas (1654—1689) underhållsländer hörde bl. a. Norrköping.

Vadstena län innehades som änkeunderhåll under särskild förvaltning af änkedrottning Hedvig Eleonora ända intill hennes 1715 inträffade död.

Äfven de mindre förläningarne, gifna som belöningar åt enskilda personer för gjorda gagnande tjänster, förde med sig svårigheter för förvaltningen.

Så småningom ordnades emellertid länsindelningen, och genom landshöfdinginstruktionen af år 1635 ordnades den lokala förvaltningen samt bestämdes landshöfdingens tjänsteåliggande på ett sätt, som på det hela taget går igen ännu i dag. Rubbningar förekommo dock någon gång i länsindelningen, särskildt i provinsens norra del, bergslagen.

En i hög grad viktig förändring i förvaltningen var den på 1620-talet vidtagna förändringen med fogdarnes ställning i landsorten. Fogdarne hade varit själfständiga tjänstemän, förenande såväl uppbörd som polismakt med direkt redovisning inför kammarverket. Genom sina bedrägerier och sin orättvisa hårdhet hade dessa tjänstemän gjort sig förhatliga hos såväl konungen som hos folket. Gustaf II Adolf hotade fogdarne »med hufvudet» och »repet» eller att sätta dem »nederst i tornet, där ingen sol skiner», och Karl XI hotade mer än en fogde med att låta »sin käpp dansa polska på ryggen». Om hotet någon gång gick i verkställighet är obekant.

Ännu går i trakten af Linköping en sägen om, huru Karl XI under en resa, personligen och under förklädnad, förskaffade sig kännedom om en dylik fogdes straffvärda åtgöranden, hvarför denne äfven blef afsatt från sin tjänst.

Fogdarne blefvo ställda under omedelbar kontroll af ståthållare, hvilka nu ingingo som ett led i förvaltningen, samt senare af lands-

höfdingarne. Därtill fick folket rätt att utvälja sockenskrifvare, hvilka efter aflagd ed skulle vara närvarande vid uppbörden och vaka öfver, att konungens och allmogens rätt icke förbisågs. Oärlighet och bedrägeri fortforo dock länge. Äfven bönderna gjorde sig skyldiga därtill.

Hertig Johan och hans emottagande af sitt hertigdöme. Hertig Johan, konung Johan III:s andre son, hade, som redan är antydt, på grund af Linköpings riksdagsbeslut den 19 mars 1600, då hertig Karl villkorligt valdes till konung, såsom ersättning för sin arfsrätt till Sveriges krona, fått sig tillförsäkradt samma hertigdöme, som innehafts af hans farbroder hertig Magnus (sid. 274), med tillägg af Bråborg och Läckö län i stället för de härader, som hertig Karl förut erhållit. Denna förläning fick ytterligare stadfästelse vid riksdagen i Norrköping den 22 mars 1604, sedan hertigen därförut den 6 mars själf afsagt sig sin arfsrätt till kronan. Hertig Johan var då endast 15 år. Han vägrade äfven att emottaga sitt hertigdöme, förr än han kommit till den ålder, som af rikets ständer blifvit förelagdt. Hertig Karl öfverlämnade emellertid den 12 mars 1605 till honom de arfvegods, som tillfallit hans fader, dels efter hertig Magnus och dels vid den delning, som försiggick år 1572 vid Borgholm emellan Johan III och hertig Karl, på det hertig Johan skulle hafva något till furstligt uppehälle och dagliga utgifter. Johan utbytte senare Läckö och Dal emot Stegeborgs län.

Redan vid konung Karls kröning i Uppsala år 1607 hade Johan af konungen emottagit Östergötlands fana. Under särskilda högtidligheter emottog han senare sitt furstendöme 1609 i Vadstena, då konungen reste sin eriksgata.

Vid Svintuna, där södermanlänningarne lämnade konungen, möttes han af hertig Johan med Östergötlands ridderskap, »på det härligaste utstofferade». Hertigen talade till konungen, sägande, »att han af hjärtat längtat efter h. k. maj:ts ankomst, och att han aldrig haft någon dag hugneligare i sitt furstendöme än den, då han nu här såg h. k. m:t, sin käre farbroder, som sin brorson i dess späda år och barndom lärt och undervisat i alla furstliga seder och dygder samt i allehanda hans höga stånd och härkomst tillhörande öfningar och slutligen försett med ett härligt furstendöme». Hertigen betygade därjämte sin glädje öfver att se h. m:t drottningen och de högborne furstar och kungliga fröknar, deras majestäters söner och döttrar, hafva anländt till Östergötland.

Därefter fortsattes resan till Linköping och vidare till Vadstena, dit konungen låtit kalla en borgmästare, en rådman och en borgare från hvar stad, tre präster, tre bönder och alla länsmän från hela furstendömet.

Sedan nu alla, adel och krigsbefäl till häst och fot m. fl., voro anlända till staden, utropade en härold, att alla skulle infinna sig på slottet kl. 9 den 16 mars. Samlingen skedde på slottsgården. Konungen, beledsagad af sina söner, hertigarne Gustaf Adolf och Karl Filip, därvarande riksråd och några af adeln, kom därefter ned och tog plats på

en därstädes uppsatt »teater», där han satt, till dess hertig Johan kom inridandes på borggården med sitt ridderskap och adel, med stor prakt och under ljud af pukor och trumpeter. Framför hertig Johan red Sven Jönsson Lillie med Östergötlands länsfana. Sedan denne tre gånger ridit kring konungens plats, steg han af hästen och öfverlämnade länsfanan till konungen, som därefter yttrade: »Ädle, välborne, välbördige, höglärde, vördige, manhaftige, vise och förståndige gode män, som här äro samlade, I ihågkommen tvifvelsutän, att I samt de andra Sveriges rikessänder på skilda riksdagar hafva begärt, samtyckt och beslutat, att vi skulle antaga riket och regementet, hvilket vi nu äfven gjort och låtit oss kröna i Uppsala. Så är ock på Linköpings och Norrköpings riksdagar förordnad om ett län åt vår käre brorson, hertig Johan, till furstligt uppehälle. Men eftersom detta län legat i skilda delar, har hans kärlighet hos oss begärt att få sitt furstendöme liggande i ett sammanhang och därför bekomma Östergötland med dess slott, städer, land och län. För mera enhetlighets skull hafva vi därför lämnat Östergötland på de villkor, som donationsbrevet angifver. På det ridderskapet och adeln samt öfrige ständer må veta, att vi och h. kärlighet äro om saken ense, hafva vi dem hit anbefallt, att de skola med hörsamhet erkänna h. k. som deras rätta öfverhet och landsfurste.»

Därefter gaf konungen länsfanan åt hertigen, som därefter afgaf sin ed och afgafs därefter ed af undersåtarne, hvarefter hertigen lyckönskades af konungen och furstarne. Så uppsteg hvarje stånd för sig å den upphöjda platsen och med handslag bekräftade den afgifna eden, hvarefter »blåstes på trumpeter, slogos på härpukor och alla på slottet varande stycken aflöstes».

Efter någon stund ledsagades konungen och hans omgifning upp i slottet, där en sal var dyrbart behängd med »tapeter och gyllene stycken». Å slottet hölls därefter en storartad festlighet med aftonmåltid. Följande dag stadfästades skriftligen, hvad som å ömse sidor utlofvats.

Sedermera fortsatte konungen sin resa till Småland. Vid »midianskog» å Holaveden voro några »pauluner» uppsatta, där konungen tillsammans med hertig Johan och de andra furstarne intog sin middag. Därefter emottogo smålänningarne konungen.

Hertigen bodde sedermera ömsom å Bråborg, Kungsbro eller i Vadstena. Sitt hertigdöme, det bördiga Östergötland, vårdade han emellertid illa. På grund af hans sjuklighet och svaghet stod det slutligen illa till med ordning och styrelse inom furstendömet. Hans rådgifvare föreställde honom såväl härom som om, att det skulle gå bakåt med allting, och att de skulle komma att beskylldas för att icke hafva fullgjort sin ämbetsplikt.

Fattigdom utbredde sig äfven alltmer.

I och för uppförandet af Johannisborgs slott vid Norrköping presades allmogen såväl med arbetshjälp som med en extra skatt, kallad Norrköpingshjälpen. Härtill kom, att ämbetsmännen, som fått rätt till

sakören för brottmål, betungade allmogen med utpressning af penningar för alla begångna förbrytelser. Hertigdömet's räkenskaper sköttes äfven illa.

På grund af sin oförmåga att hushålla förklarades hertigen redan tidigt omyndig och föreskrefs därtill, att han af sitt furstendöme eller arf icke skulle kunna evärdligen bortgifva något utan med villkor, att riket skulle därtill hafva någon »afväntningsrätt».

I sitt äktenskap med konung Karl IX:s dotter, Maria Elisabet, lefde han olyckligt. Äfven hon var sjuklig, både till kropp och sinne. Båda afledo år 1618 på Bråborgs slott, han 29 och hon 23 år gammal samt begravdes i Linköpings domkyrka. Deras äktenskap var barnlöst, hvar dan furstendömet återgick till kronan.

Hertigarne af Stegeborg. En ung tysk furste, tillhörande det pfalzgreffliga huset Zweibrücken, *Johan Kasimir* (fig. 203) hade år 1615 blifvit gift med k. Karl IX:s dotter i första giftet, *Katarina*, en halfsyster till konung Gustaf II Adolf. Till en början bosatte sig de nygifta i Sverige men flyttade efter ett par år öfver till Tyskland till det lilla furstendömet Kleeburg, i Elsass, bestående af endast en liten befäst köping, två slott och några underlydande byar. Det tyska trettioåriga kriget hade emellertid utbrutit, och Rhentrakterna blefvo häraf berörda. Gustaf II Adolf erbjöd då sin syster och svåger en fristad i Sverige, dit de återkommo 1622.

De bosatte sig nu efter en kortare tid på Stegeborgs slott, som med underlydande blifvit förlänadt af konungen till Johan Kasimir. Här lefde nu de båda makarna i all stillhet och obemärkt med vården af den erhållna förläningen samt med uppfostran af sina barn. År 1626 fingo de därjämte i förläning Skenäs kungsgård, hvartill i början på 1630-talet från kronan inköptes Bråborgs kungsgård.

Konung Gustaf II Adolf satte stort förtroende till och hyste varm tillgifvenhet för sin svåger samt meddelade sig ofta med honom i både ett och annat. Bland andra uppdrag anförtröddes honom år 1630 kammarverket, hvilket pfalzgreffen med största omsorg skötte till juni 1633, då han nedlade denna sin verksamhet på grund af en brytning emellan honom och förmyndarstyrelsen. Denna styrelse ville gärna hålla Johan Kasimir och hans familj från statsangelägenheterna. De ville icke heller erkänna familjens anspråk på svenska kronan, i händelse af drottning Kristinas bortgång. Förmyndarstyrelsen visade emellertid alltid pfalzgreffen både aktning och förtroende.

Då den unga drottning Kristina icke längre skulle vårdas af sin moder, lämnades hon i pfalzgrefvinnans vård, under vilken hon förblef till dennas död, som inträffade efter en häftig sjukdom år 1638. På så vis kom den unga drottningen (fig. 204) att delvis få sin uppfostran inom Östergötland. Det var äfven vid Stegeborg, som den ömma böjelse började emellan Kristina och Johan Kasimirs äldste son, pfalzgreffe Karl Gustaf (fig. 205), sedermera Sveriges konung, en böjelse, som likväl efter några år ömsesidigt förglömdes.

203. Johan Kasimir. Hertig af Stegeborg år 1651.

Historiens vittnesbörd om den ädla pfalzgreffvinnan (fig. 206) är det vackraste vedermåle af allmän vördnad, som kan komma någon till del.

Efter hennes död lefde Johan Kasimir hufvudsakligast å Stegeborg. Han blef förklarad som hertig af Stegeborgs län år 1651, hvilken titel sedermera bars af hans båda söner. Johan Kasimir atled å Stegeborg år 1652.

Förutom två i unga år bortgångna barn hade hertig Johan Kasimir två söner, den äldste *konung Karl X Gustaf* och den yngste *Adolf Johan*, den sistnämnde född år 1629.

Redan från yngre år hade hertig Adolf Johan ett häftigt och besynnerligt lynne. Vid 20 års ålder gifte han sig med den med honom jämnariga Elsa Beata Brahe, en dotter till Per Brahe d. y. Förutom de befattningar, som han hade vid hofvet, var han generalguvernör öf-

ver Västergötland med flera landskap. För alla sina befattningar uppbar han lön. Vid denna tid deltog han gärna i hofvets festliga lustbarheter, men med åren tog hans svåra lynne öfverhanden.

År 1653 afled hans maka i Vadstena. Kort därefter ville hertigen börja en arfstvist med sin svärfader, men denne afböjde detta genom förlikning.

Sedan Karl X Gustaf uppstigit på tronen, företog hertigen åtskilliga utländska resor, hvarunder han, ehuru förgäfves, sökte blifva omgift.

Konungen hade föga förtroende till sin broder.

— Jag känner, skall han ha yttrat, min broder hertigen. Han är underlig till sinnes och icke mycket att lita på.

Icke dess mindre lät han honom deltaga i polska kriget, där hertigen visade prof både på personligt mod och framstående egenskaper som militär. Då konungen 1657 måste begifva sig mot Danmark, nämndes hertigen till befälhafvare öfver de i Preussen kvarlämnade trupperna. Flera af hans åtgöranden blefvo emellertid föremål för klander, och tvistigheter uppstodo till följd af hertigens misstänksamhet och bittra beskillningar. Några af hertigens åtgärder ogillades äfven af konungen. Förbittrad reste då hertigen hem, hvarefter han 1659 sattes ur all verksamhet.

Under sin sista sjukdom följande år bestämde emellertid konungen, att hertigen skulle blifva vice ordförande i regeringen under sin sons minderårighet. Detta ogillades likväl af ständerna samt gick om intet.

År 1669 ingick hertigen sitt andra äktenskap med Elsa Elisabet Brahe, en dotter till Per Brahes afidne broder Nils.

Kort därefter började hertigen processa med sin svärfader Per Brahe d. y., angående Dimbo gods i Västergötland.¹ Den 22 juli 1670 insände Brahe till Göta hofrätt en skrifvelse, i hvilken han säger sig i afskrift bekommit det bref, som från »h. durchl. hertig Adolf inkommit, angående min person och den rätt, han anser sig hafva på godset Dimbo». Detta hertigens bref synes varit affattadt på tyska, enär Brahe anmärker, att det vanliga bruket är, att inlagor till hofrätten äro författade på svenska, »hvilket den k. hofrätten behagade hertigen förehålla, emedan man ej lättligen kan utreda de intrikata tyska skrivelserna». Vidare tilläggas, att Brahe icke ville undandraga sig lag och rätt utan villigt inställa sig på af hofrätten bestämd tid, men då hertigen ville klandra, borde han gjort det lagligen. Slutligen beklagar sig Brahe

¹ De handlingar, som ligga till grund för här förekommande skildring, berörande och bevitnande hertig Adolf Johans processlystnad, äfvensom för konung Karl XI:s härefter omtalade skrifvelse liksom land-höfding Stålarms skrifvelse, hafva till senaste tider förvarats i Göta hofrätts arkiv, men därifrån kommit i enskild persons ägo, hvilken i slutet af 1880-talet för en kort tid ställde dem till mitt förfogande. Dimbo sätesgård hade genom köpeafhandling af 1663 blifvit försäld till Per Brahe af hans syster, landtgreffinnan af Hessen. Köpebref och lagfartsbref, rörande egendomshandeln, finnas äfven bland förutnämnda handlingar. ehuru endast i vidimerad afskrift. Hertigen påstod, att Brahe innehade mer af Dimbo gods än köpebrevet innehöll. Denna tvist rörde sig alltså icke om något arf, hvartill hertigen ansåg sig berättigad med sin första maka, utan arfvedel, som han ansåg sig böra bekomma med sin andra hustru.

204. Drottning Kristina som barn. Efter målning af Elbfass å Gripsholm.

öfver, att han, som under hela sin lifstid aldrig varit inför rätta, nu för en så slätt sak skall skall nödgas i aktion af hertigen, som dock varit min måg, och därtill fast mer af mig åtnjutit än hela Dimbo gods kan lämna och detta endast på grund af min gifmildhet och mitt goda hjärta, både före och efter min dotters bortgång.

Alla akta i detta mål inkallades af förmyndarstyrelsen. Utgången framgår emellertid icke af de befintliga handlingarna. Antagligen bilades tvisten.

Sedan hertigens brorson, konung Karl XI, tillträdtt regeringen, vände sig hertigen snart till honom med åtskilliga klagomål. Men hertigens ständiga tvister med de flesta, han kom i beröring med, äfven med sina underhafvande på sina gods, öfvertygade likväl konungen om det öfverdrifna i hans framställningar. Hertigen visade då sitt missnöje genom att icke vidare besöka Stockholm. Han och hans maka lefde i enslighet på Stegeborg.

Vid ett besök, han vid den tiden gjorde i Österrike, hade han äfven till kejsaren hänskjutna tvister.

Berättigadt missnöje uppstod ytterligare från konungens sida, da hertigen underlät att för sitt hertigdöme betala de krigsgärder, som af riksdagen blifvit beslutade. För att undgå obehaget af utmätning maste konungen efterskänka dessa.

Då reduktionen, i enlighet med 1680 ars riksdagsbeslut, skulle träda i kraft, förutsåg Karl XI, att han på grund däraf skulle komma i tvist med sin farbroder. Konungen erbjöd därför hertigen en uppgörelse i godo, men i stället för att härför vara tacksam fortsatte han med sina klagomål, med hvilka han vände sig åt alla möjliga håll. Konungen synes då förlorat talamodet samt sände hertigen en den 6 februari 1685 daterad skrifvelse, hvilken i afskrift äfven sändes till dåvarande landshöfdingen i Östergötland Axel Stålarin. Med denna afskrift följde ett af konungen undertecknadtt bref, i hvilket han säger, att afskriften blifvit sänd till landshöfdingen till dess »bättre efterrättelse» och uttalas förhoppning om, att hertigen skulle upphöra med sina skrifter, protester och bref.

Af själfva skrifvelsen till hertigen framgår, att konungen icke förglömt sin skyldiga vördnad för sin farbroder, men att han icke heller släppte efter något af sin konungsliga värdighet och rätt. Sedan konungen framfört sin »kärilige» hälsning, heter det vidare, att »eders kärlighet nu en tid bortåt insändtt åtskilliga skrifter, protester och bref, dels till oss, dels till vår Göta hofrätt samt ock enkannerligen till biskopen, mag. Pontin, vårt reduktionskollegium samt landshöfding Stålarin, i hvilka brukas fast eftertänkliga och anstötliga expressioner och ordformer, bestående förnämligast däri, att e. kärligt förmåler sig icke agnoscera någon jurisdiktioin öfver sig, icke vara någon med hörsamhet och lydnad förbunden i Sveriges rike, icke vara mediate eller immediate nagons undersatte samt anser riksens allmänna beslut endast anga rikets

205. Pfalzgreffe Karl Gustaf. Efter porträtt från år 1649.

undersätare, hvaribland e. k:t sig icke räknar, viljandes på denna grund eximera sina gods från riksdagsbesluten». Hertigen förebrås vidare, att han håller Göta hofrätt inkompetent. Ville någon tilltala eller lagsöka honom, skulle det ske »coram austregis secundum principem in imperio jura och romerska kammarrättens ordning». Vidare hade hertigen klagat öfver, att »pacta familiae» icke blifvit hållna m. m. Och, säger sig konungen visserligen hafva fog och orsak, att detta efter Sveriges lag beifra, »där vi icke af en särdeles välmening för e. k:t och dess furst-

liga hus och på grund af vårt nära blodsband låtit beveka oss att hellre vänligen råda och varna, att e. k:t afstår från slika vidriga beteelser och prejudicerliga ordsätt, kunnande e. k:t nogsammt finna, huru slikt oss i längden skall blifva olidligt, då vi i vårt rike icke låta bestrida oss vår rätt.

Ett dylikt sätt kunde han möjligen begagna, då han vistades i tyska kejsarriket men icke i Sverige, ity att hvarje konungarrike består af sig själf och har sina egna »jura, högheter, regalia och jurisdiktion».

Detta borde hertigen så mycket mer ihågkomma, om han betänkte sin faders lofliga exempel, som lät nöja sig med Sveriges lag i sina ärenden utan att draga dylika inhemska saker inför något utländskt forum. Icke heller åtnjöt hans fader sina svenska gods på andra villkor än under pant och svensk länsrätt. Hertigens broder, konungens fader, hade endast under adlig rätt och frihet besuttit sina gods, äfven såsom svensk arffurste, allt intill han emottog kronan. Detta borde hertigen taga till efterdöme och icke klaga, liksom det icke vederfores honom lag och rätt. Liksom för alla andra i Sveriges rike skall rättvisa skipas honom, i händelse af behof, blott han iakttagar behörig måtta och icke tränger sig till lag och rätt, där förr andra hade skäl att åtala. Skrifvelsen slutar med följande ord: »vi vilja förmoda, att e. k:t låter denna vår välmenta åtvarning tjäna till väckelse för att undvika svårare utvägar för vår kungliga rätt och jurisdiktions maintenance och försvar, ehuru vi sådant gärna undanböja och hellre e. k:t till god affektion i all görlig måtto vilja betyga; befallandes e. k:t härmed Gud allsmäktig till all god och önskelig välgång».

Men det hjälpte icke. År 1687 vände han sig mot Östergötlands landshöfding Axel Stålbarm, mot hvilken han till Göta hofrätt insände åtskilliga anmärkningar. Landshöfdingens svar till hofrätten åtföljdes af ofvan anförda bref från konungen. Af landshöfdingens försvarsskrift framgår för öfrigt, att han visserligen anser sig skymfad i sitt ämbete, och alltså hos k. m:t kunde söka den satisfikation, som lag i slika mål stadga, men »som jag nu i tio år, sedan styrelsen af Östergötland blifvit mig anförtrodd, har lärt känna h. durchl. hertig Adolf Johans sinne, att, då icke allt aflöper efter hans vilja, affekter merendels blifver mästare öfver pennan». Redan därförut, heter det vidare, hade landshöfdingen erhållit bref med dylika tillmälen, särskildt år 1685, då anklagelser ingått till k. m:t, där såväl kapitel af edsöre- som tjufbalken anfördes för att visa hans brottslighet. Landshöfdingen hade då anhållit om beskydd, på grund hvaraf han erhållit konungens ofvannämnda skrifvelse till hertigen. Därefter framhålles, hurusom landshöfdingen, till följd af hertigens ställning genom sin höga börd och nära släktskap med konungen, visat honom all vördnad och »i många stycken modererat exekutionerna», hvilket allt hertigen icke dess mindre upptagit som fullkomlig fiendskap.

Hertigen synes vidare för ett mindre godt rykte anfallit en kvinnlig medlem af släkten Stålbarm, en dam, som tillhört hertigens hof.

206. Pfalzgräfin Katarina. Samtida porträtt, nu å Gripsholm.

Denna anklagelse tillbakavisar landshöfdingen på ett rättmätigt sätt, visande därjämte, huru trettio år förflutit sedan någon af hans släkt tillhört hertigens hof, samt huru nämnda dam sedan varit gift och nu var död.

Hertigen ondgör sig äfven öfver, att landshöfdingen satt sitt namn till höger om hofrättens sigill.

Landshöfdingen säger sig visserligen än en gång kunna söka skydd hos k. m:t, men anför, hurusom hertigens sätt var väl känt öfverallt, och ansåg därför, att det var k. m:t mer behagligt att »sådant som ett väder låta gå sig förbi» och låta sitt ämbete hafva sin gång och tala det honom angår, till dess han personligen kunde komma inför konungen.

Hertigen blef med åren allt bittrare och föll slutligen i ett slags sinnesförvirring. Det var ett sorgligt lif, som vid denna tid fördes i

207. Adolf Johan.

Stegeborgs slottssalar, hvilket ökades genom svårigheter i ekonomiskt hänseende. De, som framförallt fingo lida af hertigens outhärdliga lynne, voro barnen, sönerna Adolf Johan och Gustaf Samuel samt döttrarna Katarina och Maria Elisabet.

Den tjuogoårige äldsta sonen vistades merendels i Stockholm. De andra hade dock svåra prof att uthärda. Äfven deras moder var ganska hårdhärtad. De båda prinsessorna vände sig då till två sina halfsysstrar — deras moder hade varit gift en gång förut, före sitt äktenskap med hertig Adolf —, hvaraf den ena tillskref dem ett vänligt bref och den andra sände penningar. Detta blef emellertid bekant för her-

tigen, och följden blef, att en formlig rättegång inleddes mot den, som skrifvit brefvet, och den andra hotades för sin välmening med rättegång. Slutligen måtte det likväl blifvit för svårt. De tre syskonen beslutade att en natt i november 1687 rymma från föräldrahemmet. Planen upptäcktes emellertid, och svårigheterna blefvo än större. Något senare fingo de emellertid tillfälle att hos konungen bönfälla om hjälp. Konungen förordnade då, att den nyutnämnde landshöfdingen i Östergötland Erik Lovisin närmare skulle undersöka förhållandet. Af Lovisins berättelse framgår bland mycket annat, att de tre syskonen icke ens fingo tillräcklig föda. Mot Lovisin hade hertigen visat sig ganska undfallande. Konungen erbjöd nu att bekosta utrikes resor för prinsarne samt att låta döttrarna komma till hofvet, men hertigen svarade med nya förolämpningar.

I juli år 1688 lyckades emellertid de tre syskonen att rymma till Stockholm. Konungen tog dem då under sitt beskydd. Då hertigen på

det strängaste yrkade på deras återkomst till hemmet, indrog konungen hans ärliga anslag. Hertigen synes då lugnat sig. Anslaget utgick änyo men begagnades till en början till de båda prinsarnes utrikes resa, som företogs i augusti 1688. Prinsessorna omvårdades af de båda drottningarna. Barnens moder sökte förgäfves att få återföra dem till Stegeborg. Icke långt därefter, den 20 febr. 1689, afled hon.

A det tysta Stegeborg blef hertigen nu lämnad ensam åt sig själf. Han nedlades emellertid snart på sjukbädden, dit hans döttrar då hastade för att vårda honom. Han afled den 14 oktober samma år som hans maka (fig. 207).

208. Svenskt kungligt sigill för pfalzgrefliga huset.

Den ekonomiska ställningen efter honom var långt ifrån god, och hans arfvingar voro nu helt och hållet beroende af det underhåll, som konungen välvilligt lämnade dem.

Döttrarne ingingo äktenskap, den äldsta med öfverståthållaren i Stockholm, k. rådet Kristoffer Gyllenstjerna och den andra med en von Gersdorff från Sachsen, från hvilken hon snart skildes. Äldste sonen har äfven blifvit benämnd hertig af Stegeborg, ehuru detsamma så småningom genom reduktionen gick förloradt för släkten. Denne son afled i konung Karl XII:s högkvarter i Lais 1701. Yngre sonen, Gustaf Samuel, ärfde slutligen pfalzgrefskapet Zweibrücken, som han innehade till 1731, då han afled som den siste af denna släktgren (fig. 208).

Under reduktionen. Regenternas sätt att bortgifva eller förpanta kronojord äfvensom andra omständigheter framkallade upprepade gånger reduktion eller återindragning af dylik jord till kronan. Förut är omnämnd den af konung, Albrekt och senare af drottning Margareta företagna räfsen. Likaså räfsen med det andliga frälset under konung Gustaf Vasas tid. Andra mindre omfattande indragningar försiggingo äfven.

Särskildt under drottning Kristinas tid var förskingringen af kronojord betydlig. Redan under denna drottningens regeringstid eller på 1640-talet hade emellertid allvarligt talats om en reduktion af kronogods, men först efter konung Karl X Gustafs tillträde till regeringen blef en »fjärdepartsräfst» formligen beslutad. Under första tiden utvecklades nu en icke obetydlig reduktionsverksamhet, som likväl af skilda skäl snart förlamades. Bland annat beviljade konungen alltemellanåt eftergifter. Sälunda befriades hertig Adolf Johan till Stegeborg från fjärdepartsräfsen, såsom det hette i afdrag på ett åt hertigen lofvadt årsunderhåll.

Fullt allvar med reduktionen blef det icke förr än efter konung Karl XI:s tillträde till regeringen. Från slutet af 1670-talet blef reduktionsarbetet t. o. m. ganska omfattande. För att anföra ett exempel från Östergötland nämnes, att vid denna tid fick Johan Banérs son Gustaf Adam Banér afstå fjärdedelen af det af hans fader bekomna Kungsnorrbygodset. Från år 1680 blef reduktionen än strängare, och det gick till och med så långt, att erhållna minnesgåfvor måste lösas. För att ånyo nämna ett exempel från Östergötland må omtalas, att Robert Douglas till Stjärnarp år 1647 hade af drottning Kristina erhållit hennes porträtt, inramadt i diamanter. Fyrtio år hade nu gatt sedan den tiden. Icke dess mindre bestämdes, att fjärdeparten af värdet af denna minnesgåfva skulle återbetalas till kronan. Värdet uträknades och återkräfdes af arfvingarna, hvilka dessutom därförut fatt betala en summa af 20,834 dal. s. m., antagligen för lösen af Stjärnarp m. m.

År 1680 beslutades den s. k. stora reduktionen, genom hvilken till en början alla gref- och friherrskap försvunno. Det enda själfständiga grefskapet i Östergötland var Skenninge stad, som innehades af släkten Douglas och hörde till de mindre dylika. Ovisst är, om detta redan vid denna tid var indraget. Men hvad som nu indrogs i maj 1681 voro de i Östergötland belägna gårdar, som tillhörde det Braheska grefskapet Visingsborg m. m. Att följa reduktionens gång steg för steg är här icke afsikten.

De svarigheter, hertigen af Stegeborg gjorde vid reduktionen af hans hertigdöme, äro redan omnämnda (sid. 342).

Lusten att reducera ökades under reduktionens fortgång. Hittills hade endast sådana arfvegods blifvit indragna, som konungarne själfva afyttrade, men år 1693, då reduktionskällan synes utsinat, bestämdes att äfven de af hertigarne af Östergötland Magnus och Johan m. fl.

bortgifna godsens skulle återtagas. Det synes som om dessa hertigar skulle haft rätt att bortgifva sina ärfda gårdar, och att några efterräkningar nu så långt efteråt icke skulle ifrågakommit, men konung Karl genomdref sin vilja, oaktadt reduktionskommissionen ville från indragning befria de gods, som voro bortgifna före 1622, det år då hertigen af Södermanland Karl Filip, konung Gustaf II Adolfs broder, aflidit.

Sådana gårdar hade emellertid redan därförut blifvit indragna. Herrsäter i Värna socken af Bankekinds härad hade, för att anföra ett exempel, ärfits efter Johan Axelsson af hans dotter, drottning Gunilla Bielke. Vid hennes död öfvergick gården i arf till hennes son hertig Johan af Östergötland. Kort före år 1616 donerade han gården som manslän till sitt råd, ståthållaren Erik Ulfsparre, som ärfdes vid dennes död af sonen Jöran Ulfsparre. Denne senare dog 1656 utan söner. Genom konung Karl XI:s bref af d. 16 okt. 1675 förklarades åtminstone en del af Herrsäter hemfallen till kronan i brist af manliga arfvingar. År 1683 sägas 2 mantal säteri tillhört släkten Sparre. I reduktionsjordeboken omnämnas Herrsäter sasom »gammalt säteri men förbrutet», förlänadt till Jöran Ulfsparre men reduceradt, hvilket skall ha försiggatt 1684.

Det var ett stort antal gårdar, som i Östergötland utsattes för reduktion. Ett flertal af dem blefvo anslagna till militieboställen.

Enligt 1680 års riksdagsbeslut skulle gåfvogods, som icke lämnade sin innehafvare 600 dalers ränta icke reduceras, men ej heller detta beslut respekterades, utan man skred mot senare delen af 1680-talet äfven till indragning af dylika gårdar. För detta ändamål sändes till de olika landskapen särskilda reduktionskommissarier, hvilka tillsammans med landshöfding och två frälse bisittare skulle rannsaka om dylika gårdar och antingen reducera dem direkt eller hemställa därom till konungen. Att godtycklighet och maktfullkomlighet härvid ofta blefvo ledande vid dessa åtgärder kan med skäl sägas. Mutor, släktskapsförhållanden och dylikt kunde så mycket lättare göra sig gällande, som vädjan till vanlig domstol icke tilläts, och de verkställande endast hade att svara inför konungen allena. Den reduktionskommissarie, som sändes till Östergötland, var kammarrådet Anders Lindhjelm, en i reduktionshistorien ofta omnämnd person.

Mot slutet af 1680-talet utsträcktes kronans rätt att lösa äfven från kronan inköpta gods. Här hotades starkt det De Geerska Finspång, som från kronan inköpts på 1640-talet. En del hemman indrogos äfven, och det sattes starkt i fråga att förvandla hufvudgården till regementschefsoställe. Med anledning af de stora kostnader, som blifvit nedlagda a egendomen, samt det omöjliga att kunna skilja gård och bruk från hvarandra gick detta emellertid icke i verkställighet, och år 1689 erhöll assessor Louis de Geer kammarkollegii kontrakt på, att han och hans efterkommande till evärdelig tid skulle äga och besitta godset mot en årlig afrad af 600 daler silfvermynt.

Till och med vissa skulder, som kronan hade, blefvo, så underligt det än låter, underkastade reduktion. Här anföres ett exempel från Östergötland. Axel Lillie hade utlänat en större summa penningar till Karl X Gustaf redan före dennes tronbestigning. Men åren gingo, och konungen betalade hvarken sin skuld eller räntan å densamma. År 1654 fick då Lillie å denna skuld en ny revers, hvilken upptog såväl den ursprungliga skuldsumman som den förfallna men obetalade räntan, hvilken senare belöpte sig till 2,000 riksdaler. Emellertid kom detta lån år 1686 inför reduktionsherrarnes granskning, och ogillades nu denna revers i så måtto, att det år 1654 tillagda räntebeloppet afdrogs från skulden, enär det skulle anses »ofruktbart», enligt ett beslut af år 1681, åt hvilket nu gafs tillbakaverkande kraft. Med ett ofruktbart lån menades, att det skulle löpa räntefritt. Lillies arfvingar tvingades också att å denna sin fordran, 2,000 riksdaler, återbetala trettiotvå års räntor, oaktadt de med fullt fog emottagit denna räntelikvid på grund af Karl X Gustafs lagligen affattade lånehandling, med förbindelse att betala årlig ränta. Den summa, som skulle återbetalas, uppgick till omkring 4,000 riksdaler. Beslutet blef stadfästadt af Karl XI.

Med Karl XI:s död 1697 afsvalnade reduktionsifvern, ehuru reduktionsarbetet långt ifrån var avslutadt. Genom Karl XII:s beslut af 1700 upphörde vidare reduktion, som nu fortgått i fyratiofem år. Ett undantag gjordes likväl med bytes- och ersättningsgods. Efterräkningar så väl med dylika gods som med andra reduktionsärenden fortgingo under hela 1700-talet och först år 1825 upplöstes det sista för reduktionsgöromål afsedda ämbetsverket.

Landskapsmöten. Befallning hade utgått till landshöfdingarne den 4 juli 1656, att möten skulle hållas inom de olika landskapen i och för de krigsgärder, som voro för riket behöfliga. Det var fråga om, att den utskrifning, som skulle ske följande vinter, borde försiggå genast med hvar tionde man äfven af frälset, lika inom och utom rå och rör, samt därjämte att adelns rusttjänst liksom prästerskapets senast åtagna beviljning skulle fördubblas äfvensom att böndernas vid riksdagen år 1655 åtagna beviljning skulle utgå med första möjliga. I allmänhet beviljades detta inom de olika landskapen.

I *Linköping*, där ett dylikt möte försiggick i juli månad 1656, gjorde likväl biskop och prästerskap starkt motstånd. Landshöfdingen Johan Rosenhane föredrog icke ärendena personligen utan afgaf skrivelser till de skilda stånden. Prästerskapet säger i sitt svar på denna skrifvelse, att det icke visste, om det föreslagna vore i enlighet med konungens vilja samt att prästen är till för att förkunna Guds ord, icke för att utgöra skatter m. m. Mötet afslutades, utan att det, som föreslagits, beviljades.

År 1657 tillkännagaf konungen från Marienburg för landshöfdingar och biskopar, att han anyo önskade sammankalla ständerna, då han icke kunde komma hem för en allmän riksdag. Dessa landskapsmöten be-

nämnde konungen »Svea rikes ständer samlade på partikuljära möten». Äfven nu gällde det bevillningar och utskrifningar. Mötet för Östergötland och Småland hölls denna gång i *Jönköping* och afslutades den 2 juni. Beslutet blef nu gynnsammare.

Linköpings stift. Då Kalmar stift år 1678 fick biskop och år 1680 fick sina gränser bestämda, blefvo södra delen af Kalmar läns fastland samt Öland skilda från Linköpings stift. Efter denna tid har stiftet icke undergått några nämnvärda förändringar (se sid. 263).

Undervisningsväsendet. Under Gustaf II Adolfs tid fick undervisningsväsendet i vårt land ett godt uppsving. Hvad Östergötland angår, hade skolorna här sedan länge haft växlande öden. Understundom voro de väl tillgodosedda men vid andra tider i hög grad underhaltiga. Gustaf Adolf (fig. 209), som insåg nödvändigheten af undervisningens förbättrande, inrättade inom riket fem gymnasier, hvaraf ett i Abo och ett i Reval. Af de öfriga tre förlades ett år 1628 till Östergötland, nämligen i Linköping, med sex lektorer, hvilket antal kort därefter ökades till sju. Af dessa voro två i teologi, en i etik, politisk ekonomi och historia, en i fysik och medicin, en i retorik och vältalighet, en i matematik och en i logik. År 1633 fick fysiken lämna rum för grekiska språket, och det latinska sammanslogs med lektionen i retoriken. Förutom dessa lektorer funnos enligt 1633 års enskilda skolordning fyra hörare, en sångmästare och en skrifmästare.

Ynglingar intogos här på skilda tider af året, allt efter som de tillströmmade från olika orter, såsom från »Hallandia Danorum», Traheryd i södra Småland och Kalmar, norra Västergötland, Värmland och Närke, t. o. m. en och annan från Stockholm, Roslagen och Uppsala. Under gymnasiets första tolf år intogos tillsammans 1,607 lärjungar.

Läsåret 1639—40 var antalet gymnasister 204, skolgossar i högsta klassen 127 i de öfriga i ordning 88, 105 och 99, i skrifklassen 120 samt abcdklassen 49, summa 792.

Ursprungligen var icke ämnadt, att gymnasium skulle blifva ett från skolan skildt läroverk, men såsom af titeln till 1633 års skolordning kan slutas, voro de skilda redan då, och från år 1640 finnes omnämndt, att 26 lärjungar intogos på gymnasium från skolans högsta klass.

Genom 1649 års skolordning — den första kungliga skolordning — skildes skolan och gymnasium bestämdt från hvarandra. Gymnasium bekom sju lektorer och två adjunkter. Trivialskolan fick rektor, konrektor, tre kolleger och en apologist.

År 1686 beviljade konung Karl XI till »skolhusets» reparation en afgift under två år af en dal. smt från hvarje kyrka i stiftet.

Skolorna med deras många lärjungar blefvo i sin mån fruktbärande för näringslifvet, i främsta rummet för Linköping men äfven för en vid omnejd, som i Linköpings stad fick en god afsättningsort för sina alster och arbetsprodukter. Linköping blef mer än förut en landskapets centralpunkt, och hit sammanfördes vid hvarje läsetermins början och slut

en hel del människor, hvilka gifvetvis begagnade tillfället att göra behöfliga affärer o. s. v.

Vid Linköpings gymnasiums inrättande tillätos såväl Vadstena som Norrköping och Söderköping att fortfarande hålla skolor, »dock så att de själfva skolpersonerna och dem, som de lära och undervisa, underhålla och försörja skola». I Skenninge synes vid denna tid icke funnits någon skola, men år 1649 förordnade drottning Kristina, att en skolmästare skulle finnas därstädes, och 1686 tillkom ytterligare en lärare, som skulle vara den förre behjälplig att lära barnen räkna och skrifva. I Vadstena tillsattes en lärare med aflöning af kronan år 1649. År 1683 tillskref konung Karl XI Norrköpings magistrat och utlofvade 100 tunnor spannmål till en rektor och 20 tunnor d:o till en kollega vid en skola i staden. Men redan år 1680 hade hela rektorslönen i Söderköping blifvit förflyttad till Norrköping. Till Söderköpings skola hade hälften af rektorslönen i Västervik år 1649 blifvit öfverflyttad. År 1683 ersattes skolan för den förlust, den lidit år 1680.

Att Linköpings gymnasium var till stor fördel för kunskapernas spridande inom provinsen, är klart. Såväl präster som ämbetsmän och en del af adeln hade därför ofta varit synnerligen okunniga, men förhållandet blef nu i vissa afseenden mycket annorlunda. Den förmögnare adeln inom provinsen lät visserligen sällan eller aldrig uppfostra sina söner vid gymnasiet, hvilka i ställetingo undervisning i hemmen af enskilda lärare, oftast unga studenter, som naturligtvis icke egde samma kunskaper som en offentligt anställd lärare. Härigenom kommo adelns söner ofta att i kunskaper stå tillbaka för de vid skolorna uppfostrade. Visserligeningo de unga adelsmännen fortsätta sin bildning vid utländska skolor eller genom resor i främmande land, men detta kunde ju icke komma alla till del.

Icke heller till universitetet i Uppsala sändes de unga adelsmännen. Af de 1,493 studenter under 1600-talet, som äro upptagna i K. G. Odéns arbete »Östgötars minne», finnas icke mer än 14 studenter tillhörande adliga familjer. De släkter, som äro representerade, äro: Banér, Bielke, Gyllenstjerna, Kagge, Krusebjörn, Ribbing, Rosenhane, Rosenstråle, von Scheiding, Ulfspärre och Ödla eller Ödell.

Gymnasierna blefvo till en början ett slags universitet hvar och ett för sitt landskap. Där uppsattes program och höllos disputationer i nära likhet med i Uppsala. Och många, som ägnade sig åt det prästerliga kallet, erhöilo endast gymnasiibildning.

Särskildt vid midten af 1600-talet blomstrade äfven den dramatiska konsten vid Linköpings gymnasium. Den dramatiska författaren Samuel Brask — af samma släkt som biskop Hans Brask — blef lektor härstädes år 1644. Under åren 1641—1644 hade han företagit en utländsk resa och hade då säkerligen tagit närmare kännedom om, hurusom man i utlandets skolor »agerade komedier». Som gymnasiilärare i Linköping införde han nu ock den undervisningsmetoden att, genom uppförande af

209. Konung Gustaf II Adolf.

23—130727. Ridderstad, Östergötlands historia.

historiska skådespel, skärpa lärjungarnes minne och gifva dem vana att yttra sig inför en större samling åhörare. Ett annat skäl till dessa studieöfningar var att hos ungdomen inskräpa en sund moral. Vid Persmässemarknad år 1645 uppfördes bl. a. af 49 gymnasister ett af Brasks dramatiska arbeten, benämndt »Komedi om den förlorade sonen».

Ett förslag, som under senare delen af 1600-talet var å bane, var att i Linköping förlägga ett fullständigt universitet för Göta rike. Afsikten var att därmed efter freden i Roskilde 1658 söka draga den studerande ungdomen från de nyförvärfvade provinserna från universitetet i Köpenhamn och därmed motarbeta dessa provinserns förbindelse med deras förra fädernesland. I Lund skulle ett gymnasium förläggas. Meningen var, att universitetet skulle förläggas antingen i Linköping eller Göteborg. Men enligt senare riksdagsbeslut blef universitetet, under namn af Carolina Gothorum, förlagdt till Lund, där det af gammalt fanns byggnader, prebenden och anslag att tillgå. Rätta platsen var ju äfven i södra Sverige.

Undervisningsväsendet å landsbygden lämnade mycket öfrigt att önska. Allmogen var därför i regel synnerligen okunnig. Förmågan att läsa innantill var mycket ringa. Karl XI satte sig emellertid före, att allmogen skulle lära sig läsa. Prästerna blefvo anbefallda att se till, att såväl barn som pigor och drängar kunde lära sig läsa i bok för »att med egna ögon se, hvad Gud i sitt heliga ord bjudit och befallt». Böter ålades dem, som uteblefvo från husförhör. Vid nattvardsgång skulle förhör anställas, och sakramentet fick icke utdelas åt någon äldre, som icke kunde trosartiklarne och instiftelseorden eller åt någon yngre, som icke kunde Luthers s. k. lilla katekes. Allmogen ville till en början icke underkasta sig dessa föreskrifter, men hvad Karl XI sagt, det var sagdt. Hans hof fick föregå med godt exempel och måste underkasta sig dylika förhör. Landshöfdingarne anbefalldes att noga

Nilss i Wckreda. Jon i Härsefall. Staphan i Elmebult.

Per i Engarydh. Jon Nilsson i Oppeby. Oluf i Österby.

Ingemar i Österby. Swen i Kalfswefall. Anderss i Esslarp.

Elf i Stubbarp.

Håling i Boublåsa.

Per i Buulåsa.

211. Hakvin Spegel.

uttaga böterna af de bönder, som i detta hänseende försummade sig. Ryttare, knektar och båtsmän, som visade tredska att inhämta föreskrifvet kunskapsmått, kunde dömas ända till tre par spö. När bönderna visade uppstudsighet vid prästernas anmaningar, dömdes de till gatlopp. Och detta hjälpte. Konsten att skrifva var emellertid än mindre än konsten att läsa. Äfven bland de mest framstående bönder var det icke många, som kunde teckna ens begynnelsebokstäfverna af sina namn. I stället användes vid undertecknande af handlingar s. k. bomärken. En skrifkunnig tecknade bomärksinnehafvarens namn och denne skulle da lägga handen eller tvenne fingrar å papperet, hvarefter namninnehafvaren ditsatte sitt bomärke (fig. 210). Dylika bomärken användes understundom ännu under 1800-talet. De här afbildade äro från en handling, daterad Sund den 25 april år 1600.

För Östergötland var det af stor betydelse att i stiftets biskop från år 1692, Hakvin Spegel (fig. 211), äga en person, som mer än någon annan i vårt land verkade för folkupplysningen och undervisningens förbättrande under detta och början af följande tidevarf.

Språket. Det svenska språket var under 1600-talet mycket uppblandadt med utländska ord, särskildt fransyska, men äfven latinska och tyska. Och detta hade från de högsta kretsar trängt sig ned bland folket. För att förstå den svenska, som talades och skrefs, måste man äfven förstå främmande tungomål. Emellertid arbetades från många håll för att hålla modersmålet fritt för dylikt intrång, särskildt från de lærdas sida. Att man inom Östergötland icke kunde frigöra sig från denna landets sed och i sitt tal äfven, i likhet med andra landskap, begagnade ett dylikt uppblandadt språk, är ju förklarligt.

Som prof på språket i Östergötland vid denna tid anföres här ett bref af biskopen i Linköping Samuel Enander Gyllenadler. E. var infödd östgöte.

Brevet är ställdt till riksdrotset Per Brahe och lyder:

E. HöghGrefvel. Excell. skall min underdånige och hörsamme tjenst altidh bevijsas dhen stund jagh lefver och såsom E. HöghGrefl. Excell. Jagh vidh närvarun uthi Stockholm ödmjukligest min ringa person monde recommendera, så wäll till hvarichanda annadt nådigt behagh och åtenkiande som cenkannerligen till ett önskeliget och rättvijsst erledigande ifrån dhe Controversis, som nu runnan tidh doch uthan något mitt förvållande, hafver hängiande varit emellan migh och Landshöfdingen Wälb. Pedher Hammarskiöldh: Altså hafver jagh högh orsak dedt samma ännu så mycket flitigare och högre i största ödmjukheet att begära, som Wälb:te Herr Landshöfdingen hafver migh nu sedhermehra tillskickadt een Nådig Citation at komma honom vidh dhenne tiden inför Hans Kongl. Maj:et och dhen Högl. Kongelige Revisionen till svara, uthöfver een domb oss emellan skäligen afsagdh uthi dhen Kongl. Götha Hofrätt, angående ett litet Torpeställe, hvaremoth han Gudh veth af hvad Fundament, emedan saken är så ganska klar, och importerar icke mehra än 2 öre Silfm. ränta, hafver apelleradt, så churu bete Citation först in Aprili uhtvärkat, mig icke förr än sidst in Septembri insinueradt är: hafver jagh dockh bestäldt och fulmecktigadt dhen som å mina vägnar uppvackta och swara skall; underdånigst migh försecende, att högstbemt Hans Kongl. Maj:st och i dess ställe E. HöghGrefl. Excell. som högste Gudh hafver satt till dhen förnämste Justitiarium uhti Rijket, allernådigst migh utan vijdare uppehåldh ifrån berörde min trättobroder förhjelpandes varder, så att jagh chwadh han Comparerar eller icke wijdh Lagh och Rätt, samt dher uppå funderade erhåldne domb, må varda maintineradt. Och befaller härmedh E. HöghGrefl. Excell. till een fröydefull instundande Jule-Högtidh, och godt nytt år, medh alle högbegärlige prosperiteter Gudh allsmäcktig, trohjertligast efter min höga skyldighet städze förblifvandes

E:s HögtGrefl. Excell.

Linköping dhen Dec.
A:o 1664.

Ödmjucke och hörsammaste T.
Samuel Enander.

Sigillet, det Gyllenadlerska vapnet, har på sidorna af hjälmprydnaden bokstäfverna S. E.

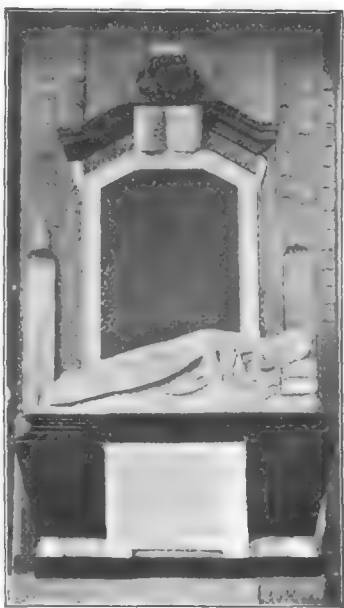
Konsten. *Byggnadskonsten* var ännu den mest framträdande. Det var under början af 1600-talet, som Vadstena slott med sina härliga portaler och sina gafflar, prydda med vapen, maskaroner, krigarfigurer och allegoriska kvinnostatyer, blef färdigt. Ena gaveln bär årtalet 1620. Från slottets grundläggande och till detta år hade alltså en tid af 75 år förflutit. Planen till detta slott uppgjordes af Joachim Bulgerin tillsammans med Gustaf I.

Stenhuggerierna vid slottet leddes till en början af Peter de la Roche († i Vadstena 1599). Jämte honom nämnas Frans och Vilhelm van Brötzell (Brüssel) m. fl. samt den redan förut (sid. 315) omnämnde Bernt van Münster i förening med stenhuggarne Johan Påfvelsson, Antonius Persson de la Roche m. fl., efter ritningar af slottets arkitekt Hans Fleming, hvilken sistnämnde var anställd här under omkring 20 år från år 1590.

Johannisborgs slott vid Norrköping anlades år 1613 af hertig Johan af Östergötland. Af detsamma återstår nu endast en ruin af porttornet med sina delvis ännu kvarvarande inskriptioner, vapen samt hertig Johans numera mycket skadade porträtt, allt ännu i sitt förfall vittnande om en konstnärlig utsmyckning.

Men äfven andra ståtliga slott uppfördes under detta århundrade inom provinsen. Om också dessa icke blefvo så rikligt smyckade som ofvannämnda kungliga, plägade dock ingångsportarna vara försedda med omfattningar af naturlig sten samt med byggherrens och hans makas adliga vapen. Från 1500-talets skulpturer omnämnas här de ej förut nämnda konungagrafvarne i Vreta klosters kyrka, hvilka Johan III försåg med delvis väl huggna grafstenar med vapensköldar.

Sextonhundratalets *skulptur i sten* har lämnat spår efter sig särskildt i de vackra grafmonument, som här och hvar ännu återfinnas inom provinsens kyrkor. Främst må nämnas monumentet i Linköpings domkyrka öfver den år 1600 halshuggne Ture Bielke och hans maka. Fondväggen är försedd med inskriftstaflo och statyer. Vården i sin helhet är förfärdigad af röd, svart och spräcklig marmor samt alabaster. Monumentet anses vara ett ungdomsarbete af Aris Clæszon från Haarlem. En annan gravvård i samma kyrka är utförd i marmor öfver Erik Ulfspärre († 1631) och hans maka. Förutom bilder i kroppsstorlek framställas i uthugget arbete mildheten, tapperheten o. s. v. samt en del vapen. Invid altaret finnes en gravvård öfver biskop Joh. Terserus († 1678), som

212. Biskop Terserus' griftmonument i Linköpings domkyrka. P. Schultz.

i hvit marmor (fig. 212) framställes iklädd biskopsskrud, liggande å en kista af svart marmor. Å väggen bakom är en inskriftstafla af svart marmor. Vårdens mästare är italienaren Peter Schultz. En svensk skulptör är Johan Andersson Silfverling, som är mästare till en större stenrelief i en pryddig ram af trä (1684), befintlig i klosterkyrkan i Vadstena.

Rundt om i länets kyrkor finnas därtill många huggna, pryddiga grafstenar, mer eller mindre vittnande om den tidens konstskicklighet i stenhuggning. Ett flertal bära äfven vittne om en senare tids svåra vanvård.

213. Stuckrelief å Ljungs slott.
Renatus Chauveau.

Ett annat bemärkt skulpturarbete är fransmannen Chauveaus stuckrelief på Ljungs slott. Detsamma framställer i en medaljong Karl XII:s bröstbild, omgifven af flygande gestalter m. m. Reliefen, som numera är väggfast och uppsatt öfver spiseln i en af salarne, är signerad Renatus Chauveau 1693, det år då C. anlände till Sverige (fig. 213).

Af *skulpturer i trä* märkas från denna tid ett stort antal mer eller mindre väl utförda adliga s. k. anvapen, fördelade i många af provinsens kyrkor. Likaså ett flertal predikstolar, t. ex. de i Östergötlands museum befintliga från Ö. och V. Tollstads socknar. I nämnda museum finnes äfven en del anvapen.

Af mästare inom denna gren af skulptur nämnes Johan Göstafsson i Norrköping, som bl. a. tillverkat predikstolen i Falun (1654).

Af *målarkonstens* utöfvare omnämnas: vid Vadstena slott Lodwich Klockedon van Nürenberg (1552), Baptista van Uther, som 1586 utförde en nu förkommen altartafla för Stegeborg, samt Arendt Lambrecht från Emden, känd genom sina väggmålningar såväl i Vadstena som äfven å andra slott.

Senare eller under trettioåriga kriget hemfördes till Sverige en del konstskatter, hvaraf måhända äfven något till Östergötland. Jag nämner som exempel den af Lukas von Cranach signerade taflan, framställande Adam och Eva, som måhända ursprungligen tillhört en landskyrka (Ljungs?) och slutligen förrirrade sig till en prästgård, där den inköptes för en ringa slant samt skänktes år 1885 till Östergötlands museum.

Porträttmåleriet, som under 1600-talet i vårt land fick sin blomstringsperiod, kom äfven till heder i Östergötland. Man kan förstå detta,

då man vet, att många porträtt ännu till senaste tider funnits och delvis ännu finnas vid flera af provinsens egendomar, allt från 1600-talet. I kyrkorna upphängdes äfven understundom porträtt af samtida. En del af dessa porträtt voro utförda af verkliga mästare (se t. ex. två porträtt i ofvannämnda museum, som dit skänktes under 1880-talet, och hvilka alltsedan 1600-talet haft sin plats i sätesbyggnaden vid Somvik, måhända målade af Martin Mytens d. ä.). Af David Klöcker von Ehrenstrahl finnes ännu inom provinsen ett och annat porträtt. Om honom påminner äfven hans å Gripsholm befintliga genretafla: *Brunnskarlarne* vid Medevi (fig. 214).

Om någon svensk målarekonst kan ännu icke talas och ännu mindre om någon östgötakonst.

Mycket återstår också ännu att lära känna, innan det kan beskrivas, hvad som funnits, och som kan gifva vittnesbörd om konst inom Östergötland, såväl under detta århundrade som ock i äldsta och äldre tider i allmänhet.

Boktryckerikonsten. I Linköping uppsattes det första boktryckeriet genom biskop Joh. Botvidssons försorg på grund af kunglig resolution af år 1635. Den förste boktryckaren var Kristoffer Günther från 1636. Från nämnda

214. *Brunnskarlarne* vid Medevi.

år bekom han kungl. bref på att årligen erhålla 20 tunnor spannmål, dock skall tryckaren häremot vara förpliktigad upplägga nödortfuga skolböcker, som ungdomen med frukt kan bruka. I Norrköping fanns under ett halft års tid 1682 och 1683 boktryckeri, men det kunde icke bestå.

Häxeri- och trolldomsväsendet. Vidskepelsen ingrep sedan uråldriga tider och allt framgent djupt i befolkningens lif. Men under detta tidehvarf öfvergick den rent af till en andlig sjuklighet. Unga som gamla — icke blott bland de djupare leden utan äfven bland de framstående lärda och bildade klasserna — blefvo här af angripna. Och de angripna visste att berätta, att de besökt »Blåkulla», som ansågs för trollpackornas hemvist. De hade där, sade de, sammanträffat både med änglar och djäflar samt enligt den allmänt gängse folktron fått förmågan att förgöra människor eller att genom trolldom bestämma väder och vind o. s. v. Det var en hemsk sinnets förvillelse denna vidskepelse, som utbredde sig öfver vårt land och som äfven hemsökte Östergötland. Men ännu hemskare var, att låga och hämndlystna människor begagnade sig af tillfället till anklagelser, som förde många till balet, det straff till hvilket de »trolldomskunniga» blefvo dömda.

Utan att kunna antyda skälet till angifvelsen anför vi här efter J. I. Hähls herdaminne följande exempel från provinsen. Då magister Klaudius Prytz — sedermera kyrkoherde och prost inom stiftet — var hofpredikant hos hertig Johan af Östergötland, angaf han en »trollpacka», som han förmenade hade förgjort både hertigen och dennes maka. Hon rannsakades äfven vid Mogata tingställe samt dömdes där att lefvande brännas. Emellertid begärde hon, att Prytz skulle följa henne till bålet för att där emottaga hennes bekännelse. Bålet var uppfördt vid Ramshäll invid Söderköping. Då de nu dit ankommit, och då hon skulle kastas in i den högt brinnande elden, fattade hon fast i magistrarns »kofft» för att draga honom med sig på bålet. Bödeln fick likväl tag i hans kappa och räddade honom på så vis, ehuru med möda.

En broder till Klaudius Prytz, Erik Prytz, äfven han kyrkoherde i stiftet, har i en å Linköpings bibliotek befintlig handskrift antecknat, att »år 1618 brändes] två ålderstigna kvinnor i Östergötland emellan Vika på en ort, kallad Skogsby vad, hvilka all sin lifstid allt från barndomen trolldom brukat hade och hade sig så hårdt med djäfvulen förbundit, att de det näppeligen i sin sista dödsstund kunde förlåta. Ty de hade sin förhoppning till djäfvulen, sägandes, då ett stort moln uppsteg på himmeln: Nu kommer Gethus, hvilket var den djäfvulens namn, de tjänade, som de själfva bekände. Där lät ock djäfvulen se sin makt i vädret, att han uppväckte ett sådant gräsligt mörker och moln med regn, som syntes nästan öfver hela Östergötland, för hvilket ock många människor storligen förskräcktes.»

En granskningsnämnd tillsattes för undersökning af detta häxeri- och trolldomsväsende. I densamma insattes bl. andra den lärde medicine doktorn Urban Hjärne, inom Östergötland känd äfven som upptäckaren af den första svenska hälsobrunnen, vid Medevi i Aska härad. Genom sitt stora anseende lyckades han afstyra en betydande del af dessa förvillelser. Han var nämligen den förste, som insåg samt förmodade öfvertyga domare och regering, att dessa trolldomsangifvelser voro beroende af elakhet, bedrägeri och enfald. Han påvisade, att särskildt de anklagelser, som kommo från barn, tillkommo från ett tillstånd af uppgjagad rädsla eller på grund af »en smittosam mani». Så småningom upphörde äfven dessa häxeriprocesser.

De inflyttade vallonererna och deras religiösa förhållanden. Enstaka inflyttningar till vårt land af valloner hade redan egt rum mot slutet af 1500- och första tiden af 1600-talet. Men under Gustaf II Adolfs tid samt senare kom en verklig, ordnad valloninvandring till stånd.

Redan år 1618 — det år då Louis De Geer emottog Finspång — kom en hel del valloner till Finspång. Såväl denna plats som Godegård och Norrköping blefvo till en början de förnämsta invandrings-orterna. Men sedan De Geer år 1626 arrenderat äfven Olands härad med Österby och Löfsta bruk i Upplands bergslag, började vallonin-

vandring äfven dit. I Stockholm samlades därjämte ett icke obetydligt antal valloner.

En svårighet var emellertid, att dessa inflyttade valloner icke tillhörde den lutherska läran. De voro nämligen kalvinister. Och hvad man särskildt inom vårt land vid denna tid var mån om, var enheten i läran. Därför var det äfven förbjudet för såväl katoliker som kalvinister att hålla offentlig gudstjänst.

Till en början synes äfven allt gått bra. Utan vidare ansågos de invandrade tillhöra den svenska församlingen. Så snart sockenlängder började att uppläggas, infördes vallonerne äfven i dessa. Själva använde de svenska präster vid kyrkliga förrättningar, och sedan de börjat förstå svenska språket, besökte de sin församlings gudstjänst. Så gjorde äfven De Geer, som själf var son till en från Belgien för religionsförföljelse till Holland öfverflyttad vallon.

Men på samma gång hade dessa valloner sina egna lärare, som skulle göra tjänst icke blott som barnalärare utan äfven två gånger om dagen hålla föreläsningar ur bibeln samt ur någon postilla af författare, som tillhörde den reformerade religionen, hvarvid bön och psalmsång skulle försiggå och afsluta läsningen.

Detta var ju icke i öfverensstämmelse med ofvannämnda förbud. Så länge Gustaf II Adolf lefde,ingo emellertid främlingarne vara i fred. Och det var först på 1640-talet, som stämningen blef annorlunda. År 1641 hade, på De Geers anmodan, den förste reformerta prästen hitkommit. Denne reste nu omkring till de olika orterna samt predikade och utdelade nattvarden. De svenska prästerna påyrkade då på det bestämdaste förbud för kalvinisternas religiösa sammankomster.

Huru det gick till i detta afseende i Östergötland kan inhämtas af följande fall, som inträffade, rörande dylik gudstjänst i Norrköping.

Linköpings stifts dåvarande biskop, Anders Prytz, tillskref nämligen den 8 maj 1648 Axel Oxenstierna om kalvinisternas uppträdande i nämnda stad.

»Så fogar jag», säger biskopen, »Eders greffliga nåde på det ödmjukaste att förnimma, att kalvinerna hålla nu i Norrköping på välborne Louis De Geers hus offentliga sammankomster. Och när de af vår religion om söndagen gå till kyrkan om ottesången, högmässan och aftonsången, gå kalvinerna hoptals icke allenast från holmen utan äfven många från staden utan all fruktan och försyn till stenhuset att öfva sig i den kalvinska religionen, där en, som de kalla Floreken, predikar för dem ur en kalvinsk postilla.»

Prytz hade vid ett besök i Norrköping härom blifvit underrättad af borgmästare och råd, som i denna sak varit mycket ifriga.

Biskopen hade då kallat Floreken till sig och förehållit honom det oriktiga i detta hans uppträdande samt för honom uppläst, huru k. m:t sig »Gudkristligen och allvarligen» förklarat i prästerskapets privilegier, rörande kalvinernas och de påvisses konventiklar i riket. Floreken hade

därjämte uppmanats att afstå från dessa konventer, »hvar han eljest icke kunde undfly k. m:ts hämnd och vrede».

Härpå svarade emellertid den kalvinistiske prästen, att han intet aktade detta förbud i prästerskapets privilegier. Det är ett generalförbud, sade han, och skall jag afstå från att predika ur min postilla och hålla sammankomster, måste jag hafva ett special till mig skrifvet aningen från k. m:t eller ock af min patron Louis De Geer.

»Alltså», fortsätter biskopen i sitt bref, »hålla de kalvinister kontinuerligen nu i Norrköping sammankomster, icke hemligen utan uppenbarligen, och bruka deras religionsöfningar utan all fruktan. Och deras kalvinska lära begynner där fräta omkring sig som kräftan. Ty Florenken predikar icke allenast offentligt kalviniskt, utan många barn informeras där i den kalvinska katekesen, under sken af att de skola lära sig det fransyska språket.»

»Hvad med tiden häraf följa vill i vårt kära fädernesland och Guds rena församling här i riket», slutar brefvet, »hemställer jag i all som största underdånighet i Eders greffliga nådes nådiga, högvisa och gudliga betänkande i den vissa tillförsikt, att E. greffliga nåde det onda i tid förekommer, förr än det så vida griper omkring sig, att det intet star till att rättas.»

Biskop Prytz tillskref äfven drottning Kristina ett bref i samma ämne.

Drottning Kristina ville emellertid icke företaga några åtgärder i religiösa förhållanden. Regeringen var därjämte i betydlig grad, särskildt under krigstiderna, beroende af De Geer. Nya förbud utfärdades emellertid efter krigens slut. Men då icke någon straffbestämmelse var stadgad för öfverträdelse, blefvo dessa förbud utan betydelse. Det var först år 1655, som straffbestämmelser tillkommo för öfverträdande af gällande religionsförordningar. Men de hade icke någon verkan, och de reformerta uppträdde med allt större säkerhet. De Geers ställning som statens bankir tvang äfven Karl X Gustaf att vara undfallande.

Under Karl XI:s tid blef det dock annorlunda. I denne konung fick prästerskapet ett kraftigt stöd för ett strängare efterlevande af religionsstadgarne. Särskildt lades an på att se till, att barnen icke uppfostrades i den kalvinska läran. Och mot slutet af 1600-talet återstar intet af den kalvinska religionsutöfningen vid bruken. Det var endast i Stockholm, som det ännu fanns en reformert vallonförsamling.

Åkerbruket med binäringar. *Enskiftesbruket*, äfven kalladt ensädet, d. v. s. åkerjordens insåning hvarje år, var det ursprungliga brukningssättet. I vårt land tillät ensädet i södra Sverige användning af vinterråg. Man medhann nämligen därstädes att till i oktober bereda den skördade kornåker, där vinterrågen skulle utsås. I öfrigt bestod utsädet af korn och vårråg. Småningom blef emellertid höstrågen mera allmänt använd. Men då icke en ordentlig brukning af jorden medhanns efter kornskörden, måste en del jord lämnas i träda för att bearbetas

till sådd af hvete och råg. På den grund uppstod *tvåskiftesbruket*. Ett dylikt brukningssätt omtalas i Östgötalagen, där det benämnes *half-nada træthe*. Båda brukningssätten användes i långliga tider bredvid hvarandra. *Treskiftesbruket* infördes senare samt har blifvit användt, åtminstone delvis i södra delen af Östergötland, ännu i senare tider. Ur dessa växelbruk har nyare tidens åkerskötsel utgått, men detta tillhör jordbruksläran mera än jordbrukets historia.

De större godsens föregingo i afseende å jordens skötsel de mindre jordbruken med godt exempel, särskildt i smärre förbättringar af brukningssätt och redskap. Och det var af behofvet påkalladt, ty vid 1600-talets början var åkerbruket mycket vanvårdadt, oakadt, som vi förut sett, redan Gustaf Vasa arbetat för att få det i bättre skick. Under drottning Kristinas regeringstid kunde t. ex. icke obetydligt med säd utföras från Östergötland till Tyskland. Men blef det missväxtår, och detta hände lätt nog på grund af jordens mindre goda skötsel, blef utförsel af spannmål förbjuden, och ändock kunde nöden blifva ganska stor.

För att anföra ett exempel. År 1650, i juli månad, hade en deputation af de tre ofrälse stånden företrädde hos drottning Kristina för att bl. a. söka befrielse från utskrifning såsom obehöflig, då kriget var slut. Äfven andra klagomål framfördes, och en riksdagsman af bondeståndet från Östergötland framtog ett barkbröd och visade drottningen.

— Det är med sådant bröd, sade han, vi i vår bygd hafva att nära oss.

Drottningen yttrade däröfver sin medömkan och tyckte i öfrigt böndernas klagan icke vara obillig.

Under de senare åren af Karl XI:s regering var nöden åter särskildt bister.

Några särskilda åtgärder till landtbrukets höjande vidtogos icke, utan fick det gå som det kunde. Jordbesittningens osäkerhet på grund af reduktionen blef ett stort hinder för jordbrukets utveckling. Ondt om arbetare var det äfven. Karl XI förbjöd t. o. m. bonden att hafva mer än ett inskränkt antal arbetare på sin gård. Det behöfdes soldater. Icke heller tilläts bonden att fritt få sälja afkastningen af sitt arbete och sin jord på grund af det skrämmässiga tvång, som städerna utöfvade.

A *husdjursskötseln* ställdes icke höga anspråk, och man följde därvid de gamla vanorna. Om en ko gaf 1½ à 2 lisp. smör om året, var man nöjd, och mjölken såges i medeltal uppgått till 365 kannor för år. Konung Gustaf Adolf anbefallde en boskapsskatt för hvarje kreatur, som kommit till en viss ålder. Detta bidrog emellertid till boskapsafvelns försämrande, enär jordbrukaren för att befria sig från denna skatt nedslaktade sina djur, då de uppnått de bestämda åren. Detta inverkade i sin mån åter på garfverirörelsen, då det blef brist på större hudar, och läder måste införskrifvas från utlandet. Af denna anledning för-

svann denna skatt år 1642. Hästarne inom provinsen voro starka och uthålliga men icke storväxta. För fårafvelns förbättrande anskaffades genom kronans försorg tyska gumsar. Svinskötseln var icke obetydligt uppdrifven, särskildt vid en del af de större godsens. Getter och höns funnos rikligare än ankor, gäss och kalkoner. Biskötseln hade aftagit.

Trädgårdsskötseln var ganska utvecklad, och på 1620-talet odlades här af frukt och grönekryddor: allehanda, såsom äpplen, päron, vinbär, körsbär, plommon, kål, rofvor, gurkor, rädisor, rättikor, palsternackor, morötter, pepparrot, salad, krasse, mejram, dill, lök, ärter, meloner och valnötter. Humlegårdarne voro särskildt föremål för Karl XI:s omtanke.

Från kriget hemkomna officerare hade i Tyskland inhämtat erfarenhet i trädgårdsskötseln, hvilket kom provinsen till godo.

Skogarne vanvårdades dels genom planlös afverkning, dels genom ofta återkommande skogseld. Vissa förordningar rörande skogsvården inom landet utkommo under detta tidehvarf.

Efter inrättande af ett landtmäterikontor påbjöds ny kartläggning af egendomarne.

Bergsbruk och bruksdrift. Så småningom hade Östergötlands bergslag blifvit ordnad. I konung Karl IX:s tid bestod densamma af Finspångs län samt socknarna Hammar, Askersund och Snaffunda i Närke.

Sextonhundratalet framstod särskildt genom de många åtgärder, som vidtogos, och förordningar, som utfärdades, till bergsbrukets förkofran från regeringens sida. Särskilda ämbetsverk inrättades för detsamma. Bergshandteringen, som i vårt land sedan länge varit uppmärksammas, tog under detta århundrade försteget framför andra industrigrenar.

Privilegierna för Östergötlands olika bergslag synas varit lika för alla, men hvarje bergslag hade sitt eget namn och signet samt förtlyttades från bergslag till landslag, alltefter som bergsbruket upphörde i ena eller andra socknen.

I 1646 års bergmästareberättelse öfver Östergötland säges, att Östergötlands järnbergslager bestå största delen af gemene bergsmän sasom Hällestad, Vånga, Godegård och några därnäst omliggande socknar, hvilka allesammans äro köpta under frälse af Louis De Geer. Hällestad och Vånga göra ut tiondejärn, men Godegård gör allenast för sin frihet så mycket malm och kol tillhopa, som kan räcka till en månads bläsning, den kronan allena tillkommer. Af enskilda bruk är Finspång det förnämsta men brukas nu litet för brist på malm äfvensom för den besvärliga och långa vägen till skogen. Dessa bergslager hindras förnämligast i deras bruk af de mäktade djupa och besvärliga grufvorna, där de maste taga malmen, och är därjämte i dessa grufvor litet eller intet malm öfrigt. Dessutom är icke något tvifvel om, att de härefter icke skola kunna drifva något synnerligt bruk, efter det alla de bergsmän, som tillförene bött på kronohemman, nu brukas under Finspång som ladugårdsgods och maste dit göra 2 eller 3 dagsverken i veckan. hvar-

igenom de alldeles förhindras att kunna drifva något bergsbruk, och blifva således inga bergsmän igen, som något bruka, utan endast skattebönder, af hvilka intet kan fordras mera än deras årliga utlagor och dagsverken.»

Risinge socken och bergslag. Risinge socken lades 1605 under Vånga grufva. Det här belägna Finspångsbruket hade hertig Karl själf antagit sig, då det 1598 indragits till kronan. Han tillskref från den tiden upprepade gånger sina fogdar med föreskrifter om driften, skattejärnet o. s. v. Så befallde han bl. a. år 1605, »att en dräng hvarje år skulle uttagas för tio bönder, hvilken dräng skulle arbeta vid bruket, och skulle de tio bönderna hålla drängen med lön, skor och kläder, som belöper sig till 7 $\frac{1}{2}$ daler», hvarför de skulle vara fria från all utskrifning.

Såsom beläget i hertig Johans af Östergötland furstendöme tillhörde Finspångs bruk sedermera honom, men förföll under denna tid genom vanskötsel, så att det, då det åter kom under kronan, lämnade obetydlig inkomst. På grund häraf samt i följd af rikets behof af penningar öfverlämnades år 1618 Finspångs län och bruk på arrende till en rik köpman från Amsterdam, Louis De Geer, genom den redan år 1590 inkomne Vilhelm G:son De Besche. Den sistnämnde, som blifvit inkallad för att införa järnverk med vallonsmide, var en praktisk man och järndragare till yrket. Det blef snart klart, att bergsbruket här både kunde förbättras och drifvas i betydligt större skala än förut. Tillstånd erhöles år 1619 att ombygga bruket. Den gamla obetydliga masugnen, i hvilken bergsmännen gjort sin månadsblåsning, kasserades, och en ny af endast sten uppbyggdes för styckgjutning, äfvensom 3 borrhindar och 6 hammare med 12 härdar, hvaraf 1 stålhammare. År 1640 erhöles regeringens privilegium på styckegjutningen under sex år. Arrendekontraktet förnyades flera gånger, till dess De Geer, som blifvit svensk undersäte redan år 1627, slutligen år 1641 inköpte Finspångs gods och bruk med tillsammans 79 $\frac{1}{2}$ hemman jämte 5 $\frac{1}{2}$ hemman i Dannemora bergslag, hvilket allt han emottog såsom evärdeligt frälse för sig och efterkommande, kronohemmanen till både jord och ränta samt skattehemmanen till ränta. Detta köp, som egentligen endast var en kvittning af kronans skuld till De Geer, stadfästades af drottning Kristina, sedan hon blifvit myndig, år 1646.

Louis De Geer (fig. 215) har med rätta blifvit kallad »skaparen af den svenska bruksrörelsen», och det var genom honom, »Sveriges förste kapitalist», som den svenska bergshandteringen i främsta rummet uppblomstrade, ehuru det icke får förglömmas, att han vid sin sida i de stora bruksföretagen hade den yrkesskicklige och tekniskt kunskapsrike Vilhelm De Besche.

Särskildt för Östergötlands bergsbruk framstå dessa två personer såsom de främsta genom alla de märkliga förbättringar, som genomfördes samt genom inkallandet från södra Nederländerna af valloner,

215. Louis De Geer. Kopparstick från år 1649.

hvilka särskildt i hög grad ägde förmågan att fullkomna arbetsprodukten.¹

¹ Under 1600-talet användes egentligen två sätt att bereda det smidbara järnet, tysksmidet och vallonsmidet. Efter en förf. i detta ämne anföras här några upplysningar om dessa metoder, hvilka hufvudsakligen omfatta två processer: »Under den första processen, den s. k. färsknigen, nedsmältes och afsvales järnet i öppen hård, sammansatt af tackjärushallar. Under den andra, som vidtager först, då det flera gånger omsmälta järnet sammanlagits och därpå styckats, upphettas smältstyckena ånyo (vällas), innan de under hammarslag smidas till stänger. Vid tysksmidet användes samma hård för färskning och vällning.

Vid Finspång götos redan nu kanoner, äfven till utförsel.

De Geer öfvergaf aldrig sina affärer i Holland samt uppehöll sig endast tidtals i Sverige. Han afled i Amsterdam 1652. Såväl Holland som Sverige räknar honom till sina stora män. Finspång ärfdes af sonen assessorn i Bergskollegium Louis De Geer samt efter dennes död 1695 af hans son.

Vid reduktionen förklarades Finspång med många underlydande hemman 1685 vara en kronans omistande bergslag, i enlighet med 1655 ars riksdagsbeslut, och skulle sålunda indragas. På grund af k. bref af år 1689, erhöll Louis De Geer emellertid Kammarkollegii kontrakt, hvarigenom han, hans barn och efterkommande i evärdelig tid skulle äga och besitta bruket med tillhörande mot en årlig afgift af 600 daler silfvermynt. Denna summa erlägges fortfarande af Finspångs ägare.

I Bergskollegii berättelse af år 1666 omtalas i Risinge socken *Åmlånga järngrufva* samt några små järnmalmstreck väster om densamma, äfvensom 2 masugnar vid Finspång och hammare vid Borgsjö, Lotorp och Finspång.

År 1681 lades en tredjedel af Risinge socken under landslag. De återstående två tredjedelarne bibehöllo sin bergslagsnatur.

Vånga socken och bergslag. År 1604 utfärdade hertig Karl ett bref för Vånga och Hällestads bergslag, hvari han förklarade sig vilja hålla samma bergslag vid makt och därför ville, att alla de, som bodde på samma bergslag, »skola härefter hålla grufdelar i grufvan med och därtill hjälpa, hvad till grufarbetet behöfves», hvarför han »unnat och efterlatit samma bergsmän, som grufdelen vill hålla, att hvar och en hafva dräng fri från utskrifning». Och som samma bergsmän åt honom upplåtit två masugnar vid Finspång, medgaf han, »det de åter må bygga honom och kronan hyttor, hvarje hemman i sin bergslag, där dem var bäst lägligt».

År 1624 skrifver konstmästaren N. Jönsson Krok i sin berättelse till konungen: »Vid Vånga bergslag ligger en stålgrufva, som är 40 famnar djup, och är det bästa stål, som i Sverige vankar.»

År 1627 utfärdade Gustaf II Adolf stadfästelsebref på frihet från knektutskrifning för Vånga, Hällestads och Godegårds socknar, enär bergsmännen där »måste dagligen utstå stort arbete och alltid vistas vid bergsbruken», då det var stor brist på folk, och arbetet vid desamma

hvaremot vid vallonsmidet förekomma två härdar, smälthärden och räckhärden. Smältningen tillgår här så, att tvenne gösar — långa tackjärnstycken, som gjutits i sand — framdragas öfver smälthärden, hvarefter, då de blifvit täckta med träkol, och blästern begynner, droppar från gösarne nedfalla på hårdbottnen, hvarifrån järnet tid efter annan uppbrötes och omsmältes, tills en smälta af mjukare järn erhöles. Sedan smältorna sammanslagits och därefter delats, försiggår vällningen i räckhärden. Genom denna metod blir oxideringen fullständigare än vid andra härdfäskningsmetoder. Men vallonsmidet fordrar i stället mera kol och försiggår långsammare, och järnet blir därför i tillverkningen dyrare än annat. Då vallonsmidet till Sverige infördes, innebar det säkerligen en förbättring, som ej blott afsåg att erhålla en ädlare järnprodukt utan äfven en mera praktisk och billig metod för järnberedning. Om formerna för vallonsmidet vid dess första införande här i landet varit desamma som sedan, känner man icke närmare.»

dagligen ökades, »därför är vår nådiga vilja och befallning, att I förskonen dem från utskrifningen det mesta I kunnen, men där hos dem finnas några lösdriofvare och något öfverloppsfolk, vilja vi dem utan något skonsmål nämna och utskrifva».

Förmyndareregeringen gaf efter anhållan Vånga bergsmän vissa rättigheter år 1634.

Enligt 1638 års bergmästarberättelse voro i Vånga följande grufvor: 1) *Hennegrufvan*, brukad endast af bergsmännen, men var grufvan svarbrukad, enär här endast brutits efter järnmalmstrecket, hvarvid gräberget fått vara kvar. Grufvan var då omkr. 30 famnar djup. Här hade till denna tid icke varit någon »synnerlig hästvind», ej heller någon grufkedja utan en bastlina. Nu vore emellertid uppsatt »en skön hästvind» med »en skön järnkedja» äfvensom malmbälgar och kistor. 2) *Källeggrufvan*, fordom brukad af Vånga bergsmän men nu af Louis De Geer, som låtit rengöra grufvan och bygga hästvind med tillbehör. Var 42 famnar djup och väl bruten. 3) *Krokgrufvan*, på många år obrukad men skulle nu upptagas. 4) *Älggrufvan*, i många år öde men nu upptagen af L. De Geer och borgaren i Norrköping L. Hindriksson. Ödegrufvor voro Abrahams-, Gettorps- och Garpegrufvorna. Dessutom fanns en silfvergrufva, tömd 1638. På botten var ingen malm, men vid pass 1 1/2 alns djup under jordytan syntes i kanten några smalare blymalmstreck, som gifvo sig uppåt, hvarför grufvan nedlades.

År 1639 funnos här följande masugnar: Habo frälsehytta. De öfriga hyttorna voro kronans, nämligen: Lada, Sättra, Erikstorp, Tullskepps, Bållerum, ödelagd 1740, Mantorp, nedlagd år 1698, Frörum, Bobergs och Korp. Orga masugn uppbyggdes 1639 af nyssnämnde Hindriksson.

Hammare funnos vid Resta, Mantorp, Laga, Orga och Skenblacka.

Enligt uppgift af J. O. Carlberg fanns ingen tackjärnstillverkning uppgifven under 1600-talet från Vånga bergslag. Enl. en annan förf., R. Åkerman, utesluter detta dock icke, att tackjärn verkligen tillverkades. »Visserligen», säger sistnämnde förf., »uppgifves ända t. o. m. år 1648 järntillverkningen från två af de fyra bergslagsgrupper, som på den tiden i själfva Sverige förefunnos, endast i osmund, under det att järntillverkningen från de två andra distrikten endast uppgifves i tackjärn» — — — »men som bevisligen tackjärn i betydlig utsträckning da redan länge framställts inom de distrikt, för hvilka under sagda år (från 1636) blott osmund anmälts, och då vidare — — — redan 1557 uppbörden af osmund icke var mycket mer än dubbelt större än af tackjärn, får man af dessa (Bergskollegii) uppgifter dock ingalunda draga den slutsatsen, att proportionen mellan tackjärn och osmund ännu 1648 var så ofördelaktig som af dem skulle tyckas, utan på sin höjd att inom de två förnämliga distrikt, från hvilka endast osmund då omtalades, mera sådan än tackjärn under sagda år tillverkats. Först med år 1649 hafva alla de svenska bergslagernas järntillverkningsbelopp uppgifvits i tackjärn.

och belopp å tillverkad osmundsjärn förekommer därefter ej vidare i Bergskollegii rapporter.»

I aflägsna orter tillverkades ännu in på 1800-talet osmund. Det af myrmalm direkt framställda smidesjärnet hade såsom alltför obetydligt år 1641 befriats från tionde.

Godegårds socken och bergslag hade 1639 två järngrufvor: 1) *Bredegrufvan*, som då legat öde i många år och var illa brukad, enär bönderna först tagit malmen, som »fanns allestädes i väggarne och sedan kastat gråberget efter sig ned i grufvan». Louis De Geers folk hade gjort på samma sätt, hvilket förbjöds af bergmästaren vid dennes besök 1638. De Geer lät här uppsätta två hästvindar för att utköra vattnet och stalpet med hjälp därtill af bergsmännen, men detta företag synes afstannat, enär det år 1666 säges, att grufvan då många år varit öde. Sistnämnda år voro De Geer och bergsmännen åter betänkta på att göra den ren. 2) *Lergrufvan*, först upptagen af bergsmännen och malmen brukad till kronans hytta, men nu fylld med vatten och gråbergstalp, hvarför bergsmännen bröto malm till sina fyra veckors arbete i en bredvid liggande »rymning».

Det järn, som bergsmännen för kronan skulle tillverka och lämna till arrendatorn, skulle de köra den tre mil långa vägen till Finspång. För egen del brukade bergsmännen här icke något bergverk.

Enligt 1655 års bergmästareberättelse hade Louis De Geer nu under frälse köpt Finspång, Vånga, Hällestads och Godegårds bergslager, men kronan hade förbehållit sig sin rätt i grufvorna och järntionden. Nya grufvor omtalas nu nyligen vara funna. Någon tackjärnstillverkning omtalas icke härifrån. I detta afseende gäller, hvad härom ofvan under *Vånga socken och bergslag* är sagdt.

År 1687 omfattade Godegårds bergslag: Godegårds socken samt en del hemman i Tjällmo, Kristbergs och Svennevads socknar. Masugnar funnos då två, näml. vid Godegård och Tybble samt två hamrar, uppförda den ena 1639 och den andra 1642. År 1655 anlades en ny masugn, som ödelades, sedan grufvorna i socknen voro utgångna. Bergsprivilegierna upphörde 1691 men namnet bergslag kvarstod ännu i 1725 års jordebok.

Hällestads socken och bergslag. Konung Gustaf II Adolf utgaf år 1629 frihetsbref för utskrifningen för Hällestads och Godegårds bergsmän, och år 1634 afgaf förmyndarestyrelsen förklaring på vissa af bergsmännen i Hällestad framställda punkter. År 1635 uppkom tvist emellan Louis De Geer och bergsmännen om Södergrufvan, men bilades genom bemedling af landshöfdingen.

Bland de många grufvor, som här funnits, omtalas år 1638 följande: 1) *Bredegrufvan*, hvilken De Geer tillägnat sig, så att bergsmännen vid denna tid på några år därstädes icke fått bryta malm. En uppgörelse skedde emellertid på så sätt, att De Geer å ena sidan och Hällestads bergsmän å andra skulle hvar för sin del utköra vattnet och stalpet

samt dela den malm, de framdeles kunde erhålla. 2) *Södra grufvan*, öde och full med vatten. Den var först upptagen af bergsmännen, som där bekommit »mäkta skön malm», men de hade till halfparten blifvit därifrån trängda af De Geer, som i stället gifvit dem en summa penningar. 3) *Hölösagrufvan*, under 20 år obegagnad. 4) *Åsbro grufva*, 5) *Hagekärrs grufva* samt Malmestorps- och Flinte ödegrufvor.

År 1638 funnos inom Hällestads bergslag 21 masugnar: Remninge kronohytta, brukad af De Geer, samt Sätra (sedan flyttad till Borggård), Sonstorps, Grytgöls, Brystorps, Rodsle (Rosle), Börstorps, Hökebäcks (sedan flyttad till Folkström), Svartebo, Sliper, Djurshytta, Åsbro, Nygårds, Jägerstorps, Katterums, Djukeryds, Jolme (Holma?), Öfverhytta, Ellmanshytta, Valtorps och Nederhytta, hvilka sistnämnda endast kunde hållas i gång höst och vår. Samtidigt funnos här följande stångjärns-hammare: frälsehammare: Sonstorps 2, Borggårds och Staresjö; köpmans-hammare: Jörstorps, Grytgöls, Lämneå, Klåttorps, Dyrikshytte, Gösebo och Katterum; bergsmanshammare: Remninge, Simestorp, Svartebo, Pärs, Dympare Ryds och Rodsle.

Tjällmo socken har antagligen såsom en del af Godegårds bergslag fått bergslagsprivilegier. Tjällmo bergslag finnes nämligen hvarken omnämnd med särskilda privilegier eller signet. År 1666 omnämnes »Källmo socken i Sundbo härad och Godegårds bergslager». *Bergsgrufvan* omtalas från år 1655 såsom brukad af De Geer. En ny »rymning» upptogs senare af honom i ett kärr, på hvilken dagligen arbetades. Ödegrufvor funnos 4. I en befinnlig masugn blåstes såväl af De Geer som af bergsmännen. Johan De Geer ägde här 2 hamrar, hvardera med 2 härdar.

Regna socken anses i äldre tid fått privilegier med Hällestads bergslag samt omtalas aldrig särskildt i Bergmästareberättelserna, liksom icke heller eget signet omnämnes. Under senare hälften af 1600-talet upptogs silfvergrufvor på Västramarks och Yttermarks ägor, men ödelades snart. En grufva här har namnet *Hökefallsgrufvan*. År 1681 lades socknen till landslag.

Från senare delen af 1600-talet omnämnas följande järnbruk i Östergötland: Borggård, Börgöl, Börsjö, Djurshyttan, Finspång, Folkström, Godegård, Grytgöl, Gusum, Hult, Häfla, Kvarn, Lotorp, Orga, Remninge, Svartebo, Sonstorp och Ysunda. Ägare af dessa bruk voro släkterna Rosenstråle, Gyllenstål, Ödla, De Geer, Ekebon, Reenstjerna, Flemming, Basilier, Mathon, De Flon, adl. Adlerkrona, Crusebjörn, Gyllenpistol, De Trij m. fl.

Som förut är omnämndt, hade Gustaf I sökt att inom landet befrämja stångjärnstillverkningen. Detta bemödande fullföljdes under 1600-talet. Bland annat beslutades vid riksdagen i Norrköping år 1604, att all osmund skulle utslås till stångjärn, innan järnet utfördes ur riket. Och om osmund fortfarande skulle utföras, skulle järnet först vara underkastadt besiktning. Än bestämdare blef detta förbud i 1637 års hammarsmedsordning, ty där föreskrefs utan villkor, att allt järn skulle

vara utslaget till godt stångjärn, innan det utfördes, detta i enlighet med Gustaf II Adolfs stadgande. Därförut, och sedan adeln 1634 afstätt den rätt, de ägt till tullfrihet, bestämdes 1635, att en järntull skulle erläggas af dem, som köpte och utförde järnet, hvilken förordning i någon mån ändrades år 1639. Ofvannämnde förf. »Om den svenska järnhandteringens utvecklingsstadier», R. Åkerman, skrifver med anledning af dessa förenämnda bestämmelser, att man synes kunna antaga, »att den största lifaktighet i öfvergången från smidesjärns direkta framställande till tackjärnsberedning i förening med härdfärskning och stångjärnstillverkning i Sverige ägt rum på 1630- och 40-talen. Fran och med denna öfvergång vidtager den 200-åriga period, hvarunder svenskt stångjärn af tackjärn framställdes dels, och hufvudsakligen, medelst det af tyskar införda tysksmidet och dels förmedelst det af Louis De Geer från Belgien införda vallonsmidet, hvilket ännu i dag är det för stalämnensjärns beredande af Dannemora-tackjärn vanliga framställningssättet.»

Nämnda period är för den svenska järnhandteringen synnerligen gynnsam, och stångjärn blef under denna tid landets förnämsta exportartikel.

Också finner man, hurusom det här i Östergötland vid en stor del bruk uppfördes nya masugnar eller gamla iståndsattes samt nya hammare kommo till stand eller gamla iståndsattes eller flyttades, allt under 1600-talet efter ofvannämnda år eller under första delen af 1700-talet. Man sökte förbättra omständigheterna för järntillverkningen. Gamla privilegier stadfästades ånyo. Vissa bruk fingo tillstånd till högre smidesrätt, under det likväl vissa ansökningar i dylika fall afslogos, på grund af förordningar, som till stor skada begränsade tillverkningen.

Äfven utom bergslagerna idkades järnhandtering. Gusums järnbruk med masugn till styckgjuteri var beläget i Ringarums socken. Anlagdt på 1650-talet upphörde dock arbetet härstädes 1665, sedan under 1660-talet ett mässingsbruk blifvit inrättadt.

Åtvidabergs koppargrufvor synas under 1600-talet legat öde. I bergsjordeboken från år 1659 omtalas Åtvids bergslag samt socknarne Åtvid, Värna och Grebo såsom föreslagna och reserverade till dess betjäning, i händelse arbetet i dem ånyo skulle upptagas. I Bergskollegii berättelse för år 1665 omtalas, att Åtvids socken fordom varit en hel bergslag samt att där varit så förmögna bergsmän, att de haft stora kopparkällar för sina förstugudörrar. I relation för följande år, som är den första fullständiga relation om rikets bergverk, omnämnes icke bergslagen men väl att i socknen funnos tre grufvor, näml. *Glasgrufvan*, *Arvid Larssons* och *Garpgrufvan*, hvilka varit brukade redan i Karl Knutssons tid. Föröfrigt omnämnas äldre grufvor vid *Närstad* (2), vid *Göthult* och vid *Bersbo*, som lydt under Herrsäter. Andra äldre anteckningar omnämna en grufva å *Slefringe* ägor samt *Glasgrufvan*, som säges vara öde 1639. En koppargrufva upptogs 1628 men ödelades kort därefter. I Bergs-

kollegii relation är 1666 omtalas för 1639 en del såväl silfver- som koppargrufvor äfvensom *Göthults* järnmalmgrufva, hvilken blifvit ödelagd 1655, samt *Kråketorpsgrufvan*. Samma år säges äfven att två »likväl oförmögne personer» sökt kopparmalmstreck härstädes, men för grufvornas stora vattendrækt upphörde de därmed. Den malm, »som där är tillfinnandes, gifver skärsten och ingen koppar». Bland Bergskollegii handlingar från 1630 och långt in på 1700-talet finnas, förutom nyssnämnda relationer och en handling från år 1659 om vissa äldre privilegier, icke några anteckningar om denna bergslag, hvilken så småningom hos vederbörande föll i glömska.

Handeln. Sedan Gustaf Vasa ändtligen lyckats frångå hantverkarna och deras hufvudort Lybeck de handelsprivilegier, hvaraf Sverige länge lidit, aftog till en början af flera skäl handelsrörelsen i de svenska städerna. Klagomål förspordes från flera håll härom. Konung Gustaf utfärdade då år 1531 en förordning om olaga köpenskap och olaga hamnar. För att understödja Östergötlands förnämsta handelsstad, Söderköping, förbjödos en del olagliga hamnar, som funnos i Bråviken. Men de fördelar, man därigenom tänkt sig, vunnos icke, särskildt på grund af att Norrköping togs i lika hägn som Söderköping. Till den förstnämnda staden drog sig nu mer och mer allt handelsintresse. Under 1500-talet synes dock Norrköpings sjöfart — att döma af äldre handlingar från åren 1539, 1565 och 1569 — inskränkt sig till de inom Öresund belägna hamnarne vid Reval, Danzig, Stralsund, Rostock, Lybeck, Flensburg och Köpenhamn. Till dessa hamnar utskeppades stångjärn, tjära, bräder, hudar, talg, smör, hvete och råg m. m. Till Norrköping infördes salt, humle, lin, hampa, specerier, öl, viner såsom renskt vin m. m., olika slags kläder, lärft o. s. v.

Linköping och Vadstena fingo år 1537 frihet för all tull af deras köpenskap, »hvar som helst de utseglade». Redan sedan länge hade de med egna fartyg gatt ut från Söderköping. Nu började de äfven drifva utrikes handel från Norrköping.

Köpmännen till förfång, trängde sig en och annan af ortens adel olagligt in i handelsnäringen. Så hölls bl. a. år 1590 rannsakan inför Norrköpings borgmästare och råd om, huru Hogenskild Bielke å Loddby bedrifvit handel och köpenskap såväl utom och inom nämnda stad både med tyskar och andra främmande som äfven på landsbygden.

Förbud i detta afseende utfärdades ännu under 1600-talet.

År 1590 fick äfven Skenninge rätt att segla utrikes.

Under 1600-talet tilltog Östergötlands handel alltmer. Men redan i början af detta århundrade hade Söderköpings handelsrörelse betydligt förminskats. Ännu år 1604 var dock denna stads gärd lika med Norrköpings men år 1620 mindre än sistnämnda stads. Anledningen till Söderköpings förfall var beroende af hamnens och åns igengrundning. Men man sökte i det längsta hålla Söderköpings köpmän skadelösa, och år 1664 blef köpingen Valdemarsvik anslagen till last- och

marknadsplats åt staden. I Norrköping fanns redan år 1634 ett skeppsvarf.

Sjöfart drefs nu från Norrköping på Medelhafvet, Spanien, Portugal, Frankrike, England, Holland, Hamburg, Norge och Danmark samt på ryska, polska och tyska Östersjöhamnar. Varor, som utskeppades, voro stångjärn, kanoner, mässingstråd, plank och bräder, tjära, beck, gryn, hvetemjöl m. m. Däremot infördes salt, viner, råsocker, tobak, ull, gallemeja, specier, bly, färgstoffer, lin, hampa, pälsverk m. m. och i missväxtår spannmål.

År 1609 bekräftade hertig Johan Linköping, Vadstena och Skenninge städernas rätt till sjöfart från Norrköping och Söderköping men betog dem rätt till utländsk handel.

Hvad handeln inom landet beträffar, var all köpenskap å landsbygden sedan gamla tider förbjuden. All handel skulle försiggå i städerna, mellan hvilka landsbygden fördelades. Hvarje stad fick på så vis sitt eget handelsområde, sina marknader, torgdagar eller köpingar. Förordningar rörande handeln hade mycket noggranna bestämmelser. Och i hvad mån handeln kunde kringgärdas med föreskrifter, synes bl. a. af de privilegier, som hertig Johan, såsom »regerande furste och herre» i Östergötland, utfärdade för Norrköping år 1609. Enligt desamma föreskrefs och bestämdes:

att den frimarknad, som plägade hållas i staden vid Pålsmässan, dit alla både »främmande och inländske hade fritt att söka», skulle bibehållas;

att Norrköpingsborna för sig själfva skulle få behålla Mattsmäsemarknaden, då inga uppstäders borgare eller andra fingo hitkomma och köpslå med allmogen, åtminstone icke förr än på tredje dagen efter sedan marknaden var öfverstånden;

Norrköpings borgare förbjödos äfven att besöka andra uppstäders marknader;

förbjöds allt landsköp, förköp och prångsköp, äfvensom att Söderköpings och Norrköpings borgare icke fingo hafva något nederlag i Skenninge eller på landsbygden;

fingo icke några främmande köpmän efter alnmått försälja kläde, lärft eller annat, som mätes med aln utan skulle detta afyttras i hela stycken. Icke heller fingo de försälja annat gods i mindre partier än hela dussin, skålpund eller lästetal. Vidare förbjödos de att resa i landet, utan de skulle handla i den sjöstad, där deras varor först utskeppats. De fingo därjämte kvarstanna här endast en bestämd tid;

skulle ingen — särskildt nämnas uppstäders invånare — drista sig att drifva olaglig handel i Norrköping med främmande köpmän. Icke heller fingo Norrköpingsboarne köpslå, »förr än köp satt och gjordt är med de främmande af våra befallningsmän, borgmästare och råd». De rika förbjödos strängligen — såsom hittills skett — att köpa och sla under sig allena främmande gods, hvaröfver de fattiga och gemena af

borgerskapet beklagat sig, utan skulle hvar och en efter förmögenhet stå fritt att handla med de främmande. Dock skulle hvar och en, som ville köpslå, genast låta tullnären och borgmästaren få kännedom därom, så att de främmande icke fäfängt skulle fördröja sin tid;

älades alla de, som bodde å landsbygden omkring Norrköping, hvilka ville drifva handel, att flytta in till staden och icke vidare emot lag drifva landsköp;

förbjöds, såsom redan förut skett, alla olagliga hamnar, »och skola de, som föra fisk eller annat gods, både österlänningar, norrlänningar, ölänningar, gottlandsfarare, skärgårdskarlar och andra, hvarifrån de än komma och lägga till med sina skepp, skutor och båtar vid Norrköping samt där förtullade sina varor, icke tillåtas att urlasta i olagliga hamnar och sålunda drifva landsköp». Särskildt förbjödos medlemmar af adeln att hafva lager och hamnar å sina ägor, såsom hittills skett. Alla utan undantag skulle förvisas till staden. Men de, som blefvo väderdrifna till några hamnar eller vikar och icke kunde komma därifrån utan måste stanna öfver vintern, skulle icke förverka sitt gods eller sina penningar, för såvidt de icke drefvo landsköp. Vidare förbjöds att föra fisk till »prångsköp» omkring på landsbygden. Om icke stadens invånare inom två dagar köpte skärkarlarnes fisk eller inom en vecka af dem, som hade skepp och skutor, hade fiskarena rätt att föryttra sin fisk bland allmogen, vare sig de själfva ville fara kring bygden eller allmogen ville köpslå med dem i staden;

föreskrefs, att ingen fisk fick säljas i staden eller föras därifrån, för så vidt den icke var väl packad. Tunnorna eller fjärdingarna skulle vara »cirklade» samt försedda med stadens märke.

Ännu under 1600-talet idkades bredvid den lagliga handeln äfven sjöröfveri och detta t. o. m. i vissa fall under regeringsmedlemmars hägn. Dessa företag påminde om förfädernas vikingatåg. Äfven östgötar deltog i dylikt fribryteri. I midten af 1600-talet var Jakob Skytte landshöfding öfver Östergötland. Af hans många barn hette äldste sonen Gustaf Adolf. En af döttrarna hette Anna och var gift med ryttmästaren Gustaf Drake af Hagelsrum. Denne Gustaf Adolf, som fått en vårdad uppfostran, hängaf sig åt sjöröfveri redan år 1657, innan han ännu uppnått sitt tjugonde år. Äfven sedan han 1659 ingått äktenskap med Brita Margareta Hamilton fortsatte han med detta sitt yrke. Denna hans fru var dotter af ägaren af Ljungsgodset vid Motala ström, öfverste H. Bland annat företog Skytte år 1661 tillsammans med sin sväger Drake en dylik färd, hvilken slutade med, att de vid Bornholm togo ett holländskt fartyg, hvars besättning — fem man — de dräpte. Följden häraf blef emellertid icke bättre, än att Skytte blef arkebuserad för detta massmord. Drake räddade sig genom flykt till utlandet. År 1670 begärde en öfverste Hamilton privilegium på ett dylikt sjöröfveriföretag. Detta tillstyrktes inom regeringen af De la Gardie, Stenbock, Kurek och Wrangel. Resultatet blef en öfverläggning

emellan Hamilton och Kurck, men om privilegiet beviljades, är obekant. Nämnade Hamilton kunde emellertid icke gärna vara Skyttes ofvannämnde svärfader, enär denne år 1662 öfverflyttade till Irland, där han blef kungligt råd.

Handtverken skulle i likhet med handeln endast höra städerna till. Men såväl Gustaf Vasas förordningar härom som senare utkomna blefvo långt ifrån följda. Under Gustaf II Adolfs tid anbefalldes, att ingen så kallad gångande ämbetsman fick nalkas stad närmare än på fyra mils afstånd (Norrk:s priv. 1620, punkt 29).

Handtverkarne voro allt efter sitt yrke indelade i »skrän», som i likhet med handeln hade förordningar med stränga och noggranna tvångsbestämmelser.

Under 1500-talet omtalas i Östergötland endast de nödvändigaste handtverkarne, såsom skomakare, skräddare, smeder, tenngjutare, grytgjutare, guldsmeder, sadelmakare och målare. Under loppet af 1600-talet tillkommo bagare, bryggare, snickare, kanngjutare, sämskmakare och möjligen andra.

På landsbygden synas endast skräddare och skomakare funnits. Dessa måste erlägga en årlig afgift till den stad, under hvars rättighet de voro inbegripna. Norrköping hade t. ex. år 1660 ett antal af 18 socknar jämte Vånga bergslag under sig med 24 skräddare och lika många skomakare.

Skräväsendet och handtverkarnes förflyttande till städerna hade länge varit den grund, på hvilken man sökte främja de svenska näringarne. Näringsfriheten hade dock börjat att få sina förespråkare. Och det var en östgöte, som här blef den banbrytande. Hans namn var *Johan Klas-son Rising*, prostson från Risinge socken, efter hvilken socken han tog sitt namn, hvilket han fortfarande behöll vid sitt adlande. Född 1611, var han en tid guvernör öfver den svenska kolonien i Nordamerika och blef slutligen assessor i sjörätten. Han författade flera skrifter i ekonomiska ämnen, framställande åsikter, som visa, att han i många hänseenden stod före sin tid. Med skäl har han äfven blifvit kallad »stamfader för läran om svenska näringsfriheten».

Redan under drottning Kristinas regering författade han ett större arbete rörande handeln och näringarne. Som villkor för deras förkofran fordrade han: 1:o religionsfrihet, likväl inom vissa gränser; 2:o näringsfrihet, så att en främmande mästare må obehindradt, utom eller inom gillen, idka sitt handtverk och söka sitt bästa; 3:o upphäfvande af slutna skrän — d. v. s. alla, som fullgjort fordringarne, skulle där få inträde — eller slutna handelskompanier, ty »de äro landsens fördärf»; 4:o upphäfvandet af alla yrkesrättigheter, d. v. s. rättigheter, som gifvas åt vissa personer, med uteslutande af andra. »Man må tvärtom låta», sade han, »samma slags handtverkare gärna sätta sig ned bredvid hvarandra, ty då får man både bättre vara och bättre köp.»

I allmänhet afstyrkte han att lägga hinder i vägen för handeln ge-

nom för tunga pålagor och tullar eller förhinder genom monopol eller slutna kompanier m. m. Han föreslog i stället ett för alla öppet och för Sverige i sin helhet gemensamt handelskompani.

216. Drottning Kristina.

Rising, som hela sitt lif hade att kämpa sig fram med små tillgångar, kunde icke offentliggöra sitt förslag af brist på medel. Slutligen utgaf rikskansleren De la Gardie detsamma på sin bekostnad år 1669. I någon mån verkade det dock redan därförut på skräväsendets lossande.

Städerna. I allmänhet voro landets städer i klen tillstånd vid början af detta århundrade, beroende på näringslöshet, fattigdom, landthan-

del och höga bevilningar m. m. Och detta fortfor länge. Säväl Gustaf Adolf som drottning Kristina (fig. 216) sökte att upphjälpa dem med donationsjordar.

Linköpings äldre privilegier stadfästades 1609 af hertig Johan med rätt till sjöfart från Norrköping och Söderköping, ehuru icke till utlandet. Ny gaturefning företogs på 1640-talet men fullbordades icke i afseende på Storgatan förr än på 1650-talet. De gamla broarna öfver Stångån borttogos, och den, som nu finnes, påbörjades 1646. År 1624 fick Linköping rätt att anlägga en källare eller ett »skänkhus».

Norrköping är nu den stad inom Östergötland, som tager försteget framför landskapets öfriga städer. I jämbredd med grannstaden Söderköpings förfall gick redan under 1500-talet Norrköpings förkofran framåt. För sin hastiga framgång under 1600-talet har Norrköping i främsta rummet att tacka den rike och företagsamme Louis De Geer, som valde denna stad till utskeppningsort för sina inom Östergötland befintliga järnverk, och det var här, ibland en del nya verk och inrättningar, De Geer valde sin bostad, då han längre eller kortare tid vistades i landet. År 1620 erhöll staden nya privilegier med stapelrätt och tillväxte så hastigt, att den tjugo år senare måste betydligt utvidgas efter ny plan.

Näst Stockholm var Norrköping Sveriges folkrikaste stad men hade likväl icke öfver 5,000 invånare. Som handelsstad stod Norrköping närmast efter Stockholm och Göteborg.

Under sitt besök i Sverige på 1600-talet vistades drottning Kristina under fyra månader i Norrköping i början af år 1661. Staden tillhörde hennes underhållsländer.

Skenninge var under 1500- och 1600-talen två gånger bortförlänadt åt högre ämbetsmän samt anslogs 1664 tillsammans med flera härad till lifgeding åt änkedrottningen. Staden fick upprepade gånger sina privilegier stadfästade och förbättrade.

Söderköping gick under detta århundrade allt mer tillbaka.

Vadstena fick vid denna tid sin glans af de kungliga personer, som bebodde eller innehade Vadstena slott, såsom hertig Johan af Östergötland, pfalzgreffen Adolf Johan, hvilken mot vederlag afstod slottet till lifgeding åt drottning Kristina. Senare tillföll det som dylikt änkedrottning Hedvig Eleonora, som bebodde en nedanför vindbron belägen träbyggnad, under det hennes befallningshafvande bebodde en motsvarande byggnad. (Se vidare om städerna under *Olika samhällsklasser: Borgerskapet*.)

Kommunikationerna. Bristen på kommunikationer var en hämsko på utvecklingen, som endast småningom kunde afhjälpas. Bergverkens behof tvingade emellertid till anläggning af nya sådana under detta århundrade. Ännu var det vanligt att, där så tillfälle gafs, å sjöarne rö sina varor så långt det var möjligt eller till någon lämplig ort för att därefter i och för afsättning forsla dem landvägen till någon af provinsens städer.

En kanalled genom Östergötland tilltänktes äfven. Planen till densamma var uppgjord af Kristoffer Polhem, men kom icke till utförande. Sjöars och strömmars utlopp undersöktes för att få kännedom, om de voro segelbara.

Indelningsverket. Då Karl XI (fig. 217) tog sig före att ordna landets försvarsväsende, gjordes det på grunden af de bestående förhållanden, hvilka tillkommit under föregående regenter, och som efter hand utvecklats.

Vid riksdagen i Linköping hade, som förut är nämndt, blifvit beslutadt om en stående armé för Sverige. Här bestämdes nämligen då, att ett visst antal »hofmän» och knektar skulle i hvar landsända stadigt hållna blifva i förhållande till mantalet, som i en däröfver upprättad ordning bestämdes. År 1602 utkom äfven en förordning om, huru svenska krigsfolket, såväl ryttare som knektar skulle underhållas och besoldas (sid. 323).

Icke långt senare, men efter Karl IX:s död, ordnades kavalleriets indelningsverk, som med några förändringar gällde till år 1833 för indelta befälets aflöning. Genom samma författning reglerades äfven lönerna för infanteribefälet, hvarom dock Karl IX redan år 1610 på samma sätt förordnat.

Efter hand utvecklades under följande regenter detta indelningsverk för armén i sin helhet, hvarjämte den ständiga roteringen eller knekthället tillkom i stället för utskrifningen.

En ny rusttjänstordning utfärdades år 1626. Till en början bestreds denna tjänstgöringsskyldighet af jordägaren själf men senare af därtill lejda personer.

Ett dylikt rusthåll, som här i Östergötland bortgafs, var, för att anföra ett exempel, Tuna i Nykils socken, hvars öden under tidernas lopp här i korthet anföras.

Enligt ännu beifintligt bref af d. 27 juli 1628 gaf Gustaf II Adolf Tuna på lifstid till sin »trotjenare, korpralen under ett kompani östgöta ryttare Henrik Kurlander för flitig och trogen tjänst».

Kurlander hade inflyttat till Sverige från sin födelseort Kurland, efter hvilken han antagit sitt namn. K. afled före år 1645 samt hade då tjänat för Tuna i 37 år, både som ryttare, korpral och kornett (underlöjtnant). Hans änka, Kirstin Hemmingsdotter, fick förlängning på denna donation för hennes mans »långliga och trogna krigstjänster». År 1649 fick emellertid riksfinanskalen S. Kylander skatterättigheten, men densamma »revocerades» kort därefter, enär en annan person redan 1647 fått »expektans» å gården. Under tiden eller år 1650 hade Kurlanders änka, som var i okunnighet om denna expektans, inköpt skatterättigheten af Kylander, hvarefter hon rustade för gården från 1655 till sin död 1657 såsom för lifstids frihetshemman». Efter hennes död erhöll hennes son Gregorius, som ändrat namnet till Curman, krigskollegii stadfästelse å rusthallet, för hvilket han äfven själf var ryttare. I början af 1660-

217. Karl XI. Porträtt af Ehrenstrahl. Gripsholm.

talet uppstod tvist om rättigheten att rusta för Tuna emellan Gregorius Curman och en son till Kylander, af hvilken Kurlanders änka köpt skatterättigheten, men genom k. bref af år 1663 tillerkändes gården Curman och hans efterkommande, så länge de behörigen kunde uppehålla rustningen. Gården ägdes sedermera af släkten Curman till år 1819, då den genom gifte öfvergick till släkten Vetterström, i hvars hand den förblef till år 1878, då den försaldes samt hade ett saluvärde af 63,000 kr.

Ordandet af det nya indelningsverket medförde många svarigheter inom flera landskap. I Östergötland gick det jämförelsevis lätt emot på andra håll. Särskilda kontrakt uppgjordes för olika landsdelar. Det

för Östergötlands knekthåll var lika med kontrakten för Upplands, Södermanlands, Närke och Västmanlands regementen. Det är af konung Karl XI stadfästadt den 5 december 1682. Hufvudgrunderna för det samma finnas upptagna och gillade genom 1683 års riksdagsbeslut.

Hufvudsakliga innehållet af kontraktets 13 olika punkter är följande:

1. Regementet bestämdes bestå af 1,200 man med korpraler och gemene, allt efter den indelning, som blifvit gjord efter gårdetalet. Därvid försäkrade k. m:t att, så länge fel icke förspordes från gårdarnes sida, de skulle vara fria från olagliga utskrifningar och alla därvid medföljande besvär samt från fördubblingar och våldsamma värfningar nu och allt framgent, »dock att inga underslef, androm till förfång, härvid föröfvas med en hop onödigt folks understickande och antagande på gårdarne».

2. Den lega allmogen förut måst utgifva till legokarlarne ersattes med en årlig afgift af 35 dal. kmt.¹

3. Skulle det för allmogen falla sig svårt att, för hufvudlegans eller den odrägliga städselns afskaffande, finna karl, gafs tillstånd för en och hvar att eftersöka löst folk, lättingar och driftekarlar, som saknade lagligt försvar eller icke hade loflig handtering. Efter anmälan om sådant hos fjärdings- och länsmännen eller fogdarna borde sådana personer antingen strax tillhållas att taga hemmansbruk efter deras förmögenhet eller genast fasttagas och för ofvanbemänte årliga lön, föda och kläder tillhållas troligen och väl tjäna.² Härtill gifvas föreskrifter om öfvergång till årslön för de under de senaste två åren antagna karlarne, därvid den stora hufvudlegan skulle räknas bonden till godo.

4. »Men tvärtom böra de, som blifvit lejda för fyra eller flera år sedan, eller ock för sina egna och ödeshemman utgångna knektar, strax efter indelningen af deras tillordnade värdar, jämte födan och kläder, deras årliga lön, 35 dal. kmt, lika med dem, som efter denna tiden antagna blifva, riktigt undfå och bekomma.»

5. Föreskrifves, att de knektar, som »förra gången af krono- och skatteskrifne och ännu lefvandes äro», skulle indelas ånyo på sina rätta rotar. Likaså med frälse, så att »den knekt, som är tagen af skatte, går till skatte tillbaka och hvad som är taget af frälset blifver frälset till understöd». »Två hela gårdar, svarandes $\frac{1}{2}$ mot en hel, $\frac{2}{4}$: delar emot en hel och $\frac{2}{8}$ mot en hel, få blifva tillsammans om en knekt.»

6. Afhandlar befrielse från inkvarteringar förutom under krig inom rikets gränser eller då det behöfdes för rikets säkerhet.

7. Där allmogen hade lägenhet och utrymme att vid sin gård bygga en stuga³ för soldaten med ett spannland aker, kåltäppa, liten hage eller

¹ Då emellertid erfarenheten visade, att dugliga knektar icke kunde anskaffas utan lega, bestämdes år 1685 genom ny förordning, att som lega till antagen rekryt skulle få gifvas högst 120 dal kmt. Samma år nedsattes årliga lönen till 25 dal. kmt (något öfver 2 kronor).

² Genom krigsartiklarna af år 1798, värfningsstadgan af år 1802 och k. bref af år 1824 förbjöds att tvinga eller döma någon till krigstjänst.

³ Dylik byggnads beskaffenhet bestämde först år 1835.

ängstykke af 2 lass hö, lämnades befrielse från besväret med föda och husrum. De, som icke kunde detta, skulle hysa soldaten i en särskild stuga inomgårds samt förse honom med daglig torftig mat. Då soldaten icke var upptagen af sin tjänst, var han skyldig att, om så önskades, arbeta hos roten emot »någon billig erkänsla» och en släpklädning af vadmal, nämligen rock och byxor.¹

8. Denna vadmalsklädning skulle brukas vid arbete hos roten. Sina »liveriekläder» fick knekten endast använda vid generalmönstringar och möten, och fingo värdarne, om dem så godt syntes, på mellantiderna förvara denna sistnämnda klädning, på det knekten icke skulle densamma i oträngda mål draga och förnöta eller eljest af oaktsamhet fördärfva.²

9. Tag- eller marschpenningar, som hittills lämnats, borttogos.

10. Då under krigstid regementet helt eller delvis blef »ruineradt», skulle det, som fattades, återuppsättas före mars månads förlopp följande år, så att regementet då åter var fulltaligt. Vid avslutad fred skulle emellertid i dylikt hänseende all möjlig lindring gifvas. Afled knekt i fredstid, skulle ny karl anskaffas inom tre månader. Vid soldats utnämning till korpral skulle denna rote genast anskaffa ny karl.³

11. För att förekomma, att en rote mer än andra skulle komma att lida genom en ofta återkommande afgång, lämnades hvar socken fritt att bilda en förening för att i dylikt fall understödja hvarandra.

12. Då underofficerarne blifvit försedda med särskilda hemman, var allmogen fri från besvär med dem. Korpralerna åter, som inräknades i regementets 1,200 man, skulle erhålla samma lön och villkor som en gemen.

13. På grund af allmogens begäran att blifva fullt skyddad för de »insolentier» och våldsverkanden, som krigsfolket, såväl befäl som de gemene, vid ett och annat tillfälle på den kunde föröfva, förnyades nu en förordning af år 1678, som på det strängaste förbjöd sådana excesser och våldsamheter.

I en förordning af år 1685 säges, »att ehuru man förmodat, att knekten under Östgötaregementet skulle sig regulera och rätta efter de förordningar, som redan äro gjorda emellan honom och rotebonden, så förnimmes ändock, att dels knektar så obetänksamma äro, att de icke allenast deras rotebönder i deras hus med onda och otjänliga ord öfverfalla utan också dem med hugg och slag undsäja, förgätandes alltså, att de sin vältrefnad, föda och uppehälle erhålla af roten».

Detta förbjöds nu ånyo allvarligen och skulle, enligt äldre förordningar, bestraffas med 9 gånger gatulopp emellan 150 man, hvarjämte

¹ Rotens skyldighet att lämna släpkläder upphörde år 1819, från hvilken tid betalades en viss afgift till munderingen. Den kasserade munderingen fick af grenadjären disponeras och ansågs motsvara de forna släpkläderna.

² Senare förordnades, att den i soldatens vård befintliga andra munderingen skulle begagnas vid all tjänstgöring, där icke annorlunda anbefalldes.

³ Ständiga korpralsrotar borttogos genom förordningar af åren 1748, 1752 och 1802. hvarefter till korpral befördrad soldat kvarstod vid sin gamla rote.

bestämdes, att knekten icke af egen myndighet fick taga eller truga något af sina rotebönder, utan om roten icke förnöjde soldaten enligt gjorda bestämmelser, skulle anmälan därom ske hos befälet, som åter därom skulle göra anmälan till landshöfdingen.

I denna förordning gjordes äfven några andra tillägg till 1682 års bestämmelser. De 25 daler, som nu bestämdes som lön, skulle utbetalas två gånger årligen, nämligen vid påsktid och Mikelsmässan. Förutom de förut bestämda rock och byxor af vadmal skulle äfven lämnas ett par strumpor och ett par svenska skor. Om knekttorpet bestämdes, att det skulle bestå af stuga med en förstuga, fähus med loge och lada, en halfspanns utsäde årligen och äng till 1½ lass hö. Knekten skulle bekomma stämpel, gärdsel och nödig vedbrand ur skogen, få bete för en ko i rotebondens hage. Öfriga dess kreatur fingo bete på utmarken. Innan ett dylikt torp blifvit färdigt, skulle roten försörja soldaten, da han är hemma, men icke hans hustru och barn.

Rymde knekt eller gaf sig till annat regemente, kunde han straffas till lifvet.¹

En hel del andra förbättringar inom armén genomfördes äfven af konung Karl XI. Befälet tillsattes från denna tid af konungen, som därjämte sökte förmå dem att själfva bruka sina boställen. Befälet fick icke godtyckligt afskeda soldater, utan skulle detta ske vid mönstringarne. Det förbjöds att genom spel, dryckesvaror eller köp aflocka soldaterna kronans tillhörigheter. Dylik handel förklarades straffbar och ogiltig. Musikkårerna infördes vid regementena, och indelta boställen anordnades för medlemmarne.

Från år 1687 blef uniformen i blått för hela hären. Därförut hade hvarje regemente haft särskild dräkt och färg. Den uniform, som östgötarne hade före 1687 års uniformsförändring, utgjordes af en röd rock med gula kanter och uppslag, tennknappar och en trekantig hatt med uppvikta brätten.² Beväpningen bestod i pikar eller muskoter med luntlås, hvarjämte hvarje man hade en kort värja, hvartill kommo skyddsrustningar.³ Enligt indelningsverket skulle två tredjedelar af Östgöta fotfolk vara musketerare och en tredjedel pikenerare.

Förut är omnämndt att Östgöta fotfolk enligt indelningsverket skulle bestå af 1,200 man, indelade på 8 kompanier. Östgöta rytteri utgjordes af 1,000 man, fördelade på 2 skvadroner med 8 kompanier, däraf 917 inom Linköpings och Vadstena län och 83 i Tjusts härad af Kalmar län.

¹ Detta straff ändrades genom krigsartiklarne af år 1798 och förordning af år 1812.

² Under 1500-talet fanns icke någon föreskrifven uniform. Vissa alnar tyg hörde till årslönen och dessa syddes genom soldatens försorg. I krig begagnades oftast en bindel om armen som fälttecken. De olika fännikornas manskap buru som igenkänningstecken en ärm eller annan del av rocken i en av hövitsmannen bestämd färg.

³ Med krutets uppfinning infördes eldhandvapen i stället för båge och armborst. De nya vapnen voro under 1400-talet tunga och fordrade vid skottlossning två man, hvaraf den ena skötte den gaffel, i hvilken geväret hvilade. Under följande århundraden blefvo gevären tinglygare men äfven muskoter behöfde gaffel, churu gevär och gaffel senare kunde skötas af en man.

Under krigén. Sextonhundratalet var för Sverige ett ärorikt århundrade, särskildt genom de lysande framgångar, som vunnos under det tyska trettioåriga kriget. Men landet måste anstränga sig i hög grad, icke minst sedan kriget mot Danmark kom till. Vid riksdagen år 1644, och äfven vid senare riksdagar, biföllo ständerna att efter yttersta förmåga komma regering och fädernesland till undsättning. De dryga skatterna höjdes, men de blefvo betungande, fattigt som vårt land var i ekonomiskt hänseende. Men landet var äfven fattigt på folk.

Här anføres ett exempel, huru folket kunde få gå nära nog »man ur huse».

År 1645 lefde Peder Månsson, en bonde i Grönshults by i Rums-kulla socken, som delvis ända till sista tiden tillhört provinsen. Sju af hans söner och mågar hade blifvit utskrifna till knektar. Af dessa voro nämnda år fyra redan fallna. De öfriga tre voro fortfarande i kronans tjänst dels i Tyskland, dels i Danmark.

Gubben var nu gammal och alderdomsbräcklig. Ännu hade han emellertid en son i hemmet. För att undgå att äfven få denne utskrifven hade den gamle nu icke annat än att hos k. m:t söka att få behålla honom »till hjälp i sin alderdomssvaghét att bruka och besitta hemmanet». Han vände sig därför i maj förbemälda år till häradsrätten för att, i och för detta ändamål, få ett intyg om förhållandet, hvilket honom äfven lämnades efter noggrann rannsakan.

Och så fortgick det alltjämt under krigén. Vid riksdagen i Uppsala 1675 bestämdes om två utskrifningar, en för hvarterdera af åren 1675 och 1677. För det förstnämnda året skulle hvar femtonde utskrifvas af frälset och hvar tionde af skatte och krono. Då flera gårdar endast beboddes af gubbar, kvinnor och barn, gjordes utskrifningarne icke efter gårdarnes antal utan på grund af det antal män, som funnos å desamma. Endast de, som bodde å adelns rätta säterigårdar, samt deras oskattlagda torpare äfvensom krymplingar samt de, som voro yngre än 16 och äldre än 60 år, gingo fria. De, som icke blefvo utskrifna, voro skyldiga lämna uniformer, kost för 14 dagar samt något penningar. Östergötlands dåvarande vice landshöfding, Ax. Rosenhane, säger, att i Östergötland fanns vid denna tid »mycket liten manshjälp», och de utskrifne uppgingo denna gång endast till 300 man. »Här har funnits», säger Rosenhane, »öfver 800 uthelvade gubbar, merendels mot sina 70 å 80 år», hvilka efter förmåga lämnade någon afgift för de »själfskrifne». Dessa själfskrifne bestodo af alla de lösdrifvare, som anträffades, hvilkaingo liksom andra utskrifna östgötar sedermera lida oerhördt. Ett stort flertal omkom genom vanvård.

Många afskedade knektar gingo ånyo i tjänst, men långt ifrån alla, som sålunda anmälde sig, kunde antagas, på grund af sin svaghét. Här till bidrog äfven bristen på utredning, hvilken ofta var mer än dålig. Svårt var äfven att få befäl till de utskrifna trupperna. Till officerare måste många antagas, som långt ifrån voro vuxna denna ställning. Och,

allt efter som tiden och krigen fortskredo, blefvo förhållandena ännu odrägligare och svårigheterna med utskrifningarne allt större.

Östgötarne tvingades äfven att — mot sin vilja — tjänstgöra å flottan. Ovana vid sjön och genom sjukdomar urståndsatta till dylik tjänstgöring, rönt de större lidanden. Och då det vid ett tillfälle blef bekant, att de utskrifne skulle få sin tjänstgöring vid flottan, rymde en stor del af dem.

För att skydda östgötakusten mot fientlig landstigning anlades en del skansar därstädes. Efter Erik Dahlbergs anvisning anlades sådana vintern 1675—1676 å Långö, Äppelö, Lindö, Björnö och Stjärnö samt iståndsattes de äldre skansarna å Lönö, Arkö och Barösund, allt med skärgårdsbefolkningens hjälp.

Dessa skansar bevakades af äldre soldater, som med anledning af att de voro utan vapen icke kunnat antagas vid hären. Louis de Geer på Finspång lämnade mot erhållen förskrifning kanoner till skansarnes armering.

Vid nya utskrifningar blefvo vid ett tillfälle en del bönder missnöjda, och det gick så långt, att några företogo sig att bränna och förstöra en af de uppförda skansarne. Men sedan danskarne sommaren år 1677 hade afbränt Västervik, såg sig befolkningen åter nödgad till själf försvar. Fienden närmade sig sedermera Norrköping. Härvid blefvo alla vapenföra män i skärgården uppbådade äfvensom borgarne i Norrköping och Linköping, meningo sedermera återgå till sina hemorter, då någon fientlig landstigning icke blef af.

Redan tidigt år 1678ingo två kompanier af Östgöta infanteri, under öfverste Ulf sparre, afgå till Stegeborg, för att vara till hands i händelse af fiendens ankomst, meningo snart därefter tillsammans med öfriga hemmavarande soldater sluta sig till armén.

År 1679 visade sig åter fientliga fartyg utanför Stegeborg. Dåvarande landshöfdingen Axel Stålbarm ankom då till skärgården för att ordna försvaret, men de snart inledda fredsförhandlingarne afbröto alla fientligheter.

Allt det elände, som kriget vid denna tid utbredde inom Östergötland, ökades under sista åren af en svår missväxt. Så väl på grund af brist på utsäde som ock på grund af folkbrist lågo åkrarne här och hvar obrukade.

Vadstena krigsmanshus. Det gamla klostret i Vadstena anslogs redan af Gustaf II Adolf till en försörjningsanstalt för gamla uttjänade krigare. Anstalten kom emellertid till stånd först år 1646. Till densammans underhåll bestämde drottning Kristina såväl vissa hemman, s. k. krigsmanshushemman, som äfven kronotonde. Under Karl XI:s tid utvidgades och förbättrades krigsmanshuset. Här intogos till en början militärer af alla grader, men då arméns pensionskassa inrättades år 1756, lämnades ³/₅ af krigsmanshusets inkomster till denna kassa. Krigsmanshuset blef då en försörjningsanstalt för endast manskapklassen.

d. v. s. korpraler och soldater. År 1783 indrogs krigsmanshuset, och de dåvarande inkomsterna utdelades som pensioner åt sådana, som varit berättigade att därstädes intagas. Senare har krigsmanshusets inkomster till större delen indragits till kronan och ersatts med statsanslag. Kassan äger ännu lägenheten Tycklinge och frälsehemmanen Öfvertorp och Ryckelsby i Östergötland samt ett hemman i Halland.

Östgöta fotfolk eller **Östgöta infanteri**, som det under detta århundrade började benämnas. Omkring början af 1600-talet begynte äfven benämningen regemente att användas, hit införd af det utländska krigsfolket. Hvarje regemente utgjordes af 4—6 fännikor fotfolk eller 4—5 fanor ryttaire. Men som fännikorna af gammalt bestodo af 500—600 man och fanorna af 300 man eller mer, och alltså voro lika stora som senare tidens bataljoner eller kårer, kunde ett regemente vid den tiden jämföras med en senare tids brigad, så mycket mer som fännikor och fanor fortfarande utgjorde enheten såväl i taktiskt som ekonomiskt hänseende. Benämningen *regemente* och *öfverste* var därför under början af 1600-talet af högre betydelse än senare.

Östergötlands krigsfolk stod emellertid under början af detta århundrade under befäl af furstendömet innehafvare, hertig Johan, från år 1604 och intill hans död 1618, till hvilken tid det behöll sin gamla indelning.

Första gången, manskapets antal vid Östgöta fotfolk befinnes uppgifvet under 1600-talet, är år 1603, då Olof Pärssons fännika från Östang bestod af 294 och Pär Månssons från Lysings, Göstrings, Bobergs och Vifolka härad af 331 man.

I det folkförödande slaget vid *Kirkholm* den 17 september 1605, där polackarne vunno en glänsande seger öfver Karl IX, deltog de båda östgötafännikorna. Efter ett tydligen strax efter slaget uppgjort förslag återstodo här af Pär Månssons fännika endast 139 man af 260 och af Tyris Pederssons 77 af 217. Vid detta tillfälle stupade alltså 261 man af 477. Ovisst är med hvilken styrka detta fotfolk sedermera deltog i det polska kriget, men år 1606 omtalas 190 man under Olof Pedersson såsom hemmavarande, under det ungefär samtidigt Matts Mattson *beräknades* kunna med 200 östgötar utgå till Liffland.

Under kriget med Danmark 1611—13 deltog regementet till en början i södra Sverige samt deltog under hertig Johan i drabbningen vid *Kölleryds hed* i Halland den 21 februari 1612. Efter därstädes vunnen seger förlades regementet till den del af Västergötland, som hörde till Johans hertigdöme, för att bevaka gränsen.

Under det konung Kristian var sysselsatt med, och äfven lyckades, att eröfra Älfsborg, trängde en annan dansk styrka från Kalmar in åt Småland samt uppåt östgötaskären, där den till en kort tid instängde den svenska flottan, som hitkommit att skydda kusten.

Hertig Johan, som näst konungen utmärkte sig i detta krig, samlade för att förhindra danskarnes intågande i Östergötland, manskap

från sju härad omkring Linköping samt från Linköpings stad, hvilka förlades i läger vid Rimforsa. Anders Styfvert, som var öfverste för Östgöta fotfolk, var befälhafvare för hela denna samlade trupp, till hvilken äfven hörde en fännika från Västanstång under Ingolf Bengtsson. En del af denna härstyrka blef förlagd vid ett pass två mil sydligare. Norr om Västervik på kustvägen till Söderköping ordnade Peder Hammarsköld försvaret med trupper, som varit å Öland, samt med uppbådad allmoge. Nämnda stad härjades och brändes likväl af danskarna.

I juli var ställningen på krigsskådeplatsen klar. Så godt som hela Småland och Västergötland voro uppgifna, och nu sökte svenskarne med uppbådad allmoge, understödd af enskilda truppafdelningar, afspärra det öfra Sverige.

I Östergötland vaktade Knut Hand vid Säby bro samt Anders Styfvert vid Rimforsa bro och Kisa. Hammarsköld bevakade kusten.

Den 8 visade sig danskarne i Kisatrakten och skrämde besättningen från passet därstädes. Fienden drog sig emellertid snart tillbaka, och två dagar senare besatte Mårten Henningsson med sina knektar det samma ånyo. Ett hundra man af Måns Stjernas ryttare hade blifvit sända till Säby bro som hjälp åt Knut Hand, under det de öfriga sändes i östlig riktning för att göra sig underrättade om den danska befälhavaren Gert Rantzaus marsch.

Till några strider kom det icke i Östergötland. Danskarne drogo sig tillbaka.

Gustaf Adolf och hertig Johan stodo alltjämt i förbindelse med hvarandra, och hertigen fick förhållningsorder rörande ställningarne vid Kisa och Rimforsa, där å sistnämnda plats en skans borde uppkastas. Knut Drake blef med sina ryttare sänd till Södra Möre härad, men fännikan fick därefter befallning att komma till konungen. Höfvitsmannen Knut Håkansson fick befallning att spärra vägen från Kalmar till Kristianopol. Konungen, som var i behof af ytterligare folk, bad hertigen att snarast möjligt sända de flesta möjliga ryttare och knektar, särskildt knektar, öfver Vättern till Småland, äfvensom proviant från hertigdömet, enär sådan saknades i Småland och Västergötland. Från Hvetlanda anhöll konungen, att hertigen ändtligen skulle sända honom 600 knektar.

Freden i Knäröd i januari år 1613 afslutade detta krig.

I 1615 års fejder mot ryssarne deltog 300 man östgötar.

I ett förslag öfver de trupper, som behöfdes till sommaren 1617, upptagas från Östergötlands furstendöme 1,000 man landsknektar, men något senare samma år efter nyskrifningen på hösten beräknas 1,500 man. I ett förslag af den 7 november 1617 »på allt det krigsfolk, som hållas och hafvas kan» omnämnas af Östgöta fotfolk enligt rusttjänsten 600 man. Enl. ett förslag på allt krigsfolk, som ordinarie hafvas och hållas bör, af den 1 augusti 1618 upptages Östgöta fotfolk till 1,904

man, af hvilka 3 komp. med 816 man voro ämnade att deltaga, i händelse »någon entreprise i tillkommande år skulle företagas».

Något senare, eller den 28 oktober 1618, bestod Östgöta fotfolk efter mönsterlängderna af 4 fännikor med tillsammans 1,400 man, under befäl af Mårten Henningson, Ingolf Bengtson, Anders Vatz och Henrik Kronoberg. Men sedan, efter hertig Johans död, Östergötlands fotfolk hunnit

218. Johan Banér. Efter samtida kopparstick.

indelas till ett regemente, hade det en numerär af 2,176 man, fördelade i 8 kompanier eller lika med de öfriga landskapens. Hvarje kompani synes alltså nu blifvit regleradt till omkring 272 man. Denna uppgift är enligt ett förslag af den 8 december 1618. I detsamma upptages äfven, huru det svenska krigsfolket skulle disponeras, i händelse af tänkta fiendligheter år 1619. Af Östgöta fotfolk skulle då 1,088 man på 4 kompanier — en benämning, som omkring år 1618 började införas — förläggas i sommarläger på Skeppsholmen i Stockholm och resten på Kalmar slott. Denna förläggning behöfde emellertid icke komma till stånd,

men antagligen hade detta förslag tillkommit, i händelse några trupper skulle behövas mot Polen, den enda fiende Sverige vid tillfället hade, men med hvilken stillestånd ingicks den 1 oktober 1620.

År 1620 blef Johan Banér (fig. 218) öfverste för Östgöta fotfolk.

Sigismund ville på inga villkor nedlägga sina anspråk på svenska kronan och sökte att inom Sverige väcka motstånd mot de bestående förhållandena. De svenska och polska trupperna, båda ringa till antalet och i dåligt skick, hade länge i Liffland, där kriget först fördes, legat i overksamhet emot hvarandra. Stillestånd hade upprepade gånger ingåtts. Någon fred kunde emellertid icke komma till stånd, på grund af Sigismunds öfverdrifna anspråk. Då nu Polen år 1621 var upptaget med krig mot Turkiet, beslutade sig Gustaf Adolf att begagna sig af tillfället, för att blifva ensam herre i Liffland. I detta företag deltog 8 komp. af regementet med tillsammans 1,176 man, under befäl af Arvid Hand, samt deltog 13 aug.—15 sept. i belägringen af den betydande handelsstaden *Riga*, som sistnämnda dag gaf sig. Vid stormningen den 9 september sårades Johan Banér, som förde anfalllet.

Sedan svenskarne i Liffland, särskildt genom fältsjuka, lidit stora förluster, ersattes dessa genom nytt folk från Sverige. Östgöta fotfolk fick en förstärkning af 900 man samt intog år 1625 staden *Kockenhusen* samt slottet *Bersoon*.

Vid mönstring i Riga den 29 mars år 1626 återstodo af 8 kompanier tillsammans 424 man. Senare hemförlofvades regementet.

Af fruktan för att konung Sigismund med polackarne skulle göra en landstigning i Sverige förökades armén, särskildt fotfolket. Hvarje regemente skulle ökas till 3,600 man, indelade på 24 komp., men skulle kunna uppdelas på mindre regementen med 1,200 man och 8 kompanier. Ett af dessa större regementen benämndes Östgöta regemente, hvaraf två mindre regementen skulle utskrifvas i Östergötland och det tredje i Jönköpings län. Östergötland hade då två regementen, fortfarande under Johan Banér. Enligt ett förslag af 1623 upptages Östgöta fotfolk till 3,600 man, hvilka alla skulle förläggas till Johannisborg.

Enligt en fördelning antagligen från år 1625 uppå folket i Liffland, som de nu befinnas vara starke och skola förlagde blifva, upptagas 12 k. Johan Banérs regte: 484 sjuke och 1,114 friske.

År 1626 beslutade sig Gustaf Adolf för att öfverflytta kriget till Preussen, så att polackarne själfva skulle få känna krigets olägenheter. Trupperna fördelades då emellan Liffland och Preussen. Den 15 juni landsteg konungen vid Pillau. I en förteckning öfver svenska armén därstädes från juni 1626 upptagas öfverste Johan Banérs östgötar till 2 brigader (ett regemente) och öfverstelöjtn. Erik Hands till 1 brigad (bataljon). Efter Pillaus intagande förlades Hands afdelning som besättning i det eröfrade Marienburg och förblef där till våren 1628. Banér följde med sin styrka konungen vidare till *Dirschau*, som gaf sig den 12 juli, och där hären lägrade till början af september. Den i strä-

tegiskt hänseende betydelsefulla och starka förskansningen *Danziger Haupt* intogs icke långt senare, och där förlades nu och förblef regementet till krigets slut, förutom 2 komp., som någon tid voro förlagda till skansen Montau. I striden vid byn *Käsemarkt*, natten den 24—25 maj 1627, förde Banér befälet öfver 600 af sina musketerare.

Enligt befintligen förslag och dispositioner från denna tid öfver krigsfolket befinnes det, rörande Östgöta fotfolks förläggande i garnison, att den 1 januari 1627 upptagas Erik Hands 4 kompanier med 294 man som garnisonerade i Marienburg och Johan Banérs 8 komp. med tills. 635 man i Haupt. Enligt »disposition öfver krigsfolket» i maj 1627 befinnes Hand fortfarande vara förlagd i Marienburg med 4 k., nu tills. 362 man. Däremot upptages icke någon garnison i Haupt, under det »Banérens» 8 komp., tills. 700 man, upptagas som disponerade »till fält». Tilläggas kan, att i samma disposition omnämnes, att folk från Sverige dagligen väntades, bl. a. 1,259 man från Östergötland. Men som anfallet mot Käsemarkt misslyckades, och därtill Gustaf Adolf sårades, blef det några veckors uppehåll i krigsföretaget, hvadan Johan Banérs östgötar säkerligen fingo återgå till Haupt. I en »lista på folket», som antagligen härleder sig från tiden efter nämnda strid, upptagas nämligen Banérs 8 komp. åter såsom förlagda där och likaså i en dylik lista af den 11 juli 1627, då med 939 man, hvaraf synes, att åtminstone en del af den nyss omnämnda förstärkningen ankommit. Den 1 september samma år voro af Banérs folk här vid Haupt 832 friska och 112 sjuka. Af Hands folk i Marienburg voro samtidigt 376 friska och 53 sjuka. I ett förslag på folket till anno 1628 upptagas 4 k. tills. 600 man under Johan Banér, hvilket folk beräknades »till fält». Enligt samma förslag skulle hans öfriga 4 k., äfven med 600 man, garnisonera i Haupt, under det Erik Hands 4 k., 600 man, skulle förblifva i Marienburg. Hemma i Sverige skulle i öfrigt af regementet stanna 8 k. eller 1,200 m. under Jöran Soop, hvilka skulle förläggas i Kalmar, hvartill kommo »ouppfordrade» till 1 aug. 2 kompanier rekryter eller 300 man samt 4 $\frac{1}{3}$ komp. från Östergötland och Jönköpings län, tills. 650 man. Denna sistnämnda disposition af trupperna ändrades emellertid i viss mån, ty enl. förslag af den 6 juli år 1628 finna vi, att af Hands folk skulle 4 k., tills. 693 man, till Dirschau, under det Banérs 8 k., tills. 828 man, skulle vara kvar i Haupt, där af Hands folk, 400 man, på sommaren återfinnas. Samtidigt voro Banérs folk i Haupt endast 600 man. Enligt »mantal på krigsfolket i Sverige» i maj 1628 voro af Jöran Soops 12 komp. 4 bestämda till Preussen, 4 till Kalmar och 4 att vara kvar i landet.

Enl. ett »förslag på folket till Stralsund 1629» upptagas 8 k. »östgötar af Banérs och Hands regte», tills. 1,200 man, samt af samma regte 197 man friska och 318 sjuka, hvilka 515 man skulle blifva hemma i Sverige, sedan de blifvit »förlössade» från Preussen. Enligt »lista på folket den 22 maj 1629» lågo af Banérs folk 700 man kvar i Haupt och

af Hands 550 man i Dirschau, där de voro ännu den 11 juli, Banér då med 575 man friska och 144 sjuka samt Hand med 242 friska och 145 sjuka. Den 16 september 1629 afslutades det för Sverige fördelaktiga sexåriga stilleståndet i Stumsdorf.

Vid denna tid hemfördes allt östgötafolk såväl från Preussen som Kalmar till Östergötland samt indelades till ett regemente och en skvadron. Att utskrifningarne under dessa förflutna krigsår icke voro ringa, är bekant. Det största antalet utskrifna var år 1627, då från Sveriges

219. Gustaf II Adolf landstiger vid Peenemünde, emottagande ett svärd från himmeln. Efter kopparstick af Köler.

landsbygd utskrefvos 9,339 och från städerna 1,140, hvaraf från Östergötlands landsbygd 889 och från städerna 115.

Öfver regementet utnämndes nu Erik Hand till öfverste, och öfver skvadronen blef först öfverstelöjtn. Åke Hansson Ulfsparre och sedan öfverstelöjtn. Nöding befälhafvare.

Gustaf Adolf hade nu, efter många öfverväganden, beslutat att deltaga i tyska trettioåriga kriget. Redan år 1629 hade förberedelser börjat att vidtagas, och det är antagligen från detta år, som en ännu befintlig »disposition där kriget blifver i Tyskland och stilleståndet uti Preussen och Liffland» är uppgjord. Af densamma framgår, att af regementet skulle till »tyske expeditionen» användas Åke Hanssons 600

man och Lars Kaggs östgötar (Jönk.) 1,200 man. I Sverige skulle stanna 1,200 man.

På hösten 1629 hade till Sverige ankommit åtskilliga värfvade regementen, tills. 4,512 man. Af dessa hade af Mischefalls trupper följande blifvit förlagda i Östergötlands städer, nämligen i Linköping 78, Norrköping 381, Söderköping 28 och Vadstena 84. Äfven dessa disponerades för det tyska kriget.

Ofvan omnämnde skvadron utgick 1630 med 550 man till Tyskland och landsteg samtidigt med konungen och armén i öfrigt i juli 1630 i Peenemünde (fig. 219) samt blef garnisonerad i Stralsund, där den år 1631 var under befäl af öfverstelöjtn. Nöding. Sistnämnda år ökades skvadronen med 242 man hemifrån.

Af regementet utgick 1630 ett antal af 87 man och i juni 1631 ett antal af 936 man till Tyskland, hvilka först tillhörde armén i Mecklenburg men förflyttades därifrån i juli till hufvudhären, med hvilken regementet, tills. 698 man, den 7 september 1631 var närvarande i slaget vid *Leipzig* (Breitenfeld), där Östgöta fotfolk voro uppställda emellan de olika rytteriregementena på högra flygeln under konungens eget befäl. Den brigad, till hvilken regementet hörde, fördes af Hand. Tillsammans med finnarne trängde Östgöta fotfolk med tapperhet fram öfver den ny-anlagda bron. Efter denna svenskarnes seger slöt sig hela det protestantiska Tyskland till Gustaf II Adolf.

Under åren 1629—1631 utskrefvos från Östergötland i medeltal omkring 700 man årligen.

Vid början af år 1632 tillhörde regementet den Frankiska armén med 438 man men förenades åter med hufvudarmén och deltog i staden *Donaupferth* eröfring den 28 mars samt i öfvergången af *Lech* den 4 april, där regementet fick deltaga i den skarpaste striden. Under de närmaste månaderna följde Östgöta fotfolk konungen, som tågade öfver Augsburg och Ingolstadt till München samt sedan tillbaka öfver Augsburg och Memmingen till Nürnberg. Konungens afsikt var att hasta till Sachsens hjälp, och han önskade på grund af Wallensteins öfverlägsna truppstyrkor öfvergifva sina planer i södra Tyskland, men tvingades af Wallenstein att innesluta och befästa sig i *Nürnberg*. Enligt en lista på folket den 8 juni 1632 utgjordes regementet vid denna tid af 192 officerare och 829 man.

Under juli och augusti fick Gustaf Adolf förstärkningar från alla håll. Östergötlands fotfolk blef då tillökadt från ett annat regemente med 4 kompanier, så att det nu uppgick till 16 kompanier. Den 24 augusti försiggick det misslyckade anfallet på *Alte Feste*, där regementet med utmärkelse deltog tillsammans med andra brigaden under Hand. Efter en lista på folket den 29 augusti hade Hand 16 komp. med 1,026 friska och 162 sjuka. Hand själf blef svårt sårad och fången samt afled kort därefter af sina sår. Gabriel Kyhle blef efter Hand regementets öfverste.

Östgöta fotfolk följde konungen först till Naumburg och därefter mot norr till Lützen. I slaget vid *Lützen*, den 6 november, deltog Erik Hands 8 komp. med tills. 848 man med den största tapperhet. Regimentet tillhörde första träffens högra flygelbrigad, öfver hvilken Kyhle hade befälet. Vid första anfallet gick regimentet främst fram bland fienden. Vid det andra stridde de med ett oerhördt mod, och det var icke många kvar vid stridens slut (fig. 220). Det stora antalet sårade fördes till Koburg. De få friska, som voro öfriga, förlades till Merseburg.

År 1633 förlades hvad som var kvar af regimentet till Greifswald samt sedermera till Wolgast, där de indelades på 2 kompanier.

Det sköflade regimentet blef genom nya utskrifningar i Östergötland ånyo uppsatt, och af detsamma afgingo år 1634 på våren 4 komp., tills. 600 man, att förstärka garnisonen därstädes.

Enligt en förteckning på krigsfolket år 1635 bestod Östgöta fotfolk af 12 komp., tills. 1,580 man. Häraf voro 6 komp. med 691 man utdragna till Tyskland samt 6 komp. med 769 man gamla och 120 nyskrifna hemma i landet. Af de hemmavarande voro »förordnade» till Preussen 4 komp., tills. 600 man, och 289 till någon befästad ort inom landet.

Kyhle förflyttades 1635 till Upplands regemente, och Axel Lillie blef regimentets öfverste. Samma år afgingo de nyss omnämnda 4 kompanierna jämte Lillie för att ansluta sig till armén mot Polen. Det sexåriga stilleståndet i Stuhmsdorf med detta land hade nämligen tagit slut. Efter många omständigheter blef emellertid ett nytt stillestånd, nu på 26 år, afslutadt. Med anledning häraf blefvo vidare trupper obeflyttade i Preussen, hvarför Lillie med sitt regemente tillsammans med andra trupper i oktober förlades till Pommern. Vid samma tid hemvändes de två kompanierna i Wolgast till Sverige, så att då endast 8 voro ute, hvilka till en början garnisonerades i Wollin.

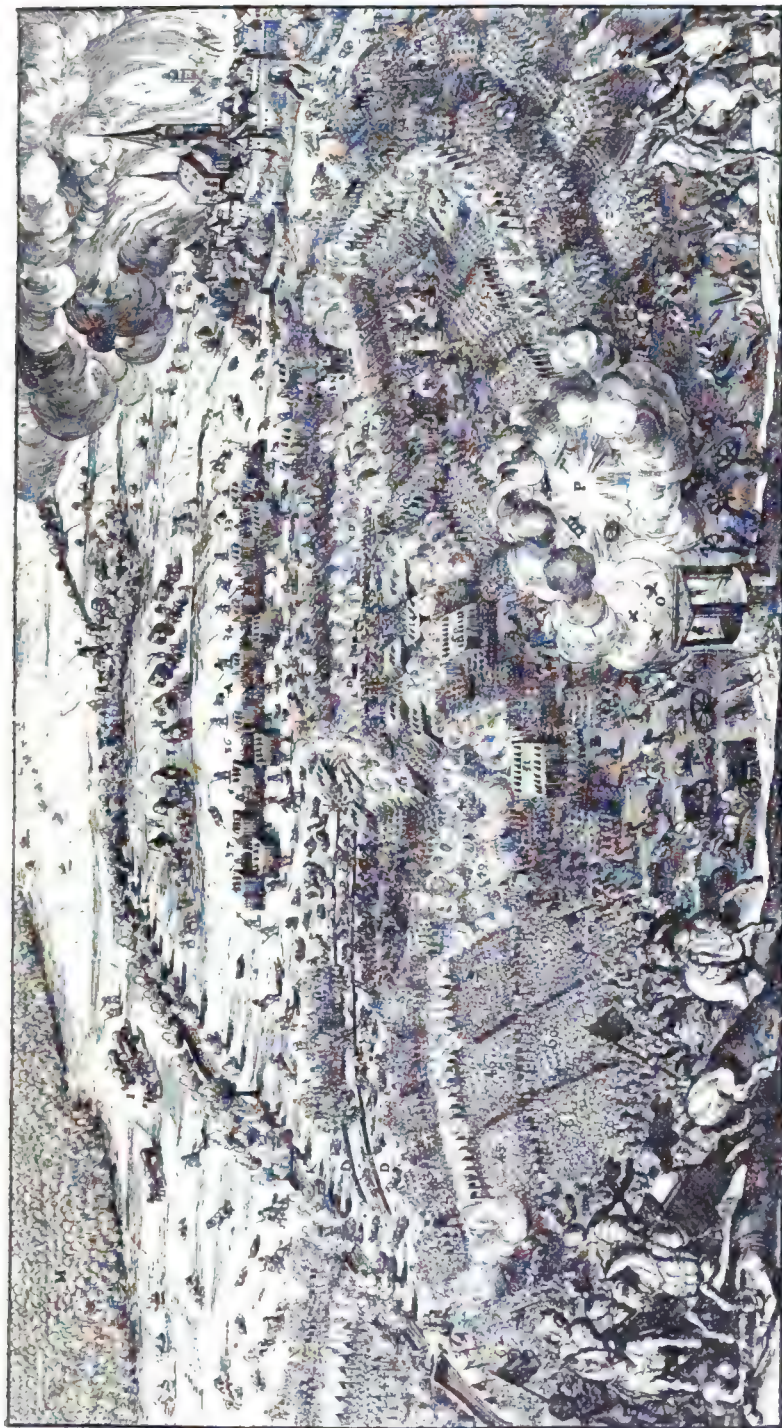
År 1636 nämndes Lillie till generalmajor, hvarefter han endast undantagsvis förde regimentet. Huru regimentet under nämnda år disponerades, är icke klart, men synas, under befäl af öfverstelöjtn. Håkan Nilsson, 2 komp., 150 man, varit garnisonerade i Wolgast samt 4 komp., 250 man, i Anklam.

År 1637 voro 300 rekryter af regimentet garnisonerade i Stettin. Öfverstelöjtn. Nilssons trupper fingo följa den Wrangelska armén samt tillhörde senare den armé, som Banér år 1638 samlade i Stettin.

I januari sistnämnda år voro af regimentet hemma i Sverige 36 officerare, 156 nyskrifna och 126 gammalt manskap, tillsammans 318. Samma år lägo 61 man på Rügen och 428 man för Demmin i fält.

I mars 1639 voro i Tyskland behållna 4 komp., tills. 428 man, samt i Sverige 4 komp. med 78 officerare och 678 gemene, hvartill, efter utskrifning, förmodades tillkomma ytterligare 396, tills. 1,152.

År 1640, då krigsstyrkan i Sverige betydligt höjdes, uppgick regimentet till 1,814 man, hvaraf 536 utomlands och 902 i Sverige. I det

220. Slaget vid Lützen. Efter samtida kopparstick.

sistnämnda antalet inberäknades då 1640 års utskrifning med 376 man. De utom landet varande voro förlagda i Stralsund.

År 1641 utsändes 4 komp., tills. 600 man, att förläggas till de förutvarande i Stralsund, så att här nu voro 8 komp. Östgöta fotfolk, af hvilka en del senare hemfördes, och andra utsändes i stället. År 1642 utsändes 2 komp. af regementet med 482 man.

Den 23 oktober 1642 vunno svenskarne ännu en seger vid Leipzig (Breitenfeld). Äfven då var regementet med samt stod vid stridens början på högra flygeln i andra linjen. Det var svenskarnes högra flygel, som afgjorde slaget.

I början af år 1643 voro 6 komp. i Tyskland, fördelade som garnison med 2 komp. i hvardera af städerna Leipzig, Stralsund och Stettin. Enligt inkomna besked till den 16 oktober 1643 voro i Tyskland 927 och i Sverige 1,004 man af regementet.

År 1644 hade Sverige tvenne krig att utkämpa, nämligen mot Tyskland och Danmark. Den svenska hufvudhären samlades i början af detta år i Värnamo under befäl af Gustaf Horn. Den i Sverige befintliga afdelningen af Östgöta fotfolk förstärktes nu till 8 kompanier samt beordrades att tillhöra denna armé. I februari gick Horn öfver gränsen in i Skåne samt fortsatte öfver Hälsingborg, hvars fästning danskarne öfvergifvit, samt vidare till Lund, där Horn tog sitt högkvarter. Danskarne hade dragit sig in i de befästade städerna Malmö, Landskrona och Kristianstad, men oroade i mindre partier svenskarne, därvid de. s. k. snapphanarne voro särskildt efterhångsne. I början af april intog Horn Landskrona, sökte därefter, ehuru förgäfvess, intaga Kristianstad, men vid denna tid hotade danske konungen Göteborg, hvilket föranledde Horn att hasta till Halland, där han intog Laholm. Han fick här veta, att danskarne lämnat Göteborg. Han fick nu befallning att åter begifva sig till Skåne samt ankom till Malmö den 18 juni och slog läger i trakten för att innesluta fästningen. Östgöta fotfolk deltog i alla den skånska härens krigsrörelser. Under vintern lägrades i trakten af Ystad.

På våren 1645 eröfrade Horn Blekinge samt gick därefter i afvaktan på den svenska flottans ankomst och hjälp till Kristianstad, som änyo, ehuru utan resultat, belägrades. Då flottan ankom, ville den emellertid icke på grund af bristande kännedom om de grunda farvattnen i Sundet lämna sitt stöd och afskära förbindelsen emellan Malmö och Seeland. Horn började då ensam belägringen af denna stad, men freden vid Brömsebro kom den 13 augusti emellan och afslutade kriget.

Samma år deltog 1 brigad af regementet i slaget vid *Jankowitz* den 24 februari.

År 1644 fick regementet en ny öfverste i Salomon v. der Osten-Sacken. I maj år 1645 synas 2 komp. af detsamma varit förlagda till Stettin och 2 komp. till Demmin, de förra med 233 och de senare med 223 man. År 1646 upptages i en förteckning öfver Inhemska militien Östergötlands infanteri till 10 kompanier.

Ett förslag på styrkan af krigsmakten med 1647 års utskrifningar, däraf sedermera alla kompanier, såväl hemma som i utlandet, skulle rekryteras, upptager regementet till 9 komp., tills. 1,818 man, hvaraf i landet och i garnison 868 man, i Tyskland 650 man samt år 1647 utskrifna 300 man. Enligt en uppgift å »krigsfolkets affärdning ur Sverige den 3 mars 1647» afgingo 4 komp., tills. 600 man, till Tyskland från Norrköping. Sacken var då med. Dessa sist anlända slogos tillsammans med där förutvarande östgötar, nu indelade på 5 kompanier. Ett af dessa kompanier förlades som garnison i Stettin, dit ytterligare år 1648 ankommo 200 rekryter från Norrköping. De andra förenade sig med hufvudhären under fältmarsk. Wrangel, som befann sig kring mellersta Wesern. Af detta nu i Tyskland varande regementet voro 900 i fält samt af de öfriga 400 man garnisonerade i Nienburg i Westfalen och 190 man i Stettin i Pommern.

Under 1648 deltog Sackens folk i Wrangels fälttåg i västra och södra Tyskland och hans marscher genom Hessen och Schwaben till Bayern. En del trupper, däribland östgötarne, kvarlämnades emellertid, då de allierade, Wrangel med sin här och Turenne med franska hären, lämnade skansen vid Rain och inbröto i Bayern. Ändamålet med att de kvarlämnades var, att de skulle belägra staden *Rain*, där de för öfrigt stannade, till dess de allierade i brist på lifsförnödenheter måste återgå till Franken.

Sedan Westfaliska freden blifvit afslutad den 10 oktober 1648, förlades regementet i Franken och skulle påföljande vår hemförlofvas, då, enligt uppgift, till antalet 1,188 man. Utländskt manskap skulle öfvertaga garnisonerna i de eröfrade landskapen. Denna afsikt gick dock icke i allo i fullbordan, ty ännu den 30 augusti 1650 voro af Östgöta infanteri 9 kompanier, tills. 925 man, kvar i de Pommerska garnisonerna.

Utskrifningarne från Östergötland under den sista tiden af 30-åriga kriget voro: 1641: 301, 1642: 359, 1643: 341, 1644: 295, 1645: 306, 1647: 272 och 1648: 252 man.

Sverige hade nu ernått fred åt detta håll. Tvistigheterna med Polen voro emellertid icke slutförda. Underhandlingar om förlikning emellan de båda länderna försiggingo, men utan resultat. Krig blef beslutadt. Enligt den uppgjorda planen var afsikten att bemäktiga sig kuststräckan emellan Pommern och Liffland vid en tid, då Polen var strängt upptaget å annat håll. Fältmarskalkarne Wittenberg och Königsmark skulle anvärfva en del löst krigsfolk, som kvarfunnos från trettioåriga kriget, hvarefter W. skulle infalla i polska Preussen. Efter honom skulle Karl X Gustaf följa med armén från Sverige. Under den tidigare delen af år 1655 öfverfördes en brigad (bataljon) af regementet under Sacken till Pommern för att sluta sig till denna armé. Den 15 juli s. å. var Wittenberg med sin här, hvaribland nämnde bataljon, vid Uszcz. Sedan Warschau intagits den 30 augusti, förenades denna brigad

med den arméfördelning, som under rikstygsmäst. Stenbocks befäl kvarlämnades i lägret vid *Novydwor*. Enligt lista öfver svenska armén i detta läger låg här under Stenbock endast en brigad östgötar. Detta nämnes, enär det blifvit sagdt, att Karl Gustaf, då han gick ut, bl. a. skulle haft 1 brigad af Östgöta fotfolk med sig, och att det efter Warschhaus intagande förenade regementet skulle tillhört den armé, som förlades i *Novydwor*. Likaså bör med anledning af en annan äldre uppgift nämnas, att i den lista, som ännu finnes, öfver den armé, med hvilken konungen gick från Stettin till Polen, upptages icke någon del af detta regemente. *Novydwor* var beläget vid Bugs inflöde i Weichseln midt emot Modlin, där polska trupper befunno sig. Genom en strid vid fästningen *Modlin* den 22 september 1655 fördrefvos de polska trupperna.

Konungen, som begifvit sig till södra Polen, återkom i början af november, hvarefter östgötarne deltog i marschen till *Elbing*, hvilken stad gaf sig den 10 december. Där stannade nu regementet samt tillhörde, som det blifvit sagdt, garnisonen därstädes till freden i Oliva i maj 1660. Enligt en annan uppgift lägo 8 komp. af Sackens regemente under tiden 15 mars—4 april 1656 i lägret vid byn Stibelau under Stenbocks befäl. I midten af juni 1657 befinnas emellertid 8 komp. af Sackens trupper, tills. 455 man, förlagda till *Elbing*, likaså 1658 med 485 man.

Den gamla oviljan emellan Sverige och Danmark fortfor alltjämt. Under år 1657 hade danskarne företagit rustningar med afsikt att begagna sig af svenskarnes vistelse i Polen äfvensom af andra för Sverige mindre gynnsamma omständigheter, för att bemäktiga sig Sveriges tyska besittningar. Den 1 juni ankom den danska krigsförklaringen. Karl Gustaf, som länge förutsett, att Danmark skulle bryta löst, hade redan år 1656 företagit utskrifningar, hvilka fortsattes i juni 1657, för att ersätta det 1655 utsända manskapet. Från Östergötland utskrefvos under de båda åren tills. 886 man.

Det finnes från denna tid ett »kort projekt på militien i Sverige etc. med de tvenne utskrifningarne 1656». I detta förslag upptagas bland infanteriet af regementet 6 komp., tills. 800 man. Enligt en samtidig disposition, där något fientligt skulle påkomma, upptagas af östgötarne 1 komp., 100 man, till Kalmar, 2 1/2 komp., 380 man, till Jönköping, 1 1/2 komp., 200 man, till Norrköping och Vadstena samt resten 1 komp., 120 man, »att bruka i fält, när så behöfves». Detta gör tillsammans 800 man. Denna disposition synes dock icke blifvit fullföljd, åtminstone icke i sin helhet, enär 1 brigad östgötar deltog i striden vid *Generalsbro* i Halland i augusti 1657, där danskarne blefvo undandrifne samt i den oafgjorda striden vid *Lagaån* i oktober. Under senare delen af år 1658 öfverfördes denna brigad till Seeland samt deltog i stormningen af *Köpenhamn* natten till den 11 februari 1659, då svenskarne efter en långvarig och ihärdig strid blefvo tillbakaslagna. Östgötarne, under närmaste befäl af Dan. Pryss, tillhörde i första attacken infanterireserven under E. Stenbock.

Enligt ett förslag öfver riksens militie, som icke har något årtal men synes härleda sig från tiden kort efter Karl X Gustafs död den 13 februari 1660, var regementet under Sacken indeladt till 15 komp., tills. 1,417 man, hvaraf 7 komp., tills. 419 man, upptagas såsom hemmavarande. Af de öfriga, 998 man, upptagas 2 komp. i garnison i Kalmar, 4 i Malmö och 2 i Stralsund.

Om regementet under Karl XI är i öfrigt följande känt. År 1665 utgjordes detsamma af 10 komp. med 1,434 man, hvaraf 1 reform. komp. i Skåne. År 1667 blef Hans Wrangel regementets öfverste samt 1674 Gustaf Ulfsparre. Nämnda år hade regementet en styrka af 9 komp. med 162 befäl och 1,233 man, hvaraf 8 komp. med 144 befäl och 1,040 man i Tyskland, 10 man garnisonerade i Kalmar samt resten hemma.

Stridigheterna med Danmark, som genom freden i Köpenhamn år 1660 blifvit bilagda, togo nu åter fart. På grund häraf beordrades hösten 1674 större delen af regementet som garnison till Malmö under befäl af regementschefen. Ordern härom synes kommit mycket oförmodadt, ty i en skrivelse till krigskollegium klagade öfversten öfver, att det stora flertalet hafva hvarken skjortor, byxor, skor eller strumpor och se sålunda tämligen eländiga ut. Därtill kom, att officerarne icke på två år bekommit sina fulla löner. Beväpningen var äfven bristfällig.

Mot slutet af september afgick regementet från Ystad samt anlände den 1 oktober till Stralsund, där det kvarblef till våren, då det afgick till Stettin. Med en från Sverige ankommen förstärkning samt med 1 komp., som sedan år 1672 legat i Bremen, bestod regementet i juli d. å. af 8 komp. med 144 befäl och 1,091 gemene man. Här i Stettin förblef regementet under den återstående delen af sin vistelse i Tyskland och deltog, tillsammans med omkring 1,400 man, till större delen utländska trupper, i försvaret af Stettins fästning, som från hösten 1676 belägrades af en flerdubbelt starkare fiende, till vinterns inbrott, då belägringen upphäfdes.

Fästningens kommandant var generalmajor Wullfen med öfverste Gustaf Horn som närmaste man, samt sedan den sistnämnde stupat, öfverste Tomas v. d. Noth.

Kurfursten Fredrik Vilhelm, som till hvarje pris ville taga fästningen, bröt nu in i Pommern med en armékår bestående af 20,000 man, och den 28 juni började ånyo belägringen. Förbindelsen sjöledes med Sverige hindrades af kapare. I juli fick kurfursten en förstärkning af 5,000 man.

Genom en del mindre strider och kommenderingar hade Östgöta regementes styrka däremot förminskats, så att endast 95 befäl och 731 gemene återstodo.

Belägringen bedrefs nu med den största kraft från den fientliga sidan, och i början af september var staden endast en ruin. Borgare och bönder deltogo träget i det tappra försvaret. Då det i slutet af november blef stark köld, kunde fienden taga svenskarne äfven i ryggen. Förgäf-

ves hade kurfursten uppmanat kommandanten att gifva sig. Slutligen uppmanades denne äfven därtill af stadens magistrat, ehuru äfven nu förgäfvdes. Under tiden hade en allmän stormning tillbakaslagits. Men slutligen kom det därhän, att ammunitionen tog slut. Lifsmedlen voro förtärda, borgerskapet uttröttadt och truppen betydligt reducerad. »Af Östgöta regemente», säger kommandanten i en rapport om förhållandena, »som från början var det starkaste, återstod nu endast 42 man.» Kommandanten tvingades alltså till underhandling. Den 18 december undertecknades öfverenskommelsen, och Stettin öfverlämnades till kurfursten. Alla svenskar, såväl befäl som manskap, fingo aftåga med »pukor och trumpeter, klingande spel, brinnande luntor, kulor i munnen, flygande fanor och standar, gevär, ränsel och packning». Den 22 besatte fienden staden, och den 23 aftågade de 210 återstående svenskarne.

Om truppernas förhållande under belägringen skrifver kommandanten: »Soldaterna hafva förhållit sig så, att de kuuna väl stå till svars inför Gud, konung och hela världen. Officerarnes uppförande är höjdt öfver allt beröm.»

Vid första öppet vatten afgick den ringa resten af Östgöta infanteriregemente från Colberg till Stockholm, dit de ankommo i april månad 1678. Endast ett fåtal sjuka eller tillfångatagna östgötar hade måst stanna i Tyskland.

Vid den tid, då Karl XI, för att söka hindra danskarne — med hvilka äfven svenskarne voro i krig — att intaga vinterkvarter i Skåne, i oktober 1676 samlade en truppstyrka i Ljungby, voro en del trupper lagrade i Östergötland och passerade under generallöjtn. Joh. Galle till ett antal af 3,232 man omkring den 28 september Linköping. Dessa trupper blef det Östergötlands lott att härbärgera och underhålla under marschen genom provinsen.

I mars månad samma år hade de vid denna tid nyutskrifna afgått till Stockholm, där de, tillsammans med en del där förut varande östgötar, indelades på tre kompanier, samtliga under befäl af major Axel Bielkenstjerna. Dessa blefvo beordrade att tjänstgöra å flottan. Efter att med denna blifvit slagna af danskarne vid Öland, synes det stora flertalet af dem, bl. a. Bielkenstjerna, omkommit.

Vid danskarnes infall i Skåne och Bohuslän blefvo nya utskrifningar nödvändiga. De från Östergötland utskrifne ställdes under befäl af öfverstelöjtn. Z. Aminoff samt utgjordes af det s. k. »Östgöta utskottsfolk» eller sexmänningsinfanteri, utskrifna på hösten 1676, och därtill ett kompani gamla östgötaknektar. Till en början voro östgötarne förlagda a kustskansarne i Älfsborg. Enligt ett projekt, uppsatt den 23 april 1677, voro 4 komp. af Aminoffs östgötar, tills. 349 man (häri inberäknade 56 från Riga), garnisonerade i Bohus.

Dessa östgötar hindrade sedermera, tillsammans med en del dalkarlar, fienden vid den öfver Göta älf gående *Kobro*. Efter svenskarnes nederlag i augusti 1677 under De la Gardie vid Uddevalla förlades två

kompanier östgötar till *Bohus fästning*, det ena kompaniet under befäl af en Aminoff, som det blifvit sagdt, major Henr. A., och det andra under kapten Pet. Hård. År 1678 belägrades Bohus fästning af danskarna. Kommendant var öfverste Fredrik von Börstell. Östgötarna voro med befäl vid belägringens början 212 man, hvartill kom ett kompani finnar om inalles 107 man samt 65 artillerister. De belägrade visade under 56 dagar den största uthållighet vid försvaret af fästningen, ett försvar som äfven blifvit ansedt som en den största bragd i Sveriges krigshistoria. Förstärkning erhöles emellertid under belägringstiden. Då nöden var som störst, ankom en god hjälp med riksamiralen G. O. Stenbock, som blifvit hitbeordrad med en undsättning af 4—5 tusen man. Bohus län blef härigenom räddadt från fientligt infall, och försöken att framtränga upphörde.

Återstoden af ofvannämnda östgötar hade blifvit förlagda till Göteborg. Den 18 juli år 1679 angifves 1 brigad vara vid Forstena, såsom tillhörande Stenbocks armé.

Som en följd af de truppsammandragningar, som konungen af Danmark företog år 1699, sände konung Karl XII i oktober nämnda år bland andra regementen äfven Östgöta fotfolk under Ulfsparre till Pommeren som förstärkning åt där förutvarande trupper.

Därmed afslutades Östgöta infanteriregementes historia under 1600-talet.

Östgöta ryttare. I en strax efter slaget vid *Kirkholm* den 17 september 1605 emot Polen uppgjord förteckning öfver de styrkor, som varit med i detta slag, uppgifvas af detta regemente Nils Erikssons fana till 120 man, hvilka efter slaget blifvit minskade till 72, samt Sven Somes fana till 123 man, hvaraf efter slaget voro kvar 94. Omkr. år 1606 beräknades Hans Persson och Sven Some kunna gå ut till Liffland med hvardera 120 man. År 1612 var hertig Johan med sitt krigsfolk från Östergötland i Västergötland samt deltog vid infallet i Halland och voro med vid *Kölleryds hed* den 21 februari. Därefter voro de i likhet med fotfolket, förlagda i Västergötland för att bevaka gränsen. År 1615 skulle Östergötlands ryttare bilda en fana med 300 man under Patrik Ruthwen, till hvars chef han säges blifvit nämnd år 1616. R. var från Skottland.

I ett förslag öfver det folk, som behöfdes till sommaren 1617, da Gustaf Adolf efter att ha afslutat de danska och ryska krigen ämnade vända sig uteslutande mot Polen, upptagas dessa 300 man som landsryttare, under det Östergötlands rustningsryttare upptagas till ett antal af 200. I ett ytterligare förslag af den 7 november 1617 »på allt det krigsfolk, som hållas och hafvas kan», upptages Östgöta fanan till 200 man enligt rusttjänsten och enligt ett förslag af den 1 augusti 1618 till 284 ryttare, hvilka beräknades skola deltaga, i händelse »någon entreprise i tillkommande år skulle företagas». Detta år var emellertid Ruthwen chef för en fännika fotfolk i Småland. År 1621 voro en och 1622 två fanor, de senare med tills. 250 man, med i Liffland. Ett af desamma

ankom under Nils Asserssons befäl till Riga i början af juli manad samt bevistade belägringen af *Kockenhusen* och *Seelburg* kort därefter samt i augusti eröfringen af *Birzen* i Lithauen och fästningen Bauske i Kurland.

Då det svenska rytteriet år 1623 tillökades, indelades Östergötlands ryttare på tre kompanier med tillsammans 375 man.

Två af dessa kompanier deltog i Liffland 1625 och 1626. Då konungen bestämde sig för ett anfall mot *Wallhof*, tog han med sig 1,000 musketerare och så mycket rytteri, som han i hast kunde samla, hvarn det är möjligt, att regementet deltog i träffningen därstädes den 6 januari 1626, hvilken var Gustaf Adolfs första egentliga seger.

Under år 1627 utgingo till Preussen i två omgångar 5 komp. Östgöta ryttare och på våren 1628 ytterligare 1 komp., hvilka alla i juli voro lägrade vid *Dirschau*. En del af dessa deltog i träffningen vid *Dirschau* den 8 augusti 1627 under befäl af Hans Rothkirk samt lägo därefter i vinterkvarter därstädes, varande då tillsammans 672 man. Gustaf Adolf flyttade emellertid i juli 1628 sitt läger från *Dirschau* till *Gemblitz*, och den 3 augusti lät han en del trupper förlägga sig i kvarter på *Grosse-Werder*. Men då det nu icke gick efter konungens önskan, och han ville komma till icke härjade orter för att få underhåll för sina trupper, marscherade han mot *Graudenz*. Under dessa förflyttningar medföljde de sex rytterikompanierna, hvilka den 9 september uppgifvas till 474 man, »som marschera kan». Några dagar senare gick konungen till *Strasburg* och började den 17 september belägringen af staden, som den 24 gaf sig. Bland de deltagande i belägringen var äfven Östgöta ryttare, som i oktober s. a. på de 6 kompanierna räknade 371 man. Icke långt senare blef Rothkirk med 4 af dessa kompanier hemförlofvad. De 2 återstående lägo öfver vintern som garnison i *Haupt* samt under sommaren i lägret vid *Montau* under öfverstelöjtn. Otto Schulmans befäl, men fingo återgå på hösten s. å.

Enligt förslag på folket till *Stralsund* 1629 upptogos 4 komp. Östgöta ryttare till 500 man, och enligt en lista på folket den 22 maj 1629 upptogos 2 kompanier Östgöta ryttare till 180 man.

De förra öfversändes, till ett antal af 499 man, sedan det blifvit bestämdt, att Sverige skulle deltaga i tyska trettioåriga kriget, år 1630 under befäl af Hans Rothkirk, som nu blifvit regementets öfverste, med konungen till Tyskland. De öfriga, jämte ännu ett kompani, tillsammans 434 man, voro hemma under befäl af öfverstelöjtn. Otto Schulman. Rothkirk fick efter ankomsten till *Peenemünde* den 24 juni tillsammans med kavalleriet i öfrigt marschera öfver *Usedom* och *Wollin* till *Stettin*, där regementet kvarstannade.

Den 12 februari år 1631 var denna afdelning af regementet med vid eröfringen af *Demmin*. Sedermera följdes hufvudstyrkan till lägret vid *Schwedt*. I mars upptagas 300 man af Östgöta kavalleri sasom varande med konungens armé. Den 16 april var afdelningen med vid eröfrin-

gen af *Landsberg*. I en lista från Potsdam af den 10 maj upptagas 300 man af Östgöta kavalleri, »som nu marschera kan», och den 20 juli äro dessa på väg med Horn från Odern till Werben, hvarifrån de marscherade med hufvudhären under konungen, för att den 7 september med 4 kompanier, tillsammans 150 man, den 7 september deltaga i slaget vid *Leipzig*, där de stodo närmast midten på högra flygeln under konungens eget befäl. Under vintermånaderna voro de förlagda till Franken.

Redan tidigt på våren år 1632 voro de på väg till Bayern, där de deltog i bataljen vid *Lech* den 4 april. Enligt en »lista på folket», daterad den 14 april sistnämnda år, voro Östgöta ryttare 129 man och den 8 juni 192 man. Efter åtskilliga marscher fram och tillbaka nödgades konungen, med hvilken Östgöta ryttare följde, att innesluta sig i *Nürnberg* på grund af fiendens öfverlägsenhet. Vid det misslyckade anfallet vid *Alte Feste* den 24 augusti voro Östgöta ryttare närvarande men deltog icke i själfva träffningen. Den 29 augusti hade regementet endast 180 man samt följde sedan konungen på marscherna till *Lützen*. I detta slag deltog enligt uppgift 100 man af Östgöta ryttare, hvilka tillhörde högra flygelns första träffen, där konungen befann sig. Rytteriet härstädes hade svårt att få fram hästarne mot fiendens eld och ändå svårare att komma öfver grafvarne, hvarför det redan i början kom i oordning. Efter konungens fall deltog östgötarne i likhet med det öfriga kavalleriet antagligen i de upprepade anfallen.

Följande år voro Östgöta ryttare 4 komp., tillsammans 274 man, med den Nedersachsiska armén under fältmarskalk von Kniphausens befäl samt deltog vid öfvergången öfver *Weser* vid Rinteln den 2 mars och i träffningen vid *Oldendorf* den 28 juni. I augusti sändes de till Nederländerna för att sluta sig till prinsen af Oranien men återkommo till Westfalen för att jämte von Kniphausens öfriga trupper hindra fiendens försök att framtränga till *Weser*.

År 1634 deltog ryttarne under generalmajor Torsten Stålhandskes befäl i krigsrörelserna i Westfalen och Alt-Brandenburg samt bevistade Frankfurt a. d. Oders intagande, Glogaus belägring, marschen till Prag och det af slaget vid Nördlingen föranledda återtåget samt gingo slutligen med 4 komp., 127 man, i vinterkvarter, tillsammans med Smålands kavalleri, i Wernigerode.

På våren år 1635 hemsändes större delen af dessa till Sverige. Samma år blef Ture Oxenstjerna öfverste för regementet. Enligt en lista öfver svenska krigsfolket år 1635 bestod regementet af 9 komp. med 981 man, hvaraf 4 komp., tills. 259 man, voro hemma, och 5 komp., tills. 722 man, voro i Tyskland. De 4 hemmavarande kompanierna utsändes sedermera under året, så att hela regementet befann sig i Preussen, och uppgifves Ture Oxenstjernas folk i ett förslag därstädes s. å. till 1,001 man, fördelade på 8 kompanier. Men på grund af det nyafslutade stilleståndet med Polen, hvarigenom en del trupper kunde hemförlofvas, hemsändes ungefär halfva styrkan. Resten ställdes under major Staffan Klingspors

omedelbara befäl samt följde jämte regementets öfverste med den Torstensonska armén till Tyskland och förenades omkring den 25 november vid Grubenhagen med Banérs armé. Enligt de flera förslag, som på hösten 1635 uppgjordes, huru de i Pommern befintliga och från Preussen väntade trupperna skulle disponeras, utgjordes denna styrka af omkring 500 man. I slutet af året, eller den 7 december, stod slaget vid *Kyritz*, i hvilket Torstenson med fyra rytteriregementen, däribland Östergötlands, i grund slog åtta sachsiska regementen, tog 10 fanor, nästan hela trossen och tvåtusen fångar. Regementet bevistade den 9 och 12 december striderna vid *Havelberg*.

De fientliga anförarne hade hoppats, att Banér efter detta skulle gå i vinterkvarter och hvila ut, men redan den 11 januari 1636 mönstrade han hufvudhärens trupper. I det brandskattnings- och plundringståg, som nu följde, deltog regementet med hufvudhären till vänstra stranden af Saalefloden, där de intogo kvarter i februari och mars samt gingo i slutet af sistnämnda månad tillbaka till Magdeburg öfver Elben och så tillbaka till Werben, där läger intogs under trenne månader. Därefter deltog Östgöta ryttare i det hårdnackade slaget vid *Wittstock* den 24 september, där svenskarne vunno en afgörande seger. Regementet deltog enligt uppgift med 200 man med utmärkelse men stor förlust i detta slag. Öfverste Oxenstjernas tapperhet omnämnes särskildt. Genom en förstärkning från annat regemente utgjorde Östgöta ryttare under Ture Oxenstjerna år 1636 10 komp. med 1,213 man, hvaraf 6 komp. med 701 man i Tyskland och 4 komp. med 512 man hemma i landet. Nämnda förstärkning, utgörande 2 kompanier, utbeordrades nämnda år till Pommern men fick hemgå våren 1637.

I maj utsändes af de hemmavarande omkring 500 man från Norrköping. Dessa sistnämnda tillhörde Wrangels trupper, hvilka förenade sig med Banér vid Schwedt. De två på våren 1637 hemsända kompanierna utgingo åter på våren 1638. Tillsammans med dessa indelades regementet detta år på 8 komp. och tillhörde Johan Banérs armé, men hemförlofvades på hösten s. å.

Den 1 mars 1639 uppgifves regementet till 6 kompanier, hvaraf 138 officerare och 560 gemene, hvartill kommo 77 gemene, som beräknades tillkomma efter utskrifning, sålunda tillsammans 775. Alla dessa voro hemma i Sverige.

År 1640 omnämnes i ett förslag regementet med detta års utskrifning bestå af 8 komp. med 1,200 man, alla hemma.

År 1641 blef Gustaf Banér chef för Östgöta ryttare.

Fran år 1642 finnes en lista på folket, som detta år utskickas och efter som ske plägar, blifva öfverförda med kronans skepp. I denna upptagas G. Banérs 8 kompanier med 1,000 man. Nämnda år utfördes regementet till Pommern och förenade sig i början af september vid den viktiga fästningen Glogau med den svenska hufvudhären under Torstenson samt följde sedan honom till Leipzig men deltog icke i slaget

härstädes. I en svenska arméns slagordning vid Leipzig eller Breitenfeld den 23 oktober 1642 upptages visserligen en skvadron af Banérs regemente, såsom tillhörande midtens första träff, men denna slagordning anses dock icke vara tillförlitlig.

Deltog sedermera under april—juni 1643 i hufvudhärens marsch genom Böhmen till Mähren, där Torstenson tog en mängd småstäder och icke obetydligt byte. Under det »svältkrig», som under juli—september här nu pågick, gjorde svenska rytteriet långa ströftåg, och vid ett tillfälle var tyske kejsaren nära att blifva tagen af ströfvare, då han var på väg till Wien. I oktober—november deltog regementet i taget genom Schlesien och Brandenburg till Holstein och Danmark, men af detsamma hembefordrades nu enligt resolution af den 31 december 1642 4 komp. med 503 man.

Vid hvilken tid under året dessa hemsändes, lämnas osagdt, men enligt en förteckning öfver svenska arméns styrka i medlet af juni 1643 upptages Gustaf Banérs 8 komp. endast till 133 man »som kan göra tjänst». Hvad rytteriet i sin helhet beträffar, uppgick det till 5,553 man och säges om dem: »och äro väl så många, som ingen tjänst göra kunna». Enligt ett projekt af den 16 oktober 1643 upptagas Östgöta ryttare till 500 man hemma samt utomlands 8 komp. äfvenledes med 500 man.

Den hemsända delen af regementet tillhörde sedermera den armé, som i februari 1644 under fältm. Gustaf Horn från Värnamo gick till Skåne och deltog i denna armés operationer till freden vid Brömsebro den 13 augusti 1645.

En skvadron, som befann sig i Danmark, där regementets chef uppehöll sig, stannade till våren 1644 i Jutland samt hörde sedermera till dem, som under H. Wrangel fingo stanna kvar i Holstein, då Torstenson ater begaf sig till Tyskland. Tillsammans med de öfriga trupperna fördrefvo de ånyo danskarne från Schleswig och Jutland samt hindrade dem följande år att återeröfra halfön. Efter fredsslutet med Danmark förflyttades denna skvadron ånyo till Tyskland, där den från slutet af 1645 kom att tillhöra hufvudhären, nu under befäl af Karl Gustaf Wrangel, hvilkens här den sedan tillhörde åren 1646—1648. Till en början vinterlägrade denna här i Böhmen, men tvingades därifrån till Tyringen, där förlägningsorten blef städerna Grensén och Klingen. Deltog under sommaren i tågen till Westfalen, Hessen, öfver Donau till Augsburg samt Bayern, där Wrangel ämnat taga vinterkvarter, en plan, som måste öfvergifvas på grund af den allierade franska arméns hållning. Vinterkvarter togs vid Bodensjön. I mars 1647 skedde ater uppbrott, och vägen togs till norra Franken, där östgötarne förlades i Würzburg. Voro sedermera med om inmarschen i Böhmen och skärmytslingarne samt svältkriget emellan Eger och Pilsen, hvarifrån de tillsammans med den öfriga hären drogo sig tillbaka till Tyringen. Enligt ett förslag öfver arméns styrka från denna tid uppgifves bl. a. Öst

göta rytteri vid 1647 års utskrifning till 8 komp., hvaraf 660 man voro hemma och 540 i Tyskland eller annorstädes.

Deltog i början af år 1648 i tåget genom Hessen och Schwaben till Bayern och var med i fäktningen vid *Zusmarshausen* den 7 maj, där Gust. Kurck med 800 valda ryttare ledde anfallet. Var sedermera under juli—augusti med vid Dingolfing och vid Moosburg den 1 september. Efter det Westfaliska fredsslutet vinterlägrade Östgöta ryttare i Frankiska kretsen, därifrån de, indelade på 4 komp. med 614 man, borde hemförlofvas, sedan de i tjänst behållna utländska regementena öfvertagit garnisonerna i de eröfrade provinserna. Detta återvändande synes försiggått våren 1649.

År 1648 hade Ludvig Lewenhaupt blifvit regimentets chef.

År 1654 upptages regimentet i ett »utredningsförslag» till 6 komp. med 824 man. Ovisst är, om detta utredningsförslag uppgjordes med anledning af inträffade oroligheter i Bremen eller med anledning af det tilltänkta polska kriget. Emellertid kom det icke till stånd. På sommaren år 1654 utsändes 185 man af regimentet till Pommern.

I en »utredning ur Sverige 1655» under rubriken Skenäs upptagas Östergötlands ryttare till 10 komp. med 1,010 man. Dessa tillhörde den armé, med hvilken konung Karl X Gustaf den 9 juli 1655 gick från Dalarö till Stettin, hvarifrån regimentet synes följt under rikstygmäst. Stenbocks befäl till *Novidwor*, där det lägrade i september och oktober. Deltog den 22 september i striden vid *Modlin*. När konungen i november och december återvände från Krakau till den befästade staden Thorn, som intogs, och vidare till Elbingen, som öppnade sina portar för svenskarne, voro Östgöta ryttare med.

I det djärfva vintertåget till Jaroslaw och åter till Warschau deltog regimentet i februari och mars 1656 samt bevistade med utmärkelse slaget vid *Golombo* den 8 februari nämnda år. Tillhörde där, tillsammans med 23 andra skvadroner, första träffen. Gick från Warschau med huvudhären till västra Polen och deltog, under hertig Adolf Johan som generalissimus, i slaget vid *Gnesen* den 27 april 1656. Säges i maj följt konungen som eskort till Marienburg samt därifrån i slutet af juni till lägret vid *Novydwor*.

I tredagarsslaget vid *Warschau* den 18—20 juli deltog regimentet med utmärkelse, särskildt vid ett par tillfällen. Andra dagen tillhörde det, därigenom att flyglarne blifvit förhytta, vänstra flygeln, tillsammans med Upplands och Smalands ryttare. Vänstra flygeln anfalls af polska drottningens lifregemente m. fl., tillsammans 5,000 man. Här uppstod nu en strid, som, jämte en af den allierade kurfurstens strider, blef den hårdaste sammandrabbningen under detta beryktade fältslag. Denna del af striden var en af de många, som at de allierade svenska och preussiska trupperna under dessa dagar gaf en oförvansklig ära. Under följande höst inkvarterades regimentet i närheten af Plock vid Weichseln.

221. Karl X Gustaf. Efter porträtt af Ehrenstrahl.

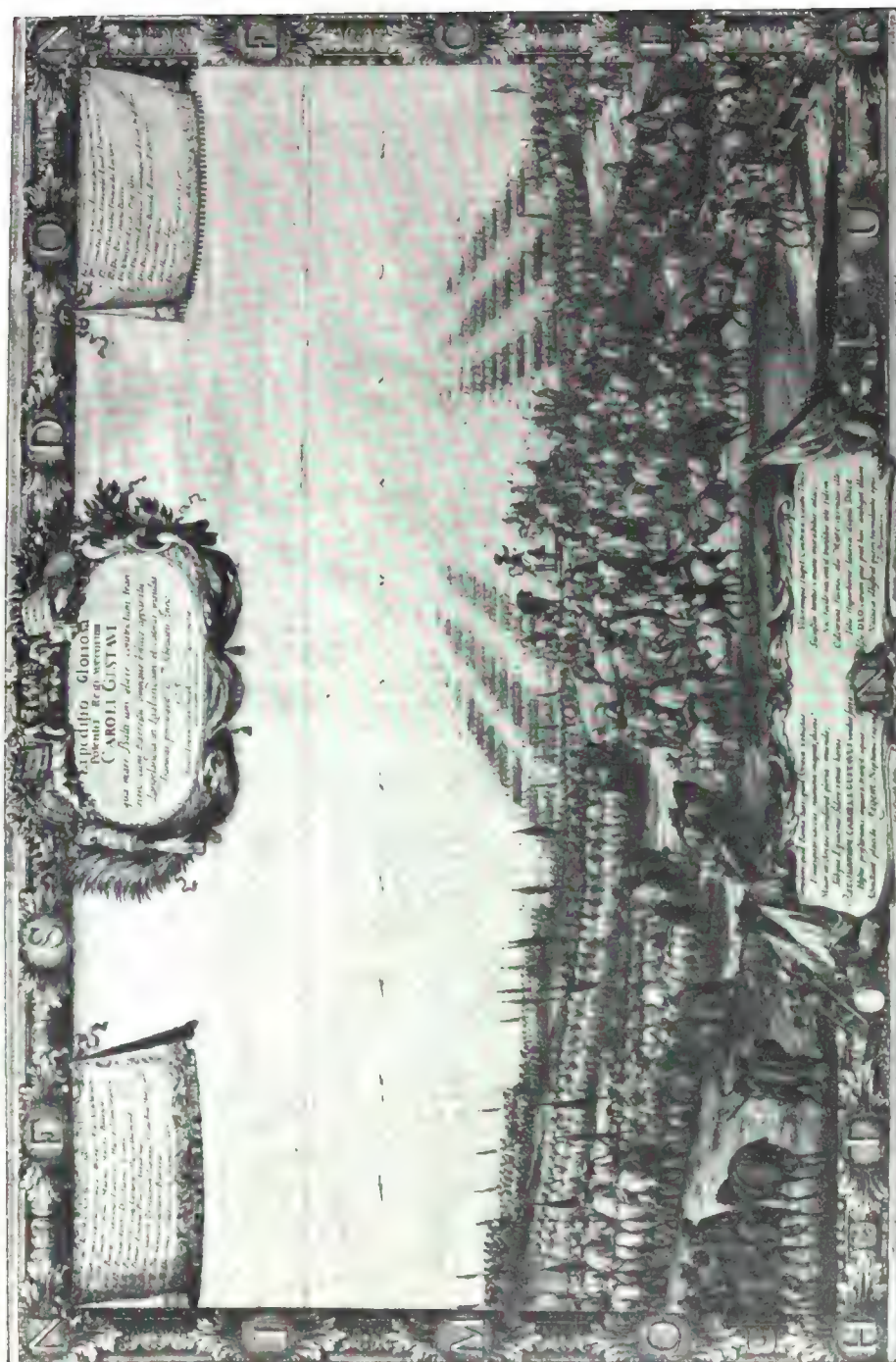
Den 17 mars år 1657 hade konungen en del trupper, bl. a. Östgöta ryttare, samlade vid Kowal, hvarifrån taget skulle anträdas för en för-
 ening med Rakoczy och den Siebenbürgska armén. Regimentet deltog
 sedermera i dessa arméers rörelser.

222. Erik Dahlberg. Efter porträtt af Ehrenstrahl.

Men konungen, som redan förut haft kännedom om Danmarks rustningar och detta lands afsikt att under svenskarnes vistelse i Polen söka bemäktiga sig Sveriges tyska besittningar, fick nu veta, att danskarna infallit i svenska Bremen. Detta regemente beordrades då att medfölja till Danmark, där de voro med vid *Itzehoe* den 7 augusti samt vid *Fredriksuddes* inneslutning i oktober äfvensom i tredje anfallet mot fästningen tillsammans med en hop andra ryttare. Östgötarne gingo främst. Alla voro afsuttna och tjänstgjorde till fots, då det var brist på fotfolk. Efter mindre än en timmes strid gaf sig fästningen.

223. Tåget öfver Bält. Efter teckning af Erik Dahlberg.

Regementet deltog sedermera i tåget öfver *Stora Bält* den 7 februari 1658 samt förlades senare till Seeland, hvarest det förblef till fredsslutet. Före tåget öfver *Stora Bält* var konungen (fig. 221) mycket tvehagsen, på grund af generalernas afrådan, enär förslaget ansågs alltför djärft. Då gick Dahlberg (fig. 222) med 80 man af Östgöta ryttare öfver till Langeland, hvarifrån han med halfva sin styrka red öfver det frusna Bält till Laaland. Därifrån tog han några fångar med sig tillbaka som bevis på sin öfvergång (fig. 223).

I Sverige hade man redan på våren 1656 gjort rustningar till det väntade kriget med Danmark, hvarför tvenne utskrifningar blifvit gjorda. För Östgöta ryttare utskrefvos sålunda 4 komp. med 548 man. Dessa kompanier deltog i fäktningen vid *Generadsbro* i Halland i augusti 1657.

Två skvadroner af regementet lägo i lägret vid Brunnshöi från den 29 oktober 1658 till den 27 maj 1660 och tillhörde vänstra flygeln. Deltog natten till den 11 februari 1659 i stormningen af *Köpenhamn* samt tillhörde kavallerireserven under Sultzbach. Efter fredsslutet blefvo de hemförlofvade.

I en förteckning från november 1665 upptages regementet till 1,000 man på 8 kompanier, till hvilket antal de våren 1674 öfverfördes till Tyskland. Regementets öfverste var då Adam Wachtmeister. Utkomsten till Tyskland tilldelades det Karl Gust. Wrangels armé, som den 1 maj 1675 var vid Stargard. Regementet kämpade modigt i det olyckliga slaget vid *Fehrbellin* den 18 (28) juni sistnämnda år (fig. 224). Den försummelsen hade här blifvit gjord å svenska sidan, att man icke besatt några sandkullar, som behärskade fältet. Hit uppförde nu danskarne en del kanoner, med hvilka svenskarne beskötos. Adam Wachtmeister hastade då i spetsen för Östgöta rytteri för att bemäktiga sig kanonerna. I början gick det bra. Men så kom en brandenburgisk öfverste Mörner fram.

-- Förr skola vi dö, än låta svenskarne taga vara kanoner, utropade han.

Hjälp ankom från båda sidor. Under den följande häftiga striden stupade såväl Mörner som Adam Wachtmeister, och af Östgöta ryttare föll större delen troget blödande omkring sin fallne öfverste.

Deltog i Königsmarks fälttåg i Pommern 1676—1678 samt i slaget på *Rügen* samt var da deladt på tre skvadroner. En af dessa tillhörde reserven. De två andra skvadronernas anfall blef afgörande för striden.

Efter Lewenhaupt blef Patrik Patkull chef. Han efterträdde 1677 af Bleckert Wachtmeister, som förde regementet i slaget vid *Rügen*. Da den ringa återstoden af hären, uppgående endast till 4,000 man, i december 1678 skulle hemföras till Sverige, ledo de skeppsbrott vid Bornholm. Omkring 1,200 till 1,500 man drunknade, däribland äfven en del af detta regemente. De återstående blefvo på det skamligaste och trolöstaste af danskarne förda som fångar till Köpenhamn.

En nyuppsatt del af regementet deltog under öfverste Wellingk med hufvudhären i skånska fälttåget år 1676, där de ledo icke blott af det svåra vädret utan äfven af hunger och osunda lägerplatser med följande sjuklighet. I slaget vid *Lund* (fig. 225) den 4 december 1676 deltog 2 skvadroner, tillsammans 132 man, under Wellingk, hvilka kraftigt understödde fotfolket vid dess strid mot det tredubbelt starka danska fotfolket. Senare deltog Östgöta ryttare med vänstra flygeln i striden vid *Sliparebacken* (ursprungligen S:t Liborii hög, sedan kallad Slibe hög), belägen vid vägen från Lund till Nöbbelöf. Vänstra flygeln fick här vika

224. Slaget vid Fehrbellin. Efter samtida kopparstick.

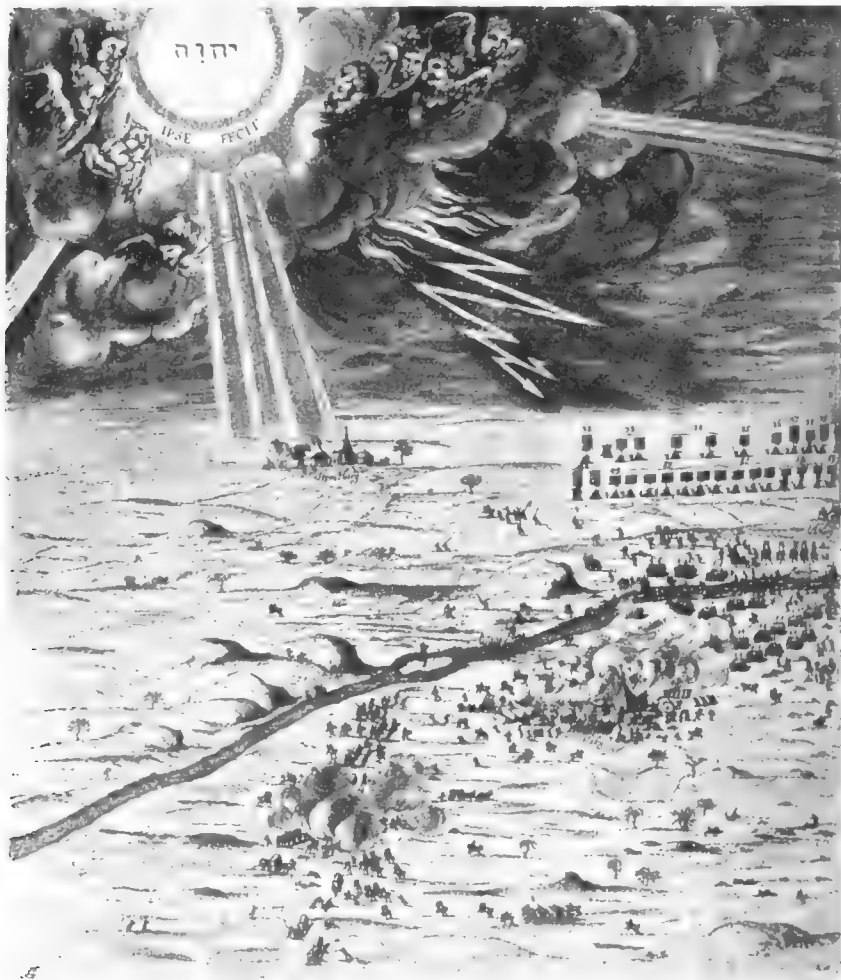
undan för öfvermakten. I en bataljordning af den 8 december, efter slaget vid Lund, upptages ytterligare en skvadron Östgöta ryttare under major Georg Zelow, som medföljde till Hälsingborg och sedermera till Landskrona.

Enligt ett projekt på hufvudarmén af den 23 april 1677 upptagas 4 komp. östgötar med Tuveson till 500 man.

Bland de svenska trupper, som befunno sig vid Kristianstad den 20 juni 1678, voro äfven 3 skvadroner Östgöta ryttare, tillsammans 493 man, under befäl af öfverstelöjtn. Gustaf Ribbing, hvilka deltog i belägringen af nämnda stad. Tillhörande riksamiral Stenbocks trupper vid Göteborg den 19 juli s. å., var den fjärde skvadronen under major Ahlman. Denna skvadron tillhörde de undsättningstrupper, som konungen sände till Bo-

hus fästning, hvilken fästning af danskarne varit belägrad i 56 dagar, innan de den 22 juli måste draga sig därifrån (sid. 399).

Vid uppbrottet ur lägret vid Norra Waddinge den 31 augusti 1678 befinnas 4 skvadroner östgötar vara med.

225. Slaget vid Lund. Samtida kopparstick.

Under 1679 års fälttag i Skåne föreföllo, förutom blockaden af Hålsingborg, endast några smärre ströftag. Wachtmeister, som nu hemkommit från Tyskland, förde själf sitt regemente, hvilket den 21 juli befann sig vid Tranarp, formeradt på 5 skvadroner med 1,040 man, samt var, som det synes, till lika stort antal den 15 oktober vid Sireköping, då armén åtskildes.

Olika samhällsklasser. Förhållandena inom vårt land och alltså äfven inom Östergötland voro betydligt olika hvarandra vid början och

vid slutet af 1600-talet. På den grund Gustaf Vasa lagt till ett nytt Sverige och efter Karl IX:s konungagärning i allmänhet och särskildt hans strid mot Sigismund och de katolskt sinnade kunde nu Gustaf II Adolf och hans efterträdare bygga vidare.

Sextonhundralets rad af lysande och kraftiga konungar lämnade betydande spår efter sig, hvilka gifvetvis hade sin inverkan på de olika samhällsklassernas ställningar och förhållanden. Om ock mångt och mycket icke var som det borde vara, gick dock utvecklingen till ett bättre — vid denna tid liksom öfverhufvud taget i alla tider — framåt med stora steg.

Adeln var under 1600-talet underkastad betydande skiftningar i sina förhållanden. Reduktionen var den mest ingripande.

Den gamla adeln ledde oftast sitt ursprung från den besutne bonden och såg i jordbesittningen en säker medverkan till en själfständig ställning och till välstånd. En del af östgötajorden tillhörde sedan gammalt östgötaadeln som arf och eget. Genom donationer hade den därjämte kommit i besittning af en stor del af både kloster- och kyrkohemman samt af öfrigt krono. Äfven efter reduktionen hade adeln en icke obetydlig del kvar på kortare eller längre tid eller lifstid i förläning, förpantning eller äfven genom byte eller utlösning med reda penningar.

Som bevis på, huru omfattande ett donationsgods vid denna tid kunde vara, kan här efter en år 1642 upprättad karta nämnas Norrby (Kungsnorrby), hvilket år 1637 som evärdeligt frälse donerades till fältmarskalken Johan Banér, som det säges, för hans seger vid Wittstock. Godset bestod af: Norrby, Hjässa, Bjärka, Kålkärr, Alarp, Beffshemet, Klockarp, Hönehemmet, Prästängen, Tjyfossen, Entorpängen, Kärr, Kårgården, Hvisselmyra, Hylta, Brunneby, Bäckeby, Griskulla, Brohemmet, Näs, Henfors, Vickenstorp, Pattviken, Bensäter, Sörby, Örbäck och Ruda i Brunneby s:n, Mörby, Hassla, Valstad, Hanarp, Löparehemmet, L. Berga, Stenkulla, Fröstorp, Gislarp, Täcktö, St. Berga, Kjärarp, Tolarp, Bricksta, Ekerum i Klockrike s:n, Lönsås, Hyttringe, Snaflunda, Örtorp, Skefve, Bondarp, Kårstad i Lönsås s:n, Fornäs och Hyttringe i Fornåsa s:n, Kulla, St. o. L. Valla, Segorp i Flistads s:n, Ekeby, Näs, Nässja, Åkerby, Åsmestad, Österstad, Kårby i Ekebyborna s:n, Nordsjö, Stråken, Hultorp, Högby, Röja, Hälla, Paradis, Bråta, Bäcekulla, Vika, Bränneby, Skallarp, Kalarp, Bränshult och Svansäter i Kristbergs s:n.

Redan under 1500-talet började en del gårdar inom Östergötland att bebyggas dels af de kungliga dels af adeln. Förutom det af Gustaf Vasa uppförda och förut omnämnda slottet vid Stegeborg uppfördes under nämnda århundrade det gamla ännu befintliga slottet vid Sturefors, byggdt af den år 1600 i Linköping halshuggne Ture Bielke. Braborg bebyggdes mot slutet af 1500-talet af drottning Gunilla. Vid Ulfasa anlades en ny manbyggnad år 1592 af Hogenschild Bielke, som dock icke hann fullborda densamma. Äfvenså uppfördes en större byggnad

vid Mauritsberg o. s. v. I och med detsamma, som adeln hade erhållit skattefrihet för sina säterier, fingo de äfven skyldighet att därstädes uppföra en sätesbyggnad, som var värdig ägarens ställning.

Under 1600-talet uppfördes flera storartade slott, såsom 1630—40 vid Ekenäs af Peder Banér, vid Finspång 1668 af Louis de Geer d. y., vid Ållonö år 1665 af Gustaf Kurek, vid Charlottenborg på 1600-talet af Ludvig Leijonhufvud samt vid Idingstad år 1613 af Jöns Jakobsköld, hvilken byggnad redan 1685 genom eldsvåda förvandlades till ruin. Rönö slott, som anlades af Johan III, fullbordades efter 1630 af Adolf Johan af Stegeborg. Herborum bebyggdes 1636 af riksrådet Axel Banér, Torönsborg år 1646 af riksrådet Jöran Gyllenstierna o. s. v. Skenäs gamla slott förbättrades af pfalzgreffe Johan Kasimir. Med tyska penningar tagna under trettioåriga kriget uppfördes Stjärnorps slott på 1650-talet af Rob. Douglas och Löfstads slott 1652 af Axel Lillie. Stjärnorpsbyggnaden blef aldrig fullt färdig.

Många andra säterigårdar blefvo äfven under detta århundrade bebyggda med präktiga manbyggnader af trä i den vackra s. k. 1600-talets säteribyggnadsstilen med brutet tak.

Men med Karl XI:s reduktion upphörde adelns förmåga att uppföra några slottsbyggnader.

Säterierna, som under 1600-talet endast fingo innehafvas af medlemmar af adeln, ägdes under loppet af detta århundrade af bl. a. följande adliga släkter: Adlerberg, Anckarfjell, Appelgren, Armsköld, von Askenberg, Bagge, Banér, von Beijer, Bielke, Bock, Bogeman, Boije, Bonde, Bordon, Burensköld, Bär, Cederhjelm, Cederholm, Clerck, Creutz, Crusebjörn, Cruus af Edeby, Dahlberg, von Danckwart, De Besche, De Geer, De la Gardie, Douglas, Drake, Dufva, Du Rees, Duse, Edelfelt, Ekegren, Ekehjelm, Eketrä, Eldstjerna, Engelkrona, Enhörning, Fahnehjelm, Falkenberg, Fitinghoff, Fleming, Franc, Frankelin, Geete, von Gerten, Gripenköld, Gripenwald, Grubbe, Gyldenhoff, Gyldenklou, Gyllenadler, Gyllencreutz, Gyllenhorn, Gyllenstjerna, Gyllenstål, Gyllentrost, Gyllenallon, Hamilton, Hilchen, Horn, Holst, Jakobsköld, Kagg, Kijl, Klingenstjerna, Klingspor, Klingstedt, Kruse, Kugelhjelm, Kurek, Kyle, Lagerfelt, Laurin, Leijonberg, Leijonhufvud, Leijonstjerna, Lewenhaupt, Lillie, Lilliehöök, Lilljestjelke, Lindeberg, Linderoth, Lindsköld, Lünow, Mannersköld, Marderfelt, Möller, Mörner, Natt och Dag, Orcharton, von der Osten, genannt Sacken, Oxenstjerna, von der Pahlen, Palbitsky, Pilefelt, Piper, Posse, Reenstjerna, Reh binder, Renberg, Reuter, Reutercrantz, Ribbing, Rosenberg, Rosenbjelke, Rosenhane, Rosenhjelm, Rosenholm, Rosenstrale, Rotkirch, Rydingswård, Rålamb, Råäf, von Schaar, von Scheiding, Schletzer, Schulman, von Schönfelt, Silfvercrona, Silfverlood, Skutenberg, Skytte, Slatte, Snoilsky, Somme, Soop, Sparre, Sparrsköld, Spens, Sperling, Stackelberg, von Stegling, Stegman, Stjernfelt, Storkenfelt, Strijk, Strale, Strömfelt, Stuart, Sture, Stålhandske, Svane-stjerna, Törnehjelm, Törnsköld, Ugglå, Ulf af Horsnäs, Ulfsköld, Ulf-

sparre, Utter, Wachtmeister, Wennerstedt, Wrangel, Ållongren, Årrhane och Ödla m. fl.

Under många af dessa säterier hörde flera eller färre antal hemman eller gårdar. Andra åter ägdes ensamt och gäfvo endast bärgning åt ägaren och hans familj. Vid ett tillfälle befinnes en dylik egendomsägare till riddarhuset anförä sin fattigdom som skäl för sin frånvaro från riksdagen.

Genom resolution af 1686 bestämdes att icke vidare fick »byggas» eller inrättas nya säterier, enär antalet dylika började blifva för stort.

Större delen af dessa egendomsägare voro emellertid äfven statens tjänstemän, och om det bördiga Östergötland för många varit en lockande hemort, så var det dock andra dugande östgötar, som ville deltaga i statslifvet och därför slog sig ned i Stockholm eller å andra orter, dit de som ämbetsmän blefvo kallade. Under detta århundrade tillkom äfven ett stort antal nya adliga släkter. Under en föregående tid var det i all hufvudsak adelsmän, som fått en sådan uppfostran, att de voro skickade att användas i rikets tjänst. Men med skolornas förbättrande och gymnasiernas inrättande fick bildningen en större utbredning. En helt ny klass tillkom, som blef användbar att tjäna staten. Många inom denna klass blefvo adlade. Af dessa må här nämnas östgöten Erik Lindsköld, son af en smed i Skenninge, och som under Karl XI:s regering framstod som en af landets mest begåfvade och framstående personligheter. Han var bland annat landtmarskalk vid 1686 års riksdag. En annan var Nils Lilljeroth, prästson från Asby, som steg upp till rikets högsta värdigheter, emottog råds manteln och liksom Lindsköld slutligen bekom grefvetiteln. Vidare må nämnas Israel Lagerfelt, domprostson från Linköping, som, efter att hafva afsagt sig den plats som lektor i Linköping, till hvilken han blifvit utnämnd, tog anställning i riksarkivet, och som vidare genom sin ämbetsmannaskicklighet befordrades till vice hofrättspresident och slutligen till vice president i kommerskollegium. Därtill kommer Joel Gripenstjerna, prästson från Klockrike, som icke blott var en dugande ämbetsman utan därjämte en uppoffrande patriot. Genom sitt gifte och genom en klok förvaltning af sin förmögenhet blef han en af Sveriges främsta penningemän, men på grund af reduktionen och andra vidriga omständigheter dog han i fattigdom.

Äfven lärda män belönades med adelskap, bl. a. Johan Axehjelm, känd fornforskare samt son af en handlande i Norrköping vid namn de Gebern. Linköpingsbiskopen Samuel Enander adlades Gyllenadler. Äfven för militära förtjänster erhöilo flera östgötar adelskap, såsom den tappre krigaren Alexander Hummerhjelm, som erhöill friherretitel, Robert Douglas, som inflyttade vid 20 års ålder från Skottland till Sverige, där han adlades och slutligen erhöill grefvetitel med Skenninge som grefskap, m. fl.

Adelsmännen voro mycket mana om sina rättigheter. Upprärandet hos en del af dem var dock icke alltid såsom det borde vara. Egen-

nytt, öfversitteri och en viss råhet gjorde sig understundom gällande. Rusttjänsten försumrades. Våldgästningar voro icke ovanliga. Att hos handelsmännen taga varor på kredit och sedan betala med hugg och slag förekom äfven.

Vid ett tillfälle omtalas, hurusom en komminister i Ledbergs socken år 1674 klagade i domkapitlet öfver, att Gustaf Koskull, då e. o. bankokommissarie, sedermera öfverste, hade i kyrkans kor öfverfallit honom med eder och förtretelseord.

Medlemmarne af den högre och den lägre adeln kommo icke öfverens. Särskildt var det frågan om den enes eller andres rang, som ofta gaf anledning till tvister.

Så omtalas i A. Fryxells Berättelser ur Sv. historien, att en ung Douglas af Stjärnorpsläkten till följd af någon dylik tvist utmanade den gamle härföraren Simon Helmfelt († 1677).

— Jag ber herrarne förmana den unge gossen, yttrade H. till de ombud, som kommo med utmaningen, att han håller sig stilla. Jag för min del har så ofta slagits mot rikets fiender och har därpå så trälgångna händer, att jag i dem icke mer känner någon klåda.

För den unge D. blef detta svar naturligtvis en förödmjukelse. Helmfelt blef icke långt senare fältmarskalk, riksråd och friherre.

Att adeln ansåg sig förmer än andra klasser var ju icke underligt i en tid, då den adliga husbonden på grund af gårdsrätten hade makt att själf rannsaka och inom vissa bestämda gränser bestraffa en mängd förbrytelser, som blifvit begångna af hans folk eller på hans gård. Denna gårdsrätt upphäfdes emellertid, då Karl XI blef myndig.

Om hvem, som skulle sitta främst vid gudstjänsten i kyrkan, uppstod ofta tvister, men dylika tvister förekommo äfven inom de andra stånden. De förmögnare af adeln undveko ofta att öfvervara den allmänna gudstjänsten och hade i stället hvar och en sin huspredikant.

Krigsbefälet var en särskild samhällsklass, som tillkommit redan under förra delen af 1500-talet, och som äfven var representeradt vid riksdagarne. Vid slutet af 1500-talet omtalas vid några riksdagsbeslut t. o. m. »menige krigsfolket». Under 1600-talet synes det tillerkänts något större befogenhet att vid riksmöten afgifva sitt votum. Men det blef dock aldrig något eget stånd utan ansågs som ett bihang till adeln. Särskildt i militära frågor inhämtades krigsbefälets mening, innan ridderskapet i dylika frågor beslutade. År 1664 bestämdes, att endast de officerare, som tillhörde landtregementena och ordinarie nationalmilitien, skulle äga representationsrätt. Från 1680 tillkom denna rätt endast öfverste eller öfverstelöjtnant samt en kapten eller ryttmästare vid hvarje regemente.

Äfven under 1700-talet samlades krigsbefälet, ehuru det icke omnämnes i 1723 års riksdagsordning. Från år 1738 inkallades äfven representanter för flottan men aldrig från de värfvade regementena. Sista gången krigsbefälet var inkalladt var till 1778 års riksdag. Från år

1756. da arméns pensionskassa inrättades, och till vår tid har krigsbe-fälet haft befattning med denna kassa, därvid äfven de värfvade rege-mentena haft ombud.

Prästerskapet. Biskoparne residerade fortfarande i Linköping. De voro utan undantag lärda män. Men deras politiska makt var sedan länge bruten och därmed intogo de en långt mindre betydande ställ-ning än förr. Prästerskapet inom Östergötland stod i öfrigt i allmänhet icke högt. Drag af vidskepelse och råhet förekommo ofta. Till och med domkapitlet gick härvidlag icke fritt. Här må anföras ett par exempel.

Då kyrkoherden i Grebo Nikolaus Svenonis vid ett tillfälle förfra-gade sig, huru en sjuårs gosse, som drunknat i Röstens sjö, skulle be-grafvas, resolverade domkapitlet år 1638, att han skulle begrafvas med ceremonier: 1:a emedan han var minderårig, 2:a att platsen däri han blef funnen var farlig, så att han lätt mot sin vilja kunnat omkomma. 3:o propter mali spiritus præsagia; emedan Necken, som i samma sjö alla år plägar borttaga ett kreatur, nu låtit se sig i samma sjö något tidigare än bemalte pilt bortkom.

Kyrkoherden i Örtomta Laurentius Ask anmälde på 1630-talet till domkapitlet, att en kvinna i nämnda socken tagit eldmörja och läst några ord däröfver, så att en sjuk gosse hörde det. Därpå gick hon ut och kastade eldmörjan på gossens träck, hvaraf han fick plågor som en barnakvinna. Domkapitlet hänsköt saken till tinget.

För öfrigt blefvo präster inför domkapitlet eller tinget anklagade för vanvard af prästgårdar, för fritänkeri i religiöst hänseende, hemgång, osämja med församlingen, slagsmål med sockenboar, äfven slagsmål präs-ter sins emellan, dryckenskap t. o. m. i kyrkan, uppsättande, emot kyr-koordningen, af arfskiften, hvarvid de kommo i tråtor, försummelse af tjänstgöring och gudstjänst, svordomar, t. o. m. inför domkapitlet, skör-lefnad och lägerskap äfven med gifta kvinnor o. s. v. En präst ankla-gades för att plåga slagsmål med sin hustru, hvarjämte han hade be-skyllt henne för boleti med djäfvulen. Sockenborna fingo af denne präst från predikstolen uppbära namnet »helfvetits partij» m. m.

Det behöfver ej sägas, att en stor del af prästerskapet icke lät dy-lika vanarter komma sig till last.

Många af stiftets präster utgingo från bonde- eller allmogeklassen.

I öfrigt hänvisas om prästerskapet i äldre tider till J. I. Hähls herdaminne.

Borgerskapet. Axel Oxenstjerna yttrade vid ett tillfälle, att handels-männen genom att drifva upp stadsutskylderna drefvo ut handtverkarne från städerna; »stadsbarnen», sade han vidare, »sättas aldrig i handtverks-lära, utan uppväxa de rika i nöjen och de fattiga i tiggeri, båda i lättja». Och han hotade att utskrifva alla dylika lättingar till knektar. Han yttrade därtill, att borgarne äfven voro bönder eller jordbrukare och därför ingendera med besked. Därigenom bedrefs underslef mot kronan. Ty, när batsmansutskrifningarne skulle ske i städerna, flyttade borgarne

ut till landet och kallade sig åkermän, men när knektutskrifningarne skulle ske å landet, flyttade de som borgare in i städerna.

Denna Oxenstjernas utsago är för tidens förhållanden i allmänhet inom borgerskapet betecknande. De, som ägnade sig åt handeln, hade det i regeln bättre i ekonomiskt hänseende än handtverkarne. Norrköping växte sig under detta århundrade allt starkare såsom provinsens förnämsta handelsstad. Förmögenheten tilltog, så att affärsmännen härstädes kunde med egna kapital sköta hela ortens rörelse. En och annan af handelns utöfvare sökte att förkofra sig i sitt yrke genom affärsstudier utomlands. Men i regel stodo affärsmännens anseende vid denna tid icke högt. Och härtill bidrogo de förmögnare af dem själfva genom äflan att få sina söner anställda som statens tjänstemän eller sina döttrar bortgifta inom denna klass, en företeelse, som för öfrigt fortlefver ännu i vår tid. De genom sin duglighet framstående af borgerskapet uppgingo sålunda i andra samhällsklasser, och borgerskapet fick rekrytera sig bäst det kunde. Det stod också så lågt inom vårt land — och något skäl att härvid göra undantag för Östergötland är icke känt — att i vissa mindre städer förekom, att rådmän kunde tagas till matroser eller att borgare ofta fingo göra tjänst som piskare vid ådömda gatu-lopp.

Höga bevillningar vid skilda tillfällen under århundradet äfvensom skråförordningar och andra tvångsätgärder bidrogo äfven att hämma borgerskapets framåtskridande och uppsving ur dess allmänt spridda fattigdom.

Hvad antalet borgare inom Östergötland angår, må här nämnas, att i Linköping befinnes en handling af år 1682 undertecknad af 7 eller 8 rådmän, 47 handtverkare i mer än 20 yrken och 56 andra borgare. I Norrköping funnos enligt ett mantalsregister år 1584 följande antal borgare: köpmän 20, åkerbrukare och ingenting annat 40, fiskare 40, skeppare 12, fattiga båtsmän 6, mjölnare 12, fattiga dagsverkare 8, fattiga skattmän 8 o. s. v. Detta antal ökades i och med stadens framåtskridande under 1600-talet samt från midten af samma århundrade på grund af de fabriker, som från denna tid här anlades. År 1665 funnos här i rundt tal 90 och i början af 1700-talet omkring 150 handtverkare. Söderköping hade år 1571 omkring 140 borgare, hvilket antal naturligtvis förminskades vid stadens tillbakagång under 1600-talet. Skenninge hade år 1683 ett antal af 89 borgare och Vadstena år 1684 förutom 1 borgmästare och 8 rådmän, 4 krämare, 40 handtverkare i 17 yrken förutom andra borgare, i allt 73 personer.

Bönderna. Det är själfklart att, under en tid då de i socialt hänseende högre stående gjorde försök att för den svenska allmogen införa lifegenskapen eller göra dem till adelstorpåre, bönderna icke hade den bästa ställning. Betecknande är ett yttrande, som fälldes om bondestandet vid riksdagen 1652. Det är underligt, sades det, att det stånd, som är skapadt till trälår, skall anses fritt. Men allmogens lefnadssätt var

icke heller det bästa. Råhet, okunnighet och näfrätt voro ännu i hög grad bestämmande. Att oärlighet ofta gjorde sig gällande såväl vid kronoskatternas betalande som vid knektutskrifningar är icke att undra öfver, då oärlighet och undansnillning förekom äfven bland ämbetsmännen. De bättre lottade ville gärna begagna bönderna till sin egen fördel. Och det var nog icke alla, som ens gillade satsen: »Gör en bonde rätt men icke godt.» Dryga skatter ökade bondens genom fattigdom m. m. nedtryckta ställning.

Böndernas eller allmogeklassens ställning förbättrades emellertid i hög grad under detta århundrade. Härtill bidrog i främsta rummet konung Karl XI, som alltjämt hade i tankarna förkofran inom denna klass. I främsta rummet bidrogo härtill dock de aderton år af en fullständig fred, af hvilken vårt land mot slutet af 1600-talet fick njuta. Kom därtill reduktionen, som gjorde en stor del af denna samhällsklass till kronans arrendatorer i stället för den jordägande adelns, hvarigenom de blefvo själfständigare. Frihet från de svåra utskrifningarna blef en följd af indelningsverket och bidrog äfven i sin mån till lättnader för allmogen.

En motvikt mot ytterligare förkofran blefvo emellertid de svåra missväxtår och därmed följande hungersnöd, som upprepade gånger utmärkte 1600-talet, om äfven andra delar af landet voro hårdare utsatta därför än Östergötland.

Den obesutna befolkningen. Redan i östgöotalagen omtalas, hurusom tionde tillskiftades de fattiga (se sid. 151), en förordning som utan tvifvel ledde sitt ursprung från äldre tider. Under medeltiden funnos för de behöfvande fattiga och sjuka ordnade hospital, själustugor och helgeandshus. Men vid reformationen hade större delen af dessa väl behöfliga inrättningar blifvit indragen till kronan. Hospitalen, där sådana funnos, lämnades visserligen orubbade, men några anslag till underhåll gåfvos icke. Eländet bland de fattiga blef äfven efter reformationen och ännu allt framgent under de närmaste århundradena stort. Inom denna de fattigas klass funnos många, som icke gärna ville ägna sig åt arbete eller taga ordentlig tjänst utan lefde fram sitt lif som inhysesshjon, löst arbetsfolk eller som lösdrifvare.

Under 1600-talet togs dylikt folk emellertid utan förskoning till knektar eller matroser. Kringvandrande kvinnor insattes på arbets- eller tukthus. Klagomål öfver detta lösdrifveri förekommo detta oaktadt alltjämt från de andra samhällsklasserna. Försök att genom stränga åtgärder hämma detta missbruk synas dock föga hjälpt.

De svåraste voro de kringvandrande tiggarna. Och af förordningar från denna tid erfares, hurusom närgångenheten gick ända därhän, att tiggare funnos, som öfverfölo och sökte rifva kläderna af de bättre lottade. Sedan de lyckats tigga tillsammans något penningar, hängåfvo de sig åt dryckenskap, gräl och svordomar. Äfven mot minderåriga förekommo i afseende å sysslolöshet och tiggeri klagomål. Men också inom sina hemsocknar lefde många fattiga i stort armod. Församlingarna

ålades visserligen att försörja dessa, men några bestämmelser om sättet för denna försörjning gåfvos icke. De orkeslösa fattiga blefvo äfven hänvisade till att bettla. De voro till och med därtill berättigade inom ett visst anvisadt område, för hvilket de bekommo »tiggarpass». En plats, där de fattiga gärna samlades för att begära de bättre lottades hjälp, var vid kyrkdörrarna.

Litteraturen. Kvädet eller sången är bekant hos våra förfäder redan i uråldrig tid. Hvarje betydelsefull tilldragelse i det offentliga eller enskilda lifvet blef föremål för dikt, en dikt som sedermera blef en historisk urkund. Äfven våra äldsta lagstadganden uppsattes i äldre tiders versform. Därtill gifva flera af Östergötlands runstenar vittnesbörd om verskonsten under runstensperioden. Skalderna räknades till de främste, hvarhelst de uppträdde. I striden voro de omgifna af en sköldborg, uppställd där de bäst kunde se stridens gång. Och deras sånger hördes öfverallt både vid allvarliga högtider och glada fester.

Man vet också att berätta, hurusom de isländska berömda skalderna Einar Skulason, Olaf Tordarson och Sturla Tordarson vistades hos östgötakonungarne Sverker d. ä. och Sverker d. y. samt hos jarlen Birger Brosa af Folkungasläkten.

Jämsides med sången tillkommo sagorna, innehållande folkminnen af historiskt innehåll. Jag hänvisar här som exempel till Rökstenen med sin hänsyftning på äldre sagor och deras hjältar.

Med kristendomen följde legender eller berättelser om svenska helgon, som fått lida för sin religiösa tro. »Det var i legendens atmosfär», säger H. Schück, »som Birgittas världsåskådning utvecklade sig och tog gestalt.» Om den inverkan, som Birgitta samt senare Vadstena kloster och dess folk hade i litterärt hänseende, är förut omordadt i detta arbete. |

Att en stor del af de dikter, som under medeltiden funnos i Sverige, voro af främmande ursprung, veta vi. I allmänhet plägade någon förmögen person bekosta öfversättningen. Så är det bekant, att dikten Konung Alexander omskrefs mot slutet af 1300-talet på bekostnad af Bo Jonsson. Under senare delen af 1500-talet tillkommo s. k. visböcker, i hvilka samlare upptecknade dikter, som de kommo öfver. Till en början voro dessa mest af religiös art, men äfven andra visor tillkommo senare. En dylik visbok finnes i Linköpings bibliotek med företrädesvis lyriska sånger.

Bland visor från äldre tider, som på ett och annat sätt beröra Östergötland, nämnas: Starkodds kväde om Brävalla slag, Kung Sverker och slaget vid Lena år 1208 och Vreta klosterrof under 1200-talet, hvari skildras, huru östgöotalagmannen Lars Persson bortförde konung Erik Erikssons svägerska ur Vreta kloster samt flydde med henne till Norge. Från senare tid nämnas: Vålönskningar till konung Sigismund 1597. K. Sigismund och Stångebro slag 1598, Hertig Karl och Stångebro slag 1597, 1598 m. fl.

Ett arbete, som icke hör till diktens område, men som är ett af medeltidens ryktbaraste litterära alster, är »Om konunga- och höfdingastyrrelse», hvars syfte är att vara en uppfostringslära för unga konungasöner. Det har framhållits, att förf. till detta arbete måhända är mag. *Filip Ragvaldsson Puke*, en lärd man, som en tid var dekan i Linköping, sedermera riksråd och kansler, och som afled omkring 1332.

En annan vittret östgöte från 1300-talet var den utmärkte biskopen i Linköping *Nils Hermansson* (sid. 133). Han författade många arbeten och öfversatte därjämte ett flertal till svenska. Han författade bl. a. äfven ett arbete om S. Birgitta med den vackra växelsången *Rosa rorans*. Det har länge uppgifvits, att H. skulle författat den bekanta »Elisifs visa». Redan år 1877 påvisade R. Bergström, att H. icke kan vara förf. Detta har sedermera äfven blifvit sagdt af andra nyare förf. H. Schück anser även visan icke vara någon medeltidsballad utan stämplat den gamla uppgiften som ett falsarium. De båda bröderna *Johannes* och *Olaus Magnus'* litterära verksamhet är förut omtalad (sid. 248). Likaså är *Hemming Gads* nu förkomna Svea rikes historia förut omnämnd (sid. 210).

Under 1600-talet märkas följande östgötar som författare: biskopen i Linköping *Johannes Botvidsson* († 1635), framstående predikant och förf. i religiösa ämnen, samt i öfrigt biskoparne *Andreas Prytz* († 1655), som bl. a. författade ett skådespel om Olof Skottkonung och ett annat om Gustaf Vasa samt i öfrigt känd som utmärkt predikant, *Sam. Enander-Gyllenadler* († 1670), *Johannes Terserus* († 1678), *Olof Srebilius* († 1700), förf. till bl. a. den s. k. Storkatekesen eller Förklaring öfver Luthers lilla katekes (fig. 225), *Hakvin Spegel* († 1714), förf. till *Thet öppna paradis* och *Thet tilslutna paradis* samt i obunden stil till strödda predikningar, Svensk kyrkohistoria samt en svensk ordbok. Spegels arbete *Guds verk och hvila* anses numera vara en utvidgad bearbetning af dansken Arrebos »Hexaameron», som åter är en bearbetning af fransmannen Du Bartas' »La sepmaine première». Vidare märkas ärkebiskop *L. P. Gothus* († 1646), häfdaforskaren *Johan Messenius* († 1636), som därjämte var dramatisk författare, *Lars Fornelius* († 1673), »Sveriges förste estetiker» och förf. till heroiska kväden öfver Gustaf Vasa och Gustaf II Adolf, om hvilket senare samtiden sade, att det var i afseende å språkets renhet och stilens behag fullt jämförligt med Virgilius, *Samuel Brask*, dramatisk författare († 1668), hans son *Petrus Brask* († 1691), *Gustaf Ollon* († 1703), *Jakob Arrhenius* († 1725), alla tre psalmförfattare. Som vetenskaplig forskare framstår under denna period *Johan Axehjelm* († 1692), men hans arbeten blefvo icke offentliggjorda samt äro nu förlorade. Som fornforskare framstå *Johan Hadorph* († 1693) genom en del af honom inom detta område utgifna arbeten. En lärd man, som utgaf flera arbeten i rättslära och politik, var professor *Lars Banck* († 1662).

Lefnadssättet. Ett öfverflödigt lefnadssätt var utmärkande för större delen af detta århundrade. De lägre klasserna följde, så långt de kunde,

de högre ståndens föredöme. Öfverflödiga måltider äfvensom dryckeslag ansågos som de främsta nöjena.

Vid måltiderna hade bruket af gaffel ännu icke blifvit allmänt infördt, icke ens inom de högre klasserna. Man åt fortfarande med fingrarna. Dagens arbete började i regel tidigt. Middagen intogs vid 11—12-tiden och kvällsvarden kl. 6.

Drycker, som vid denna tid användes bland de förmögnare, voro renskt vin, kanariesekt och rödt, franskt vin äfvensom hembryggdt öl. Äfven tobak och pipa voro i bruk.

Inom andra samhällsklasser förnöjde man sig med mjöd samt humle- eller porsöl. Bruket af brännvin hade ännu icke kommit i så allmänt bruk som under sista delen af århundradet. Att det dock redan i början af 1600-talet emellanåt användes till öfvermått, framgår bl. a. af ett tingsprotokoll från år 1624, i hvilket omtalas, att några Ydrebonder i Linköping förtärt så mycket brännvin, att vid resa till Norrköping en af dem vid Linghem af sina stallbröder befanns sittande död å sin drög. Protokollet gifver icke besked om huruvida han — som det misstänktes — blifvit slagen till döds af de medföljande druckna kamraterna eller om han aflidit af det omåttliga brännvinsförtärandet.

Begifvenhet på dryckenskap tilltog i en oroväckande grad under de senaste årtiondena af århundradet. Bönderna började alltmer att förvandla sin säd till brännvin. Supgillen förekommo allt oftare.

Råheten tog vid dylika gillen — inom alla klasser — sig uttryck i samtalsspråket samt i trätor och slagsmål, hvilka understundom slutade med dråp.

Förordningar rörande öfverflöd i mat, dryck, kläder och bröllopsgäfvor m. m. utfärdades men blefvo föga följda.

Efter reduktionen tvingades emellertid adeln på grund af bristande tillgångar att inskränka sitt öfverflödiga lefnadssätt. Begrafningarna, som försiggått under det största öfverdåd och med betydande kostnader, blefvo nu enklare. Karl XI:s goda föredöme lämnade äfven spår efter sig inom alla samhällsklasser, och litet hvarstades kom ordning och torftighet till heder, om ock råheten, parad med okunnighet, därmed icke upphörde.

Domstolshandlingar gifva endast vittnesbörd om undantagsfall. Folket i gemen kan därför icke rätteligen bedömas efter dem. Men dessa handlingar äro likväl betecknande för många förhållanden, och en hvar kan lätt af desamma draga sina slutsatser om den tidens lefnadssätt och seder. Efter dylika protokoll från 1600-talet anföras därför här några utdrag.

En bonde hade i våda slagit ihjäl en annan bondes hustru. I bot fick den skyldige år 1614 utbetala 10 alnar »engelskt», 11 lod silfver, 300 mark penningar och en ko, hvartill kom förut utlagda 50 mark i »frändebot». Den dödade man gaf då den skyldige »fridsbref för födda och ofödda».

En kvinna, som bedrifvit enfaldt hor, dömdes 1615 att mista öron, näsa och lockar vid »stupan», men på grund af hennes husbondes för-

bön förskonades hon med böter. Den skyldige karlen dömdes till 100 dalers böter.

Lasse i Botilarp hade år 1616 till tinget instämt Per i Attarp, för att han blifvit beskylld att ha stulit en stut. Per nekade emellertid att ha gjort en dylik beskyllning utan hänvisade till Jöns klockare, som sagt det för honom. Jöns framkallades då och tillfrågades, om han gjort så, hvarpå han svarade: ja. »Då lades honom på» — säges det — »att han det med sin konst inför rätten skulle göra. Han åskade då en kyrknyckel och Davids Psalterium, hvilket han bekom. Här läste han nu öfver nyckeln några besvärjningar på svenska och latin. I nyckeln satte han några namnsedlar. Men hans konst felte honom. Denna sak tog då de gode män i rätten i ett noga betänkande, och all den stund det icke var bevisligt, att han några med sin konst gjort skada utan allenast bedragit folk och fört dem till en vrångvis mening, så kunde de icke handla med honom efter högmålsbalken. Afsades förty, att han skulle föras till Linköpings kapitel och där denna gång plikta och lida efter kyrkorätt.» En annan gång skulle han plikta enligt lagen. »Men Per gjordes fri för stuten.»

År 1621 dömdes en piga, som hängt sig, att föras till skogs och brännas å bål.

En bonde, som förkortat en annan bondes lif, ålades år 1633 att i mansbot till den dödes moder, bröder och systrar samt släkt och närskylde fränder gifva 750 mark svenska, samt åt den dödes moder i vänskapsgåfva 14 lod silfver och ett par valda oxar »och än till öfverflöd på det all vidlyftighet, som nu eller i framtiden kan uppväxa, till arfvingarna och slakten en oxe, på det allt hat och oenighet skall vara begravt och aldrig mer ihågkommas». Härefter tillgafs den skyldiges skuld och brott, och skulle ingen af slakten honom i kommande tider ytterligare åtala »utan honom för sig och sina efterkommande ledig, fri och all vänskap tillsäga».

Välb. jungfru Karin Bock hade år 1634 instämt en lösdrifverska, som hade utspridt, att nämnda jungfru födt ett barn, som hon utkastat på marken, hvilket barn sedan lefvande blifvit funnet och upptaget. Lösdrifverskan, som på mångahanda sätt gjort sig illa känd vida omkring, måste slutligen erkänna, att hon »utan alla skäl, sanning och gifvande orsak hade utspridt detta slemma rykte på jungfru Karin Bock», som äfven af rätten frikändes, under det »äreskämmerkan» rekommenderades hos hofrätten till svårt straff, »då hon både efter lag samt välfångna adliga privilegier sig försett».

För slagsmål (örflilar, hådrag, blånader och blodvite) å kyrkoplatsen i Sunds s:n dömdes bönder till böter år 1664, hvartill skulle komma det straff, hvartill de andlige kunde döma, därför att slagsmålet försiggått å kyrkvallen.

En ung ogift dräng hade lägrat en piga. Han dömdes 1665 till 40 och hon till 20 marks böter, »staendes båda skrift hos häradsprosten,

och har hon intet af honom förvänta, det andra plägar få, då hon efter alla omständighet synes hafva dragit honom uppå sig.

En fånig kvinna bekände sig vara lägrad af en dräng. Hon skulle plikta 20 mark men förskonades och skulle blifva »exekutorska i häradet att piska andra löska kånor». Detta var år 1674.

I rättegång år 1683 emellan två åboar i Helgesfall, af hvilka käranden, Måns Hörning, var gift inom adlig släkt med en dotter till Mikael Bock till Malma, fällde rätten den dom, att då Hörning utan skäl gjort åtskilliga orättvisa beskyllningar mot Per Håkansson, skulle Hörning böta: för obevislig beskyllning att ha tagit 5 kärfvar halm 3 mark, för ärerörig beskyllning som tjuf och skälm 40 mark, för okvädinsordet Per Täljknif 3 mark, för det han i vrede sprungit in efter värjan för att därmed skada samt därefter gjort hemgång 40 mark samt slutligen för att han själf stämt Per, skrifvit stämningen och satt länsmannens namn under, denne ovetande, och sålunda gripit in i annans ämbete 40 mark, allt s. mt. Men som böterna voro stora och Hörning icke hade något att böta med, hemställde rätten, som icke ansåg sig behörig döma i brottmål, till hofrätten, huru härmed skulle förhållas. Samtidigt upplyste rätten, att H. var »en debauchant» (liderlig) och »hustrun af adel intet rådande».

År 1690 hade en ung piga haft beblandelse med två karlar samt blifvit i välsignadt tillstånd. Genom ett svårt fall hade hon därefter fått missbörd. I förskräckelsen hade hon kastat fostret på en brasa, framför hvilken hon satt. Domen blef döden men med förbön hos hofrätten om förskoning. Den ene af karlarne, en dräng, sköt ihjäl sig. Han hade förut visat sig mycket bekymrad öfver att han skulle stå på pal-len i kyrkan. Rätten beslutade med anledning häraf, att drängen, som i förtviflan med berädd mod sig förgjort, icke skulle komma i kyrkogård utan brännas å bål liksom bössan, så att denna senare icke skulle blifva andra till frestelse.

Härofvan äro anförda exempel på några vid nämnda tider begångna brott, såsom dråp, stöld, vidskepelse, själfmord, äreskändande förtal, slagsmål, lättsinnigt lefverne, hemgång o. s. v. Vid andra rättegångstillfällen afhandlades om uppstudsighet mot föräldrar, mordbrand, tjufköp, syneförrättningar, försummelse att infinna sig i lagstadd tjänst, försummelse att uppföra lagstadgad soldattorp, testamentstvister, härbärge åt främlingar, stolfördelning i kyrka o. s. v.

Förutom ofvannämnda straffbestämmelser förekommo gatlopp, vatten och brödstraff, att föras till »Linköpings torn» eller förvaring i »kistan», äfven kallad »stupan» o. s. v.

Kistans utseende i äldsta tider torde endast bestått i en gräfd djup graf, täckt med lucka eller galler. Under 1600-talet antages den i allmänhet bestått af en öfver marken timrad fyrkant af 3 till 4 stockar utan stenfot, fönster eller eldstad. Då taket var hopspetsadt, fanns en läm på ena sidan, hvarigenom fängen fick krypa in. Sluttade taket åt två sidor, var det en lag dörr å ena gafveln.

Linköpings konsistorieprotokoll lämna äfven åtskilliga uppgifter rörande lefnadssättet inom en del af Östergötlands prästerskap under 1600-talet. Efter J. I. Hähls herdaminne omtalas här ett och annat. Man bör dock icke förglömma, att hvad som här anföres, visserligen är betecknande för tiden, men att dylikt, som här berättas, hörde till undantagen.

En kyrkoherde i Konungsund hade år 1640 blifvit inkallad till domkapitlet, men i stället för att infinna sig där satt han i staden flere dagar å rad och drack till långt på nätterna. Sedan han många gånger blifvit kallad af pedellen, måste han »öfverst drucken gå in i custodiam». För detta blef han »priverat officio». Anklagades i öfrigt att hafva »skamligen burit sig åt med en hustru i Rogberga, hafva skällt barberaren Henriks hustru för en h . . . , ridit galen i Skenninge, burit sig ohöfligt åt med herr Anders hustru i Kallerstad, gjort hemgång» m. m.

I juli år 1652 anklagades samma kyrkoherde för att hans hustru begagnat dopfunten att koka svärta i och att hon tagit bort en del af mässesäcken, att nämnde kyrkoherde utsatt kyrkans psalmbok för brännvin, försummat predikan, varit drucken i kyrkan, vid ett gästabud skällt som en hund, p . . . t på Kirstin i Grimmeby, strukit gamla prästfrun om munnen med sin spott, kysst sin hund, vanhäfdat prästgården, sålt bort höet, bränt upp bäs balkarna samt genom en stambok ljugit tillhopa 538 daler. Församlingen anhöll att blifva kvitt denne sin pastor. Domkapitlet resolverade, att »saken skall ännu hänga till en tid, efter det icke så snart kan slutas». Emellertid blef kyrkoherden afsatt den 19 januari 1653.

Några månader senare anklagades han för att vanvördigt hafva skickat sig emot biskopen och »cumulerade sin blasphemia emot Gud publice inför consistorio», sägande: »ja, jag säger ännu: Deus et Deus essentialiter, han är ock en björn, lejon, parder etc.» Bad konsistorium honom med »sycophantiis och sophismatibus hafva fördrag och gå sin kos», hvarjämte beslutades, »att han aldrig mer skulle komma till gället igen utan akterna från topp till tå sändas till tinget». Detta oakadt betygade både han och hans hustru »med svordomar och förbannelser, att de icke skulle gå från gället med lifvet».

År 1635 omtalas i konsist. prot., att det »kom bref från Hällestad, i hvilket en mag. Botvid begärdes till kyrkoherde, efter som han varit ogift och kunde försörja den fattiga änkan med sina små barn, dem de ästundade blifva behållna vid gället». Han erhöll äfven tjänsten.

Följande år läses i samma protokoll: »Förliktes mag. Botvid och hans komminister Måns salunda: 1. Den senare skulle hålla den förre i ära, 2. Måns intet företaga i socknen utan pastors ja och samtycke, 3. pastor behålla hyttorna, 4. Måns afstå med allt buller, 5. pastor gifva Måns i kaplanlön femton daler godt mynt och tre tunnor säd. Summa: pastor och Måns skola hålla sig kristligen och väl å båda sidor. Hvilkendera parten, som afbryter, skall böta två par oxar till domkapitlet och ett par till sockenkyrkan.»

Äfven följande år tvistades emellan kyrkoherden och hans hustru samt komministern. Kyrkoherden skulle, bestämde domkapitlet, hålla en allmän sockenstämma för att bilägga tvisten.

År 1646 voro mag. Botvid och Nikolaus Olavi inkallade till domkapitlet.

Denne Nikolaus hade varit komminister i Hällestad men var nu krigspräst vid Östgöta infanteri samt blef sedermera kyrkoherde inom stiftet men suspenderades år 1673 för otidigheter mot ryttmästare G. Silfverlod.

Emellertid voro de nu inkallade för att svara för ett emellan dem inträffadt »perlemente» vid ett barnsöl hos junker Nils på Skånstorp. Botvid anförde därvid, att under aftonen intogs en »simphoni» och att Botvid spelade på en liten fedela. När de nu voro lustiga, stod herr Nils på golfvat och ville dansa samt bad Botvid spela upp för sig. Botvid sade sig ej vara någon speleman. Då bjöd Nils honom en half mark, sägande att en speleman bör icke hafva mer.

— Kanske jag skall spela, sade då Botvid, för I förhållit mig min tionde.

Nu sprang Nils öfver hufvudet på Botvid, slog sönder simfonien samt ville slå mag. Botvid, hvarvid han hade antingen en knif eller en nyckel i handen. De, som stodo omkring, höllo herr Nils, under det Botvid gick upp till en nattstuga.

Häremot anförde nu Nils, att han dansade först med Botvids hustru, sedan med hans syster samt att Botvid kallade honom en »lappare».

Nils förhölls, att han varit »en slinsk och högfärdig sälle, hvilket väl kunde pröfvas af hans klädedräkt och doktorejacka, den hans stånd icke kräfver». Därpå svarade Nils, »att han ej aktar konsistoriales», de äldre undantagna.

Domkapitlets beslut blef, att »Nikolaus skall priveras officio, till dess någon förman och biskop kommer.

Kyrkoherden Per Botvidsson i Tjällmo anklagades inför domkapitlet för att ha slagit sin komministers fyra kor och fördärfvat två af dem, att gudstjänsten en gång måst inställas för prästernas träta samt för att prästgården vansköttes m. m. Per ålades att i stället för de slagna djuren gifva andra goda kor i stället. Båda prästerna skulle hägna sina gärdesgårdar och båda borde »krypa i proban», efter som de grälat i församlingens närvaro. Men efter sexmännen bådo för dem, fick herr Per endast böta två kannor vin, hvilket från predikstolen skulle afkunnas förstkommande söndag.

Mag. Mattias Vikman hade fått k. maj:ts befordran till Vikingstads pastorat år 1667. Men konsistorium ålade honom att, när han under sin skoltid i Linköping begått hor med en adelsmans dotter, han nu skulle komma in från Vikingstad för att med en oration afbedja sin synd så hos docentes et praeceptores som hans forna commilitones, af hvilka en del ännu voro kvar.

En kyrkoherde i Näsby (Rystad) anklagades 1673 af tretton bönder för osämja med sin församling samt att han förbannade dem från predikstolen, så att de måste öfvergifva sina gårdar, om han fortfarande skulle vara deras kyrkoherde m. m. År 1696 anklagades han ånyo för åtskilliga ämbetsfel, oordningar och sin hustrus ilska.

Kapellanen i Veta, herr Måns, anklagades att ha rifvit skägget af sin kyrkoherde, Johannes, och samtidigt slagits med klockaren. Därjämte beskyldes han för lägersmål med Anna i Mörby. Domkapitlet resolverade 1641, att herr Måns skulle taga vittnesbörd af dem, som lågo med i boden, att han ej oärligen umgåtts med Anna. Emellertid skulle han för detta samt för slagsmålet med sin pastor och med klockaren afhålla sig från sin tjänst. Därtill förmanades såväl pastor som komminister att vakta sig för otidig dryckenskap, hvarjämte Måns ålades att upphöra med »att vara så envis och kretaktig som han är». Måns blef sedermera kyrkoherde i Herrestad.

Då en komminister i Åsbo, sedermera kyrkoherde i Trehörna, gifte sig, begärde han om förlåtelse hos biskop och konsistorium för sitt otjänliga giftermål. Domkapitlet yttrade, enl. protokoll af den 4 jan. 1644, att en präst icke bör träda i äktenskap med en kvinna, som till förene är förkränkt, men bestämde »att han må gifta sig men betale till konsistorium 10 dal. k:t».

En komminister i Svanhals och Kumla anklagades 1640, att han »in baptismi administratione excluderat alla formalia baptismi», att han predikade onyttiga fabler, i en predikan sagt, att församlingen har så långa råfverumpor som från hufvudet till fötterna och att han i en ölstuga förbannat så många där voro. Härför fråntogs han tjänsten på en tid.

Senare anklagades samme man för att ha lagt sig inne med en kvinna och med henne aflat barn, att han en söndag rifvits med klockaren i kyrkan, att han okvädat församlingsbor, att han öfvat slagsmål vid gästabud samt att han tagit bort andras gärdesgårdar. Domkapitlet ålade honom år 1644 att afhålla sig från tjänsten, men han fick behålla sin kaplanslön, »icke för sina meriters skull utan på grund af medlidande, eftersom han är prästman och har många barn att försörja» (sid. 321).

Ståthållare i Östergötland under början af 1600-talet: *Ture Jakobsson Rosengren* 1606 († 1611), samtidigt *Johan Gabr:son Oxenstierna*, 1600 ståth. på Stegeborg, öfver Norrköping och Söderköping med dess län († 1607), *Erik Sv:son Ribbing*, gubernator 1607 öfver Östergötland och Dal, hertig Johans furstendöme, under det denne var utomlands, *Lindorm Ped:son Ribbing*, 1605 ståth. på Vadstena och 1621 öfver Östergötland († 1627), *Erik Jöransson Ulfsparre*, ståth. på Stegeborg och dess län 1615, öfver Norrköping med län 1618 och öfver Östergötland 1627, och *Karl Sparre* 1632 († s. å.).

Landshöfdingar: *Knut Posse* 1634—1637, *Schering Rosenhane* 1637—1643, dennes broder *Johan Rosenhane*, vice landshöfding under broderns

bortovaro utomlands från 1643 och till sin död 1645, *Jakob Skytte* 1645—1650, *Johan Gyllenstierna* 1650—1654, *Anders Gyldenklou* utnämnd 1654 men tillträdde aldrig tjänsten, *Axel Sparre* 1655, *Johan Rosenhane* 1656, *Gustaf Kurck* 1658—1664, *Anders Lillichöök* 1664—1678 med *Ax. Rosenhane* som vice landshöfding 1666—1678, *Axel Stålbarm* 1678—1687, *Erik Lovisin* 1687—1693, *Håkan Fägerstjerna* 1693 († s. å.) och *Lars Eldstjerna* 1693—1701.

Axel Lillie till Löfstad.¹ Följande anteckningar om Lillie visa, hvilket växlande lif, män i hans ställning under de långvariga krigen fingo föra. De äro synnerligen betecknande för en tid, då krigshändelserna togo så många krafter i anspråk som möjligt utom riket, och då hemma inom riket processlystnaden — ett arf från föregående århundrade — hos så många upptog både tid och tankar. Det är icke därför, att L. intog någon så särskildt bemärkt plats inom provinsen, som dessa anteckningar här införas. De införas som en tidsbild, berörande en östgöte från 1600-talet.

Fältmarskalken Axel Lillie hade vistats utomlands tillsammans icke mindre än trettio år, alltjämt i rikets tjänst. Redan vid sjutton års ålder hade han år 1620 som »kammardräng» kommit i tjänst hos konung Gustaf II Adolf. Fem år senare blef han fänrik vid ett kompani fotfolk. Han genomgick sedan alla graderna, men befordringarna läto icke länge vänta på sig, ty vid 27 års ålder hade han redan fått eget regemente. Sedermera blef han mycket använd inom olika områden. Så småningom hann han de högsta äreställen, och efter att ha blifvit generalmajor, kommandant i Stralsund, vice guvernör i Pommern och ett par år senare i Leipzig och Meissen, blef han senare riksråd, krigsråd, kammarråd, generalguvernör i Pommern, hvarför han likväl såges fått betala drottningen 50,000 rdr, fältmarskalk m. m.

Hans släkt räknade sitt ursprung från 1200-talet, och han var en Lillie af Greger Mattsons ätt, ehuru enligt utsago af en senare tids forskare (Örnberg) denna släktskap icke kan ledas i bevis.

Under sin långa vistelse utomlands hade han till en början följt Gustaf Adolf på hans fälttåg i Livland, Polen och Preussen. Sålunda finna vi honom bl. a. år 1629 deltaga i Wrangels tåg till Strasburgs undsättning, under hvilken tid han med finnarne nattetid slog en ny bro öfver Printzeälfven i stället för en afbränd. År 1631 anförde han dem, som fatt i uppdrag att storma Würzburgs slott, hvarvid han med sitt folk förföljde fienden in i slottet »och det således med stormande hand eröfrade». De, som vid detta tillfälle särskildt berömdes af konungen, voro Torstensson, Lillie och Brahe. Mot slutet af samma år förlorade han vid eröfringen af Mainz sitt ena ben genom en styckekula, då han skulle göra rum för de svenska batterierna. Han måste seder-

¹ Till en del efter de i noten sid. 340 omnämnda handlingarna, hvilka till senare tid tillhört Göta hofrätt.

mera alltid begagna träben. Detta hindrade honom dock icke att fortfarande deltaga i de tyska krigstågen.

Vid ett annat tillfälle några år senare träffades detta träben af en kula.
— Det var väl, sade då Lillie leende, det andra benet, du menade.

År 1635 förde Lennart Torstensson och Lillie de i Preussen förlagda trupperna från Danzig till Pommern samt hade då vid Wollin att utstå ett anfall af den kejserlige fältherren Marazini. I slaget vid Leipzig 1642 förde L. andra liniens midt. Det var här en för svenskarne dyrköpt seger, och flere af det högre befälet föllo eller blefvo sårade. L. synes vid detta tillfälle sluppit oskadd undan. År 1645 finna vi honom, tillsammans med Königsmark, härjande draga fram i Sachsen ända till portarne af Dresden, o. s. v.

Då L. nu emellertid efter lång tids bortovaro i början af 1650-talet återkom till fäderneslandet, synas hans släktingar slagit under sig en del af hans arfvegods. Han anhöll då hos drottning Kristina, att hon, som hade högsta domsrätt, skulle anbefalla Göta hofrätt att upptaga dessa hans saker till bepröfvande, enär hofrätten därförutan måhända skulle, ursäktande, dem icke upptaga, enär »saken synes vara något gammal».

Som skäl för sin anhållan anförde han, hurusom hans fader i hans späda år blifvit dödad vid Kerkholm 1605 samt huru han därefter i unga år kommit först i Gustaf II Adolfs och sedermera i drottningens och fäderneslandets tjänst och huru han, sedan han kommit till myndiga år, merendels stadigt varit utomlands i öfver trettio år, så att han icke haft någon tid att sköta sina egna angelägenheter förrän efter sin hemkomst. Och nu hade han funnit, huru det af en del af hans anförvanter och af dem, som enligt lag skulle varit hans målsmän och närmaste släkt, honom vore för när skedt, samt att ingen låtit sig vårda om hans bästa eller välfärd, utan gjort som de själfva behagat.

Denna hans anhållan blef på anförda skäl af drottningen bifallen.

L. ingick då till hofrätten med klagomål, till en del anförande hvad han andragit i sin skrift till drottningen samt därtill, huru han under den förflutna tiden erhållit något arf särskildt efter sin farfaders broder Erik Jönsson Lillie (ståth. på Vadstena slott), där hans medarfvingar gjort honom orätt med hans sätesgård Löfstad, i hvilket afseende han blifvit vanlottad. Som han då — arfskiftet var år 1611 — var ung och i omyndiga år samt därefter kommit utomlands, hade han icke förrän nu på sista tiden fått kunskap om Löfstad. Saken androgs därför nu hos hofrätten, för att hans »rätt måtte de andra medarfvingarnes lotter jämföras och efter lag jämkas».

Särskildt vänder han sig till öfversten Peder Larsson Rääfs fru, Anna Axelsdotter Lillie, hvilken såväl som de andra arfvingarne »njutit i så många år fullt vederlag för de 20 tunnor spannmål, som Löfstad är för högt lagdt». Han anhåller vidare, att Peder Rääf, hans fru och deras son Axel Rääf för detta skulle hålla honom skadelös.

I en annan skrifvelse till hofrätten, dat. Löfstad år 1653, vände sig Lillie med sin stämning särskildt mot nämnde Peder Rääf och hans fru »som detta bytet såsom förmyndare å mina vägnar drifvit hafva och sedan deras son välb. Axel Rääf, som deras arfvinge är», och må Axel Rääf sedan tilltala medarfvingarne, »om han det gitter».

I denna sistnämnda skrifvelse omtalas äfven ett annat arfskifte efter Lillies moders farbroder Peder Bagge på Söderby (nu Sörby i Örtomta socken), och hade han där »ingen annan att tilltala än fru Karin Bagges barnbarn Anders Stråle på Skälsnäs och dennes syskon och svågrar Göstaf Loo, Lars Eenhörning och hans bröder samt Magnus Stråle och Per Ulf sax». Beder därför, att »medelst den k. hofrättens rättrådiga utslag till sin rätt förhjälpas».

Icke långt därefter måste Lillie emellertid ånyo ut i rikets tjänst, hvadan dessa processer tillsvidare uppskötos. Han blef nämligen 1655 guvernör i Halland. I denna sin tjänst fick han 1658 emottaga Blekinge under svensk lydnad. I Halland trifdes han dock icke utan ville hellre vistas vid Löfstad och i Östergötland sköta sina affärer och arfstvister.

Ännu år 1660 finna vi honom i arfstvist med Bengt Bagge till Berga.

År 1656, då ett anfall af danskarne befarades, fick L. befallning att resa ner till Halland, men ville då till följd af sjuklighet i sitt ställe sända en annan. Han fick emellertid till svar, att han *mdste* dit, äfven om han skulle låta bära sig dit på bår. Lillie reste det oaktadt icke. Han hotades nu med afsättning. Först då begaf han sig af. Emellertid utnämndes en annan guvernör. Lillie utnämndes i stället till fältmarskalk. Konungen ville icke stöta sig med honom, enär han stod i en låneskuld till honom på öfver 70,000 rdr.

År 1660 blef L. medlem af den nya reduktionskommissionen. Den sista beställning, han erhöll i statens tjänst, var, då han 1661 blef generalguvernör i Livland. Han synes dock fortfarande vistats på Löfstad, där han afled i december 1662.

Till sina arfstvister och processer hade Lillie nog, åtminstone delvis, full befogenhet. Han var dock den, som alltid främst såg sitt eget bästa till godo. Så skall han t. ex. vid Würzburgs eröfring för egen del tagit icke mindre än 80,000 riksdaler. Löfstad bebyggdes äfven af honom med medel, tagna i tyska kriget. Men det var ju så tidens sed.

Lillie var en rik man. En del hade han bekommit genom arf. En del förvärfvade han själf. Drottning Kristinas slösande frikostighet med statens domäner kom dessutom Lillie till del. Så erhöll han 1651 gåfvobref på en tomt vid Norrmalmstorg i Stockholm, på gods i Östergötland och Smaland samt på Linköpings kungsladugård och 1653 på ytterligare åtskilliga lägenheter i Östergötland. Som friherrskap erhöll han 1651 Kydes i Kexholms län och som grefskap 1652 några gårdar vid Laholm i Halland, benämnda Lillienborg.

Lillie var till sin karaktär högdragen och själfrådig. Till sitt sätt var han häftig och skaffade sig därför många ovänner. Han fick dock alltid erkännande för sitt mod och sin duglighet som krigare. Hans själfrådighet förskaffade honom understundom ett och annat obehag, såsom då han blef nämnd till v. guvernör i Leipzig och Meissen men icke flyttade dit, därför att han trufdes bättre i Pommern, dit han reste. Han blef här för af regeringen allvarligen tillhållen och förelagd att genast begifva sig till sin plats.

Hans häftiga lynne gjorde honom föga omtyckt i Pommern, och 1641 blef han äfven af regeringen tilltalad för att för mycket »förnöta tiden med onödiga dispyter öfver förment höghet» — hvilket för öfrigt utmärkte mången vid denna tid — samt därför att han icke själf sökte utmärka sig, utan då något af vikt skulle förehafvas, sände han därtill en annan, »hvarigenom allt lofligt förehafvande måste falla i brunnen».

---

226. Hedvig Eleonora.
Efter en elfenbensmedalj i statens hist. museum.

III.

Under 1700-talet.

Den administrativa förvaltningen af Östergötland var ännu under de första tiotalen år af 1700-talet icke enhetlig. Som lifgeding hade nämligen ännu änkedrottning Hedvig Eleonora (fig. 226) bl. a. Vadstena län med Vadstena slott som residens. Till hennes död 1715 stod detta län under särskild förvaltning. Först år 1719 indrogs Vadstena län — det sista lifgedinget — under den allmänna förvaltningen. Namnet Vadstena län förekom officiellt ännu långt in på 1800-talet.

Pesten åren 1710—11. Efter den hemska digerdöden under 1300-talet hade pesten upprepade gånger härjat vårt land, såsom åren 1445, 1465, 1549—1550, 1602—1603 och 1623, då t. ex. i Norrköping afledo 1,400 personer, 1654 samt 1657.

År 1710 härjade pesten anyo, denna gång hit införd från de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön till kusten af Södermanland,

hvarifrån den hastigt spred sig till andra delar af riket och anställde svåra härjningar, särskildt i städerna.

Östergötland, liksom Sverige i sin helhet, fick vid denna tid lida oerhördt. Utarmadt af krigets tunga bördor och af hungersnöd lade nu den fasansvärda pesten ytterligare svåra plågor på folket.

Redan år 1708 hade Östergötland hemsökts af en häftig vårfod, så att skörden däraf öfverallt i betydande mån skadades. Och under vintern 1709—1710 blef det en så stark kyla, att källor och vattendrag bottenfröso. Östersjön täcktes af betydligt tjock is. Förödelsen blef allmän. Och då kölden i april började gifva vika, följdes den ånyo af svår vårfod. På hösten kom hungersnöden, hvaraf många fingo sätta till lifvet. Kunde en tunna råg anskaffas, betalades den med ända till 27 kronor i vårt nuvarande mynt. Och så i september 1710 kom pesten till Östergötland. Den först insjuknade synes varit en från Stockholm kommande resande, en ung kvinna, som aflid i Linköping den 27 september 1710.

I november upplästes i samtliga kyrkor föreskrifter rörande försiktighetsmått mot smittan.

Af Östergötlands städer angreps Norrköping svårast. Under åren 1710—11 borttrycktes här 2,137 personer. Den på sin tid framstående läkaren Magnus Gabriel von Block tillvann sig mycken beundran och tacksamhet för det mod och den själfuppoftning, som han visade under pestens härjningar härstädes. Han var den förste läkare, som vågade företaga operation på ett pestlik.

Vid slutet af år 1711 säges pesten här »nästan alldeles vara avslutad».

Därnäst kom Linköping, där äfven manspillan i förhållande till folk-mängden var stor. Till en början mindre våldsam, tilltog den mot slutet af 1710, så att i november aflido 59 och i december 68 personer. I januari följande år aflido endast 33, hvarefter dödsfallen minskades för att under juni—augusti åter stiga till tillsammans 220 personer. Under årets följande månader aftog sjukdomen efter hand för att, som det synes, upphöra i januari år 1712. Under denna tid hade här aflidit 525 personer, hvaraf största delen af pesten.

Söderköping förlorade 221 personer på en befolkning af högst 700. Äfven Vadstena hemsöktes. Skenninge, som år 1710 hade en befolkning på omkring 700 personer, förlorade 500.

På landsbygden härjade pesten mycket olika. I vissa socknar skodades endast ett fåtal, under det andra socknar gingo i det närmaste fria. För att anföra några exempel: i S:t Anna aflido 448, Fornåsa 86, Vallerstad 60, Ekebyborna 44, Vårdsberg 42, Herrestad 39, Gammalkil 36, Björsäter 22, Järstad 18, Västra Ny 2, Kärna $\frac{1}{4}$ af befolkningen o. s. v.

Hälsovården stod vid denna tid mycket lågt. Stränga sundhetsföreskrifter utfärdades. T. o. m. lifsstraff bestämdes någon gång för för-

summelse i afseende å desamma, ehuru förgäfves. Bristerna i hälsovårdshänseende framgå bl. a. af en skrivelse från denna tid från landssekreteraren i Linköping Nils Stedt till en af länets fogdar. Efter åtskilliga berättigade förebräelser säges det, att det blifvit bekant, hurusom det »inom Edert fögderi icke blott i Västerlösa prästgård sex stycken lik en lång tid varit lämnade outburna samt öfver tjugo stycken på kyrkogården darsammastädes stå obegrafna utan ock, att det på flera andra ställen likaledes tillgår. Utom det att man med blödande medlidande förnimmer, att folk här och där på marken skola hastigt blifvit borttryckta i denna svåra sjukdom, hvilka den ena fjortonde dagen efter den andra lämnas som oskäligen bestars kroppar liggande, utan att någon om deras jordförande och begrafning det ringaste vill sig bekymra.»

Nyssnämnde d:r von Block anför äfven bevis på huru litet man vårdade sig om sjukdomen. Så kunde flera inom ett hem få dö, innan man anlitade läkare. Vid ett tillfälle lade den friska hustrun sig bredvid sin svårt sjuka man och blef naturligtvis smittad o. s. v.

Sjukdomen kom helt plötsligt och varade merendels under två dagar, men många afled, redan första dagen. På grund af de större eller mindre bölder, som slog ut på kroppen, blef sjukdomen kallad böldpesten. Plågorna voro svåra. Det synes, som dödligheten varit störst bland barn och kvinnor. Vid böldens mognande kunde räddning vara möjlig. Genom god läkarevård tillfrisknade äfven många insjuknade. Men det hände äfven, att hela familjer utdögo.

Ryssarnas härjningar år 1719. Sedan ryske tsaren beslutat att utrusta en större galärflotta för att genom härjningar å Sveriges kuster tvinga svenskarne till fred, anlände nämnda flotta den 11 juli detta år till Rådmansö utanför Norrtäljeviken. Denna flotta hade, såsom det uppgifvits, en besättning af icke mindre än 30—40,000 man, d. v. s. en styrka betydligt öfverlägsen den svenska bevakningshären för hela svenska kusten. Den ryska styrkan delade sig den 13 juli i tre afdelningar. Af dessa gick en norrut, under det en annan stannade i Stockholms skärgård. Den tredje, den starkaste, vände sig mot Södermanland och Östergötland.

Befälhafvare för det svenska kustförsvaret i dessa båda provinser blef generalmajor Kristoffer Urbanowitz, en polack, som tjänat sig upp i Karl XII:s tjänst. Under honom var öfversten för tyska dragonregementet Jean Kristoffer von Düring med en del af sitt regemente m. fl. Efter ryssarnes härjningar i Södermanland kom turen till Östergötland, där man synes anordnat bättre försvarsanstalter än i Södermanland, likväl icke tillräckliga för att genast i början kunna tillbakatränga fienden.

Vid ankomsten till Östergötland den 27 juli 1719 seglade den ryska flottan, som stod under befäl af furstarne Apraxin och Galitzin, in i Bråviken. Bönder hade här blifvit uppbådade att bevaka kusten, men

de voro utan ledare och förmådde intet. En del voro försedda med skjutvapen, under det andra åter endast hade spjut, liar och dylikt. Skenäs och Säterssunda skansar, hvilka skulle skydda inloppet till Norrköping, voro förfallna och odugliga. Öfverallt brändes, plundrades och sköflades. Folket måste fly från sina gårdar. Af mera bemärkta gårdar brändes Björnviken, Bråborg, Händelö, Lindö, Loddby, Malmö, Mauritsberg, Skenäs, Västerbyholm och Ållonö. Men äfven ett flertal mindre gårdar sköflades och antändes. Ensamt i Kvarsebo socken brändes följande gårdar och torp: Björkholmen, Djupvik, Finnkärr, Färjekarlsstugorna, Hultstugan, Kalkugnstorpet, Krogen, Kvarsebo, Laggarmåla, Prästgården, Stormbäcken, Stugubråten, Sätra och två båtsmanstorp. Därefter vände sig fienden mot Norrköping.

Förloppet af ryssarnes besök i Östergötland erfares — om ock endast delvis — af de protokoll m. m., som fördes vid den kommission, som vid 1723 års riksdag blef tillsatt för att undersöka förhållandena vid 1719 års försvar af Sveriges östra kust.¹ Nämnda kommission bestod af jurister och militärer under ordförandeskap af generallöjtnant frih. J. C. Strömfelt. Genom denna kommission har visserligen en del upplysningar kommit senare tider till del, men dessa upplysningar kunna likväl icke i allo blifva afgörande, enär, som en förf., S. J. Boëthius, skriver, kommissionen »vid sina undersökningar norr om Stockholm synes gått tillväga med allvar och opartiskhet, men däremot vill det förefalla, som om den med afseende på händelserna söderut nog mycket sökt undvika att komma förargelse åstad».

Af högste befälhafvaren Urbanowitz kunde icke heller några upplysningar bekommas, enär han öfverflyttat till Ryssland.

Kommissionen gick t. o. m. så långt, att en frälsefogde Schönbeck, som vittnat, att två främmande officerare hade utdelat penningar, fängslades och bestraffades, enär han icke *med vittnen* kunde bestyrka alla sina uppgifter, d. v. s. det fordrades att vittnet själf skulle hafva vittnen. Äfven andra skäl skulle kunna anföras som bevis för, att kommissionen rent af icke ville hafva full klarhet i förhållandena.²

Emellertid framgår af denna kommissions handlingar, att landshöfdingen i Östergötland Gustaf Bonde den 10 juli utfärdat befallning, att allmogen skulle bereda sig att gå emot ryssarne. Därjämte hade han den 19 juli uppbådadt allt hemmavarande krigsfolk till Norrköping. Från artilleriet i Jönköping hade han anhållit om ammunition och manskap, en hjälp, som dock icke hann fram i rätt tid. Till fyra Finspångskanoner af dem, som funnos i Norrköping, gjordes lavetter genom borgerskapets försorg. Till Näfvekarvns bruk sändes en skep-

¹ En kommission för detta ändamål hade redan 1720 blifvit tillsatt, men denna kom aldrig ens att börja sin tilltänkta verksamhet! Förslagsställarens förslag till en dylik undersökning t. o. m. försvann i kansliet.

² Här nämnes endast, att kommissionen rent af lät förstöra en af borgmästaren i Södertälje uppsatt berättelse om stadens förstörelse, hvilken innehöll gravamina mot generalmajoren Bielke. Måhända detta icke var den enda handlingen i detta mål, som förkom.

pare efter kulor, men dessa kommo aldrig fram. Såväl skeppare som fartyg togos af ryssarne, då de vid sin affärd från Norrköping mötte dem. Krut fanns endast obetydligt. Till stadens försvar ankom Bielkes regemente, 552 man, hvaraf 319 beridna. Därtill kommo omkring 50 lifdragoner under kapten Vennerstedt »slätt beridna», 40 man permitterade eller afskedade soldater under kapten Modée, von Dürings tyska dragoner, tillsammans 157 man, hvaraf omkr. $\frac{1}{3}$ ankom först på aftonen den 30 juli. Af borgerskapet voro 80 man till häst, hvartill kommo två små kompanier till fot. Af faktori- och fabriksarbetare voro 300 man beväpnade. Af allmoge hade omkring 1,500 man ankommit till Norrköping, anförda endast af länsmän och därtill illa beväpnade. Urbanowitz ville icke taga någon befattning med allmogen. I stället för att ordna den till försvar anhöll han hos landshöfdingen att förskaffa bort den.

Den allmoge, som blifvit anbefalld att bevaka stränderna af Bråviken, förmådde ingenting uträtta.

Ryssarnes styrka uppgifves olika. Borgmästaren i Norrköping Ekbohm hade räknat till 200 större och mindre fartyg vid fiendens ankomst. Vid hans afresa skulle öfverste Baumgarten räknat 384 farkoster. Manskapsstyrkan säges utgjort 12,000—20,000 man.

Den 29 rekognoserade Urbanowitz, åtföljd af en del folk, åt Vikbolandshållet. Vid återkomsten om aftonen tillfrågades borgerskapet genom borgmästaren, om de själfva ville antända staden, då fienden var för öfvermäktig, men svaret blef, att de med lif och blod ville försvara densamma.

Den 30 syntes fienden ankomma. Urbanowitz beordrade då Bielke att med större delen af trupperna intaga ställning på en höjd utom Västertull. U. själf förflyttade sig tillsammans med von Düring och 200 man till en äng norr om strömmen. Borgerskapet anvisades plats på Syltberget söder om strömmen.

Vid åsynen af Johannisborg stannade ryssarne omkring tvenne timmar. Men då de funno, att icke någon fara var att vänta därifrån, landstego de på norra stranden. Urbanowitz vidtog icke någon åtgärd, oaktadt fienden mot den honom omgifvande truppen aflossade några skott, som likväl icke åstadkommo någon skada. Borgerskap och bönder skingrade sig. Kosacker antände staden norr om strömmen, under det att ryska fotfolket tog plats på Saltängen. Urbanowitz förenade sig med Bielke vid Västertull. Kronomagasinet antändes af borgmästaren. Därifrån utbredde sig nu elden äfven öfver södra delen af staden. Broarna öfver strömmen uppbrändes äfvenledes.

Vid Himmelstadlund samlades de svenska trupperna, och hit kommo några tusen ryssar. Med två små kanoner, som laddades med stenar i brist på kulor, hindrade svenskarne till en början ryssarnas framträngande. Sedan de förras krutförråd var slut, och de senare framfört sina kanoner, måste svenskarne likväl gifva vika. Himmel-

stadlund och en gammal bro härstädes antändes. All förbindelse emellan stränderna var därmed slut.

För att förhindra fienden att sprida sig å landsbygden utsändes mindre truppafdelningar åt Söderköpingshållet. Åt norr brände däremot ryssarne fortfarande i den närmaste trakten. Ett försök af ryssarne att begifva sig till Finspång hindrades af öfverste Baumgarten med 72 man af adelsfanan, som anländt den 30.

Den 31 transporterades ryssarne öfver strömmen samt togo sitt högkvarter vid Västertull. De oroade fortfarande svenskarne med sina kanoner men utan följd. Staden brann alltjämt.

Den 1 augusti började Urbanowitz att vada öfver strömmen, men då kommo 10—12,000 ryssar emot dem. Svenskarne veko därför tillbaka, följda af ryssarne, till en by en half mil utom staden. Här tillbakaslogs nu ett anfall af kosacker. Borg och kringliggande gårdar brändes detta oaktadt. Efter ett par timmar vände ryssarne tillbaka till Norrköping, följda af svenskarne.

Den 2 augusti gick Urbanowitz med 30 ryttare ånyo öfver strömmen och förenade sig med v. Baumgarten, hvarefter de sökte att oroa ryssarne, hvilka nu började föra ombord sitt rof.

En del allmoge från Vikbolandet hade bestämt sig för att underkasta sig det ryska väldet. Då nu bönderna, uppgående till omkring 400 man, härför ankommo till Norrköping, hade ryssarne afseglat förutom fyra ännu utanför hamnen kvarvarande galärer. Urbanowitz lät då sitt rytteri omringa och tillfångataga bönderna. De sista galärerna lämnade vid denna tid Norrköping.

Denna kommissionens berättelse stöder sig på från skilda håll inom provinsen infordrade upplysningar. Omkring åtta år hade emellertid förgått, sedan de omnämnda händelserna passerat, enär kommissionen först den 15 maj 1727 afgaf sin slutberättelse.

Af de infordrade handlingarna märkes särskildt den från magistraten i Norrköping. Men äfven vid genomläsandet af denna kan man icke värja sig för tanken, att magistraten vid affattande af densamma i allt bemödat sig att — minst sagdt — så litet som möjligt »komma förargelse å stad».

Denna handling, som är daterad Norrköping den 11 september 1725, meddelas här i sammandrag.

Till en början omtalas, hurusom stadens invånare från predikstolarna blifvit kallade att infinna sig på viss bestämd dag inför borgmästare och råd för att meddela allt det de kunde erinra sig hafva försiggått år 1719, då fienden sköflade och lade Norrköping i aska. På denna kallelse hade emellertid ingen infunnit sig, hvaraf magistraten ansåg, att invånarne liksom borgmästare och råd »sitt då utståndna myckna onda med all flit lära hafva sökt att ställa i förgätnhet, alldenstund man detsamma ej utan besynnerlig ängslan eller förskräckelse sig erinra kan», hvartill äfven kom glädjen af de friheter och privilegier som

Norrköping af höga öfverheten bekom samt att riket kort därefter fick fred, »hvilket gjorde, att vi alla snart sagdt så mycket glädde oss åt denna stadens öfverblifna stoft och aska, som man för någon tid fägnade sig öfver dess fägring». Då stadens invånare skonades till lif och lem, glömde man »nästan att gifva akt på hus och egendoms osälla öde. Framförallt var den häpenhet, räddhåga och rådlöshet hos ett vid slik hastigt påkommen nöd ovant folk orsak till, att man icke kunde hafva sinne eller tankar för den förestående olyckan och observera, huru allt då tillgick eller huru densamma började och vann sin fortgång eller nådde till sin högstbeklagliga ända.» Som ett skäl, för att en noggrann berättelse ej nu kunde gifvas till den skedda olyckan, anföres vidare den förskräckelse, som fattade krono- och civilbetjänter med ett i krigssaker oerfaret borgerskap och en hop värnlösa manufakturister, då de sågo fienden nalkas. Därefter säger sig borgmästare och råd »referera så mycket man nu så långt efteråt af ett slikt förvirradt oväsande kan påminna sig, alldenstund alla akta och dokumenter, som kunde tjäna till upplysning, härvid äro med staden förgångne». Och korrespondensen emellan provinsens landshöfding och magistraten i detta ärende »lärer bäst kunnat ses af landskansliets akter».

Till en början säger sig borgmästare och råd hafva tröstat sig med, att fienden »omöjligen i rikets dåvarande tillstånd» skulle våga sig till Norrköping, dit han hade att passera ett sju mil långt inlopp. Icke dess mindre affärdades ett särskildt bud med bref om tillståndet till landshöfdingen, som då vistades vid Medevi hälsobrunn, hvarjämte anhölls om, att landshöfdingen ville draga försorg om stadens konservation. Härpå svarades, »om man sig rätt erinra kan», att Hennes K. Maj:t befallt, att invånarne vid skärgårdarna skulle förmanas föra sin boskap upp i landet, emedan anstalt var gjord, att krigsfolk skulle komma till stadens betäckning om fara tillstundade. Borgmästare och råd öfversägo då stadens manskap samt ordnade sig att emottaga krigsfolk. Vidare antogs en vaksam och färm skeppare, som skulle kryssa i inloppet med en lätt och god jakt och fyra mans besättning m. m. Den 22 juli började denne därmed och afgaf alla dagar omständliga rapporter till de af landshöfdingen vid stranden utsatta posterna, hvilka rapporter därefter med kurirer befordrades till staden.

Den 24 ankom landshöfdingen till staden. Då afsändes två borgare landvägen till Nyköping för att efterhöra, om där var något bekant om fienden. Följande dag sammanträdde landshöfdingen med magistraten och borgerskapet för att rådslå. Härunder återkommo Nyköpingskurirerna och berättade, att de sett fienden landstiga utanför denna stad och vändt sig mot staden. Detta meddelande åstadkom mycken oro, då ännu ej mer manskap ankommit än öfverstelöjtnant Taube och kapten Wennerstedt med ett litet antal lifdragoner samt en obetydlig del detta år af provinsens infanteriregemente hemmavarande soldater jämte några från Danmark hemkomna krigsfångar, hvilka landshöfdingen beordrat

hit. Artilleriammunition m. m. väntades från Jönköping, men stycken funnos här godt om. Till fyra af dessa gjordes lavetter.

Stadens borgerskap bestod af ett kompani till häst och något mer än 80 hästar samt två små kompanier till fot, hvilka anbefalldes att rusta sig. Faktoristerna och stadens öfriga unga manskap anbefalldes att bevåra sig ur kronfaktoriets rustkammare. Samma dag — den 25 — lämnade så många kvinnor och barn som möjligt staden. Eldskenet från Nyköpings brand kunde då skönjas.

Den 26 eller söndagen kom Urbanowitz med Koch von Gyllenstein »helt obekant in i staden». Men som han var en herre af främmande och obekant namn, och som icke talade andra språk än latin, polska och något tyska, var det ganska få, som förstodo honom. Emellertid tog han hela staden i ögonsikte på andra dagen. På måndagen besåg han, följd af borgmästare Lemberg, inloppet på tre mil när på södra sidan.

Samma dag eller den 27 nalkades en del af öfverste Karl Bielkes kavalleri, hvilket kamperade på norra sidan af staden utanför Stockholmsporten. Samtidigt ankom öfverste Düring med några trupper. Af den dagliga utflyttningen befarades, att nödiga underhållspersedlar skulle tryta, hvadan det förbjöds att utföra sådant, som skulle tjäna till manskapets bespisning, särskildt som den från bergslagen uppbådade allmogen på de sista dagarne började komma till staden, där de i husen med pock kräfde äta och dricka, i synnerhet det senare, hvartill tvifvelsutän den starka värmen tvingade.

Stadens eget manskap alarmerades och stod såväl dag som natt under gevär.

Tisdagsmorgon gjordes ett falskt alarm norr om staden, liksom fienden där landstigit. Ingen visste, säges det, huru det tillkommit.

Sent onsdagsafton utgaf Urbanowitz order, att hvar och en kunde tända på sitt hus, enär man nu såg omkring viken belägna sätesgårdar och byar brinna, och icke något godt var att vänta af fienden. Borgmästaren sammankallade borgerskapet och föredrog »med rinnande ögon», hvad som var meningen. Borgerskapet förklarade sig emellertid själfva icke vilja gripa till en sådan ytterlighet. Därefter drog sig krigsfolket nordan ifrån genom staden åt söder ut på gårdet, dit borgerskapet äfven följde, och blef där stående natten öfver, till dess fienden tidigt på morgonen den 30 började sticka fram med sina galärer fram om udden vid Västerby sätesgård. Fienden kunde nu synas in i staden. En del af milisen drog då åt västra sidan till en hög backe utom staketet. Den öfriga delen färdades genom staden åt norra sidan och stannade på förra stället utanför Stockholmsporten. Bönderna stodo utan anförare ett litet stycke därifrån, nordväst om staden vid ladorna. Borgerskapet, som hade befäl ur sina egna led, hvilka icke förstodo sig på krigsväsande, for fram och åter i staden, utan att någon officer tog det an. Urbanowitz hade på förfrågan befallt, att de skulle hålla sig bakom milisen. Därför foro af kavalleriet den ena hit och den andra dit utan

ordning. Fotfolket lopp äfven ifrån hvarandra, »sedan de en stund presenterat sina blotta lif» på landet nere vid Åkroken eller Syltberget emot fienden, som sköt några styckeskott från galärerna.¹

I detsamma blef kronomagasinet antändt. Därpå landsteg fienden på den s. k. Brixholmen gent emot gamla slottet, hvarefter kosacker och annat slödder gåfvo sig uppför åt nya staden eller Saltängssidan. Där antändes nu husen, hvarhelst de drogo fram, men de reguljära trupperna marscherade öfver Salt- eller Butängen utom staketet åt norra sidan, då vårt krigsfolk begaf sig genom staden till västra tullen. Bergslagsallmogen, som stått på nordvästra sidan, »lopp hvar hem till sitt».

Emellertid tände fienden eld i staden på norra sidan om ån, hvar han for fram. På Dragsgårdet emellan Himmelstadlund och staden frammarscherade en front af fiendens reguljära milis till fot, som det tycktes några regementen, emot vårt krigsfolk, som med en del af stadens flyktingar ordnat sig utmed Linköpingsvägen, så att strömmen var dem emellan. Men kosackerna och slöddret syntes rundt omkring på landsbygden och staden, där de tände eld på kyrkor och byar eller hvad de öfverkommo. På torsdagen kom emellertid ingen fiende i den söder om staden belägna stadsdelen. Hvem, som där antände staden, är obekant.

Vid middagstiden på fredagen kom fienden från södra sidan in i staden och marscherade till väster port, där han tog sitt hufvudkvarter i tullstugan och hos bryggaren Nils Forsman, som kvarblifvit i sitt hem. Forsmans hus blef obrändt, men F. själf fick utstå en föga bekvämlig fångenskap samt annan olägenhet, till dess fienden fick order att marschera åt Linköpingsvägen efter generalmajor Urbanowitz, som med sitt manskap efter hand drog sig till Herrebro, vid pass en half mil utom staden. De från staden flyende, som medföljt trupperna, skingrades här och spridde sig rundt kring landsbygden, så att borgmästare och råd icke därefter vet, hvad som hände våra trupper eller fiendens, vare sig utom staden eller i de senares hufvudkvarter hos Forsman, allt intill fienden gaf sig till sjöss igen.

En annan berättelse om ryssarnes härjningar i denna stad finnes införd i det år 1798 utgifna arbetet *Norrköpings minne* af H. O. Sundelius. Denna berättelse är särskildt märkelig därför, att till stöd för densamma ligga anteckningar gjorda af ofvannämnde d:r von Block, sedermera afiden år 1722 såsom translator regni med kansliråds värdighet.

Äfven denna berättelse anföres här. Visserligen upprepas härigenom ett och annat af de timade händelserna, men de ofvan anförda berättelserna äro af den beskaffenhet, att de väl behöfva fullständigas. Dessutom har afsikten varit att här sammanföra det mesta möjliga af hvad som blifvit anfördt rörande ryssarnes infall i Östergötland, och

¹ Häraf framgår tydligt, att borgerskapet icke, såsom en förf. antydt, voro kvar vid Syltberget vid ryssarnes landstigning.

som är grundadt på samtida skrivelser. Till stöd för denna senaste berättelse hvila, som redan sagdt, anteckningar af en på sin tid högt aktad man, kanslirådet von Block, hvilken nedskrifvit, hvad han själf erfarit, och som icke haft något tryck öfver sig af högre vederbörande om hvad som skulle omtalas eller icke omtalas.

Nyssnämnde förf., Sundelius, börjar med följande ord: »En upplyst och opartisk man, rikstranslatoren m. m. G. von Block har fört journal öfver denna förfärliga händelse. Jag har det åldriga manuskriptet i mina händer. Det må vara en borgen för hvad som följer.» — — — Därpå följer nu berättelsen: Redan den 14 juli 1719 kände man, att ryssarne voro inkomna i Stockholmsskären. Några uppriktiga och om-tänksamma hufvudstadens invånare varnade strax sina vänner i Norrköping att undvika en icke orätt förespådd fara. En del voro nog kloka att bortföra sin redbaraste egendom till landsbygden; men de flesta vågade oförsiktigt lita på vederbörandes löften om anstalter till fiendens motstånd.

Magistraten afsände emellertid expresser till landshöfdingen Gustaf Bonde, som då vistades vid Medevi brunn, med förslag till borgerskapets enrullering samt anhållan att få låna de 4,000 musköter, som öfver ett halft år legat på Braskens rum i Linköping. Ingenting blef dock verkställt. Det enda svar, landshöfdingen gaf på alla dessa beskyllningar var: *Att det hade ingen fara — att han utan så många påminnelser kände utvägar till ortens bevarande, med mera dylikt.*

Härigenom uppsköts borgerskapets mönstring och beväpnande, just då faran synbart började nalkas denna ort.

Justitieborgmästaren Jakob Ekebon, en allvarsam, driftig och för stadens bästa nitisk man, föreställde borgerskapet, att man skyndsamt borde förskaffa krut, bly och kanonkulor.

Denna högst nödvändiga proposition upptogs på ett oväntadt sätt. Svårigheter invändes mot dessa försvarsmedels anskaffande. En del påstod betalning förut, innan något sådant kunde utlämnas. Andra åter att hvarken krut eller kulor funnos i staden. Men under branden några dagar därpå sprängdes likväl två krutkällare i luften, och efter själfva förödelserna fann man flera kulhögar på de s. k. åbotomterna.

Förskräckelsen, som tilltog allt mer och mer, tycktes dock något minskad den 19 juli, då en kurir, som den dagen passerade genom staden, berättades hafva order till 400 mans hitkallande af Dyringens regemente, som ännu kamperade långt ner i Småland.

Den 21 satte sig 60 man af borgerskapet till häst. Hälften af detta antal började från denna dag att patrullera. Man rekognoserade äfven så godt man kunde till Bråborg och Krokek.

Den 22 började största delen inpacka sina redbaraste saker, hvilka dagen efter skulle utflyttas till landet till bekanta eller nedgrävas i jorden. Samma afton utspriddes det falska ryktet, att fienden dragit

sig tillbaka till Reval. Detta förorsakade, att flyttningen inställdes, och de intingade förhästarna återskickades.

Den 23 lefde man lustigt på saken och kalasade öfver den undvikna faran. Men dagen därpå försvann glädjen mera hastigt än gårdagsruset, då en annan express red genom alla gator med den förfärliga tidningens utropande, att ryssarne natten förut lagt Södertälje i aska.

Morgonen därefter berättade en återkommen spion, att fienden redan varit synlig i Nyköpingsskären.

Få tänkte då på annat än att frälsa lifvet. Mer var ock nästan omöjligt, sedan man återsändt de intingade hästarna. Fienden nalkades alltmer, men ingen verklig anstalt till försvar var ännu fogad.

Denna dag hedrade landshöfding Bonde stadens rådhus med sitt besök. Efter att där ha hållit ett kort och mindre tillfredsställande tal reste han genast ur staden. Hvarthän visste ingen.

Samma dag, den 25 juli, var rätta början till all konfusion inom Norrköping. Vid middagstiden ankom hela försvarsstyrkan. Klockan 10 på aftonen syntes stark eld. Man var öfvertygad om, att Skenäs slott, Bråborg eller Stegeborg stod i ljusan låga.

Dagen efter fick man veta, att det var Nyköping, som brunnit.

Värnlösa kvinnor, som flyktade med sina barn till landsbygden, och det lägre borgerskapet, som gjorde ständig vakthållning, ägde ej tillfälle att rädda sin egendom.

Den 26 voro alla intagna af fruktan och förtviflan. Samma dag reste pfalzgrefvinnan från staden med oxar i brist på hästar. Om aftonen ankom general Urbanowitz. Bönder, borgare och soldater, som skulle utgöra en kår under nämnde general, voro stridiga och oeniga från början till slut. Samma afton försiggick inkvarteringen, därvid mycken hårdhet föreföll, men krig för sådant med sig.

Den 27 började bönderna från Vånga, Risinge, Hällestad, Tjällmo, Kimstad, Kullerstad, Borg, Kvillinge och S. Johannis socknar i tusental samlas kring staden, ständigt underhållande stockeldar. Buller och oväsande uppkom stundom såväl emellan dem själfva som ock genom deras olika meningar om sättet att bevara staden från fiendens anfall som ock däraf, att de flesta ej ville låta kommendera sig af en utlänning. Efter middagen inströmmade flere hundra af dessa bönder i staden, beständigt ropande efter matvaror, öl, brännvin och tobak. De sade sig ej hafva lust att fäkta för intet och på tom mage. Äfven begärdes obilligt nog, att borgerskapet skulle ersätta dem hvad de förlorat på de nedsatta mynttecknen.

Samma kväll ankommo några och 60 man artillerifolk från danska fångenskapen, hvilka genast förenade sig med den sorlande allmogen.

Flere kurirer sökte landshöfdingen denna natt i Brink, Kumla och Linköping m. fl. ställen utan att han kunde träffas. Man ville säga, att han hemligen uppehöll sig hos någon bekant i Småland. I sanning kunde ock hans närvaro härstädes med skäl anses äfventyrlig, sedan

stadens borgerskap nästan blifvit bragt till en förtviflad harm öfver de olyckligt fogade försvarsanstalterna.

Den 28, klockan 4 om morgonen, kom borgarerytteriet i största ordning inflyktande till staden med den förfärliga tidningen, att fienden var på Butängen. Den raske general Urbanowitz gjorde de flyende i ögonblicket sällskap ända till sätesgården Klinga, hvarest man ej utan möda kunde försäkra honom, att detta blott varit ett blindt alarm, tillställt vid Ståthöga af Hans Bute, som slagit vad, att han skulle bortskrämma hela försvarsstyrkan från staden. Denne putsmakare, som skulle gripas och efter generalens ord arkebuseras på Saltängstorget, togs i försvar af den allmoge, som uppehöll sig mellan Eneby kyrka och staden.

Generalen ryckte åter in genom Västertull, sedan han bortsändt sitt bagage genom en af Dyringens dragoner med denna utlåtelse: »Tag denna pollett, lämna den tillika med mina saker på Ekenäs herrgård i Örtomta socken. Jag tror dock, att där finnes pollett redan.»¹

Middagen började allmogen blifva orolig och bullersam både utom och inom staden. Några bofvar hade för att göra den bekymmerfulla ställningen ännu värre utspridt det falska ryktet, att justitieborgmästaren Jakob Ekebom gifvit alla utan undantag tillstånd att uppbryta husen och taga alla de matvaror, som kunde finnas. Saken gick ock på några timmar för sig. De hus, som redan öfvergifvits, blefvo totaliter spolierade på allt, som ej hunnit undangömmas. Handelsmännens boddörrar med därtill af stockar inrättade instrumenter och deras kvarlämnade varor blefvo borttagna. I synnerhet utmärkte sig generalens folk i detta barbariska uppförande. De af invånarne, som ej bortfört sin egendom före böndernas ankomst, måste under själfva transporten lämna alltsammans i deras rofgiriga händer.

Klockan 4 e. m. ankom landshöfding Bonde till allmogen, som då till flera 1000:de man hade samlat sig utom norrtull. General Urbanowitz hade med honom ett kort samtal, hvarefter båda herrarne åtskildes. Innan landsherren afreste från bönderna, höll han detta korta men märkliga tal: »Kommer ingen fiende i morgon, så kunnen hvar och en i stillhet gå hem till sitt. Men i annat fall vakter Eder noga, ty ryssarne äro många.»

Man har ock velat försäkra, att då landshöfdingen en stund därefter vid Klinga mötte några 100:de bönder från Skärkind, Törnevalla och

¹ Ekenäs ägdes vid denna tid af den i det politiska lifvet lifligt deltagande Maurits Wellingk. »Man har försäkrat», skriver Sundelius, »att 1/4:del år före denna ryssvärda händelse på vissa ställen i orterna blifvit kringdelade ett slags runda mässingspolletter, i lika storlek med en svensk riksdaler, stämplade med tsarens namn och ordet *Frikänd* på ryska. Sanning är åtminstone det, att vissa gårdar blefvo skonade af fienden, som likväl ströfvade och brände nära omkring.» Så vet man, andra exempel att förtiga, att Sandemars gård i Stockholms skärgård blef helt och hållet skonad, oaktadt ryssarne i hundratatal voro uppe här ända vid ladugården. Sandemar ägdes vid denna tid af Gabriel Falkenberg, som var gift med Beata Margareta Douglas, som åter var syster till Gustaf Otto Douglas. Be-tecknande är äfven, att Sandemar blef en anhaltstation för ryssarne.

Östra Skrukeby socknar, försedda med löfskärar på stänger, vargpikar, bössor och pistoler, har han befallt dem vända åter, emedan ingen synnerligen fara vore att frukta för staden eller den öfriga orten.

För sanningen häraf ansvarar jag icke, fortsätter Sundelius, ehuru en allmän sägen bland dessa socknars allmoge än i dag tyckes vilja konfirmera den.¹

Några af Dyringens officerare ingingo härunder det ackord med en del af borgerskapet, att de skulle erhålla 50 procent af alla de varor, som kunde konserveras, antingen staden blef ruinerad eller icke.

Denna dag fjäsades mycket med styckens tillagande. Hjul togos hos hvem som helst, och lavetter gjordes i hast af snickaren Lindman och dess gesäller. Dessa stycken, fyra till antalet, stodo i flera år på Saltängstorget, orörda både af svenskar och ryssar. Om aftonen började eldar synas öfver allt i skärgårdarna.

Vakter, som skulle hålla bönderna ur staden, kommenderades väl då för tullportarna, men dessa tusentals bönder inströmmade dock under skrik.

Hela denna afton trakterade borgerskapet med brännvin, tobak, vin, kött och bröd. Särskilda bord anordnades härför på Gamla och Tyska torgen. Likörer utdelades till sådant öfverflöd, att en nästan total ursinnighet röjdes i staden med skrålande o. s. v.

Den 29 syntes fiendens eldar på en knapp mils afstånd från staden. Hela denna dag rekognoserade generalen omkring Åbytrakten. Vid sin hemkomst om aftonen befallde han justitieborgmästaren att låta sätta staden i brand, emedan ingen utväg till beskydd sågs honom möjlig. Denna proposition kungjordes borgerskapet, som på Tyska torget stod i gevär. Ingen ville hörsamma denna order, utan försäkrades allmänt att med lif och blod försvara staden, om generalen och allmogen med trohet ville lämna dem biträde.

Om aftonen samma dag trakterades lika öfverflödigt som den förlidna, hvilket ej kunde åstadkomma annat än buller, oreda och stridighet. Omkring klockan sex på aftonen kungjordes under trumslag, att alla kvinnor, ålderstigna och barn skulle begifva sig ur staden.

Kapten Siverts' borgarkompani och det öfriga krigsfolket samt en liten del af allmogen uppställdes nu på Saltängstorget för att mottaga fiendens ankomst. En häftig dispyt uppkom dem emellan om genera-

¹ I en not tillägger Sundelius följande: Min morfader Olof Hjelm, inspektor på Grönholmen i Östergötland och Ö. Skrukeby socken, född 1698, berättade, som jag klart ännu minnes, för sina vänner år 1789, att han, försedd med en slipad vargpik, en pistol och ammunition i sällskap med 300 bönder af en välklädd ridande herre, som bröt på ett främmande språk, vid säteriet Norsholm i Kimstad s:n d. 28 juli anbefalldes, att med de öfriga vända tillbaka, emedan ingen fiende vore att vänta, hvarigenom de så intogos af glädje, att de sköto några fröjdeskott och ingo hem. Men den därpå följande 30 juli blef han tillika med några andra, som skuro korn på Halleby gårde i Skärkinds s:n, varse en svart rök, som häftigt uppsteg åt denna trakt, hvaraf de kunde sluta, att staden då redan var itänd. Herrn på gården yttrade sig nog underligt för arbetsfolket och, som det syntes, tämligen medveten om denna förfärliga händelse: »Nu lärar Douglas gifva Norrköpingsborna eld på pipan.» Här nedtryckte gubben Hjelm sina karolinska ögonbryn, stötte några gånger sin krycka i golfvet och med sitt vanliga ordspråk sade: »Den tiden voro många svenska herar stora skurkar. Ja, min själ och Gud voro de skurkar mot sitt eget fosterland».

lens proposition om stadens itändande. Saken var helt nära att afgöras med geväret, då major Hugo Hamilton och borgmästare Ekebon i det samma framträdde mellan de stridiga parterna och ej utan sina egna lifs äfventyr förmådde bringa dem till en enighet, som så väl tycktes behöfvas i denna nog brydsamma belägenhet. Men det oakadt förblef allt oredigt ända till sista stunden för fiendens ankomst.

Klockan tolf på natten åtskildes hjältarne. Kapten Siverts med sitt kompani stod kvar på torget. Bönderna samlades vid Himmelstadlunds-vägen och general Urbanowitz retirerade i god ordning utom Väster-tull.

Ändtligen kom förödelsens dag den 30 juli. Klockan 9 började torn-väktarna i S:t Olai kyrktorn att häftigt klämta. Med en språklur ropade han därunder som oftast: »Nu synas ryska galärerna hoptals framkomma vid Västerbyudde.»

På Syltängsberget infann sig nu bonden Sven i Tomta, Kuddby socken, hvarest han med ett lakan, fästadt på en stång, efter öfverenskom-melse med G. O. Douglas utmärkte bästa stället för ryssarne att landstiga.¹

Innan fienden hunnit debarkera, tände justitieborgmästaren Ekebon eld i kronans magasin, hvarefter elden snart med en stark nordostlig vind spridde sig öfver staden, som dessutom samtidigt antändes på flera ställen. Härmed uträttades dock icke hvad man förmodat, ty fienden ägde tillräckligt tid att bärga, hvad som fanns och täcktes anamma.

Vid ryssarnes ankomst till sjötullen lossades 18 styckeskott från deras galärer. Alla voro dock fredliga i staden.

Det åsyna vittnet försäkrar i sin journal, att ej ett enda krutkorn å vår sida förbrändes mot fienden. Likväl, heter det vidare, retirerade han något, då han märkte Dyrings kompani och borgerskapet, som voro uppställda på afstånd. Men då dessa gemensamt togo till flykten, repade fienden snart mod, så att han inom en liten stund svärmade kring alla gator med geväret i ena handen och blosset i den andra. Knappt var fienden inkommen i staden förr än han genomsökte alla hvälfda källare och gjorde ett godt byte. Kyrkorna uppbrötos och sköflades på allt, som kunde borttagas. De dödas boningar sparades icke. Koppar-kistorna och dugliga svepningar höllos till godo. Liken dels utkastades på golfven, dels upprestes mot murarne. Två fartyg, lastade med koppar, som nedsänkts i strömmen, upptogos och spolierades af fienden förutom 13 andra, som uppbrändes i hamnen. Den bördiga och mogna grödan kring staden, som tillbjöd sin ägare en fördelaktig skörd,

¹ En förf., J. Hulting, har anført, att Sven icke kunnat vara på Sylten vid ryssarnes ankomst till Norrköping, enär borgerskapet då var uppställt härstädes. Redan förut är emellertid i närvarande arbete (sid. 437) påvisadt, att borgerskapet redan före ryssarnes landstigning hade lämnat Sylten. Att fienden landsteg å strömmens norra sida är icke något bevis för att bonden Sven icke kunnat stå på strömmens södra sida. Förutom andra skäl kan hans plats söder om strömmen varit beroende af det aftal, som härom blifvit på förhand gjort med fienden eller dennes handtlångare.

blef till större delen nedtrampad och fördärfvad. Kreaturen kastades lefvande i de förfärliga lågorna.

En jungfru Berfelt, 16 år gammal och af utmärkt skönhet, kläddes blott och bar samt måste därefter i detta tillstånd dansa för ryssarna.¹ Äfvenledes tvingades en bryggare, vid namn Forsman, att med dansande förnöja dem, under det de förtärde hans öl och brännvin. Hans frikostiga traktamente, hans solodans under upprepande af orden: »alltid god vän», gjorde, att han utom lösören fick behålla sitt hus oskadadt, hvilket hus ännu (d. v. s. i slutet af 1700-talet) finnes nära västertull.

Så snart ryssarne hunnit försäkra sig om, att de ej hade något att frukta, utsändes kosacker att plundra och bränna omkring staden. Eneby kyrka utom flera, Himmelstadlunds herrgård och det därstädes anlagda läderbruket samt byar och torp blefvo nu ett rof för den allmänna förödelsen. Kvillinge kyrka och prästgård blefvo frälsta genom öfverste Baumgarten, som på en kulle uppställde omkring 100 bönder, görandes min af att förbida fiendens ankomst. Äfvenledes befriades sätesgården Rotenberg, belägen i Ö. Stenby socken, genom en fogde på stället, som med godsets underhåfvande, samlade på en skogsbacke, under anskri, trumslag och skjutande, bortskrämd ryssarne från trakten.

Den 31 juli var hela staden nedbränd utom 3 gårdar och 4 sädeslador nära västertull, i hvilka en del bönder med deras anförare Sven haft sitt tillhåll. I en af dessa lador fann man efter branden ett exemplar af det ryska manifestet.

Den 3 augusti uppbröto ryssarne härifrån, i tanke att äfven göra Linköping ett besök, men blefvo omvända vid Herrebro, $\frac{1}{4}$ mil utom denna stad, af en gumma vid namn Brita Olsdotter, som berättade, att en kurir var ankommen med den nyheten, att engelska flottan redan vore i annalkande och 20,000 svenskar i marsch från Småland till Norrköping. Knappt hade fienden hört denna nyhet, förr än han återvände, embarkerade och med fulla segel begaf sig på flykten.

Brita Olsdotter friade således den västra och sydvästra delen af landet från ett öde, som själfva ortens höfding och den förrymde Urbanowitz trodde oundviklig.

Jag ville — fortsätter den här ofvan anförde författaren — här gärna utesluta berättelsen af en händelse, som ännu mer lär beskugga detta kapitel. Men sanningens heliga röst, denne för en historieskribent så nödvändiga handledare, ålägger mig att ej förtiga densamma.

Knappt var ryktet hitkommet om fiendens tillämnade besök, förr än man öfverallt viskade, att en viss förnäm herre af Holstein tillika med flera svenskar befunno sig i dess sällskap. Jag lämnar denna upptäckt åt eftervärldens forskning. Jag berättar endast, hvad jag med säkerhet känner, d. v. s. hvad jag af autentika handlingar kunnat inhämta.

¹ Virgo illa Berfelt, saltatione ejus finita, a duodecim muscovitis in platea stupatra: eodem die ante solis occasum e vita decessit.

Utan god och kunnig lots skulle ej fienden gärna vågat gå genom den krångliga skärgården, som ej sällan fordrar våra infödda sjömans sorgfälliga uppmärksamhet och omtanka. Härtill behöfvas *penningar och förräderi*. Tsaren kunde prestera det förra och en svensk man det senare. För 12,000 rubel åtog sig general Gustaf Douglas¹ att inlotsa ryssarne till Norrköping. Vid denna expedition nyttjade han tvenne svenska lotsar och förut nämnde Sven i Tomta, hvilken sistnämnde på Saltängsberget skulle gifva tecken till landstigning (se not sid. 443). Vid Hörningsholm i Södermanland talade Douglas med tjänstfolket. En gammal lakej, Peter Ljung, som kände D. på grund af att han några år förut sett honom ganska ofta på stället,² knäföll och bad under tårar, att han måtte utverka slottets och kyrkans förskoning. Sedan Douglas efterfrågat herrskapets vistelse, blef svaret, att man hade befallning skona kyrkan, men de barbariska ryssarne togo halmen af ladugårdstaken och tände därmed hela gården, som tillika med slottet och kyrkan lades i aska.

Sundelius talar vidare om, huru Skenäs' och Sättersunda skansar, »Norrköpings enda befästade orter», i april 1719 raserades, oaktadt man redan därförut talat om ryssarnes möjliga hitkomst, äfvensom om andra ofördelaktiga åtgärder för försvarsförmågan.³

¹ Denne Gustaf Otto Douglas, infödd Östgöte, hade år 1717 blifvit rysk generalguvernör i det af ryssarne under åtta års tid besittningstagna Finland, hvilket land under detta krig fick lida oerhördt. Under de tvenne åren närmast före freden i Nystad 1721 hade denne Douglas, som historieforskaren L. Stavenow skriver, »skyndat att ytterligare utpressa en blodskatt af 2,000 man, hvilka fördes till södra Ryssland och därefter till Persien, där de flesta funno döden i rysk tjänst». Af de tusentals män, kvinnor och barn, som släpats bort till det inre af Ryssland under de ryska plundringstågen, återsågo endast obetydliga rester fosterjorden.

² Hörningsholm liksom det förut omnämnda Sandemar och Ekenäs ägdes vid denna tid af släktingar till Douglas.

³ I här ofvan anförda berättelse har endast blifvit upptaget det, som framhåller handlingens gång vid detta tillfälle. I det arbete, som jag utgaf öfver Östergötland åren 1875—1879, använde jag, som beskrifning af dessa ryssarnes härjningar i Norrköping år 1719 en handling, som angafs vara egenhändigt upptecknad af d:r M. G. von Block. Redan kort efter, sedan detta mitt arbete var utgifvet, fick jag emellertid anledning misstänka, att det icke stod rätt till med den då använda handlingen. Detta har äfven sedermera blifvit be styrkt. De båda handlingarna, den då använda och den nu här anförda, öfverensstämma i hufvudsak och på det hela taget med hvarandra utom i ett fall. Den af mig i mitt äldre arbete begagnade handlingen säger nämligen, att Douglas *icke* var ryssarne behjälplig vid Norrköpings sköflande, en uppgift, jag dock redan då bestridde. All anledning finnes att antaga, att denna handling tillkommit som en motvikt mot den af Sundelius anförda berättelsen. Skribenten af densamma har för öfrigt själf dragit försorg om att klargöra, att d:r von Block icke skrivit denna berättelse. Upprepade gånger talar nämligen skribenten i sitt eget namn, begagnande ordet *jag*, men vid ett tillfälle glömmar han sig och säger: »om allt detta lär phalzgreffinnan, herr lagman Kiel, herr doktor Block och andra veta att fullkomligt berättas». Det är tydligt, att om d:r von Block varit förf. eller skribent af denna handling, skulle han icke anført sig själf som vittne för sanningsenligheten af sin utsago. I ett arbete om dessa ryssarnes härjningar af förut omnämnde J. Hulting angifves, att D. icke varit med ryssarne. Som skäl härför hänvisar H. till Svenska Adelsn ättartaflor af G. Anrep, där det framgår, att Douglas vid tiden för ryssarnes härjningar härstädes satt häktad i Petersburg för mord å en rysk ämbetsman, hvilket han begått påskdagen 1719 i sitt eget hem i Åbo. Först mot 1719 års slut skall han ha återfått friheten. Det är klart, att Anrep uppgift icke kan vara ett skäl för, att Douglas icke varit med. Tvärtom, då ryssarne af så svår anledning hade D. i sitt våld, var det så mycket lättare för dem att förmå honom vara dem behjälplig. Berättelsen om Douglas' förräderi mot sitt fädernesland och sin fosterbygd är icke, som sistnämnde författare angifver, en *sägen*. Uppgiften är, som framgår af ofvanstående, grundad på samtida anteckningar.

Af ofvanstående berättelse framgår, hurusom ryssarne, sedan de härjat en del af östgötakusten samt Norrköping, lämnade orten. Fiendens besök orsakade emellertid oro och besvär äfven inom andra delar af provinsen, hvilket allt framgår af de berättelser, hvilka insändes till den kommission, som tillsattes för att undersöka, hvad som hände vid detta ryssarnes infall i Östergötland samt huru ståndspersoner, kronobetjäning och allmoge vid detta tillfälle skickade sig. Af en dylik berättelse, som berör Åkerbo, Bankekind och Hanekinds härad, framgår således, att af ståndspersoner och allmoge efter order från Östergötlands landshöfding, samlades vid Kumla gästgivaregård så många från Åkerbo och Bankekinds härad, som kunde föra bössor och spjut till ett antal af ungefär 700 å 800 man den 27 juli 1719. Här stodo dessa nu marschfärdiga till den 29 samma månad under dåvarande kronobefallningsman Hvessings anförande tillika med länsmännen. Sistnämnda dag fingo de emellertid bud, att hvar och en skulle få gå hem till sitt.

Hanekinds hemmavarande invånare, till ett antal af omkring 350 man, samlades en half mil väster om Linköpings stad, där de stodo marschfärdiga två dagar, hvarefter de fingo kronobefallningsman Hvessings hemlof tills vidare order. »Hafvandes», säges det i berättelsen, som är daterad 14 sept. 1725, »ståndspersonerna och gemene allmoge i bemålde härad sig icke undandragit från den undersåttliga plikt, de efter högsta görligheten uträtta kunnat.»

Men äfven af de svenska trupperna åstadkoms under fram- och återmarschen mycken olägenhet och stor skada. Så hade t. ex. de tyska dragonerna vid ett tillfälle haft ett dygns rast i Rystads socken, Åkerbo härad. Här togo de nu i husen utan betalning allt, hvad de behöfde till sitt lifsuppehälle, hvarjämte de för hästarne utkastade allt befintligt hö, hvaraf hästarne förtärde en del, under det resten skadades och blef oanvändbar. Den otröskade säden togs ur ladorna eller från gärdena och kastades under hästarna på fältet. Oslagna betesmarker förstördes. Oxar, får, svin och höns slaktades, smör, befintligt kött, fläsk, fisk, öl och brännvin förtärdes, hvartill en mindre del husgeråd m. m. förlorades. Bönderna kunde med anledning här af icke utan de största svårigheter betala det årets skatter.

Under 1719 års härjningar i Östergötland förstördes genom det ryska anfallet för 445,688 dal. smt 1¹/₃ öre. I denna summa ingå icke förlusterna i Norrköping samt värdet af hvad som förstördes vid två af provinsens säterier, hvilka förluster icke blifvit uppgifna och därför icke äro upptagna i värderingen. Enligt en i Linköpings bibliotek förvarad beräkning, verkställd år 1802, efter å Norrköpings rådhus befintliga handlingar, besteg sig förlusten, oberäknadt kyrkor och offentliga byggnader, af detta ryssarnes besök i Norrköping till 1,786,435 dal. kmt och 144,252 dal. smt i fast egendom samt 2,836,772 dal. kmt och 344,533 dal. smt i lös egendom, fördeladt på omkring 1,080 personer.

Brandskattningen af Norrköping, som började den 30 juli, synes först

afslutad den 1 augusti, som var en torsdag. Redan därpå följande lördag talades emellertid i staden man och man emellan om, att bönderna i orten ville gifva sig åt ryska tsaren. På söndagsmorgonen samlades äfven en stor del allmoge i Norrköping. Med anledning af böndernas uppträdande under dessa dagar tillsattes en domstol för att rannsaka därom. Af nu i riksarkivet befintliga protokoll, som fördes vid denna domstols sammanträden, framgår säkrast händelsernas gång, hvarför här lämnas en berättelse, grundad på desamma.

Till en början framgår, att ofvannämnde Sven Bengtsson (af andra kallad Dansson) i Tomta fortfarande ställde sig till ryssarnas tjänst. Enligt protokollet hade han låtit sig finna mycket benägen att befordra denna sammankomst samt gått framför de andra med ett hvitt kläde på sitt piskskäft. Då ryssarne blefvo varse de ankommande, hämtades fyra af dem på en galeja, nämligen Sven i Tomta, Per i Valingstad, Nils i Klinta och Hans i Åsvittinge, alla från Kuddby socken i Björkekinds härad. När nu dessa kommit ombord, fördes ordet af Sven i Tomta, hvilken (som de berätta) bedt den ryske amiralen om, att de och deras hus måtte från brännande blifva förskonta. Ryssarne hade då framkommit med ett stort ark papper, på hvilket öfverst endast några rader voro skrifna, med till utseendet ryska bokstäfver (efter böndernas berättelse), hvilket en tolk velat för dem uttyda. Men då de ändock icke kunde begripa rätta innehållet däraf, begärde Sven i Tomta, att de ville låta öfversätta det på svenska, hvilket ryssarne äfven gjorde på andra sidan af bemälda papper.»

Skriften hade denna lydelse: »Vi underskrifna bedja härmed hans tzariska majestät, att han allernådigst ville bevara oss för döden och taga oss i sin allernådigaste protektion, och att våra husrum intet månne blifva ruinerade eller uppbrända; men vi förobligera oss med ed att vara hans tzariska majestät trogna och underdåniga, men skulle vi emot vår begäran vara motsträfviga, så skall hans tzariska majestät befalla oss döden, våra hus uppbränna eller med svärd öfvergå.»

Denna skrift upplästes nu för Sven i Tomta af ryssarne, och lät denne sedan, när de kommo från ryssarne, Anders i Näs uppläsa den för en del af allmogen, som var församlad ett stycke från staden. Därpå for Sven hem till sin gård och lät sin son Bengt Svensson göra en afskrift på ett lika stort papper, som det han fick hos ryssarne, af det, som var skrifvet på svenska. Med detta begaf sig Sven till Kuddby prästgård, där en hop allmoge var samlad. Här ville han nu förmå och så godt som tvinga kyrkoherde Vennerdahl att underskrifva sockenmännens namn, intet aktandes dennes och fleres allvarsamma förmaningar att afstå med ett så skadligt förehafvande. När kyrkoherden rådde till att skrifva en annan böneskrift, som icke innehöll någon edlig förbindelse, ville Sven icke emottaga ett sådant råd utan sade, att intet ord skulle ryggas af det som var skrifvet. Länsman Anders Andersson ditskref då så väl sitt eget som Kuddby samtliga

sockenmäns namn, ehuru kyrkoherden varnat och sagt dem, att det skulle sluta illa.

Denna skrift tog Sven med sig hem till Tomta och lät sin son Bengt Svensson dagen efter (måndag) inskrifva Konungsunds, Å och Östra Ryds socknars, gårdars och åboars namn. Hvarefter Sven samma dag med en stor hop allmoge drog till Norrköping. Nu, liksom förra dagen han kom mot staden, uppsattes det hvita klädet på en stake i tanke att öfverlämna skriften till fienden, som dock med sina fartyg natten förut redan afvikit.

När Sven i Tomta förra dagen var ombord hos ryssarne, mottog han en hop af på svenska tryckta »patenter», hvilka han sedan utdelade till de olika socknarna. Sven gaf därjämte det meddelande, att ryssarne dagen tillföre lofvat honom ett lass salt, som han skulle köra efter.

Detta var nu i hufvudsak hvad som framkom under rättegången.

Domen blef i korthet sagt följande: Alldenstund Sven i Tomta gjort orätt och fört avog sköld mot sitt fosterland, skulle hans gods tillfalla kronan samt han till »sky och varning mista lifvet, halshuggas och steglas, hufvudet sättas på en och kroppen på fyra pålar».

Länsman Anders Andersson, hvilken som kronobetjänt bort afråda allmogen från deras förehafvande, men emot varning af kyrkoherde Vennerdahl, länsman Jakob Ljungberg och bokhållaren Jöns Lundman att icke befatta sig därmed, ändock låtit utan tvång förmå sig att sätta såväl sitt eget som Kuddby sockenboars namn under den till ryssen ämnade edliga förbindelsen, som senare blifvit undertecknad af åtskilliga namn från Konungsunds, Å, Täby och Östra Ryds socknar, dömdes »till ett straff, som kommer närmast dödsstraffet» till »nio gatulopp genom trehundra man».

Bengt Svensson och Olof Trulsson, hvilka undertecknat en del sockenboars namn, blefvo, liksom Magnus Vickbom i Santorp, som undertecknat sitt eget namn, tillika med Anders i Näs dömda till sju gatlopp genom trehundra man.

Per Andersson i Valstad dömdes till tre veckors fängelse vid vatten och bröd, då han, för sin ålders skull, icke kunde utstå gatlopp.

Nils Jönsson i Klinta, som varit med å de ryska galejorna på söndagen men icke varit i Norrköping på måndagen samt undertecknat sitt namn å den ryska skriften jämte Hans Nilsson i Åsvittinge, som äfven varit med å galejorna och varit med på måndagen samt underskrifvit sitt namn men icke haft kännedom om den edliga förpliktelsen, dömdes båda till 14 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Öfriga deltagande, som voro mindre brottsliga, dömdes så, att af 69 deltagande skulle genom lottnings uttagas från Kuddby socken fyra, från Täby socken en, från Å socken två samt från Konungsunds socken en, hvilka hvardera skulle löpa fem gatlopp genom trehundra man, men där lotten föll på någon, som var öfver 50 år, skulle denne i stället plikta med 14 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Af 11 andra anklagade från Kuddby socken skulle 1 utlottas, hvilken skulle löpa tre gatlopp genom trehundra man, men om den utlottade var öfver 50 år, skulle han i stället få åtta dagars fängelse vid vatten och bröd.

Af 21 personer från Ö. Stenby socken skulle tre utlottas och afstraffas med 3 gatlopp genom 300 man, men öfver 50-åring i stället med 8 dagars vatten och bröd.

Af ytterligare 131 personer dömdes att utlottas 6 från Kuddby socken, 2 från Tåby s., 5 från Östra Ryd, 1 från Å och 1 från Konungsund, hvilka skulle afstraffas med 8 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Af 36 man, som icke undertecknat skriften men varit med på måndagen i Norrköping, skulle från Ö. Stenby socken fyra utlottas och straffas med 8 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Anders Åberg, som yttrat, »att det vore bättre gifva sig under rysarne», men strax ångrat sig och fallit till föga, ehuru han sedermera varit oförtruten att följa med samt sålunda själf felat och gifvit andra anledning till olydnad och uppstudsighet, dömdes till tre gatlopp genom 300 man.

Fjärdingsman Nils Eskilsson i Häradshammars s:n, som utskickat tvenne budkaffar till denna sockens sammankallande samt sålunda varit någon orsak till detta oväsande och därjämte varit med på måndagen i Norrköping, dömdes till 14 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Krögaren Jon Andersson och bonden Olof i Rockstad hade på måndagen besökt handelsman Daniel Grönlund och frågat, om de skulle gifva sig till ryssen. När de afråddes därifrån, hade Olof sagt, att eftersom de få behålla sin religion, är det lika godt de tjäna honom o. s. v., hvarpå båda tillsammans med de andra begifvit sig till Norrköping samt kommit på en half fjärdedels mil nära staden. Jon Andersson hade därjämte på tillfrågan af Grönlund sagt: I går var jag ryss men i dag intet. För detta »förgripliga yttrande» dömdes Jon Andersson till 8 dagars vatten och bröd. Olof, hvars utlåtelse ansågs svårare, dömdes till 3 gatlopp genom 300 man.

Från S:t Johannis, Tingstads, Häradshammars, Furingstads, Styrestads och Östra Husby hade åtskilliga sockenboar gått till Norrköping utan att veta hvarom fråga var men ändock blifvit af rytteriet fasttagna. Dessa blefvo liksom 18 bönder från Kuddby samt 7 bönder och 1 fruntimmer från Memb äfvensom 9 från Å socken befriade från straff, då de icke begått något »särskildt brott».

Namnen å alla ofvannämnde åtalade äro uppräknade i protokollet.

Domstolens förhandlingar leddes, af justitiekansleren Gabriel Stjerncrona såsom högste ombudsman. I öfrigt är protokollet undertecknad af M. De la Gardie, Klas Ekeblad, Jak. Burensköld, Fredr. Fehrman, Magnus Kyl, Konrad von Brunjean och Daniel Sparrsköld.

Domen fälldes i Linköping den 29 augusti 1719.

Genom riksrådsbeslut af den 18 januari 1720 restituerades emellertid flertalet af de dömde till heder och ära. Af protokollet i riksrådet

för denna dag inhämtas nämligen, hurusom justitiekansleren Stjerncrona anförde, att efter ryssarnas senaste infall i Östergötland hade allmogen tagit sig före det orådet att söka beskydd hos dessa. Den kommission, som med anledning häraf blifvit tillsatt, och som hölls i orten, hade »därför tagit 4- å 500 personer för hufvudet och gifvit dem sin dom». Af dessa hade nu likväl endast 18 personer blifvit afstraffade. De öfriga ansågos emellertid i orten som ärelösa. Justitiekansleren framställde därför, om icke dessa personer, »som äro en hel menighet» och redan åtnjutit drottningens (fig. 227) nådiga tillgift, icke kunde erhålla »pardon och ifrån infamia befrias». Till denna framställning gåfvo samtliga närvarande sitt bifall, dock med allvarsam åtvarning, »att icke återkomma med ett sådant eftertänkligt förhållande».

Som häraf framgår, blef det egentligen bönderna, som fingo bära de svåraste efterräkningarna för det, som under dessa svåra dagar händt. Att bönderna varit oregerliga, hafva vi sett. Men däröfver är icke att undra, då de sågo den overksamhet, till hvilken befäl och den i tjänst varande truppen gjorde sig saker. Redan tidigt hade också benägenhet visat sig hos bönderna att söka skydd hos fienden. Men ingen hade kommit dem till verkligt understöd, då ryssarne härjade ute på landsbygden. Urbanowitz' trupper foro tvärtom mycket hårdhänt och fordrande fram bland svenska bondehem. Då Urbanowitz hösten år 1719 begärde sitt afsked ur svensk tjänst, yttrade De la Gardie i rådet, att Östergötland vore nästan ruineradt genom de stora inkvarteringar, som U. på »polska maneret» därstädes inlagt. Däremot gaf fienden bönderna förhoppning om mildare behandling, i händelse de underkastade sig. Så nog funnos här förmildrande omständigheter för böndernas tilltag.¹

Med skäl kan väl framställas den frågan: Af hvad anledning åtgjordes så litet för att möta ryssarnes anfall år 1719?

E. G. Geijer svarar härpå, att »den missämja, som på riksdagen 1719 uppstått emellan rådet och arfprinsen af Hessen i anledning af den senares anspråk, förorsakade en sådan lamhet i försvarsanstalter, att den nya regeringen, sedan den afslagit en erbjuden vapenhvila, tillät ryssarne att utan allt motstånd (utom vid hufvudstaden) härja och bränna svenska kusterna». I sammanhang härmed nämner Geijer 1723 års kommission, »som 1726 slutade utan frukt».

S. J. Boëthius framhåller, hurusom Fredrik af Hessen, sedermera konung Fredrik I (fig. 228) yrkade på, att trupper i tid måtte sammandragas till de hotade orterna — hvadan också tillgång på krigsfolk måste hafva funnits —, men regeringen ville ej betunga befolkningen med deras underhåll, d. v. s. hyllade det slags statsmannavishet, som för att undgå försvarsbördans tyngd prisgifver landet åt krigets fasor.

Hvad följden häraf blef framgår af ofvanstående skildringar.

¹ Se vidare S. J. Boëthius »Om härjningarne på svenska ostkusten 1719» i Nordisk Tidskrift 1891.

227. Ulrika Eleonora.
Efter samtida kopparstick.

228. Fredrik I.
Efter samtida kopparstick.

Ryssarne i Norrköping år 1743. För fredens bevarande samt för tronföljden hade svenska regeringen sett sig nödsakad att begära Rysslands hjälp, en begäran och hjälp, som icke blott var förödmjukande utan äfven en fara för Sverige. En rysk arméstyrka på 12,000 man ankom i september 1743, hvilken förlades kring Nyköping och Norrköping. Trettio galärer åtföljde den ryska styrkan. Under sin vistelse i Norrköping sysselsattes ryssarne med exercis på Butängen och Norra Sylten.

229. Adolf Fredrik.

Emellertid var det allt utom angenämt för staden att hafva dessa gäster. Förutom att staden och kringliggande ort voro utsatta för ut-sugningar, voro stöld och snatteri dagliga företeelser, oaktadt ett dagligt »pådoggande» försiggick på Tyska torget. Midsommardagen den 24 juni lämnade emellertid dessa Sveriges hjälptrupper Norrköping »under många värnlösa gräsänkors tårar».

Riksdagen 1769. Då konung Adolf Fredrik (fig. 229) i december år 1768 afsade sig regeringen, hade rådet till en början trott sig kunna

fortsätta regeringen utan konung. Men då alla kollegier förklarade, att de icke vidare kunde fullgöra sin tjänst, enär de voro skyldiga att lyda konung med råds råde men icke rådet ensamt, gaf rådet med sig samt sammankallade en riksdag till den 19 april 1769 i Norrköping. Till en början syntes allt gå väl i händer för hofvets önsknigar. Enighet emellan hofvet och rikets ständer förblef äfven god, så länge riksdagen pågick i Norrköping. Icke mindre än tio riksråd blefvo skilda från sina rådsplatser, därför att de vägrat att utföra konungens önskan, att en riksdag skulle sammankallas. Då riksdagen emellertid senare förflyttades till Stockholm, blefvo konungaparets önsknigar icke i allo så väl uppfyllda.

Konungen med den kungliga familjen gjorde den 16 april sitt högtidliga intåg i staden. Fyrahundra man af Östgöta infanteriregemente voro inkommanderade till staden för att arbeta vid skilda kronobyggnader. Af gardet voro 874 man garnisonerade i staden. Kronans omkostnader på byggnader och hushyror under det riksmötet pågick härstädes uppgingo till en summa af 214,506 daler kopparmynt. Tyska kyrkan begagnades både till rikssal och riddarhus. Prästeståndet hade sina sammankomster i S. Olai kyrkas sakristia, borgarståndet i rådhusalen och bondeståndet i landskyrkans sakristia o. s. v.

Den 29 maj höllos plena sista gången i Norrköping. En månad senare samlades riksdagen ånyo, nu i Stockholm.

Försvarsåtgärder år 1788. Då danskarne i augusti 1788 förklarade sin afsikt vara att med vapenmakt träda på Rysslands sida, väcktes nära nog med ens en fosterländsk hänförelse, som hastigt spridde sig öfver hela Sverige. Det blef en folkrörelse, som förenade alla fredliga borgare och landtmän att träda under vapen. I Östergötland utmärkte sig i synnerhet Norrköping.

Varnade af ryssarnes härjningar år 1719, företogo denna stads invånare en hel del försvarsåtgärder för att i händelse af behof skydda sig mot ett fientligt anfall. Till en början arbetades på att få Östgöta kavalleriregemente förlagdt till staden i och för vakttjänstgöring. Då häraf emellertid icke blef någon påföljd, enär nämnda regemente beordrades till Skåne, beslutade stadens borgare att själfva taga hand om försvarsåtgärder genom att anskaffa, hvad som behöfdes af vapen och ammunition äfvensom anläggande af befästningsverk vid Skenäs, Säterholmsundet och Hästholmen. Inom borgerskapet ordnades ordentliga truppafdelningar af de olika vapenslagen, tillsammans omkring 1,500 man. Som befälhafvare för dessa tjänstgjorde tre af stadens mer framstående affärsmän. Som instruktör antogs en officer. Äfven befästningsarbetena leddes af en officer. Arbetsstyrkan utgjordes af uppbådad allmoge samt andra arbetare. Uniform begagnades af truppen förutom af ett kompani, som bestod af fabrikörer och yrkesidkare, hvilka icke hade burskap. Exercisöfningarna försiggingo förnämligast å slottshagen vid Johannisborg. Kanoner till skansarna vore dels inköpta, dels lånade

från Stafsjö och Finspång. Men några af dessa befunnos vid profskjutning oanvändbara. I juli ankommo 30 artillerister med 5 konstaplar och en styckjunkare för att tjänstgöra som befäl å skansarna.

För att höja försvarsvilligheten inom provinsen trycktes och utsändes i 10,000 ex. ett fosterländskt »patent» till allmogen (ej herrarne) i Linköpings stift, hvilket bekostades af den i Norrköping bosatte lärde J. H. Lidén, som för öfrigt från sin sjukbädd lifligt deltog i allt, som angick denna försvarsrörelse. Gevär utdelades bland skärgårdsbefolkningen men återfordrades dock redan i september 1788 af länets landshöfding. Något fientligt anfall mot staden eller kusten kom emellertid icke till stånd. Slutligen, eller år 1792, öfverlämnade Norrköping skansarna med förråd och persedlar till kronan, hvarefter de så småningom förföllo.

Det låg i denna 1788 års rörelse en samstämmighet emellan konung och folk, som leder tanken till våra dagars *bondetåg* till konungen den 6 februari 1914. År 1788 liksom 1914 gäfvo de svenskar, som ville stå utanför partierna och deras strider, ett storslaget bevis på kärlek till fädernesland och trohet mot konung.

Linköpings stiftsbibliotek leder sitt ursprung från en liten boksamling, som tillhörde domkyrkan, och som vid inventering år 1600 uppgick till 50 band, »af hvilka i synnerhet flera handskrifter blifvit tagna till k. maj:ts kansli». Genom en gåfva å 160 volymer af Axel Banér samt sedermera genom gåfvor af andra ökades biblioteket så, att det vid inventering 1700 hade 800 volymer. Biskop Erik Benzelius vårdade sig särskildt om denna boksamling, som vid denna tid blifvit uppställd i östra koret af Linköpings domkyrka. Under en tid och till år 1745 var bestämdt, att en bok skulle aflämnas till biblioteket från stärbhuset efter hvarje präst inom stiftet. Genom biskop Rhyzelii försorg ändrades detta sistnämnda år därhän, att hvarje präst under sin listid i stället skulle gifva en årlig afgift. År 1757 tillkom en ansenlig tillökning, därigenom att stärbhuset efter nyssnämnde Erik Benzelius — vid sin död ärkebiskop — för en lindrig summa till biblioteket öfverlämnade hans bibliotek, uppgående förutom handskrifter till 3,000 volymer. Samlingen uppgick nu till 5,000 volymer samt uppflyttades 1758 i rum inredda i det samma år färdigbyggda tornet. Bibliotekarie antogs samtidigt. Äfven under senare delen af århundradet erhöles värdefulla gåfvor af flera personer, så att biblioteket jämte manuskriptsamlingen vid århundradets slut var af verklig betydelse. Till detsamma hörde en samling af skådepenningar och mynt m. m.

Undervisningsväsendet. De ständigt pågående krigen hade varit ödesdigra för de olika läroverken. Äfven för skolorna å landet. Behofven för krigen måste först fyllas, hvarigenom äfven läroverken kommo att lida.

Det gick t. o. m. så långt att särskilda ombud utsändes för att vid läroverken anskaffa manskap till armén. I sådant syfte ankom år 1716 en gardesofficer till Linköping och företedde i domkapitlet såväl sin

regementschefs bref härom till konsistorium som ock konungens befallning att gifva innehafvaren anvisning på sådana ynglingar, som uppehöll sig vid gymnasium och skolorna inom stiftet och under sken af att idka studier förde ett lättjefullt lefverne och förförde den öfriga ungdomen, så att läroverken skulle befrias från skadligt folk.

För att nu söka upphjälpa gymnasier och lärdomsskolor tillkom en ny skolordning. Densamma antogs 1723 af rikets ständer samt utfärdades den 4 februari 1724. Liksom under 1600-talet förblef enligt denna skolordning dessa läroverks hufvudsakligaste uppgift att dana präster och statens tjänstemän. Latinet var hufvudämnet. Vid undervisning i teologi lades största vikt. Gymnasium i Linköping fick 7 lärare, hvaraf 2 i teologi, en i logik och metafysik, en i moralfilosofi med historien som bihang, en i hvardera grekiska, latin och matematik, hvilket sistnämnda läroämne nu infördes. Denna skolordning, som egentligen endast var afsedd att gälla tillsvidare, blef bestående ända in på följande århundrade.

Sockengången, som icke var annat än tiggeri för lärjungarna, samt tjänstgöringen såsom sångare vid begrafningar voro emellertid förhatliga och afhöllö många, särskildt adelsmän, att hålla sina barn i de allmänna skolorna. Dessa fingo i stället sin uppfostran i hemmen af enskilda lärare. Af barn, som 1761 studerade vid Linköpings läroverk, voro inga af adlig släkt, 34 barn af präster, 12 af borgare, 12 af bönder, 18 af civila ämbetsmän och 4 af militärer eller tillsammans 80.

Adels barns uppfostran blef äfven försummad. Äfven vid universitetet i Uppsala vistades få adelsmän. Under första hälften af 1700-talet inskrefvos endast 3 adelsmän vid Östgöta nation. De två första af dessa, tvenne bröder, antogos året efter sin inskrifning år 1735 till »seniores honorarii». Under senare hälften af århundradet inskrefvos i nationen närmare ett 25-tal adelsmän. Gustaf III sökte på sin tid förmå de rika och de adliga familjerna att sända sina söner till Uppsala i stället för att låta dem få sin uppfostran i Frankrike, som alltmär blifvit vanligt.

Omkring midten af århundradet arbetade en uppfostringskommision i femton år på ett sedan framlagdt förslag, att skolan skulle lägga grund till uppfostran för alla stånd och lefnadssätt. Det utgafs år 1760 men ledde icke till något resultat.

För att gifva en antydan om skollifvet vid denna tid meddela vi här några spridda drag om detsamma. Förutskickas bör likväl den anmärkningen, att den tidens gymnasister i allmänhet voro vida äldre i afseende å lefnadsåren än nu för tiden. Så t. ex. erhöill år 1788 en gymnasist om 27 års ålder testimonium för afgang till Akademien. I betraktande får äfven tagas, att lärareverksamheten under äldre tider nog icke alltid utfvades med det allvar som i en senare tid. Och såväl lärare som lärjungar tillåto sig afvikelser från skolordningens föreskrifter. Sa befinnes bl. a., att år 1709 dimitterades icke mindre än 21 ynglingar till

akademien. Biskop Haqvin Spegel frågade då, förvånad öfver det stora antalet, om rektor rörande deras dimission rådgjort med sina medhjälpare.

— »Ja» — blef svaret — »men de göra intet godt här, därför är bäst, att de begifva sig härifrån.»

Osämja lärarne emellan var därjämte icke ovanlig. Lärarne skötte icke heller, som sig vederborde, sina lektioner. År 1708 varnas en kollega för att ha uteblifvit från skolan och egenmäktigt till vikarie antagit en gymnasist. Kollegan ursäktade sig med sjukdomsförfall.

Så sent som år 1794 måste biskop J. A. Lindblom — på det tiden för gymnasiungdomen icke skulle gå förlorad — föreskrifva, att ingen lärare skulle äga rätt »gifva lof» eller försumma någon lektion vid ett vite af en riksdaler för hvar försummad timme, samt att en af sjukdom eller af annat laga förfall hindrad lärare därom skulle i tid underrätta gymnasiirektor o. s. v.

De oordningar, som mest förekommo bland gymnasisterna, synas hafva varit uppträden med oljud och buller på stadens gator eller offentliga platser.

Ett uppträde, som omtalas redan år 1694, var då gymnasiungdomen hade begått något slags öfvervåld mot en af stadens borgare. Att disciplinen inom läroverket då icke stått särdeles högt samt att rektor och lärare voro uttröttade på gymnasisternas uppträden, kan man förstå, då detta mål öfverlämnades till världslig rätt, på den grund »att ord gälla intet till korrektion ej heller ris och ferla, som brukas i skolan».

Det oskick, som förekom, förbereddes ofta på stadens krogar, hvilka voro öppna till sent på nätterna. Och den tidens skolordning lade icke genom förbud något hinder i vägen för ungdomen att där uppehålla sig. I oktober 1701 vände sig emellertid domkapitlet såväl till landshöfdingen som till regeringen med en anhållan om, att stadens polis måtte anbefallas stänga krogarne i tid samt att liksom i Uppsala ingen yngling skulle få vistas utom sitt kvarter efter kl. 8 e. m. En dylik förordning utkom äfven ett halft år senare, ehuru tiden bestämdes till kl. 9 e. m. Våldsamheter och oseder förekommo emellertid fortfarande. Och om det emellanåt så fredligt hette, att gymnasisterna skulle en eller annan afton hålla serenad, så urartade dessa lätt till störande handlinger. År 1749 förbjödos äfven dessa »djäknarnes» nattserenader.

År 1734 hade gymnasisterna af en eller annan anledning kommit i gräl med stadens skomakaregesäller. Det blef våld mot våld. Men gymnasisterna gingo denna gång så långt, att de föröfvade hemgång samt sönderslogo fönster och fönsterposter i skomakarehärbärgen. Uppträdet var af sådan beskaffenhet, att det förekom vid allmänna domstolen och t. o. m. »gick till hofrätten». Och hofrätten dömde gymnasisterna till »brackstut» samt 48 dalers böter i skadestånd.

Ett tiotal af år senare förekom ånyo till handläggning inför allmän domstol ett par dylika gräl. Den ena gången grälades med en kusk, och en annan gång var ofrid mellan några gymnasister och en värfvare.

Det sista anmäldes hos landshöfdingeämbetet under form af hemgång. Men då det icke utreddes, hvem som var den anfallande, sluppo gymnasisterna undan med aga och lindriga böter.

Men det var äfven understundom gymnasisternas tur att blifva öfverfallne. Så var förhållandet år 1749, då oenighet uppstod emellan gymnasister och militärer. Obekant är, huru denna oenighet först uppkommit. Emellertid skall en korpral Wahlberg med sex andra militärer en natt i november nyssnämnda år kommit in först till en gymnasist vid namn Spak och därefter till gymnasisten Björn. Efter många »andra operationer» skola dessa gymnasister blifvit tvingade att efter Wahlbergs diktamen skrifva en smådeskrift dels om sig själftva dels om de öfriga djäknarne. Sedan rektor fått kännedom härom, anmäldes saken hos öfverste Mörner.

Följande dag, då gymnasisterna lämnade läroverket, möttes de af en furir Skytte, som bråkade och gaf anledning till slagsmål. Skytte blef då frångagen sin hirschfångare. Äfven officerare blandade sig i dessa tvistigheter. Och den studerande ungdomen anfalls, hvarhelst den anträffades. Så öfverföllos de från sina lektioner återvändande gymnasisterna äfvensom gymnasiirektor den 2 december af lifdrabanten Ekerman och hans uppappare samt af en löjtnant von Christierson. Några gymnasister blefvo t. o. m. i sitt kvarter af militär öfverfallna med hugg, hvaraf blodvite följde. Biskopen och domkapitlet klagade då hos högsta vederbörande. På landshöfdingens befallning åklagades äfven saken af stadsfiskalen. Oroligheterna hade varit af den beskaffenhet, att ett flertal af de studerande hade i och för sin säkerhet lämnat staden. Men nu blef det åter lugnt, och åtminstone om dagarne kunde ungdomen vara säkra å gatorna.

Först i juni 1750 föll slottsrättens dom i saken. Under tiden hade emellertid gymnasisten Spak afidit. Efter det nattliga öfverfallet af Wahlberg hade Spak aldrig varit vid full hälsa. Löjtnant v. Christierson hade ett par dagar före domen drunknat ofvanför Tannefors. Någon dom fälldes alltså icke öfver honom.

Nu inträdde lugnare tider. Och i protokollen nämnas vissa angifna år såsom särskildt stilla. De uppträden, som därefter omtalas, synas icke varit orsakade af gymnasisterna. Så straffades 1781 några lärgossar, därför att de å öppen gata ofredat några af skolungdomen. Och 1771 i oktober föreföll ett nattligt uppträde emellan gymnasister och borgare. Men vid målets afgörande vid rådhusrätten pliktfälldes borgarne.

Enigheten synes dock icke varit stor mellan gymnasister och vissa af stadens invånare. Den 1 december 1788 blefvo några gymnasister, då de kl. half sex på morgonen voro på väg till bönen, öfverfallna och svårt särade. Men valdsverkarne kunde ej upptäckas. En gymnasist särades emellertid så svårt, att flere veckor åtgingo för sårrets läkande.

Andra slags uppträden omtalas äfven. Så beifrades år 1746 gymnasisternas tilltag att skjuta för att skrämma marknadsfolket.

Kortspel och dryckenskap omtalas äfven, och år 1772 beslutades om en skrivelse till magistraten med anmodan att genom offentlig kungörelse förständiga vederbörande att rätta sig efter skollagen, som förbjöd försäljande af starka drycker till skolpiltar och gymnasister. Detta med anledning af den »lätta åtkomst, som de hos bryggare och krögare hade till starka likörer».

I afseende å undervisningen voro lektionstimmarne helt olika mot senare. Enligt det lektionsschema, som uppgjordes år 1693, skulle man vara i arbete kl. 5 om morgnarne samt fortsatte därefter till kl. 10. Härefter kom tre timmars uppehåll. Och så började man ånyo kl. 1 och fortsatte till kl. 5 e. m.

De ämnen, som förekommo vid lektionerna, angifvas i följande anteckning om, hvad lektorerna år 1694 utlofvade att föredraga:

1 *Teol.*: tolkning af *Evang. Math.* i *majori* samt någon kännedom om controversier: i *minori* Jordani Edenii *Histor. Eccl. Novi testamenti. Hist.: i maj.* Iteri *præcepta ethices*; i *min.* forts. af *prælect. de bello africo. Eloqr.* Horat. *de arte poet. Orationes Ciceronii*; rättande af stilöfningar på vers och prosa; retorik och prosodi. *Mat.*: geografi; i *maj.* konstruktion af solvisare och ur; i *min.* scripta. 2 *Teol.*: *Artic. fidei, ex compend.* Hafnereferi med förklaring af dicta *probantia*, för *hela cætus*; hebreiska i *maj.* *Filos.*: sammansatta syllogismer samt, om tiden tillåte, läran om ofullkomliga. Fysik enligt Sperlings metod bok 2 och 3. *Grek.*: 2½ oration af Isokrates; grammatik samt efter lärjungarnes förmåga grekiska stilöfningar.

Enligt 1724 års skolordning bestämdes undervisningstimmarne till åtta hvarje läsdag utom onsdagar och lördagar, då eftermiddagen var fri. Klockan 5—6 förrättades morgonbön och emellan 11—12 var måltidstimman. Några mindre förändringar torde efterhand blifvit gjorda i dessa föreskrifter, om ock icke några nämnvärda under de första trettio åren.

Enligt 1760 års förslag till skolordning skulle lektionstimmarne vara sju i skolan och åtta å gymnasium med undantag af onsdagar och lördagar, då eftermiddagarna voro lediga. Lärjungarna skulle rangeras efter läxlag. Eforus och konsistorium kunde göra ändringar vid ordnandet af läsningen och lärjungarne kunde — med föräldrars eller målsmäns samtycke — få undervisning särskildt i de stycken, som erfordrades för af dem vald lefnadsbana.

I öfrigt gynnade detta förslag särskildt de s. k. realstudierna. I trivialskolan skulle såsom undervisningsämne ingå naturalhistoria, fysik, ekonomi, bokhålleri, sådant det i rikets kammarverk brukades, öfning i modersmålet att tydligt sammanfatta sina tankar, såväl i tal som skrift. På gymnasium skulle undervisning lämnas »i rikets jure publico». Ingen ägde rätt att befrias från matematik, fysik och naturalhistoria. I grekiskan ansågs tillräckligt att med grammatikalisk analys explicera och förstå *Novum testamentum*. Hebreiskan skulle börja inläras på gymnasium för dem, som behöfde kunskap i detta språk.

De mera försigkomna lärjungarne skulle under ferierna, som utom påsk- och pingstledigheten skulle räcka åtta veckor, hvar och en på sin vistelseort författa uppsatser om ortens beskaffenhet i läge, naturalier, hushållning och näringar, så ock om ortens skiften och öden, ålderdomsmärken m. m. Dessa berättelser skulle af lärare öfverses och förbättras samt sedan förvaras i biblioteket, för att af akademiungdomen användas vid disputationers utgifvande i fäderneslandets topografiska beskrifning.

Dessa föreskrifter synas dock icke varit vederbörande i längden tillfredsställande, och år 1783 meddelade dåvarande biskopen Uno von Troil såsom eforus, att en jämkning i lektionstabellen vore nödvändig. Till dess denna kunde verkställas, bestämdes att för större öfning i latinet skulle Hist. & filos. lektorn jämte moralfilosofi hvarannan timme läsa Cicero de officiis, och Eloqu. lektorn skulle hvarannan gång utgifva exercitia ligata.

Vid vårterminens slut bestämde äfven biskopen, att ingen skulle få uppflytta till högre klass utan att ha genomgått, hvad som lästes i den lägre.

Följande år bestämdes, att flyttningsexamen skulle försiggå vid höstterminens början, enär ungdomen under sommaren glömde, hvad den under terminerna inlärt. Pensa bestämdes äfven för ferietiden. De pensa, som biskopen vårterminen 1788 bestämde, voro: för majoristerna *pars logica practica* och för dem som skulle inflytta i majori äfven öfning i att färdigt läsa innantill hebreiska och franska språken; för minoristernas öfversta och andra ordning Virgilii ecloga IV att vertera, läsa utan till och prosaice resolvera jämte 1:a boken af Voltemats lilla kompendium historicum, samt för nedersta ordningen öfversättning af 8:e boken af Eutropius jämte Grammatica græca & latina.

År 1792 inrättades en lektorsplats i medicin och naturalhistoria. Och nu meddelades undervisning i de allmänna kännetecknen och skötseln af febrar, smittor och barnsjukdomar äfvensom i boskapsmedicin. Den medicinska undervisningen skulle dock icke sträcka sig utom diet och huskurer, ej till föreskrifter om medikament från apoteken. Med den förste innehafvarens afgang d. 1 maj 1797 indrogs emellertid den medicinska lektionen.

Vid inrättandet af denna lektorstjänst uppgjorde dåvarande eforus, biskop J. A. Lindblom, följande lektionsschema för gymnasii lärare:

1 Teol.: Wöldeke 4 timmar för hela coetus samt hebreiska 3 timmar för majus gymn.
2 Teol.: Exegesis 4 t. för maj. och Hist. eccles. 3 t. för min. Filos. Teor.: Sententiae fundam. Rydelii 3 t. för maj. och Logik 4 t. för min. Matem.: Euclidis Elem. 5 t. i maj., Usus glob. och geogr. 2 t. i min. Moral & Hist.: Fil. moralis 4 t. i maj. och Historia 3 t. i min. Grek.: Nov. Test. och Aesop 5 t. i min. och Poesis græca 2 t. för hela coetus. Eloqu. & Poës.: Virgilius & Cic. 5 t. i min. och Horatii ars poetica 5 t. i min. Hist. Nat.: Naturalhist. 4 t. i min. och medicin 4 t. i maj. Bibliot.: En fransk auctor och Gram. 4 t. i maj. Adjunkt: En latinsk prosaisk auctor 6 t. i min.

Med lektionstiden synes man icke alltid varit så nogräknad. För att ordna förhållandet härvid uppflyttades om vintern år 1772 ett väggur

till gymnasiikammaren, enär man icke kunde hafva någon rättelse af kyrkans tornur, som under den starka kölden sällan var i gång. Senare anordnades så, att mat. lektorn skulle uttaga middagslinien och därefter ställa det ena till honom hemflyttade gymnasiuret, efter hvilket såväl tornuret som uret å gymnasium kunde hållas i ordning.

Betygsättning beslutades på efori förslag år 1784. För hvarje gymnasist skulle läraren i sin katalog utmärka gymnasistens »snille och flit» med betygen *a*, *b* och *c*. De med betygen *a* och *b* försedda skulle vid utdelning af premier bekomma en viss summa. De med *c* betecknade blefvo däremot utan.

Det är förut omtaladt, hurusom år 1709 icke mindre än 21 ynglingar fingo afgangsbetyg till akademien. Detta var egentligen beroende på, att det för tillfället var stor frekvens vid gymnasium. Och understundom lämnades på begäran äfven afgangsbetyg åt försumlige och mindre kunnige gymnasister, blott de lofvade att icke blifva präster. Så lämnades dylikt tillstånd år 1731 åt några, som utan examen ville resa till akademien, enär de endast drogo ut på tiden och »togo bort socknar från andra».

I regel var man likväl vid flyttningar och afgang till akademien sträng. Endast få uppflyttades, och få erhöilo årligen — efter aflagd examen — afgangsbetyg.

Men både lärare och lärjungar gjorde allt emellanåt afvikelser från stadgad ordning.

År 1706 hade ett par ynglingar, försedda med ett betyg för uppförande, författadt på latin, sökt inträde vid akademien i Lund. Då de emellertid icke blefvo emottagna, hemsände de till Linköpings domkapitel en anhållan om afgangsbetyg. Detta beviljades emellertid icke, och under skriftväxlingen i saken upplystes, att ynglingarne endast voro skolpiltar, som aldrig blifvit uppflyttade på gymnasium.

År 1707 beklagade sig skolans rektor öfver gymnasiirektorn, enär den senare emottagit tvenne ynglingar, som öfvergifvit skolan och därifrån blifvit utstrukne.

På 1760-talet synes man kommit till insikt om behovet af större noggrannhet och ordning. Sålunda beslutades t. ex. år 1761, att rektor skulle föra anteckning öfver sjuke och öfver dem, som hade lof en eller annan timme, för att sedan vid jämförelse mellan rektors och lärares anteckningar få utrönt, huruvida en frånvarande verkligen haft laga förfall. Till förekommande af omogen afgang till akademien upprättades samma år en förteckning på afgående, hvori lärarnes vitsord antecknades om den afgåendes kunskapsmått.

Gymnasiikursen var bestämd till fem år, tre i minori och två i majori, men denna tid syntes dock gymnasisterna i allmänhet för lång, och de väntade sällan så länge med afresan till akademien. Det bestämdes därför vid denna tid, att de, som ämnade antaga sacros ordi-

nes, borde åtminstone ett eller ett halft år lagt någon grund i de språk och vetenskaper, som i superioris gymnasii auditorio läsas, innan de afgingo till akademien.

År 1783 föreskref eforus, att vid afgang till akademien skulle testimonium på latin endast tilldelas dem, som kunde det, hvilket blifvit genomgånet i majori.

I Linköpings trivialskola undervisades ungdomen af rektor, konrektor, tre kolleger eller hörare samt en räknemästare eller apologist.

I de öfriga östgötastädernas trivialsolor försiggick undervisningen äfvenledes enligt 1724 års förordning, möjligen med en och annan förändring, som senare tillkommit. Förhållandena vid Vadstena skola sägas under början af århundradets senaste hälft icke i alla afseenden varit de bästa.

För folkets undervisning saknades, ända till dess 1686 års kyrkolag utkom, i lag bestämda anstalter, men i denna lag stadgades, »att kapellaner och klockare skulle med all flit drifva barnaläran och undervisa barnen i att läsa i bok». Prästerna skulle »flitligen drifva katekismi lära så väl i predikningarna som vid katekisationer och årliga offentliga förhör». Vidare stadgades, att ingen fick träda i äktenskap, som ej utantill kunde Luthers lilla katekes och därtill begått den heliga nattvarden.

Men det dröjde länge, innan dessa föreskrifter buro frukt. Till en början blefvo under krigsåren såväl klockare som skollärare ofta utskrifna till krigstjänst. De, som vid krigsårens slut ännu lefde, fingo år 1719 emellertid återgå till skoltjänst.

För att visa undervisningens läge å landsbygden under århundradet anföres här följande. År 1730 hade, enligt en af Östergötlands kyrkoherdar (Hof) till domkapitlet gjord anmälan, endast »tvädelarna lärt sig läsa i bok, men de andra intet, mest de gamla och fattiga», hvarefter tillägges, att »man Gudilof intet många bland folkhopen funnit, som icke lärt sig doktor Lutheri mindre katekes utantill». I Appuna, bestående af 18 ¹/₂ mantal, uppgick deras antal, hvilka begagnade salighetsmedlen, enligt kommuniions- och läselängderna till högst 170 personer, men »om man noga skulle eftersöka, hoppas man, det flera lära vara, som lärt sig läsa i bok och vackert framsteg gjort i sin kristendomsförkofring än som de andra, hvilka med egna ögon intet kunna läsa, hvad Gud oss i sitt ord uppenbarat har».

Några egentliga skolor kommo endast sparsamt och långsamt till stånd, och ännu mot slutet af tidehvarvet kan det icke talas om något ordnad folkskoleväsen. De flesta socknar saknade verkliga undervisningsanstalter. Så till exempel fanns i Östra Husby socken icke någon skola förr än 1770. År 1763 beslutades visserligen å sockenstämman, att en »flitig, nykter och gudfruktig barnalärare» borde antagas samt att »kvicka gossar skulle gå till klockaren och lära sig skriva, som framdeles har sin nytta med sig». Det synes dock stannat vid beslutet. Först år 1770 antogs en skolmästare, men år 1771 besöktes skolan af

endast fem barn. Af pastor föreställdes då »på det ömmaste, att de föräldrar, som vilja sina barn väl, med allra första skulle försända dem till skolan och ingalunda låta dem uppväxa i sin medfödda dumhet och i själfsväld». Häruti instämde de församlade.

Dylika påminnelser framställdes flera gånger såväl detta som följande år Småningom inföto äfven flera gåfvor för undervisningen, hvarjämte sockenstugan inreddes till skolsal.

Men år 1775 klagades ånyo öfver, att »många obetänksamma föräldrar låta barnen drifva omkring i socknen uti lättja och tiggeri till allmän grämelse och till bevis på kristendomens förfall». Orsaken härtill befanns vara, »att ingen mat för barnen och skolmästaren var att tillgå, helst så många resterade med den 1772 beviljade halfva sädeskappen på matlaget».

År 1776 klagas ytterligare, att fattigskolan på tredje året varit förlegad af brist på lön för skolmästaren och föda för de fattigas barn. De äldsta i församlingen uttryckte nu sin önskan, att de »till denna skolmästaresyssla skulle få en man, som var studerad, van vid information samt ägde tålmod och erfarenhet i kristendom». De rådde äfven pastor »att förhöra sig om en sådan från något skolverk eller Linköpings gymnasium, då lön ej skulle fela». Enär någon lön emellertid icke bestämdes, kunde någon lärare icke heller anskaffas.

Under tiden hade socknens pastor i sitt hem undervisat omkring 50 å 70 barn. Detta oakadt befunnos sedermera vid husförhören flera barn om 14 å 15 år, hvilka föräldrarna undanhållit från skolan. Därjämte ville hvarken komminister eller klockare vara behjälpliga vid undervisningen, den sistnämnde af det skäl, att hans hushållning därigenom skulle hindras och, såsom en församlingens ledamot tillade, »hans åderlåtning i socknen skulle försummas».

Följande år anskaffade emellertid pastor på egen bekostnad en lärare, hvilken efter två månader undervisade 30 af socknens barn, hvaraf 18 fattiga och de öfriga böndernas och trädgårdsmästarnas». Vid af pastor anställd examen erfors, att 15 å 16 års gossar ej kunde läsa innan i abeboken, och några af 20 å 21 år ej kunde Luthers lilla katekes, hvarför det ändtligen bestämdes viss lön åt en lärare, som då antogs,

Att denne lärares villkor icke voro särdeles lysande, kan förstas däraf, att det år 1780 beslutades, att den kammare i sockenstugan, hvilken han bebott, skulle repareras, enär »den var så bofällig, att snö och regn gått genom väggar, spis och golf».

Om ock i olika och växlande former var det på samma sätt i alla skolor på landsbygden. I många socknar inrättades icke några ordentliga skolor förr än inpå 1800-talet.

Som mer ovanligt kan nämnas, att år 1790 tillkom i Skärkinds socken en skola på bekostnad af öfverste N. F. von Scheven å Halleby, å hvars ägor uppfördes ett skolhus med lärosal och fem rum. Läraren var

skyldig gratis gifva undervisning åt barn från nämnda egendom och mot lindrig afgift åt andra socknens barn.

Redan på 1770-talet inrättades i Norrköping på bekostnad af fabrikören Peter Swartz den s. k. Swartziska friskolan, i hvilken visst antal fattiga barn skulle erhålla fri undervisning, böcker och skrifmaterial. Skolhus uppbyggdes år 1772, hvilket äfven innehöll en skolkyrka.

Språket. Ett försök att i svenska språket införa medelsvenskans stafsätt och ordböjningar hade måst gifva vika för enklare former, och nysvenskan gick efter många tvister under början af århundradet segrande ur striden. Svenska språket vann äfven i renhet genom bortläggande af en stor mängd från tyska eller franska språken under 1600-talet införda ord. Ett mera språk- och följdriktigt böjnings- och stafningssätt bidrog till mera regelbundenhet. Latinet fick nu äfven i många vetenskapliga arbeten gifva vika för svenska språket, som därmed kom till större användbarhet. Därför erhöill språket en vetenskaplig behandling genom den sveogötiska ordbok — Glossarium Sviogothicum — som utgafs af den lärde Johan Ihre, son af den andlige vältalaren Tomas Ihre, hvilken under de senaste åren af sin lefnad var domprost i Linköping.

Här må anföras några prof på språket, sådant det skrefs i Östergötland.

I Ydre härads dombok läses för den 23 okt. 1702 följande: Cronans lenzman Lars Persson anklagade pigan Agneta Johansdotter i Mareks knecktetorp för det hon några dagar för midsommarsdagen skall hafwa förklätt sigh till en skogzröfware i det hon tagit Soll-datens Per Marbergz bruna wallmarsräck på sigh och hans hatt, hwarmedh hon gått om afton neder i Hemmingz hage utj Marek, der att möta hans piga Brita Börjesdotter som då äfwen widh hon kom satt och mållkade, och widh hon fick see denna i buskarne blef hon rädd togh byttan medh sigh lopp det fortaste hon kunde, så att hon spilte uth något af miöken, då Agneta ropat och bedit henne bida, men var så rädd att hon intet dristade sigh dertill, utan des mera Agneta ropade, des mera språngh den andra, sedan gick Agneta tillbaka till sitt torp igen, strax derpå gick Hemmingh medh Nills ibidem och bette piga Brita neder i hagen, att see hwem det war, och då war hon utur hagen gången, derifrån gingo det till torpet och talte medh knecktehustrun Ingridh som sade sigh intet bedit henne gå åstadh, och Agneta war då gången till det andra torpet lijkhallen ben:d; Agneta swarar och sigh intet ment något ondt härmedh utan i sin roligheet och för löije skull gådt till Brita effter de wore uppfödelsee barn i hoop, tog en flicka Annika medh sigh på det hon icke skulle blifwa rädd för henne och går hagen in till torpet, intet skrijket eller ropat utan bett den andre bijda och frågat henne om hon sedt till knecktehustruns kallf. Resolutio. För det Aagneta således förkläde sigh den tijdh som en stoor inbillningh war inkommen hoos folket i landet att röfware wore i gånge, hwarigenom pigan Brita blifwit mycket rädd, jembwähl förordsakat andra att fatta räddhåga deraf, så skall hon böta 4 dr. S. M. Cronor, angifwaren $\frac{1}{2}$ det öfrige till 2 skiftes till Socknekiörkian och de fattige.

Ur Karl Fredrik Broocmans Beskrifning öfver Östergötland, tryckt 1760, anføres följande: Ehuruwål jag gjort mig största vinning om, at förekomma felsteg uti thenna Beskrifning, så kan wäl äntå på ett eller annat rum något insmygt sig; hwilket en wälsinnad Läsare ej lærer omilt anse, när han benägit eftersinner, at uti en så inrättad Beskrifning, som thenna är, sådant lätteligen kunnat ske. Wille then gunstige Läsaren vid genomläsandet antekna the felaktigheter Han finner, och per posto lämna mig del theraf, så är jag honom högeligen förbunden, och låfwar tå framdeles, om GUD förlänger lifstiden, icke allenast göra

genom Trycket allmänt, hwad mer märkwerdigt om ÖsterGötland mig har kunnigt blifva, utan ock tå rätta hwad nu felat är.

Jak. Axel Lindblom skrifver i sitt företal till Linköpings biblioteks handlingar 1793: Den med sitt snille alt omfattande, oförgätlige Biskopen Eric Benzeli¹us vårdade äfwen synnerligen denna Boksamling. Böckerna, som nu woro upstälde i östra Choret af Domkyrkan, utsatte för fuktighet och dam, blefwo i skåp förvarade: doupletter afskilde och försälde. Prästerskapet ytterligare uppmuntrade, at enligt Kongl Scholæ-Ordningen afgifwa någon vacker och nyttig Bok från sine Sterbhus och ändtligen en Donations-Bok inrättad, hvari deras namn förvarades, som med någon gofva ihogkommo Bibliotheket. Ibland dem äger äfwen Biskop Benzeli¹us et förtjent rum. Til lycka för Bibliotheket efterträdde Sal. Er. Benzeli¹us af en icke mindre Bokälskande man, Doct. A. O. Rhyzelius. Första frukten af hans omsorg om Boksamlingen visade sig i den författning han 1745 års Prästmöte gjorde, at Prästerskapet, i stället för den Bok, som vid hvar och ens frånfälle till Bibliotheket borde lemnas, åtog sig under deras lifstid en frivillig afgift, hvaremot Biskopen lofvade draga försorg om et lämpligare förvarings-rum, än det hittills nyttjade östra Choret i Domkyrkan.

Litteraturen. Af östgötar — vare sig infödda eller inflyttade —, som under detta århundrade ägnade sig åt litteraturen, nämnas här: *Samuel Johansson Alnander*, teologisk skriftställare († 1772), *Jonas Apelblad*, resebeskrifvare († 1786), *Erik Benzeli¹us d. y.*,¹ biskop, utn. ärkebiskop, lärd († 1743) (fig. 230), *Didrik Gabriel Björn*,¹ teaterförfattare († 1810), *Henrik Braad*,¹ förf. till »Ostrogothia literata», handskrift i fem volymer, *Karl Fredrik Broocman*, förf. af den 1760 utgifna »Beskrifning öfver Östergötland» († 1761), *Nils Reinhold Broocman*, den föregående^s brorson, runforskare och utg. af historiska arbeten, *Karl Gustaf Cederhjelm*, bekant för sina kvicka vers och epigram m. m. († 1740), *Karl De Geer*, utgifvare af bl. a.: »Mémoires pour servir à l'histoire des Insectes», ett sekularverk i åtta volymer († 1778), *Petrus Ekerman*, utgifvare af icke mindre än 615 egenhändigt författade akademiska dissertationer († 1783), *Karl Gustaf Ekmanson*, utgifvare af en mycket spridd predikosamling († 1822), *Henrik Frosterus*, författare i krigslagfarenhet († 1773), *Fredrik Hasselquist*, naturforskare († 1752), *Per Johan Höp-pener*, politisk skriftställare († 1802), *Samuel Klingensstierna* (fig. 231), som lämnade viktiga bidrag till fysiken och matematiken († 1765), *Magnus Lehnberg*,¹ vältalare och bekant för sina akademiska äreminnen m. m. († 1808) (fig. 232), *Johan Henrik Lidén*, hvars arbeten varit till stort gagn för forskare († 1793), *Jakob Axelsson Lindblom*, förf. bl. a. till den allbekanta »Förklaring till d:r Luthers Lilla katekes» († 1819), *Samuel Loenbom*, historisk författare († 1776), *Gustaf Regnér*, publicist, utgifvare af »Försök till metriskas öfversättningar från forntidens skalder» m. m. († 1819), *Torsten Rudeen*,¹ vitterhetsidkare († 1729), *Andreas Rydelius*, filosof och utgifvare af det första utförliga verk i filosofi på svenska, ett för sin tid det lärdaste och yppersta arbete († 1738), *Uno von Troil*,¹ kyrkohistorisk författare († 1803), *Jakob Wallenberg*, humoristisk förf., bekant framför allt genom sin reseskildring: »Min son på galejan eller en ostindisk resa» († 1778).

¹ Icke infödd östgöte.

Tidningslitteraturen började under 1700-talet äfven blifva representerad i landsorten. Östergötlands äldsta tidning, *Norrköpings Tidningar*, började att utgifvas år 1758 och är alltså en af Sveriges äldsta tidningar. I Linköping utkom år 1793 *Linköpings Veckoblad*, som snart

230. Erik Benzeliuss d. y.

upphörde. Från år 1795 började att af ofvannämnde D. G. Björn utgifvas *Linköpingsbladet* (upphörde att utgifvas år 1851). Från omkring år 1750 utgafs i Linköping äfven *Linköpings stiftstidningar* (upphörde att utgifvas i december 1893).

Det var endast här nämnda båda städer, som ännu hade boktryckerier inom provinsen. Boktryckeriet i Norrköping anlades 1723 af kyr-

koherden Reinerus Broocman, och det i Linköping fanns redan på 1600-talet (sid. 359).

Konsten. Ett och annat minne af *byggnadskonsten* från denna tid återfinnes inom Östergötland. Här nämnes det från år 1704 uppförda slottet med tre våningar och två vidhängande flyglar vid Sturefors efter ritning af *Nikodemus Tessin*, som äfven säges uppgjort planen för den vidlyftiga parken. Efter *Karl Hårlemans* ritning uppfördes slottet vid

231. Samuel Klingenskierna.

Torönsborg i två våningar med frontespis och hög kupolbyggnad år 1756. Mot slutet af århundradet uppfördes under åren 1791—95 efter ritning af *Fredrik Magnus Piper* den tre våningar höga slottsbyggnaden med vidhängande flyglar vid Bjärka-Säby. Antagligen är den omgifvande parken i s. k. engelsk stil efter plan af samma arkitekt. P. var den förste, som i Sverige införde parker af dylik art. Efter Hårlemans ritning uppfördes äfven tornbyggnaden till Linköpings domkyrka åren 1747—1758. I en inskrift från denna tid kallas denna tornbyggnad »Kongl. öfverintendentsämbetets eviga minnesvård». Med ett platt tak i italiensk stil fann en senare tid det vara föga öfverensstäm-

mande med kyrkans byggnadsstil i öfrigt, hvadan det blifvit ombyggt under 1800-talet.

En och annan kyrkobyggnad å landsbygden uppfördes under århundradet. Här nämnes endast, för sin vackra och smäckra tornspira, Horns kyrka, som uppfördes på 1750-talet. Brunneby gamla kyrka försågs med nytt torn i stället för det gamla, som nedtogs 1746. Det nya tor-

net försågs med en större och tio mindre spiror. Antagligen äro ritningarna till dessa tornspiror utförda efter ritningar af bygdekonsnärer.

Hvad *målarkonsten* beträffar, har man sig bekant, att en eller annan porträttmålare under detta århundrade fanns inom Östergötland. Föga betydande, är ej heller något om dem bekant. Mot slutet af tidehvarvet tillhörde *Per Johan Hörberg* provinsen genom inflyttning hit. Här vid sitt hemman Falla i norra Östergötland inredde han åt sig en atelier. H. är 1700-talets mest betydande målare i religiösa ämnen. Hans altartaflor äro spridda öfver hela södra Sve-

232. Biskop Magnus Lehnberg.

rige, ett flertal i Östergötland. En del af dessa hans taflor äro af honom återgifna i etsning. I Östergötlands Museum är H. representerad genom sitt självporträtt m. fl. samt genom en stor duk, som framställer *Davids orkester*. Taflan är 8 m. 88 cm. lång samt 4 m. 28 cm. hög.¹

I *skulptur* torde från denna tid föga nämnvärdt finnas att omtala. Nämnas må dock att i Linköpings domkyrka uppsattes år 1745 en ny predikstol i träbildhuggeri med bilder och löfverk. Till en början hvilade predikstolen på en Herkules, men ersattes år 1832 af en halföppen lotusblomma. Samtidigt borttogos äfven andra bilder. Predikstolen är skulpterad af *Nils Österbom*. Till såväl hufvudform som i detaljbehandling är den ett vackert och typiskt prof på den under 1700-talets början förhärskande smakriktningen i fråga om kyrkans utsmyckning. Den föregående predikstolen var jämförelsevis liten och obetyd-

¹ Denna storslagna tafla, som då den på 1880-talet öfverlämnades till museet, var i bristfälligt skick, har sedermera delvis blifvit lagd på ny duk samt restaurerad af konstnären Johan Krouthén. Efter besiktning af d:r A. L. Romdahl år 1904 har denne lämnat intyg om, att taflan »befunnits nyrestaurerad och i godt skick».

lig samt var i början af 1600-talet »prydligt skulpterad» af *Påfvel snickare*.

Kyrkan. Oerhördt stränga föreskrifter hade under senare delen af 1600-talet kommit till stånd för att upprätthålla gudstjänstens helgd och den rätta tron. Att till det yttre fullfölja föreskrifterna för gudstjänsten och hos människorna inpräglade lärosatserna blef hufvudsaken. Den inverkan, dessa lärosatser hade på sinne och lefverne, var en bisak.

Den, som utan bättring länge förde ett ogudaktigt lefverne eller den, som vrängde eller orätt tolkade bibelns ord, kunde landsförvisas. Adelns enskilda gudstjänster sågos icke gärna. Att under gudstjänsttid vara ute på gatorna var förbjudet. Förutom läkare och präster, som voro i tjänstgöring, blefvo alla andra sålunda utevarande gripna och bötfällda. Tukthusstraff och t. o. m. bortskärandet af en del af tungan kunde ådömas som straff för försummelse i afseende å gudstjänsten. Arbete eller nöjen voro förbjudna å söndagarne o. s. v.

Det är tydligt, att dylikt skulle väcka ond blod icke minst hos dem, som själfva kunde inhämta och förstå bibelns ord och mening, samt alstra ovilja mot ett dylikt kyrkans tryck.

Pietismen eller fromhetskänslan, som vid sin första framkomst i främsta rummet sökte att arbeta för sinnets, gärningarnas och lefvernets rätta och goda beskaffenhet, men som småningom öfvergick till svärmeri, hade redan mot slutet af 1600-talet börjat att tränga sig fram till vårt land. Här fick denna rörelse emellertid många motståndare. Konung Karl XII uppdrog också år 1705 åt biskopen i Linköping, Hakvin Spegel, att förskaffa sig kännedom om lämpliga åtgärder för detta svärmeris hämmande, och år 1706 påbjöds straff för dessa »svärmeandar», som med fördömliga bilärar sökte »undergräfvat grundvalen af den evangeliska läran». Svärmeriet gick efter hand i flere afseenden till öfverdrift, och följden blef, att 1726 förbjöds vid straff all sammankomst i enskilda hus i och för gudstjänst, husandakten dock däri icke inbegripen.

Sistnämnda år kom en ny rörelse till stånd, hvilken i sin mån bidrog att undanskjuta pietismen. Till Sverige ankom då en tysk lörd, J. K. Dippel, som icke erkände det skrifna Guds ords vittnesbörd utan i dess ställe ett hos »människan inneboende gudomligt ljus», hvarigenom skriften först kunde rätt förstås o. s. v.

Östergötland synes föga blifvit berördt af denna religiösa yttring. I Linköping bodde likväl den som dippelian bekante handlanden And. Almqvist, som här äfven hade meningsfränder. En af dessa var en slaktaremästare Granbäck samt en hos honom under flera år boende student, Olof Ekeröth, som då han afled i Linköping 1759 förorsakade åtskilligt besvär, enär konsistorium hade svårt att afgöra, hvad som skulle göras med hans lik, då han varit en uppenbar affälling från svenska kyrkans tro. På 18 år hade han icke begagnat nattvarden. Under sin

sista sjukdom undfick han icke heller densamma. Granbäck ansåg det onödigt att tala vid honom därom. E. var kyrkoherdeson från Svinstad. I Norrköping hade Almqvist en trosförvant i handlanden Bläsing, och år 1765 omtalas, att dessa fortfarande underhöllo förbindelse med Almqvists »plantation» på Värmdö, ehuru de icke vidare ansågos värfva några anhängare, sedan Granbäck och Ekeroth aflidit.

En annap dippelian var auskultanten Hans Svanhals, boende i Ydre härad, hvilken blef anklagad för sina religiösa villomeningar. S. hade författat en grafskrift öfver en 21-årig dotter till amiralitetskapten G. Ahlfort å Liljeholmen, hvilken skrift ansågs anstötlig. S. inkallades äfven till domkapitlet i Linköping i december 1762 för att stå till ansvar, men infann sig icke utan svarade skriftligen. Efter ny stämning infann han sig emellertid i februari 1763. I fyra dagar från kl. 9 f. m. och sista dagen ända till kl. 5 e. m. erhöll han af konsistorii ordförande, biskop Petrus Filenius, bevekliga föreställningar att frånträda sina meningar, hvilka utgjorde en oredig blandning af Dippels satser med mystik af Paracelsus och Hermes Trismegistus. Han kunde likväl icke förmås erkänna deras grundlöshet eller gifva ett enda bestämmande svar å biskopens frågor angående hans tro om treenigheten, Guds sons människoblifvande och arfsyndens fortfarande. Enligt egen utsago sedermera gjorde han »de högvördiga fäderna sådant bry, att svetten flöt af deras ansikten».

Saken hänsköts till världslig domstol men var oafgjord vid Svanhals' död 1774. Icke dess mindre bestämdes af häradsrätten, att han skulle begravas i stillhet utan begagnande af likbön.

I öfrigt synes man inom provinsen lefvat i gammal tro utan vidare beräkningar eller betraktelser i religiöst hänseende. Gudstjänsten i kyrkorna bevistades i allmänhet regelmässigt och efter gammal vana. Det hände ofta, att de gamla somnade i kyrkan under de långa gudstjänsterna. Kyrkoväktaren var därför försedd med väckarstaf, hvilken han förde fram i kyrkbänken till den sofvande och gaf honom en stöt, så att han skulle vakna. Kyrkväktaren kallades därför i dagligt tal »kyrkstöten». En typisk dylik staf finnes i Östergötlands Museum. Den består af en mycket lång målad stång, i ändan försedd med en bjällra samt i öfrigt med lämpliga inskriptioner.

Som bevis för att fritänkeriet skulle börjat insmyga sig bland provinsens studerande ungdom har blifvit anfördt, att en ung präst, magister Johan Åstrand, kyrkoherdeson från Gårdeby, skulle i sina akademiska disputationer uttalat åsikter, som voro vådliga för den evangeliska läran. Fadern hade hos Linköpings domkapitel begärt att få sin son till tjänstebiträde, men denna begäran tillmötesgicks icke på grund af nämnda disputationer. Öfver denna vägran besvarade sig då fadern år 1778 hos k. m:t. Emellertid afled fadern, och sonen, som blifvit trakasserad, särskildt af biskop Filenius, fann sig föranlåten att skriftligen återkalla sina förmenta villfarelser. Men så kom Gustaf III:s (fig. 233)

233. K. Gustaf III.

Efter pastell af L. Pasch d. y.

utslag på faderns besvär den 14 jan. 1779, i hvilket det bl. a. säges:
 »Vi vilja detta förfarande Eder, biskop Filenius, härmed allvarligen för-
 hålla med nådig påminnelse att hädanefter med mera varsamhet hand-
 tera ärenden, de där röra religion och ej i onödan visa nitälskan. Och
 finne Vi i följd häraf så mycket mindre skäl att bifalla Edert underd.
 hemställande om Åstrands inkallelseskrafts införande i Lärda tidningar,
 som handlingarna, och i synnerhet hans till oss ingifna underdån. ansö-
 kan, gifva anledning därtill, att hans återkallelse ej är frivillig, men
 utgifven i afsikt att blidka förtörnade förmän, utan finne Vi i nåder

godt, att all tryckning så väl af samma återkallelse som af öfrige i detta mål varande handlingar och protokoll härmed förbjuda.»

Det synes häraf, att det icke varit mycken fara med fritänkeriet, och Åstrand fick den begärda tjänsten.

En och annan katolik omtalas inom provinsen från denna tid bland från utlandet till Vadstena kammarduksfabrik inkallade fabriksarbetare, men de synas icke gifvit anledning till någon vidare oro.

För öfrigt hade redan tidigt under 1700-talet röster höjts för utvidgad frihet i religiöst hänseende. Och dylika åsikter vunno allt mer utbredning, till dess 1781 förordningen om religionsfrihet utkom. Följande år fingo judarna sin första rättsliga ställning i Sverige samt fingo rätt att bosätta sig i tre uppgifna städer. En af dessa var Norrköping.

Åkerbruket och dess binäringar. Liksom andra näringar var jordbruket i största förfall vid Karl XII:s död. Brist på arbetskrafter och dryga gärdar hade utarmat detsamma och dess idkare. Regeringens omsorger vände sig därtill hufvudsakligen mot förbättrande af industri och handel, hvilka hastigare än jordbruket kunde gifva inkomster.

Ehuru Östergötland långt ifrån hörde till de sämst lottade landskapen, fanns i Linköpings län likväl år 1718 ett antal af 46 ödehemman.

Riksdagen sökte visserligen på ett och annat sätt understödja landtbruket men alltjämt ansågs landthushållningen i främsta rummet vara endast till som stöd för industri och handel.

År 1742 påbjöds inom socknarna ett slags hushållningssällskap, som skulle råda och leda öfriga landtbrukare samt hafva tillsyn öfver landtbrukets skötsel. Dessa sällskap stodo under landshöfdingarnes tillsyn samt synas varit till nytta under sin korta tillvaro.

Prästerskapet, som på grund af de boställen, de innehade, och af hvilkas afkastning de skulle lefva, kunde icke annat än hysa intresse för jordens skötsel. År 1763 framkom äfven ett förslag, att prästerskapet inom Linköpings stift skulle inom sig sammansluta sig till ett hushållningssällskap. Det antyddes, att prästerna voro de, som voro de kunigaste i naturvetenskapen och sålunda voro bäst skickade att anställa rön i landthushållningen. Förslaget innebar äfven, att prästerna efter prästmötena i stiftstaden skulle hafva möten för samtal i landtbruksfrågor. Förslaget visar alltid omsorg från visst håll för landtbruket, äfven om sällskapet icke kom till stånd.

Landshöfdingen inom provinsen tog äfven prästerskapets intresse för jordbruket i anspråk, då det var fråga att införa potatisodling. Efter en mindre god årsväxt på 1770-talet uppmanade landshöfdingen nämligen domkapitlet att genom prästerskapet söka bland menigheten sprida kännedomen om och nyttan af denna jordfrukt. I skrivelser till prästerna förordades äfven potatisodlingen, hvarigenom bekantskapen med densamma i sin mån spriddes.

Bristen på arbetskraft för jordbruket sökte man undanröja genom tjänstehjonsstadgar af 1723 och 1739, då tjänarnes löner bestämdes liksom dagsverkares löneersättning. På en gård fick icke finnas mer än ett visst antal tjänare, och i detta antal inräknades äfven egna arbetsföra barn. Däröfver fick endast behållas en son och en dotter i hemmet. Öfriga voro tvungna begifva sig ut i tjänst, om de icke studerade eller ägnade sig åt andra yrken. Från 1747 tilläts dock bonden behålla alla sina vuxna barn hemma.

Den gamla tvångsåtgärden, att landtman icke fick försälja sina varor när, hvar och hur han ville, upphäfdes 1765. Äfvenså upphäfdes förbudet att tjänstefolk icke hade rätt att flytta från ett landskap till ett annat. Efter hand kom äfven en hel del andra lättnader till stånd för jordbruket. Till jordbrukets förbättrande bidrogo lagen om stor-skifte, spannmålshandelns frigifvande, rätten för ofrälse personer att köpa säterier och frälsehemman, betryggad besittningsrätt af kronohemman, inköpta till skatte, o. s. v.

Magasinsinrättning, till lättnad vid missväxtår, tillkom 1786.

Brännvinsbränningen var icke ägnad att befordra jordbrukets uppsving samt bidrog till sädesbrist.

Sädesodlingen låg främst till grund för landthushållningen inom Östergötland, och efter goda år kunde skörden icke endast föda landskapets befolkning utan kunde äfven, åtminstone från midten af århundradet, måhända äfven därförut, tusentals tunnor råg, korn, hvete, ärter och hafre utföras, dels forledes, dels sjövägen till grannarna.

Afkastningen blef likväl icke alltid sådan, den bort blifva, på grund af den ringa nötboskapsuppsättningen och däraf följande brist på gödningsämne. I öfrigt odlades något lin och hampa samt efter hand potatis. Från 1730-talet odlades tobak i Norrköpingstrakten äfvensom å andra orter.

Vid midten af detta århundrade omtalas med särskildt beröm jordbruket vid Björnvikens säteri, Kvillinge socken. Ägare till denna gård var Karl Nikol. Vadström. Då han började förbättra hushållningen vid gården, ville till en början de underhåfvande icke gärna upphöra med sin föregående näring, som var att föra ved, ribbor och andra skogsvaror till Norrköping, och i stället gå mot ersättning vid herrgården. Men efter hand vande de sig härvid och insågo fördelen. Då denne ägare mottog gården, var nästan hälften af jorden en beväxt hagmark, som icke kunde föda gårdens kreatur. Här af upplöjdes nu årligen flera tunnland och användes så, att när jorden burit säd, blef där god äng. I stall och ladugård beräknades fodringen efter vikt. Djuren fodrades ofta men i små portioner. Med renhållningen hos djuren var mycket noga. Boskapen stod inne om försommaren på lika foder som höst och vinter, till dess gräset uppvuxit så, att kreaturen kunde äta sig mätta. Björnvikens frälsebönder deltog icke vid hufvudgårdens åkerbruk, icke heller deras hästar, utan arbetet drefs med egna dragare och torpdags-

verken. Bonden gaf viss ersättning för sitt hemman. Torparen fick i dagspenning det bonden betalade öfver vanlig ränta för att själf få arbeta vid sitt hemmansbruk.

Boskapsskötseln stod icke högt. Vanvårdade och svältfödda djur var icke ovanligt. Korna lämnade ock liten afkastning. Oxar begagnades vid jordens skötsel mer än hästar. Fårskötseln blef under detta århundrade betydligt uppdrifven, ehuru detta icke skedde för jordbrukets skull utan till gagn för yllefabrikerna. Särskildt känd för sitt nit för fårafveln blef vid denna tid Karl Gustaf Boije å Ryd i S:t Lars socken, som därjämte utgaf »Inledning till svensk landthushållning». De första engelska får, som infördes till Östergötland, kommo på tillskyndan af biskopinnan Anna Benzelius, f. Svedenborg. Hon var maka till biskopen i Linköping, utnämnde ärkebiskopen Erik Benzelius d. y. De voro, skrifver biskopen i sina egenhändiga lefnadsanteckningar, »30 vid lag till antalet och äro sedan där utspridda, att de på 12 år äro öfver 2,000».

Trädgårdsskötseln. Träd- och kryddgårdar funnos icke blott vid säterier, präst- och ståndspersoners hemman, hvilka med mycken kostnad underhöllos både till prakt och nytta, utan äfven vid bondgårdar och torpställen. Sommar- och hösttiderna fanns också en öfverflödigtillförsel till städerna af träd- och jordfrukter, jämväl sådana, »som för oss fordom varit okända». Humle af en god tysk sort odlades sedan långt tillbaka i Kinds härad samt i Regna och Skedevi socknar i Fin-spånga läns härad, så att försäljning däraf kunde ske till Stockholm och andra orter. Dessutom växte mångenstädes vildt äpplen, päron, körsbär och plommon.

Skogen vanvårdades. Den bestod förnämligast af en, gran och tall. Af löfträd märktes ek, björk, oxel, hägg, rönn, lönn, pil, ask, asp, alm och al. Under första hälften af århundradet synes skogen här som i öfriga delar af landet varit utsatt för stark åverkan. År 1760 säger emellertid en förf., att i Östergötland »ännu icke felas till timmer, plankor, bräder, ved, gärdselfång, spiror, bjälkar och somligstädes till master och storverksträd. På några orter är väl svårt om vedbrand och gärdsel, men så varder dock allmogens nödtorft tämligen understödt med utsyningar på sockenmarker och häradsallmänningar.»

Skogen lämnade icke allenast dessa nämnda förnödenheter utan gaf äfven tillfälle till jakt och djurfång. Af djur funnos här björnar,¹ ehuru sällsynt. Så mycket mer förekommo varg, räf, gräfsvin, lo, utter, lekatt och ekorre. Af matnyttiga djur förekommo älg, hjort, rådjur och hare m. m. På fågel var det icke heller brist, såsom tjäder, orre, skogsdufva, morkulla, äfven kallad skogssnäppa, kramsfågel och rapphöns

¹ Den i noten sid. 6 lämnade uppgiften om björnen är efter L. F. Råäf men synes endast afse Ydre härad. I Ydre härads dombok finnes, enligt samme förf., likväl en uppgift, att en björn en längre tid uppehållit sig i Svinhults socken och där gjort åtskillig skada. Denna björn synes dock varit en tillfällig invandrare. Här lämnade uppgift är efter K. F. Broocman.

m. m. förutom olika slags roffägel. Den sista kronhjorten i Östergötland fälldes år 1770.

Fisket var rikligt. Olika fisksorter voro gädda, abborre, lax, laxöring, braxen, asp, gös, id, mört, lake, sik, röding, ruda, simpa, nors, ål, vimma, flundra, strömming, löja, siklöja, gers, stensugare, ålling, forell, örval, sarf, färna, björkna, sutare och kufva m. m. äfvensom kräftor. Särskildt god ansågs Vätterns röding och abborre, Tåkerns lake, Glans braxen och Kinds gädda.

Af sjöfågel märktes anka, and, svan, trana, vildgäss och knipa m. m.

Som en näring tillhörande åkerbruket kan äfven räknas *mjolkvarnarna*. Sådana funnos sedan äldre tider vid Norrköping, Söderköping och Linköping äfvensom i de åldriga kvarnbyarne Tannefors, Mjölby, Öjebro, Motala, Malfors o. s. v.

I Östergötland uppgick hemmantalet år 1772 till 5,489, det största antalet någon provins hade i Sverige.

Bergsbruk och bruksdrift. Vid 1700-talets ingång stod den svenska järntillverkningen högt, ett förhållande, som fortgick alltjämt under detta århundrade. Det svenska järnet var af stor betydelse för Europa, icke minst för England, där bergsbruket omkring denna tid blifvit nedbragt till förhållandevis en obetydlighet på grund af skogarnes uthuggande, då däremot Sverige hade fördelen af stora skogar. hvartill kommo de till drifkraft användbara talrika vattenfallen.

Till stor skada begränsades fortfarande tillverkningen genom hämmande förordningar, hvilka bestämde om smidestillverkningens storlek samt gäfvö förbud om tackjärns inköp. Genom 1723 års förordning lämnades föreskrifter om kronans urgamla rättigheter rörande grufdriften, så att åtminstone densamma blef friare. Järnkontorets inrättande år 1747 och dess därefter följande verksamhet blef i många hänseenden gagnande för bergshandteringen. Att de gynnande omständigheter, hvilka vid denna tid kommo den svenska järnhandteringen i sin helhet till godo, äfven skulle blifva till fördel för Östergötlands bergs- och bruksdrift, är helt naturligt.

Och lägges härtill, att det var under 1700-talet, som koppargrufvorna vid Ätvidaberg ånyo upptäcktes och koppartillverkningen uppblomstrade, är det lätt att inse, att denna järn- och koppartillverkning skulle gifva prägel så väl åt arbetsverksamheten som åt andra lefnadsförhållanden inom vida områden. För provinsens ekonomiska utveckling blef bergs- och bruksdriften ett kraftigt stöd och af stor betydelse, om äfven bergsbruket, liksom andra industrigrenar, var utsatt för de tillfälliga växlingar, som voro en följd af förändringar inom penningemarknaden, partiställning o. s. v. Förmögenheter samlades emellertid inom de många bruksfamiljerna, och titeln bruksherre eller brukspatron fick en klang och gaf ett anseende, som ingen annan privat titel gifvit. De då samlade förmögenheterna gäfvö länge och gifva i vissa fall ännu i dag i ekonomiskt hänseende en lycklig återverkan för många af ättlingarne

till dessa 1700-talets bruksägare. Bruksegendomarne bebyggdes med präktiga manbyggnader. Vackra parker och trädgårdar anlades. Och vid de olika bruksgårdarna fördes ett gästfritt och ofta yppigt lefnadssätt.

Namnen på en del af dessa brukssläkter må här nämnas, såsom släkten Adelsvård, Altin, Agrell, Broberg, Burén, af Burén, Burensköld Carlsson, sedermera von Carlsson, De Geer, Grill, Hebbe, Hellwegh, Jancke, Larsson, Palmstjerna, Pehrsson, sedermera Vassrin, Ribbing, Rosenstråle, Rudbeck, Spaldencreutz, Tisell, Vadström, Westerberg, Wetterberg, adl. Bergenstråle, Viktorin m. fl.

Mot slutet af 1600-talet hade Godegårds, Regna och $\frac{1}{3}$ af Risinge bergslager blifvit lagda under landslag. De återstående voro:

Hällestads bergslag, till hvilken hörde $8\frac{1}{4}$ hemman af Tjällmo, 4 ¹⁷/₂₄ h. af Vreta klostern, 2 h. af Risinge samt 1 h. af Regna socknar, hvar till kommo $92\frac{3}{8}$ från Hällestads socken eller tillsammans 108 ¹³/₈ hemman.

Omkring år 1760 bröts malm ur fyra grufvor i Hällestads socken, nämligen *Trändkärrsgrufvan*, som då bearbetats i 16 år, *Långbogsgrufvan*, gammal men nu ånyo bearbetad omkr. 10 år, *Hage- eller Lergrufvan*, upprepade gånger bearbetad samt nu ånyo upptagen, *Åsebro- eller Kärrgrufvan*, äfven den upprepade gånger bearbetad, såsom 1628—1677, 1695—1714 och därefter ånyo. Ödegrufvor voro här i medlet af 1700-talet kända 25 st., hvaraf en kopparhaltig, som nedlades omkr. 1740. Därjämte funnos flera mindre grufbrott. Härtill kom i Vreta klosterns socken en grufva vid *Rossla*, som upptogs 1713 och bearbetades med mycken ifver till 1716, hvarefter ett annat malmstreck försöktes å Pers-
torps ägor. Båda öfvergäfvos på grund af malmbrist men upptogs ånyo före 1760-talet. I Risinge bearbetades på 1760-talet *Storgrufvan*. Flera ödegrufvor voro där kända. År 1715 upptogs i Regna socken en grufva på Backa ägor, som nedlades redan 1716.

Af de 21 hyttor, som år 1639 varit i gång, arbetades på 1750-talet vid 8, nämligen Grytgöls, Rossla, Slipers, Djurs, Katterums, Djuckeryds, Österby och Rämninge, hvartill kom i Risinge socken den stora masugnen vid Finspång.

Hammare voro i Hällestads socken: vid Sonstorp och Hällsjöfors 4 hammare med 8 härdar och en kniphammare, vid Borggård, Grytgöls, Folkström, Djurshyttan, Rämninge, Djuckeryd och Svartebo, hvardera 1 hammare med 2 härdar, Skönnarbo 1 hammare och 1 härd; i Vreta klosterns socken: Rossla bergsmanshammare; i Risinge socken vid Finspång 2 hammare med 4 härdar samt det stora styckebruket, där kanoner tillverkades, hvilka till större delen utskeppades till Holland.

Den första säkra uppgiften om tillverkningen vid Finspång är för åren 1755—58. Under dessa år tillverkades i medeltal årligen 1,501 skeppund kanoner och annat gjutgods.

Vånga bergslag bestod under 1700-talet af 14 ¹¹/₁₂ hemman från Ri-

singe, $10\frac{3}{4}$ från Kullerstads, $5\frac{1}{2}$ från Kimstads och $3\frac{1}{4}$ från Skrukeby, hvar till komma $44\frac{1}{8}$ hemman från Vånga socken.

Järnmalmegrufvor voro i Vånga socken: *Glansgrufvan*, 27 famnar djup, *Kättilgrufvan*, upptagen 1717 och nedlagd 1718, *Pålkärngrufvan*, upptagen 1714, *Storgrufvan*, äfven kallad *Heden-* eller *Hennegrufvan* samt *Tollskeppsgrufvan*. Här fanns i äldre tider äfven en koppargrufva, hvilken omnämnes i ett kungabref af år 1542. Enligt bergskollegiums befallning af år 1697 söktes efter denna grufva, ehuru förgäfvades. År 1706 hittades hon emellertid på Lada ägor men var igenfylld på 2 alnar när.

Hyttor omnämnas i Vånga socken: Bobergs och Nyhyttan, till hvilka dock icke fanns tillräcklig malm utan användes förut kasserad malm från högar vid de ödelagda grufvorna. En anteckning från denna tid säger, att i denna bergslag förr kunde erhållas 12 à 15 skeppund tackjärn om dygnet men på 1750-talet högst 3. Ödelagda hyttor funnos vid Mantorp, Bällerum och Ruda. I Risinge socken var hytta vid Fall eller Hemmingstorp, som tillhörde denna bergslag, samt vid Lotorp.

I Vånga socken hade Orga järnbruk 1 hammare med 2 härdar samt Lada och Hundekulla 1 hammare med obekant antal härdar. I Risinge socken hade Börsjö bruk 1 hammare med två härdar, Lotorp 2 hammare med 3 härdar, Börgöl och Ysunda 1 hammare med 2 härdar hvardera. I Kullerstads socken hade Skärblacka 1 hammare med 2 härdar.

Men bergs- och brukshandtering idkades vid denna tid äfven utom bergslagerna. Så upptogs på 1740-talet en järnmalmegrufva å Högelöts ägor i Mogata socken, hvilken grufva bearbetades i fyra år. Petängs grufva, äfven i Mogata socken, upptogs i slutet af 1600-talet, nedlades 1703 men upptogs ånyo på 1750-talet. En järngrufva å Nartorps ägor, kallad Ormstorpsgrufvan, enär tillhörande masugn var belägen å Ormstorps ägor, upptogs på 1730-talet. I Ö. Ny socken upptogs omkr. 1740 en grufva, men ödelades snart »med några stenhögar till åminnelse». Å Hedstads ägor i Häradshammars socken upptogs omkr. år 1750 en grufva, som på 1760-talet säges vara »tämmligen rik på malm». I Borgs socken upptogs 1737 Norrfors silfvergrufva men ödelades redan 1740, då intäkten icke motsvarade kostnaden. Å Stegeborgs ägor upptogs 1725 en sedan länge nedlagd blygrufva.

Af järnbruk nämnas Godegårds bruk (med sin masugn i Lerbäcks socken) med 2 hammare och 4 härdar, som i midten af 1700-talet hade en tillverkning af 1,150 skeppund, den största tillverkningen i Östergötland vid denna tid, Borkhult i Yxnerums socken, Bona i V. Ny socken, Häfla i Skedevi socken, Karlström samt Kvarn i Kristbergs socken, Jakobslund i Ljungs socken, anlagd i stället för Kammerboda i Åtvids socken, hvardera med 1 hammare och 2 härdar, Gobo med 1 hammare och 1 hård, Nättra, år 1749 flyttad till Sten, med 2 hammare och 3

hårdar, Hult i Kvillinge socken med 2 hammare och 2 hårdar, hvaraf den ena en stångjärnshammare och den andra en plåthammare.

Åtskilliga manufakturverk anlades under detta århundrade, såsom vid Grytgöl, Godegård, Sten samt i Landeryds socken för tillverkning af polerad stål och järn, vid Annastinefors, på gränsen emellan Hällestads och Risinge socknar, Blommedals i V. Ny socken, Kristinehammar i Ö. Tollstads socken, vid Ysunda i Risinge socken, Sturefors i Vists socken, Forsa i Härberga socken, i Mjölby, vid Skärblacka i Kullerstads socken, Gusum i Ringarums socken, Skorpa i Vists socken.

Arbetsmetoderna vid järntillverkningen voro under 1700-talet i all hufvudsak desamma som under 1600-talet. Bruken voro växlande grundade på egen kolning eller inköpta kol samt på egen tackjärnstillverkning eller köpetackjärn från Östergötlands, Nora, Lerbäcks och Kopparbergs bergslager.

Åtvidabergs kopparverk. Denna bergslags belägenhet hade i början af 1700-talet så fallit i glömska och var så obekant, att man tvekade att införa 1413 års privilegier i den samling af bergsordningar, som utkom 1736, till dess ortens bergmästare inberättat bergslagens område. Emellertid anträffades händelsevis något år på 1730-talet gul kopparmalm i Grebo socken. År 1739 anmäldes detta till Bergskollegium. På hösten nämnda år började två bröder Erik och Jonas Sohlberg att sofra i slagghvarpen vid ödehyttorna samt begärde mutsedel å ett malmstreck å Slefringe ägor. År 1744 anlades en hyttebyggnad på närliggande prästgårds ägor, och arbetet tog sin början. Men redan före slutet af följande år upphörde koppartillverkningen på grund af bristande medel, sedan 10 skeppund koppar tillverkats. År 1754 begärde fänriken David Hallonqvist mutsedel å kopparverket. Följande år påbörjades några mindre arbeten, och efter ogillade besvär af Sohlberg erhöll H. Bergskollegii tillstånd 1756 att låta upptaga Åtvidabergs grufvor i Åtvids, Grebo och Värna socknar samt privilegium å kopparverket med de å Långebrotts ägor uppförda kopparhytta, rosthus, gårhård och andra byggnader. Här tillverkades emellertid endast $6\frac{3}{4}$ skeppund. Då H. af brist på tillgångar icke kunde, som han önskade, omkring år 1760 upptaga Bårsbo ödegrufva, bildade han ett bolag af 100 lotter, af hvilka han själf behöll hälften och de öfriga efter hand fördelades på flere händer. Bolagsreglemente antogs 1762. År 1764 voro nödvändiga byggnader uppförda. Rättighet till kolning och annan betjäning hade 1763 anslagits från Åtvids, Vårdsnäs, Tjärstads, Kättilstads, Oppeby, Grebo och Värna socknar, hvarjämte beviljades rättighet att uppföra en ny kopparhytta under 18 frihetsår. År 1767 anslogs med visst undantag äfven Björsäters socken och år 1779 Gårdserums socken, hvilket sistnämnde år alla berörda socknar förklarades för bergslag. Gamla och nya grufvor upptogos, hvaribland *Katrinebergsgruftan* vid Bårsbo, som vid rensningen befanns vara 16 famnar djup, och Malmviksgruftan med ett djup af 30 famnar m. fl. Verket var nu i godt stånd och här ar-

betades med all ifver, så att tillverkningen, som år 1768 uppgick till endast 100 skepp., åren 1776, 1777 och 1778 steg till öfver 740 skepp. År 1779 erhöles ytterligare privilegier.

Krigsrådet Johan Adelsvärd, som år 1762 inköpt 50 aktier, ägde 1777 ett antal af 80 samt inköpte kort därefter de återstående och blef därmed ensam ägare af det hela.

Från 1765, året för koppartillverkningens återupptagande, och t. o. m. år 1799 tillverkades 81,149 centner 92 skålpund koppar eller i medeltal 2,318,57 centner.

Handeln. Äfven Sveriges handel hade lidit af de långvariga krigen, men tack vare de styrandes åtgärder blef densamma betydligt upphjälpt, om ock därtill fordrades lång tid. Ty det var icke blott följderna af kriget utan äfven de tryckande reglementariska föreskrifterna, som för handeln medförde ett svårt förfall och en verklig nöd.

Norrköping var nu Östergötlands förnämsta handelsstad. Det hade gått så långt med Söderköpings förfall i detta afseende, att Norrköping vid 1731 års riksdag sökte få Söderköping sig tillerkänd som manufakturplats. I midten af 1700-talet bestod införseln till Söderköping egentligen endast i sill, salt och torr fisk samt utförseln af bräder, tjära och obetydligt järn.

I Norrköping synes som handeln förut varit lifligare, enär år 1760 säges, att »handelsrörelsen i Norrköping är ännu i tämligen godt stånd». Borgerskapets skepp och fartyg besökte vid nyssnämnda tid såväl Medelhafvet som Spanska-, Nord- och Östersjöarna. Utskeppade varor voro järn, mässingstråd, spik, plankor, bräder, tjära och beck m. m. Till Stockholm sändes socker, spannmål och mjöl i anseelig mängd. Inkommande varor voro utrikes ifrån salt, vin, råsocker, tobak, ull, färgstoffer, lin, hampa, sill, torkad fisk och galmeja m. fl. nödvändighetsvaror. Vid slutet af århundradet talas om stadens »vidsträckt handel» på Medelhafvet, Spanien, Portugal, Frankrike, England, Holland, Hamburg, Norge, Danmark och de vid Östersjön belägna hamnarna. Förutom nyssnämnda utskeppade varor nämnas nu ytterligare kanoner och gryn. Af införda varor nämnas ytterligare bly, pälsverk och i missväxtår spannmål. I Marstrandsskären hade en del af stadens handlande anlagt salterier. Därifrån försågs hela provinsen jämte närgränsande orter med sill. Från 1797 började emellertid det Bohuslänska sillfisket slå fel och upphörde snart alldeles.

Fabriker och handtverk voro äfven vid Karl XII:s död i fullkomligt förfall. Äfven här ingrepo de styrande för att understödja och hjälpa. Naringstvänget utöfvade hårdt sitt tryck, men småningom gjorde friare åsikter äfven härvid sina framsteg. Längre voro såväl fabriker som handtverk likväl i sådant lägervall, att en hel del nödvändiga varor måste införskrifvas från utlandet.

Fabriksverksamheten var den, som främst och framför handtverkerierna gynnades. Och vid början af århundradet skulle de vanliga

handtverkarne knappast kunnat bestå, om de icke haft stöd i de stränga, ännu bestående skråförfattningarna.

Hvarje stad hade sina »ämbeten», under hvilka de olika handtverkarne sorterade, men i de mindre städerna kunde äfven handtverkare sortera under ämbeten i större städer. I Norrköping t. ex. hörde 20 olika slags handtverk under stadens ämbeten, under det 28 andra handtverk sorterade under ämbeten i Stockholm. Linköping hade egna ämbeten, men vissa handtverk hörde under ämbeten i Norrköping. I Söderköping hade endast sämskmakare, skräddare och skomakare egna ämbeten, oaktadt skilda yrken arbetade här. I Vadstena och Skeninge var handtverksrörelsen ringa.

De olika handtverken voro vid midten af århundradet: guld- och silfversmeder, kopparslagare, mässingsslagare, karduanmakare, hattmakare, sämskmakare, sadelmakare, tunnbindare, skräddare, bagare, bryggare, klensmeder, perukmakare, snickare, målare, svarfware, gördelmakare, logarfvare, slaktare, skomakare och flikare, klockgjutare, bokbindare, hofslagare, gelbgjutare, tenngjutare, bleckslagare, plåtslagare, filhuggare, nålmakare, svärdfejare, färgare, öfverskärare, murmästare, byggmästare, glasmästare, kakelugnsmakare, tapetserare, vagnmakare, buntmakare, handskmakare, knappmakare, snörmakare, kammakare, repslagare, segelmakare, segelsömmare, sockerbagare och urmakare.

Af denna förteckning framgår, huru yrkenas antal under årens lopp blifvit tillökadt (s. 375).

Norrköping var landskapets förnämsta fabriksstad. I midten af 1700-talet funnos här 16 yllefabriker, 3 linnefabriker och 2 sidenfabriker, hvartill kommo kardmakeri, stärkelsebruk, järn- och stålmanufakturverk, färgeri, lack-, kort-, tvål- och bandfabriker, kul- och hagelstöperi, segelduksfabrik, 2 pipbruk, gevärsfaktori, 2 sockerbruk, 5 tobaksfabriker med tobaksplantage.

Fabriksverksamheten i Norrköping tog sin början redan på 1640-talet. Under 1700-talet t. o. m. år 1795 beviljades privilegier åt öfver 180 olika slags fabriksanläggningar, däraf ett stort antal klädesfabriker. År 1760 hade staden 60 fabriker och år 1774 var tillverkningsvärdet vid närmare 70 fabriker, däri ej inberäknade befintligt mässingsbruk samt kopparhammare och gevärsfaktori, 858,934 dal. smt. År 1794 funnos här 85 fabriker med 159 väfstolar och 1,643 arbetare. Tillverkningsvärdet var då 171,125 riksd. specie.

Men äfven andra platser hade sina fabriker. I Linköping fanns 1748 en tobaksfabrik och senare tillkommo bomulls- och sidenfabrik, filtmakeri, tygtryckeri och orgelbyggeri.

I Vadstena fanns från 1753 en i slottet inrymd kammarduksfabrik, som inom kort sysselsatte 237 personer med ett tillverkningsvärde årligen af 20 å 30,000 dal. kmt. Till densamma hade införskrifvits öfver ett par hundra franska arbetare. Denna fabrik flyttades snart in i staden och öfvergick till drällfabrik. I Söderköping fanns tobaksfabrik, ylle-

fabrik och spinnskola. Äfven på landsbygden funnos ett par fabriker. Här nämnes Degerhofs porslins- och lerkärlsfabrik i Skällviks socken från år 1743, som dock snart måste nedläggas, då tillverkningsämnet befanns för skört. Cedersbergs glasbruk med sliperi i Vists socken anlades 1772 och erhöll 1781 tillståndsbref. Vid Gusum anlades 1742 och 1757 tvenne knappnålsfabriker.

Städerna. Äfven på städernas utveckling hade de långvariga krigen varit hämmande. Det gällde i detta tidehvarf i främsta rummet och mer än någonsin för städerna och dess invånare att se till, att de i ekonomiskt hänseende kunde bestå.

Linköping. År 1700 undergick Linköping en svår eldsvåda som förödde nära nog hela staden. Redan samma år stadfästes ny stadsplan. Men det blef icke lätt för det svårt hemsökta samhället att hämta sig. Äfven andra motgångar stötte till. Och under hela detta århundrade gick det endast långsamt framåt. Handel, handtverk, inackordering af här studerande ungdom äfvensom skötseln af stadens jordar samt präst- och regementsmöten, som här höllos, gåfvo de förnämsta inkomsterna. De elfva marknader, som staden ägde rätt till, voro äfven en fördel.

Norrköping, som blifvit hårdt ansatt vid ryssarnas besök år 1719, behöfde också tid att repa sig. Men tack vare stadens läge och däraf följande lifligare affärsverksamhet med sina fördelar gick detta snabbare än för Linköping.

Skenninge. Stadens handel bestod hufvudsakligen af minuthandel med sill, salt och tobak förutom en del kramvaror.

Söderköping. Handeln härstädes var vid denna tid i »slätt tillstånd». Utgående varor voro bräder, tjära och obetydligt järn. Inkommande varor voro hufvudsakligen sill, salt och torr fisk. Handtverkerierna voro äfven obetydliga.

Vadstena ägde i äldre tider Askersund som sin köping samt hade då där en icke obetydlig handel, men sedan Askersund vid midten af 1600-talet blef egen stad, minskades Vadstenas handelsverksamhet. Handeln med spannmål från den bördiga, omgifvande trakten fortfor dock. Slottet hade alltmer förfallit. Senare eller från 1757 en tid använd som fabrik, blef den gamla borgen slutligen spannmålsmagasin.

Kommunikationerna. Landsvägarna hade alltmer ökats till antalet men ännu fanns det orter, till hvilka det var svårt att komma på grund af dåliga vägar. Först vid midten af århundradet började man t. ex. röja en väg från Eneby till Horns kyrka, på hvilken man likväl endast med besvärighet kunde rida eller köra en tom verkvagn. För kommunikationerna till sjöss arbetades för att söka lätta samfärdseln. En förbindelseled mellan Vättern och Östersjön sökte man få till stånd. Förslag därtill uppgjordes af domprosten, sedermera biskopen i Linköping, A. Rhyzelius, som vid flera riksdagar verkade för densamma. Kostnaden ansågs blifva 288,198 dal. smt, men penningar kunde icke an-

skaffas. R. ville, att kanalen skulle gå från Roxen till Slätbaken. Andra åter, att den skulle ledas till Bråviken. Frågan förföll emellertid, ehuru den upprepade gånger under århundradet ånyo kom fram (se *Göta kanal* under 1800-talet). Kinda kanalänläggning gillades af k. m:t år 1799. Redan långt därförut säges den politiske partigångaren generalmajor Karl Fredrik Pechlin med egen stor kostnad sökt åstadkomma farleder mellan Roxen och några småländska vattendrag.

Vadstena adliga jungfrustift. Om inrättandet af ett adligt jungfrustift eller kloster framställdes förslag vid 1734 års riksdag, och vid 1738 års riksdag anslogs därtill Vadstena slott. En direktion tillsattes för att ordna detta stift, som afsåg att adliga jungfrur skulle mot en ringa bestämd afgift icke allenast få å Vadstena slott all nödig undervisning under sin uppfostringstid utan äfven, om de så önskade, där få kvarblifva, så länge de lefde oförsörjda, samt bekomma årligt underhåll. Planen för anstalten uppgjordes mycket storartadt, och man tänkte sig, att stiftelsen, med lärarekrafter och tjänstepersonal inberäknadt, skulle bestå af tillsammans 328 personer. Planen förenklades emellertid 1749, men tanken på Vadstena slott som anstaltens hem öfvergafs ännu icke. På grund af bristande medel måste emellertid senare användandet af nämnda slott uppgifvas. Förslag att förlägga stiftelsen till närheten af Stockholm öfvergafs äfvenledes.

År 1784 tillkom en ny dylik stiftelse. Riksrådet K. F. Scheffer inköpte då ett hus i Norrköping, där en abbedissa och sex fröknar skulle få åtnjuta fri bostad och årligt underhåll. Sex andra fröknar kunde mot en mindre afgift där få åtnjuta samma förmåner. Men denna anstalt upphörde med sin verksamhet redan år 1790. I stället skulle räntan af den Schefferska stiftelsen årligen utbetalas till visst antal adliga jungfrur. Beslut att på dylikt sätt använda Vadstena stifts medel hade redan därförut fattats. Det är genom utdelandet af dylika årliga pensioner, som stiftet sedan dess verkar.

För att blifva inskrifven som stiftsfröken skola föräldrarna finnas upptagna i släktens genealogi å Riddarhuset. Med prästbetyg skall den anmäldes födelseår och dag bestyrkas, hvarjämte föreskrifven afgift skall under viss tid inbetalas. Vid giftermål går den inskrifna miste om sin pensionsrätt. Från år 1822 förvaltas stiftets fond af Riddarhusdirektionen. Vadstena adliga jungfrustift — såsom stiftelsen alltjämt varit och ännu är benämnd — hade vid 1912 års utgång en fond af 422,896 kr. och utbetalade 62 pensioner å 100 kr., 178 pensioner å 50 kr. och 15 pensioner till olika belopp.

Schefferska stiftelsen hade samtidigt en fond af 57,286 kr. och utdelades 13 pensioner å 150 kr.

Östgöta fotfolk. Afundsjukan mot det uppväxande Sverige var från grannarnes sida i början af 1700-talet stor. Ryssland, Polen och Danmark hade redan år 1698 börjat underhandla om ett nytt förbund med Sverige.

234. Karl XII.

Anledning till stridigheter emellan Sverige och Danmark fanns därjämte i den själfständighet, som hertigen af Holstein genom Sveriges tillhjälp erhållit, och som för Danmark var besvärlig.

År 1699 företogs omfattande krigsrustningar i Danmark. Då nu den holsteinske hertigen icke hade makt att motstå Danmarks öfverlägsenhet, vände han sig till Karl XII (fig. 234) med bön om hjälp. Hårtill visade sig ock konungen villig.

Bl. a. sände denne i oktober år 1699 en del landttrupper som förstärkning till de i Pommern förut varande trupperna. Bland dessa var äfven Östgöta fotfolk, hvilket regemente i början af år 1700 uppgifves hafva 1,200 man i Tyskland.

Danske konungen inbröt emellertid på våren år 1700 inom det Holstein-Gottorpska området, men de makter, som varit löftesmän vid fördragen mellan Danmark och Holstein, bl. a. Sverige, uppträdde nu till Holsteins försvar. Det gick illa för Danmark, som nödgades ingå fred den 8 augusti i Traventhal, hvarefter de svenska regementena fingo återgå till Pommern, där de stodo under fältmarskalk Nils Gyllenstjernas högsta befäl.

År 1702 lämnade emellertid Gyllenstjerna Pommern och gick med sin samlade här till Polen, där han den 19 augusti förenade sig med Karl XII vid Krakau. Bland dessa trupper voro äfven 1,200 man af Östgöta fotfolk under Ulfsparre. Detta år och följande var regementet med hufvudhären i marscherna till Zavichost o. s. v. till det belägrade *Thorn*. Regementets chef var då öfverste N. von Ungern-Sternberg. Nämda stad gaf sig den 3 oktober. Från vinterkvarteret i polska Preussen bröt regementet upp i maj 1704 för att förstärka Rehnskölds trupper, hvilka då voro i närheten af Radom. Den 22 juli sammanträffade Karl XII och hufvudhären med Rehnskölds trupper i Sandomir. Östgöta fotfolk följde konungen under sommaren till Jaroslaw och Lemberg samt efter någon tids hvila under hösten åter tillbaka till Warschau för att sedermera i västra Polen intaga vinterkvarter omkring Wielun. Östgöta fotfolk var förlagdt i Sieradz.

Det lämnade i mars 1705 tillsammans med tre andra regementen detta vinterkvarter och förflyttades till Krakau för att bortdrifva sachsarne. Härifrån gick regementet i november till Warschau och slöt sig till hufvudhären, hvilken den 16 januari 1706 ryckte mot Grodno, som konungen tänkte belägra, men afstod därifrån, och trupperna förlades i stället i trånga kvarter vid Zaludek för att få hvila ut. En del ströftåg företogos dock för att anskaffa lifsmedel och oroa fienden. Deltog i april i det nära nog outhärdliga tåget till Pinsk, hufvudstaden i östra Podlesien, samt var med då *Zabirz* fästning med sina 800 man starka besättning gaf sig den 3 maj. Då det befanns omöjligt att ytterligare framtränga genom de podlesiska träskan, vände sig konungen åt söder och gick till det rika Wolhynien och Luck, där Östgöta fotfolk med de andra trupperna inträffade den 6 juni.

Konungen, som offrat ett flertal år i Polen endast för att få den af honom korade Stanislaus erkänd som konung, hade nu beslutat sig för att infalla i konung Augusts arfland Sachsen. Östgöta fotfolk fick under juli—september draga den långa vägen dit med hufvudhären samt förlades i Pössnig. Regementet hade nu smält tillsamman till 780 man. Chef var Jakob Sperling. Freden i Altranstadt afslutade den 14 september kriget.

Under förra hälften af år 1707 låg armén kvar i Sachsen. Under tiden härjade ryssarne svårt i Polen. För att bispringa detta land samt för att tvinga tsaren till fred och att återlämna de från Sverige tagna landskapen i Östersjöprovinserna beslutade konungen sig för att vända

sig mot Ryssland. Den 22 augusti bröt han upp från Altranstadt och tågade genom Sachsen. Stannade den 16 september i staden Slupce och förlades där i orten i kvarter, som varade halfannan månad. I slutet af september månad ankommo hit 9,000 rekryter från Sverige. Sedan kvarteren i trakten af Slupce icke kunde lämna vidare lifsförnödenheter, förflyttades lägret till Wienitz. Här låg armén i tre månader, hvar efter marschen fortsattes till Ryssland. Den 26 december gingo svenskarne öfver Weichsel och öfverrumplade den 28 *Grodno*. Tsaren drog sig tillbaka samt förföljdes af konungen. Den 12 februari intog svenska hären kvarter i trakten mellan Wilna och Minsk men förflyttades efter fem veckor närmare sistnämnda ort. I juni 1708 gick konungen öfver floden Berezyna och påträffade den 30 juni ryska armén i en befästad ställning vid *Holofzin* (Golowtschin), belägen å västra sidan af ån Wabis. I den för svenskarne segerrika strid, som stod härstädes den 4 juli, och hvilken Karl XII med rätta ansåg som den ärorikaste han vunnit, deltog Östgöta fotfolk med den största utmärkelse. Regementet var det sista infanteriregemente, som vadade öfver Wabisån och framförvarande moras, samt blef därefter i tillfälle att ensamt få afslå ett anfall, som en del ryskt kavalleri gjorde i flank och rygg mot det öfriga infanteriet. Från Holofzin gick tåget till Mohilew. Efter fyra veckor fortsattes till ryska gränsen, sedan öfver Dnjepr den 5 augusti och så mot Soz under förmodan, att ryssarne skulle anträffas där. Dessa hade emellertid gått åt norr mot Smolensk, hvadan konungen uppbröt den 23 augusti och gick däråt. Svenskarne rönste emellertid nu starkt motstånd, och först den 11 september nådde de ryska gränsen vid Tartschin. I stället för att nu gå emot Moskva, tog konungen det olyckliga beslutet att gå mot Ukraina för att förena sig med de upproriska kosackerna under Mazepa. Den 25 uppnåddes genom de stora skogarne vid Severiens gräns Mglin, där Lewenhaupt inväntades. L. kom med en betydlig förstärkning från Livland men nödgades efter nederlaget vid Ljesna (29 september) bränna eller öfvergifva sina medförda förråd och ankom utan den väntade trossen. Efter L:s ankomst den 11 oktober fortsattes färden söderut. På dagen en månad senare var armén vid den af fienden besatta kosackhufvudstaden Baturin, och den 18 november stannade hären för att under en månad hvila kring Romny i ryska Ukraina. Men den 18 december bröt armén åter upp, och efter två dagars olyckståg intogos nya kvarter vid Hadjatj. Härifrån företogs under en oerhörd kyla ett ytterligare olyckståg till *Weprik*, hvilken fästning stormades den 7 januari. Det säges, att under dessa båda olyckståg 4,000, enligt andra 7,000, man fröso ihjäl eller genom kyla förlorade en eller annan lem eller hälsan för lifstiden. Vid stormningen af Weprik förlorade regementet såväl sin chef, öfverste Jakob Sperling, som öfverstelöjtnant Lilljegren samt många af manskapet. Vid denna tid förflyttades armén något sydligare till Senkow. Anders Appelgren hade nu blifvit regementets chef, och under hans befäl del-

tog regementet i belägringen af *Poltava* den 28 juni 1709. Vid anmarschen mot de fientliga redutterna hörde regementet till tredje kolonnen från höger af de fyra infanterikolonnerna samt kom vid en senare skedd linieformering att stå ungefär midt i slagordningen. Da ryssarne ur sitt förskansade läger med femdubbel styrka öfverföllö det svenska fotfolket, kom den högra flygeln att draga sig för mycket at höger, hvarigenom en lucka uppstod vid Östgöta fotfolks högra flank. Här föll nu fienden in, så att regementet blef taget såväl i front som flank, hvarför det under oordning drog sig tillbaka. Öfverste Appelgren blef sårad. Regementet blef sedermera med de öfriga trupperna tillfångataget vid Dnjepr. I midten af september månad samma år kungjordes i Östergötlands kyrkor landshöfdingen Burenskölds tillkännagifvande om detta sorgliga nederlag. Östergötland måste nu uppsätta ett nytt regemente. Den första bragd, det nyuppsatta Östgöta fotfolk under öfverstelöjtnant Magnus Gripensköld fick deltaga i, var slaget vid *Hälsingborg* den 28 februari 1711. Gripensköld var ännu icke fullt återställd efter ett svårt benbrott, som han ådragit sig i tjänsten, men ställde sig ändock till konungens förfogande. Vid Hälsingborg vunno svenskarne en lysande seger öfver danskarne, en seger, som för världen visade den kraft, som, trots de senaste motgångarne, fanns hos den svenska krigaren, blott han hade en god ledare. Ledaren här var Magnus Stenbock. Under sommaren förblef regementet i Skåne, men på hösten afsändes 300 man till bohuslänska gränsen. De öfriga stannade i Skåne till i augusti 1711, då en mindre del förlades som garnison i Halmstad och de öfriga afgingo till Bohuslän för att förstärka därvarande trupper. I närheten af Uddevalla mönstrades hela regementet den 15 februari sistnämnda år, hvarvid befanns, att regementets chef, öfverste Appelgren, var fången i Ryssland, öfverstelöjtnant Gripensköld var dödssjuk samt att major G. F. von Löwen var arresterad men sedan afvikit. Närvarande voro, förutom staben, 32 officerare, 48 underofficerare samt 740 friska gemena. För öfrigt voro 19 man sjuka, 1 fången och 439 vakanta nummer. Utredningen var i högsta grad dålig.

I september 1712 sändes regementet till Pommern och deltog i Stenbocks krigståg i Mecklenburg samt i slaget vid *Gadebusch* den 20 december nämnda år. Ena bataljonen fördes här af öfverstelöjtnant Per Stjernkrantz och andra af major Modée samt tillhörde högra flygeln i andra träffen, hvilken flygel med stor tapperhet intog byn *Wachstedt*. Regementet förlorade här 1 underofficer och 7 man, hvarjämte öfverstelöjtnant Stjernkrantz, ännu en officer och 15 man sårades.

Regementet följde sedan med Stenbocks här till Holstein och var med vid *Tönningens fästnings* uppgifvande i maj 1713, då Stenbock och hans här måste gifva sig till krigsfångar. Östgöta fotfolk bestod där af 530 man.

Åter fick Östergötland uppsätta ett nytt regemente, hvilket år 1716 utkommenderades till Norge, där det i maj förenades med hufvudhären.

förlagd till Torpum mellan Fredrikshall och Fredriksstad. Då konung Karl, som år 1715 hemkommit till Sverige, på grund af motgångar bestämde sig för att afstå från den tilltänkta belägringen af *Fredrikshall* samt förde sina af hunger, vanvårdnad och öfveransträngning medtagna trupper till Bohuslän, var äfven Östgöta fotfolk med och stannade därstädes till hösten 1718, då regementet följde de trupper, med hvilka konungen inföll i södra Norge i slutet af oktober nämnda år. Det säges, att af regementets kompanier funnos sådana, som endast hade 16 tjänstbara män.

Öfverste Appelgren hade aflidit i Moskva år 1716. År 1717 utnämndes Gabriel Ribbing till chef för regementet.

Den 30 december 1719 upptages regementets styrka till 868 man. År 1721 efterträdde Ribbing som chef af Karl Johan Wrangel.

På hösten 1739 öfverfördes fem kompanier af regementet till södra Finland, hvilka kompanier under två år förblefvo i kvarter därstädes. I augusti 1741 förenades dessa i Kvarnby, i närheten af Fredrikshamn, med hufvudhären under Buddenbrock. Då denne den 23 augusti skulle marschera till Martila för att understödja arméns andra del under generalmajor Karl Henr. Wrangel, medföljde Östgöta fotfolk, men under marschen fick B. veta, att W. blifvit slagen, hvadan Buddenbrock återvände till Kvarnby. Hit ankom nu öfverbefälhafvaren general Lewenhaupt den 3 september och svenska armén kvarlåg här under brist på lifsmedel och stor sjuklighet på grund af det kalla höstvädret och de fuktiga jordkulor, i hvilka en del af armén var förlagd. Under september månad kommo regementets återstående 3 kompanier öfver till Finland. Lewenhaupt hade emellertid i tysthet förberedt ett anfall i Ryssland, hvilket skulle gifva anledning till den statshvälfning, hvarigenom prinsessan Elisabet skulle intaga tronen. Den 19 november bröt L. upp och tågade under sträng vinter och i djup snö till Säckjärvi, där han var den 23. En annan afdelning inbröt från Villmanstrandssidan. Allmän oro uppstod häraf i Petersburg, och Elisabet begagnade sig af tillfället och lät hylla sig till kejsarinna. I stället för att nu under oredan i Petersburg göra ett framryckande drog sig Lewenhaupt tillbaka till det svenska området, där trupperna fingo gå i vinterkvarter, sedan stillestånd blifvit afslutadt den 6 december.

I slutet af februari 1742 uppsade kejsarinnan emellertid detta stillestånd samt sände några tusen man till Savolax. Samtidigt utspriddes, att ryssarne nalkades Fredrikshamn med 50,000 man. Svenska armén fick då bryta upp. Oenighet med flottans befälhafvare och öfriga företag under sommaren slutade med den sorgliga reträtten till Hälsingfors, där regementet tillsammans med andra trupper stannade under augusti och september. Efter kapitulationen, och antagligen i september månad, hemförlofvades regementet, nu endast helt obetydligt till antalet. Af 16,400 man fotfolk, som beräknats blifvit öfverförda från Sverige, återgingo endast 5,000 man, hvaraf en betydlig del omkom på sjön.

År 1750 uppgifves regementet åter bestå af 8 kompanier med 1,200 man. År 1757 kallades det åter ut till fälttåg, denna gång mot Preussen. År 1743 hade Karl Sinclair blifvit chef och därefter år 1747 Fredrik Wilhelm von Hessenstein. Öfverfördt sommaren sistnämnda år beordrades regementet till den tredje kolonnen under generalmajor Ehrenswärds befäl, som i september fick i uppdrag att intaga *Peenemündes skans*. Kolonnen gick vid Wolgast öfver Usedom och började belägringen af Peenemünde den 14 september, och den 27 gaf sig skansen. Med undantag af Peenemünde utrymdes ön Usedom i slutet af december. I Peenemünde stannade 200 östgötar, under major Wilhelm Maurits Braun, som garnison. Årets sista dag fick Östgöta fotfolk tillsammans med hufvudhären draga sig tillbaka till Stralsund.

Den 13 januari 1758 måste Peenemünde med sina östgötar efter två dagars tappert motstånd gifva sig. Återstoden af regementet, nu en bataljon, samlades med hufvudstyrkan under generallöjtnant Hamilton i början af augusti vid Loitz samt återfinnes i lägret vid Dabekow den 17—22 augusti och i Strasburg den 28—29 augusti. Den 6 september förflyttades hufvudstyrkan till Prentzlow, hvarifrån uppbrott skedde den 11 september. Vidare följde bataljonen öfver Lychen, Fürstenberg och Rheinsberg till Neuruppin, hvarefter vinterkvarter intogs på svenska området.

I januari 1759 måste armén ånyo draga sig tillbaka till Stralsund. Den 11—13 augusti samma år bröt hufvudstyrkan, hvaribland en bataljon östgötar, upp under general Lantingshausens befäl och marscherade till Loitz samt därifrån till Pasewalk, med ankomst dit den 4 september. Därifrån vände en del af hären, däribland Östgöta fotfolk, till byn *Werbelow*, där fienden blef tillbakalagen. I början af november intogs vinterkvarter bakom Peene och Trebel i svenska Pommern.

Under våren och försommaren år 1760 föreföll intet af vikt. Bataljonen tillhörde Ehrenswärds afdelning, som den 16 juli bröt upp mot Demmin och Malchin. Då Lantingshausen sedermera tagade till Prentzlow, följde Ehrenswärd med på vänstra sidan öfver Ferdinandshof till *Pasewalk*, som eröfrades den 4 september. Den 3 oktober gjorde preussarne ett anfall mot Pasewalk men tillbakadrefvos med tapperhet af Ehrenswärd. Östgötabataljonen hade fått sin plats i två redutter, som lågo tämligen afskilda. Här tillbakaslog den flera anfall, men då icke någon förstärkning erhöles, måste bataljonen draga sig tillbaka. I slutet af oktober gick armén i föregående års vinterkvarter.

I 1761 års fälttåg blef en afdelning, hvartill Östgötabataljonen hörde första dagarne afsänd från Bartow till Treptow under generalmajor v. Hessenstein. Efter en eller ett par dagars marsch fick H. kännedom om, att en svensk postering blifvit öfverfallen vid *Röpenack*. Östgötarne hastade dit och lyckades med förlust för fienden slå denne tillbaka. Sedan den fientliga truppen dragit sig tillbaka till *Friedland*.

blef den äfven härifrån fördrifven af von Hessenstein. Här vid Friedland stannade nu Hessenstein med sin truppafdelning under september månad. Från den 8 oktober fick hela hären lägga i trånga kvarter i Anklam, men den 20 gick den öfver Peene och fick inom svenska gränsen rymligare kvarter. Östgötarne deltog äfven i undsättningen af *Malchin* den 2 januari 1762, men fingo den 7 januari åter gå i kvarter, hvarefter inga händelser af mera vikt förekommo under detta krig.

I 1788—90 års krig mot Ryssland deltog äfven Östgöta fotfolk. Bland de trupper, som med konungen den 23 juni 1788 inskeppades på galäreskadern i Stockholm, voro äfven 2 bataljoner af regementet, hvilka utskeppades i början af juli på Sandhamnslandet nära Hälsingfors och lägrade. På grund af bristande förutseende med hänsyn till anskaffande af krigsförnödenheter fick armén ligga overksam i flera veckor. Regementet följde emellertid i slutet af juni med till gränsen och var i början af augusti vid *Högfors*. I september var regementet förlagdt till Kymmenegård och tillhörde generallöjtnant Meijerfelts afdelning. Den 20 oktober tillhörde regementet vänstra fördelningen under generallöjtnant Gust. Ad. v. Siegroth samt intog vinterförläggning med högkvarter i Säckjärvi och samlingsplats vid Artsjö-Nyby. Bekant är, att det var detta år, som de militära händelserna stördes och afbrötos genom Anjalaförbundets myteri.

År 1789 upptages regementet till 2 bataljoner med 1,200 man. Det var detta år en långvarig vinter och svår vår, som omöjliggjorde alla större krigsrörelser. I midten af juni tog emellertid fälttåget sin början, och en af regementets bataljoner under befäl af major Jernfeltz deltog i striden vid *Uttismalm* den 28 juni. Östgötarne hade sin plats å vänstra flygeln samt omkringingo det berg, mot hvilket fienden stödde sin högra flygel, hvarvid de tvingade denne att intaga en ny ställning längre österut. Äfven härifrån tillbakadrefvos fienderna, som efter en kort men häftig strid måste draga sig tillbaka halfvägs till Davidstad. Af regementets officerare utmärkte sig vid detta tillfälle särskildt kapten G. A. Nisbeth. Tillsammans med andra trupper indelades bataljonen till förtruppen.

Den 15 juli deltog denna bataljon ytterligare i striden vid *Kaipiais*, då major Jernfeltz sårades. Bataljonen stannade därefter i trakten af Vörrälä, till dess kvarter intogs inom samma trakt som föregående vinter.

Den andra bataljonen under majoren, sedermera öfversten Karl von Olthoff, deltog i striden vid *Likala* den 3 juli, där fienden efter en het fäktning tillbakatvingades.

Den 8 augusti synes åtminstone någon del af regementet varit med vid *Vörrälä*, där fänrik Montgomery illa sårades.

År 1790 gjordes tidigt uppbrott. Den 29 april på aftonen hade Gustaf III med en styrka af 3 å 4,000 man kommit till *Valkiala*, där en rysk afdelning intagit en god ställning. Det var sent, och truppen var

trött efter dagens marsch, men konungen beslutade, att anfall skulle ske. Fem af de tio bataljoner, konungen hade med sig, däribland båda östgötabataljonerna, formerade linie. Midten intogs af Östgöta lifbataljon under Jernfeltz. Den andra Östgötabataljonen under Olthoff beordrades att gemensamt med en annan bataljon söka kringgå fiendens högra flank. Efter en flera timmars häftig eldgifning drefs fienden genom ett raskt bajonettanfall på flykten före nattens inbrott. Tvenne af regementets kaptener, nämligen David Gustaf Ad. Gyllenkrook och Per Gustaf Strålenhjelm, erhöilo svärdsorden för visad tapperhet i denna strid. Här vid Valkiala förblefvo nu dessa trupper till den 5 maj, men förflyttades och deltog under generalmajor Pauli i drabbningen vid *Keltis* natten till den 20 maj, då fienden efter en blodig strid fick draga sig tillbaka från sin intagna goda ställning. Anfallet skedde efter mörkrets inbrott. Med tre bataljoner, däribland lifbataljonen under Jernfeltz, anfölls fiendens front. Den andra Östgötabataljonen under Olthoff omringade tillsammans med en annan bataljon ryssarnes vänstra flank och gjorde här ett hurtigt bajonettanfall, vid hvilket fienden tvingades att draga sig tillbaka. Härvid sårades Olthoff. Senare låg regementet i läger vid Värälä till fredsslutet därstädes den 14 augusti.

År 1791 förenades de båda Östgötaregementena till ett, benämndt *Lifgrenadjärbrigaden*, därvid Östgöta fotfolk kallades regementets rothållsdivision, under det att Östgöta ryttare, som vid samma tid blefvo afsutna, benämndes rusthållsdivisionen. *Lifgrenadjärbrigaden*s förste chef blef öfverste Nils Fredr. Jernfeltz. Hvardera divisionen hade sin särskilda chef.

Vid fjärde kvartalet år 1793 bestod rothållsdivisionen af 46 officerare, 37 underofficerare, 24 spel och 1,089 man, tillsammans 8 kompanier tillhörande Liffördelningen.

Östgöta ryttare. Vid början af 1700-talet var Karl Gustaf Mörner regementschef. På våren 1700 beordrades regementet att afgå till Värmland för att sluta sig till de trupper, som under generalmajor Fägerskiöld där sammandrogos. I en förteckning på »K. M:ts milice pro anno 1700» upptages Östgöta kavalleri till 1,000 man, hvilka på våren 1701 voro i Livland, dit de afgått i april samma år. I juni och juli tillhörde Östgöta ryttare de trupper, med hvilka Karl XII tågade från Dorpat till Riga. Den 9 juli var regementet med vid Düna, likväl utan allt verksamt deltagande i striden. Följde sedermera med hufvudhären och intog från slutet af september tränga vinterkvarter mellan Kurland och Samogitien.

Som bevis på lägerlifvets art vid denna tid kan nämnas följande. Krigstukten var sträng Endast undantagsvis brändes ett och annat gods. Själfsväldiga plundringar voro förbjudna. Den soldat, som nämnde djäfvulens namn, straffades strängt. Ovillkorlig lydnad för befälet fordrades. Allehanda vapenlekar anordnades, ehuru aldrig något

därvid fick förekomma, som påminde om återtåg. Lösen var blott att gå på framåt. Dylika tänkesätt sökte konungen inplanta äfven genom predikningar. Emellanåt hölls äfven en särskildt högtidlig gudstjänst till tacksägelse för vunna och beredelse för blifvande segrar. Ett här-dadt kämpalif och ett sedligt lif lågo som grund för sysselsättningen i kvarteren. Ännu i november bodde konungen i tält. Vid starkare köld värmdes med glödgade kanonkulor, allt för att gifva sina krigare föredöme.

Under senare delen af mars 1701 fingo regementets chef generalmajor Mörner och Dalregementets chef generalmajor M. Stenbock, hvilka med sina regementen (2,000 man) lågo närmast staden *Wilna*, befallning att anfalla denna stad, där en del lithauer under Wisniowiecki lågo. Östgöta ryttare togo Dalasoldaterna på hästländen och redo genom täta skogar samt lyckades den 19 mars öfverraska fienden, som med stor förlust blef slagen. Med erhållen förstärkning stannade de båda generalerna kvar kring *Wilna* och indrefvo betydande kontributioner, såväl af penningar som annat, bl. a. 15 å 16,000 alnar blått kläde samt olika klädespersedlar m. m. I juni beordrades dessa regementen af konungen, som tågat till Warschau, att sluta sig till hufvudhären. Kvarlämnande en mindre afdelning, gingo de till *Kasimirtz*, där de i slutet af juni öfvergingo *Weichseln*. Den 8 juni förenade de sig med hufvudhären vid *Opietza*. Redan följande dag satte sig konungen i rörelse och antråf-fade den fientliga hären vid *Klissow*. Af Östgöta ryttare tillhörde i striden härstädes fyra skvadroner under öfverstelöjtnant J. Burensköld högra flygelns första träffen och de öfriga fyra under major Joh. Storckenfelt högra flygelns andra träffen. Mörner hade befälet öfver vänstra delen af högra flygelns första träffen. Högra flygeln hade den svåraste striden att utkämpa. Svenskarne blefvo här med öfverlägsen styrka anfallna såväl i sidan som i ryggen, men afgingo med seger, ehuru de voro för fåtaliga och för uttröttade för att kunna förfölja den skingrade fienden. Under sommaren och hösten följde regementet hufvudhären till *Krakau* och *Sandomir*, hvarifrån det afsändes med en del af hären under *Rehnsköld* mot *Warschau*.

Den 9 januari 1703 anlände *Rehnsköld* till *Blonie*, där läger slogs. Hans marscher under vinter och vår gingo vidare öfver *Rawa*, *Jerno* och *Glowno* till *Lenzica*, vidare öfver *Gostynin* och *Radziejewo* till *Konary* och *Thorn*, där Östgöta ryttare mot slutet af juni fingo förena sig med hufvudhären samt förblifva vid *Thorn*, till dess denna stad i oktober måste gifva sig. I slutet af november underhandlade konungen med staden *Elbing* att mottaga svensk garnison. Detta ville dock icke borgerskapet medgifva. Den 30 november lät då konungen sammandraga 3,500 man, hvaribland Östgöta ryttare, hvilka följande natt omringade staden, som den 1 december måste gifva sig, hvarefter 2 regementen infanteri förlades där som garnison. Några dagar före jul fick hären gå i ett godt vinterkvarter i polska *Preussen*.

I början af år 1704 blef Jakob Burensköld chef. Regementets styrka uppgifves då till 1,500 man. I januari bröt hufvudhären, med hvilken regementet följde, upp till Blonie, vidare till Jaroslaw och Lemberg samt efter någon tids hvila till Warschau, under hvilken väg stora landsträckor utan motstånd härjades. Sedermera kom regementet till den härafdelning, öfver hvilken Wellinkg hade befälet, och som vid *Fraustadt* anträffade 1,500 ryssar med en del artilleri. Större delen af dessa ryssar blefvo nedhuggna och artilleriet togs, men Burensköld blef sårad och ryttmästaren Anders Treffenhjelm stupade. Den 1 november intog hären i västra delen af Posen vinterkvarter, som varade i åtta månader. Östgöta ryttare voro förlagda i Gnesen.

I slutet af juni eller början af juli år 1705 sändes generallöjtnant Nieroth med 3 kavalleriregementen, däribland Östgöta ryttare och 2 infanteriregementen, till *Warschau* som skydd för den där sammanträdande riksdagen. Kavalleriet ankom först och lägrade vid Weichsel söder om staden. Kort därefter ankommo emellertid 4,000 sachsare och 6,000 polackar emot svenskarnes läger. Ehuru svenskarne endast voro 2,000 man, beredde de sig dock till strid. Med de tre kavalleriregementena formerades linie. För att kunna få lika frontlängd som fienden, hvilken framgick på två linier, uppställdes truppen blott 2 man djupt i stället för det vid denna tid vanliga på tre led. Östgöta ryttare hade sin plats på vänstra flygeln. Striden, som började klockan 8 på morgonen den 21 juli, varade i sex timmar. Med en förlust af endast 300 man lyckades Nieroth slå den femdubbelt öfverlägsna fienden samt drifva honom tillbaka öfver Weichsel. Östgötarne fingo upptaga den blodigaste delen af striden och taga emot de på alla sidorna angripande fienderna. Af regementet dödades 3 ryttmästare, 5 löjtnanter, 6 underofficerare och 70 man. Särade blefvo 3 ryttmästare, 2 kornetter och 85 man. Först några dagar senare ankom Nieroths fotfolk. Sedermera lägrade regementet vid Warschau till i det närmaste årets slut. Äfven i oktober hade Nieroth en för hans trupper lycklig strid mot en 5,000 man stark fiende. Konungen hade under tiden kommit till Warschau och öfvervar den 24 september konung Stanislai kröning, vid hvilken svenskarne i hög grad utmärktes. Den 29 december medföljde regementet till Grodno och inträffade där den 14 januari 1706.

Meijerfelts dragoner och Burensköld med Östgöta ryttare, tillsammans 2,000 man, öfverföllö den 1 februari 1706 vid Indura en fientlig afdelning, som dock räddade sig till Grodno. Förenade sig sedermera med hufvudhären i lägret vid Zaludek och deltog senare i tågen till Pinsk, Luck och Sachsen, där regementet i september intog kvarter vid staden Plauen. Vid inmarschen i Sachsen bestod regementet af 722 man och stod under befäl af öfverste Nils Rosenstjerna, som blifvit chef, sedan Burensköld år 1706 tagit afsked.

Under åren 1707—1709 deltog regementet i den svenska hufvudhärens alla tåg och rörelser (se ofvan sid. 485). Fran kvarteren vid

Smorgonie i februari och mars 1708 utgingo 300 man af regementet under befäl af öfverstelöjtnant Nils Skytte till *Borisow*, där de besegrade en rysk afdelning, som under striden förlorade 200 man. Den 4 juli var regementet med i slaget vid *Holofzin*, men som det svenska kavalleriet först långsamt kunde komma efter öfver ån *Wabis*, och blott de först öfverförda kavalleriregementena kommo att deltaga i själfva striden, deltog Östgöta ryttare endast i fiendens förföljande. I slaget vid *Malatize* den 31 augusti, där ryssarne lyckades öfverrumpla svenskarnes högra flygel, tillfogades Östgöta kavalleri stor förlust. Öfverste Rosenstjerna stupade här och efterträdades som chef af generalmajoren Hugo Johan Hamilton.

Efter striden vid *Malatize* drogo sig ryssarne tillbaka åt *Smolensk*. Konungen följde så småningom efter, och den 14 september upphann han fiendens eftertrupper, bestående af 70 skvadroner eller enligt andra 10,000 man, vid byn *Rajowka* nära dåvarande ryska gränsen. Till en början troddes det blott vara en obetydlig styrka, och endast en ringa trupp framsändes för att tränga den ur vägen. De framsända återkommo emellertid snart med underrättelse, att det var ordnad rytteri.

— Skola vi tumla om med dem, frågade *Rehnsköld*.

Konungen var genast till reds. Men som han för tillfället hade föga mer än Östgöta ryttare med sig, sändes *Rehnsköld* efter förstärkning, och konungen med prins *Max* af *Würtemberg*, kallad »lilla prinsen», satte sig i spetsen för östgötarne och hastade emot fienden utan att invänta förstärkningen. Till en början brötos ryssarnes led. Inom kort voro svenskarne likväl omringade samt konungen och prinsen skilda från hvarandra. Den skvadron, som omgaf konungen, blef i det närmaste till sista man nedhuggen. Att konungen blef räddad berodde dels på hans vapenfärdighet, dels därpå att han snart blef så höljd af rök och damm, att han icke igenkändes eller ens troddes vara en fiende. Konungen följde deras led och låtsade vara en rysk ryttare, till dess han stötte tillsammans med några andra östgötaryttare, hvilka han förde till ett nytt anfall. Nu återigen omringad af fienden, föll större delen äfven af dessa östgötar. Sedan konungen förlorat sin häst, stred han till fots. Vid hans sida föllo två konungens generaladjutanter. Då den ena af dessa föll af sin häst, kastade sig *Karl* upp i sadeln på densamma och fortsatte den blodiga striden. Återigen nära att tagas till fånga, räddades han af en major *Lind*, som genast blef skjuten. Äfven prinsen räddades genom att låtsa sig vara ryss. Slutligen kommo lifdrabanterna och Smålands ryttare till undsättning, hvarefter striden upphörde.

I februari 1709 sändes generalmajor *Hamilton* med 4 regementen däribland Östgöta ryttare, till *Aleznia*, hvilken stad han intog och brände. I öfrigt brändes vid denna tid alla städer, som anträffades. I *Opozna* förenade sig *H.* åter med konungen något senare i sistnämnde månad. I slaget vid *Poltava* den 28 juni 1709 (fig. 235) tillhörde 4

skvadroner af regementet i början af striden högra flygeln, hälften i hvardera första och andra träffen. Två af skvadronerna synas tillhört de sex bataljoner, som voro under generalmajor Roos' befäl. Vid sitt framgående mot fältverken kom R. i sådan trängsel, att han icke fort nog och på en gång kunde framföra och använda hela sin styrka. Under tiden hunno hans motståndare att ordna sig, hvarigenom R. vid de två eller tre anfall, han gjorde, blef tillbakaslagen med stor förlust särskildt af officerare. Därtill kom, att svenska hären tågade framåt förbi honom. Ryska tsaren, som märkte detta, sände 10,000 man att afskära Roos. Då denne redan insett faran af sin belägenhet, hade han sändt bud till konungen om hjälp. Då nu ryssarne ankommo, trodde R. dessa vara den svenska undsättningen till honom. Misstaget uppdagades först, då ryssarne mångfaldigt starkare anföllo. Redan förut försvagad vid stormningen af fältverken, blef han nu tvingad att draga sig tillbaka inom en mindre förskansning, där han omringades. Härvid blef större delen af svenskarne nedhuggen eller tillfångatagen. Truppen hade emellertid fäktat tappert. De öfriga två skvadronerna kommo under stridens gång att förflyttas till vänstra flygeln, där de voro under stridens senare skede. Det, som var kvar af regementet, måste gifva sig fånget vid Dnjepr.

Kavalleriet skulle nu på konungens befallning ånyo uppsättas, »särdeles Östgöta kavalleri, som helt och hållet måste ånyo rekryteras». Så skedde äfven. Under 1709 års tre sista månader nyuppsatte Östergötland icke blott sitt infanteri- och sitt kavalleriregemente utan rekryterade äfven sitt båtsmanskompani. Därtill bidrog provinsen till uppsättande af adelsfanan, ståndsdragonerna, det Lenckska 5-männingsregementet till häst och Upplands m. fl. provinser 5-männingsregementet till fots o. s. v. Det är beräknadt att till armén hörde vid denna tid öfver 3,000 östgötar, hvaraf 2,500 man nyuppsatte, och af dessa voro hälften kavallerister.

Öfverste B. Roxendorff, som erhållit afsked redan 1706, hade år 1709 tillförordnats som chef. I slaget vid *Hälsingborg* den 28 februari 1710 deltog det nyuppsatta regementet samt tillhörde andra träffen af vänstra flygeln, där striden började. Många af regementets såväl officerare som manskap stupade i detta slag, men svenskarnes seger, icke minst på vänstra flygeln, var fullständig. Roxendorff utmärkte sig särskildt.

Då regementet år 1712 öfverfördes till Pommern, var enligt en uppgift Karl Gustaf Wolfradt och enligt en annan major Johan Falkenhagen tillförordnad chef. Under åren 1713 och 1714 hände egentligen icke något bemärkansvärdt i Tyskland i afseende på krigsrörelserna. Man tycktes vänta konungens hemkomst och ville se, hvad han ämnade företaga. Huruvida regementet deltog i striden vid Stresow i november år 1715 är ovisst. Emellertid stupade Wolfradt därstädes. Vid Stralsunds uppgifvande måste regementet gifva sig fånget.

År 1716 uppsattes regementet ånyo samt fick till chef Otto Koskull,

235. Slaget vid Poltava.
Samtida kopparstick.

hwarefter det år 1718 var med i Norge och hade sitt kvarter vid Rakkestad under belägringen af Fredrikshall. Vid återtåget från Norge led regementet i likhet med armén i öfrigt af den svåra fältsjuka, som utbrutit redan under belägringen, samt af den tidigt inträffade starka kölden.

År 1722 hemkom Hamilton ur den ryska fångenskapen samt återtog då chefsplatsen för regementet.

Tillsammans med tre andra kavalleriregementen öfverkommo 450 man af Östgöta kavalleri till Finland år 1741. I juni—augusti 1742 var regementet med i det sorgliga återtåget från Kymmenegård till Kaukola, hvarest Lewenhaupt höll ytterligare krigsråd, hvarvid beslutades, att »som armén borde konserveras» skulle den dragas ytterligare tillbaka till Helsingfors, hwarefter enligt kapitulationsvillkoren af den 24 augusti regementet jämte öfrigt kavalleri skulle hemtåga landvägen kring Bottniska viken. Dessa trupper ställdes under befäl af öfverste Kristoffer Freidenfelt och afmarscherade från Helsingfors den 28 augusti. Tåget gick öfver Åbo till Vasa. Härifrån lyckades F., sedan de återstående hästarna blifvit kvarlämnade, den 24 oktober komma öfver Kvarken. Den kvarvarande delen af regementet tilldelades sedermera den arméafdelning, som under F. beordrades att försvara Västerbotten. På senhösten afgick F. till Torneå, hvarifrån han i slutet af november öfverföll en postering på 350 man ryskt kavalleri, som vid Kemi tillbakaslogs.

Den 27 juni 1757 anbefalldes, att rustningar mot Preussen skulle företagas. Chef för regementet var då öfverste Adam Horn. På eftersommaren öfverfördes detsamma till Pommern samt lägrade tillsammans med hufvudhären vid Anklam, där fem skvadroner omnämnas. I slutet af september framsköts en afdelning, däribland Östgöta ryttare, till Pasewalk, men Horn gick åter tillbaka i november månad och förenade sig med hufvudhären, som den 31 december drog sig tillbaka till Stralsund. Vid midten af sommaren år 1758 omnämnas 6 skvadroner östgötar tillhöra arméns andra division. Regementet följde sedermera hufvudhären och var vid Strasburg den 28 och 29 augusti, då utgörande 6 skvadroner. Uppbröt den 11 september från lägret vid Prentzlow samt tågade, tillsammans med hufvudhären, den 22 september till Neuruppin, då utgörande endast 5 skvadroner. Därför gick marschen den 11 oktober tillbaka till Prentzlow, där läger slogs den 17 oktober. Den 21 november intogs vinterkvarter kring Peene och under förra delen af december inom svenska området.

Äfven under år 1759 följde regementet hufvudhären. I augusti befinnes det vara i lägret vid Schmartzow. Den 30 september blef Horn, som hade 3,000 man, anfallen af 2,500 preussare vid *Werbelow*, där fienden tillbakaslogs. I denna strid deltog regementet. Den 15 oktober deltog en del af regementet i en förpostfäktning vid *Bandelow*. Vinterkvarter intogs i början af november bakom Peene och Trebel.

År 1760 följde regementet hufvudhären till Prentzlow men drog sig

sedermåra åter tillbaka och intog i slutet af oktober samma vinterkvarter som föregående år.

År 1761 blef Karl Pontus De la Gardie regementets chef. Den 23 juli detta år voro 3 skvadroner af regementet med i lägret vid Wanselow, och den 24 augusti deltog åtminstone en del af regementet i den

236. Hertig Karl, sedermera k. Karl XIII.

för svenskarne misslyckade striden vid *Neubrandenburg*, där Östgöta ryttare förlorade icke obetydligt med folk.

Under ryska kriget 1788—90 låg regementet till en början hemma. Chef var då öfverste Klas Horn. År 1789 upptages regementet till 8 kompanier med 1,000 man tungt rytteri. I början af juli 1789 inskepades bl. a. 700 man af Östgöta kavalleri för att, i brist på sjöfolk,

32—130727. *Ridderstad, Östergötlands historia.*

tjänstgöra vid örlogsflottan, som fördes af hertig Karl (fig. 236). Deltog den 29 juli i sjöslaget vid *Öland*. Icke mindre än 200 man dogo under sommarens lopp af den smittosamma sjukdom, som uppkom på grund af manskapets ovana vid sjön samt på grund af dålig läkarevård.

År 1791 fick regementet »sitta af» samt förenades med Östgöta fotfolk till ett infanteriregemente benämndt Lifgrenadjärbrigaden, därvid Östgöta ryttare ingingo som rusthållsdivision.

I den kungliga förordning af den 21 januari 1791, som härom utkom, säges det bl. a.: »Under de fälttag, vi emot rikets fiender gjort, hafva vi ofta med bekymmer erfarit, huruledes vår armé, oakadt allt det mod och den utmärkta tapperhet densamma vid alla tillfällen ådagalagt, icke alltid kunnat, med en emot dess styrka och håg svarande verksamhet, åstadkomma, hvad både vi och armén själfva önskat.»

Orsakerna hafva befunnits »ligga i arméns sammansättning, sådan den för mer än hundra år sedan inrättades efter dåvarande beskaffenhet af rikets gränser och i allmänhet vidtagna krigsbruk».

Det omnämnes vidare, hurusom arméns kavalleri öfversteg det verkliga behovet, samt talas om det lämpliga i att öka armén till fot. Dessutom skulle ryttarehästarnes indragning blifva en vinst för allmänna hushållningen. Till en början bestämdes afsittningstiden till 50 år men blef sedermera beständig.

Då nu kostnaden för regementets rusthållare genom denna förändring förminskades till mer än hälften, bestämdes en måttlig hästvakansafgift, som fastställdes till 7 1/2 tunnor spannmål, att antingen betalas in natura eller att lösas enligt ortens årliga markegångspris.

Under fjärde kvartalet af år 1793 hade rusthållsdivisionen 48 officerare, 30 underofficerare, 16 spel och 990 man samt tillhörde den s. k. Liffördelningen och var fortfarande formerad på 8 kompanier.

Under krigen. Under det Östergötlands regementen voro ute i fält, hade man hemma stora svårigheter att vid behof fullständiga regementena eller anskaffa nytt behöfligt krigsfolk. Men det var icke blott ondt om folk, utan därtill kommo svårigheterna med utrustningen. De nyantagna officerarne, som själfva fingo bekosta sin mundering, voro så utblottade, att de begärde förskott å lön för att icke gå under. Landshöfding Jakob Burensköld, sedan gammalt militär, hade blifvit utnämnd till generallöjtnant samt fått order att afgå till Skåne, där han skulle biträda Magnus Stenbock. Äfven B. måste, ehuru han var en förmögen man, begära förskott för att ordna sig och anträda resan. I allmänhet tillmötesgingos dessa framställningar, och de första dagarne af år 1710 voro trupperna färdiga till uppbrott. Den då förvärfvade militära utbildningen var i hög grad obetydlig. Det egentliga Östergötlands trupper samlades i Mjölby, och Vadstena läns i Östad. Uppbrottet skedde i skilda afdelningar, ett par kompanier nästan dagligen. Färden gick öfver Ödeshög till arméns samlingsplats Loshult i Skåne. Utrustningen var i godt skick, men blef för rote- och rusthållare kännbar, då den för

hvar man uppgick till 58 dal. smt. Dessa trupper fingo sitt elddop i den lysande segern vid Hälsingborg.

I skärgården måste af rädsla för ryssarnes ankomst anordnas vakt-hållning vid viktigare punkter för att tillse vårdkasarna samt för att i händelse af behof fortskaffa budkaflarna. I öfrigt indelades den hemmavarande allmogen i kompanier och öfvades i militär tjänstgöring af afskedade officerare och kronobetjäning m. fl. Dessa exercisöfningar upphörde på fastlandet i slutet af april, då däremot anordningarna i skärgården under sommaren skärptes.

I mars fingo 520 man af Östergötlands ordinarie och fördubblingsbåtsmän afgå för att inträda i tjänstgöring i Karlskrona.

Provinsen hade äfven att dragas med en del fångar. Så hade Linköping och Söderköping 40 sachsiska samt 400 ryska och polska fångar. Från Hälsingborg fingo ytterligare 300 danska fångar emottagas i Östergötland, hvaraf 30 i Linköping, 30 i Söderköping och 240 i Norrköping.

Redan i maj måste emellertid landskapet återuppsätta 300 man infanterister i stället för de nummer, som blifvit vakanta i Skåne. Därtill kom ny utrustning. Ett nytt rekryteringssätt infördes nu för att fördela bördan. Tolf närliggande rotar fingo vid vakans i tur och ordning anskaffa rekryt. De öfriga skulle bidraga kontant. I händelse rekryteringsskyldig icke i rätt tid anskaffade lämplig rekryt, togs han själf till rekryt. Därtill måste trossdrängar och artillerikuskar anskaffas, hvartill dock fingo tagas sådana, som icke i allo voro antagliga som soldater. Till de i Skåne kvarvarande östgötasoldaterna måste äfven sändas åtskilliga nödvändiga persedlar.

Svårigheten att anskaffa folk framgår bl. a. af vetskapen om, att på elfva hemman i en trakt af Östergötland funnos ej fler karlar än fem gubbar samt i några socknar endast två drängar.

Präster och civiltjänstemän hade redan förut någon gång blifvit ålagda att utrusta de s. k. ståndsdragonerna. År 1715 förordnades ånyo om dylik uppsättning. Svårigheten att fullgöra denna dem ålagda skyldigheten kan man förstå, då en kyrkoherde i Östergötland kunde klaga öfver, att en dylik uppsättning hade kostat honom 350 dal. smt. Äfven värfningarna blefvo synnerligen närgångna (sid. 455). I brist på äldre karlar togos 15- å 16-åringar. Vid värfning användes understundom både svek och våld. T. o. m. under pågående gudstjänst rycktes sådant folk ur kyrkorna, som värfvarne ansågo sig berättigade att uttaga, och som de icke anträffat å annan plats. En förordning bestämde, att hvarje socken skulle förutom de indelta soldaterna eller tre- och femmänningsregementena samt ståndsdragonerna uppsätta ytterligare en soldat. Hvarje sådan soldat skulle bekomma 20 dal. smt i lega. Då klagomål ingingo öfver den ojämnna fördelningen, enär socknarnas storlek var så olika, anbefalldes, att hvart 25:e hemman skulle uppsätta en knekt. Bristen på folk gjorde, att ofta odugliga karlar utsändes. Sålunda sändes vid ett tillfälle från Östergötland ut 73 man, hvilka måste kasseras.

Enligt en befallning skulle fullständiga förteckningar finnas öfver alla till utskrifning användbara personer, som icke bodde på sådana hemman, hvilka uppsatte indelt soldat, såsom stadstjänare, tullnärer, besökare o. s. v.

För vår tid är det nära nog obegripligt, huru folket kunde utstå alla svårigheter, om till krigets fasor och tryck läggas pest, dyrtid, åkerbrukets och näringarnas förfall o. s. v. Men kärleken till fosterjorden och fäderneslandets själfständighet fanns, och den sporrade till en oegennyttia och själfuppostring, som gränsade till det i en senare tid för mången ofattbara.

Olika samhällsklasser. Såväl genom reduktionen, hvilken förminskade adelns förmögenhetsvillkor, som ock genom den mängd nya adelsmän, hvilka utkorades redan af Karl XI samt sedermera af de följande regenterna, äfvensom genom nytillkomna förordningar hade *adeln* i gemen kommit att intaga en mindre betydande ställning än tillföre. Jämlikhet icke blott inom de olika klasserna af adeln utan äfven i förhållande till de öfriga stånden började, ehuru det gick mycket långsamt, att i någon mån vinna insteg. Många icke adliga togo sig äfven före att i sina sigill begagna adliga kronor och hjälmar samt i desamma använda sinnebilder, hvilka hänsyftade på deras verksamhet. Från 1723 års riksdag ägde därjämte ofrälse släkt rätt att besitta frälsegods. Det stora flertalet gårdar inom Östergötland tillhörde likväl fortfarande adelssläkter. Rätten till jakt, som förut ensamt tillhört adeln, tillerkändes från 1789 äfven ofrälse jordägare. Till utjämning af skillnaden de olika stånden emellan bidrog äfven, att adliga personer numer kunde få ingå äktenskap med icke adliga. Detta kom äfven i många fall till användning inom Östergötland. Sålunda beslätades här åtminstone i ett fall genom giftermål en adlig släkt med bondesläkt. En annan adlig dam gifte sig först med en fabrikör och sedan med en dräng o. s. v. Adeln fränkandes dock icke en öfverlägsenhet, som berodde dels på dess i allmänhet bättre ekonomiska villkor, dels på grund af ståndets större politiska erfarenhet äfvensom bildning i förhållande till borgare och bönder. Härtill kom de många adelsmännens uppostringe deltagande i krigen. Adelsmännen voro i regel mycket måna om sin ställning och sina ärfda eller förvärfvade titlar för sig och sin familj.

I *militärståndet* ingingo många ofrälse män. Karl XII yttrade vid ett tillfälle om dem, att det finnes många regementsofficerare, som äro ofrälse och ändock ganska duktiga karlar. Bland ofrälse östgötar, som tjänade upp sig och voro tappra krigare, märkas *Johan Segersten*, adlad Stenflycht, som i svenska armén visserligen endast blef öfverstelöjtnant men i utländsk tjänst general († 1758), och *Abraham Bandholtz*, adlad med samma namn, hvilken 1737 blef svensk öfverste († 1742). De af manskapet, som under krigen kommo att vara hemma, voro icke alltid i sitt uppträdande så klanderfria. En annan omständighet, som emellanåt vållade atskilligt besvär, var, då en soldat blef utomlands tillfångatagen och

icke på många år lät höra af sig. Han antogs då vara afiden, och hans hemmavarande hustru fick på begäran tillstånd att gifta om sig. Men så kom den första mannen hem, och det gällde då att ordna förhållandena de olika makarna emellan äfvensom emellan barnen i de olika äktenskapen. I ett sådant fall återkom år 1722 en korpral Nils Vinberg. Han återtog sin hustru, och den andra mannen fick därtill lämna honom en penningersättning, hvarjämte han skulle uppfostra det ena (dottern) af de båda barnen i andra äktenskapet. Genom domstolsutslag bestämdes, att barnen i båda äktenskapen skulle äga arfsrätt efter modern.

Af *prästerskapet* måste många af brist på tjänstfolk eller på grund af fattigdom själfva deltaga i jordbruksarbetet vid sina boställen. Detta bidrog icke till prästerskapets anseende i en tid, då kroppsarbetet så litet uppskattades. Kunskaperna hos det lägre prästerskapet voro ofta icke stora. Vidskepelse och dryckenskap förekommo äfven bland prästerna, liksom hos öfriga samhällsklasser. Den förut omtalade dr von Block sökte förgäfvos genom utgifna skrifter motarbeta vidskepligheten. Men t. o. m. en så högt stående man som den lärde biskop Andreas Rhyzelius skref 1716 till Erik Benzelius, att norrsken bebadade stora politiska omhuvälfningar. Svordomar, osämja, tvister, olämpliga äktenskapliga förhållanden, öfverträdelser mot sjätte budet förekommo äfven, men voro icke heller främmande för andra samhällsklasser. En händelse, hvilken hörde till det prästerliga området, och som vid denna tid omtalades mycket, var följande. Under 1700-talet inträffade på ett och annat ställe i vårt land fall af s. k. predikaresjuka. Ett sådant förekom äfven i Östergötland vid torpet Solvarf i Tidarsrums socken, där en torpardotter år 1750 vid 17 års ålder blifvit på ett ovanligt sätt sjuk samt därefter låtsade vara blind och döfstum. Bakom sänggardinerna hördes emellanåt en predikaröst, som sades vara en ängels. Detta kom till biskop Filenius' kännedom först år 1762. Han höll då i nämnda torp en vidlyftig undersökning. Efter densamma yttrade biskopen, att det tillkom världslig domstol att undersöka, om här förekom bedrägeri, men om, sade biskopen, det skulle befinnas, att intet mänskligt svek låge härunder, så vore det icke någon god ande, som i så många år predikat i mörkret bakom gardinen, utan det vore satan själf, som förskapat sig i en ljusens ängel o. s. v. Kvinnan bekände sedermera sitt bedrägeri.

Om än icke genom gifna föreskrifter utan fastmer genom sedvana hörde det i allmänhet till prästens kall att icke blott vara gemene mans ledare i religiöst hänseende utan äfven rådgifvare och tröstare i allmänna ting. Förhållandet emellan prästerna och församlingarna var i allmänhet godt. Så ofta som under föregående århundrade förekommo icke klagomål i detta hänseende.

Bland *borgerskapet* funnos många myndiga män, men det lägre borgerskapet var både fattigt och okunnigt. Borgarne trycktes af skrå- och handelstvånget, af båtsmanshållet samt af ständigt återkommande skatter, hvilka senare omständigheter förbättrades med krigens upphö-

rande. I Östergötland var det egentligen endast Norrköping, som under 1700-talet förtjänade namn af stad, och som hade förmögna borgare. Då detta säges, bör dock ihågkommas, att Sverige vid denna tid egentligen hade endast tre samhällen, som — åtminstone med hänsyn till en senare tids anspråk på städer — kunde kallas med detta namn, nämligen Stockholm, Göteborg och Norrköping.

Bönderna voro begärliga efter tobak, öl och brännvin. Klagan förnams öfver, att öl och brännvin på sön- och helgdagar försålles vid kyrkorna. Tobak röktes i sockenstugan. Härigenom kommo kyrkobesökande för sent till kyrkan samt hade där mer lust att sofva än höra Guds ord. Exempel gäfvos, att uppkastningar till följd af dryckenskap kunde förekomma i kyrkorna. Böndernas uppfattning af hvad som var rätt eller orätt var icke alltid den bästa. Det är bl. a. bekant, huru ofta bönder utsatte sig för böter genom tillgrepp ur enskilda skogar men framförallt från häradsallmänningar. Det tillgripna försålles sedermera merendels i närmaste stad. I sedligt hänseende stod bonden i regel nog lika högt som andra samhällsklasser. I afseende å kunskaper kunde icke mycket begäras af en bonde, då, såsom redan nämnt, kunskaperna hos en del präster voro ringa i förhållande till deras ställning. Ännu var det få bönder, som kunde läsa innantill. Skrifförmågan var ännu mindre. Med folkskolorna var det icke mycket bevänt. Men bondsöner började alltmer besöka och genomgå städernas skolor, hvarigenom kunskaperna spriddes. I öfrigt klagas öfver böndernas råhet och oreglerlighet. Bönderna voro fattiga. Fattigdomen gick så långt, att vid konungarne Fredriks och Adolf Fredriks begrafningar äfvensom vid andra högtidliga tillfällen måste regeringen gifva riksdagsbönder hjälp till sorg- och högtidskläder. Förhållandena under senare delen af århundradet gingo i alla afseenden till det bättre. T. o. m. funnos då bönder, som kunde kallas rika. I mångt och mycket fanns i grund och botten en klar och oförvillad känsla af det sanna och rätta. Och trots de många svårigheter och motigheter, som bönderna såväl här i Östergötland som i landet i öfrigt hade att utstå, sviktade de liksom under gångna tider aldrig i begäret att bestå såväl i ekonomiskt hänseende som i att vara ett stånd för sig.

Den *obesutna befolkningen* hade bland sig många lättingar, tiggare, landstrykare o. s. v., öfver hvilka det mycket klagades. Men det folk, som icke hade eget hem, hade äfven svårt att förskaffa sig så stor arbetsförtjänst, att de kunde lefva därpå. Många tvingades på så vis att förskaffa sig brödfödan utsocknes särskildt under svåra tider. Inom socknarna skedde utdelning till de fattiga af säd, vanligen råg, understundom äfven af ärter samt kött, fläsk, sill och annan fisk o. s. v. Till högtiderna utdelades äfven bröd, smör och ost. För att i nödar icke sakna tillgång till fattigsäd började på 1760-talet sockenmagasiner att inrättas. För ålderstigna och sjuka skulle finnas fattighus, men de fattiga ville icke gärna komma dit. Öfriga fattiga voro uppdelade till försörjning på gårdarna i socknarna. I städerna voro de fattiga berätti-

gade till understöd från för dem bestämda vissa hem. I provinsens städer, förutom i Skenninge, funnos hospital. De voro i främsta rummet afsedda för fattiga sinnessjuka och i vissa hänseenden obotligt sjuka, men äfven andra fattiga och ålderstigna, om hvilka församlingarna icke ansågos skyldiga taga hand, kunde här få emottagas.

Sjukvården var ännu icke mycket utvecklad. Om länslasarettens anläggande för botande af sjukdomar inom de olika provinserna utgäfvos 1765 och 1776 k. förordningar. Med lasarettet skulle förenas ett kurhus för veneriskt sjuka. Då hospitalet i Linköping år 1777 förflyttades till Vadstena, skulle det nya länslasarettet inrymmas i hospitalets obetydliga byggnader.¹ Till år 1774 fanns endast en provinsialmedikus i Östergötland. Nämnda år tillkom en ny för Vadstena län. Dessa läkare voro ömsom boende i Norrköping, Linköping och Söderköping. Från 1765 var provinsialmedikus skyldig att årligen en eller två gånger genomresa sitt distrikt för att gifva klockarna undervisning i åderlatning samt allmogen i enklare kurer. I städerna sköttes läkarevården af stadsfält-skärer samt senare af stadskirurger. I Norrköping fanns lasarett från 1785, i Vadstena kurhus från 1795 samt anstalt för sinnessjuka från 1757. Å landsbygden funnos icke några fast anställda läkare. Undantagsvis är bekant, att åtminstone en läkare, en »hofkvartermästare», var bosatt i södra delen af provinsen. Genom prästerskapets försorg spriddes å landet en och annan gång lämpliga läkareböcker. År 1775 erinrade Linköpings domkapitel prästerskapet om deras plikt att visa sin gudaktighet genom omsorg om de sjuka samt att vid farsot af provinsialmedikus emottaga medicin och förhållningsorder samt att i öfrigt meddela sig med honom. En eller annan präst ägnade sig särskildt åt att hjälpa sjuka. »Kloka gubbar och gummor» funnos äfven att tillgå, hvilka än använde välgörande huskurer och än signerier och trollkonster. År 1773 bestämde k. m:t, att allmänheten skulle tillhandahållas fri medicin, som skulle betalas af kyrko- och fattigkassorna men framdeles ersättas af medicinalgonden.

En och annan hälsobrunn började under detta århundrade iständsättas samt mer flitigt användas. *Medevi* brunn, upptäckt redan år 1678, hade redan tidigt ett lasarett för fattiga. Detta tog serafimerordensgillet år 1748 under sin vård. *Himmelstadlund*, invid Norrköping, säges blifvit upptäckt 1708. *Söderköpings* brunn istandsattes åter 1719. *Flistad* brunn användes under 1700-talet o. s. v.

Lefnadssättet. Om äfven mycket var att anmärka mot sederna under detta århundrade liksom under föregående, så kvarstå dock alltid de

¹ På hemställan af Serafimerordensgillet förordnade k. m:t sedermera, att i likhet med hvad i öfriga län redan vidtagits en lasarett- och kurhusdirektion skulle tillsättas för Linköpings län. At denna direktion, som hade sitt första sammanträde den 27 mars 1823, uppdrogs styrelsen af lasarettet äfvensom förvaltningen af såväl de 1816—1818 influtna frivilliga sammanskott af 2 sk. banko för hvar mantalsskrifven person i länet, hvilka skulle användas till veneriska smittans hämmande, som äfven den af 1818 års riksdag för samma ändamål beslutade treskillingsafgiften. Länslasarettet tillkom sålunda icke oaktadt 1765 och 1776 års förordningar vid denna tid.

goda egenskaperna af gudsfruktan, enkelhet, mannakraft och ordning samt förnöjsamhet i alla skiften, äfven om klagomål öfver nöd och elände icke alltid kunde tillbakahållas.

Nöjena bestodo af kort- och tärningsspel, musik, dans och lekar samt mot senare delen af århundradet i städerna af dramatiska föreställningar, konserter, uppvisningar af resande lindansare och akrobater, trollkarlar, dresserade hundar och hästar m. m. Nyårsdagen gjordes besök hos förmän, vänner samt grannar för att önska »godt nytt år». De kungligas högtidsdagar firades ofta, åtminstone i städerna. Kaffe hade redan i början af 1700-talet kommit i allmänare bruk. Te användes mer, men redan 1747 lades en konsumtionsskatt å dessa drycker för att förekomma missbruk. År 1794 utfärdades till stor sorg för de många kaffeälskande formligt förbud för kaffedrickning, men detta förbud återtogs 1796 för att åter tillämpas 1799 till 1802. Brännvin och öl brukades i myckenhet, liksom öfverflödande gästbud icke voro ovanliga bland de förmögnare. Öfverflödsförfordningar utkommo äfven. Den stora allmänheten tvingades på grund af bistra tider att vara enkla i lefnadsvanor och klädsel. Talgljus voro i allmänt bruk äfven hos de förmögnare. Vid högtidliga tillfällen användes gula vaxljus. Vidskepelsen var stor och tron på spöken, gengångare, bergs-, skogs- och sjörä samt trolldom förefanns ganska allmänt. Exempel finnas på, hurusom äfven bildningsökande sökte att försvara sig åt djävulen för att vinna timliga förmåner. Under århundradets lopp förbättrades seder och umgängeston alltmer, på grund af stigande bildning och kunskaper. Och östgötaböndernas riksdagsmän, som under långvariga riksdagar vistades i Stockholm, hemförde icke blott sundare åsikter i ett och annat afseende utan äfven mer hyfsade lefnadsvanor till sin omgifning.

Genom 1734 års lag hade straff för brott och förseelser blifvit mildrade.

Fredrik Adolf var titulär hertig af Östergötland. Född på Drottningholm 1750, var han yngste son af k. Adolf Fredrik och dr. Lovisa Ulrika. Vid 12 års ålder blef han öfverste för ett efter honom benämndt regemente. Blef vid 18 år generalmajor samt slutligen fältmarskalk. År 1772 besökte han Östergötland och angränsande provinser för att arbeta för den nya författningens antagande. Vid besöket i Linköping sammanträdde konsistoriets i staden varande ledamöter den 22 augusti på hertigens »gifne nådigste befallning», under ordförandeskap af domprosten Sam. Alf. Af protokollet vid detta sammanträde framgår, att hertigen efter sin ankomst »behagade förståndiga, huruledes sedan partier, ett tygellöst mångvälde och ett aristokratiskt tyranni icke allenast mer än tillförene hotat fäderneslandet, plågat undersåtarna och satt dem i osäkerhet om sin egendom utan ock vågat att med hot af fängelse för-gripa sig mot k. m:ts egen dyra person, så hade h. k. m:t varit nödsakad att vidtaga sådana mått och steg, som räddade k. m:t och riket från en fara, som var i närmaste beredskap att störta både konung och fädernesland». K. m:t ville därför försäkra alla sina trogna undersåtar

om att återställa rikets lagl. frihet, på samma gång han ansåg det vara allas deras plikt »att bistå h. k. m:t i ett för rikets bestånd så väsentligt företagande och vore för den skull k. m:ts nådiga och allvarliga vilja och befallning till samtliga dess trogna undersåtare att endast åtlyda de bud och befallningar, som af k. m:t utfärdades eller å dess vägnar af deras k. högheter arffurstarna dem kungöras». Därpå lät hertigen den honom åtföljande excellensen Liewen föreläsa h. m:ts den 19 augusti till dess lifgarde, artilleri och samtliga undersåtar i Stockholm gifna försäkran samt kungörelse och varning »angående några emot k. m:ts lagliga rättigheter samt rikets själfständighet och rätta frihet yppade skadliga försök». Vidare »behagade» hertigen »befalla» samtliga konsistoriales med betjäning »att aflägga en med ändamålet öfverensstämmande interimsed efter det formulär, som h. k. h. själf behagade framlämna och genom notarien låta förestafva». Konsistorium förband sig därefter i underdånighet »att till fredande af k. m:ts och rikets väl och själfständighet antaga och efterlefva den regeringsform k. m:t utgifvandes varder samt upptäcka, om något däremot kunde stämpas». Hertigen afträdde därpå med dess »höga svit». Domprosten uttryckte därförut konsistorii underdåniga fägnad öfver besöket och försäkrade om konsistorii önskan, att den högste täcktes bistå k. m:t i ett för k. m:t så ärofullt och för fäderneslandet högst nödvändigt och gagnande värf.

År 1778 var Fredrik Adolf med Gustaf III i finska kriget men hade icke något särskildt befäl. Af Gustaf III ställdes Fredrik Adolf under ett slags förmynderskap. Under starkt inflytande af sin mor kom han liksom modern i spändt förhållande till konungen. I förmyndareregeringen var han två gånger ordförande under hertigen-regentens resor inom landet med konungen. De senare åren af sitt lif tillbragte han mest å Tullgarn, som ständerna lämnat honom till underhåll. På sista åren försvagad till hälsan, afled han under en utländsk resa i Montpellier 1803. Hertigen sysselsatte sig gärna med musik och idkade som konstvän målning. I öfrigt hade han ett fördelaktigt utseende. Lefde helst privatmannens lif samt var mindre betydande men godmodig, ehuru häftig till lynnet. Hans lystnad efter nöjen och njutningar är omtalad.

Landshöfdingar. *Mårten Trotzig* från 1702 till sin död 1706, *Jakob Burensköld* 1706—1710, *Johan Lilljenstedt* 1710 i augusti men blef *Sven Ribbing* redan den 20 mars s. å. befullmäktigad som vice landshöfding. Då han emellertid kort därefter afled, tillförordnades likaledes som vice landshöfding den 17 april s. å. *Konrad Ribbing*, hvilket ämbete han förvaltade äfven 1712 och 13 under Lilljenstedts bortovaro i Tyskland. Vidare *Anders Leijonhjelm* 1714—1718, *Gustaf Bonde* 1718—1721, *Ernst Johan Creutz* 1721—1727, *Erik Gammal Ehrencrona* 1727—1736, *Krister Henrik d'Albedyll* 1736—1747, *Gustaf Adolf Lagerfelt* 1747—1769, *Karl Harald Strömfelt* 1769—1775, *Fredrik Reenstjerna* 1775—1783, *Fredrik Georg Strömfelt* 1784—1809.

IV.

1800—19⁶/₂ 14.

Riksdagen i Norrköping 1800. Den 15 mars öppnades denna riksdag, vid hvilken Gustaf IV Adolf (fig. 237) kröntes. Denna riksdag var i öfrigt ganska orolig. De finansiella ärenden, som behandlades, orsakade stark jäsning. Det fordrades offentlighet i penningeärendena, men konungen förbehöll sig härvid bestämmelserätt. Än mer steg missnöjet, då en förmögenhetsskatt af 4¹/₂ millioner riksd. i silfver föreslogs. Flera adelsmän afsade sig adelskapet, bl. a. den unge löjtnanten Jan Karl Adelsvärd, som en gång efter fadern skulle tillträda det stora fideikommisset »baroniet Adelsvärd» eller Adelsnäs med underlydande. A. tillhörde oppositionspartiet och hade under revolutionstiden på 1790-talet vistats i Paris, där han tillägnade sig en del frihetsidéer.

— Jan Karl, Jan Karl, tänk på Adelsnäs, utbrast den lugnare fadern, hvilken äfven deltog i riksdagen. Efter mycket besvär, justering af protokollet samt genom faderns ingripande bortförklarades afsägelsen.

Bönderna ville icke heller medgifva förmögenhetsskatter, om de icke själfva befriades från densamma, men genom general Tolls hotelser tvingades de till bifall i likhet med de andra stånden. Sedan riksdagen bestämt, att konungens bröllopsgård ännu sex år skulle utgå, upplöstes den fortast möjligt.

Oskar Fredrik, före sitt tronbestigande titulär hertig af Östergötland. Född på Stockholms slott den 21 januari 1829, erhöll han vid födelsen af sin farfader Karl XIV Johan (fig. 238) titeln hertig af Östergötland. Han var tredje son af däv. kronprinsen, sedermera konung Oskar I (fig. 239) och Josefina af Leuchtenberg, Eugène Beauharnais' dotter. Utnämningen till hertig af Östergötland emottogs med allmän glädje och gaf anledning till olika festligheter. En deputation af östgötar frambar äfven till konungen provinsens tacksägelse, att Östergötland härvidlag blifvit ihågkommet. Vid dopet voro rikets ständer närvarande genom deputerade faddrar. Hans lärare voro till en början den sedermera som filosofisk tänkare framstående Kristoffer Jakob Boström och norrmannen O. G. D. Aubert. Vid sitt åttonde år fick prinsen som lärare i vanliga skoläm-

237. K. Gustaf IV Adolf och drott. Fredrika år 1800. Målning af Jonas Forsslund.

nen sedermera professorn och statsrådet F. F. Carlson samt i matematik, norska språket och sjövetenskap norska marinlöjtnanten V. Haffner. Lärare i musik voro tonsättaren A. F. Lindblad och sångaren I. A. Berg. Redan tidigt blef prinsen inskrifven vid lifkompaniet af Första lifgrenadjärregementet som regementets »första grenadjär». Vid tio år gjorde prinsen sin första sjöexpedition på Östersjön samt embarkerade två år senare på en norsk korvett. År 1845 erhöll han fullmakt som officer i Sveriges och Norges här och flotta. De följande åren vistades han tidvis vid Uppsala akademi, där han afslutade sina studier 1850. Jämte bevistade föreläsningar hade han där åtnjutit enskild undervisning i matematik af Malmsten, i filosofi af Bostrom, i estetik af Atterbom, i italienska af Böttiger och i allmän lagfarenhet af Boëthius. Hans böjelse låg emellertid åt sjön och sjöväsendet. Den förnämsta af hans sjöexpeditioner var den år 1846 till England och Medelhafvet med fregatten »Eugenie». Det var med lifligt intresse, som den unge fursten ägnade sig åt sjövetenskapliga studier. Då det sedermera blef fråga om marinens omorganisation, var han tidigt och afgjordt anhängare af den s. k. »stora flottan». Vid Första lifgrenadjärregementet avancerade han efter hand och var där vid sin tronbestigning öfverste i regementet, från hvilken ställning han då afgick. Men äfven sedermera bar hertigen understundom regementets uniform. År 1856 befordrades han till konteramiral och generalmajor. Samma år företogs en ganska omfattande utländsk resa, under hvilken han inkognito äfven besökte Rhentrakterna. Efter hemkomsten till Sverige återvände han snart till Wiesbaden, och den 1 oktober kom underrättelse, att hertigen förlofvat sig med den tjugooåriga prinsessan Sofia af Nassau. Bröllopet ägde rum å slottet Biebrich nära Wiesbaden den 6 juni 1857, och den 19 samma månad ankommo de nyförmälda till Stockholm. Då kronprinsen, sedermera konung Karl XV (fig. 240), förde regeringen mot slutet af Oskar I:s lefnad, utnämndes hertigen till viceamiral och generallöjtnant. Efter konung Karls tronbestigning 1859 stod hertigen af Östergötland — på grund af att hans äldre broder prins Gustaf samt konung Karls ende son hade aflidit — nu vid sidan af tronen såsom dennes närmaste arf-tagare. Af sin broder konungen möttes prins Oskar genast af uppriktigt förtroende, och åt honom gäfvos flera uppdrag. Sålunda blef han ordförande i kommittéerna för världsutställningarna i London 1862 och i Paris 1867 samt i kommittén för skandinaviska utställningen i Stockholm 1866, inspektör för krigsskolorna m. m. Hedersledamot i några af våra vetenskapliga akademier, var hertigen därjämte från 1864 och till sin tronbestigning — musikaliskt begåfvad som han var — Musikaliska akademimens preses. År 1868, då han bevistade Lunds universitets 200-årsjubileum, kreerades han till filosofie doktor, en utmärkelse, som ingen svensk furste före honom erhållit. En utmärkelse, som hertigen satte högt värde på, var den medalj, »Médaille de sauvetage», som han erhöll af kejsar Napoleon för en tapper och rådig handling, som räddade tre människolif.

238. K. Karl XIV Johan.

Våren 1862 vistades han och hans gemål i Nizza. Under en promenad i vagn hade de kommit fram till Ravin de Mont Gros, just där vägen går förbi ett bråddjup. Ett åkdon med skenande hästar kom plötsligt emot dem och var nära att störta ned i afgrunden, då hästarna något litet hejdades af ett träd vid vägen. Med utomordentlig sinnesnärvaro skyndade sig hertigen fram till de stegrande hästarna och lyckades med oerhörd ansträngning fasthålla dem.

Bland hertigens af Östergötland käraste sysselsättningar — och det förblef så äfven efter hans tronbestigning — var skönlitterärt författarskap. Vid 28 år fick han emottaga Svenska akademins pris för en fosterländsk diktföljd i aderton sånger med namnet »Ur svenska flottans minnen». I tillägnet till »Svenska flottans officerskår» skref författaren bl. a. följande:

»Ynglingens lyckligaste och sorgfriaste dagar ljusnade öfver vägen, och deras soluppgång skymdes icke af land; ynglingens skönaste drömmar föddes på hafvet eller tingo sin närmare af lifvet bland dess fria, friska böljor; ynglingens käraste vänskapsband knötes inom de öfversköjda relingarna, under den tretungade flaggans stolt fladdrande dukar.»

Den sista dikten offentliggjordes år 1905.

För den geografiska forskningen i de arktiska regionerna var han lifligt intresserad redan före sitt tronbestigande. Senare gaf han åt forskningsfärder sitt kraftiga understöd.

Redan konung Oskar I hade satt stort värde på sin tredje sons ömdöme, ej minst då det gällde diplomatiskt representativa beskickningar. Äfven Karl XV begagnade sig af sin broders förmåga i dylika uppdrag. Den hjälp, som Danmark gärna önskade från Sverige under 1864 års krig, kom icke till stånd, och ehuru detta närmast var beroende på omständigheter, som Sverige ej kunde betvinga, lämnade det å danska sidan en känsla kvar af besvikenhet. Det var därför icke utan betydelse, då hertigen af Östergötland med gemål redan samma år besökte den nya danska konungafamiljen.

År 1871 anträdde hertigen sin sista utrikes resa, innan han kom att bestiga tronen. Resan gick till Belgien, England och Skottland, och minnet af Internationalens och Pariskommunens färd kom prinsen att under Londonbesöket aflägga ett besök i världsstadens uslaste och farligaste kvarter bland det folk, som svälter, afundas och hatar. Klädd i enkel dräkt, åtföljd på något afstånd af civilklädda polismän, besökte prinsen Londondräggens tillhåll. Natten kom, och vandringen fortsattes, men då och då glimmade onda ögon, »när någon anade, att vi voro af de hatade s. k. bättre klasserna». Mönstringen af »den nya tidens avantgarde» ingaf prinsen dystra tankar, men sin skildring slutar han med orden: »Hatets politiska vapendragare skola i alla fall aldrig i längden få öfverhand, men mycket ondt kan ske, om hjälpen dröjer och nöden växer. Därför längtar jag efter den politiske Messias och skall med glädje hälsa honom, skall välsigna honom, hvem helst han är. hvarhelt han uppträder och hur hårdhändt han än behöfver handla för

239. K. Oskar I.

att genomföra det stora verket: en förnuftig samhällsordning, säkert stadgad på rättvisans grundval, byggd på vördnad för traditionen och aktning för andras rätt, sträng tukt i politisk mening och endast så mycken frihet, som kan njutas utan själfsväld.»

Den 18 september 1872 besteg hertigen af Östergötland tronen såsom

konung Oskar II (fig. 241). Den öfver 35-åriga konungagärningen till hans död 1907 tillhör *Sveriges historia*.

Karl Gustaf Oskar Fredrik Kristian, titulär hertig af Östergötland, är född den 10 januari 1911 samt son af Oskar Karl Vilhelm, Sveriges arffurste och hertig af Västergötland samt hans gemål Ingeborg, Sveriges prinsessa och hertiginna af Västergötland.

Linköpings stift. Till en början säges hela Götaland haft gemensam biskop, bosatt i Skara. Enligt Adams från Bremen kyrkohistoria, utarbetad 1075, skulle Turgot varit Göternas förste biskop, hvilken vann »båda de ädla Götafolken åt Kristus». I den till nämnda kyrkohistoria hörande 94:e förklaringen säges det, att Adalward d. ä. var »förordnad till biskop öfver de båda Götaländerna». Båda dessa hade sitt säte i Skara stift. Den förstnämnde dog 1030 och den sistnämnde 1063. Omkring 1080 skulle Östergötland haft sin egen biskop, Heribert, med säte i Linköping. H. Reuterdahl säger emellertid i »Svenska kyrkans historia», att denna uppgift är en fabel, uppfunnen af Johannes Magnus och sedermera återupprepad. Heribert eller Eribert är likväl upptagen i en äldre biskopslängd samt har äfven blifvit nämnd som »Göta apostel». Äfven andra biskopar hafva blifvit omtalade, men den första med säkerhet kända härstädes är *Gislo*, som omnämnes 1145. Den andre var *Stenar*. Sedan han inför påfliga legaten ärkebiskop Eskil i Lund nedlagt sitt ämbete och ingått i kloster, valdes *Kol* till hans efterträdare, och på 1160-1. 70-talet stadfästades detta val efter *Stenar* af påfven Alexander III, hvilken äfven under samma tidrymd utfärdade en befallning till Linköpings stift att visa *Kol* samma lydnad, som de förut visat biskop *Gislo*. *Kol* dog 1195. Hans efterträdare blef *Johannes*, som lefde ännu 1207 och helt säkert till omkring 1216. Vidare följde *Karl*, Birger Jarls broder, från 1216 till 1220, då han stupade vid Rotala under korståget till Estland, och som omtalas som »en mäktig örligsmän»; *Bengt* 1221, afsade sig ämbetet 1233 † 1237; *Lars* 1233—1258 † 1270; *Henrik* 1258 † 1283; *Bofre* 1284 † 1286; *Bengt*, Birger Jarls son, först hertig i Finland och därefter 1286 biskop † 1291; *Lars Lillie* 1292 † 1308; *Karl Bååt* 1309 † 1338; *Petrus Tyrgilsson* 1339, ärkebiskop 1351 † 1366; *Nils* 1352, afsatt för politiska stämplingar, † 1374; *Gotskalk* 1370 † 1372; *Nils Hermansson* 1373 † 1391, förklarades salig och skrinlades i Linköpings domkyrka 1520; *Knut Bosson Natt och Dag* 1392 † 1436; *Bengt Larsson* 1436 † 1440; *Nils König* 1441 † 1458; *Ketil Wasa* 1459 † 1465; *Henrik Tidemansson* 1465 † 1500; *Jakob Arborensis*, född i Spanien, utnämndes 1501 till biskop af påfven. Han vistades aldrig härstädes samt uppbar under den tid, han innehade biskopsstolen, aldrig någon lön men skall sedermera härför blifvit ersatt af sin laglige efterträdare, *Brask*. A. var äfven kardinal och 1513 biskop i Ostia; *Hemming Gad*, därtill endast förordnad af riksföreståndaren, men aldrig till ämbetet invigd, äfven om han, såsom det uppgifvits, i det samma blifvit af påfven för någon kortare tid stadfäst. I samtida pu-

240. K. Karl XV. Efter Karl Fr. Kiörboe.

blika handlingar kallas han också endast *electus*. Biskopslönen uppbars af G. till 1512, då han afsade sig biskopsämbetet; *Hans Brask*, stiftets siste katolske biskop 1513—1528 † 1538. Efter Brask valdes *Jöns Håkansson* till biskop, men han afsade sig snart ämbetet och återgick till

33—130727. *Ridderstad, Östergötlands historia.*

katolska läran. Efter en längre tid utnämndes *Nikolaus Hvit* till biskop men, redan då till åren kommen, afsade han sig ämbetet omkr. 1558, som då öfverlämnades åt dåvarande biskopen i Skara *Erik Falk*, som dog 1569; *Martin Gestrilus*, förordn. 1569, tilltr. 1571, afgick 1580, † 1585; *Peter Mikaelis*, förordnad 1580 men tillträdde aldrig ämbetet utan dog samma år; *Peter Karlsson Scheningiensis* 1582 † 1587; *Peter Bengtson Oelandus* 1589 † 1606; *Jonas Kylander* 1607 † 1630; *Johannes Botvidsson* 1631 † 1635, barnen adlade Örn; *Jonas Gotus* 1637 † 1644; *Andreas Prytz* 1647 † 1655, *Samuel Enander*, adl. Gyllenadler, 1655 † 1670; *Johannes Terserus* 1671 † 1678, sönerna adlade Tersér; *Olaus Svebilius* 1678, ärkebiskop 1681 † 1700; *Magnus Pontin* 1681 † 1691; *Hakvin Spegel*, biskop i Skara 1685, i Linköping 1693, ärkebiskop 1711 † 1715; *Jakob Lang* 1711 † 1716, barnen adlade Lagerkreutz; *Torsten Rudén*, adl. Rudensköld, 1716 † 1729; *Johannes Steuchius* 1730, tillträdde aldrig stiftet utan utnämndes s. å. till ärkebiskop, † 1742; *Erik Benzeli* 1731, utnämnd ärkebiskop 1742, men dog s. å. i Linköping; *Andreas Rhyzelius* 1743, undanbad sig 1747 ärkebiskopsämbetet, hvartill han erhållit alla konsistoriernas röster, † 1761, barnen adlade Odencrantz; *Peter Filenius* 1761 † 1780; *Uno von Troil* 1781, ärkebiskop 1786 † 1803; *Jakob Axelsson Lindblom* 1787, ärkebiskop 1805 † 1819, barnen adlade Lindersköld; *Magnus Lehnberg* 1805, † 1808, äldsta sonen adlad af Lehnberg; *Karl von Rosenstein* 1809, ärkebiskop 1819 † 1836, *Markus Wallenberg* 1819 † 1833; *Johan Jakob Hedvén*, biskop i Karlstad 1829, i Linköping 1833 † 1861; *Ebbe Gustaf Bring* 1861 † 1884; *Karl Alfred Cornelius* 1884 † 1893; *Karl Vilhelm Charleville* 1893 † 1908; *Otto Natanael Teofilus Ahnfelt* 1908 † 1910; *John Vilhelm Personne* 1910 (sid. 351).

På grund af ett af riksdag och kyrkomöte godkänt förslag till lag om reglering af svenska prästerskapets aflöning pågår f. n. inom stiftet lönerreglering.

Linköpings stiftsbibliotek har ytterligare tillväxt, så att det är en af vårt lands främsta boksamlingar. Genom k. tillstånd af den 15 april 1863 är biblioteket numera inrymdt i det gamla skolhuset, hvilket såsom sådant öfvergafs 1864.

Landstinget. Genom de nya kommunalförfattningarnas utfärdande år 1862 tillkom en helt och hållet ny provinsialrepresentation, som erhöi beskattningsrätt och egen beslutanderätt i länens angelägenheter. Östergötlands landsting sammanträdde i Linköping första gången den 21 september 1863. Med den af k. m:t utsedde ordföranden voro närvarande 68 landstingsmän, hvaraf 14 adelsmän, 4 präster, 9 ämbets- och tjänstemän samt i öfrigt brukspatroner, landthushållare och andra, som tillhörde bondeståndet, borgare, ofrälse officerare, egendomsägare, bruksförvaltare, 1 läroverksadjunkt, 2 kamrerare, 2 organister o. s. v. För jämförelse skull nämnes att i 1913 års landsting deltog 7 adelsmän, 2 präster, 5 tjänstemän samt för öfrigt bruks- och egendomsägare, landthushållare, riksdagsmän, 2 läkare, 1 lektor, 1 häradsdomare och 1 näm-

241. Konung Oskar II. Efter G. v. Rosens porträtt 1875.

deman, 1 tidningsman, 3 folkskolelärare, 1 metallsvarfvare, 1 sågställare, 1 gjutare, 1 öfverlärare, 1 smältsmed, 1 byggmästare o. s. v. Under det 1863 års landsting hade 66 ledamöter, uppgick antalet vid 1913 års landsting till 59. Norrköping, som 1863 hade 9 och 1871 ett antal af 10 landstingsmän, upphörde från och med 1872 att tillhöra landstinget.

Landstingets femtioåriga arbete har i flera afseenden varit af en välsignelserik och gagnande beskaffenhet för provinsen. Särskild omvårdnad har landstinget ägnat anstalterna för lindrande af själs- och kroppssjuka samt har härför offrat betydande summor. År 1873 antogs plan för ordnande af länets lasarettsväsende. Nya lasarettbyggnader och epidemisjukhus m. m. hafva uppförts. Provinsen har indelats i särskilda lasarettsdistrikt. Anslag hafva lämnats till Söderköpings och Medevi brunns- och badanstalter. År 1877 lämnades anslag för inrättande af en uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn, som började sin verksamhet 1878 och 1898 hade 32 elever. Vidare anslag till undervisning åt blinda, för de döfstumma, åt fattiga obotligt sjuka, till »De blindas veckoblad», för utbildande af sjuksköterskor, åt landstingsområdets barnmorskor, epidemisjukvården m. m. Landstinget har bl. a. sjukinrättningar öfvertagit och bekostar jämte statsbidrag underhållet af Stratomta lungotsanatorium. Vidare har landstinget bekostat tuberkulospaviljong i Linköping, anslagit 250,000 kr. till en lungsotsanstalt å Kolmården m. m. På grund af motion af Fredrik Alexander Funck upprättades räddningshemmet för vanartiga barn vid Folåsa, som började sin verksamhet den 24 okt. 1865. År 1866 öppnades Östra stambanan till Norrköping. För att fortsättningen med snaraste skulle komma till stånd väckte Karl Fredrik Ridderstad sistnämnda år motion, att landstinget skulle vidtaga åtgärder, för att arbetet snart skulle återupptagas. Banan var äfven 1872 färdig till Linköping och 1874 i sin helhet inom provinsen. Åt undervisningsväsendet har landstinget lämnat sitt understöd. Folkskoleinspektörer hafva tillkommit. Anslag är lämnadt åt folkhögskolan och folkhögskoleföreningen. Ett småskoleseminarium har tillkommit. Slöjdundervisningen har främjats. Tekniska yrkesskolan i Linköping har bekommit anslag. Understöd har lämnats lärare och lärarinnor vid folkskolorna samt vid småskolorna för deltagande i s. k. sommarkurser samt åt folkskollärare för deltagande i repetitionskurser i gymnastik. Skolkökskurser hafva anordnats m. m. Veterinärerna erhålla landstingsbidrag. Beslut hafva fattats rörande bidrag för skjutsbestyrets upprätthållande i enlighet med skjutsstadgan af 1878, angående jaktstadgan, skottpenningar för rofdjur, kräftfisket. Anslag hafva lämnats till nationalföreningen mot emigrationen, arbetsförmedlingsanstalter, till å skyddshem intagna vanartiga flickor, till vandringsbibliotek, undersökning af Östergötlands gamla folkmål, länets skytteförbund, nykterheten, till svenska mosskulturföreningen, till en ridande poliskår år 1909, till utgifvande af ny länskalender 1912 och till Östergötlands museum m. m.

Landstingets utgifts- och inkomststat för år 1866 slutade med en summa af kr. 44,882: 62. Inkomsten utgjordes hufvudsakligast af beräknad andel i brännvinsutskänkningsafgifter (18,000 kr.) samt landstingsskatt beräknad till en slutsumma af 2,500 kr. Skatten var bestämd till 2 öre pr krona af fastställd bevillning efter 2:a artikeln för år 1865. Utgifterna voro anslag till Kinda kanal 12,000 kr., till räddningshemmet 3,500 kr. m. m. samt till omkostnader 2,500 kr., med en beräknad behållning vid årets slut af kr. 25,982: 62.

För år 1914 slutade landstingets utgifts- och inkomststat med kr. 2,347,564: 31. Inkomsterna beräknades i brännvinsmedel m. m. till kr. 262,275 samt i landstingsskatt för städerna Linköping och Motala å 60 öre och för det öfriga landstingsområdet för kr. 1,05 pr 100 kr. till 435,000 kr. Utgifterna beräknades samtidigt till förvaltningskostnader kr. 11,475, räntor och amorteringar 82,672, gåfvor till landtvärnsbeklädnadsfonden 180, för jordbruk och binäringar 58,550, för allm. ordning o. säkerhet samt diverse 35,980, för undervisning 75,256: 20, för hälso- och sjukvård 748,318 samt en beräknad behållning vid årets slut 14,843: 80, allt kronor. Skulderna voro samtidigt kr. 1,627,530: 07.

Bland mera bekantvordna och framstående personer, som tillhört landstinget, nämnas: riksdagsmannen *Karl Anders Larsson*, landstingsman under 19 år († 1884); godsägaren och riksdagsmannen *Fredrik Alexander Funck*, Bolltorp († 1874); brukspatronen *Karl Edvard Ekman*, Finispång, politiker († 1903); riksdagsmannen *Jonas Andersson*, Häckenäs († 1887); grosshandlaren *Johan Gustaf Swartz*, uppfinnare af den betydelsefulla ismetoden († 1885); kontraktsprosten *Per Jakob Emanuelsson*, språkforskare († 1888); brukspatronen, fil. dr *Karl Fredrik Bergstedt*, språkforskare († 1903); godsägaren, löjtnanten *Karl Fredrik Ridderstad*, skald och politiker († 1886); fabriksidkaren *John Lenning*, donator († 1879); generaldirektören *Magnus Huss*, vetenskaplig förf. och framstående läkare († 1890). ingenjören *Otto Edvard Carlsund*, banbrytare inom det svenska skeppsbyggeriet († 1884) m. fl.

Kommunalstyrelse. Genom förordning af den 21 mars 1862 upphäfdes föreskrifterna af den 29 augusti 1843 angående sockenstämmor och sockennämnder å landet samt sockenstämmor i riket, för så vidt de angingo städerna. Genom de nya förordningarne öfverlämnades styrelsen på landet åt *kommunalstämma* och *kommunalnämnd* och i städerna åt *allmänna rådstugan* eller *stadsfullmäktige* äfvensom åt *drätselkammaren*. Samtidigt förordnades om *kyrkostämma*, *kyrkoråd* och *skolråd*. Genom dessa förordningar omgestaltades kommunernas beslutande och utförande organisationer på ett grundligt sätt. De beslutande erhöilo beskattningsrätt i kommunala angelägenheter. Inom Östergötland hafva alltjämt ett stort flertal personer icke blott under en lång tid utan äfven på ett träget och redbart sätt nedlagt ett uppoffrande arbete för sina kommuners bästa.

Undervisningsväsendet inom vårt land har under 1800-talet gått oerhördt framåt. År 1807 utkom en ny skolstadga, som 1820 följdes af en annan, då elementarläroverken delades i apologistskolor för allmän medborgerlig bildning och lärdomsskolor med därpå byggda gymnasier. År 1849 utfärdades ett cirkulär angående ny läroverksreglering, då lärdoms- och apologistskolorna förenades. År 1856 utfärdades ny skolordning, som redan 1859 ersattes af en nyare, i hvilken upprepade gånger förändringar vidtagits. Från 1864 förflyttades studentexamen från universiteten till läroverken. På 1860-talet blefvo latin och grekiska uppskjutna till 4:e och 6:e klasserna. De döda språken hafva sedermera blifvit än mer undanskjutna. År 1878 utkom en ny skolstadga, då elementarläroverken blefvo benämnda *allmänna läroverk* o. s. v.

I *Linköping* fanns då redan högre elementarläroverk. I *Norrköping* fanns vid 1800-talets början en skola med fyra klasser, hvaraf tre i lärdoms- och en i apologistskolan men ökades 1813 med en apologistklass. År 1849 fick denna skola namnet »Förenade lärdoms- och apologistskolan» med 5 klasser eller 7 årskurser. År 1857 förändrades läroverket till ett 5-klassigt lägre elementarläroverk, men blef 1858 fullständigt på reallinjen och 1862 på både klassiska och reallinjen. I *Söderköping* upphörde lärdomsskolan 1837, och 1843 slutade undervisningen i de klassiska språken. Därefter minskades lärjungarnes antal alltmer och skolan var i slutet af 1800-talet indelad i fyra klasser. År numera samskola med rektor, 5 lärare och 5 lärarinnor. I *Vadstena* utvidgades det förut treklassiga läroverket år 1875 till femklassigt. Numera är här en samskola med rektor, 3 adjunkter, 5 lärarinnor samt gymnastiklärare. I *Skenninge* blef 1846 ordnad så, att i den därvarande lägre lärdomsskolan skulle lämnas undervisning i en klass af en lärare med rektors lön. Förutvarande kollegiulön indrogs. Omkring 1870 upphörde denna skola och finnes här sedermera endast folkskola.

Slutligen har realskoleexamen blifvit införd från år 1907. Densamma får afläggas efter genomgångna 5 klasser samt ett års särskild kurs.

Nya skolhus hafva tillkommit inom provinsens skilda stadssamhäl-
len. Vid läroverken finnas naturalie- och boksamlingar m. m.

Då, såsom nyss är nämnt, det inom provinsen endast i *Linköping* fanns såväl skola som gymnasium, senare sammanslagna till ett högre elementarläroverk, gälla de härnadan kortfattade anteckningarne om skollifvet, nu som under äldre tider, uteslutande skolförhallandena i denna stad. Vid de mindre läroverken kunde ju icke skollifvet utveckla sig på samma sätt som där ungdom af skilda åldrar och i större mängd sammankom.

Ännu under första delen af 1800-talet var det rätt ovanligt, att adeln sände sina söner till de offentliga läroverken. Skälet härtill torde varit dels nedärfd vana, dels den hårdhändta behandlingen af lärjungarne äfvensom de många år, undervisningen kräfde, då hvartannat år hufvudsakligen var en repetition af föregående års lärokurs, för att

grundligare inskräpa densamma. Ynglingen tillhörde hvarje klass två ar, första året på nedra och andra året på öfra bänken. Första året var han bland kamraterna underordnad men fick det andra såsom herre öfver nedra bänkens kamrater taga skadan igen. Lärarna plägade icke infinna sig förr än en kvart efter lästimmans föreskrifna tid. Denna kvart var en svår plågestund för dem, som sutto på nedra bänken. De skulle från det, att klockan slog, sitta stilla som tända ljus men med ryggarne framåtböjda. I annat fall vankades hårdhändta knuffar, knyt-näfvesslag af »herrarne», som gingo bakom de rygglösa bänkarna, eller kastades böcker från öfre bänken. Eller också uppritades med krita ett kors på svarta taflan, hvilka alla oafvändt skulle betrakta, tills läraren kom o. s. v. Skolarbetet började kl. 5,30 om morgnarna, men den vecka, man hade turen som »tillsägare», skulle därförut klassläraren väckas kl. 4, hvarefter luckorna i skolhuset skulle frånskrufvas, eld uppgöras och ljusen tändas i klassrummet före 5,30. Upplysningen bestod af talgljus, satta i mässingslampetter kring väggarna. Det var tillsägarens åliggande att aftonen förut hemtaga dessa, smälta bort den nedsmälta talgen och blankskura dem med krita. Lektionstimmarna voro emellan 6,30—9, 10—12 samt på e. m. 2—5 med en kvarts uppehåll kl. 4. Några bord användes icke, utan då det skulle skrivas latinskt tema, hade hvar och en från hemmet med sig en träpall, försedd med en låda, i hvilken förvarades skrifmateriell och lexika. Pallen begagnades som sittplats och bänken som bord.

Innan pilten kom in i skolan, hade han naturligtvis fått en första undervisning. Detta förberedande kunskapsmätt meddelades ofta af kringvandrande f. d. djäknar, som lämnat skolan i tredje eller fjärde klassen. Undervisningen bestod i all hufvudsak i att gifva och förhöra läxor, som borde uppläsas nära nog ordagrant. Om det man icke förstod fick man söka förklaring af informator eller kunnigare lärjunge. Undervisningen och lärarna voro icke alltid de bästa. Hedrande undantag förekommo dock. Riset, rottingen och en bitter ton voro oftast lärarens hjälpmedel under lektionerna. Många lärare vid denna tid förutsatte gärna, att det var tredska och lättja, aldrig oförmåga, som orsakade bristande kunskap. Och merendels var detta fallet med de lärare, som hade minsta undervisningsförmågan. Lärjungarnas blodsprängda händer buro ofta vittnesbörd om, att ännu försiggick mycken råhet och grymhet inom skolans väggar.

Skolungdomens lefnadssätt i början af 1800-talet var mycket enkelt. En och annan — men detta hörde till undantagen — var inackorderad i maten. Det stora flertalet färdades med föräldrarnas hästar till Linköping och medhade då, jämte sina kläder och böcker, det förråd af lifsmedel, som ansågs behöfvas för terminen. Allt efter behof eller också på en gång öfverlämnades denna djäknkost till värdinnan i kvarteret, som sedermera besörjde anrättningen. Var värdinnan frikostig, kunde en och annan inbjudas t. ex. pannkakskvällarna, då måltiderna

ansågos särskildt välsmakande. Hushyran uppgick under början af århundradet, enär 4 å 6 gossar bodde i samma rum, endast till 1,50 å 3 riksdaler för rum. Till köksved betalades 24 å 32 skilling. Sockengångarna hade nu upphört. Slagsmål emellan skolungdom samt stadens gesäller och lärgossar förekom ännu. Af lekar emellan lästimmarna voro boll- och trisskastning de vanligaste. Vintertiden byggdes fästningar, gjordes snögubbar eller kastades snöboll, alldeles på samma sätt som i våra dagar. Andra nöjen voro att spela om knappålar, taga stryk mot kontant ersättning, uppföra skuggspel, göra utflykter till närmaste landsbygd, vid tillfälle bese brudar i staden, små förbjudna tillställningar med honungsglögg o. s. v. De yngre lärjungarnas uppförande var oftast beroende af de gymnasisters sedvänjor, hvilka bebodde samma kvarter. Lärarna ägde skyldighet att inspektera i skolhemmen. De blefvo då understundom utsatta för att på ett eller annat sätt blifva lurade af ungdomen, särskildt de lärare, som voro kända för att smyga sig fram för att spionera. En lärjunge, som omkring år 1830 var gymnasist i Linköping och sedermera blef en af vårt lands mest framskjutna män, Louis De Geer, talar om, hurusom luckor uppkommo i kunskapen men därom bekymrade sig hvarken lärare eller lärjungar, hvarjämte tillägges: »En af lärarna var dessutom halftokig, ehuru för öfrigt en både lärd och kvick man. Han hade en stor förskräckelse för regn, och om det regnade aldrig så litet före hans lektion, sändes tillsägaren att begära lof, för hvilket ändamål han blötte ned sina kläder och drypande af vatten framförde sitt ärende. En annan var i det närmaste döf. Han läste hebreiska och frågade mest efter stamordet till verberna. Som de flesta af dessa hafva *a* till vokalljud, nöjde man sig med att utskrika dessa *a* tillsammans med hvilka konsonanter som helst. och läraren antog, att man svarat rätt.»

Blifven gymnasist, var det första han anskaffade en gymnasistkappa, en ofodrad vid slängkappa af grått, groft ylletyg med en liten krage af sammet. Huru kappan skulle bäras var noggrant bestämdt. En, som tillhörde nedersta auditoriet, måste, då han visade sig ute, bära kappan på båda axlarna, hvaremot en på öfra bänken fick låta henne falla ned från ena axeln. Gymnasisterna i de högre auditorierna fingo bära den på armen, kasta den öfver ena axeln eller föröfrigt huru som helst. Det var äfven föreskrifvet, att de äldre ägde rätt att ha sin gymnasistmössa på hufvudet i förstugor och trappor. De yngre fingo endast vara betäckta i »träfarstun» men icke i »stenfarstun».

Förflytta vi oss nu till midten af 1800-talet, befinnes naturligtvis en del förhållanden hafva blifvit olika. Den från hemmet medförda djäknekosten synes nu blifvit förbytt i vanlig inackordering. Ett rum, där två bodde, betalades af hvardera med 15 kronor i termin. För ett godt kosthåll — husmanskost — betalades 16 kr. i månaden. Lästimmarna voro 7—9, 10—12 samt 2—4 på e. m. med onsdags- och lördags-e. m. lediga. En halftimma före lästidens början förrättades bön. Pennalis-

men fortfor och var vid denna tid svår. De å nedersta auditoriet voro slafvar under de tre öfre auditorierna. En ny gymnasiearektor sökte förgäfvos hejda det oerhörda ofoget. Örfilar, nackkakor och sparkar hörde till det vanliga, om man icke underkastade sig. Krypningar under försvårande omständigheter under bord och bänkar anbefalldes. Ungdomen i lägsta auditoriet måste taga af mössan, då de mötte de äldre. De måste äfven springa ärenden och befalldes understundom att köpa bläck i en pappersstrut eller för 6 styfver snus i ett ämbar o. s. v., och olycklig den, som ej lydde. Vanligt var, att de yngre befalldes att på vissa tider infinna sig hos en äldre för att efterhöra, om han hade något att befalla. I händelse af den äldres bortovaro, måste den yngre vänta till hemkomsten. Vintertiden voro de yngre utsatta för snöbollkastning med bollar, doppade i vatten och frusna, så att de voro hårda som stenar. »Raka i ryggen!», ropades det då bollarne riktades på »slafvarnes» hufvuden. Ofta blefvo allvarliga skador följden. Äfven den yngre gymnasisten fick dock vara »herre», när det gällde lärarna, som vid denna tid icke fingo aga gymnasisterna, äfven då dessa ofta på ett otillbörligt sätt stimmade eller skämtade med dem. Då det närmade sig den 1 maj, aftog pennalismen. Denna dag firades af gymnasiiungdomen gemensamt någonstädes i det gröna, där det dracks någon lättare vinblandning, och då brorskålar i vidsträcktare mån förekommo. Odugliga lärare omtalas äfven från denna tid äfvensom sedelösa och åt dryckenskap hemfallna, men dessa fingo ändock alltjämt tjänstgöra. Att undervisningen under sådana förhållanden icke alltid blef den bästa, är tydligt. Lärarna hade i regel fått sina öknamn. Flera af dem voro äfven under lektionerna utsatta för en oerhörd drift. De döda språken hade ännu sin glansperiod. Man började redan som barn med den latinska grammatikan före den svenska. I fjärde auditoriet förekom en timmes talöfning på latin i veckan. Vid prästernas pastoralexamen, då ämnet var affattadt och skulle försvaras på latin, voro gymnasisterna opponenter och äfven respondenter, när en graderad person undergick pastoralexamen. Vid afresan till akademien voro de flesta därför ganska kunniga latinare. De moderna språken fingo emellertid sitta emellan, och det var — hvarken vid denna tid eller senare — frågan om att lära sig att tala det främmande språket. Hufvudsaken gällde att plugga i sig grammatikan, att känna regler och undantag eller att kunna öfversätta. Lärarnas kunskaper i nutida språk voro icke heller stora. Engelska t. ex. lästes vid denna tid endast två timmar i veckan sista året. Senare lästes detta språk endast på realinjen. Lärjungarne voro icke ens något så när hemmastadda i något enda af de nuvarande kulturspråken.

Gå vi nu ännu ett tiotal af år längre fram i tiden, eller omkring 1860, befinnes åtskilligt vara sig likt mot fordom, under det andra förhållanden åter voro förändrade. Gymnasium hade försvunnit. Elementarläroverket eller, som det i dagligt tal kallades, »storskolan» hade blif-

vit namnet å de sammanslagna läroverken. Efter denna förändring hade äfven de forna gymnasisterna åter blifvit satta under lämplig skolaga i händelse af behof. Men detta förekom högst sällan. En gång mot slutet af 1850-talet tog sig emellertid rektorn för att gifva ett par lärjungar i högsta klassen, hvilka voro färdiga att afgå till akademien för att aflägga studentexamen, ordentlig stut för någon begången förseelse. Om denna sak tog den dåvarande pressen hand, och äfventyret skildrades både i ord och bild. Det var i öfrigt i alla afseenden under mycket blygsammare förhållanden, man dref sina studier än under en senare tid. Mycket af hvad som nu är nödvändigt skulle då ansetts som onödig lyx. Klädedräkten var särdeles enkel. Skinnbeslagna byxor, både »upptill och nedtill», och lika beslagna rockärmar begagnades ännu, om ock detta bruk nu förekom synnerligen sparsamt emot i äldre tider. Gymnasistmössan af blå sammet med i silfver broderade ekkvistar begagnades ännu af lärjungarne i 6:1 och däröfver. Under några år begagnades äfven gymnasistkappa, tämligen lika men till färgen mörkare än den ofvan omtalade. Pennalismen, har det blifvit sagdt, var ännu icke bortlagd, och förf. af detta arbete, som vid denna tid tillhörde skolan, har äfven hört densamma omtalas. Den skulle bestått i handgripligheter men måtte i alla händelser varit af tillfällig och öfvergående art. Åtminstone blef jag aldrig utsatt för eller vittne till något dylikt. oaktadt år 1859 den lägsta klassen fått sitt klassrum i gymnasiihuset, där den sedermera fick stanna under några år, i andra klassrum, under det en ny årgång af 1:a klassen för hvarje läsår ditkom. T. o. m. den vanliga »intagningsstuten» tilldelades af ungefär jämnåriga och mera på lek. Inom klassen ingaf den starkaste alltid en viss respekt, men med aren blef det den kunnigaste, som blef den främste.

Ungdomsnöjena vid denna tid bestodo af teaterbesök, hvilka dock voro sällsynta, och till hvilka man skulle hafva rektors tillstånd. Regimentenas marscher genom staden med musikkåren i spetsen voro mycket omtyckta. Då det var en militärbegrafning och Kuffners gripande sorgmarsch, med förstämnda trummor och dämpade ljud från »gongong», spelades, var man gärna med. Redan i någon af de lägsta klasserna var jag medlem i ett »litterärt» sällskap. Ungdomens bokauktioner, där någon skolyngling var auktionist, hade stor tillslutning. Friluftslekarne voro fortfarande bollkastning, hvartill kommo »hoppa hage», badning, »leka regemente», där flertalet voro befäl öfver endast några få menige, eller om höstarna klass mot klass »släss med löf», hvilket understundom gick rätt hårdhänt till, då stenar blefvo inflikade i de löfsuddar, som hopvirades o. s. v.

Bönen försiggick kl. 6,45. Lästimmarna voro 7—9 och 10—1 samt en timmas eftermiddagslektion två dagar i veckan. Gymnastik, sang och teckning voro äfven förlagda till eftermiddagarna. Skolrummen höllos icke synnerligen varma. Det var sparsamt med veden, och jag påminner mig, att jag från föräldrahemmets vedbodas mer än en gång

bar upp ved till skolan för att där användas. Någon undervisningsmetod eller någon plan för arbetet klass från klass förefanns icke, hvar dan icke så sällan luckor vid ämnenas inlärande uppstodo. I vissa ämnen hade skilda lärare i samma ämne så olika metoder, att kunskapen blef mycket ringa, hvarigenom svårigheter uppstodo vid öfverflyttningen till de läroverk, där man skulle afsluta sina studier för att komma ut i världen.

Att skolgossarna — äfven i de högre klasserna — hade mycket »fuf-fens» och stim för sig under vissa lärares lektioner, kan icke frångås. Äfven utom skolan kunde, helt naturligt för öfrigt, pojkllynnet icke alltid hålla sig i styr. Sitt förakt skänkte ungdomen den eller de lärare, som vid sina inspektionsbesök i djäknekvarteren eller vid andra tillfällen begagnade sig af något sätt, som tydde på spioneri. Men en lärare hade alltid de ungas vördnad, då han var rättvis, om än aldrig så sträng, då han var duglig i sitt undervisningsämne, och då han »hellre ville hjälpa än stjälpa». Många af lärarne tillvunno sig äfven ynglingarnas tillgifvenhet och beundran, känslor hvilka hos mången blifvit väl bevarade i minnet, ännu sedan skolynglingen inträdt i ålderns höst. Men alla lärare voro icke sadana. Dessa senare lämnas helst åt glömskan.

Den högre kvinnliga undervisningen kom till heder under senare delen af 1800-talet. År 1860 hade det första seminariet för folkskolelärarinnor upprättats i vårt land och följande år högre lärarinneseminariet i Stockholm. År 1870 medgafs svensk kvinna rätt att aflägga mogenhetsexamen och idka medicinska studier vid statens högskolor. Tre år senare fingo de rätt att aflägga examen i alla lärdomsgrenar förutom i teologi. Åtskilliga östgötaskvinnor hafva äfven begagnat sig häraf. Bland dessa märkas främst *Elsa Olava Kristina Eschelsson*, som blef den första kvinnliga juris doktor i Sverige samt i öfrigt docent i civilrätt vid Uppsala universitet. Hon hade därjämte förordnande att föreläsa processrätt vid akademien, hade examinationsrätt i civilrätt till kansliexamen o. s. v. samt gjorde sig känd som juridisk förf.

Förutom undervisningen för kvinnor i förut omnämnda samskolor märkas f. n. *Elementarläroverket för flickor* i Linköping med 26 lärarinnor och två *läroverk för flickor* i Norrköping, hvardera med 2 lärare och 20 lärarinnor. Dessa läroverk hafva anslag af staten och kommunen.

För *folkundervisningen* började intresset att stiga och visade sig vid flera tillfällen omkring år 1820. Nämda år utfärdades en k. rundskrifvelse, som anbefallde konsistorierna att tillse, det endast välfrejdade personer antogos till skolmästare, samt länsstyrelserna att öfvervaka, att inga kringstrykande och vanartiga personer sysselsatte sig med undervisning. Denna skrifvelse gifver en god inblick i, huru folkundervisningen vid denna tid kunde bedrivas. Den Lancasterska växelmetoden hade vid denna tid blifvit införd i Sverige. Till Östergötland infördes den 1824 i Ljungstedtska friskolan i Linköping.

Men det var först med 1842 års folkundervisningsstadga, som det blef verkligt allvar med vården om folkets undervisning, hvilken nu blef i alla afseenden en verklig kommunal angelägenhet, och som därjämte varmt omhulldades af statsmakterna. För Östergötland, eller rättare sagdt Linköpings stift, fastställdes pensionsreglemente för folkskolelärarna af k. m. år 1856. Vid sistnämnda års riksdag gjordes ytterligare bestämmelser om småskolor, fasta folkskolor och högre folkskolor. År 1859 bestämdes, att äfven kvinnan fick innehafva folkskolelärarebefattning. Första förordningen angående folkskoleinspektörer utkom 1861. År 1864 utkom nya bestämmelser rörande folkskolelärarseminarier. Senaste utvecklingen af skolväsendet är beslutet om statsanslag åt kommunala mellanskolor.

Folkskolelärarseminarium i Linköping öppnades 1843 men utvidgades 1864 enligt sistnämnda års stadga. Elevernas antal har från 20 på 1850-talet alltjämt stigit och därmed äfven lärarnas. Till seminariet hör en *öfningsskola*. Genom landstingets försorg har ett småskoleseminarium tillkommit från år 1869, hvilket sedermera omorganiserats 1875, 1899 och 1910, hvilket senare år kursen blef tvåårig.

Östergötlands folkhögskola började sin verksamhet den 1 november 1868 vid Herrestad. Till en början var den en enskild skola, men 1869 bildades en förening med ändamål att öfvertaga och upprätthålla densamma. År 1872 förlades skolan till Lunnevad i Sjögestads socken. Senare har tillkommit en med folkhögskolan förenad landtmannaskola, afsedd att bibringa kunskap i grunderna för landthushållningen, hufvudsakligast vid medelstora och mindre landtbruk. Då högskolan år 1913 hade verkat i 45 år, hade den varit besökt af 2,297 elever. Antalet tillsammans med dem, som deltagit i undervisningen i landtmannaskolan eller som genomgått två kurser, uppgick till 2,751.

Den storartade utveckling, som *folkskolan* under den tid, som här skildras, undergått, framgår bäst, om här påminnes om, att vid 1800-talets början fanns endast få ordnade folkskolor och ett ringa antal lärare. År 1909 funnos inom Östergötland åter icke mindre än 315 egentliga folkskolor med tillsammans 431 ordinarie och e. o. folkskollärare samt lärarinnor, hvartill kommo 30 vakanta platser äfvensom biträdande lärarinnor, samt omkring 20,500 lärjungar.

Af *andra undervisningsanstalter* nämnas här: *Tekniska elementarskolan* i Norrköping från 1857, *Ljungstedtska tekniska yrkesskolan* i Linköping, länge emot donationsbestämmelserna använd till folkskola, men 1887 förändrad i enlighet med donators föreskrift, *Ebersteinska söndags- och aftonskolan* i Norrköping från 1825, länets *landtbruksskola* vid Bjärka-Säby, förut vid Haddorp och därförut vid Sjögestad från 1842, *Landtmannaskolan* å Hamra i Vårdnäs s:n från 1913, *Statens trädgårdsskola* vid Adelsnäs, *Fredrika Bremer-förbundets landthushållningsskola för utbildande af lärarinnor* vid Rimforsa, *Mejeriskolan* vid Atvidaberg, *Statens uppfostringsanstalt* å Bona med k. m:ts stadga af 1911 m. fl.

Vid 1812 års undersökning af läs- och skrifkunnigheten hos de värnpliktige inom Östergötland befunnos 7 icke kunna läsa samt 18 icke kunna skrifva.

Undervisningens yttersta mål inom alla områden är och förblifver alltid att föra vårt folk framåt. Härtill bidrager äfven i betydande mån den undervisning, som den värnpliktige erhåller under sin tjänstgöringstid. Att den alltmör tilltagande tidningsläsningen bidrager till upplysningens spridande, är tydligt.

Språket. Genom ökade och lifligare kommunikationer har en närmare förbindelse de olika provinserna emellan kommit till stånd. Därigenom och genom folkundervisningens uppsving har till en del de sär egenheter, som förefinnas i de olika provinsernas språk, minskats. Men mycket finnes ännu kvar, särskildt i de från kommunikationerna mera aflägsna bygder. Det kan t. o. m. talas om olika sockendialekter. Östgötaspråket bland menige man har alltid haft och har ännu en stor benägenhet för förkortningar, vare sig genom vissa bokstäfvers utelämnande eller genom flera stafvelsers sammandragande. Men detta är gemensamt med andra provinsspråk. Ett tjockt uttalande af bokstafven *l* är mycket vanligt, t. ex. tala i stället för tala. O-ljudet uttalas som ett mellanting emellan *å* och *ö*, närmande sig mest det senare ljudet, t. ex. hönig i stället för honung, där *u* äfven förbytt till *i*. Slutändelsen *a* i vissa verber förbytas till *ä* t. ex. talä i stället för tala, hvilken bokstaf vid verbets böjning äfven förekommer, t. ex. taläde i stället för talade. Vokalen *o* utbytes understundom till *u*, t. ex. sufvit i stället för sofvit. Slutartikeln *n* bortfaller ofta, t. ex. stufva i stället för stufvan, där ordet *g* sedan gamla tider äfven blifvit förbytt till *fv*. Bokstafven *g* förbytes understundom till *k*, t. ex. fräkte i stället för frågade, *u* till *o*, t. ex. hogga i stället för hugga, *i* till *e* och *o* till *e*, t. ex. fleckera i stället för flickorna o. s. v. Bokstafven *h* har förr tillsatts framför vissa ord, särskildt sådana som börjas med vokal, men detta förekommer nu icke vidare. Att uttalet i provinsens utkanter i någon mån närmar sig grannprovinsens uttal, är förklarligt. Till och med i västra Östergötland finnas likheter med Västergötlands folkmål, fastän Vättern skiljer de båda provinserna. Östergötlands folkmål tränger äfven långt in i Småland. Gränsen, intill hvilken östgötadialekten är förhärskande, kan anses sammanfalla med stiftsgränsen emellan Linköpings och Vaxjö stift. I norr sammanfalla östgöta- och närkesdialekterna med hvarandra. För upptecknande af provinsens folkmål m. m. sammanslöto sig år 1898 en del personer i Uppsala. Dylika uppteckningar och undersökningar hafva sedermera alltjämt fortgått inom olika delar af landskapet. Bidrag här till hafva bl. a. lämnats af Östergötlands forne hertig, konung Oscar II, af länets landsting m. fl.

Hvad svenska språkets stafning beträffar, undergick densamma en betydande förändring genom k. cirkuläret af den 7 april 1906. Men denna föreskrifna nystafning har från många håll långt ifrån emotta-

gits med välvilja och är långt ifrån ännu allmänt antagen. Officiellt måste nystafningen användas vid ämbets- och tjänsteverk samt vid läroverk, men för enskild del begagna många tjänstemän den gamla stafningen. Olika författare begagna olika stafningssätt, och större delen af svenska tidningspressen har ännu icke antagit nystafningen. Man kan förstå, hvilken villervalla det är härvidlag, då det är bekant, att en förläggarefirma har icke mindre än sju olika stafningssätt, på hvilka dess korrekturläsarekär är tränad. Tillskyndaren af det nya stafningssättet är östgöten, d:r *Joh. Fridtjuv Berg*, förutvarande statsrad.

Litteraturen. Af författare, som antingen genom sin börd eller ock genom inflyttning till provinsen hafva tillhört densamma, upptagas här: *Per Daniel Amadeus Atterbom*, skald, filosof, estetiker. Var en af vart landypperste lyriska skalder († 1855); *Kristina Charlotta Ulrika Berger*, i Cronhjelm, förf. såväl i bunden som obunden stil († 1852). De populäraste, om än icke de bästa, af hennes dikter äro »Ett kors på Idas graf» och »Ungkarlslivet», till hvilka hennes man Johan Jöran Berger satt musik; *Karl Fredrik Bergstedt*,¹ språkforskare, publicist († 1903); *Jakob Berzelius*, »den nyare kemiens fader» och förf. till flera arbeten i sitt ämne († 1848); *Ebbe Gustaf Bring*,¹ teologisk förf. († 1884); *Erik Brogren*, f. 1871, skald; *Anders Jakob Cnattingius*, läroboksförf. († 1864); *Johan Gabriel Collin*,¹ i medicinska ämnen m. m. († 1879); *Karl Alfred Cornelius*,¹ i teologi och kyrkohistoria († 1893); *Karl Fredrik Dahlgren*, skald (1844); *Olof Aug. Danielsson*, f. 1852, språkvetenskaplig förf.; *Louis Gerhard De Geer*, det nya svenska statsskickets grundläggare, romanförf. m. m. († 1896); *Fredrik August Ekström*, förf. rör. ögats vård († 1901); *Per Jakob Emanuelsson*, predikoförf. m. m., öfvers. af Sofokles sorgespel »Antigone» m. m., »Polybii historiska arbeten» († 1888); *Edr. Evers*,¹ f. 1853, förf.; *Otto Teod. Fabian v. Feilitzen*, förf. i skilda ämnen († 1889); *Urban v. Feilitzen*, förf. till »Protestantismens Mariakult. Ibser och äktenskapsfrågan» m. m. († 1913); *Fredr. Joh. Funck*, förf. i ekonomiska ämnen († 1864); *Ar. Teod. Göös*, förf. i naturalhistoria († 1897); *Vilhelmina Gravallius*, f. Isaksson, romanförf. († 1884); *Olof Hammarsten*, f. 1841, vetenskaplig förf.; *Fredr. Hammarsten*, f. 1846, predikoförf.; *Sam. Joh. Hedborn*, skald och predikoförf. († 1849); *Joh. Hednberg*, reseskildrare († 1865); *Joh. Jakob Hedrén*,¹ predikoförf. († 1861); *Karl Gustaf Verner v. Heidenstam*,¹ f. 1859, skald, prosadiktare och talare. Hans förstlingsarbete, diktsamlingen »Vallfart och vandringsår», har det blifvit sagdt, inleder ett nytt skede i den svenska litteraturens historia. Detta, jämte senare många arbeten, har gifvit honom en af de främsta platserna inom den svenska litteraturhistorien; *Hjal. Josef Holmgren*, i matematiska ämnen († 1885); *Karl Alb. Vikt. Holmgren*, i fysik († 1905); *Aug. Em. Algot Holmgren*, i naturvetenskap († 1888); *Alarik Fritiof Holmgren*, i medicinska ämnen, vitterhetsidkare († 1897); *Nils*

¹ Icke infödd östgöte.

Ignell, i teologi och filosofi († 1864); *Karl Vilh. Kastman* (f. 1832), pedagogisk och populärvetenskaplig förf.; *Per Ulr. Kernell*, romantisk förf. († 1824); *Karl Johan Keyser*, i kemi († 1895); *Joh. Kristoffer Lindblad*, jurid. förf. († 1876); *Karl Vilh. Linder*, förf. till »Carmina latina» och en hel del lärda arbeten († 1882); *Daniel Georg Lindhagen*, förf. i astronomi († 1906); *Per Elof Lindström*, f. 1863, förf. i ämnen berörande undervisningen; *Klas Johan Livijn*, förf. till »Spader dame» († 1844); *And. Erik Norbeck*, läroboksförf. († 1870); *Henrik Bernhard Palmær*, humoristisk-satirisk förf.¹ († 1854); *Vilh. Fredr. Palmblad*, mångsidigt verksam som förf. i lärda ämnen, romanförf., läroboksförf., politisk förf., biografisk förf. samt öfversättare af Sofokles' och Aischylos' sorgespel († 1852); *Karl Axel Soldan Ridderstad*, juridisk förf. († 1878); *Karl Anton August Ridderstad*, f. 1848, förf. till bl. a. Östergötlands beskrifning, hist., geogr. stat. lexikon (1875—1879), Östergötlands historia (1913), som är ämnad att följas af »Östergötlands beskrifning», »Historiska sagoberättelser, kulturhistoriska bilder och anteckningar från Östergötland», »Östgötar och östgötasläkter» samt »Östergötlands Museum»; *Karl Fredrik Ridderstad*,² som redan i unga år »gjorde sig ett namn som skald och prosadiktare» samt sedermera som romanförf., dramatisk förf., politisk förf. och riksdagstalare, historieförf. och arkivsamlare. R. var en af vårt lands alstringsrikaste skriftställare († 1886); *Karl Vilhelm Edv. Ridderstad*, f. 1843, militärförf.; *Bernh. Risberg*,² f. 1862, skald; *Axel L. Romdahl*, f. 1880, konsthistoriker; *Leonh. Fredr. Rüff*, fornforskare och förf. till *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland* († 1872); *Edv. Fredr. v. Saltza*,² religiös förf., öfvers. från hebreiskan m. m. († 1859); *Per Hampus Scherini*, skald († 1894); *Gust. Abrah. Silverstolpe*,² tidskriftsutg., förf. till *Sverige och Norge från dessa staters uppkomst till 1820-talet* († 1824); *Per Adolf Sondén*, litteraturhistoriker († 1837); *Karl Georg Starbäck*,² alstringsrik och populär förf. inom historiens, geografiens och vitterhetens områden († 1885); *Johannes Sundblad*,² kulturhistorisk förf. († 1896) *Olof Swartz*, naturvetenskaplig förf. († 1818); *Karl Johan Tornberg*, en af Europas ländaste orientalister. Hans främsta arbete är det 1851—1876 utgifna stora jätteverket »Ibn el-Athiri chronicon» i 14 volymer († 1877); *Karl Gust. Wadström*, skald († 1841); *Markus Wallenberg*, öfvers. af Homeros' Ilias och Homeros' Odysseia († 1833); *Joh. Hakvin Wallman*, förf. i fornforskning och naturhistoria († 1853); *Karl Anton Wetterbergh* (Onkel Adam),² roman- och novellförf. († 1889); *Fabian Wrede*, förf. i matematiska och fysikaliska ämnen († 1893); *Joh. Vilh. Zetterstedt*, reseskildrare och förf. i naturhistoria († 1874); *Lars Magn. Viktor Örnberg*,² genealogisk förf. († 1908).

Tidningslitteraturen tog under 1800-talet ett oerhört uppsving, sär-

¹ Skämttidningen »Bytingen», som uppgifvits vara af P., är författad af Karl Henr. Vallberg.

² Icke infödd östgöte.

skildt under århundradets senare del. De tidningar, som under denna tid tillkommit till de förutvarande (sid. 466), och som blifvit bestående samt inom Östergötland i sin helhet eller inom närmaste omnejd från sin utgifningsort varit mer spridda äro: *Östgöta Korrespondenten*, Östergötlands läns tidning från 1838, som är Östergötlands största och mest spridda tidning och som därjämte har en veckoupplaga, benämnd Östergötlands Veckoblad, *Östgöta-posten* från 1885, *Östgöten*, Östergötlands Aftonblad från 1873, alla tre från Linköping; *Östergötlands Dagblad*, från 1890 (från 1895 i Norrköping); *Söderköpings-Posten* från 1879; *Söderköpings Tidning* från 1895; *Vadstena Läns Tidning* från 1875; *Östgöta-Bladet* från 1893, båda från Vadstena; *Motala Posten* från 1868 och *Tidningen Motala* från 1911.

Konsten. Under den period, som här skildras, har byggnadsverksamheten varit oerhördt stor såväl i Östergötlands städer som å dess landsbygd. Sällan har dock — om ock något undantag kan göras — därvid tagits hänsyn till hvad *byggnadskonsten* fordrar i afseende å stil och monumental prägel.

Linköpings domkyrka har under 1800-talet flera gånger undergått reparationer, senast åren 1849—1870, då medel likväl saknades att, såsom önskvärdt varit, göra ett »brutet tak». Arbetet, som leddes af bröderna A. och J. R. Nyström, är förtjänstfullt utfördt. Det gamla tornet ersattes 1886 af en ny tornspira i gotisk stil, enligt ritning af H. Zettervall. Bättre än att uppföra denna tornspira, som visserligen ter sig fördelaktigare än Härlemans låga tornbetäckning (sid. 468), hade varit att vänta, till dess omständigheterna tillåtit att uppföra tvenne torn i enlighet med bruket i allmänhet vid dylika katredaler. Tornspiran å S:t Larskyrkan har till sin fördel blifvit ombyggd efter ritning af Agi Lindegren, hvarjämte samtidigt ingångarne fingo vackra omfattningar af naturlig sten. I Norrköping har uppförts den nya Matteuskyrkan, enligt ritning i gammalgotisk stil af H. Zettervall. Grundlagd 1887, invigdes den 1892 samt är stadens vackraste kyrka. Norrköpings rådhus, färdigt 1910, är efter ritning af I. G. Clason. Norrköping har åtskilliga andra storslagna byggnader såsom Allmänna läroverkets hus, invigdt 1868 och uppfördt efter ritning af K. T. Malm, men senare tillbyggt med en våning, samt Östra läroverket för flickor m. fl. Östergötlands öfriga städer ha f. n. (1914) icke något motsvarande att uppvisa. Å landsbygden är under de senare årtiondena en och annan ny kyrka tillkommen.

Målarkonsten har under denna tidsperiod haft icke så få utöfvare, som genom födseln tillhört provinsen. Men alla hafva de lämnat fädernesbygden för att under mer tillfredsställande omgifningar å andra orter få ägna sig åt sin konst. Östgöten i allmänhet har icke någon förståelse för konsten och dess betydelse. Menige man anser, att en frisk, stark människa bör kunna taga sig annat till än sådant smågöra eller sådana »dumma upptag» som att mala tafloer eller göra gipsfigurer. En

tafla, t. o. m. försedd med vacker ram, kan ju köpas på en auktion för en ringa penning, och en gipsgubbe kan bekommas af kringvandrande italienare för en obetydlighet. Den i förmögenhet eller bildning högre stående köper sig visserligen gärna ett konstverk för att pryda sitt hem, men det är långt ifrån allmänt, att konsten och konstnärerna uppskattas i den grad, som bör tillkomma dem.

Af östgöta-konstnärer under denna tidsperiod nämnas här: *Nils Andersson*, genre- och landskapsmålare († 1865). Af hans taflor märkas bl. a.: »Kärrmosse i Östergötland med vallhjon», »Oxdrift från Småland», »Parti af Linköping», »Marknadsfärden». A. ägnade sig till en början åt historiemåleriet med skilda ämnen. Han utförde därjämte genretaflor, men öfvergick därefter till svenskt landskap med djur- och genremotiv i förgrunden. Ett flertal af hans taflor äro af varaktigt värde; *Johan Kristian Berger*, marin- och landskapsmålare († 1871); *Gustaf Fischer* († 1894); *Helena Sofia Isberg* († 1875 i Motala), träsniderska. Som sådan är »jungfru Isberg», som hon lät kalla sig, en af de mest betydande i vårt land. Hennes arbeten vittnade om liflig fantasi och äro utförda med en häpnadsväckande förmåga. Ett af hennes märkligaste arbeten är en vas, som tillhör Ridderstadska samlingen å Bjerga. Den framställer i skilda afdelningar ett härjningståg från vikingatiden med otaliga fristaende utskurna höfdingar, krigare, bevingade män och kvinnor m. m. Måhända framställningen afser Brävalla slag. Arbetet var utställt vid expositionen i Stockholm 1866; *Johan Krouthén* (f. 1858), en af Östergötlands mest begåfvade konstnärer, som skapat sig ett namn både som landskaps- och porträttmålare. År 1883 väckte K. uppmärksamhet genom taflan »Stenigt landskap» (Göteborgs museum) och »Vattenvegetation» (Nationalmuseum) samt vidare genom »Halmstacken». År representerad såväl i Östergötlands som Norrköpings museer. I Ridderstadska samlingarna å Bjerga finnas öfver 30 större och mindre dukar af hans hand, af hvilka ett flertal tillhör de bästa af hans målningar, såsom »Vattenvegetation» i helt andra färger än den å Nationalmuseum, »Bråviken», »Tinnerbäcken» (2 stora dukar), »Själffporträtt» m. fl. K. har i Paris erhållit medalj; *Gottfrid Larsson* bildhuggare (f. 1875); *Markus Larsson*, landskapsmålare († 1864). Bland mångfalden af målningar anses hans yppersta arbete vara »Nordiskt vattenfall» i Nationalmuseum. Af andra taflor nämnas »Brinnande ångbåt» i många reproduktioner, »Skeppsbrott» m. fl. L. uppfattade på ett genialiskt sätt våldsamma utbrott, hvilka han med förkärlek återgaf; *Johan August Malmström*, genre- och historiemålare († 1901). Hans ofta omtalade tafla »Brävalla slag» målades i två till komposition och färg olika exemplar. Intetdera blef färdigt. Af andra taflor märkas »Kung Heimer och Aslög», »Ingeborg emottager underrättelsen om Hjalmars död», »Kung Sverres tåg till Norge» m. fl. Det var från den nordiska sagotiden, M. hämtade ämnena för sina historiska målningar. Af genretaflor märkas »Grindslanten», »Vill frun köpa», »Ogenhet» m. fl. M. var

äfven lycklig illustratör; *Alfr. Nyström*, skulptör († 1897); *Karl Konrad Simonsson*, som gjort sig känd genom »Vinterbild från Stubbsund», »Varbild från Stockholms djurgård» m. fl. († 1911); *Oskar Törnå*, landskapsmålare, bl. a. »Landskap i Östergötland» († 1894); *And. Henr. Vissler*, skulptör; *Gotthard Ad. Verner*, målare († 1903). Bland hans taflor, målade under »några korta stunder af detta lif, då han verkligen var konstnär af Guds nåde», nämnas »En liten kyrkscen» (tre kvinnor och ett barn), vissa delar af friser, utförda och befintliga i Stockholm, »Knäböjande munkar», »Dansande faun» samt »Från Spanien». Den minnesutställning, som anordnades efter hans död, sades det, hade varit bäst för hans minne som målare, att den aldrig kommit till stånd. »I hela sitt lif blef han endast en elev af de gamla renässansmästarna, en epigon och efterbildare utan fäste och utan uppgift i samtiden.»

Af *skulpturer* har Östergötland ännu icke mycket att uppvisa, som tillkommit under denna tid. Nämnas må *Karl XIV Johans* bildstod i Norrköping från 1847 af den bayerska bildhuggaren *L. M. Schwanthaler* samt i samma stad å *Matteus* kyrkas predikstol sex skulpterade bilder af *J. Dyfverman* samt de kolossala gipsbilderna af *Kristus*, tron, hoppet och kärleken af *J. N. Byström* i Linköpings domkyrka. I *Ridderstad*ska samlingarna finnes en del skulpturer dels i brons, dels i gips, såsom »Den sofvande *Endymion*» i originalets storlek m. m. I Östergötlands museum finnes en unik byst af porträttmålaren *Maria Röhl*s mor, signerad *J. N. Byström*, samt porträttmedaljong af *Gustaf IV Adolf* som barn (af *Sergel*).

Bland *tonkonstnärer* nämnas *Bernh. Henr. Crusell*¹ († 1838), som tillhörde Östergötland som musikdirektör vid de båda lifgrenadjärregementena från 1818. Af hans arbeten nämnas musiken till operetten »*Lilla slatvinnan*» och melodierna till *Tegnér*s *Fritiofs saga*. Af hans *manskvartetter* sjunges ännu en och annan, bl. dessa »*Hell dig, du höga nord*», hvilken första gången förekom vid en af *Crusellska* konserterna i Linköping; *Frans Alfred Fricberg* († 1913), bland hvilken mest kända kompositioner märkas balladen »*Ljunghy horn*» och romansen »*Där växte på Bråviken*» ödsliga skär», bada ur hans operett »*Skogsfrun*», samt hans stämningsfulla kvartettsanger »*Sångarfanan*», »*Suck på en sommarafton*» och serenaden »*Sakta hon slumrar redan*», alla särdeles gärna hörda; *Adolf Fredr. Lindblad* († 1878). Af hans tonsättningar märkas en *C-dursymfoni*, operan »*Frondörerna*», cykeln »*Drömmarna*» m. fl. samt en mängd visor, många med ord af honom själf, hvilka ännu äro omtyckta; *Andreas Randel* († 1864), musikdirektör vid *Andra lifgrenadjärret* 1843—57, kompositör till flera *ouvertyrer*, musiken till »*Värmlandingarna*» och »*Unge Hans*» dotter, enl. *Dahlgren* äro ord och musik af *Aug. Säfström*, endast instrumenteringen af *Randel*, strak- och sångkvartetter bl. a. »*Snabba äro ifvets stunder*»; *Karl Isr. Sandström*, tonsättare; *Gustaf Sandström*, lyrisk skadespelare med utomordentliga röstmedel († 1875); *Olof Vesterdahl*, som ansågs vara Sveriges skickligaste flöjtist († 1891), samt hans broder *Lars V.*

¹ Icke infödd östgöte.

sterdahl, äfven flöjtist, och som därtill kunde utföra musik å alla slags instrument äfvensom å lergök, rörpipa, bockhorn, cigarrmunstycke, käpp eller två tomma händer († 1864); *Per Aug. Ölander*, tonsättare († 1886).

Konstindustri. Ända sedan klostertiden och ännu i vår tid äro Vadsstena *knypplingsarbeten* kända och berömda. Inom *textilindustrien* märkes särskildt John Lennings väfskola i Norrköping, grundad genom en donation, på grund hvaraf större uppmärksamhet kan ägnas åt varans förädling och valet af mönster. Härifrån utgå åtskilliga konstnärligt utförda arbeten. Ett och annat bemärkansvärdt *drifvet* eller *ciseleradt* arbete i metall — silfver eller koppar — har under tidsperioden äfven utgått från provinsen. Redan under förra delen af 1800-talet är ett mindre arbete i drifvet silfver, nämligen ett porträtt af Luther, bekant. Färdigadt af *Emanuel Sörling* (från 1825 i Linköping), erhöi detsamma priset vid en täflan i Köpenhamn om det bäst utförda porträttet af reformatorn (Östergötlands museum); *Sam. Pettersson*, Linköping († 1903), gjorde sig genom utställda arbeten vid konst- och industriutställningen i Stockholm 1897 känd som en mästare af rang bland guldsmeder. Hans förnämsta arbete är ett större dryckeshorn med beslag och orneringar i drakslingstil, ciseleradt i relief med förgyllda ornament (Ridderstadskas saml.). Äfven arbeten i drifvet silfver äro kända af P. Äfven sonen Ture Pettersson har gjort sig känd för arbeten i metall, bl. a. ett silfverfat, efter ett dylikt i Östergötlands museum, i drifvet arbete (Ridderstadskas samlingen). Äfven *A. P. Karlstein* är känd för drifna arbeten i koppar. Den konstnärliga *glasindustrien* i Östergötland räknar sina anor från Cedersbergs glasbruk (sid. 481). Där tillverkades bl. a. hvita glas med slipningar, blått glas med förgyllda slipningar och grönt glas. År 1816 omtalas, att alla sorter, såväl kemiska som dricks- och vinglas, äro så goda, att de kunna jämföras med de bömiska och ej gifva de engelska efter i godhet. Det hvita glasets utmärkte sig ofta med sin klarhet. Men tillverkningen inskränktes efter hand på grund af de stora omkostnaderna samt nedlades på 1830-talet. Glas från Cedersberg äro numera mycket sällsynta. Några enstaka prof finnas i Ridderstadskas saml. och, ehuru obetydligare, i Östergötlands museum. Rejmyre glasbruk, från 1810, är känt för sina verkliga praktpjäser, fint ornerade med olikartade, ofta djupt inskurna, slipningar. Glasmassans klarhet och ljusbrytningsförmåga äro bemärkansvärda. Mjölby har äfven glassliperi, där prydliga föremål gifva heder åt framställaren. Vid Finspång tillverkades år 1847 allegoriska figurer af zink och ungefär samtidigt en mängd *finngjuteri*, såsom medaljer m. m., men denna industri synes snart upphört.

Östergötlands museum, grundlagdt och skapadt af kaptenen *Karl Anton August Ridderstad*. Den 23 september 1884 nämndes namnet Östergötlands museum för första gången offentligen. I tidningspressen förekom då ett meddelande, hvari planerna på upprättande af ett landskapsmuseum, afsedt för insamling, förvaring och offentlig utställning af minnesvärda föremål från landskapet, i korthet omnämndes. Den

16 oktober s. å. offentliggjordes äfvenledes i tidningspressen ett af kapten R. författadt upprop, med anhållan om bistånd till åstadkommande af ifrågavarande museum. Uppropet var undertecknad af en hel del framstående östgötar, hvilka R. därom anmodat. I detsamma omnämndes äfven Östergötlands museiförening, hvilken var ämnad att utgöras af dem, som tecknade sig för bidrag till museet. Styrelse hade Ridderstad själf redan då utsett. Den bestod af landshöfdingen i länet som ordf., R. själf som vice ordf. samt fem ledamöter. Stadgar voro äfven af R. författade, hvilka utsändes samtidigt som kallelsebrief utfärdades, så att endast de, som gillade dessa stadgar, skulle inskrifva sig som ledamöter i föreningen. Uppropet upptogs med stor förståelse och med varmt deltagande. Jämte vice ordförandeskapet hade R. förbehållit sig att som intendent vårda samlingarna, och var i dessa sina egenskaper oaf-sättlig, för så vidt han icke själf ville afgå.

Efter anhållan af förslagsställaren ställdes i november 1884 till museets förfogande ett par rum i den s. k. slottsflygeln, som redan då innehades af telegrafverket och delvis användes till telegrafstation. Redan i mars månad följande år voro de insamlade föremålen ordnade och tillgängliga för allmänheten. Den 9 april uppgingo de ständiga föreningsledamöternas antal till 340, hvartill komma 41 tillfälliga. Men denna lokal var snart otillräcklig. En hänvändelse gjordes då, till Östergötlands landsting att som lokal få begagna den lasarettet i Linköping tillhöriga hospitalskyrkan. Det utskott, som förberedde denna fråga, sade sig »ingalunda förbise det fosterländska arbete, som nedlagts i bildandet och ordnandet af Östergötlands museum», samt insåg »betydelsen af museets fortfarande underhåll och utvidgning» men afslög förslaget och föreslog i stället ett årligt hyresbidrag. Landstinget beslutade emellertid med stor majoritet att upplåta kyrkan (fig. 242). med skyldighet att efter ett halft års uppsägning aflämna densamma i samma skick, som den emottogs. Ehuru kyrkan, som var en år 1771 ombyggd gammal klosterkyrka, högst sällan eller aldrig begagnades till gudstjänst, anfördes besvär från kyrkligt håll öfver detta landstingets beslut. Det framhölls emellertid från museiintresserade med skärpa »att ett museum af föremål från forna tiders odling och förfädernas lif var ett lika godt sanctuarium som några dammiga kyrkbänkar och en predikstol», och k. m:t synes hafva varit af samma mening, då de anförda besvären lämnades utan afseende. Våren 1886 flyttades salunda samlingarna till hospitalskyrkan, där de dock endast delvis kunde exponeras. En mängd föremål måste alltfört på grund af bristande utrymme förvaras magasinerade.

»Under hela detta grundläggandets skede hade hvarken museiföreningen eller styrelsen haft något sammanträde.¹ Man öfverlämnade med fullt förtroende skötseln af det hela till v. ordföranden-intendenten-sek-

¹ Styrelsen hade under kapten Ridderstads hela verksamhetstid icke något sammanträde. Föreningen hade endast ett sammanträde (år 1888), som på annat stället omnämnes.

reteraren, som med oförminskadt intresse ägnade hela sin tid åt företaget, säger en förf.

Den 13 november 1886 voro samlingarne ordnade i kyrkan och blefvo då tillgängliga för allmänheten. Vid Svenska fornminnesföreningens sammanträde år 1887 besågos samlingarna af de närvarande medlemmarna, hvilka sedermera offentliggjorde sina intryck.

O. Montelius — professorn, sedermera riksantikvarien — yttrade bl. a.: I september 1884 utfärdade Anton Ridderstad första uppropet till

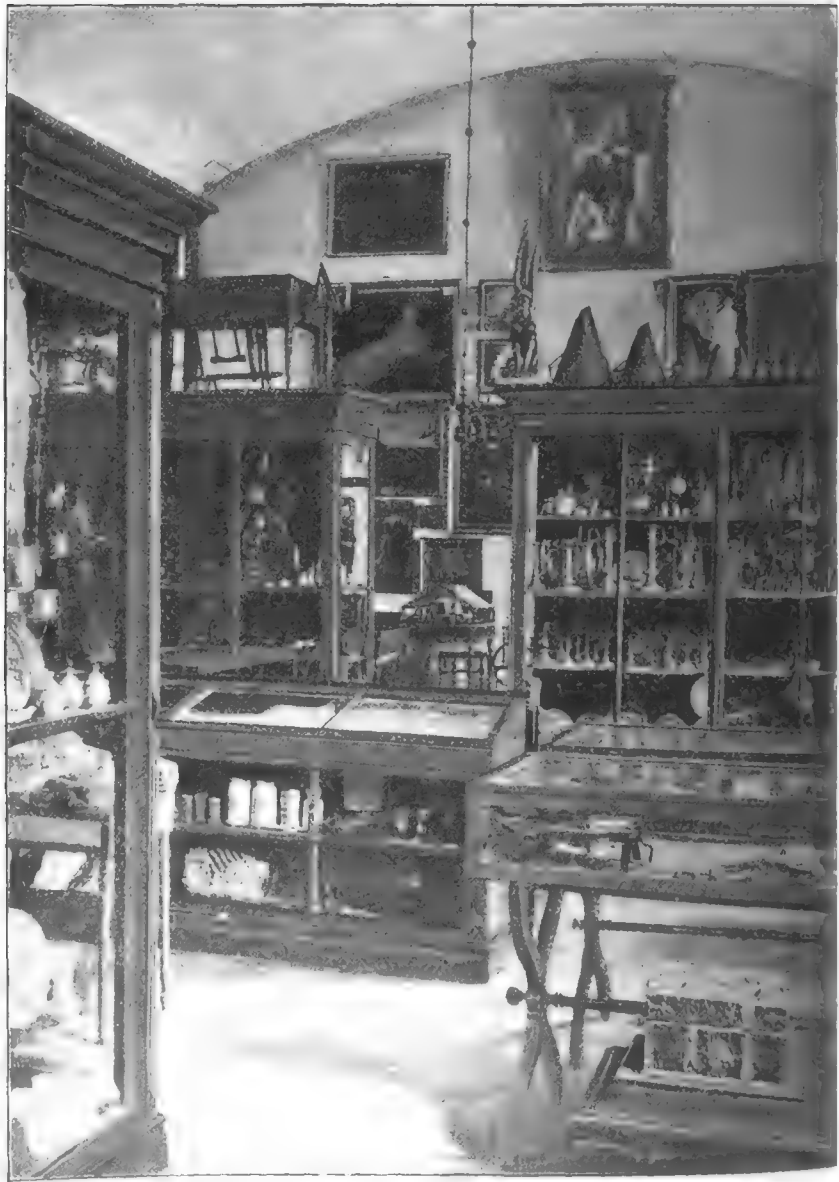

242. F. d. hospitalskyrkan i Linköping, nu nedrifven.

museets bildande, och nu, ej fullt tre år senare, fyller samlingen hospitalskyrkan, som för ändamålet upplåtits, med föremål af alla slag, framlagda i prydliga montrar eller fritt uppställda. Det är, som man kan förstå, en brokig mångfald: å läktaren kyrksaker, å en vägg målningar af äldre och yngre datum, mynt och medaljer, allmogesaker och herrskapsprydnader, smått och stort men allt smakfullt och öfversiktligt ordnad och uppgående till flera tusen nummer. Samlingens skapare, löjtnant Ridderstad, som äfven bildat en förening för dess bestånd och underhåll, har med densamma inlagt högst betydande förtjänster om landskapets och landets fornminnen; och det är att hoppas, att det vackra utsäde, han redan nedlagt, skall bära frukt hundrafaldt för både vetenskapen och det folkliga själfmedvetandet.»

Samlingarna ökades alltjämt. Af bifogade bilder (fig. 243 o. 244) från år 1892 synes, huru trångt om utrymmet det var vid denna tid. Montrar och skåp voro så hopträngda, att det var svårt att komma fram emellan dem. Från läktaren finnes icke någon afbildning.

R. hade årligen offentligt kallat föreningen till sammanträde i enlighet med stadgarna, men inga ledamöter kommo tillstädes. Den 30 januari 1888 sammankallades föreningen ånyo och genom personlig upp-

243. Interiör från Östergötlands museum år 1892.

244. Interiör från Östergötlands museum år 1892.

maning lyckades det att få tillsammans så många, att beslut kunde fattas. I enlighet med den erfarenhet, som de gångna åren gifvit, antogos nu nya stadgar.

Redan vid början af museets tillvaro lades grunden till ett tafvelgalleri och genom inköp och gåfvor samt slutligen genom deposition från Nationalmuseum växte tafvelsamlingen småningom i värde. Då inträffade i slutet af 1893 en händelse, som med ens gjorde Östergötlands museum till ett af de mest framstående i vårt land inom måleriet.

Kuratoren i Stockholms stads förmyndarekammare, v. häradshöfdingen Karl Dahlgren, till börden östgöte, afled i Stockholm den 23 dec. 1894 och befanns, i upprättadt testamente af den 6 febr. 1893, ha donerat sin värdefulla tafvelsamling, bestående af 1,868 nummer, till Östergötlands museum.¹

»Kapten Ridderstad reste i början af år 1895 upp till Stockholm och vistades där», skrifver en författare härom, »en längre tid för att öfvertaga och förbereda öfverförandet af de omfattande samlingarna till Linköping. Vid återkomsten dit påbörjade han omedelbart uppsättandet af taflorna i hospitalskyrkan. Det knappa utrymmet tvingade honom därvid att låta museets öfriga samlingar och konstskatter för tillfället stryka på foten och krypa ned i sina gömslen och packlärar. I början af april 1895 öppnades museet åter för allmänheten, och i den förut kaotiskt hopbragta tafvelsamlingen rådde nu en beundransvärd reda och ordning (fig. 245). Det stora flertalet taflor hade varit betäckta med 20- a 30-årigt damm och rök, och då ingen katalog funnits, hade svårigheterna såväl med dechifferandet af signeringarna som med ordnandet och klassificerandet varit mycket stora. Kapten R. hade nu försett nästan alla de utställda taflorna med intressanta och vägledande anteckningar, och det var säkerligen icke med orätt, som museet betecknades som en af det dåtida Linköpings allra förnämsta sevärdheter.»

Ridderstad offentliggjorde en kortfattad katalog öfver de mest framstående och kända taflorna.

Dahlgrenska samlingen upptogs vid bouppteckningen till den förvänansvärdt obetydliga summan af 17,036 kronor, men så upptogs här taflor, hvilka voro värda en förmögenhet, till nära nog ingenting.² Af svenska målare fanns ett betydande antal, och det hade vid denna tid varit lättare att uppräknat de målare, som icke voro representerade, än dem, som funnos. Den holländska och flamska samlingen var synnerligen representativ. Den italienska, franska och tyska konsten företrädades af

¹ Här af voro 561 af den värdelösa beskaffenhet, att de vid den af dr A. L. Romdahl år 1904 verkställda katalogiseringen icke af honom upptogs. I det samtida inventeringsprotokollet upptog dr R. oriktigt 1,872 taflor såsom tillhörande Dahlgrenska samlingen. Detta är beroende på, att dr R. i sin katalog upptog några taflor, som hopbragts af kapten Ridderstad, såsom tillhörande Dahlgrenska samlingen. Detta bestyrkes af den förteckning, kapten R. öfverlämnade år 1904.

² Som ex. kan nämnas, att en konsthandlare i Norrköping erbjöd en summa af 35,000 kr. för två taflor af Lafrensen, i fall han kunde få köpa dem. Naturligtvis kunde de icke säljas.

några af dessa länders främsta målare. Den kinesiska målningskonsten hade att framvisa några präktiga glasmålningar med dyrbara ramar. Äfven från Spanien, Danmark och Norge funnos målningar.

245. Ett hörn af Östergötlands museum i april 1895.

Tafvelgalleriet fick emellertid icke stanna längre än ett par år eller till 1897 i hospitalskyrkan, förrän denna såldes och refs. De kyrkliga, etnografiska och allmogesamlingarna, som med åren blifvit alltmera be-

tydande och värdefulla, och det dyrbara tafvelgalleriet måste kapten R. nu låta magasinera, då det syntes omöjligt att ens för tillfället åstadkomma en lösning af lokalfrågan.

»Jämsides med museets utveckling i förvärfshänseende hade kapten Ridderstad nedlagt ett oförtrutet arbete på att åstadkomma en fast ekonomisk grundval.» För att museet en gång skulle kunna komma under eget tak bildade Ridderstad nämligen en byggnadskassa, till hvilken hans år 1886 afidna moder gaf den första grundplåten. Denna kassa uppgick, då R. öfverlämnade densamma till ordföranden, till en summa af 34,494 kr. 4 öre hvartill kommo de båda tomterna i Linköping, hvilka staden i och för museet skänkt till kapten Ridderstad.

Samlingarnas nödtvungna magasinering år 1897 sporrade helt naturligt kapten Ridderstad till nya ansträngningar, och med tanke på en museibyggnad började R. 1899 ett konst- och industrilotteri för museets räkning. »Samma år», fortsätter ofvan anförda förf., »lyckades han i gamla folkskolehuset, Drottninggatan 24, erhålla provisoriska lokaler för samlingarna, och efter ett par månaders arbete med ordnandet och uppsättandet öppnades museet åter den 13 november 1899. Utrymme saknades dock för en stor del museiföremål, som fortfarande måste kvarstanna i bodar och å vindar.¹ Ehuru lokalen äfven i öfrigt var ganska olämplig, och föremålen aldrig kunde ordnas så systematiskt, som skulle varit önskvärdt, voro ju dock museets rika skatter tillgängliga och undgingo den förstörelse, som oftast blir följden af en långvarig magasinering.»

Vid denna tid gjorde den bekante konstkännaren, prof. O. Sirén, ett besök i museet. Om detsamma skrifver han i tidskriften *Ord och Bild* år 1901 följande:

»Hvad ett hängifvet intresse i förening med personlig företagsamhet och oförtrutet arbete kan åstadkomma, därpå äga vi i Sverige ett vackert exempel i Östergötlands museum. Det utgör ett aktningsoffrande vittnesbörd om, att det dock i grunden är kärleken till en sak, uppoffrandet af de små personliga intressena för de större, de allmän-giltiga, som bringar seger åt de ideella sträfvandenas förkämpe, en seger ofta dyrköpt och sentida men stor nog — åtminstone i detta fall — att göra sig gällande äfven utan mängdens jubel.»

»Jag tror, att hvar och en, som gjort ett besök i det täcka, domkyrkoprydda Linköping och därvid icke försummat att ägna några timmar åt Östergötlands museum, i likhet med mig skall nödgas erkänna, att de innehållsrikaste minnena från hans resa otvifvelaktigt voro just

¹ Ett par bodar användes för magasinering men icke någon vind. De, man kan säga, oersättliga föremål, som sedermera förstördes genom eldsvåda, uppflyttades — en tid efter sedan Ridderstad öfverlämnat värden af samlingarna — å en vind, å gaffarne endast beklädd med enkla bräder och föröfrigt uteslutande bestående af ett tak af tegelpannor lagda å smala spjälor! Det är oförklarligt, att oersättliga museiföremål kunde inrymmas i en så bristfällig lokal. Följden blef äfven en oersättlig förlust.

de stunder, han tillbragt i det anspråkslösa lilla museet. Och får han då tilläfventyrs någon kännedom om museets tidigare öden och tillblifvelsehistoria, så skall han sannolikt icke kunna undertrycka ett utrop af förvåning. Det har kommit till stånd nästan uteslutande genom en enskild persons uppoffringar och outtröttliga arbetsenergi. I femton år (borde stå sjutton, då detta trycktes år 1901. Anm. af förf.) har nu kapten Anton Ridderstad varit själen och hjärtat i Östergötlands museum, ja, mer än så, han har icke blott varit ledaren och den drivande lifskraften, han har äfven fungerat som utförande redskap och arbetare — — —»

Sedan ett par år förflutit i lugn, måste samlingarna ännu en gång med oerhörda besvär och betydande kostnader nedtagas för att flyttas till nedre våningen af samma hus, där de förut varit inrymda.

246. Medalj, präglad i guld, öfverlämnad till kapten Ridderstad den 13 november 1913.

Förflyttningen hade knappast blifvit verkställd, förrän hösten 1903 den beklagliga pressfejd öppnades, som under namn af »museistriden» på sina håll ännu i dag torde bevaras i friskt minne.

Då det icke ingår i planen för detta arbete att här redogöra för denna strid, må det vara nog sagdt, att det är allmänt känt, att Östergötland — det kan sägas i sin helhet — stod på kapten Ridderstads sida i densamma (fig. 246).¹ Följden blef emellertid, att sedan R. i mars månad 1904 på det bestämdaste afsagt sig all vidare befattning med Östergötlands musei samlingar, ny styrelse valdes vid ett sammanträde den 16 april 1904. Lektor O. Klockhoff utsågs nu till samlingarnas vårdare.

Samlingarna skulle efter ordnandet af desamma åter blifvit tillgängliga för allmänheten i november 1903, men blefvo nu under de påföljande tio åren icke på annat sätt tillgängliga än att de delvis och efter

¹ Ett särskildt arbete, angående Östergötlands museum och hvad därtill hör, kommer att med första möjliga utgifvas. I detsamma kommer som stöd för hvarje yttrande och meddelande rörande museets historik fullständiga akta och handlingar att åtfölja.

hand under årens lopp fördelades till skilda lokaler såväl inom som utom staden. Under tiden blefvo de emellertid vid olika tillfällen utsatta för stöld, våld, vattenflöde och annan skadegörelse, hvarvid museet gjorde numer oersättliga förluster.

För att kunna öka byggnadskassan och anskaffa medel till museivården hade Ridderstad med k. m:ts tillstånd anordnat ett lotteri, hvilket han själf med enbart ett biträde skötte. Af egna medel lämnade R. 30,000 kronor till landshöfdingeämbetet, hvilka under sex år stodo som borgen och säkerhet för lotteriets noggranna skötsel och till allmänhetens säkerhet. Detta lotteri tillskyndade samlingarna en hel del värdefulla målningar och andra föremål samt gaf därtill en kontant inkomst af omkring 10,000 kronor. Ett tilltänkt realisationslotteri, som nu icke kom till stånd, skulle icke obetydligt ökat behållningen. Ett försök att anskaffa medel till nybyggnad genom ett lotteri år 1909, under ledning af majoren Ulf C:son Sparre, misslyckades. Behållningen af detta lotteri visade sig vid redovisningen år 1913 uppgå till endast kr. 290: 48.

År 1913 sammanslogs den af landshöfding G. af Ugglas och biskop Bring m. fl. bildade Östergötlands fornminnesförening med Östergötlands museiförening. Ny styrelse valdes, och nya stadgar antogos. Till intendent utsågs nu kaptenen V. Key. Sedan dess har, såsom redan nämnt, en ehuru obetydlig del af samlingarna åter kommit till heders och blifvit ordnad i förhyrd lokal. Såväl landsting som Linköpings stadsfullmäktige gifva ett sammanlagdt icke obetydligt anslag till samlingarna, men det synes icke förslå. Att kapten R., samtidigt som han lämnade vården om museet i andra händer, upphörde att lämna de bidrag till och för samlingarna, som han under tjugo år alltjämt gjort, är förklarligt. Ett par äldre stugor hafva inköpts och uppsatts i Linköpings trädgårdsförening. Men de komma endast ytterligare att bidra till skingrandet af samlingarna.¹

Museer. Äfven andra museer hafva på senare tider tillkommit, såsom museum för skön konst i Linköping äfvensom i Norrköping samt Birgittamuseet i Vadstena, men de tillhöra dessa städer eller äro, såsom Birgittamuseet, af mer lokal natur.

Representationsfrågan i sitt tidigare skede. Det var på 1830-talet, som frågan om fyrstårsrepresentationens afskaffande började träda fram. Den förekom vid 1834 års äfvensom vid följande riksdagar. I Östergötland utgick år 1844 en inbjudning, undertecknad af 41 an-

¹ För möjligen blifvande forskare i museets historia hänvisas till de handlingar i frågan, som böra finnas i Östergötlands musei arkiv (befintliga i dublett äfven å annat håll) samt till tidningen Östgöta Korrespondenten bl. a. 1902. n:r 280, 1903. n:r 251-280, 1904 n:r 50-86, 295, 1905 n:r 270, 1910 n:r 145 samt 1913 n:r 263 äfvensom för den 5 dec. s. å. o. s. v. Äfven hänvisas till tidningen Östgöten under skilda tider, hvaraf här kan nämnas n:r 263 år 1904, 11 dec. 1912, 7 febr., 3 juni, 12 nov., 4 och 11 dec. 1913. 2 jan. 1914 o. s. v. På samma ställe, där nyssnämnda dubletter finnas, förvaras äfven flera portföljer, innehållande en stor del af den litteratur, berörande Östergötlands museum, som framlstrats af tidskrifter och tidningspress under årens lopp, samt därjämte revisionsberättelser, handlingar angående lotteriet m. m.

sedda och aktade personer, till ett sammanträde i Linköping för att rådslå om en »sansad reform i representationssättet». Denna inbjudan blef emellertid mycket olika bedömd, och det visade sig, att reformvännerna hade många och stora svårigheter att kämpa emot. Motståndarna skydde icke ens att påstå, att dylika redan förut tillkomna opinionsyttringar i denna fråga tillkommit, »endast af okunnighet, oärlighet och förmedelst bearbetningar af brännvinsadvokater m. m.», uttalanden som gifvetvis å andra sidan i sanning betecknades som »lika så falska som usla och endast af den krassaste enfald eller gemenaste politiska jesuitism dikterade tillmälen» samt tillbakavisades, då de icke hade »det aflägsnaste sken af minsta sanning». Föregående opinionsyttringar hade endast varit af mindre omfång. Nu gällde det hela länet. Resultatet af detta sammanträde väntades blifva betydelsefullt och af stor vikt för rikets öfriga provinser icke blott som vittnesbörd om allmänandans ståndpunkt inom Östergötland utan äfven som ledning för hvad dem själfva kunde åligga.

Det ansågs bl. a., att ämbetsmän icke kunde infinna sig. »Denna anmärkning», skrifver skalden *K. F. Ridderstad* i sin tidning *Östgöta Korrespondenten*, »synes vittna om nog inskränkta begrepp om en ämbetsmans ställning till samhället. Reformen rör obestridligt alla medborgare oändligt nära, men hvilken borde den samhällsviktiga reorganisationen likväl närmast intressera om icke den, som ägnar sig åt samhällets tjänst? Om anmärkaren har rätt, skulle man lika väl kunna säga, att en genomgripande förändring i t. ex. konungens stall — icke berör stallmästaren eller att om en farlig sjukdom härjar i landet — så angår det icke läkarna.» Anledningen till denna uppfattning ansåg *R.* ligga i följderna af det af en föregående regerings kamarillafraktion tillskapade befordringssystem, där förtjänsten subordinerade under godtycket och rekommendationen, som förslappat all politisk och verklig medborgerlig själfständighet. En annan anledning till motverkande af sammankomsten var från vissa håll, att man i det åsyftade reformförslaget sökt framvisa, att det afsåg »konungamaktens nullifikation», något som dock icke var förhållandet. För att förminska intresset för sammanträdet utspriddes bl. a. att detsamma var »olagligt» samt att hvar och en, som besökte detsamma, skulle göra sig saker till ett vite af 300 rdr b:o (450 kr.)! Vid sammanträdet närvaro å tjänstens vägnar stadens borgmästare och fiskal, »men funno därvid ingenting emot lag och god ordning stridande att anmärka». Att tjänstemän verkligen blefvo förhindrade att närvara, framgår af att bl. a. i tjänst varande majoren *K. V. Ochterlony* genom order af generalmajoren *Joh. Fredr. Boij* anbefalldes att icke bevista sammanträdet. Det var allmänt känt, att *O.* gillade det framlagda förslaget. Detta förbud var, såsom det något senare blef bekant, föranlett af ett yttrande från konungen, som visserligen *önskad* »lifligt, att denna viktiga samhällsangelägenhet må kunna bringas till ett lyckligt slut», men som icke *ansåg*, att det anstod »den väpnade

makten att upphäffa sig till ledare af dagens politiska tvister, i hvilken riktning det vara må. Detta är enligt en af chefen för landtförsvarsdepartementet G. Peyron utfärdad skrifvelse. I tidningspressen uttalades ogillande mot konungens rådgifvare härvidlag. General Boij deltog emellertid själf i opinionsyttringen. Han inlämnade nämligen en skrift emot reformen. Efter hvad som från säkert håll omtalades, skall B. både af krigsministern och på högsta ort erhållit allvarsamma förebråelser för sin godtyckliga och egenmäktiga befallning till major Ochterlony. Ett annat bevis på den ovilja, man från vissa håll visade reformvännerna, är, att Östergötlands landshöfding *Karl Otto Palmstjerna*, som deltog i riksdagen i Stockholm före mötet, tillskref länets landssekreterare *G. Nordström* ett handbref, i hvilket P. tillkännagaf, att konung Oskar vid en personlig uppvaktning hade uttalat sitt ogillande af reformmötet i Linköping, hvadan landssekreteraren uppmanades att vidtaga tjänliga åtgärder för att på enskild väg söka inverka åtminstone till förminskande af de tillstädeskommandes antal. Detta antal blef icke dess mindre ganska betydligt. I en Stockholmstidning, »Dagl. allehanda», omtalades, att landshöfdingeämbetet i Linköping förfrågat sig hos justitiekanslern, huruvida icke på grund af en förordning från 1816 mot olagliga sammankomster åtal borde anställas i anledning af reformmötet i Linköping, men att svaret på denna förfrågan blifvit nekande. Ofvannämnda handbref gaf emellertid anledning till många uttydningar. Palmstjerna förnekade offentligt, att han haft någon audiens hos konungen men alls icke att han skrivit brefvet. P. uppmanades offentligen att på fullständigare sätt förklara sig, enär P., da han icke haft företräde hos konungen, ju haft dristigheten att påbörda monarken tänkesätt, om hvilka han icke haft kännedom. K. F. Ridderstad uttalade också i Östgöta Korrespondenten som Östergötlands åsikt, att Palmstjerna icke efter riksdagens slut kunde återvända som länets höfding, »såvida han icke dessförinnan bättre sopade rent för sin dörr». Men då P. icke lät höra af sig, uppmanades han att genom åtal juridiskt öfvertyga allmänheten, att han utan allt fog blifvit angripen i denna likaså kinkiga som tanklöst handhafda sak. »Tystnadens vältalighet blef en för Palmstjerna grym vältalighet.»

Palmstjerna fick kort efter riksdagens slut ett säkert bevis på, att han å högsta ort var illa anskrifven, då han i medlet af juli 1845 erhöll en officiell tillrättavisning. En annan anledning än ofvanstående »handbref» och följderna af detsamma har visserligen härtill blifvit angifven. men grundorsaken var nog det nämnda brefvet. Själf trodde äfven P., att han skulle blifva afskedad, hvarpå han beredde sina båda äldre söner. Men därtill kom det icke, ehuru konungen vid ett besök år 1847 i Linköping ännu visade sig afmätt och kall.

Emellertid kom ett reformsällskap till stånd i Östergötland. Ridderstad blef styrelsens och sällskapets ordförande. År 1848 beslutades af denna förening en adress till konungen rörande representationsfrågan.

K. M:t hade vid denna tid framlagt ett förslag till representationens omskapande, i hvilket ståndsfördelningen var borttagen, och den allmänna valprincipen gjordes gällande. Men anledningen till denna adress var, att nämnda k. förslag icke öfverensstämde med Östergötlands reformvänners åsikt i afseende å valrättens tillämpning, där de ansågo, att valrätten skulle utöfvas per capita och att således alla medlemmar i samhället skulle tillerkännas lika rätt i lagstiftningen. Denna adress var, då den öfverlämnades till konungen, undertecknad af 4,025 personer, hvaraf 800 af den arbetande klassen. De öfriga voro ämbetsmän eller fastighetsägare, men uppgift om hvilka olika stånd undertecknarna tillhörde saknas. Vid sällskapets sammanträde år 1849 dryftades åter det representationsförslag, hvilket utgått från Stockholms reformsällskap, och för hvilket man 1848 petitionerat hos k. m:t. Sällskapet stannade efter en liflig diskussion nu vid det beslut, att valrätten borde utsträckas äfven till den oberoende arbetaren, som genom sitt arbete kunde försörja sig och ej stod under tjänstehjonsstadgan. Valen i städerna ansågos böra ske omedelbart men å landsbygden genom electorer. Samtidigt valdes deputerade till ett större reformmöte i Örebro, till hvilket Närke's reformsällskap inbjudit. Därtill valdes löjtnanten *K. F. Ridderstad*, kaptenen *G. von Post*, Frängsäter, och den kände författaren, med. d:r *K. A. Wetterbergh*. Suppleanter blefvo f. d. riksdagsfullmäktigen *Anders Nilsson* i Åbylund, löjtnanten *N. F. Bergensträhle* och lagmannen *F. K. Pereswetoff-Morath*. Närmast kommo f. d. riksdagsfullm. *Anders Jonsson*, Tuna, och majoren *G. L. Hjort*. Till sällskapets bestyrelse valdes löjtnanten *Ridderstad*, borgmästaren *F. Behm*, assessoren *Hvasser*, löjtnanten *Bergensträhle*, häradshöfdingen *P. A. Stuart*, notarien *K. H. Wallberg*, kronofogden *Vikblad* m. fl. Intresset för en reform var fortfarande lifligt. Mötet i Örebro försiggick i juni 1849.

Många år gingo sedan, innan representationsreformen slutligen år 1866 vann seger. Under alla dessa år fortfor deltagandet inom provinsen för den viktiga förändringen, alltjämt under Ridderstads ledning och arbete.

Kyrkan. De friare åsikter i religiöst hänseende, som Gustaf III hyllat, syntes taga en annan riktning under hertigen-regenten. Mot slutet af 1700-talet utkom ett plakat, som långt ifrån kan klandras. Det framhöll behovet af en sann gudsfruktan och söndagens helgd samt förbud för krogar·invid kyrkorna m. m. Men de präster, som på förnuftsgrunder bestridde den heliga skrifts dogmer, ogillades äfven. Uppfattningen hos många af prästerskapet blef också alltmer trångbröstad, och en del goda skrifter måste upphöra, bl. a. den under biskop Lindbloms inseende i Linköping utgifna religiösa tidskriften »Journal för präster», enär den blifvit misstänkt för neologi. Förhållandet under Gustaf IV Adolfs tid inom svenska kyrkan företer föröfrigt föga af intresse. Den stora mängden i Östergötland liksom å andra orter var van att iakttaga kyrklig sed, att besöka gudstjänst och förhör, och därmed fortfor den. Under de

första tiotalen af århundradet synes det emellertid som om intresset inom Östergötland för gudstjänsten och förtroendet till lärostandet skulle minskats. Linköpingsbiskopen von Rosenstein angaf vid ett tillfälle som anledning härtill, att många blefvo präster utan verklig inre kallelse, hvartill någon gång kommo »olagliga befordringsmedel, öfverdrifna anspråk, bitterhet mot medsökande, fäfänga, girighet eller andra grofva laster». Men samtidigt synes från andra håll deltagandet för det religiösa varit icke obetydligt. Så bildades år 1819 »Linköpings stifts bibelsällskap» för att befordra den heliga skrifts spridande. Och hvad den i det fallet utträttat, framgår af att sällskapet under åren 1819—1880 spridit icke mindre än 108,163 exemplar heliga skrifter.

Andliga rörelser i ny riktning hade emellertid börjat komma till stånd litet hvarstädes i vårt land. Vid början af 1850-talet hade dessa hunnit till Östergötland. De bestodo hufvudsakligen i s. k. »läseri», som småningom syntes vilja framkalla baptism och mormonism eller annan afsöndring från den allmänna gudstjänsten. Lekmannaverksamheten inom det religiösa syntes vilja tränga sig fram emot då gällande lag och förordning. Att prästerskapet i många hänseenden därtill själf gaf anledning, kan icke motsägas. Det var ett behof af andligt lif, som många af folket ansågo, att prästerskapet icke tillfredsställde. Och detta alstrade ett begär att komma till mera frihet inom det religiösa området samt att utan prästernas ledning få samlas till andaktsöfningar. Från prästerligt håll stämplades denna rörelse, såsom biskop Johan Jakob Hedrén vid ett tillfälle yttrade, som ett »öfverdrifvet och otålsamt nit, visserligen icke emot kyrkans tro och bekännelse men emot hennes ordning, hennes vårdare och utvärtes tukt». Men det var en svår ställning Hedrén hade. Å ena sidan hade han att rätta sig efter den bestämda kyrkolagstiftningen, hvilken han var satt att öfvervaka. Därtill måste han tänka på prästerna, bland hvilka ett stort flertal med afvoghet såg obildade män, såsom smeder, skräddare och andra handtverkare äfvensom torpare m. fl., uppträda som ordets förkunnare och sålunda ingripa i det prästen förbehållna predikoämbetet. Å andra sidan hade Hedrén öppen blick för folkets kraf, särskildt då icke några villomeningar, stridande mot kyrkans lära, framkommo. Han framhöll äfven den välsigelse, som i många afseenden låg i denna frireligiösa rörelse. En annan af provinsens präster, den lärde d:r Per Jakob Emanuelsson, kyrkoherde i Hällestads socken, uppträdde med en fördomsfrihet, som i hög grad afvek från ståndskamraters uppträdande. Enskildt i prästgården utdelade han nattvarden åt personer, hvilkas samvetsömhet förhindrade dem att gemensamt med andra församlingsmedlemmar träda inför altaret. Kyrkan uppläts af honom för lekmannapredikanter under förklaring »att, då det vid studentkonserter i Stockholms kyrkor tilläts att sjunga Bellmansvisor, så kunde äfven lekmän få tala Guds ord i Hällestads kyrka», och han yttrade bl. a. vid ett tillfälle, »att det icke kunde förnekas, att den s. k. lekmannaverksamheten framkallats af kyrkans brister, samt

att den mångenstädes bidragit till att väcka ett andligt lif. Hade prästerskapet i gemen haft en dylik fördragsamhet och framsynthet, hade det varit ett godt minne för den tidens präster. Det hade varit af stor betydelse om svenska kyrkans män förstått att utvidga statskyrkan och till densamma anknyta det nyväckta andliga lifvet och gifva det kyrklig form.

Nutiden har svårt att förstå, att präster ville motarbeta dessa »läsare» bl. a. därför, att de ansågo det för synd att deltaga i nöjen, såsom dans, spel m. m. Detta bör ju vara hvars och ens ensak. Och icke låg det något ondt däri, att folket ville ledas i det religiösa af med dem likställda och i åsikter samstämmiga personer, hvilka de ansågo för otadliga män, under det att det fanns präster, mot hvilkas lefverne det med skäl kunde göras anmärkning.

Misstroendet till kyrkan utbredde sig emellertid alltmer. De mindre samkväm, som höllos för enskild utöfning af gudsdyrkan, blefvo allt flitigare besökta. Men det var förenadt med fara att hålla dylika samkväm. Så sent som i februari 1858 häktades vid en dylik sammankomst i Götvik i Ekeby socken en föreläsare af Guds ord samt pålades fotboja och fick medfölja till Linköping. Här ifördes han fångdräkt och insattes i cell. Detta trosfrihetens offer lössläpptes visserligen kort därefter men med varning att icke vidare predika. Men dylikt hämmade icke den frireligiösa rörelsen, och följden blef å ena sidan en fortsatt vanekristendom och å andra sidan en mindre sund och upphetsad andlighet, där de förföljda ansågo sig som martyrer.

En af väckelsepredikanten och pietistiske författaren Karl Olof Rosenius utgifven tidskrift »Pietisten» började flitigt läsas inom provinsen och hans s. k. nyevangeliska uppfattning, d. v. s. en friare åsikt om syndaförlåtelsen, vann tilltro. Genom sina bönestunder och predikningar bidrog Rosenius äfven i Östergötland till uppväckande af en ännu lifaktigare kristendom.

Nya arbetare inom lekmannaverksamheten tillkommo med de s. k. kolportörerna eller från Evangeliska fosterlandsstiftelsen utsända ombud — till en början bokförsäljare men därefter predikanter —, af hvilka fyra placerades i Östergötland år 1859. År 1858 hade 1726 års konventikelplakat blifvit upphäfdt och rätt medgifvits till enskilda gemensamma andaktsöfningar. Till en början höllo dessa kolportörer gudliga samkväm i tillfälliga lokaler, såsom stugor o. s. v., men snart började bönehus, s. k. missionshus, att uppföras, hvilka numera äro så utbredda, att de platser, där sådana icke finnas, äro lätt räknade. För att nämna ett exempel uppfördes i en enda socken, Risinge, år 1913 socknens åttonde missionshus.

Efter ett tiotal af år syntes förhållandena ljusna. Präster och lekmän började närma sig hvarandra. Äfven personer af högre samhällsklasser uppträdde med gillande af lekmannaverksamheten. Då år 1868 Öster-

götlands Ansgariiförening stiftades, kommo äfven frireligiösa att tillhöra densamma. Den frireligiösa rörelsen har sedan alltjämt gått framåt, och ingenting har kunnat hindra framgången af den åskådning, som främjar den enskildes rätt till frihet i religiös uppfattning. Till och med fria nattvardsföreningar bildades, där lekmän utdelade nattvarden. Men under det tjugonde seklets första årtionde har äfven statskyrkans andliga verksamhet visat större lifaktighet än därförut. Prästerna hafva därtill i sina predikningar blifvit mer praktiska och enkla, till fromma för uppbyggelsens verkan. Konfirmationsundervisningen har fått en mera praktisk prägel, så att katekesplugget fått gifva vika för en mera personlig framställning af den kristna trosåskådningen.

Med det frireligiösas ordnande i verkliga församlingar dröjde det en tid. Olika åsikter hade uppstått emellan de missionsföreningar, hvilka höllo sig till den år 1856 tillkomna Evangeliska fosterlandsstiftelsen med sin trohet mot den evangeliskt lutherska uppfattning den hade, och de, hvilka anslöto sig till P. P. Waldenströms lärosatser. De senare sammanslöto sig till en frikyrka med egen ordning, egna predikanter och egna kyrkobyggnader, ehuru de till namnet stodo kvar i statskyrkan. Namnet på denna förening blef »Svenska missionsförbundet», hvars trosåsikter i åtskilliga afseenden voro olika statskyrkans. Detta gaf anledning till en i Norrköping år 1877 stiftad förening, »Svenska kyrkans vänner», till hvilken hörde såväl präster som lekmän. Följden af dessa förhållanden blef en synnerlig oro, oklarhet och upplösning i religiöst hänseende, hvarjämte antalet af dem, som besökte statskyrkorna liksom de, som emottogo nattvarden i desamma, minskades. Äfven döpelseakten förrättades af lekmän, och många barn döptes icke alls. De okonfirmerades antal tillväxte, och personer funnos, som utgått ur statskyrkan utan att ingå i annat kristet kyrkosamfund. De frireligiöse uppdelade sig ock i olika mindre samfund, med hvar sitt gudstjänsthus. Den waldenströmska trosåskådningen tillvann sig alltfler anhängare, och Svenska missionsförbundet vann den största tillslutning, men äfven andra meningar gjorde sig gällande, och nya åsikter utbreddes.

Baptismen hade redan i början af 1850-talet börjat att vinna insteg i Östergötland samt hade först sitt stamhåll i Hällestad och Motala. I den förstnämnda socknen bildades församling år 1854 och i Motala 1856. Sedermera tillkommo församlingar i Tjällmo 1858, i Regna 1859, i Norrköping 1866, i Linköping 1869 o. s. v. Den 1 januari 1914 funnos inom Östergötland 51 församlingar med 63 predikanter, hvaraf 25 ständiga, ett medlemsantal af 4,019, söndagsskolor 118 med 5,491 barn och ett antal af 38 kapell med ett värde af kr. 512,640.

Mormonismen trängde sig äfven fram under 1850-talet. Förtigande månggiftet, prisade dess predikanter så mycket mer Saltsjöstaden som ett paradiset på jorden. Deras hufvudort blef Norrköping med mindre anslutningar i Linköping och Motala. Men denna »religion» har aldrig

vunnit någon betydligare framgång här i provinsen, om ock många blifvit lockade till mormonernas »lyckobringande» land. Men mormonerna bedriva än i dag ett kraftigt arbete för att i vårt land värfva anhängare. Svenska kyrkan har äfven under sista tiden börjat upptaga en ordnad kamp mot mormonismen.

Metodismen hade här äfven anhängare, då de 1876 erhöilo tillstånd att bilda ett eget lagligt religionssamfund. Församlingar ordnades då i Linköping, Norrköping, Motala och Valdemarsvik. För närvarande finnas 6 församlingar med 1,451 medlemmar. Hvarje församling är fristående för sig. Hela kyrkan ledes af konferenserna och biskopen.

Frälsningsarmén, som verkat mycket godt, särskildt genom sitt s. k. slumarbete, har ock fört mångas tankar från statskyrkan. I Östergötland börjades verksamheten först i Norrköping år 1884 samt i Linköping år 1886. Antalet kårer inom provinsen äro år 1914 10 med ett medlemsantal af 1,150 med 8 ungdomsföreningar och 275 medlemmar samt 15 söndagsskolor med omkring 2,000 inskrifna barn.

Af *andra religiösa samfund* finnas inom provinsen omkring midten af 1890-talet 69 mosaiska trosbekännare och 13 katoliker samt en och annan tillhörande andra trossamfund.

Söndrande och af betänklig art voro de religiösa villfarelser, som mot slutet af 1870-talet började utspridas af en amerikansk predikant Lee med hustru samt på 1880-talet af missionär Fransson från Amerika. Andra mer eller mindre tillfälligt uppträdande separatister hafva varit de s. k. Jönsarne, Kälkebosekten, Læstadianer, Plymouthbröder o. s. v. En religiös sjuklighet har en tid yttrat sig i det s. k. tungomålstalandet.

De bittra striderna emellan de i andligt hänseende oliktankande hafva — om ock icke helt och hållet upphört — likväl tagit en mildare form. De kyrkliga och frikyrkliga kunna numera ofta i god endräkt samarbeta, äfven om samarbetet icke blifver af någon förtroligare art. I församlingslif och församlingstukt torde något samförstånd likväl icke kunna komma till. Men de gammaldags, mera fordrande statskyrkans präster ersättas nu af yngre krafter med andlig hänförelse och fullgod bildning, på samma gång som predikanterna bland de frireligiösa skola öka sitt antal med intelligenta och vidsynta krafter, äfven dessa med bildning eller förståelse af bildningens betydelse. Då, och när därtill sinnets fromhet får sitt berättigade erkännande från alla håll, skall för visso det kyrkliga intresset tilltaga mångenstädes, där det nu förslappats. Ty stora äro de skaror icke blott inom Östergötland utan vida och långt, långt därutom, hvilka trängta efter andaktsöfningar och frälsning, efter religiöst lif mer än efter religionslära. Men det beror på ledningens vilja och förmåga att kunna tillfredsställa detta behof.

Det är nogsamnt bekant, huru likgiltigheten för religion och gudstjänst å vissa håll, mest i städerna och hos de bildade klasserna samt hos affärsmän, handtverkare och arbetare m. fl., är vida utbredd. Bris-

tande kyrkogång, upphörandet med nattvardens begående, minskadt förtroende till prästerskapet, undanhållande af barn från det kyrkliga dopet, de ofta uppträdande yttringarna af separatism äfven utom de lagligen tillkomna frireligiösa samfunden — hvilka yttringar måhända någon gång tillkommit af egennyttiga beräkningar —, gudsförnekandet, motviljan mot kristendomen samt ännu annat gifva intryck af en andlig ligkiltighet, som närmar sig dödstillstånd.

Det är ju icke uteslutet att tänka sig att, när tiden är fullbordad, en ny reformation, och en sådan af vidtgående och oberäknelig art, kan komma till stånd, en reformation, som kan förena alla i gemensam tillbedjan af en högsta makt. Men när kan en sådan reformation komma? Det får framtiden utvisa. Men slutligen, om äfven sent, skall den fria tanken — om ock icke på annat sätt än genom en kraftig reformators uppträdande — taga ut sin rätt.

Hushållningssällskapet. Genom ett k. bref af d. 7 september 1813 till Östergötlands dåvarande landshöfding *J. A. Cronstedt*, anbefalldes inrättandet af ett hushållningssällskap. Till beredande af detta ärende utsågos biskopen *Karl von Rosenstein*, konteramiralen *Arvid Virgin*, professor *Erik Acharius*, kammarrådet *J. O. Hertzman*, lifmedikus *Joh. Pet. Vestring*, öfverstelöjtnanten *Karl Svante Montgomery*, majoren *Joh. Karl Kuylenstjerna*, assessoren *Dan. Pet. Tisell*, häradshöfdingen *Joh. Fredr. Odencrantz*, lektor *Markus Vallenberg*, ek. direktören *Anders Jakalin* och nämndemannen *Abraham Jönsson*, Össby. Dessa män jämte landshöfding Cronstedt voro alltså hushållningssällskapets stiftare. Redan den 28 januari 1814 tog dess verksamhet sin början, då sällskapets första stadgar antogos. Dess första förvaltningsutskott bestod af landshöfd. *J. A. Cronstedt*, ordf., biskopen *von Rosenstein*, konteramiralen *Virgin*, öfversten *Karl Leijonhjel*m, kammarrådet *Hertzman*, major *Kuylenstjerna*, häradshöfdingen *Odencrantz*, lektoren *Vallenberg*, sekreterare, och direktör *Jakalin*, skattmästare. Sällskapets handlingar utgäfvos första gången 1815.

Sällskapets bestämmelse är att främja landthushållningen inom länet och att för sådant ändamål ej allenast söka tillägna sig och bland allmänheten sprida en på vetenskap och erfarenhet grundad insikt såväl i jordbruket och husdjursskötseln som i de handelslöjder och binäringar, hvilka med de förra stå i samband, utan ock genom föredömen, uppmuntran och belöningar mana länets jordbrukare och öfriga arbetande befolkning till ädel täflan i dessa yrkens utveckling och fullkomnande. Sällskapet skall äfven utom gränserna för vederbörande tjänstemäns eller myndigheters befattning bereda och, i hvad på sällskapet kan ankomma, utföra för länets invånare gagneliga åtgärder, särskildt sådana genom hvilka äfven för de mest obemedlade öppnas lättade utvägar till bärgning. Ledamot af sällskapet är den, som, därtill kallad, erlagt stadgad afgift. Länets landshöfding var till år 1912 sällskapets själfskrifna ordförande. Därefter tillsätter sällskapet själf denna plats.

Sällskapet fick förnyade stadgar 1857 och 1862. Genom beslut af d. 1 mars 1904 antogos åter nya stadgar och stadfästes med obetydliga förändringar af k. m:t d. 26 aug. s. å. Den hufvudsakligaste förändringen bestod i förvaltningsutskottets sammansättning. Detta hade dittills bestått af 8 bland sällskapets ledamöter valda medlemmar jämte sekreteraren och skattmästaren. Ordföranden valdes inom utskottet. Enligt de nya stadgarna består utskottet af sällskapets ordf. och v. ordf., hvilka äfven i utskottet bestrida dessa befattningar, sex af sällskapet för tre år valda ledamöter samt hushållningsskillenas ordf. eller vid deras laga förfall skillenas vice ordf. Viktigare ärenden skola, innan de föredragas inför utskottet, beredas af för ändamålet af utskottet tillsatta beredningskommittéer, såsom för allmänna jordbruksärenden, hästafvel, nötkreaturs- och fårafvel, mejeriväsende och svinafvel, trädgårdsskötsel, bi- och fjäderfäafvel, skogshushållning, fiskvård och finansväsenden. I vissa delar förändrades de nya stadgarna 1909.

Under de hundra år, som förgått sedan sällskapets stiftelse, har detsamma med berömvärdt nit lagt sig vinn om icke blott det, som särskildt berört jordbruket inom alla dess grenar och binärningar, utan äfven om sådant inom andra områden, som tillhört dess verksamhet.

Hemslöjden har i hög grad uppmuntrats. En frökontrollsanstalt inrättades i Linköping år 1878. Landtbruksmöten hafva återkommande gånger (första gången 1851) anordnats äfvensom utställningar af jordbruksprodukter. Till vägarbeten har hjälp lämnats. Frågorna om brandförsäkring, hypoteksförening och sparbanksväsendet hafva icke varit för sällskapet främmande. Initiativet till den år 1852 tillkomna lifränte- och kapitalförsäkringsanstalten för länet togs af sällskapet. Ehuru det icke ledde till något resultat, må dock nämnas, att framsynte män inom sällskapet redan 1851 framkommo med tanken på och arbetade för en järnväg emellan Linköping och Norrköping. Östergötlands landtbruksskola, som af sällskapet upprättades år 1842 vid Sjögestad samt 1856 förflyttades till Haddorp och 1884 till Bjärka-Säby, öfvergick år 1912 till staten. Landtmannaskolan af B-typ vid Hamra, som tillkommit år 1913, har fått sällskapets kraftiga stöd. Husmoderskolan vid Rimforsa har äfven fått bidrag. För inrättandet af vandringsbibliotek och gratisutdelning af småskrifter har sällskapet arbetat. En konsulent i byggnadsfrågor har sedan 1901 aflönats. En bokföringsbyrå, som hjälp för jordbrukares bokslut, har funnits sedan 1911. För egnahemsfrågan och därmed sammanhängande lånerörelse har sällskapet visat stort intresse.

Ekonomiska kartverket är ett arbete, som tog sin början år 1868 och slutfördes år 1882.

Åkerbruket och dess binärningar. Jordbruket hade under 1700-talets senaste årtionden lidit af upprepade missväxtår med sina svåra följder. Så mycket mer glädjande var det därför, att man vid denna tid alltmer började inse, att vården om åkerbruket var en nationaleko-

nomisk fråga af största vikt. För att till en början i byalagen få de spridda jordlotterna sammanförda till enhetliga områden och sålunda komma till ett rationellare jordbruk utkom 1807 lagen om enskifte. En viktig åtgärd för landtbruket i Östergötland var, då länets hushållningssällskap stiftades. Men utvecklingen af landtbruket har äfven i Östergötland alltid gått långsamt framåt. Ett envist fasthållande vid det gamla tyckes varit vanligare inom landtbruket än inom andra områden.

På 1840-talet började cirkulationsbruket att genomföras, hvarigenom mera foder erhöles. Men man förstod icke kreatursskötseln. Kreaturen svältföddes, hvarigenom deras afkastning blef föga gifvande. Men under de senare 50 å 60 åren hafva jordbrukarne för att kunna bestå rent af tvingats till ett kraftigare arbete. Åkern har ökat betydligt på bekostnad af naturlig äng, mossar, moar, sjöar, vattensjuka marker o. s. v. Täckdikning har icke blott underlättat afloppet utan äfven bidragit till jordens lättare skötsel. Staten har här gifvit ett godt föredöme genom att på de talrika jordbruksdomänerna deltaga i kostnaderna för jordens täckdikning. Uppfinningen och användandet af nya landbruksmaskiner har varit en stor fördel, särskildt med fästadt afseende på den billigare arbetsprestation, som en maskin lämnar, emot hvad människor och djur kunna gifva. Motorplogen eller grepplogen afprovades för första gången i Östergötland år 1913. Till detta kommer nu allra senast den elektriska kraftens användande för jordbruksändamål. De lämnade skördarna vid jämförelse, mot hvad åkerjorden förr gaf, visa bäst förbättringarna. Alla odlade sädesslag, baljväxter och jordfrukter gifva mångfaldt nu mot förr. Oaktadt de stora afbrännningar, som dyra arbetspris medföra, kan det också sägas, att landtmannens ställning är god, åtminstone för den jordbrukare, som har sin gård inom de bördiga delarne af provinsen, och som icke har för stora skulder på den. Ty i så fall får han nog ofta dragas med ekonomiska svårigheter. På samma vis kan det sägas om arrendatorn, som icke med eget kapital kunnat uppsätta inventarierna utan måst skuldsätta sig därför. För mången gårdsägare var det en lysande tid, då hypoteksbanken tillkom, och gården kunde mot in-teckning få belånas. Men det var vid den tiden icke få, som, sedan de fått ut sitt lånekapital, lefde upp detta, hvilket sedermera, då de skulle amortera lånet, kom surt efter. Utmätningar och konkurser blefvo följderna. Men i detta afseende har det blifvit bättre, sedan gårdarna öfvergått till andra ägare, som haft kapital eller i sin familj ägt arbetskrafter. Faktiskt är, att egendomar inom provinsen på senare tider blifvit sålda för hvad endast åbyggnaderna varit värda, hvilket tydligt gifver vittnesbörd om, att jordbruket långt ifrån är någon lysande affär, oaktadt framstegen. Af en officiell undersökning på senaste tiden har framgått, att den befolkning, som ägnar sig åt jordbruk i afsevärd grad förminskats, en minskning, som tvifvelsutan delvis beror på ökad användning af maskiner. Men den är äfven ett tecken på jordbrukets aftagande förmåga att hålla jämna steg med de

öfriga näringsgrenarnas utveckling, en så mycket betänkligare företelse som konsumtionsförmågan alltjämt växer.

De odlade sädesslagen äro de sedan gammalt vanliga. S. k. midsommarråg såddes för första gången mot slutet af 1870-talet å Bjerga i S:t Lars s:n. Lin- och humleodlingen är obetydlig. Af nya rotfrukter märkas sockerbeter, som först odlades i Gullbergs härad och trakten af Vadstena för de 1873 anlagda sockerbruken vid Ljung och i Vadstena. Med dessa fabrikers nedläggande upphörde betodlingen snart, och återupptogs först år 1905, då Östergötlands sockerfabrik i Linköping var färdig.

En viktig sak är, af hvilken beskaffenhet den producerade säden blifver. På det hela taget torde den vara bättre än förr, ehuru det blifvit sagdt, att t. ex. hvetet, sedan de gamla hvetesorterna blifvit i Östergötland öfvergifna och nya införda, visserligen gifver en rikligare skörd men har en mindre fast kärna. Härigenom kommer vikten att blifva lägre och värdet af säden mindre. För att erhålla fullgodt mjöl fordras det därför att blanda Östgöta-hvetet med utländskt kraftigt hvete. Rågen åter är i icke för våta somrar merendels bättre och behöfver då icke blandas med utländsk vara.

Jordbruket i Östergötland lämnar tillräckligt af alla slags jordbruksalster såväl till eget behof som till utförsel. Det är det bördiga slätlandet i mellersta delen af provinsen, som lämnar detta öfverskott till afsalu, under det att skogsbygden — de norra och södra länsdelarna — framalstra de flesta af dessa produkter tillräckligt för eget behof men föga till afsalu. Utförseln från länet sker så, att landtfolket säljer jordbruksalstren i länets städer och stationssamhällen till uppköpare, hvilka därefter afsända varorna till landets olika delar, hufvudsakligen Stockholm och Norrland. Trots jordbrukets framsteg återstår likväl ännu nödvändigtvis mycket arbete med åkerjorden m. m. för att komma till det resultat, man måste komma, ty jämte utförseln införas äfven såd såväl utifrån som från andra delar af landet, hvartill kommer behofvet af en hel del andra lifsförnödenheter.

Förutom statens landtbruksingeniör finnes inom länet till förmån för jordbruket med binäringar på bekostnad af hushållningssällskapet två jordbrukskonsulenter samt byggnads- och mejerikonsulenter, länsmejerinna, kontrollöfverassistent, tre trädgårdskonsulenter, fiskeriinstruktör och vandringsrättare.

En bland jordbrukarnes största svårigheter har varit den knappa tillgången på arbetskraft. Härigenom hafva arbetarnas anspråk i så väl ett som annat afseende ökats och blifvit obilliga. Mången egendomsägare har därför försålt sin egendom och flyttat in till städerna, för att komma från jordbruket och lefva på sitt kapital hellre än att hafva obehag af arbetarna.

Jordstyckningen i Sverige har alltsedan 1870-talet varit i starkt fortskridande. Under det förskjutningen från större till mindre jordenheter

inom åtskilliga landskap varit betydande, har antalet i Östergötland icke fördubblats. Emellertid framgår det, att utvecklingen går i riktningen från stordrift till smådrift, och att vårt land — hvad landsbygden angår — i alltjämt ökad omfattning blifver ett småfolkets land.

För att förbättra jordbrukarnas ställning behöfves — förutom åkerbrukets skötsel — ett noggrant tillvaratagande af människans arbetskraft, billigare drifkraft, förbättrad arbetssätt och fördelaktigare afsättning genom industriens tillväxt.

Boskapsskötseln och mejerihandteringen. Med ladugårdsskötseln har en fortgående utveckling ägt rum. I början af 1800-talet stod det i detta afseende illa till. Liten tillgång på kraftigt foder medförde en liten och svag mjölkboskap. Om någon verklig mejerihandtering kan icke talas, och mejeriprodukter förskrefvos från andra provinser. I skogsbygden med sina bättre sommarbeten var ladugårdsskötseln något bättre än på slättlandet. Ett och annat försök gjordes emellertid att söka förbättra kobesättningen. På 1830-talet införskrefvos t. ex. alpboskap från Schweiz till Adelsnäs och Herrsäter och i hushållningssällskapets berättelse år 1836 omnämnas dessa »fagra djur, hvilka synas som ett annat släkte mot de utsultna pygméer, som fylla bondens ladugård och på marknaden förete en ganska jämmerlig exposition.» Men huru djuren utfodrades, framgår af, att man från 1840-talet kan från Bobergs och Gullbergs hushållningssgille läsa om, hurusom kor, som endast mjölkade ett kvarter dagligen, på den grund uttogos till slakt, men, sedan de ställts på gödning, mjölkade tre kannor om dagen. Mjölken användes till smör samt söt- och skummjölksost. Nära städerna såldes mjölken. Vid slutet af 1840-talet började Gussanderska mjölkkeärl att användas. Redan i början af 1850-talet började på grund af sådesprisens fall mejerihandteringen att uppmärksammas. Holsteinska mejerier inkallades till bl. a. Sturefors och Haddorp för att lämna undervisning i smör- och ostberedning. Vid landtbruksskolan å sistnämnda ställe antogos mejerielever. Till de bäst skötta mejerierna utdelades af hushållningssällskapet från 1862 belöningar. På hushållningssällskapets bekostnad lämnades på 1860-talet kostnadsfri undervisning af den kände främjaren af mejerihandteringen Per Ulrik Gussander i hans mjölkhushållningsmetod. Vid denna tid kom mejerihandteringen till den utveckling, att Östergötland kunde utföra en del mejeriprodukter. Med införandet af den Swartziska ismetoden 1870 började intresset för mejerihandteringen växa och mejerier efter denna metod att anläggas, samtidigt som intresset för boskapsskötsel ökades. Men efter hand fick denna ismetod, om hvilken kännedomen blef bekant öfver hela världen, gifva vika för separatorn. Nötkreatursbesättnings kvaliteten förbättrades och utfodringen blef kraftigare. Låglandsrasen har alltmer vunnit förtroende, företrädesvis på den bördiga Vadstena-slätten. Men äfven till Lysings, Skenninge och Linköpings distrikt ha under åren införts ej så få låglandsdjur, under det ayrshireafveln mera

omhuldas inom Risinge, Vikbolands, Åtvidabergs, Kinds, Boxholms och Ydre distrikt. Mejeriernas antal ökades efter hand, och 1895 hade provinsen 166 mejerier med en invägd mjölk under samma år af 55,530,600 kg. Mejeriprodukter började från midten af 1860-talet att utföras till utlandet. Enligt »Bidrag till Sveriges officiella statistik» för 1909 fanns inom provinsen omkring 108,000 kor, hvaraf omkring 23,000 inskrifna i kontrollföreningar. Dylika kontrollföreningar funnos 1912 till ett antal af 58 med 849 besättningar om 23,157 kor.

Om de olika förhållandena med boskapsskötseln i skogsbygden och å slättbygden skrifver länsveterinären år 1908: »I skogsbygden träffar man, i synnerhet hos de mindre landtbrukarne, ofta på en sorglig efterblifvenhet, slapphet och liknöjdhet i fråga om djurdens vård och skötsel. Trånga, mörka och smutsiga stall och ladugårdar med magra, svältfödda och vanvårdade djur äro där ingalunda sällsynta företeelser. Framme på slättbygden däremot möter oss andra och bättre förhållanden. Här byggas nya och tidsenliga stall och ladugårdar, och gamla hus omändras och förses med moderna anordningar beträffande ventilation, rymlighet, ljus m. m. Och djuren skötas omsorgsfullt och utfodras enligt moderna principer.»

En betydelsefull men ännu omtvistad sak för slaktboskapen var tillkomsten af Linköpings slakthus år 1912 och därmed följande köttkontroll. Under slakthusets verksamhet de 11 första månaderna slaktades här 15,373 djur samt besiktigades 47,239 hela, 2,490 halfva och 165 fjärdedels djurkroppar. Under samma tid gjordes i slakthuset och besiktningsbyrån följande beslag: för tuberkulos 1,538, andra sjukliga förändringar 1,446 och förskämning o. dyl. 99. I Norrköping kommer äfven ett slakthus att anläggas. Å en del andra platser är en mer eller mindre primitiv köttkontroll anordnad, men å andra finnes ingen dylik. Köttexporten från Linköping har gått äfven till utlandet, såsom till Danmark, Tyskland och Schweiz. Exporten af gödkreatur till England hade redan före slakthusets tillkomst fortgått ett par tiotal af år, till dess den måste upphöra på grund af importförbud 1892. Slaktade svin hafva hitsänts icke blott från olika delar af Östergötland utan äfven från Småland. Efter besiktning exporteras fläsket hufvudsakligen till Norrland men äfven till Frankrike. Mänskligare slaktmetoder hafva alltmer börjat utbredas.

Kvarnindustrin, som står i nära samband med jordbruket, är numera företrädesvis att finna i Norrköping, där det finnes en kvarn af första storlek — d. v. s. ett förmalningsvärde af minst en miljon kronor årligen — och två af andra storleken, äfvensom i Mjölby, som har en af andra, en af tredje och en af fjärde storleken. Kvarnar af andra eller tredje ordningen finnas därtill i närheten af Linköping, Motala och Finspång samt i Åtvidaberg och i Kimstad. Tillsammans funnos under år 1909 inom provinsen 23 kvarnar. Numera anläggas nya kvarnar med elektrisk drifkraft vid järnvägsstationer.

Hästafveln. Redan år 1843 omtalas i Stuteriöfverstyrelsens berättelse om den inhemska hästafvelns tillstånd, att Östergötland är näst Skåne och en del af Västergötland »den af Sveriges sydligare provinser, som mest sysselsätter sig med hästuppfödning, hvarför det största antalet stuteribeskällare under betäckningstiden här stationerades. Oaktadt den korta tid», säges det, »hvarunder detta ägt rum, äro följderna märkbara. Östgötahästen är stor, utmärkt välbildad och finnes ingenstädes så tydliga spår af Strömsholmska raserna som här. Dels erfordrar provinsens vidsträckta jordbruk en mängd hästar, dels medgifver den rådande välmågan hos allmogen att tillfredsställa hågen för dessa djur, så att flera underhållas, än som oundgängligen behövas. Smäländs husarregemente tager härifrån sina remonter.»

Hästafveln främjades allt fortfarande, särskildt den kallblodiga. Hingstföreningar bildades, och på 1870-talet tillkom en årlig hästmarknad i Linköping (sid. 564). Sedermera började den varmblodiga hästafveln komma till heder, till hvilket bidrog, att genom en kringresande kommission uppköp kom till stånd för arméns behof af remonter. Äfven på arbetshästens förbättrande har fortfarande arbetats för att få fram en grof och massiv sådan. Uppfödandet af de olika hästraserna äger rum på skilda platser inom länet. Så uppfödas i Linköpings- och Norrköpings-trakterna dels ardenner dels varmblodiga djur. På slättbygden kring Vadstena och Skenninge förekommer nästan uteslutande ardennerafvel. Å Vikbolandet, i Söderköpingstrakten och Risingeorten uppfödas dels ardenner dels nordsvenska hästar, hvilka senare äfven förekomma i Motala- Boxholms- och Åtvidabergsorterna samt i skogsbygden. Genom hushållningssällskapets försorg importeras behöfliga varm- och kallblodiga stoföl.

Svinafveln. Om densamma togs länge icke någon särskild omvårdnad, men med mejerihandteringens framsteg kom äfven intresset för svinafveln. Denna särskildt för småbrukarna viktiga näring står ännu lågt.

Färafveln har förminskats, åtminstone å slättbygden, men Östergötland räknas ännu i afseende härå till öfverskottsområde. *Getafveln* är obetydlig och måhända snart utdöd. *Fjäderfäskötsel* har många intresserade. En förening för fjäderfäskötselns förbättrande finnes inom länet, och särskild konsulent är anställd. I fråga om ägg räknas Östergötland till de förnämsta äggproducerande provinserna.

Fisket bedrifves hufvudsakligast i länets östligaste del eller skärgårdstrakterna såsom verklig näring, men utgör, då länet är uppfyllt af sjöar och vattendrag, en ganska viktig omständighet i den enskilda hushållningen. Redan under senare delen af 1800-talet utfärdades för länets samtliga vattendrag fiskeristadgar för förbättrandet af fisket. Åtskilliga enskilda fiskvattensägare började äfven inplantera fiskyngel. Senare började hushållningssällskapet att taga hand om provinsens fiske. Konsulent och tillsyningsmän anställdes för att tillse fiskets lagenliga handhafvande. Anslag lämnas till inplantering af de fisksorter, som efter

undersökning befinnas lämpliga för olika sjöar och vattendrag. Vid hafskusten gifves undervisning i fiske och insaltning af fisk, och pris utdelas för den bäst konserverade varan. Skärgårdsfisket är i allmänhet mycket givande. Laxfiske bedrifves i Motala ström emellan Vättern och Boren, i Vättern, Motalaviken, samt, ehuru i mindre skala, i Roxen, Sommen, Lågarsjöarna och Svartån. Af öfriga fisksorter anses de bästa vara Vätterns röding, Tåkerns lake, Glans braxen, Järnlundens och Åsundens gädda och Asplångens gös.

Inkomsterna af länets fiske för år 1912 uppgifves till 566,000 kr. På hushållningssällskapets bekostnad hafva under samma år utsatts omkring 157,000 laxyngel i Motala ström emellan Vättern och Boren, 10,000 vid Borensberg, 10,000 vid Malfors, 10,000 vid Nykvarns kraftstation, 20,000 i Svartån, 6,000 rödingsyngel i Västra Lågern, 15,000 harr yngel i Svartån, 15,000 i Motala ström, 200 st. ensommarssutare i Gärdalasjön och 700 i Välen, 3,300 ålyngel i Motala ström vid Norsholm, 1,350 vid Motala, 1,350 i Åsunden och 600 i Stora Rången. Enskilda personer hafva planterat lax, harr, amerikansk bäckröding, sutare och ålyngel å 9 platser. Tanken på att förbättra fisket genom anordningar, som befordra de vanliga insjöfiskarnas lek är i Östergötland gammal. Redan 1761 meddelade borgmästaren i Linköping K. F. Lund i vetenskapsakademiens handlingar en uppsats »om fiskplantering i insjöar», däri han framvisade en metod att utkläcka abborrar och andra insjöfiskar (ej lax) i med ris beklädda sumpar. L:s försök blefvo sedermera afglömda, tills på 1850-talet fiskodlingsförsök åter började i vårt land, hvarefter staten 1865 anlade Sveriges första laxodlingsanstalt. Vid Finspång anlades 1890 på statens bekostnad en fiskodlings- och sötvattenbiologisk anstalt med mindre dammar, afsedd till försöksstation för dammkultur och sötvattenbiologiska undersökningar. Därjämte omfattas Motala fiskodlingsanstalt.

I fiskodlingsanstalten vid Motala inlades hösten 1912 omkring 196,000 rom vattenlax, 100,000 rödingsrom och 350,000 sikrom. I enskild anstalt vid kungsfisket i Motala inlades samma tid 112,000 laxrom för kläckning, hvarjämte försåls 56,000 befruktad rom.

Af kräftor anses årligen fångas omkr. 25- å 30,000 tjog. Kräftornas storlek äro nu betydligt mindre än förr, då kräftfiske icke var så vanligt, och djuren alltså fingo växa till. Tjuffiske och olaga fiske af kräftor är mycket vanligt.

Pärlfisket i Svartån är stundom rätt givande. Man har åtminstone vid ett tillfälle under de senaste åren funnit en pärla, som betingat ett pris af närmare 400 kr.

Biskötseln, som alltjämt gått utför, väckte åter intresse under 1800-talets senare del, då den började att återupplifvas. En biskötarförening finnes inom länet.

Brännvinsbränningen var alltjämt till skada. Redan sedan länge ingick brännvin allmänt i arbetarnas — såväl männens som kvinnornas

— lön. Af flera anledningar blef eländet slutligen så stort, att inskränkningar från skilda håll fordrades i den skadebringande handteringen. Från början af 1800-talet hade användts icke blott säd utan äfven potatis vid tillverkningen af brännvin, hvarigenom de förut knappa födoämnen för människor och husdjur blefvo ännu mindre. Vid år med dålig sädesskörd inskränktes därför till en början rätten till brännvinsbränning under viss bestämd tid. Först år 1855 blef denna inskränkning genom bestående lag ständig, och tillverkningen så högt beskattad, att brännvinshandteringen endast kunde bestå som storindustri. I Östergötland har numera brännvinstillverkningen så gått tillbaka, att då brännerierna år 1875 voro 70, så finnas 1914 endast tre brännerier samt en jästfabrik förenad med sprittillverkning.

Trädgårdsskötseln. Det var under klostertiden, som de första trädgårdarna i Sverige kommo till. I Östergötland är särskildt Vadstena klosterträdgård känd från denna tid. Från slutet af den katolska tiden är biskop Brask i Linköping bekant för sin omtanke om trädgården. Gustaf I och Karl IX hade äfven tankar på trädgårdsskötseln. Under 1600-talets krig hemfördes frön och plantor, och genom de stores under krigen samlade rikedomar tillkommo äfven trädgårdar här och hvar inom provinsen. Men de voro för stora och fingo förfalla. Trädgårdsskötselns egentliga uppsving inom provinsen började under senare delen af 1800-talet. Härtill bidrog den omkring år 1860 bildade trädgårdsföreningen i Linköping. Här blefvo under en skicklig trädgårdsdirektör från Tyskland, K. F. Kroné — som från begynnelsen anlagt trädgården — skickliga trädgårdsmästare utbildade, hvilka sedan blefvo spridda rundt om i provinsen. Träd-, busk- och blomplantor utdelades till föreningens ledamöter, hvilka däraf ville begagna sig. Ett kraftigt arbete för trädgårdsvården har sedermera utförts af hushållningssällskapets trädgårdskonsulenter, hvaraf den förste tillsattes år 1876. Trädgården anses ännu på många håll som ett nödvändigt ondt. Men ordentligt skött, kan den nog äfven vara till ekonomisk fördel. Kvillinge prästgårds trädgård med en areal af nära två tunnland beräknas t. ex. lämna en nettobehållning årligen af 700 kr. Vid Adelsnäs finnas storartade trädgårdsanläggningar, förenade med trädgårdsskolor.

Skogsbruk. Då de laga skiftena i början på 1880-talet togo sin början och sedermera under flera årtionden fortgingo, blef den redan förut illa medfarna skogen än svårare åtgången. Det behöfdes virke till nya byggnader och stängsel. Härtill kom en hastigt pågående afverkning å skogsmark, som blifvit utbytt mot annan mark samt ett ifrigt svedjande, alldeles som om skogen icke haft något värde. Periodisk trakthuggning infördes emellertid vid allmänningarna. Med bättre kommunikationer och därmed följande lättare transportmöjligheter ökades skogsafverkningen i betydlig mån. Från 1880-talet sökte man i torfmossarna ersättningsmedel för att spara skogen. Bränslebesparande spisar och andra eldstäder införas för att slutligen under 1900-talet, där så

kunnat ske, få gaskök till understöd och hjälp, hvarjämte kakelugnarna börja att ersättas af elektriska- eller vattenvärmeledningar.

För återplantering i skogarna hafva emellertid på senare tider vidtagits kraftiga åtgärder, och fröklängningsanstalter hafva anordnats. Undervisning i skogsodling har lämnats bl. a. åt skolbarn. Intresset för skogsodlingen har alltjämt varit i stigande. Under det 1905 skogsodlades å 139 egendomar med 942 tld voro år 1909 motsvarande siffror 455 egendomar med 2,830 tld. Stora kalmarker hafva odlats. Särskildt må nämnas, att den sandås, som under namn af Högbymon höjer sig sydost om Skenninge, och som sedan århundraden legat öde, blifvit inköpt till häradsallmäning samt skogsodlats. För statens räkning hafva betydliga vidder blifvit inköpta för att blifva kronoskogar. Under år 1913 hafva staten tillkommande skogsmedel utgjort kr. 476,751: 25.

I skogsbygden finnas ansenliga trädjättar, som, om de kunde tala och veta som en människa, skulle kunna berätta sin omnejds historia mångtals århundraden tillbaka. På Lilla Rödja i N. Vi socken finnes en ek, hvilken vid brösthöjd från marken mäter 9 meter 5 centimeter i omkrets. Toppen är skadad af åska, men trädet är i öfrigt friskt och lummigt. En annan ek är den s. k. domareeken vid landsvägskanten å Bjärkeryds ägor söder om Kisa, hvilken mäter 9.5 meter i omkrets vid roten. I samma nejd fälldes för några år sedan en ek, hvars stam hade 650 årsringar.

Jakten bedrifves numer hufvudsakligen som tidsfördrif och nöje och kan nästan ingenstädes sägas utgöra näringsgren. Af nyttigt vildt märkas inom provinsen: älg, dofhjort, rådjur, hare, tjäder, orre, järpe, hvilken alltjämt synes minskas, raphhöns, morkulla, beckasiner och andra vadare, svan, änder af olika slag och ejder. Vakteln synes försvunnit. Af skadligt vildt märkas: räf, mård, vessla, igelkott, gräfling, katt, örn, berguf, dufhök, uggla, spårhök, vråk, falk och kråka äfvensom dopping och sothöna. För dödande af roffågel erhållas premier. Mot räf och mård föres ett ständigt utrotningskrig för de dyra skinnens skull, icke blott med gevär utan äfven med gift. Prisen å dessa skinn hafva å senaste årtiondet stigit betydligt.

Under senaste årens förlopp hafva utplanteringar af fasaner och raphhöns, inköpta från utlandet, försiggått. Omnämnansvärda för den omsorgsfulla vården vid densamma äro flera jaktmarker inom provinsen. Af dessa nämnas här de vid Ysunda i Risinge socken såsom bland de bäst skötta och värdefullaste. Desamma, som uppgå till 5,000 tld, ägas till hälften och arrenderas till hälften af den intresserade jägaren, brukspatron Axel Ekelund, som sedan trettio år tillbaka ihärdigt verkat för jaktvården och utrotandet af rofdjuren. Det matnyttiga villebrådet får — i motsats till hvad som sker på en del andra håll — aldrig skattas hårdare än att en mer än fullt tillräcklig stam för dess bevarande och fortplantning finnes. Skottlistan för år 1912 upptager *nyttigt vildt*: älg 1, rådjur 1, hare 31, tjäder 14, orre 8, fasan

27, rapphöns 30, morkulla 13, gräsand 72, knipa 1, enkel beckasin 2: *skadligt vildt*: räf 12, gräffing 9, katt 9, ekorre 113, dufhök 7, sparfhök 12, vråk 2, falk 1, kattuggla 9, kråka 239, skata 65, nötskrika 18, dopping 34, sothöna 1. Dessutom angifver skottlistan under rubrik diverse skadedjur: kaja 35, sparfuggla 2, varfågel 1, törnskata 2, hvilka samtliga anställa jakt på småfåglar. Igelkotten får nog äfven inrangeras under rubriken »skadligt vildt», och af detta djurslag hafva här skjutits 5.

Sedan flera år finnes vid Ysunda äfven anderi.

Bergsbruk och bruksdrift. Järnindustrien i Sverige har under 1800-talet varit underkastad många förändringar, hvaraf en mångsidig utveckling blifvit följden. Särskildt af vikt för järnhandteringen har varit, att alla de inskränkningar, som genom förordningar förr varit hämmande, under tiden upphört. Icke dess mindre hafva många på hvarandra hopade ogynnsamma omständigheter bidragit till en förändring. Många hafva därför ägnat sig åt mera lönande sysselsättning, icke minst at skogsbruk, hvilket haft att glädja sig åt ett betydande uppsving.

Namnet bergslag kvarleffer visserligen ännu men har numera icke någon administrativ betydelse.

Ännu på 1820-talet försiggick järnmalmsbrytning vid en och annan grufva i Vånga och Hällestad men på 1830-talet voro de nedlagda. Andra grufvor, som omnämnas samtidigt, voro belägna i Gryt, Konung-sund, Kuddby, Mogata, Ringarum, Skällvik, Yxnerum och Ö. Husby. Malmvinsten beräknades på 1830-talet i sin helhet till 15 à 16 tusen skpd Andra grufvor bearbetades sedermera. Under åren 1842—46 var malm-tillgången i medeltal 12,044 skpd, men det var icke samma grufvor, som alltjämt bearbetades. Det gjordes försök litet hvarstades, och när det icke vidare bar sig, upphörde arbetet eller flyttades till en annan grufva. Nartorpsgrufvan i Skällviks sn var numera den enda, som beständigt användes. Den ansågs 1853 lämna omkr. 20,000 skpd, hål-lande omkr. 70 procent. Den inom provinsen bekomna malmen användes endast delvis vid ortens egna hyttor, hvartill kom annan från Utö i Södertörn och från Närke. En del östgötamalm utfördes till järnverk i Kalmar län, understundom äfven till Dalsland och Norrland. Ydre härad hade myrmalm att afyttra till Brusaholms bruk i Småland. År 1866 bearbetades 5 grufvor med ett uppforderingsbelopp af 104,352 centner, under 5-årsperioden 1876—80 ett antal af 2—6 grufvor med i medeltal arligen 171,784 centner malm. Men grufvorna hafva under årens lopp blifvit allt mindre gifvande, hvarför bearbetningen efter hand upphört, så att år 1910 bearbetades endast Nartorpsgrufvan med en brytning af 4,560 ton berg och malm, hvaraf erhållits 1,182 prima skrädd.

Tackjärnstillverkningen upphörde under förra delen af 1800-talet vid en hel del masugnar men var på 1850-talet i gång vid Finspång och Borkhult, på det senare stället likväl endast vissa år. Tillverkningen var i början af 1800-talet omkr. 2,000 skpd vid hvardera masugnen. Järntillverkningen har sedermera varit ganska växlande, t. ex. 1866:

103,723 centner, 1876: 290,736 centner och 1895 vid Boxholm, Finspång och Graversfors 16,373 ton. Gjutgodstillverkningen, direkt ur masugnen, uppgick 1866 till 11,755 centner, 1871: 2,051 centner och 1895 vid Boxholms och Graversfors: 397 ton. Gjutgodstillverkningen genom tackjärnets omsmältning 1866 i två verkstäder: 21,319 centner och 1895 vid Boxholm, Finspång, Hult, Motala mek. verkstad, Sund och Vulkans mek. verkstad: 1,689 ton. Öfriga järntillverkningar utgjorde vid nämnda år 53,206 ton. Värdet å manufakturstillverkningen vid Boxholm, Finspång, Hult, Motala mek. verkstad och Sund 1895 var 1,133,150 kr., och hela manufakturstillverkningen i länet 1,681,317 kr. Denna tillverkning har sedermera stigit högst väsentligt. De manufakturverk och mek. verkstäder, som på senare tider icke varit förenade med bergverk, voro 1897 Grytgöl, Hult, Igelfors, Katrinefors, Motala knipphammare, Skärblacka och Sturefors. De verk, som 1905 framställde smidbart järn och stål, voro: Blomfors, Boxholm, Degerfors, Finspång, Flemminge, Häfla, Lotorp, Motala mek. verkstad och Sonstorp.

År 1908 brötos ur två grufvor 6,610 ton berg och malm, hvaraf erhöles 3,241 ton skrädd, värd 30,484 kr., hvarjämte erhöles 1,209 ton för anrikning afsedd produkt. Af denna mängd skrädd malm lämnade Nartorps gruffält i Skällviks s:n 2,600 ton för 26,000 kr. samt Dolmyra gruffält i Häradsammars s:n 641 ton för 4,484 kr.

Tackjärnstillverkningen visar under s. å. 3 begagnade masugnar med en blåsningstid af 915 dygn, hvarvid tillverkades 19,108 ton smides- och puddeltackjärn, hvarjämte gjutgods, framställt direkt från masugn, erhöles till en myckenhet af 289 ton eller tillsammans 19,397 ton med ett värde af 1,369,624 kr. Länet intar i detta fall det 8:e rummet bland rikets 12 tackjärnstillverkande län.

Smidbart järn och stål tillverkades vid 7 verk med 34 lancashire-smälthärdar, 1 skrotsmältningshärd och 3 martinugnar.

Smältstycken, råskenor och göt jämte skrotadt gjutgods tillverkades till en mängd af 34,713 ton och ett värde af 3,712,800 kr., däraf smältstycken och råskenor, ovällda, enligt lancashiremetoden 22,320 ton och andra i härd beredda 828 ton samt martingöt, ovälld, 11,533 ton och skrotadt gjutgods 32 ton. Länet intar härvid det 6:e rummet bland de rikets 16 län, hvilka tillverka dylikt gods.

Stångjärn och stål tillverkades inom länet till en mängd af 16,539 ton, däraf af välljärn 12,090 ton och af götmetall 4,449 ton. Dessutom tillverkades 2,978 ton vällda ämnen för export, 522 ton ej särskildt specificerad fasonjärn och -stål, 8,193 ton band-, söm- och ej särskildt specificerad finjärn, 788 ton valstråd i ringar, 943 ton grof plåt, 523 ton axlar samt 856 ton ankare och andra gröfre smiden. Summan af länets tillverkning uppgick till 31,342 ton med ett värde af 4,655,057 kr.

Af detta stångjärn och -stål utsmiddes af smältstycken 32 ton och af götmetall 40 ton samt utvalsades af i härd beredt järn och stål 11,336 ton och af götmetall 4,409 ton. Dessutom erhöles 722 ton stångjärnsaffugg.

Uppfordrad malm af annat slag än järnmalm utgjorde inom länet 41,572 ton, hvaraf erhöles 453 ton direkt användbar kopparmalm till värde af 2,265 kr. samt dessutom 22,696 ton för anrikning afsedd produkt.

Vid Drömgrufvans fältspatsbrott i Krokeks socken erhöles 1,331 ton fältspat, värda 13,620 kr. och 45 ton kvarts, värda 90 kr.

Antalet arbetare, som under 1908 användts vid bergverksrörelsen inom länet, utgjorde 1,124, däraf vid järngrufvor 44 män och 4 kvinnor, vid andra malmgrufvor 128 män, vid fältspatsbrott 19 män samt vid järnverken 929 män.

Mutsedlar. Under s. å. utfärdades inom länet 4 mutsedlar å nyupptäckta fyndigheter, däraf 3 å järnmalm och 1 å nickelmalm. Å förut inmutade fyndigheter utfärdades 10 mutsedlar, däraf 9 å kopparmalm och 1 å zinkmalm.

Sedan så långt tillbaka, som man kan minnas, har en allmän näring i norra Östergötland varit spiksmide för hand af järn, uppköpt vid bruken. Sedan hågen för landtbruket blifvit större, och måhända äfven af andra orsaker, har denna näring aftagit. Ännu kan man dock här och hvar vid mindre gårdar i Godegård och torp få se en liten smedja, oftast af mycket enkel beskaffenhet, där det vintertiden tillverkas nubbsöm o. s. v., som sedan uppköpas af handlande i orten. Ännu för ett par årtionden sedan försålles dessa tillverkningar å marknaderna i provinsens städer. I Linköping skedde försäljningen å Järntorget, som däraf vid midten af 1700-talet fick sitt namn.

Åtvidabergs kopparverk. Härifrån och från Bersbo koppargrufvor erhöles länge rikligt med malm, men småningom minskades tillgången, och då därtill de delar af grufvorna, som senast bearbetades, icke betäckte kostnaderna, så upphörde grufdriften 1905, sedan samma år en stor del af kopparverket ödelagts af den eldsvåda, som öfvergick industriområdet i Åtvidaberg. De vidsträckta undersökningsarbeten, som redan omkring 1900 påbörjades, fortsattes emellertid ända till 1911, då allt arbete i grufvorna tillsvidare fullständigt upphörde. Ett lodrätt schakt med fullt moderna anordningar för såväl berg- som vattenuppföring hade da neddrifvits till omkring 400 meters djup. Flera tusen meter ort hade drifvits genom kopparmalmsfyndigheten, och afsevärda malmkvantiteter hade också blottats. Men malmens beskaffenhet befanns så förändrad mot den förut vanliga, att malmen numera innehöll mindre koppar — endast omkring 2 % — och mera zink — omkring 20 % —, hvarigenom den icke genom för närvarande kända arbetsmetoder kunde ekonomiskt tillgodogöras. Ännu senare pågingo undersökningar om någon metod, hvarigenom såväl koppar som zink kunde tillgodogöras. Aktiebolaget Åtvidabergs kopparverk, som 1899 öfvertog gruf- och bruksrörelsen, upplöstes 1911.

Zinkgrufvorna, som sedan 1856 tillhöra det belgiska bolaget La vieille montagne, äro dels belägna i Närke dels i Godegård och i Öster-

götland. År 1910 brötos ur den del, som är belägen i Östergötland, 46,271 ton berg och malm, hvaraf erhållits 25,932 ton för anrikning afsedd produkt.

Kolmårdens marmorbruk har tidvis haft jämförelsevis större afsättning, t. ex. år 1866 till nya operan i Paris o. s. v., men bedrifver i allmänhet mest kalkbränning och tegeltillverkning.

Handeln. Längre fortgick handelsrörelsen under 1800-talet i de gamla spåren, och det är först efter århundradets midt, som i samband med det ekonomiska framsteget i allmänhet en lifligare handelsverksamhet kan skönjas. Handeln idkas fortfarande mest i städerna. Handeln å landsbygden tillkom genom näringsfrihetens utvidgande år 1864 samt har sedermera betydligt utvecklats.¹ Någon skyldighet att förvärfva burskap finnes icke från nämnda år för handelsmän. Efter landthandelns tillkomst har i viss mån städernas minuthandel alltmer blifvit begränsad till stadsbefolkningens egna behof. Däremot har i de större städerna grosshandelsrörelse uppstått, där sådan icke förut fanns, såsom i Linköping och Motala samt ökats i Norrköping, från hvilka platser en stor del landthandlande inköpa sina varor. Landthandeln, som varit till stor nytta för landsbygden, har dock medfört den olägenheten att uppmuntra till öfverdrifvet anlitande af kreditsystemet samt att förleda till inköp af obehöfliga lyxartiklar. Äfven hafva många blifvit handelsidkare, som icke förstått att rätt sköta handelsnäring. Den ofta med landthandeln förenade vin- och ölförsäljningen har icke heller varit fördelaktig för landtbefolkningen. Äfven har klagats däröfver, att många landthandlande olaga utskänkt brännvin, hvarom de likväl sällan kunnat öfverbevisas. En annan följd af landthandelns tillkomst har varit gårdfarihandelns förminskande. Schackerjudarnas antal har äfven minskats. De gamla marknaderna hafva ersatts med kreatursmöten jämte förutvarande eller nytillkomna torgdagar. Marknaderna hafva efter hand försvunnit, och numera finnas inom länet endast Linköping samt Skenninge häst- och remontmarknad i april, Åtvidabergs kr.-m. i samma månad, Österbymo kr.-m. i juni, Skenninge m., som pågår mer än en dag, i augusti, Linköpings hästm., Regna m. och Åtvidabergs kr.-m., alla i september, Skenninge häst- och remontm. samt Österbymo kr.-m., båda i oktober. I afseende å torghandeln är ett allmänt klagomål öfver, att de till städerna ankommande landtmännens varor uppköpas i förväg — emellanåt på vägen långt utanför stadssamhällena — samt därefter af dessa uppköpare utförsäljas till fördyrade pris.

År 1900 erhöles 163 personer rätt till gårdfarihandel, hvilka använde 54 biträden. Sedermera har denna handel aftagit något på grund af att endast välkända personer erhålla tillstånd samt sådana,

¹ Exempel finnas dock på, att handel bedrefs å landet redan tidigare. Så öppnades i Kisa handel år 1825, ehuru i en Linköpingsfirmas namn, då däremot 1822 samt på 1830-talet ett par personer i samma socken anmälde sig som egna handlande inför sockenstämman. År 1838 erhöles en handlande k. resolution på att i Kisa äga handelsrättighet.

hvilka försälja kläder och manufakturvaror m. m., som kunna vara till nytta för befolkningen. Landthandeln har emellanåt ökats på ett sätt, som icke stått i rimligt förhållande till behovet och en sund konkurrens. År 1876 funnos inom länet 291 landthandlande med 116 biträden. År 1900 voro handlandenäs antal inom Östergötland 1,330, hvaraf å landsbygden 452. Tillsammans hade de 522 manliga och 1,681 kvinnliga biträden, hvaraf å landsbygden 65 manliga och 324 kvinnliga.

Handeln med utlandet har blifvit bestämd genom tullstadgar i stället för de gamla seglationsordningarna först år 1860 och sedan 1904, hvarigenom stapelstädernas ensamma rätt till utrikes handel upphört. Endast skyldigheten att i stapelstad införa varor, som skola undergå tull, skiljer de olika slagen af städer. Utrikeshandel kan numera förekomma vid alla platser med tullbevakning. Industriens och kommunikationernas utveckling har drifvit handeln på ett kraftigt sätt framåt. Gemensamt hafva dessa omständigheter kommit framstegen äfven inom andra områden att uppnå en icke förut anad höjd.

Norrköping är fortfarande Östergötlands förnämsta handelsplats.

Under år 1870 begagnades för utrikes sjöfart 11 segelfartyg och båtar, hvaraf 6 för landsbygden samt 6 ångfartyg, hvaraf 4 för landsbygden. Till inrikes handel 78 segelfartyg och båtar öfver 3 nyläster, hvaraf 59 för landsbygden, samt 22 ångfartyg, hvaraf hälften för landsbygden.

År 1910 ägde olika rederier inom provinsen 91 fartyg om 19,627 tons dräktighet, hvaraf 23 st. i utrikes sjöfart och 68 inrikes. Däraf hade städerna 12 segelfartyg och 28 ångfartyg, Valdemarsvik 1 af hvardera samt landsbygden 40 segelfartyg och 9 ångfartyg. Förutom från Norrköping, Linköping, Motala, Vadstena och Mem sker utskeppning från Valdemarsvik, Hästholmen, Husbyfjöl, Berg, Norsholm, Ring, Mauritsberg, Skenäs, Gottenvik, Kvarsebo o. s. v. Handeln har i det hela alltså varit stadd i snabb och jämn utveckling. Den förnämsta utförseln utgöres af spannmål, trävaror, stångjärn, mejeriprodukter och papper m. m. Den största införseln är stenkol, ull, väfnader, kolonialvaror m. m. Tulluppbörden med fyr- och båkmedel: 2,255,588 kr., och hamnavgifterna för städerna 81,798:50 för fartyg samt 183,694 kr. för varor. År 1913 öppnade Mems rederiaktiebolag regelbunden linjefart emellan Göteborg och Petersburg med anlöpande af skånska hamnar samt med filialkontor i Mem.

Fabriker och handtverk. Industrien har sedan länge intagit och intager allt fortfarande en betydelsefull plats inom provinsen. Norrköping började redan tidigt att härvid intaga den främsta platsen, hvilken den sedermera bibehållit genom sin betydande klädesfabrikation, trikåväfnadsindustri, fabrik för litografiska arbeten m. m. Många fabriker hafva under tidernas förlopp — sedan från sekelskiftet klädesfabriker och från 1864 äfven andra fabriker fingo anläggas äfven å landsbygden — uppstått litet hvarstades inom provinsen men åter blifvit nedlagda.

hvad an icke något om dem här är att säga. Nya hafva uppstått, och för närvarande intager Östergötland i industriellt hänseende det tredje rummet af rikets län. Bland de främsta industriorterna näst efter Norrköping märkas Motala med sin mekaniska verkstad, Linköping med sitt sockerbruk m. m., Åtvidaberg med sina olika industrier, Mjölby kvarn-industri, Finspång med sin turbinfabrik, Boxholm, Rejmyre, Tannefors m. fl. Af för längre tid sedan eller senare tillkomna industrier märkas Rejmyre glastillverkning, Fiskeby och Skärblacka pappersbruk, Gusums mässingstillverkning, Åtvidabergs kontorsmöbler, Igelfors liar, Häfla hästskor, Linköpings sockerfabrik, Grytgöls tillverkning af järn- och ståltråd, Borggårds tillverkning af handredskap, Tannefors järnverksverkstäder, Malfors chokladfabrik, Hults verkstäder m. fl. I öfrigt märkas bomullsväfverier, glasbruk, kakel-, kem.-tekniska, klädes- och korkfabriker, litograf. anstalter, mek. verkstäder och gjuterier, pappersbruk, reproduktionsanstalter, skeppsbyggerier, snickeri- och sockerfabriker, stensliperi, såp- och tvålfabriker, tapetfabriker, tegelbruk, tobaks- och trikåfabriker. År 1909 uppgick antalet af länets fabriker till 724 med 18,408 arbetare och ett tillverkningsvärde af 84,389,534 kr. Af dessa voro å landsbygden 471 fabriker med 8,991 arbetare och ett tillverkningsvärde af 36,538,174 kr. Handtverkerierna fingo endast finnas till i städerna förutom de vanliga »gärningsmännen», d. v. s. skräddare, skomakare och smeder samt senare äfven murare och glasmästare. Emellertid hade skråordningen upphäfts 1846 och följdes 1864 af utvidgad näringsfrihet, som befriade vissa handverkare från att förvärfva mästerskap samt gaf handverkare rätt att idka sitt yrke äfven å landet. Handtverkerierna voro år 1909 i städerna och i Valdemarsvik 746 med 2,460 arbetare samt å landsbygden 2,491 med 980 arbetare. För jämförelse nämnes, att under förra delen af 1800-talet tillhörde fabriksnäringen inom provinsen egentligen Norrköping. År 1818 sysselsatte den dock där endast 1,170 arbetare med ett tillverkningsvärde af en million kronor men åren 1850 och 1851 omkr. 4,000 arbetare och ett produktionsvärde af 6 till 7 millioner. De öfriga städernas fabriker hade 1850 tillsammans endast omkr. 40,000 kr. produktionsvärde. Landsbygdens fabriker hade sedan 1827 ökat sitt tillverkningsvärde från 73,000 till omkr. 630,000 kr.

Städerna. Antalet städer har ökats med *Motala*, som erhöll stadsrättigheter d. 25 okt. 1880. Städernas betydelse har under de senaste årtiondena ökats, beroende på den friare näringslagstiftningen, industriens utveckling och en ökad inflyttning från landsbygden. St. Lars sen är från 1911 års början införlifvad med Linköping. Frågan om angränsande kommuners förening med städerna Norrköping, Vadstena och Motala är under behandling. Jordförvärfven af mark intill städerna hafva skötts illa, särskildt i Linköping, där t. ex. ägarne på 1890-talet erbjödo staden som *gåfva*, hvad som inom ett större område behöfdes till gator och torg. Icke ens svar lämnades på anbudet. Staden måste senare inköpa detta område, som till stor del nu är bebyggdt!

Kreditanstalterna. Den första bank, som grundades i Östergötland, var *Östergötlands enskilda bank* i Linköping. Det var hufvudsakligast genom biskopen Johan Jakob Hedréns företagsamhet och arbete densamma tillkom och började sin verksamhet år 1837. Samtidigt grundade banken ett afdelningskontor i Norrköping, som fortgick i tjugo år, då *Norrköpings enskilda bank* grundades. Nämnda afdelningskontor började ånyo år 1898 sin verksamhet. En och annan bank har äfven sedermera tillkommit för att åter upphöra. Östergötlands enskilda bank har haft 19 afdelningskontor, hvaraf 4 utom länet. Af dessa återstå f. n. 15, hvaraf ett utom länet. Sedan den 1 april 1897 har *Sveriges riksbank* afdelningskontor i Linköping och sedan d. 7 november 1910 i Norrköping. I Norrköping finnes en folkbank, och såväl i Linköping och Norrköping som å en hel del andra platser inom provinsen hafva utom länet varande banker anordnat afdelningskontor, hvilka tillsammans uppgå till ett antal af 20.

Af öfriga penninganstalter inom länet märkas *Östgöta hypoteksförening* från 1845, *Östgöta stadshypoteksförening* från 1867, *Norrköpings stadshypoteksförening*, *Lifränte- och kapitalförsäkringsanstalten* i Linköping från den 31 april 1852 samt 41 sparbanker, däraf den i Linköping från år 1833.

Försäkringsväsendet var redan tidigt i användning i Östergötland. Det är bekant, huru en del präster redan under medeltiden här slöto sig tillsammans för att bistå hvarandra vid inträffad eldsolycka. I senare tider har försäkringsväsendet utvecklats till något helt annat än det var fordom. År 1839 bildades i Linköping en försäkringsanstalt för lösöre, hvilken år 1841 uppgick i det vid denna tid tillkomna *Östergötlands läns gamla brandstodsbolag*. År 1876 tillkom under namn af Östergötlands brandstodsbolag en anstalt, som endast arbetade inom denna provins till 1906, då verksamheten utsträcktes till angränsande län. Från 1914 har verksamhetsområdet utvidgats till hela Sverige under namn af *Ömsesidiga brandförsäkringsbolaget Göta*. I öfrigt finnas här *Östergötlands kreatursförsäkringsbolag* från 1876 och *Östergötlands hagelskadeförsäkringsbolag* från 1878. Ombud finnas därjämte från nagra utanför Östergötland befintliga försäkringsanstalter.

Utvandringen. I Östergötland började hågen för utvandring först senare än i andra delar af landet, och det var först på 1840-talet, det kan talas om utvandring i stort härifrån. Anledningen var uteslutande af ekonomisk art och berodde på öfvertygelsen att i ett främmande land finna bättre utkomst och att kunna vinna en ställning, som mera tillfredsställde de stegrade anspråk, som i flera afseenden började tränga sig fram. Till en början var det likväl, jämfördt med en senare tids utvandring, ett fatal, som kommo sig för med en dylik för framtiden i sina följder så ovisst utflyttning. Kommunikationerna inom vårt land voro vid denna tid daliga. Och de, som begafvo sig af, hade nog icke mycket gjort klart för sig en dylik resas besvärligheter, och icke heller förstodo de

väl att rätt ordna för sig för en dylik flyttning. Jag påminner mig, huru jag i slutet af 1850-talet vid ett tillfälle å Linköpings torg såg några stora flyttlass med allehanda husgeråd. Ägarne voro några från landsbygden komna emigranter, som voro på väg till Amerika, ehuru man gärna, då man såg deras flyttlass, icke kunde tro annat än att de endast voro på flyttning från en socken till närmaste grannsocken. Nödåret 1867 blef utvandringen större, och med de tryckta arbetskonjunkturena under följande årtionde steg utvandringen betydligt, hvartill äfven bidrog rädslan för det värnpliktsförslag, som vid denna tid förelåg. Sedan utvandringslusten en gång på allvar arbetat sig fram, blef densamma som en smittosam sjukdom ända till dess den på 1890-talet började aftaga.

»På de senaste hundra åren har» — skrifver G. Sundbärg år 1913 — »länets aflämnat ej långt från 100,000 utflyttade, — utöfver antalet inflyttade, alltså i ren nettoförlust. En stor del af dessa har gått till inrikes orter, däraf ett betydligt antal till Stockholm.

Hela antalet emigranter från Östergötlands län är för nedannämnda sextio år uppgifvet till 69,701 personer. Af dem gingo 66,425 till främmande världsdel, 864 till Finland eller Ryssland, 561 till Tyskland, 725 till Norge, 609 till Danmark och 517 till öfriga länder eller okänd ort. Åren 1851—1890 var den relativa utvandringssiffran för länet högre än rikets genomsnittstal, men under de senaste tjugu åren, eller åren 1891—1910, har detta icke längre varit fallet. Till våra svårare utvandringsbygder hör alltså Östergötland numera icke.»

Invandringen. Invandrarnas antal, om hvilka man före 1870 icke har någon kännedom, har städse varit jämförelsevis lågt. För de följande fyrtio åren är det uppgifvet till 7,580 personer. Af dem kommo 5,651 från utomeuropeiska länder, 562 från Finland eller Ryssland, 514 från Tyskland, 347 från Norge, 291 från Danmark och 215 från andra länder eller okänd ort.

Egna hem. På grund af de svåra förluster, som förorsakades af den under en längre tid pågående utvandringen, uppspirade på 1880-talet egnahemstanken i vårt land. Det dröjde visserligen åtskilliga år, innan tanken på allvar omsattes i verklighet. Det var först i början på 1890-talet, som egnahemsrörelsen motionsvis blef föremål för riksdagsbehandling. Som denna rörelses främsta banbrytare står den i Motala redan 1887 bildade »Föreningen Egna hem» i Motala, som sedermera visat sig vara ett af de mest verksamma företagen i detta hänseende. Stiftaren af denna förening var dess nuvarande kassör *Frans Vilhelm Johansson*, f. 1851 i Vårdsbergs s:n. Emellertid var det först efter 1904, sedan staten beslutat utlämna lån till egna hems bildande, företaget visade någon betydligare utveckling. Egnahemskolonier finnas numera på spridda ställen inom provinsen såväl i eller vid städerna som å landsbygden. I Linköping hafva från år 1909 särskilda områden blifvit upplätta för egna hem såväl på egen grund som med tomträtt. I Norr-

köping har man genom billig markförsäljning sökt stödja ett byggnadsbolag med ändamål att uppföra mindre arbetarebostäder. Därjämte ha förberedande åtgärder vidtagits för att upplåta de inre delarna af vissa kvarter till uppförande af egna hem. I Söderköping har stadsplan för egnahemsområde upprättats. Därtill har i Vadstena 1910 upplåtits 25 egnahemstomter på tillsammans 6,90 hektar och 6 mindre jordbrukstomter på tillsammans 21,29 hektar under full äganderätt, med villkor, att tomterna ej få styckas utan stadsfullmäktiges medgifvande.

Den från Östergötland utgångna egnahemstanken har i öfrigt i hela vårt land vunnit en storartad utveckling. Motalaföreningen äger nu 28 egnahemskolonier till ett värde af öfver två millioner kronor. Senare bildade föreningar i Östergötland äro i Sya från 1895, i Vadstena från 1896 och i Linköping från 1910.

Kommunikationerna. Detta betydelsefulla led i samhällslifvets utveckling och framsteg har under den här skildrade tiden gått oerhört framåt. Längre voro foror det förnämsta forslingssättet för fortskaffande af varor samt var rent af en binäring. Spannmål forslades ännu på 1850-talet, särskildt vintertiden, emellan Norrköping och Stockholm och någon gång t. o. m. ända från Linköping. Mellan kustorterna och det inre af landskapet fördes långt efter Göta kanals tillkomst varorna landvägen. Förbindelsen emellan Linköping och Norrköping å ena sidan samt Linköping och Vadstena å andra skedde tidtals med diligens. Gästgifvaregårdarne voro äfven flitigt anlitade. Ännu finnes inom provinsen ett antal af 45 gästgifvaregårdar, ehuru trafiken vid flera af dem numera är betydligt förminskad.

Landsvägarne hafva under 1800-talet undergått och undergå ännu stor förbättring äfvensom omläggning. I senare fallet har detta ofta skett, där vägarna voro anlagda öfver berg, då de i äldre tider icke kunnat läggas öfver då ännu vattensjuka marker. Äfven nyanlagda vägar hafva tillkommit. Under de 61 år, som förflutit emellan 1841—1902, hafva dylika landsvägsarbeten försiggått med 87 företag om inalles 59 nymil för en beräknad kostnad af 1,8 millioner kronor.

Hvad *sjöfarten* beträffar, förekom densamma före kanalernas tillkomst egentligen från orter vid hafvet och dess vikar samt vid Vättern. Å andra insjöar förekom endast roddbåtsfart samt för varutransport. hufvudsakligen endast å Sommen. Småningom, med början på 1840-talet, ersattes fartyg med endast segel med dylika, hvilka förenade segel- och ångkraft eller ångfartyg för resande och lättare varutransport.

Göta kanal. Tanken på Göta kanals anläggande är gammal. Den kraftige Linköpingsbiskopen Hans Brask föreslog redan år 1516 Sten Sture d. y. och ständerna vid riksmötet i Södertälje sagda år att anlägga en båtled emellan Vättern förbi biskopssätet Nor (Norsholm), Söderköping och ut i Östersjön. Arbetet börjades äfven kort därefter genom gräfningen af Tvärån, än i dag kallad Braskens kanal, förbi nämnda biskopsgård. Arbetet fortsattes äfven sedermera, och fullkommandet däraf

anbefalldes af konung Johan III år 1583. Konung Gustaf I hade visat sitt intresse för denna hafvens förening, då han framställde saken till ständerna i sitt tal den 25 juli 1526. Af hans efterträdare ägnade konungarne Karl IX, Gustaf II Adolf och Karl XI sin omtanke åt detta företag, äfvensom drottning Kristinas förmyndareregering. År 1716 uppvisade assessor Swedenborg för konung Karl XII ett af biskop Brasks bref från 1526, som innehöll förslag om en bätled emellan Lödöse och Norrköping, då Vendiska städerna och Öresund icke efter behag skulle behärska vår handel. Konungen, som insåg fördelen af detta förslag, anförtrorde då kommerserådet Kristoffer Polhem detsamma samt anslog härtill årligen 40,000 daler eller därutöfver i händelse af behof. Utom 5 daler i dagtraktamente skulle Polhem vid arbetets slut bekomma 50,000 daler. Arbetet, som tänktes vara färdigt inom fem år, gick dock icke i verkställighet.

Vid »hattarnes» första riksdag år 1741 väckte domprosten, sedermera biskopen i Linköping Andreas Rhyzelius (Odencrantz) framställning om nyttan och nödvändigheten af en segelfart emellan Vättern och Östersjön. Utan svårighet beslöt riksdagen att låta bygga en dylik kanal förbi Söderköping. Men verkställigheten uppsköts äfven nu, denna gång till följd af det mellankommande ryska kriget och af penningebrist. Men planen var därför icke öfvergifven. Vid 1752 års riksdag kom frågan åter före, men Göta älfs genomfart, som då var under arbete, måste först fullbordas. År 1755 erhöll emellertid ingenjören Jonas Kollin uppdrag att afväga och undersöka de vattendrag och vägar, som tid efter annan varit påtänkta till inrättande af en segelled. Efter förrättad undersökning föreslogs, att vägen skulle tagas till Norrköping och Bråviken i stället för till Söderköping och Slätbaken. Vid 1756 års riksdag beslöts äfven, på grund af de verkställda undersökningarna, en bätled emellan Roxen och Bråviken. Men då Trollhättekanalens arbete kort därefter förstördes, Pommerska kriget började, och »hattarnes» parti besegrades, blef frågan äfven nu om intet samt förekom åter först vid riksdagen 1772, då ständerna ånyo sökte befrämja öppnandet af en segelled emellan Östersjön och Västerhafvet. Då företaget skulle verkställas för statens räkning, fruktade man likväl snart, att penningar skulle saknas till de dryga omkostnaderna. Ett förslag uppgjordes emellertid samma år af öfverste Karl Fredr. von Röök, hvilket granskades af öfverdirektör Dan. af Thunberg. Åren 1780—83 företogos nya undersökningar af Thunberg och direktör Elias Schweder. Ny plan uppgjordes nu ånyo förbi Söderköping och ut i Slätbaken. Sedan Trollhättekanalen år 1800 blifvit färdig, fästades uppmärksamheten åter vid detta ämne genom en år 1806 utgifven afhandling om kanaler genom Sverige med särskildt afseende på Vänerns och Östersjöns förening. Författaren var Baltzar Bogislaus von Platen, hvilken, sedan han år 1800 såsom öfverste lämnat krigstjänsten, användt sin tid att lära känna och sätta sig in i kanalföretagets alla förhållanden. Under detta sitt arbete påträffade

han hos direktör Schweder en af Thunberg uppgjord plan för Göta kanal. Han gjorde nu själf och på egen bekostnad undersökningar, och att dessa verkställdes med noggrannhet och oförtrutenhet, kan slutas däraf, att han en sommar förde sin egen båt öfver Vänern ned i Tidaån samt därifrån genom Irrsjön, Viken och Bottensjön i Vättern, hvarvid den flerstädes måste köras eller dragas öfver land. År 1808 blef von Platen af Gustaf IV Adolf förordnad att med hjälp af den inkallade skotten, ingeniör Tomas Telford undersöka möjligheten och den lämpligaste riktningen af denna segelled. Enligt beräkningar skulle kostnaden för Östgötalinjen (Vättern—Östersjön) stiga till 927,504 riksd. b:o och Västgötalinjen (Vänern—Vättern) till 669,987 riksd. b:o.

Med åberopande af den utgifna undersökningsberättelsen väckte biskop Karl von Rosenstein motion vid 1809 års riksdag om företagets verkställande. Rosenstein var då den tredje Linköpingsbiskop, som i denna fråga vid riksdag väckt förslag. Motionen afgafs den 18 augusti. Den 10 oktober fattade ständerna sitt beslut, och den 10 november stadfästades detta beslut af regeringen. Man skulle kunna tro, att då en så viktig sak afgjordes inom så kort tid, beslutet öfverensstämde med allmänna åsikten. Men att företaget hade många fiender, framgår såväl af riksdagsprotokollen som af tidningspressen dessa år. De funnos, som ansågo företaget som ett tankespöke, omöjligt att utföra och längre fram som ett »riksfördärligt bemödande att frammana en riksbankrutt».

Vid riksdagen 1815 fann von Platen till och med anledning framhålla, att han icke ens varit fredad för personliga tillmälen. Och vid 1818 års riksdag väcktes fråga om att ställa amiral von Platen och kanaldirektionen under fiskalisk aktion eller offentligt åtal för förmenta förseelser. Och från vissa håll sökte man t. o. m. rycka von Platen från den ställning, han intog i allmänna tänkesättet. Det höll på att blifva skandal. Smäsinnets och afundsjukan voro nära att vinna en seger, men förslaget i fråga blef afslaget på riddarhuset, ehuru med endast 6 rösters pluralitet.

Den 11 okt. 1810 utfärdades privilegium för det bolag, som för ändamålet kommit till stånd. Genom dessa privilegier erhöll bolaget full äganderätt till kanalen, dess jordegendom och byggnader äfvensom åtskilliga andra förmåner, såsom behöflig kronan tillhörande jord, skog och kalkbrott samt rättigheter att till arbetet erhålla kommanderingar ur armén. Samma dag utfärdades äfven en expropriationslag, som berättigade bolaget att förvärfva de jordägor, som voro behöfliga. Men den viktigaste saken hade man ännu icke klart för sig, och det var, hvarifrån man skulle taga penningar. Oaktadt Sveriges rörelsekapital vid denna tid var långt större än det någonsin förut varit, var det dock ett stort kapital, som behöfdes, och som en längre tid skulle förblifva räntelöst. Statens penningtillstånd var ingalunda lysande, och det var alltså föfångt att därifrån beräkna någon hjälp. De enskildes förmögenhetsvillkor voro icke heller sådana, att man kunde vänta

stor hjälp från det hållet. Bolaget erhöll då rättighet att bilda en lånebank, som kom till stånd under namn af Göta kanaldiskont. Med vinsten från denna bank skulle kanalen byggas. Såväl aktieteckningen som öfriga beräkningar gingo utmärkt. Aktieteckningen steg på några dagar till öfver tre millioner. Sedan allt på så vis blifvit klart, började arbetet utan att egentligen några [kontanta tillgångar funnos därtill, emedan företaget uteslutande var grundadt på den vinst, som nämnda kreditanstalt kunde lämna. Arbetet började på flera olika håll, i Västergötland först och något senare i Östergötland. År 1816 arbetade vid kanalen 6,225 och följande år 5,156 man ur indelta armén. von Platen blef ordförande i direktionen, och till verkets öfvermekanikus nämndes majoren S. Bagge, som 1814 fick till efterträdare öfverdirektören E. Hagström och 1818 öfverste G. A. Lagerheim. År 1818 var företaget nära därän att uppgifvas. Nämnda år blef nämligen den bolaget beviljade diskonträtt detsamma fråntagen af den anledning, att vid stats- och bankorevisionen år 1817 hade upptäckts en betydande balans i Malmö diskont och härför skulle nu äfven Göta kanaldiskont lida samt kanalens bolagsmän utsättas för en ofantlig förlust. Tack vare amiral von Platens arbete och fasta vilja kom icke arbetet att upphöra. Men i stället för att kanalen skulle vara färdig år 1823, hvilket den äfven blifvit, om bolaget fått behålla diskonten, behöfdes nu ytterligare nio år för dess fullbordande. Under öfvertygelse om slutlig seger fick von Platen alltjämt kämpa sig fram för sin älskade kanal. Anmärkningar, hvilka numera, sedan företaget visat sig så lyckobringande för vårt land, ofta synas minst sagdt löjliga, haglade från alla håll. Till följd af kanaldiskontens indragning måste nu redan vid riksdagen 1818 anslag begäras. Regeringen fann sig äfven härtill befogad. Anslaget beviljades, oaktadt starkt motstånd från många håll. Riksdagarne 1823 och 1828 på samma sätt. Arbetet fortsattas emellertid, ehuru med betydligt mindre styrka. År 1818 arbetade här endast 2,802 och 1819 icke mer än 1,550 man.

År 1825 var kanalen icke dess mindre segelbar till sjön Roxen, och 1827 öppnades den från Norsholm till Vänneberga i Drothems socken. Den 26 sept. 1832 var hafvens förening en verklighet. Göta kanal — detta jätteverk, en oförgänglig minnesstod åt svensk kraft och fast vilja, som kostat så många strider — var fulländad.

En ombyggnad af Göta kanals Östgötalinje med ändpunkt i Norrköping har i år (1914) kommit på tal.

Kinda kanal. Tanken på denna kanal är gammal, och redan i midten af 1700-talet säges man hafva varit betänkt på densamma. Stridiga åsikter å ena sidan angående själfva farleden och å den andra angående de sjöars sänkning, som härmed hade gemenskap, gjorde företaget om intet. Redan mot slutet af detta århundradet hade flera undersökningar med understöd af ett bolag blifvit verkställda, och år 1799 gillades kanalanläggningen af k. maj:t. Bolagsregler stadfästades den 2 juni

1801. Enligt desamma skulle båtleden sträcka sig från Åbyviken i Horns socken till Labbenäs vid sjön Rängens norra strand, en mil från Linköping. Kanalens längd skulle blifva 10 mil. Den 1 maj 1803 började äfven kanal- och slussarbetet efter förslag och under ledning af bergsmekanikus Olof Åkerreen. Flera mellankommande hinder gjorde dock, att det gick långsamt med arbetet, bland annat den stora skillnad i de i förslaget upptagna kostnaderna samt de för tillfället gångbara prisen äfvensom de flera oundvikliga utgifter, hvilka i förslaget voro helt och hållet förbigångna. En uttaxering af 25 procents förhöjning blef äfven beviljad af aktieägarne. Inom 1807 års slut var arbetet äfven så till vida färdigt, att endast vindspelen å slussen och en bro vid Brokind fattades. Våren 1808 inträffade emellertid, att vattnet underskar tröskeln till kanalrännan vid Brokind och bortförde fyllning under kanalkistorna, så att slussen blef obrukbar. Med reparation häraf måste därefter uppskjutas till följd af den brist på arbetsfolk, som uppkom till följd af det påbörjade kriget. En del af denna reparation vid slussen företogs visserligen senare, men synes aldrig hafva blifvit fullbordad. Hvad som är säkert är, att kanalen aldrig då blef färdig för trafik, ehuru kanalverksdirektionen ännu i december månad 1809 förespeglade aktieägarne, att segelleden inom några månader skulle vara färdig från Åbyviken till Labbenäs. Såsom ett minne af detta arbete fanns, ända till kanalarbetet åter upptogs, en träsluss med vindbrygga vid Brokind.

År 1854 började denna kanal emellertid åter blifva föremål för verksamhet, och rikets ständer beviljade då för densamma ett icke obetydligt statsbidrag. Arbetet började äfven därefter år 1855 under kanalbyggmästaren Johan Johnssons ledning. Frågan gällde då endast om en båtled till Labbenäs. Först senare bestämdes, att kanalen skulle fortsättas till Linköping. I oktober år 1861 plöjde den första ångbåten Åsundens, Järnlundens och Rängens förenade vågor. År 1869 hade arbetet framskridit så långt, att kanalen var öppnad för trafik till Hofvetorp, och år 1870 var kanalen i sin helhet färdig.

Farleden har en sammanhängande längd af 8 mil, räknadt från sjön Åsundens sydligaste ändpunkt vid Horns kyrka till sjön Roxen. Kanalen genomgår de i det närmaste lika högt eller 84,6 m. öfver hafvet belägna sjöarne Åsunden och Järnlunden, därefter den 1,2 m. lägre belägna smala sjön Lilla Rängen, vidare den af öar och uddar uppfyllda Stora Rängen samt slutligen Erlängen (56 m. öfver hafvet) in i Stångån, i sin helhet en underbart vacker farled.

Kostnaden för det med stor möda och omsorg utförda arbetet beräknades till 1,348,000 kronor, däraf staten bidrog med 900,000, dels såsom anslag, dels såsom lån. För öfrigt har lämnats af Göta kanal 100,000, af Linköpings stad 100,000 och af Östergötlands landsting 60,000 eller tillsammans 1,160,000 kronor. Resten skulle lämnas af det för kanalens utförande bildade aktiebolag, som jämväl öfvertog och med kanalen förenade den i samband med sänkning af Åsunden, Järnlunden och

Rängen år 1855 påbörjade Kinda båtled, för hvilken kostnaden uppgick till omkring 500,000 kronor, däraf staten bidrog med ett lån å 390,000 kronor. Allt detta var enligt den förut uppgjorda beräkningen, men vid 1873 års slut hade kanalens anläggning med under de senare åren verkställda nybyggnader och kompletteringsarbeten endast uppgått till 1,307,467 kronor 13 öre. Kanalen öppnades för trafik 1871. Trafikinkomsterna hafva aldrig varit tillräckliga att bestrida kostnaderna för trafiken och kanalens underhåll jämte räntan å statslånet och ännu mindre till de bestämda amorteringarna på skulderna till staten och Handels- och sjöfartsfonden samt till nybyggnader och afsättning till reservfond. Men den nytta, kanalen gjort och gör, är oberäknelig.

Tisnare kanal. Redan på 1860-talet fanns tanken att få till stånd en kanal emellan Tisnaren, äfven kallad Storsjön, med en del småsjöar och den något mer betydande sjön Fjällaren, belägna på gränsen emellan Östergötland och Södermanland, men frågan togs först på allvar upp år 1891. Ritningar och kostnadsberäkningar uppgjordes för en kanalled från östra stambanan vid Ändebol till Tisnaren med sluss vid Häfla samt kanal till sjön Hunn och Häfla bruk. På kommunalstämma med Skedevi kommun den 9 april 1892 beslöts, att socknen skulle bygga kanalen »såsom en dess gemensamma angelägenhet samt betala kostnaderna, som beräknades till 96,150 kr., af hvilka man hoppades erhålla ²/₃ i statsbidrag. För beslutets verkställande tillsattes en kommitté. Vid den granskning af kanalförslaget, som väg- och vattenbyggnadsstyrelsen företog, blef kostnadsberäkningen höjd till 144,000 kr., hvarjämte järnvägens förslag till anordningar vid den blifvande stationen beräknades till 54,000 kr. När sedan det förhöjda anslaget begärdes af Skedevi socken, beviljades detta delvis, men beslutet öfverklagades, och då samtidigt olika meningar angående koncessionens begärande uppstodo inom styrelsen, strandade planerna denna gång.

För att afhjälpa bristen på transportvägar i denna på kommunikationer vanlottade trakt byggde då Reijmyre aktiebolag en linbana mellan Simonstorps station och Reijmyre glasbruk, den längsta linbana, som då fanns och kanske ännu finnes i vårt land. Från annat håll sökte man däremot få i gång intresse för en järnväg genom socknen och lyckades också få till stånd en undersökning af en järnväg Örebro—Norrköping öfver Kilsmo, men något utförande blef ej af. Tanken på en kanal öfvergafs emellertid ej, och på ett sammanträde i Tisenhult år 1906 uppdrogs åt intresserade att söka få en ny undersökning till stånd, dock med uteslutande af den förut tänkta förbindelsen till sjön Hunn. Vid ett nytt sammanträde 1908 framlade kommitterade ett kostnadsförslag, slutande på 133,800 kr. för kanal med spåranordningar och kajanläggning vid den blifvande stationen. Med erfarenhet af föregående svårigheter att få medverkan till företaget af socknen såsom helhet beslöts att genom aktieteckning hopsamla det behöfliga minimikapitalet 45,000 kr. Den 30 december 1909 konstituerades ett bolag, och bolags-

ordning antogs. Det tecknade aktiekapitalet uppgick då till 49,200 kr. Skedevi kommun tecknade endast 1,000 kr., hvilken summa sedermera ökades med 4,000 kr. Uppoffringen från enskilda personer var emellertid stor. Från det allmänna tillerkändes bolaget 97,200 kr. Trafikleden har en längd af två mil. Kanalen invigdes den 25 september 1912.

För att öfvergå till järnvägarna är den först tillkomna af dessa: *Östra stambanan*. Åsikterna om, huruvida Sverige med sin i berg och höjder brutna samt af vattendrag genomskurna natur lämpade sig för järnvägsanläggningar, voro länge oklara. Den tid, vid hvilken talet om svenska järnvägar först kom upp, var icke heller den finansiella ställningen sådan, att järnvägar kunde anläggas med inhemskt kapital, och för utländskt lån var mången rädd. Häremot anmärktes, att ingenjörvetenskapen numer var så långt framskriden, att den med säkerhet skulle kunna besegra svårigheterna samt att utländskt lån för tidsenliga kommunikationer skulle kraftigt höja och påskynda landets framåtskridande. Detta senare var i allmänhet åsikten i södra och mellersta Sverige. Så äfven i Östergötland. Redan på hösten 1851 började man här tala om en järnvägsförbindelse emellan Linköping och Norrköping, och vid hushållningssällskapets sammanträde den 28 januari 1852 beslutades att genom frivilliga bidrag söka få tillsammans de 4,200 kr., som behöfdes för järnvägsundersökningar. Själén i det tillämnade företaget var den för allmännyttiga företag verksamme fabrikören *John Swartz*, hvilken äfven var förslagens upphofsman, och som därtill i all hufvudsak bekostade undersökningarna. Den 24 maj 1853 hölls för frågan ett allmänt, talrikt besökt, järnvägsmöte i Linköping. Förut tillsatta kommitterade föreslog, att ett bolag skulle bildas och kallas: *Östgöta järnvägsbolag Nr. 1*. Det första kostnadsförslaget uppgick till 1,758,000 kronor. Inbjudning till allmän aktieteckning utgick äfven, men vid det den 28 oktober hållna nya mötet var endast $\frac{1}{4}$ af hvad som behöfdes tecknad. Någon tid före detta möte hade emellertid företaget lidit en svår förlust. John Swartz hade nämligen aflidit. Denna hans lifs sista verksamhet kan emellertid betraktas »såsom en utgångspunkt eller såsom ett frö till det resultat», som det svenska järnvägsnätet i en senare tid kan framvisa. Med John Swartz' död förlorade denna *Sveriges första järnvägsplan* sitt starkaste stöd. Aktieteckningen synes upphört. Hårtill bidrog antagligen äfven, att koleran, som under sommaren 1853 utbröt inom provinsen, inverkade förlamande. Vid den kort därefter sammanträdande 1853—54 års riksdag aflämnade regeringen förslag angående järnvägar. I detsamma ingick äfven östra stambanan. En ny undersökning företogs emellertid af det ännu bestående bolaget emellan Linköping och Norrköping, hvarvid kostnadsförslaget uppgick till 2,700,000 kr. Men på grund af riksdagens järnvägsutskotts hållning i frågan beslutade bolaget att intaga en afvaktande ställning, ehuru det uttalade sig för en undersökning för den tilltänkta banans fortsättande till Skeninge och Vadstena. Riksdagens beslut blef anslag till järnvägsarbetets

början dels från Göteborg dels emellan Malmö och Lund. Detta var riksdagens första anslag till statens stambanor. Olika intressen gjorde sig emellertid gällande om järnvägarnas blifvande riktningar, hvilka ännu voro sväfvande. Striden blef ganska het, men Östergötland underlät icke att bevaka sina intressen, och ett lifligt ordutbyte förekom intill den 14 januari 1856, då ett nytt järnvägsmöte hölls i Linköping. Vid frågan om den riktning, banan skulle få från länets norra gräns till Mjölby, förfäktades dels den åsikten, att banan skulle gå öfver Tjällmo och Husbyfjöl (Borensberg), dels öfver Norrköping och Linköping. Denna senare åsikt segrade med tillägg, att en bibana skulle på statens bekostnad från lämplig punkt anläggas öfver Skenninge till Vadstena. Åt en kommitté uppdrogs att framföra detta beslut till k. m:t. Den 20 augusti 1858 hölls ett nytt järnvägsmöte i Linköping. Vid riksdagen 1859—60 syntes det till en början hotande för östra stambanans dragande genom Östergötland, men k. m:ts förslag att södra banan skulle dragas norrut till Nässjö segrade, och därmed fanns det godt hopp för Östra stambanan. Äfven härom var striden het. Den afgörande öfverläggningen stod förnämligast i borgarståndet, där bl. a. Linköpings representant *Karl Fredrik Ridderstad* varmt kämpade för Nässjöförslaget.¹ Icke långt efter denna riksdag utkom i Stockholm en ströskrift, som förordade stambanans genom länet dragande öster om Sommen förbi Sommenäs, Ribbingshof o. s. v. Härmed uppstod en ny strid. *Ridderstad* uppträdde kraftigt häremot dels i en särskildt utgifven motskrift, dels i tidningspressen. Vid riksdagen 1862—63 föreslog k. m:t ett belopp af 4,135,000 kr. för att *påbörja östra stambanan från Katrineholm öfver Norrköping och Linköping väster om sjön Sommen till trakten af Nässjö*. *Ridderstad* ingaf då, för att påskynda arbetet med denna bana, en motion, att ytterligare 3,173,000 kr. skulle anslås för banans fortsättande till Linköping. Mäktiga krafter satte sig emellertid här emot. Det uttalades t. o. m., att Norrköping kunde vara en slutpunkt. Östra stambanans förespråkare segrade emellertid, och k. m:ts förslag antogs. Banan till Norrköping hade fortskridit ganska långt, då 1865—66 års riksdag sammanträdde. Ehuru mycket talade för en fortsättning af denna bana just nu, kom något förslag därom icke fram från k. m:t. Efter öfverläggningar emellan Östergötlands representanter författades en vidtgående järnvägsmotion, som enligt uppdrag frambars å riddarhuset af landshöfding *G. af Ugglas*, i borgarståndet af *Ridderstad* samt i bondeståndet af jägmästaren *F. Forsbeck*. Förhandlingarna härom slutade med att ledamoten af bondeståndet fil. d:r *J. L. Lönnberg* föreslog, att 500,000 kr. skulle anslås till fortsättande af banan till Linköping, men detta förslag vann endast bifall i borgarståndet, hvadan frågan därom förföll. Emellertid öppnades banan till Norrköping den 2 juli 1866. Landstinget år 1866 beslutade på grund af en motion af

¹ *Ridderstad* hade, ehuru adelsman, till denna riksdag blifvit vald som ledamot af borgarståndet, varande alltså den första adelsmannen inom detta stånd.

Ridderstad att till k. m:t frambära en hemställan, att k. m:t skulle till nästsammanträdande riksdag aflåta proposition om erforderligt anslag till banans fortsättande. En dylik skrifvelse frambars äfven af en därför vald deputation, som dock vid 1867 års riksdag icke medförde äsyftad verkan. Med anledning häraf ingaf *Ridderstad* till 1867 års landsting ytterligare en motion till fördel för banan. Slutföljden af densamma blef tillsättandet af en kommitté, som till nästkommande lagtima landsting skulle inkomma med ett förslag till anhållan om att k. m:t till 1869 års riksdag måtte afgifva proposition om ytterligare anslag till östra stambanans fortsättning. De mest bekante inom denna blefvo *Ridderstad* och riksdagsman *Karl Anders Larsson Maspelösa*.

Under det svåra missväxtåret 1867, då det äfven var arbetsbrist inom provinsen, inlämnades till civildepartementet af *Ridderstad* en till konungen ställd adress, undertecknad af i det närmaste 3,000 östgötar, hvilken ytterligare gaf vittnesbörd om det intresse, som i Östergötland fanns för östra stambanans fortsättande. Men hvarken denna adress eller enskilda riksdagsmotioner ledde till någon egentlig åtgärd. Den nyssnämnda kommittén gick med allvar till sitt arbete, och på grund af insamlade upplysningar kom densamma till den slutsats, att bandelen emellan Nässjö och Katrineholm öfver Mjölby, Linköping och Norrköping borde blifva den mest inbringande af alla statens järnbanor. Detta har sedermera också visat sig vara rätt beräknadt, enär östra stambanan är den af statens järnvägar, som numera bär sig bäst. Jämte denna skrifvelse till landstinget väckte *Ridderstad* äfven särskild motion om att under benämningen *Östra stambanans järnvägskommitté* fem personer skulle utses att ytterligare arbeta för banans framgång. Den förutvarande kommitténs förslag — lades till handlingarna. R:s motion föranledde tillsättande af en kommitté, i hvilken äfven nu bl. a. R. och Larsson ingingo. Nordöstra Småland, hvilken frågan äfven gällde, hade länge visat sig overksam, men äfven där började man nu röra på sig. Ett gemensamt möte för Östergötland och nordöstra Småland kom till stånd vid Boxholm den 11 december 1868. Här enades man om att, därest statsmakterna fortfarande sköto frågan från sig, skulle man på enskild väg söka uppnå målet. För ytterligare utredning tillsattes en kommitté bestående af brukspatronen *D. P. af Burén*, f. d. löjtnanten *A. Adelsvärd* till Adelsnäs, kaptenen *Kl. Bergensträhle*, f. d. löjtnanten *K. F. Ridderstad*, fabrikören *G. Sääf*, brukspatronen *C. P. af Burén*, godsägaren *S. A. Hermelin* till Gripenberg och kronofogden *H. Lindeberg*, hvarjämte landshöfdingen *R. De la Gardie* skulle inbjudas att deltaga i kommitténs förhandlingar, hvilket han äfven sedermera gjorde. Vidare beslöts att genast uppsätta en adress till Östergötlands och norra Jönköpings läns befolkning för att intressera densamma för den viktiga lifsfrågan. Adressen var undertecknad af *D. P. af Burén*, *S. A. Hermelin*, *K. Bergensträhle*, *E. Ehrenkrona* och *K. F. Ridderstad*, hvilken sistnämnde författat adressen. Vid ett af de flera sammanträden, som kommittén

hade, framställdes bl. a. det förslag, att det vid 1869 års riksdag skulle väckas motion om banans byggande i statens namn men med från orterna förskotteradt lånekapital. Utländsk skuldsättning skulle därigenom undvikas. Vid sammanträde i Linköping emellan östgötar och smålänningar antogs detta förslag, och inbjudningslistor till teckning utfärdades. På grund af särskilda omständigheter enades efter riksdagens öppnande emellertid riksdagsmännen från Östergötland och Småland om att icke frambära den tilltänkta motionen. Vid denna riksdag förekommo heta strider om östra stambanan. Till fördel för densamma talade *K. F. Ridderstad*, *Jonas Andersson*, *Häckenäs*, *Lönneberg*, *von Schulzenheim*, *A. Posse* m. fl., yrkande att en af *Larsson* i Maspelösa och *F. A. Funck* framställd begäran om en millions anslag till östra banan skulle beviljas. Detta var i andra kammaren. I första kammaren talade *A. O. Wallenberg*, *Bennich* m. fl. för ett anslag af 1,500,000 kr. till östra stambanans fortsättning från Norrköping o. s. v. Men i båda kamrarna blef beslutet vägrande, och därmed gingo förhoppningarna om, att staten skulle bygga banan åter om intet, så mycket mer som i riksdagens sista timme båda kamrarna enades om en till k. m:t ställd skrivelse, som uttalade, att behofvet af statsbanor nu ansågs fylldt samt att vidare erforderliga banor skulle blifva ortbanor.

I Östergötland släppte man emellertid icke frågan ifrån sig. De vid landstinget år 1868 tillsatta kommitterade för vidtagande af åtgärder för östra stambanans fullbordande hade under årets lopp haft åtskilliga sammanträden. Kommitterade voro *K. F. Ridderstad*, *K. A. Larsson*, *Maspelösa*, *Aug. Forsbeck* och *C. P. af Burén*. I en berättelse, författad af *Ridderstad*, till landstinget framhöllo de alla de skeden, som östra stambanan genomgått. Vidare framhölls, att kommittén utgått från det antagande, att k. m:t vid stundande riksmöte skulle framkomma med en proposition till förmån för östra stambanan, samt i sådan händelse vikten af att kunna förete en fullständig utredning i frågan. I det utskott, som skulle behandla frågan, insattes *Ridderstad*, *Larsson*, *E. Swartz*, *Ch. E. Piper*, *J. Koskull* och *W. M. Ekelund*. Deras förslag om en ny kommitté antogs, men denna hade aldrig något sammanträde. Kom så 1870 års riksdag. Glädjande, och nära nog mot förmodan, blef nu östra stambanan föremål för k. m:ts bevägenhet. Men kraftiga viljor uppträdde emot k. m:ts förslag. *Lars Johan Hierta*, som alltid varit beredd att arbeta mot denna bana, gjorde så äfven nu. I Östergötland brann man af ovisshet. Adresser med talrika underskrifter uppsändes till riksdagens ledamöter. Provinsen och riksdagen stodo i liflig förbindelse med hvarandra. Följden blef i första kammaren ett beslut om ett anslag af en million kr. till företagets påbörjande. I andra kammaren blef emellertid resultatet ett afslag. Vid gemensam votering segrade likväl första kammarens mening. Tillfredsställelsen inom Östergötland var allmän, helt säkert icke minst hos den, som så länge och främst varit den ledande, sammanhållande och uppoffrande kraften för

banan. Den 18 nov. 1874 blef östra stambanan högtidligt invigd. Därmed var isen bruten för anläggandet af järnvägar i Östergötland. Om de senare tillkomna kunna vi fatta oss kort.

Mjölby—Motala—Hallsbergs järnväg. Bredspårig liksom östra stambanan, är den icke långt ifrån en nästan rak föreningslänk emellan statens östra och västra stambanor. Den är byggd af ett den 25 januari 1871 konstitueradt bolag, stadfästadt af k. m:t den därpå följande 3 mars, utan allt biträde från statens sida. Byggnadsarbetet började den 2 januari 1872, och banans invigning ägde rum den 13 november 1873. Den öppnades för trafik den 15 december s. å., sedan Mjölby station å östra stambanan redan den 15 förutgångne september blifvit tillgänglig. Det för byggnaden bildade bolag sammansköt till densammas utförande ursprungligen 1,400,000 kr. samt upplånade till banans färdigbyggande och anskaffande af rörlig materiel tillsammans 5,200,000 kr. Anläggningskostnaden, däruti inberäknad kapitalrabatt å obligationslånen samt räntor å lån under byggnadstiden, uppgick vid 1875 års slut till 6,495,192 kr. 91 öre, däraf 911,433 kr. 87 öre för inventarier och rörlig materiel. De förhoppningar om en liflig och lönande trafik, som uttalades vid banans anläggning, visade sig icke förverkligas, och den 1 november 1879 försålles banan till staten.

De enskilda banorna äro: Norra Östergötlands järnvägsaktiebolags banor: Norrköping—Finspång—Örebro och Norsholm—Kimstad, vidare Norsholm—Bersbo järnväg och Västervik—Åtvidaberg—Bersbo järnväg med gemensam trafikkommitté i Västervik. Norrköping—Söderköping—Vikbolandets järnvägsaktiebolag äger banorna Norrköping—Söderköping. Kummelby—Arkösund och Valdemarsvik—Söderköping. Mellersta Östergötlands järnvägsaktiebolag äger banorna Fågelsta—Linköping—Ringstorp och Klockrike—Borensberg. Vidare finnas Fågelsta—Vadstena—Ödeshögs järnväg, Linköping—Kisa—Vimmerby järnväg, Åtvidaberg—Bjärka—Säby järnväg, banan Mjölby—Hästholmen och banan Bränninge—Skenninge—Väderstad. Koncession är beviljad å banorna Fornåsa—Motala, Ringstorp—Mem och Linköping—Österbymo.

Kommunikationsmedel, som tillkommit under 1800-talet eller senare äro: *ångfartygen*, som första gången visade sig inom provinsen på 1820-talet, *telegrafen*, som kom till Östergötland år 1855, och *telefon*, som under första åren af 1880-talet anlades genom enskildas försorg, men kort därefter inköptes af staten och förbands med rikstelefon. *Velocipeden* kom i bruk vid slutet af 1800-talet och begagnas u allmänt. *Automobiler* begagnas sedan ett par år tillbaka och vinna alltjämt i vidsträcktare män användning. Slutligen har förmågan att med *flygmaskiner* kunna förflytta sig i luften hitkommit år 1911, då första flygningen här förekom. Arméns flygskola är förlagd till Malmslätt.

Sjukvården. Det var först med landstingsinstitutionens trädande i kraft, som sjukvården inom provinsen började att ordnas på ett tidsenligt och fullt tillfredsställande sätt. Men så mycket mer har sedan den

tiden blifvit åtgjordt, om äfven andra krafter jämte landstinget härtill bidragit. Provinsens hela lasarettsväsende har blifvit helt och hållet omdanadt och ordnad, och nya storartade sjukhus hafva blifvit uppförda. Länslasaretten äro förlagda i Linköping, Vadstena, förenadt med kurhus, Söderköping, Kisa och Finspång. Andra befintliga sjukhus äro Norrköpings sjuk- och kurhus samt sjukstugorna i Reijmyre och Åtvidaberg. Vidare märkas Östergötlands läns landstings lungshotssanatorium i Stratomta, som började sin verksamhet den 1 maj 1907, och som har provinsialläkaren Hjalmar Subers kraftiga arbete att tacka för sin tillkomst, Östergötlands hem för medellösa, obotligt sjuka, Tranérskas sjukvårdsinrättningen vid Ramfall i Torpa, grundad genom donation af professoren Johan Tranér († 1835), Vadstena hospital och asyl samt brunns-lasaretten i Medevi och Söderköping, vid hvilka två senare orter äfven finnas brunns- och badanstalter. Vid Borg nära Norrköping finnas badanstalter och sanatorium enligt Kneippsska metoden. Äldre brunnar, som numera äro nedlagda, hafva funnits vid Himmelstadlund invid Norrköping, som ännu på 1870-talet begagnades af gratister, Flistad brunn, använd ännu på 1830-talet, Ekkällan, Ladugårdskällan och Lugnet vid Linköping m. fl. Epidemisjukhus äro förlagda till Norrköping, Linköping, Söderköping, Motala, Skenninge, Boxholm, Finspång, Horn, Kvillinge, Kisa, Mjölby, Åtvidaberg och Ödeshög. Barnbördshus och Hvita bandets vårdhem för ensamma mödrar med barn i Linköping Norrköpings dagssanatorium för lungsjuka samt Östergötlands sinnesslöanstalt hafva tillkommit. Ett större sanatorium kommer att af landstinget gemensamt med Norrköping anläggas å Kolmården för en kostnad af omkring en million kr. Förutom läkarne i städerna finnas läkare spridda öfver hela länet, likaså veterinärläkare. I båda afseendena har länet blifvit indeladt i distrikt. Apotekens antal hafva ökats och förutom i städerna finnas 9 apotek jämte 2 medikamentsförråd å landsbygden. En länsförening mot tuberkulos i Linköping lämnar kostnadsfri läkarevård, fri medicin och bidrag till kraftig föda och sjukhusvård åt obemedlade tuberkulossjuka inom provinsen med undantag af Norrköping. Elevskola vid lasarettet i Linköping för utbildande af sjuksköterskor har tillkommit. Epidemisjuksköterskor äro stationerade i hvarje distrikt. Sjukgymnastiska institut finnas åtminstone i ett par af städerna. Enskilda sjuksköterskor finnas äfven utbildade. Varmbadhus och kallbadhus äro flerstädes inrättade. Till fördel för sjuka hafva ett flertal sjukkassar blifvit bildade. Renhållningen och köttbesiktningen äro inom flera orter ordnad. Matvaruordning och torgordning hafva på skilda platser tillkommit. Den för folkhälsans bevarande och förkofrande viktiga frågan att motarbeta bristfälligheterna vid kreaturslakt och köttbehandling har på allra senaste tagit uppmärksamheten i anspråk.

Men allt detta har gifvetvis icke kunnat ordnas på en gång utan har så smaningom under artiondenas lopp kommit till.

Bland de många i sin vetenskap framstående läkare, som Östergötland haft under här skildrade tidsperioder nämnes endast *Johan Olof Lagberg* († 1856) såsom banbrytare för vattenkuren i Sverige, dit han år 1841 införde densamma till S:t Ragnhilds brunn i Söderköping. Bland själfvärda läkare nämnas pastor *Hans Olof Sundelius* på Åsby i Kumla socken, som under 12 års tid uppgifves haft 31,732 sjuklingar af alla åldrar, kön och stånd, hvilka bekommit läkemedel, hjälp och råd, de fat tiga utan vedergällning († 1821), *Maria Jansson* († 1842), riksbekant under namnet »Kisamor», som efter föregången pröfning erhöll Sundhetskollégii tillstånd att utöfva läkareyrket, hvilket hon äfven skötte med en rent af underbar framgång. En annan var *K. J. Englund* eller den s. k. »Kagadoktorn» († 1903), som började med att vårda sjuka kreatur men därefter öfvergick som rådgifvare åt sjuka människor. Han bodde först i Kaga socken men sedermera å Himmelslund i Törnvalla socken.

Farsoter. Koleran. Tidningarna hade i flera år talat om kolerans framfart utomlands, hvarför man redan i början af 1830-talet på ett och annat ställe inom Östergötland började att ordna sig för att emottaga den väntade sjukdomen. Den 27 juli 1834 förekom det första kolera-fallet i Sverige. Det var en 52-årig sjöman som efter ett par timmars sjukdom afled i Göteborg. Följande morgon afled hans hustru. Af misstag eller försiktighet uppgafs, att båda aflidit af slag. Efter ånyo en dag afled, liksom föräldrarna efter magplågor, deras fosterdotter. Värmen var vid denna tid 33° Celc., och sjukdomen spred sig hastigt. Flera dagar gingo emellertid, innan man erkände, att det var kolera. Till en början spred sig sjukdomen till städerna vid kusten men kom därifrån till andra orter. I Östergötland var länge allt lugnt. Den 9 augusti föreskref landshöfdingeämbetet likväl, att fartyg och båtar, som ankommo från Göteborg och Bohuslän, skulle undergå karantän, och den 19 augusti 1819 påbjöds ytterligare en observationskarantän af 10 dygn för alla, som ankommo från smittad och af 5 dygn för dem, som ankommo från misstänkt ort. Samtidigt utfärdades ämbetsskrifvelser till de distrikt, som gränsade intill smittade eller misstänkta orter, med föreskrift att vandrande gesäller och andra med pass försedda personer, som gående begäfvö sig inåt länet, skulle underkastas karantän men passlösa utvisas. Den 23 augusti utbröt sjukdomen i Vadstena. På grund häraf inställdes all undervisning vid stiftets läroverk. I Vadstena hade från den 23 augusti och till middagen den 6 september insjuknat 179, däraf sistnämnda dag 70 aflidit. För att afhålla utifrån kommande koleramisstänkta personer från inträde i städerna anordnade borgerskapet bevakning kring städerna. I Linköping t. ex. bestämdes, att hvarje i mantal uppförd tjänstbar person af stadens manliga befolkning skulle efter bestämd ordning och i tur tjänstgöra. Ett antal af omkring 800 man blefvo sålunda indelade i kompanier. Landshöfdingeämbetet förordnade, att marknader och auktioner skulle inställas. Det blef sålunda ett allmänt och odrägligt stillestånd inom all rörelse. Den 22 september ut-

färdade emellertid k. m:t en förordning, som lättade på förhållandena. Det föreskrefs nämligen där bl. a.: att rörelse på allmän landsväg skulle lämnas obehindrad, att vägfärande skulle få passera städerna, att ankommande till gästgifvaregårdar icke fingo förvägras härbärge, förplägning eller vård, att läkare och präster eller kyrko-, kvarn-, tingsbesökande m. fl. icke fingo förhindras äfven å härads-, socken- eller byvägar samt att handeln med landsbygden i besmittade städer icke fick upphöra utan skulle ordnas på lämpligt sätt.

I Motala by och vid mekaniska verkstaden hade intill den 11 oktober insjuknat 158 personer, hvaraf denna dag 85 tillfrisknat och 46 aflidit. Ett par misstänkta fall omnämndes från Fifvelstad och V. Stenby socknar. I Vadstena hade den 24—27 september 8 personer insjuknat, 3 dött och 5 tillfrisknat. Af de 19 personer, som insjuknat å det invid staden belägna Kvissberg, hade 16 aflidit. Å hospitalet voro 4 under läkarevård. Vid Starby hade af 3 insjuknade 1 dött. Den 15 oktober ankom underrättelse till Linköping, att koleran utbrutit i Ödeshögs socken. Af 14 insjuknade afledo 6. Linköping blef icke heller helt oberörd. Ett dödsfall under misstänkta omständigheter inträffade den 14 oktober, och sedan två dödsfall med icke obetydliga koleratecken inträffat den 18, förklarades staden smittad. Någon egentlig fart fick icke sjukdomen här. Af 17 insjuknade afledo 9, den sista den 4 november, hvadan staden förklarades fri från smitta den 22 november. Vakten vid tullarna indrogs den 1 november.

Östergötland hemsöktes sedermera år 1855, ehuru i mildare form, 1857 helt obetydligt samt ansågs då icke vara af epidemisk art äfvensom år 1866, då sjukdomen var svårare.

Influensan omtalas i Östergötland redan på 1830-talet. Åren 1890—91 gick denna epidemi — af folket kallad ryska snufvan — så svårt, att nära nog en och hvar blef angripen af densamma.

Barnförslamningen, en synnerligen svår sjukdom, som ofta uppträder på det mest gåtfulla sätt, och hvars spridningsorsak ännu är oförklarad, uppträdde i Östergötland år 1905 samt därefter svårare åren 1911—12 för att 1913 förekomma endast i spridda fall. Sjukdomen förekom år 1912 i ett ganska stort antal kommuner, belägna inom vidt skilda delar af länet, nämligen i Vinnerstad, Motala socken, Motala stad, S:t Per, Västerlösa, Älfvestad, Fornåsa, Brunneby, Kisa, Malexander, Grebo, Vist, Bankekind, Skällvik, Gärdeby, Ö. Husby och Norrköping samt därförut från och med maj månad äfven i Ekeby, Linköping, Gammalkil, Skeda, Gryt, Ringarum, Ö. Eneby och Kvilleinge.

Sjukdomen, som med fog kan betecknas som ett samhällsgissel för vårt land, förde många till döden, hvilket likväl får anses lindrigt mot allt det elände i form af invaliditet med däraf följande nöd och förstörd lifsglädje, som den ohyggliga sjukdomen efterlämnar.

Öfriga epidemisjukdomar hafva varit de vanligen förekommande. *Mjältbrandfarsoten* bland kreaturen i Hammarkinds härad år 1905 ådrog sig en viss uppmärksamhet.

Lifgrenadjärbrigaden. Som redan förut är nämnt, hade de båda östgötaregementena år 1791 blifvit sammanslagna till ett infanteriregemente, hvaraf Östgöta infanteriregemente benämndes Lifgrenadjärbrigadens rotehållsdivision och Östgöta kavalleriregemente Lifgrenadjärbrigadens rusthållsdivision eller med ett gemensamt namn endast Lifgrenadjärbrigaden. Öfverste och chef för denna brigad vid 1800-talets början och sedan år 1797 var generalmajoren Fabian Wrede.

Hösten 1805 öfversändes rotehållsdivisionens två bataljoner till Pommern under befäl af sekundchefen Gustaf Fredrik Mörner för att ingå i den här, som där samlades under Gustaf IV Adolfs befäl. Afsikten var, att de här samlade svenska trupperna skulle gemensamt med en rysk här framgå öfver Elbe till nedre Rhen för att stödja Österrike, som blifvit hårdt ansatt af kejsar Napoleon och hans här. Emellertid inskränkte sig detta företag till att den svenska armékåren tågade till Elbe och förlades i vinterkvarter i det till Hannover hörande Lauenburg.

I januari 1806 upptagas de båda bataljonerna till 1,183 man samt tillhörde andra infanteribrigaden under öfverste Mörner. Af regementet tillhörde samtidigt 25 man generalstabsvakten.

På grund af spändt förhållande med Preussen tvingades konungen i april 1806 att draga sig tillbaka till Pommern. Förhållandet till Preussen blef emellertid på grund af Napoleons hotande hållning bättre, och den 18 augusti sändes en afdelning af svenskarne att ånyo besätta Lauenburg. Den 6 september beordrades de båda östgötabataljonerna att aflösa en del af Lauenburgsbesättningen under öfverste Morians befäl. På grund af händelsernas gång lämnade emellertid Morian Lauenburg och drog sig tillbaka till Lübeck för att där inskeppa sig till Stralsund. Men med denna inskeppning gick det långsamt och drog öfver ett par dagar. Först den 5 november på aftonen var man färdig. Fransmännen hade då kommit till Lübeck, och den 6 november stormade de med framgång staden, hvarefter de vände sig mot de på *Travefloden* varande svenskarne. Efter en kortvarig beskjutning, hvilken icke kunde besvaras, enär svenskarnes gevär blifvit nedlagda i lastrummet, togos bl. a. sju kompanier af östgötarne till fånga. Det åttonde kompaniet undkom tillsammans med Morian till Stralsund. Från fångenskapen i Frankrike återkommo de förstnämnda, sedan kriget upphört.

I 1808—09 års krig var äfven brigaden utbeordrad samt tillhörde i början den reservarmé, som samlades i Örebro och Jönköping. Till sistnämnda stad inryckte 1,284 man för att jämte en skvadron dragoner och ett batteri ställas under öfverste Posses befäl.

Indelningen var på två bataljoner med 8 kompanier. Befålet fördes af öfverstelöjtnant J. G. Skjöldebrand, rotehållsbataljonen af major F. V. Gyllenram och rusthållsbataljonen af major Adelsvärd. Samlingen försiggick vid Ödeshög den 16 mars 1808 och ankomsten till Jönköping samma dag. Marschen gick därefter öfver Falköping och Vänersborg

mot västra gränsen af Dalsland för att efter danska krigsförklaringen utgöra första brigaden å vänstra flygeln af armén mot Norge. Norska gränsen öfverskreds den 1 maj utan att några svårare fientligheter kommo till stånd. Trupperna å båda sidor hade emellertid ondt om proviant. Någon krigarära tillägnade sig icke brigaden i de småstrider, som förekommo.

Men så kom konungens befallning, att krigsrörelserna mot Norge skulle upphöra. Hufvudanfallet skulle företagas mot Sjöland. Mot slutet af juni beordrades därför lifgrenadjärbrigaden, nu tillökad med dess två vargeringsbataljoner,¹ att under öfverste G. F. Mörners befäl tåga till Skåne för att medfölja till Sjöland. Därmed började nu de mest hufvudlösa marscher fram och åter. Efter två månaders vistelse i Skåne med strandpostering och garnisonstjänst öfvergafs tanken på anfallet mot Sjöland, och lifgrenadjärbrigaden fick order att afgå till Karlskrona för att därifrån öfverföras till Åland. I denna afsikt marscherades några dagar. Bataljonerna uppbröto dock icke samtidigt.

Andra rotehållsbataljonen med rusthållsvargeringen började marschen mot Karlskrona den 19 augusti, men redan den 20 kommo order att förändra marschriktningen mot norr. Komna två mil från gränsen till Småland erhöles befallning att afvakta vidare order. Då dessa den 24 augusti anlände, innehöllo de befallning, att vägen åter skulle tagas till Karlskrona, för öfvergång till Åland. Efter två dagars marsch åt Karlskrona kommo nya order, enligt hvilka färden till Åland öfvergafs, och skulle bataljonen återvända till Kristianstad, där efter 10 dagars marsch kvarter intogs i Fjälkingetrakten. Redan den 28 augusti hade emellertid order utfärdats, att lifgrenadjärbrigaden skulle afgå till Gäfle för att därifrån sjövägen föras till norra finska armén. På grund häraf gjordes uppbrott den 4 september och tågades längs Blekingiska kusten öfver Ronneby, hvarifrån truppen färdades i åkdon längs Kalmar sund öfver Hultsfred, Kisa, Linköping, Norrköping, Stockholm med ankomst till Gäfle d. 18 september.

Första rotehållsbataljonen med rotehållsvargeringen uppbröt den 22 augusti från sina kvarter för att afgå till Åland, men äfven de fingo under vägen ändrade order samt återgingo, sedan de kommit långt in i Småland, mot Karlskrona och återkommo till trakten af Fjälkinge den 26 sistnämnda månad för att efter några dagar intaga kvarter i trakten af Vidtsköfve. Den 4 september uppbröto de härifrån och färdades den 5 öfver Elmhult till Gottåsa nära Vislanda, hvarifrån de med åkdon färdades öfver Linköping den 11 samt ankommo till Gäfle den 16 september.

Rusthållsdivisionen uppbröt från trakten af Hälsingborg den 20

¹ Vargeringsmanskapet uppsattes så, att en man anskaffades af två rotar. Rotehållsvargeringen samlades i Norrköping och rusthålls- i Linköping. Hvar bataljon bestod af fyra kompanier med 145 man vid den förra och 120 man vid den senare. Kompanierna fördes af fänrikar. Som bataljonschefer tjänstgjorde kaptener. Utredningen var till en början ingen, sedermera underhållig.

augusti med order att gå till Grisslehamn. Öfver Ängelholm, Laholm och Halmstad till Nissaryd (den 26), där order erhöles att gå till Gäfle. Kommen till Öreryd, 4 mil söder om Jönköping, erhöil den nya order att återgå till Hälsingborg. Änyo i Halmstad den 8 september, skedde ankomsten till Ängelholm samma dags afton. På grund af ytterligare order togs vägen åter öfver Laholm och Halmstad med återkomst till Öreryd den 18 september., hvarifrån färden gick med åkdon öfver Skeninge med ankomst till Gäfle den 20 september.

Truppen hade under dessa marscher att utstå mycket ondt, så mycket mer som det var brist på proviant, vägarna voro dåliga och dagsmarschen emellanåt kunde uppgå till öfver 6 mil.

I Gäfle inskeppades brigaden, nu under befäl af öfverste J. G. Skjöldebrand, jämte andra trupper, tillsammans öfver 6,000 man, för att jämte den Äländska armén föras till Finland. Under färden fick truppen lida oerhördt dels af sjösjuka och dels af olämplig föda. Och slutet på allt detta blef, att transportflottan, på grund af uppkommen storm, skingrades under fasaväckande omständigheter, och endast omkring 700 man eller 1½ bataljon — 1:a rotehållsbataljonen och rotehållsvargeringen — af Lifgrenadjärbrigadens sex bataljoner landade i norra Finland. De öfriga strandade i finska skären eller fingo skydd i svenska hamnar. De till Finland ankomna förenades med den från detta för Sverige så vanärande krig sorgligt ryktbare Vilhelm Mauritz Klingspors armé samt blefvo kort därefter förlagda omkring Uleå och Muhos socknar med uppdrag att vid sistnämnda ort bevaka vägen till Uleåborg. Redan med slaget vid Oravais den 14 september var emellertid fälttåget fullt afgjort. Den 29 september emottog Klingspor sitt afsked. Konventionen i Olkijoki den 19 november räddade den tappra hären från fullständig undergång eller kapitulation.

Därförut eller natten mellan den 10 och 11 november deltog 300 lifgrenadjärer i det misslyckade anfallet mot ryssarne vid *Idensalmi*. Den återstående delen af brigaden sändes till Norrland för att tillhöra därvarande fördelning. I februari år 1809 var den ringa återstoden af de 700 man, som deltagit i finska kriget, återkommen till Östergötland och sina rotar.

Emellertid ordnades och uppsattes brigaden så småningom änyo. Redan den 20 mars 1809 kom uppbrottsorder att afgå till norra Sverige. Kompanierna samlades den 25 mars vid Krokek. Hvardera divisionen bestod af 2 bataljoner med i medeltal omkring 500 å 600 man hvar.

Äfven detta år stördes marscherna af order och kontraorder.

Första rotehållsbataljonen hade passerat Stockholm och kommit till Rotebro. Dit ankommo nu order att vända och gå till Karlskrona. Med fordon färdades då till Fittja, hvarifrån tågades öfver Södertälje, Nyköping, Vreta, Brink till Kisa samt därifrån med åkdon öfver Hultsfred till Lyckeby, där kvarter intogs den 5 april.

Andra rotehållsbataljonen hade äfven passerat Stockholm. På grund

af nya order gick marschen mot söder öfver Nyköping och Norrköping till Brink samt därefter med forcerad marsch till Lyckeby, dit ankomsten skedde den 9 april.

Rusthållsbataljonerna emottogo kontraorderna vid Byringe, söder om Strängnäs samt anlände till Karlskronatrakten den 3 april.

En del af brigaden gjorde en kortare tid garnisonstjänst i Karlskrona och närliggande fästningsverk, men förflyttades och fördelades i slutet af maj till trakterna kring Vaxholm, Norrtälje och Stockholm. Slutligen förenades tre bataljoner af brigaden omkring Uppsala med kustarmén för att afgå till Västerbotten. Andra rusthållsbataljonen afsändes till Jämtland.

De förstnämnda tre bataljonerna landade vid Ratan den 17 augusti och ingingo i tredje brigaden, som fördes af öfverste G. Löwenhjelm. Dessa bataljoner hade då tillsammans omkring 1,250 man.

Den 19 augusti stod slaget vid *Säfvar*. Lifgrenadjärerna intogo här såsom hjälptrupper höjderna bakom Säfvars by, där all hindrande stängsel förstördes för bättre utrymmes skull. Brigadens jägarbataljon under befäl af ryttmästaren Karl Gustaf von Friesendorff hade plats som understöd väster om bron, och höll här orubbligt stånd, till dess det allmänna återtaget anbefalldes. Under stridens gång fick första rusthållsbataljonen under öfverstelöjtnant Skjöldebrand order att rycka öfver bron för att aflösa någon af därvarande bataljoner, som varit svårast blottställd. Vid reträtten beordrades denna bataljon under gardeskaptén A. Lagerbjelkes befäl — Skjöldebrand hade blifvit sårad — att intaga ställning vänster om de mot bron uppställda sex kanonerna. Flera försök af fienden att öfvergå bron tillintetgjordes med kraft af denna bataljon. Efter denna strid — den ihärdigaste och blodigaste under 1808—09 års krig — följde den 20 augusti striden vid Ratan, där svenskarne lyckades hindra ryssarnes försök att intaga den udde, där de svenska trupperna tätt sammanpackade blifvit formerade. Det har blifvit — af Montgomery — framhållet, att lifgrenadjärerna under dessa strider visade »mycken tapperhet», och Skjöldebrand visade sig som en »modig anförare».

Andra rusthållsbataljonen afsändes den 30 juni till Jämtland, där danskarna förberedde ett anfall. Med forcerad marsch gick vägen öfver Gäfle till Sundsvall. Därifrån fick truppen, delad i tre afdelningar, fortsätta ridande eller marscherande, med ombyte därvid för manskapet hvarje timma. Dagsmarscherna uppgingo ända till 6 och t. o. m. 7 mil. Omkring den 18 skedde framkomsten, och förlades truppen till Ås, närmast norr om Östersund och till Frösön. Utan att någon drabbning kom till stånd förflyttades bataljonen, sedan danskarne dragit sig tillbaka, öfver Härnösand samt mot norr ofta på obanade vägar till södra sidan af Ume älf, för att där förenas med norra fördelningen. Rusthållsbataljonen deltog icke i träffningarna vid Säfvar och Ratan. Den framkom till Umeå först efter dessa strider.

Under detta fälttåg hade, enligt officiell rapport, lifgrenadjärregementet

marscherat omkring 600 mil fram och åter under många missöden. Östgötarne fingo ännu en tid stanna i norra Sverige och hemkommo först i mitten och slutet af november.

Under 1813 och 1814 års krig var Gustaf Fredrik Mörner lifgrenadjärbrigadens chef.

I maj 1813 hade andra rotehålls- och andra rusthållsbataljonen under befäl af öfverste Maurits Clairfelt ankommit till Pommern samt blifvit indelade till första fördelningens brigad, som stod under befäl af generalmajor Konrad Teodor von Schulzenheim. De båda bataljonerna utgjordes af omkring 1,600 man. Öfver Greifswald, Wolgast, Loitz, Neu-Strelitz, Spandau och Charlottenburg hade svenskarne kommit till krigsskådeplatsen samt stannat vid byn Ruhlsdorf den 22 augusti. De båda bataljonerna voro därefter med i striderna vid byn Grossbeeren den 24 augusti, Dennewitz den 6 och Rosslau den 29 september, i det märkliga slaget vid Leipzig den 18 och 19 oktober äfvensom vid Landwehr, i närheten af Lübeck den 5 december. Sedan Lübeck kapitulerat, afgick öfverste Clairfelt med lifgrenadjärerna jämte något artilleri under en hastig marsch till Kiel för att förstärka därvarande trupper, hvilka den 9 besatt staden. Truppen framkom den 10 på e. m. »munter och i godt stånd». Den 19 december kapitulerade fästningen Fredriksort, i hvars belägring äfven lifgrenadjärerna deltog. Efter det vid denna tid ingångna stilleståndets slut den 6 januari 1814 voro lifgrenadjärerna med bland de trupper, som hade till uppgift att förekomma, att de 11,000 danskar, som voro i Rendsburg, icke skulle gå ut därifrån.

Den 18 januari sistnämnda år upptagas två bataljoner lifgrenadjärer till 1,087 man.

Sedan fred med Danmark blifvit afslutad i Kiel den 14 januari, följde lifgrenadjärerna med den svenska armén öfver Hannover, Köln o. s. v. in i Belgien samt därifrån tillbaka till Rostock, därifrån de den 25 juni afseglade från Tyskland och hemkommo i juli månad.

Men Sverige hade vid denna tid ännu ett krig att utstå. Då norr-männen icke ville underkasta sig fredsbestämmelserna i Kiel, inbröto svenskarna öfver norska gränsen.

Första rotehålls- och första rusthållsbataljonen med båda bevärbataljonerna, alla under befäl af öfverste Ch. E. Skjöldebrand, tillhörde i början af fälttåget andra armékårens (von Essen) sjunde brigad (von Platen) och fjärde fördelning under generalmajor G. F. Mörner.

Samlingen skedde i Strömstad. Enligt uppgift af den 22 juli var styrkan af 1:a rotehållsbataljonen 460, af 3:e d:o 460, af 1:a rusthållsbataljonen 605 och af 3:e d:o 308 man. Tillsammans med andra trupper kommenderades generalmajor Mörner den 25 juli med första rusthållsbataljonen på expedition å flottan under amiral Cederström. De öfriga tre bataljonerna angifvas vid denna tid som detascherade. Den 3 augusti afdelades generallöjtnant von Vegesack med omkring 5,000 man från Fredrikshall norrut, hvaribland äfven en bataljon lifgrenadjärer.

Den 7 augusti hade de två rothållsbataljonerna 1,076 och de två rusthållsbataljonerna 1,122 man. Vid den nya indelningen af armén, som skedde i medio af augusti, fördelades två bataljoner lifgrenadjärer till första divisionen och första brigaden, under det fyra bataljoner detascherades till avantgardet.

Första rusthållsbataljonen afseglade med öfriga trupper å skärgårdsflottan den 26 juli och voro med den 27, då svenskarna besatte Hvalöarna. De öfriga bataljonerna, under Skjöldebrand, gingo i land på Södra Sandö samt förflyttades sedermera till Kyrkön.

Östgötarne voro sedermera med vid Krageröns intagande den 3 augusti och vid kapitulationen af Fredrikstad följande dag. En bataljon användes som förstärkning vid framryckningen mot Kjölbergs bro den 9 augusti. Vid anfallet mot Kjölbergs bro den 14 augusti fick Skjöldebrand order att med lifgrenadjärregementets jägare öfvergå älven något nedom bron på en del till hands varande båtar och pråmar, rymmande omkring 70 man. Denna öfvergång försiggick synnerligen raskt. Skjöldebrand själf gick främst framför styrkan och tillbakadref oförfäradt den till antalet öfverlägsna fienden, men blef sårad. Snart voro emellertid båda lifgrenadjärbataljonerna fulltaligt öfverkomna. Norrmännen, som nu sökte hålla stånd vid kyrkan, tvingades snart att äfven härifrån draga sig tillbaka.

Sedan den delvis nedrifna bron blifvit iståndsatt, öfvergick Mörner med den öfriga delen af fördelningen och intog ställning längre fram.

Andra rothålls- och andra rusthållsbataljonen, som varit med i Tyskland och där tillhört divisionens första brigad, ankommo med denna den 2 augusti till Svinesund samt marscherade och framkommo till Rakkestad den 7, hvarifrån de kort därefter afgingo till Fredrikstad.

Öfverenskommelsen i Moss den 14 augusti afbröt krigsrörelserna.

I slutet af november fingo lifgrenadjärbrigadens samtliga afdelningar återgå till hemorten.

Första och Andra lifgrenadjärregementena. År 1816 delades Lifgrenadjärbrigaden på två infanteriregementen, hvarvid rothållsbataljonen fick namn af Första och rusthållsbataljonen namn af Andra lifgrenadjärregementet.

Sedan det blifvit bestämdt, att hjälp skulle sändas Danmark till stöd från de förenade rikena i dess strid mot Tyskland år 1848, blefvo bl. a. de båda lifgrenadjärregementena i början af maj beordrade att afgå till Skåne. Förutom regementsofficerarne skulle 10 kaptener, 18 andra officerare och nödigt underbefäl medfölja hvardera regementet. Allt befäl, som icke ville medfölja, uppmanades att taga afsked före uppbrottsorderns utgifvande, enär det därefter skulle vara för sent. Detta hade äfven till följd, att flera officerare lämnade tjänsten. Likaså erhöll Östergötlands båtmanskompani order att begifva sig till Karlskrona. Därjämte utgingo flera frivilliga från provinsen, ehuru meddelande lämnats från Danmark, att endast de frivilliga, som kunde användas som

officerare eller underofficerare, emottogos. Den 19 och 20 juli marscherade regementena till Skåne. Vid ankomsten dit förlades desamma till Hälsingborg. Tiden emellan exercisöfningarna upptogs af upprepade festligheter. De båda musikkårerna gåfvo i Hälsingborg konsert för välgörande ändamål samt i Malmö för sin pensionskassa. I Malmö gick man i spänd väntan att få öfvergå till Danmark. Men däraf blef intet. Vapenstillestånd kom emellan, och de första dagarna af september återgingo de båda regementena till hemorten.

Båda lifgrenadjärregementena komma genom k. m:ts beslut af den 25 maj 1907 att få sin förläggning till Linköping. Riksdagen år 1911 begärde emellertid en revision af bestämmelserna om kasernernas förläggningsorter. Sakkunniga tillkallades då för att inom landtförsvarsdepartementet biträda vid en ytterligare utredning, rörande de i såväl militäriskt som ekonomiskt och socialt hänseende lämpligaste förläggningsplatserna. År 1912 tillkallades ännu en gång särskilda sakkunniga för en ny utredning i ekonomiskt hänseende. På grund af dessa sakkunnigas uttalande, stadfästade k. m:t år 1913 sitt år 1907 fattade beslut.

Östergötlands båtsmanskompani. Under Karl IX:s tid utskrefs skeppsfolket men anskaffades äfven genom båtsmanshåll i städerna. Vid riksdagen 1682—83 åtog sig borgerskapet att uppsätta båtsmän. Äfven å landsbygden indelades båtsmanshåll (sid. 590). År 1887 beslutades båtsmanshållets vakanssättning och ersättande med en värfvad stamtrupp med bättre utbildning. Mot slutet af 1800-talet hade Östergötland ett båtsmanskompani, lydande under Karlskrona station, med tillsammans 194 nummer, hvaraf 137 vakanta. Vid 1901 års utsträckning af värnplikten tillkom i Östergötland Linköpings, Norrköpings, Söderköpings och Vadstena sjömanshus, hvilka alla tillhöra Karlskrona rullförlämningsområde.

Östgöta trängkår tillkom med den nuvarande härordningsorganisationen år 1901. Den nybildade kåren förlades till en början i Landskrona, men utrymmet blef här snart för litet, då kasernområdet behöfdes för ett skänst regemente. Till ny förläggningsplats föreslogs då Mjölby, och detta förslag föranledde t. o. m., att här upplades ganska ansevärd förrad för trängens räkning. Linköping blef emellertid utsedd till den ort, där trängen slutligen skulle stanna. Under tiden, till dess kasernbyggnaderna hunno att härstädes blifva i ordning, förflyttades kåren från 1907 till Eksjö. I juni 1909 lades grundstenarna till kasernbyggnaderna i Linköping, och i slutet af december 1911 hitflyttades kåren.

Indelningsverket. Förutom den gamla ordinarie roteringen tillkom under 1800-talet en ny ordinarie rotering på all hitintills oroterad jord, som ansågs skyldig härtill. I Östergötland hade således en del bergslag, där bergshandteringen upphört, kommit under landslag och roterades därför. Af dessa i Östergötland år 1822 nyroterade hemman i Hällestads f. d. bergslag tilldelades 44 nummer Första lifgrenadjärregementet.

Enligt plan utgjorde regementets styrka från denna tid alltså 1.244

nummer. Enligt k. förordningen af 1823 fingo dessa nummer ständigt vara vakanta mot erläggande årligen af 66 riksd. 32 sk. banko hvardera. Dessa medel användes till aflöning af musikunderofficerare och spel i nummer och ingingo alltså till musikkassan. Men äfven andra nyrotar tillkommo, hvaraf 62 hela rotar förutom 3 spridda osammansättliga rotedelar vid soldathållet och 4 vid båtsmanshållet. Under fredstid voro dessa rotar vakanta mot erläggande af afgift, men skulle i krigstid uppsätta manskap. I olikhet mot inom andra provinser voro för Östergötland stamrotar bestämda. Efter sitt läge voro de indelade på Första lifgrenadjärregementets olika kompanier.

Men redan därförut eller år 1810 hade den s. k. extra roteringen tillkommit, hvilken sedermera förnyades och omgjordes. Denna extra rotering medförde skyldighet för sådan jord, som på grund af privilegier eller andra omständigheter varit fri från ord. rotering, att efter samma grunder som gamla roteringen utrusta manskap (fotfolk och båtsmän). Under fälttågen 1813 och 1814 var denna förstärkning inkallad. I fredstid förföll detta besvär. Icke ens någon afgift erlades. Med ett flertal extra rotar uppgjordes på 1830-talet, att de vid krigsutbrott skulle anskaffa hästar för arméns behof i stället för motsvarande antal manskap. Dylika *hela* extra rotar utgjorde i Östergötland omkring 188 vid soldathållet och 23 vid båtsmanshållet.

År 1810 afskaffades alla äldre förstärkningssätt, men infördes i stället för det kort förut inrättade landtvärnet s. k. förstärkningsmanskap, hvilket skulle anskaffas af socknarna. Men äfven detta förstärkningssätt afskaffades redan 1812, då beväringssinrättningen infördes. Genom dess förändringar lindrades rust- och rotehållsbördan icke obetydligt, enär rekryter icke behöfde uppsättas i krig.

Äfven städerna voro underkastade rotering och uppsatte till år 1748 båtsmän, men från nämnda år betalades vakansafgift för dessa nummer. Denna rotering var emellertid icke uteslutande grundad på jorden. År 1839 förändrades emellertid detta indelningssätt, så att antalet vakansafgifter bestämdes efter hvarje stads bevillning och rörelse och icke efter dess ägovidd samt upptogs i städernas räkenskaper under namn af batsmansvakansafgift.

Ursprungligen skedde befälets, civila tjänstemäns och musikkårens aflöning genom boställen inom regementets och kompaniets stånd, hvilka boställen de innehade och bebodde, samt af hvilka de togo afkastningen. Åtskilliga förändringar hafva under tidernas lopp skett med dessa boställen. Så gjordes år 1833 en ny värdering och fördelning af boställena. Samtidigt bestämdes, att boställe skulle som lön innehafvas af endast regementsofficerare, kompanichefer, regements- och mönsterskrifvare samt af fanjunkare och två andra underofficerare på hvarje kompani. Sedan boställen at dessa blifvit bestämda, utarrenderades öfriga boställen på viss tid för löntagarnes räkning, hvarefter arrendesumman utdelades med viss procent som lönetillägg.

År 1875 beslutades ny lönereglering för armébefälet, och utfaller lönen därefter i kontanta medel. Samtidigt indrogos militieboställena till statsverket. Om äfven löne- och pensionsförmånerna härigenom fingo en tillfällig förbättring, gjorde dock armébefälet genom denna förändring i längden en stor förlust på grund af jordvärdets stegring och penningevärdets förminskande under tidernas lopp.

I afseende å manskapets aflöning voro icke föreskrifterna för landets olika provinser i allo lika. I Östergötland erhöll grenadjären vid antagandet en lega af minst 12 kr., en årlig lön af 2 kr. 8 öre samt beklädnadsbidrag, uppgående till 2 å 3 tunnor säd, hälften råg och hälften korn. Detta beklädnadsbidrag upphörde på 1850-talet. Åbyggnaderna vid torpet skulle enligt föreskrift af år 1835 utgöras af en stugubyggnad och ett ladugårdshus.

Stugubyggnaden, med fem knutar och en stolpe å ena sidan, borde vara 13 alnar lång, 8 alnar bred inom knutarne och $3\frac{1}{4}$ alnar hög ifrån den på lägsta stället $\frac{1}{2}$ aln höga ut- och invändigt rappade stenfoten med rösten af 2 alnar 16 tums höjd, takresning af kroppås och sparrar, tak af halm och torf eller efter rothållarens önskan af tegelpannor samt takfot af näfver eller halm på bräder. Byggnaden borde indelas i en stuga af 8 alnars längd med spisel, bakugn och vindspjäll samt en kammare utan eldstad och en förstuga med kontor för kläder. Kammaren och förstugan af lika storlek. Byggnaden skulle hafva 3 fönster, hvaraf ett på gaveln, ett på sidoväggen i stugan, $1\frac{1}{2}$ alnar höga och 21 tum breda inom karmarne eller ramarne samt ett i kammaren med 4 rutor, hvarje ruta 6 tum i fyrkant, äfvensom 3 släta dörrar, $2\frac{1}{2}$ alnar höga och $1\frac{1}{2}$ aln breda inom karmarne. Dörren till förstugan skulle hafva stocklås samt stugu- och kammardörrarna järnlinka. I själfva stugan skulle uppföras s. k. halpanel under kroppåsen eller öfre delen af taket på $3\frac{1}{2}$ alnars afstånd från golfvet. Om någon rote byggde högre hus och nyttjade helpanel, som sträckte sig öfver hela stugan, skulle en sådan panel vara $3\frac{1}{2}$ alnar från golfvet äfven vid väggen. Alla fönster- och dörrkarmar skulle beklädas med foder. Skorstenens höjd öfver den del af taket, där den uppdrogs skulle vara $1\frac{1}{2}$ aln samt då tegeltak begagnas utan eller endast med brädtak under tegelpannorna skulle fyllning läggas från takfoten till halpanelens början.

Ladugårdshuset, täckt med halm, skulle vara 17 alnar i längd och 6 alnar i bredd inom knutarna samt vara 3 alnar högt på jämnväggarna med 2 alnar höga rösten och innehålla: fähus, timradt till 4 alnars längd med 2 bas och en färkätte, försedt med slinne öfver bjälkarne, en dörr på yttre sidan med stocklås och en dörr med haspel till foderladan; foderlada till 3 alnars längd samt loge till 10 alnars längd, däraf $3\frac{1}{4}$ alnar är logkista eller tröskbotten och $6\frac{1}{4}$ alnars plats för säd, utan vägg mellan foderlada och logkista. Logen och foderladan kunde uppskiftas med stolpar och halftimmer, halftross eller bräder. Logkistan

skulle vid hvardera ändan vara försedd med en lucka eller läm med en haspel innänför.

Om rust- och rothållare så önskade, kunde de uppföra nämnda hus äfven af andra byggnadsämnen än trä. Det var dem äfven obetaget att uppbygga fåhus utmed foderladan, afskildt från logen. Därtill voro de skyldiga anskaffa och tillhandahålla grenadjären fathylla, säng och bord i stugan, om detta äskades vid torpets tillträdande.

I allmänhet voro dock torpets byggnader uppförda större och bättre inredda än enligt ofvanstående bestämmelser. Eldstad förekom på många ställen äfven i kammaren. I stället för klädeskontor var en vind inrättad öfver bostadsrum och kammare o. s. v. Ladugårdshuset var oftast äfven större än det föreskrifna.

Grenadjärerna hade förutom skyldigheten att deltaga i anbefallda kommenderingar, öfningar och möten¹ samt att vid krigsuppbrott vara redo att gå ut i krig äfven andra åligganden. Så hade efter den 26 okt. 1850 antagne grenadjärer skyldighet att lika med andra sockenboar deltaga i kyrkobyggnad, då de icke voro i tjänstgöring. Enl. förordning af 1842 skulle grenadjär årligen utgöra tva dagsverken till församlingens kyrkoherde på denne senares kost och ett dagsverke på egen kost, men var befriad från all annan afgift till prästerskapet. Grenadjären ägde rätt att lösa sig från denna dagsverksskyldighet med penningar. Då grenadjär var upptagen af tjänstgöring öfver 4 månader, var han fri från detta åliggande under det året. Behöflig handräckning vid regementets förråd, orders fortskaffande, arbetsskyldighet vid trossbodarne och vid officerares boställshus (mot bestämd ersättning), visst deltagande i skallgång, skogseldars släckning och strömränsningsarbete, mot ersättning arbete hos rothållaren o. s. v. hörde äfven till grenadjärernas åligganden. Särskilda arbetskommenderingar utgingo äfven. Så deltog regementena t. ex. i arbetet med Göta kanal.

Hvarje efter den 4 aug. 1847 antagen korporal eller grenadjär var enligt sitt kontrakt skyldig att i länets sparbank insätta minst tre kronor årligen. Det på så vis samlade kapitalet fick i regel uttagas först vid grenadjärens afsked eller död. Då oftast vida större insättningar gjordes än den här nämnda, hade grenadjären vid sitt afsked en samlad summa som god hjälp till att bygga sig en bostad och understundom än mer.

Försvarsväsendet. De många årens fred efter 1814 äfvensom föreningen med Norge hade utbredd tanken på, att ett fredsbrott var något

¹ Under 1600-talet samlades manskapet hvarje söndag för att efter gudstjänsten exerceras. Gevären förvarades i kyrkornas s. k. vapenhus. Vid indelningsverkets införande höllos kompanimöten hvarje månad året om, förutom det årliga regementsmötet. Soldaten fick då bestå sig sin kost. Dessa kompanimöten upphörde emellertid så småningom. I stället samlades manskapet korpralskapsvis till kyrkparader vid kyrkorna vissa söndagar för mindre öfningar och instruktionsförhör. Vid garnisonskommenderingar och fängbevakningskommenderingar gafs äfven tillfälle till exercis eller instruerande i korpralskolor. Under senare delen af 1800-talet tillkommo för befäls utbildning särskildt därtill afsedda korprals- och underbefälskolor.

nära nog omöjligt. Detta oaktadt började indelningsverket från många håll anses otidsenligt. För beväringssamskapet, som tillkommit 1812, ansågs öfningstiden för kort. Röster började därför vid midten af 1800-talet att höjas för de indelta soldaternas ersättning med allmän värnplikt eller på ökad öfningstid för beväringssamskapet. Vid 1847—48 riksdag framlades äfven ett förslag till omdanande af armén. Men många tiotal af år gingo, innan man kom till målet. Från år 1849 började beväringen räknas som en del af hären, och från 1858 utsträcktes densammas öfningstid. Vid 1871 års urtima riksdag framkom general Rudolf Abelin — bördig från Östergötland — för tredje gången med förslag till ny arméorganisation, enligt de af 1867 års riksdag bestämda grunderna: stam af befäl och trupp jämte beväring med förökad tjänstetid samt lindring i rust- och roteringsskyldigheten. Men förslaget gick icke igenom, och någon ny arméorganisation kom icke till stånd på många år. Vid 1883 års riksdag framkom ett nytt förslag, enligt hvilket den indelta stammen skulle ersättas af värfvad stam och beväring. Östergötlands känslor för det gamla indelningsverket togo sig då uttryck i en adress till riksdagens ledamöter i de båda kamrarna, för att de skulle erhålla »så fullständig och oförtydbar kännedom som möjligt, om hvad det största flertalet af provinsens rust- och rotehållare, valmän samt befolkning i allmänhet tänka och önska» beträffande regeringens ofvannämnda förslag. Adressen härledde sig från K. F. Ridderstad, som äfven författat densamma, och som själf föranstaltade om namnunderskrifternas infordrande såväl från Östergötland som från en del andra län. Adressens undertecknare uppgingo till många tusental, hvaribland endast från Östergötland till bortåt 5,000 personer af alla samhällsklasser, hvilka önskade indelningsverkets bibehållande. Adressen utdelades inom riksdagen i såväl till text som namn tryckta exemplar. Det är bekant, att denna adress blef bestämmande för mången riksdagsman, då förslaget förekom samt afgjordes och förkastades. År 1885 afskrefs en del af grundskatterna, och en något längre öfningstid för beväringen tillkom. Vid urtima riksdagen 1892 erhöilo landtmännen den af dem begärda grundskatteafskrifningen. Samtidigt ökades beväringens öfningstid årligen till 90 dagar. Först år 1901 lades den allmänna värnplikten till grund för rikets försvarsväsen. Striderna om en ny härordning hade då inom riksdagen pågått i trettiofem år.

Skytterörelsen. Vid midten af 1800-talet började det fredliga lugn, som under flera årtionden varit rådande, att efterträdas af politisk oro och krigiska händelser. Detta gaf anledning till att äfven inom vårt land en fosterländsk rörelse utbredde sig, som till en början åstadkom riksdagsbeslutet 1858 om beväringens utsträckta öfningstid samt vid riksdagen i juni 1860 gaf anledning till tanken på militäriska öfningar inom rikets läroverk och skolor, hvilken tanke äfven förde till, att riksdagen till k. m:t öfverlämnade saken som ett önskningsmål. Men därjämte satte den krigiska stämningen fart i den efter exempel från England

från början af 1860-talet framträngande offervilliga skarpskytterörelsen, som innebar en af de ädlaste och vackraste lifsyttningar af ett folks själfständighets- och frihetskänslor, nämligen att genom en allmän frivillig folkbeväpning bidraga till landets försvar.

Den varmhjärtade, fosterlandsälskande skalden *Karl Fredrik Ridderstad*, som i sin ungdom tillhört svenska armén som officer, utfärdade redan i juni månad 1860 ett upprop för insamling till vapen åt skolorna, hvarigenom, som han framhöll, »hela vårt lands ungdom skulle uppfostras till vana vid vapnet, till sinne för försvaret samt till fosterländsk plikt-känsla att alltid vara beredd att värna hem och hård». Några månader senare samma år framkom R. med ett upprop — undertecknad afven af andra, som han därtill anmodat — att i orten bilda en skarpskyttekår, hvilket hade till följd bildandet af Linköpings skarpskytteförening, en af de första i vårt land och hvars förste ordförande och kårens förste öfverbefälhafvare Ridderstad blef. Efter hand uppstodo dylika föreningar i Östergötlands städer och i Motala samt från 1862 äfven å landsbygden.

Flera militärer äfvensom präster ställde sig i skarpskyttekårens tjänst och i deras led. Bland militärerna funnos likväl många, hvilka ansågo skarpskyttarne falla dem i ämbetet och armén tillräcklig för rikets försvar. Bland prästerna yttrade sig många mot, att öfningarna höllos på söndagarna. Om äfven bön hölls om morgnarna före och om aftnarna efter öfningarna, framhölls det, att folket försummade andakt och kyrkobesök. I Norrköping, där den kände historieförfattaren Karl Georg Starbäck med stort nit omfattade den fosterländska tanken på folkbeväpning, visades saken till en början från »tongifvande håll» en »förnäm ligkiltighet». Idén t. o. m. motarbetades, men »trots det förnåma föraktet och de rynkade näsorna gick saken framåt».

Efter en kortare tids tvekan tog k. maj:t hand om dessa frivilliga föreningar, och genom en kungörelse af 1861 bestämdes, att hvarje förening skulle omfatta ett visst område. Skarpskyttar i beväringens åldern befriades efter särskilda bestämmelser från första årets beväringssmöte. Konungen utnämnde kårbefälhafvarne. På så vis kom ett samarbete i detta hänseende till stånd emellan folket och regeringen till gagn för den fosterländska rörelsen. Riksdagen beviljade äfven anslag till inköp af gevär, instruktörsöfning, skjutpris och ammunition. I skarpskyttarnas led möttes medborgare af alla samhällsklasser, tjänstemannen bredvid köpmannen, handtverkaren, arbetaren och biträdet o. s. v., hvilket i sin mån bidrog till ett godt samlif och samarbete emellan skilda klasser, en viktig faktor för att närma de olika klasserna till hvarandra samt att stärka känslan för det gemensamma fäderneslandet. I sistnämnda hänseende kan ett exempel anföras från Linköping. På grund af Krimkriget hade den nedärfda hätskheten mot den östra grannen tagit ny fart i vårt land. Kom därtill, att ryska kejsaren vid denna tid aflyste alla ryska segerfester förutom Poltavafesten. Detta upptogs i vårt land som en utmaning. K. F. Ridderstad var

snart färdig att härpå gifva svar. I Östgöta-Correspondenten för den 2 juli 1862 föreslog R., att det svenska folket skulle i Stockholm resa en staty öfver Karl XII. Med stöd af detta förslag utfärdade kort därefter Linköpings skarpskytteförening en adress till rikets öfriga skarpskyttar om resandet af en dylik staty. Denna tanke upptogs sedermera af en under senare delen af månaden i Stockholm bildad kommitté, bestående af 18 personer af olika samhällsklasser och politisk ställning, hvilken kommitté sedermera fullföljde frågan.

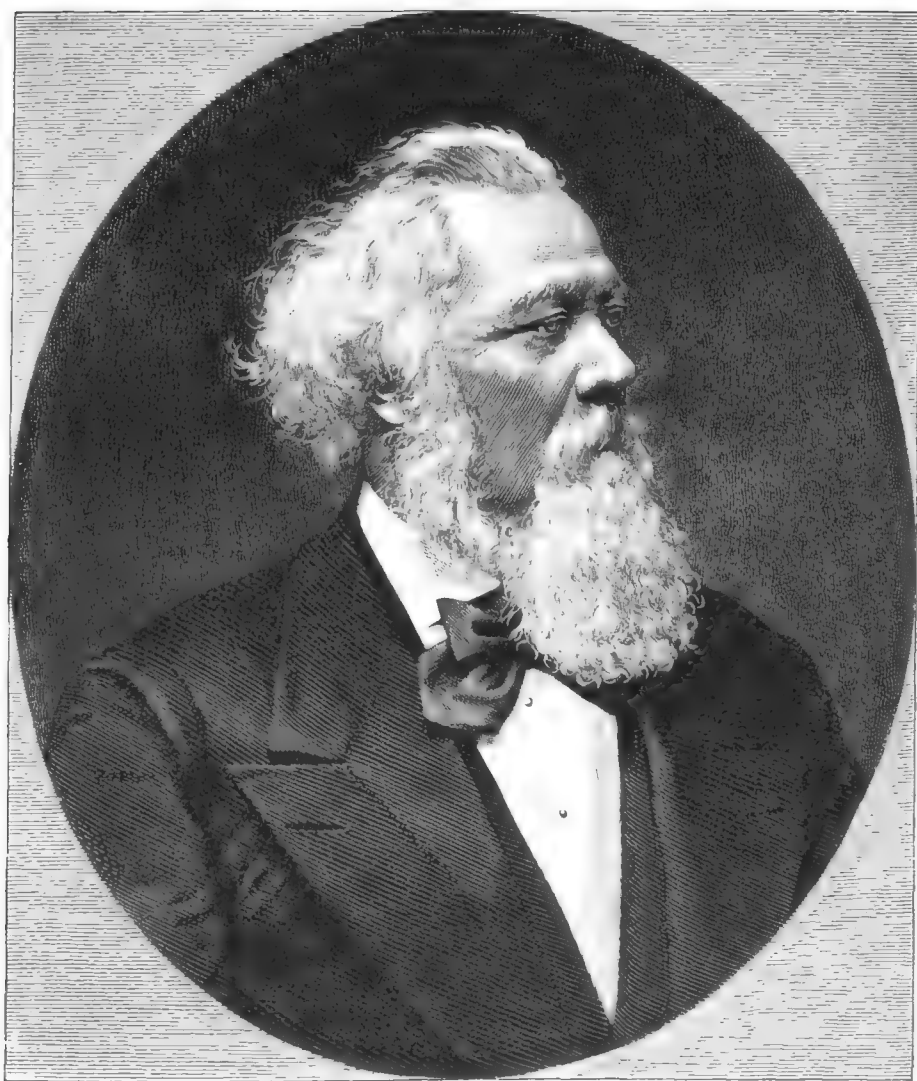
Skarpskyttarnas öfningar bestodo i exercis, marscher, skjutöfningar, fältöfningar o. s. v., åtminstone en gång gemensamt med ett par af arméns större öfningsläger. Uniformen var en mörk, blå eller på vissa orter grämelerad lifrock med svarta hornknappar, ljusare grå satinbyxor med lister i rockens färg, mössa eller filthatt med kokard, libbälte af svart lackerad läder med patronkök. Varmare årstiden begagnades hvita linnebyxor.

Redan mot slutet af 1860-talet började intresset för skarpskyttesaken att afmattas men fortgick här och hvar. Under senare delen af 1870-talet började den frivilliga *skytterörelsen* att taga öfverhanden och träda i stället för skarpskytterörelsen. Den tidsödande exercisen fick gifva vika för öfningar till vinnande af skjutförmåga. Norrköpings skyttegille var en af föregångarna för den nya rörelsen. Från år 1889 finnes i Stockholm en öfverstyrelse, hvilken utgör ett föreningsband emellan Sveriges samtliga skytteföreningar och i öfrigt arbetar för skytterörelsens bästa. År 1893 fick denna styrelse förtroendet att vara mellanhand emellan k. m:t och de bildade skytteförbunden. Under en god enhetlig ledning och organisation har skarpskytterörelsens arftagare, skytterörelsen, utvecklat sig på ett storartadt sätt. Sveriges riksdag lämnar årligen stora summor i anslag.

I Östergötland har provinsens skytteförbund alltjämt visat en synnerligen stor lifaktighet med ständigt ökad intresse för öfningarna samt ökad skjutskicklighet. Äfven kvinnor hafva — om ock undantagsvis — deltagit i skjutöfningarna. Förbundets medlemsantal ökas årligen, och landstinget lämnar förbundet penninganslag.

Karl Fredrik Ridderstad. Under i det närmaste femtio år tillhörde Ridderstad Östergötland. Redan genast vid sin hitkomst började han taga verksam del i arbetet för de allmänna angelägenheterna. Ingen har hvarken före ej heller efter honom under *så lång tid* och med en sådan kraft arbetat för och *haft ledningen* inom Östergötland i hvarje fråga, som berört eller befordrat rikets eller provinsens bästa och framåtgaende (fig. 247).

Olika samhällsklasser. Ingen tid har så som den nu skildrade, blandat de olika samhällsklasserna med hvarandra, och detta i allt raskare fart ju närmare vi komma den senaste tiden. Under förra delen af 19:e arhundradet intog *adeln* visserligen sin gamla nedärfda plats som rikets första stand. Men här i Östergötland lefde många af adeln

I. FALANDER.

247. Karl Fredrik Ridderstad.

i allsköns lugn på sina gods och gårdar utan att ägna det intresse åt landets allmänna angelägenheter, som en del af deras förfäder gjort.

Då representationsreformen under 1840-talet började att på allvar afhandlas i Östergötland, var nog större delen af inom provinsen boende adelsmän emot den adliga själfskrifvenhetens borttagande. Reformvänner voro bl. a. medlemmar af släkterna v. Post, Gyllenkrook, Lagerheim, Ridderstad, Sinclair, Drake, Bergensträhle, Klöfversköld, Vult von Steijern, Peresvetoff-Morath, Odelstjerna, De Besche, Stuart, Carpelan, Silfversparre, Klingspor och Montgomery samt måhända ännu flere.

38—130727. *Ridderstad, Östergötlands historia.*

En annan fråga, som på 1830- och 1840-talen föranledde mycket tal, var frågan om lika arfsrätt för son och dotter. Här hade adeln och bönderna ett gemensamt intresse, ty för dem gällde den gamla bestämmelsen, att dotter ärfde endast hälften mot son. Vid riksdagen gick frågan igenom 1845 hos de tre ofrälse stånden men förkastades hos adeln, som därmed visade, att den icke ville stå under samma allmänna lag som det öfriga svenska folket. Konungen stadfästade emellertid den lika arfsrätten den 19 maj samma år. Stämningen bland de adliga inom Östergötland i afseende å lika eller olika arfsrätt synes framgå af följande samtidigt nedskrifna omdöme: »Ingen har kunnat undgå att märka, hurusom, med nästan blott ett enda enstaka undantag, alla de — antalet är ganska ringa —, som f. n. här inbilla sig utgöra ett slags notabiliteter inom den byråkratiska fraktionen, blifvit på det högsta uppskrämda och bekymrade öfver detta resultat; i öfrigt däruti icke ens gillade af andra än personer, hvilkas prelatensiska eller aristokratiska läge är af egenskap, att de — med eller mot bättre vetande — likväl anse sig böra tro på ofelbarheten hos de riksmötets chefer, som af alla krafter sökt motarbeta icke endast folket utan äfven konungen och regeringen. Antagandet af den lika arfsrätten har sålunda gifvit anledning till några brutala yttranden från en och annan.» Vid riksdagen hade länets höfding, Palmstjerna, uppträdt emot förslaget. Endast detta var ju för mången tillräckligt att bestämma sin ställning i afseende å den lika arfsrätten. Ty ledsamt nog har det i alla tider varit lätt för ett flertal att uppgifva sina egna åsikter samt i öfrigt hvad som helst för att, som det heter, »stå väl hos landshöfdingen».

I afseende å representationsförändringen blef det, ju längre tiden skred framåt, allt tydligare för de adliga, att det icke lämpade sig med tidens anda, att hvarje adlig släkt skulle äga säte och stämma i riksdagen och deltaga i afgörande af rikets angelägenheter. Medgifvas måste likväl, att många i det längsta sökte att genom bibehållande af föräldrade företräden hålla adeln såsom ett från de öfriga samhällsklasserna afskildt stånd. Och det är långt ifrån utan, att icke dylika försök understundom göras än i dag eller att det icke ännu finnes personer af adlig släkt, som anse sig berättigade att draga fördel af sin ärfda adelstitel.

Vid riksdagen år 1809 beslutade adeln att för framtiden erlægga mantalspenningar, att bevillningen skulle blifva lika för frälse- och skattejord samt att afstå från rätten att uteslutande besitta säterier. Efter hand har från denna tid adelns egendom å landet alltmer minskats. Ännu kring midten af 1840-talet ägde likväl 188 adelsmän inom Östergötland tillsammans 1,173 $\frac{1}{2}$ hemman, hvaraf 4 ägde 30—40 mantal, 45 10—30, 106 1—10, 33 mindre än 1 men ingen mindre än $\frac{1}{8}$ mantal, hvilket utgjorde ej fullt $\frac{1}{4}$ af mantalen inom provinsen. Sedermera har ett betydligt antal egendomar genom köp öfvergått i andra händer. Af

fideikommisssegendomarna ägas, med ett obetydligt undantag, alla — tillsammans i det närmaste 269 mantal — af adliga släkter.

Medlemmar af adliga släkter voro förr företrädesvis jordägare eller ägnade sig åt den militära eller civila tjänstemannabanan. Numera återfinnas adelsmän inom alla samhällslager. I regel kan det sägas, att vid befordringar inom statens ämbets- och tjänstemannakårer gäller det numera icke något att tillhöra adlig släkt. Och i det allmänna lifvet torde det icke tagas i betraktande, om icke i vissa fall vid ingående af äktenskap.

Prästerskapet. Många ingingo i lärostandet under denna tidsperiod, nu liksom tillförne, för att få sitt lefvebröd eller, som biskop von Rosenstein år 1820 yttrade vid ett prästmöte i Linköping, på grund af »oduglighet till andra yrken, utan kunskaper och arbetshåg, utan allvarlig religionskänsla, utan bön, utan tro, utan helgelse». Måhända von R. var väl sträng i sina ord, om ock i dessa ord lag mycken sanning. Hans efterträdare biskop Markus Wallenberg ansåg sig 1827 kunna vitsorda »den oafbrutna sorgfällighet hvarmed prästerskapet uppfyller sina förbindelser» samt, tillägger han, »gör sig förtjänt af allmänhetens bifall och aktning».

»Prästernas egen vandel», skriver G. Vestling i en afhandling om *Den religiösa ställningen inom Linköpings stift under 1800-talet*, »verkade långt ifrån alltid uppbyggande. Deras föredöme var mången gång visst icke det bästa. Konsistoriets protokoll förmåla om, att t. ex. svordom och dryckenskapslasten ingalunda voro sällsynta bland prästerskapet. Ehuru den tidens folk ej måtte nykterhetsgraden med samma stränga mått som vår samtids nykterhetsifrare, förekommo dock anmälningar i domkapitlet då och då af präster, som fallit för denna last. Ganska många prästmän skötte ämbetet som legoherdar och togo det så bekvämt, som omständigheterna medgäfvö och kyrkolagen kunde tolerera. Den brinnande nitälskan för själavården saknades. Där icke nyssnämnda fel vållade lojheten, kunde den framkallas af t. ex. ekonomiska intressen. Från början af 1850-talet omförmäles i konsistoriets protokoll, hurusom en kyrkoherde åtalades för delaktighet i stöld af kyrksilfret i den församling, där han var anställd, och att han jämväl befanns vara saker till brottet. Naturligtvis funnos äfven samvetsömna präster, men den allmänna tonen var ganska förvärldsligad». Stiftets biskop var då Johan Jakob Hedrén, men trots varningar och förmaningar kunde han »icke förebygga, att sockenprästernas ämbetsauktoritet var i sjunkande». Till och med än i dag hör man talas om östgötaprästers försumlighet i ett och annat hänseende, t. ex. i att icke taga emot på förut bestämda expeditionstider äfvensom i andra tjänsteförrättningar. Det är dock — för kyrkans egen skull — att hoppas, att dylikt tal endast undantagsvis är berättigadt.

Prästernas förhållande till den religiösa rörelsen är förut omnämnd (sid. 547).

Borgerskapet. Redan före 1866, då borgerskapet upphörde som riksstånd, hade en och annan af adlig släkt inträdt bland borgerskapet genom att ägna sig åt handel eller genom att vara ägare af någon yrkesaffär. I Östergötland var det äfven som den förste adelsmannen inom riket valdes till riksdagsman i borgarståndet. Borgerskapet inom Östergötland sammanhålles numera egentligen endast genom inom dem sedan olika tider bildade föreningar och kassor.

Bönderna eller den ursprungliga svenska befolkningen, från hvilken stånden utgått, hafva från 1800-talets början och till den dag, som är, hunnit att på ett bemärkansvärdt sätt utveckla sig eller växa sig starka samt intaga nu en samhällsställning jämnod med hvarje annan samhällsgrupps. Detta gäller visserligen egentligen de s. k. stor- eller herrbönderna. Men detta är så mycket mer förvånande, som det ännu mot slutet af 1700-talet mycket sällan förekom förmögnare bönder i Östergötland. Men äfven de s. k. småbönderna och mindre arrendatorerna uppträda i regel på ett hedersamt sätt. Och man skall ofta äfven bland dem påträffa goda hufvuden med förmåga äfven utom jordbrukets skötande, såsom t. ex. i att skrifva tillfällighetsvers, komponera eller i förmåga att handtera ett eller annat musikinstrument o. s. v. Att bonden eller odalsmannen länge var förbisedd, veta vi väl af historien. Och ändock har Sverige aldrig kunnat vara utan sitt bondestånd. Jag vill anföra ett exempel, hur man ansåg en bonde här i Östergötland ännu så sent som år 1836. Då Östergötlands enskilda bank skulle grundas, voro en hel del personer samlade till sammanträde, »mer än 50 af ridderskap och adel samt ståndspersoner», men äfven en bonde var tillstädes. Öfver de närvarande uppgjordes och offentliggjordes en förteckning, i hvilken alla uppräknades i bokstafsordning förutom bonden Anders Nilsson från Åbylund, som i förteckningen kom — sist och efter en komminister, hvars namn började med Ö. Denne bonde hade dock såsom riksdagsfullmäktig tillhört rikets ständer. Och detta kunde ske endast 30 år före 1866 års representationsförändring!

Genom folkskole- eller folkhögskolebildning samt genom inhämtande af kunskaper vid de allmänna läroverken har bonden vetat att höja sig. Och därtill kommer hos det stora flertalet den kärnfulla bondekaraktären med det medfödda klara och oförvillade omdömet och förståndet. De flesta bönder i Östergötland äro till sin politiska uppfattning konservativa, men äfven de liberala åsikterna hafva sina anhängare.

Som ett bevis på östgötabondens trohet mot sin konung och sin kärlek till fosterbygd och fädernesland behöfver här endast nämnas bondetåget till konungaborgen i Stockholm år 1914.

Bönderna äga nu en betydligt större del af Östergötlands jord än tillföre, men äfven dessa börja alltmer att vilja draga sig från jordbruket. Frågan har äfven varit före, huru bondeklassen skall kunna bevaras, och jorden förblifva i de gamla bondesläkternas ägo. Undergräfvandet af den talrika bondeklass, som icke är själfägande utan

innehar arrenderad jord, torde i ännu högre grad än den själfägande fortgå. I sedligt hänseende och i nykterhet står bonden i jämbredd med öfriga samhällslager. Förr i tiden ägnade sig böndernas söner, då de studerade, hufvudsakligen åt prästeståndet. Numera blifva de äfven officerare, underofficerare eller civila tjänstemän. Karl XIV Johan såg på sin tid gärna, att bondsöner uppfostrades till officerare, och han t. o. m. bekostade en och annan bondsons uppfostran till officer. Bland dessa kan här nämnas Anders Peter Nordell från Kärna socken, som sedermera blef kapten vid Första lifgrenadjärregementet.

Den svenska bonden, som under århundraden varit tillbakasatt och hufvudsakligen ansetts duga att pressa, då riket behöft hans personliga eller ekonomiska uppoffringar, har i vår tid vetat att åter göra namnet bonde ärdt och aktadt, såsom det ursprungligen var, då det svenska samhället började uppbyggas och ordnas, vid hvilken tid bönderna voro de förnämsta i samhället och äfven de bestämmande. Sitt största uppsving i sin ställning hafva bönderna gjort i och med det nya representationsskickets införande.

Torparna. Den s. k. torpareklassen inom provinsen har under senare tider undergått en småningom skeende ombildning, som härleder sig från de i många afseenden förändrade förhållandena å landsbygden. De under de sista årtiondena mer än fördubblade arbetsprisen, det intensivare jordbruket och jordbruksarbetarnas obenägenhet att binda sig vid längre kontrakt torde kunna anföras såsom de hufvudorsaker, hvarför de förut brukliga torpkontrakten mer och mer öfvergifvits. De mer aflägsset belägna och större torpen hafva öfvergått till arrendegårdar, och å de återstående hafva till följd af den nya arrendelagen aftalen fått karaktären af arrenden, delvis utgående i bestämda dagsverken, men där jordägaren och den förutvarande torparen för öfrigt betinga sig full betalning för ömsesidiga prestationer. Slutligen hafva å en del torp antagits bofasta daglönare, som allt efter årstiden arbeta för olika dag- eller timpenning och som själfva anskaffa sitt behof af lifsmedel och bränsle. Torparen har på detta sätt kommit i ett läge, som motsvarar andra arbetare eller arrendatorer, och stegringen i arbetsprisen kommer honom till godo. Att torparen fortfarande bibehålles såsom bofast jordbrukare synes med denna ombildning icke rubbas.

Arbetarna. Huru en arbetare i början af 1800-talet hade det, framgår af följande upplysningar, hämtade från förhållandena i Linköping vid denna tid. De i staden boende arbetare, som därstädes ägde »försvarsrätt», voro mycket beroende af höga vederbörande, hvilka härvidlag voro konungens befallningshafvande samt i närmaste hand borgmästare och råd. Utan magistratens tillståndingo icke arbetarna lämna staden. Likaledes bestämde magistraten priset för utfördt arbete. År 1806 utfärdades sålunda förbud för »de i staden varande arbetare, som under namn af timmermän, murare och arbetskarlar åtnjuta försvar», att lämna staden utan magistratens skriftliga tillstånd samt under förbindelse

att på kallelse återkomma, och detta allt vid påföljd, att den motvillige skiljes från försvarsrätt som arbetare i staden. Hvad arbetsprisen angår, hade k. befallningshafvande och magistraten år 1797 gemensamt beslutat att bestämma den taxa, enligt hvilken stadens timmermän samt arbets- och försvarskarlar af alla slag skulle arbeta åt stadens invånare. För att gifva ett exempel på arbetsprisen nämnes, att enligt taxan af år 1815 hade för en arbetsdag af 12 timmar en timmerman 32 sk. (67 öre), en arbetskarl 24 sk. (50 öre) och ett kvinnfolk 16 sk. (33 öre), allt riksgäld. Ondt om arbete var det äfven emellanåt, särskildt vintertiden. År 1808 t. ex. kallades stadens samtliga timmermän och arbetskarlar till inställelse å rådhuset för att höras, huruvida de under vintertiden, då de i staden saknade all förtjänst, ville antaga vinterarbete vid örlogsfloktan i Karlskrona. Emellanåt voro dessa arbetare skyldiga utföra arbete för stadens räkning. Sålunda kallades de 1817 till rådhuset i och för öfverenskommelse om vissa dagsverken utan betalning vid stadens allmänna vattenhämningsplats. Och så fortgick det under årat.

Det var först under 1880-talet, som arbetarefrågan i vårt land trängde sig fram i förgrunden bland de angelägenheter, som påkallade de styrandes uppmärksamhet och inskridande. Arbetarna, som i större antal sammanfördes till städerna och nybildade fabrikssamhällen, sökte ock att höja sin ställning, och de togo vid denna tid sin sak i egen hand genom bildandet af fackföreningar. Samtidigt vann socialdemokratien insteg i vårt land, hvarigenom politiken inblandades i arbetarerörelsen. Följden blef en stark organisation, som helt enkelt i hast gjorde Sveriges arbetare till en makt i samhället. Att Östergötlands arbetare därvid ställde sig i gemensam förbindelse med Sveriges öfriga arbetare är naturligt. Som stridsmedel begagnades arbetsinställelser, som dock länge förflöto utan oro och svarighet, ehuru besvarade med lockout. Den svåraste af dessa arbetsinställelser blef storstrejken år 1909, da militär förlades här och hvar vid de större arbetsplatserna inom provinsen. Af en till kommerskollegii afdelning för arbetstatistik ingifven redogörelse framgår, att i Östergötland voro de redovisade arbetsställesnas antal 301 med 16,674 arbetare, däraf Norrköping med resp. 145 och 8,705, Linköping med 38 och 708, Söderköping med 6 och 79. Af de från Östergötland redovisade 301 arbetsställena voro 151 arbetsgifvare organiserade, och af de 16,674 i konflikten deltagande arbetarne voro 11,532 organiserade. Af samtliga 6,983 redovisade arbetsställena hade från 3,663 uppgifvits bestämda förlustbelopp, och dessa uppgingo för hela riket till 20,311,954 kr., däraf för Östergötland i städerna 464,539 kr. och på landsbygden 332,140 eller sammanlagdt 796,679 kr.

Arbetsklassens lefnadsförhållanden hafva i betydande grad blifvit förbättrade genom stegring i arbetslönerna, äfvensom genom en utsträckt politisk rösträtt. Bildningen, arbetsskickligheten och deltagandet för samhällsangelägenheter hafva hos arbetarna stigit på senare tiden. De äro medvetna om, att kapitalet, intelligensen och arbetsförmågan äro

krafter, utan hvilkas samverkan industrien icke kan bestå. Det klasshat, som finnes bland arbetarna, är därför svårt att förklara. Men ingen kan rättmätigt misstycka, att arbetarna genom lagliga medel sökt att höja sina lefnadsvillkor. Ett ofördelaktigt förhållande, icke minst för arbetarna själfva, är det tryck, som de s. k. organiserade arbetarna vilja öfva på de oorganiserade genom att genom hot, smädelser och öfverfall söka förhindra dessa senare från att arbeta. Endast genom att hålla sig inom rättsordningens gränser kan arbetaren nå sitt mål att få den arbetslön, som med rätta bör tillkomma honom, hvarvid dock hänsyn alltid måste tagas till de vid olika tid bestående förhållanden å världsmarknaden. Det är endast på laglig väg önskade förbättringsmöjligheter kunna beredas.

Tjänarna. Äfven det stora flertalet af dessa har gått framåt i hyfsning från början af 1800-talet. Men ännu finnes åtskilligt öfrigt att önska hos en del af dem, särskildt bland den mognare ungdomen. Själfsväld och råhet förekomma icke sällan. Den sansade tukt och själfbehärskning, som böra finnas hos hvarje människa, saknas understundom och föranleda svårigheter emellan husbönder och tjänare. Lönerna hafva betydligt höjts och detta allenast under de senaste tre tiotalen af år. Inrättandet af offentliga arbetsförmedlingsanstalter har visat sig fördelaktigt såväl för husbönder som tjänare. Bristen å folk, som vilja åtaga sig skötseln af ladugårdar, har å senare tider ar från år blifvit allt större, oaktadt dylika kunna betinga sig högre betalning. För gifta arbetare är anledningen härtill, att många af dem hellre söka annat arbete än att hustrun skall nödgas åtaga sig mjölkningsskyldighet.

Mången af den tjänande klassen anser det numera förnärmande att benämnas dräng. Benämningen piga är bortlagd åtminstone i städerna.

Det icke bofasta folket. Lättingars, tiggares och landstrykares antal har under årtiondens förlopp minskats, icke minst sedan ridande polis på senaste tiden blifvit utstationerad inom provinsen.

De ålderstigna, sjuka och fattiga. Vården af dessa har med tiden blifvit allt mänskligare. Fattighus, förenade med sjukrum, gifva dem snygga husrum och fullt underhåll. Den enskilda välgörenheten förbättrar någon gång deras kost. Den gamla benämningen fattighus har börjat utbytas mot alderdomshem och namnet fattighjon mot underhållstagare.

Lefnadssätt, seder och bruk. Att lefnadssättet under ett århundrade i mångt och mycket skiftar, är förklarligt. Men i ett afseende är det lika, nämligen däruti, att det alltid finnes människor, hvilka lefva som de böra, och andra, som lefva på motsatt sätt. I det hela vill man dock gärna se, att det härvidlag som i andra förhållanden gått till ett bättre. Samfärdselns underlättande, ångans och elektricitetens användande, många andra uppfinningar, förändringar i religiöst hänseende, nykterhetsrörelsen under tidigare tid, återuppvaknad i en senare, utvidgad näringsfrihet, den nationella utvecklingen, socialdemokratiens utbredande, sam-

hällsklassernas närmande till hvarandra, arbetarnas förbättrade ställning, kvinnoemancipationen, det ökade välståndet i allmänhet och därmed följande ökade anspråk på lefnadsvillkoren, folkupplysningens höjande, ökad läslust, förbättrade bostadsförhållanden, själfstyrelsen, betingad af nya kommunallagar, sjukvårdsväsendets utveckling, förändrade militära förhållanden, det uppvaknade intresset för kroppslig idrott samt friluftsoch turistlif, allt detta och mycket mer har under hand gifvit ny riktning åt lefnadssättet.

Sedlighet och laglydnad stå inom Östergötland högt. Redbarhet och ordhällighet äro utmärkande drag för Östergötlands folk. Hvad en östgöte icke tillåter är, att man söker förödmjuka honom. Han tillåter icke ohöflighet, men är själf icke heller ohöflig, om han icke känner sig därtill tvingad. Gästfriheten är stor. Kroppstyrkan är förenad med sinnets kraft.

Att skiftningar finnas i lefnadssättet inom olika åldrar och olika samhällsklasser är gifvet, liksom icke alla inom samma klass få dömas på samma sätt. Ännu finnes hos en viss del af den mognare ungdomen mycken råhet och förvildning i sinnen och seder. Svordomar, öfverflödigt begagnande af tobak i alla former, dryckenskap och simpla grofheter i talet äro vanliga. De s. k. ligapojkarnas framfart, särskildt i städerna, är väl känd. Å andra sidan finnas många, hvilka taga del af och tillägna sig frukterna af det rika och välgörande upplysningsarbete i kristligt och kulturellt hänseende, som framträder i vår tid. Värnpliktstidens förlängning gifver numer mot förr bättre tillfälle att under öfningstiden lära känna ungdomen och dess uppfattning af lifvet. Vid undersökning häraf finner man hos ett stort flertal en råhet, som lätt leder tanken till, att de själfva anse sig duktigare i samma mån som de uppträda och yttra sig rätt. Det är dock icke numer som förr berättigadt att anse krigar- och lägerlifvet vara sådant, att det i och för sig inverkar förråande. Orsakerna kunna närmast sökas i uppfostran redan i barnåren, hvilken oftast är slapp med för mycken frihet, så att barnen redan vid denna tid blifva själfrådiga och brista i lydnad mot föräldrar och sedermera mot husbönder eller förmän. I stället för att låta barnen deltaga i arbete och förekommande sysslor låter man dem tillbringa sin tid i sysslolöshet och i dåliga sällskap. När de senare i skolan hållas till tukt och goda seder, taga föräldrarna ofta sina barn i försvar mot lärarna. Skolan rent af förhindras understundom att utföra det uppfostrande inflytande, som afses med densamma. En annan orsak är den njutningslystnad i ohämmad frihet, som alltjämt synes tilltaga.

Hvad nu själfva lägerlifvet och de militära förhållandena beträffar. skall man finna, att oförståndiga öfverdrifter i disciplinen numera icke förekomma, äfven om en del, som icke förstå, hvad härvidlag är nödvändigt, klaga. Oaktadt råheten äro bestraffningar sällsynta. Det brutala sätt, som för icke länge sedan visades truppen från vissa af befälet, har förbytts i ett välvilligt sätt. Behandlingen af truppen är fran

befälets sida lika öfver lag. Det stora flertalet begagnar kronans kläder. Alla äro som jämställda kamrater och all stånds- och klasskillnad är bortfallen. Men så äro de också lika klädda, hafva lika arbete, behandlas lika, äta vid gemensamt bord lika mat och sofva på lika bädd af halm. Det är en tid — denna tjänstetid — som genom sin klassutjämning borde verka godt för framtiden.

Skärskådas de värnpliktiges uppfattning om tjänstgöringen, torde det nog vara många, som anse vapenöfningarna som ett nödvändigt ondt. De hafva icke satt sig in i värnpliktens betydelse och den både för dem själfva personligen och för fäderneslandet viktiga uppgift, de hafva att fylla i och med värnpliktens utgörande. Hvarje värnpliktig bör inom sig hafva den ansvarskänslan, att han bereder sig icke till någon lek utan för det allvarligaste af allt här i lifvet: kriget.

Nykterhetssträfvandena hafva under senaste århundrade vid skilda tillfällen tagit uppmärksamheten i anspråk. År 1800 utkom en ny brännvinsförordning, som ansågs leda till en förbättring i superiet. Enligt densamma fick i städerna brännas för hvarje man i 15—63-årsåldern 31,4 liter och för hvarje mantalsskrifven kvinna hälften däraf. År 1900 var medelsiffran för hvarje invånare omkring 8 liter. År 1809 frigafs husbehofsbränningen, hvilket ökade dryckenskapen. Brännvin användes allmänt och ansågs, måttligt njutet, hälsosamt. Ett rus ansågs bland alla samhällsklasser såsom nära nog berättigadt och hos ungdomen såsom duktigt. Sedermera hafva tillkommit åtskilliga brännvinsförordningar. Det är ju möjligt, att de i sin mån bidragit till brännvinsbrukets minskande, men hufvudsakligen är det likväl den folkmening, som skapats genom behjärtade mäns uppträdande mot dryckenskapslasten samt det upplysningsarbete som bedrifvits, hvarigenom man lärt känna alkoholens skadliga verkningar, hvilka åstadkommit förbättring. Ännu återstår dock mycket att göra. De frireligiösa, godtemplarrörelsen och blåbandsföreningarna hafva sin goda andel i nykterhetsarbetet. Öfverlåtelsen af all brännvinshandel uteslutande åt bolag samt införande af det s. k. motbokssystemet torde närmast föranleda till, att den allmänhet, som nödgas begagna bolagen som mellanhand, erhåller dåliga varor till höga pris. Att äfven i Östergötland undantagsvis personer finnas, hvilka begagna denaturerad sprit, antiseptiska blandningar, eau de cologne m. m. som rusmedel, är bekant.

Hvad som särskildt väcker uppmärksamheten äro de storartade förbättringar, som, i synnerhet på de senaste årtiondena, efter hand inträdt i afseende å bostadsförhållandena. I städerna voro ännu på 1820-talet och möjligen ännu längre fram en del mindre hus täckta med torf. Hus med orappade väggar såväl inom- som utomhus finnas ännu vid denna tid. Stenhus voro mindre vanliga. I Linköping var t. ex. den i början af 1800-talet uppförda stora teaterbyggnaden uppförd af timmer. Delvis voro t. o. m. ytterväggarna endast af bräder. I de större städerna Norrköping och Linköping få numera endast vid vissa gator

bostäder uppföras af trävirke. Till det inre voro rummen ofta låga. Att många gamla byggnader såväl i städerna som på landsbygden ännu återfinnas är gifvet. I köken voro stora öppna spisar. På 1850-talet började spisar af järnplåt att användas, hvilka dock snart efterträdades af järnspisar. I köken voro ofta under golfven stensatta källor med en läm i golfvet, ur hvilka vattnet hämtades. Tamburer med eldstäder voro sällsynta. Oftast funnos icke alls några dylika. Möbleringen i rummen var i allmänhet mycket enkel. Det var i början af 1800-talet endast de förmögna, som hade något dyrbarare inredning. Småningom började emellertid såväl i städerna som å landet bättre byggnader med två våningar och större fönsteröppningar att uppföras. Taktäckningen på landsbygden bestod ännu på 1820-talet oftast i mangården af bräder med därpå lagd halm eller näfver och torf samt å ladugården af halm. Tegeltak å boningshus och bodar började då komma i bruk bland den förmögna allmogen. Byggnadernas rödfärgning brukades vid denna tid på sina ställen. Ladugården täckes numera med spån.

Folk af olika klasser voro gifvetvis olika bebodda. En grenadjär hade rätt till stuga med kammare, den senare utan spisel. En kapten och kompanichef hade 4 rum och kök. Ett äldre komministerboställe med torftak hade stuga, kök och kammare med små fönster och väldiga spisar. Innanfönster hafva först efter hand kommit till. Sängkläderna blefvo om dagarna kalla och uppvärmdes till natten med s. k. sängvärmare af mässing, hvilka fylldes med varm sand eller aska och ställdes in under täcket. Först i våra dagar tillkomma alla de »nutida bekvämligheterna». Rummen ombonas med den största sorgfällighet. Värmeledningar, vare sig med vatten, ånga eller elektricitet, börja att införas, äfvenså varmvattensanordningar. Vattenledningar finnas i flertalet städer, likaså elektriskt ljus, hvilket blir allt vanligare äfven å landsbygden. Gas användes vid kokning o. s. v. Talgjus och stearinljus användas ännu.

I afseende å klädedräkten kan nämnas, att ännu i midten af 1800-talet begagnades här och hvar i Östergötland — äfven på slättbygden — fullständiga mansklädnader af skinn, såsom barskinnspäls, älghudsbyxor, läderstöflar, skinnväst och luden mössa. Någon allmän landskapsdräkt är icke känd. Kvinnorna sägas i vissa trakter begagnat röd kjol, svart kofta och ljus schalett. Den för männen längst begagnade särskilda dräkten var Vångadräkten, bestående af svart jacka eller långrock, svarta knäbyxor, hvita yllestrumpor samt skaftstöflar, dock icke högre skaft än att strumporna delvis syntes, glada (ett slags luden mössa) eller svart filthatt, hvarjämte äfven till söndagsdräkten hörde förskinnnet, öfverst med olivfärgade skinnbeläggningar. Piskan liksom den korta tobakspipan af metall medföljde gärna. Redan under medeltiden klagades öfver tjänarnes öfverflöd i afseende å kläder (sid. 215). Och så har alltjämt under tidernas lopp talats om, huru enkelheten i klädedräkt — äfvensom i lefnadssätt — börjat att försvinna. Numera kan det med fog sägas, att en utjämning mer och mer försiggått på alla områden, så att någon

större skillnad icke finnes i lefnadsvanor emellan stads- och landtbefolkningen samt emellan arbetsgifvare och arbetare inom handtverkarnas och de mindre jordbrukarnas klass. Fracken håller sig fortfarande sasom särmärke för de förmögnare. Allmogens klädedräkt af vadmal och hemväfda tyger har numera i det närmaste blifvit utträngd af beklädnad af fabriksväfnader. Landsbygdens befolkning följer numera äfven gärna de växlande moderna. Lefnadsförhållandena äro äfven nu betydligt gynnsammare för alla folklager än de voro för blott en mansålder sedan. Hvad själfva födoämnena beträffar, så har begäret efter god och närande mat stigit hos alla. Inom de förmögnare samhällsklasserna, som hafva tillfälle att lefva t. o. m. i öfverflöd, om de så önska, anser man sig kunna förmärka, att det öfverdåd i mat och dryck vid gifna midagar och festliga samkväm, som var vanligt ännu under 1800-talets senare årtionden, aftagit i afseende å mat i ett färre antal rätter och i afseende å vin i ett färre antal vinsorter. Detta är nog i flera fall betingadt af de på senare tiden höjda matvaruprisen, som blifvit en följd af arbetarnas förhöjda löner och därmed följande köpkraft. Prisen å vinerna hafva stigit genom högre tull. Allmogen har ända till senaste tid lefvat till största delen af vegetabilisk näring, såsom bröd, välling, gröt, grynkorf, potatis och andra grönsaker, till hvilket den animaliska födan af fisk, fläsk, kött o. s. v. endast utgjort »sofvel». Och så är det ännu mångestades. Det nyttiga sammalna brödet bortlägges, och allt allmännare håller man sig uteslutande till bröd af det fina siktmjölet. Den gamla seden bland de burgnare att göra nyårsuppvaktningar eller nyårsbesök hos hvarandra upphörde under senare delen af 1870-talet. I stället infördes bruket att till hvarandra — äfven å andra orter boende — sända telegrafiska hälsningar, jul- och nyårskort, ett bruk, som tidvis i hög grad försvärat arbetet vid dessa tider för telegraf- och postverken. Nöjeslivet har genom ett ordnat sport- och idrottsväsende tagit en del nya former. Dramatiska föreställningar gifvas numera äfven i det fria. Teaterhus äro därjämte på senare tid anordnade här och där å landsbygden. De mest omtyckta nöjena i städerna äro dramatiska föreställningar, konserter, cirkus- och biografföreställningar, offentliga baler, vaxkabinett o. s. v. Nöjena å länets landsbygd hafva ökats i omväxling och antal.

För de bredare lagren hafva de olika städerna lämnat eller anordnat fria platser, där dessa kunna under den vackrare årstiden få i naturen njuta af friluftslif på sina lediga stunder. I Norrköping finnes en folkpark äfvensom en förströelseplats, kallad Hultet. I Söderköping finnes Ramundershäll. I Vadstena och Motala idkas friluftslif genom segling och rodd å Vättern. I Linköping har man nöjt sig med att för den förmögnare klassen uppbygga en värdshuslokal, utan att det minsta tänka på de mindre bemedlade klasserna eller på dem, som icke känna någon njutning af spritångorna.¹

¹ I öfrigt har man där, demoraliserande nog, åtminstone i ett fall från visst håll genom att antyda, att enskild person tillhörande betesmarker »redan nu användas såsom lekplats

Vidskepelse och tro på det öfvernaturliga börja alltmer att helt och hållet försvinna men torde återfinnas i mer aflägsna bygder hos de äldre. Ännu kvarfinnes ett och annat bruk från flydda tider. Den gamla seden att skjuta ned hanen på midsommarstången i afsikt att därmed få skörden förstörd för en misshaglig granne fortlevver än i dag i vissa socknar. Hanen anses som ett fruktbarsväsens, och i många stugor finnes en af olika ämnen tillverkad tupp, hängande i taket, för att en god egen skörd skall bekommas.

Ett gammalt bruk, som ännu ofta förekommer å landet, är den saluterung som verkställes af grannar vid bröllop. Hundratals skott kunna aflossas. Det är icke alltid, som allt härvid aflöper lyckligt. Den gamla seden att resa midsommarstång börjar aftaga. Familjebanden synas alltmer lossna, och särskildt inom kroppsarbetarnas klass finnes mångestädes icke något familjelif. Den mängd föreningar af olika slag, som tillkommit, och som anordna möten och fester bidraga att minska hemmets värde med sina enkla seder. Industrialismen på många håll tager barn och mödrar i sin tjänst, och af sammanhållningen återstår föga.

Kunskapssökandet, läslusten, bildningsbegäret och intresset för intellektuell sysselsättning synas år från år tilltaga hos befolkningen. För den stora mängden är det hufvudsakligen tidningsläsningen, som öfvervägande utgör bildningsmedlet. Redan på 1840-talet uppstodo inom Östergötland bildningscirklar, som senare efterträddes af arbetareföreningar, ungdomsföreningar, studiecirklar o. s. v. Med offentligt understöd hållas inom provinsen flerstädes populära föreläsningar.

Titelsjukan har i vissa fall i senare tider börjat gifva vika. Titeln »hans nåd» som begagnades af adelsmän ännu under de första årtiondena af 1800-talet, har helt och hållet försvunnit. Titeln »hennes nåd» begagnas ännu undantagsvis. En allvarlig önskan finnes inom skilda klasser, att öfriga adliga titlar äfven skola bortläggas. Inom det militära yrket äro adliga titlar icke tillåtna. I riksdagens andra kammare förekomma de icke heller. Fröken-titeln begagnas sedan 1860-talet allmänt, då »mamsell»-titeln försvann äfvensom jungfrutiteln, som numera endast förekommer officiellt för adliga stiftsjungfrur. Herrtiteln är utbredd till alla samhällslager. Titeln rusthållare begagnades ända till senaste tid för ansedda hemmansägare, likaså »kära far» och »kära mor» men äro nu ersatta af titeln »patron» och den för gifta kvinnor allmänt begagnade benämningen »fru», där icke mannens titel berättigar till bestämdt tilltalsord, såsom öfverstinna, prostinna o. s. v. Af äldre eller

och park», gifvit vid handen, att detta skulle varit med ägarens tillstånd, då denne däremot på grund af det ofog, som här bedrifves, offentligen upprepade gånger förbjudit allt vistande å dessa betesmarker. Jag anför detta såsom varande af historiskt intresse för framtiden, att erfara, huru redan nu de socialistiska åsikterna i afseende å äganderättens helgd kunna anses hafva vunnit fullt insteg hos högermän i Linköping. Handlingen, ur hvilken ofvannstående citat är hämtadt, är undertecknad af rektorn vid allmänna läroverket i Linköping Gustaf Albert Johansson m. fl. Det är föga värdigt samhället, att icke på skilda platser anordna friluftsparker för folket utan kasta detta på enskilda personer, dem och deras egendom till skada.

öfverordnade användes ofta tilltalsordet *vis*. Inom vissa klasser har titelsjukan tilltagit. Så begagnas t. ex. titeln doktor af praktiserande läkare, veterinärer, tandläkare och studenter eller andra, som äro lärare vid allmänna läroverk, o. s. v., utan att de därtill äro berättigade. De, som afträdt från innehafd tjänst, begagna fortfarande sin tjänstetitel.

Landshöfdingar. Till år 1809 var *Fredr. Georg Strömfelt* landshöfding. Hans efterträdare hafva varit: *Hans Fredr. Strömfelt*, som var vice landshöfding fr. sept. 1809 till juni 1810; *Johan Adam Cronstedt*, 1810—1817 som tillförordnad; *Baltzar Aug. Karl von Nieroth* 1817—1822, då N. erhöll tjänstledighet, afsk. 1826. Som vice landshöfdingar tjänstgjorde från 15 jan. 1822 öfverste *Otto Fredr. Pålman* († i Linköping 8 maj s. å. vid 37 års ålder); *Arvid Posse* från den 21 maj 1822 till den 24 febr. 1824, då han utnämndes till landshöfding i Skaraborgs län; *Karl Fredrik Hummelhielm* som vice landshöfding 23 mars 1824 till 21 sept. s. å., då han på begäran entledigades samt följdes af *Karl Gustaf Hård* som vice landshöfding från 5 oktober 1824 till 1826, då H. blef justitieråd; *Gustaf Wathier Hamilton* 1826—1835; *Karl Otto Palmstjerna* 1836—1851; *Henning Ludvig Hugo Hamilton* 1852—1858; *Kurt Gustaf af Ugglas* 1858—1867; *Robert De la Gardie*, tillförordnad 1867, ordinarie 1869—1901; *Ludvig Vilh. Aug. Douglas* 1901—1912; *Erik Birger Trolle* från 1912.

Bondetåget 1914. Från Uppland utgick ett upprop till Sveriges bönder — hvilken partipolitisk ståndpunkt de än hade — att ansluta sig till det tåg, hvars deltagare inför Sveriges konung (fig. 248) skulle förklara sig villiga att bära de ökade personliga och ekonomiska offer, som världshändelser och sakkunskap visa vara nödvändiga för att ett fritt Sverige skall äga bestånd. Med anledning häraf utfärdades ett af östgötabönder och landtmän undertecknad upprop till ståndskamrater, i hvilket framhölls den tvingande nödvändigheten att på ett tidsenligt och betryggande sätt ordna landets försvar, hvarjämte den bestämda och lifliga önskan uttrycktes, att försvarsfrågan i hela dess vidd må lösas under år 1914.

Uppropet väckte inom provinsen den största anklang. Tåget till Stockholms slott försiggick den 6 februari 1914. Dagen blef en den svenska bondeklassens hedersdag och skall för alla tider gifva vittnesbörd om, att den svenska samhällsbyggnaden har ett det kraftigaste stöd i sina kärnsunda odalmän. Det var ett historiskt ögonblick detta, då Sveriges konung och ett trettio tusental svenska män från alla delar af riket möttes i det vackraste samförstånd i tanken att söka värna Sveriges frihet samt att så ordna att i farans stund främmande våldsförsök skola kunna nedslås. Konungens här uttalade allvarsord skola för alla tider vara inristade i Sveriges historia.

Inför regeringen fördes talan af en östgöte, nämligen nämndemannen F. O. Träff från Axhult i Godegårds socken, därvid han yttrade:

248. Konung Gustaf V. Efter porträtt af Zorn.

Trettio tusen odalmän från allt Sveriges land äro i denna stund församlade i rikets hufvudstad. Omkring fyrtio tusen¹ sitta därhemma, hvilka tänka som vi och känna som vi. I dessa bönders och landtmäns namn går jag nu att framställa vår önskan och vilja om Sveriges försvar.

Vi vilja, att vårt land allt framgent liksom hittills skall vara fritt och oberoende. Icke en tum af svensk jord får afstås till främmande makt.

Vi vilja till värn för vårt land och dess frihet sätta en stark krigsmakt till lands och vatten. Våra nuvarande försvarsmedel anse vi icke tillräckliga.

Vi vilja, att folkets hela värnkraft skall, när så kräfves, kunna tagas i anspråk: alla vapenföra armar måste utnyttjas i försvarets tjänst.

Vi vilja, att våra trupper skola blifva af sådan beskaffenhet, att de med utsikt till framgång kunna upptaga kampen med en stormaktsarmé. Särskildt vilja vi framhålla, att vi fordra, att landets söner fullt ut erhålla den militära utbildning, som de med krigets risk för ögonen hafva rätt att kräfva.

Vi vilja, att rikets flotta utan dröjsmål skall förstärkas.

Vi vilja, att vid afvägandet af försvarets behof, sakkunskapen skall fälla utslaget.

Vår bestämda önskan är, att försvarsfrågan må i hela sin vidd afgöras under innevarande år och att därvid endast sakskäl må tala. Vi förvänta af landets regering, att den genom kraftig och klar ledning skall föra frågan om försvarets stärkande till ett för Sveriges framtid lyckligt slut.

Till vår sålunda uttalade önskan och vilja knyta vi dessa löften: Vi förklara oss härmed redo och villiga att bära vår del af de ökade personliga och ekonomiska bördor, som omsorgen om landets värnande kräfver. Vi försäkra desslikes, att Sveriges regering, om den vill söka lösa försvarsfrågan på här angifven grund, skall finna ett allvarligt stöd i bondetågets män.

I Östergötland firades dagen Herstädes med gudstjänst.

Bondetaget år 1914 gifver oss en stark påminnelse om bondeeden inför konungen i den gamla landslagen, där det heter: *vi äge honom trogna cara och hulda tjänstemän, särdeles med härfärd till landamäret, rike och land med honom att rärja!*

¹ Från dessa hade telegram ingätt med gillande af tågets syfte.

948.510e8
R431
U. 1

UNIVERSITY OF MINNESOTA

wils v. 1
948.510e8 R431
Ridderstad, Anton.
Osterg otland.

3 1951 001 264 537 S